

अनुक्रमः ।

हादशाध्यायाम्कीडयं वेदान्तसमन्वयः । तस्यायमनुक्रमः ।

१ । आरम्भवज्ञीत्यध्यायस्य प्रथमस्याख्या । वैदिककालावसाने वैदान्तिकस्य प्रारम्भीऽभूत् । न पुनर्दीर्घदर्शनं विना पूर्वस्य परिहारः परस्य वा ग्रहणं भवतीति तदेवास्मिन् वेदान्तवाक्यजातेः प्रादर्शि । क्रियावाहक्यं देवाराधना प्रकृत्युपासेत्यर्थं त्रिंशदानुरक्तिशीत्तरीत्तरविमुदतासाधनेन (१—४) ज्ञानमवरुणहीति प्रत्यक्षत्यापारमवलम्ब्य तत्तदधरीकरणेन पराविद्यायाः प्रतिाञ्चारापर-विद्यायास्तिरोधानमसाधयद्देवान्तः (५—१०) । १—७पृ. ।

तत्त्वविचारार्थाध्यायप्रपूर्तिः । ७—८पृ. ।

२ । प्रस्थानवज्ञीति द्वितीयस्य । एकतः प्रस्थाय यव प्रकृतस्थानं लभ्यते तत् प्रस्थानम् । संज्ञान् प्रस्थाय क्व वा वेदान्तः स्थानं प्रकृतमलभतेति तदेवास्मिन् प्रादर्शि । यत्किञ्चनानाम् सर्वं तत् परिहायाम्नि स विद्यामं लब्धवान् । सृष्ट्यादिषु वैदिकदेवेषु परास्माधितानावरणस्याप-सरणेन (१—४), ततस्तेषु शक्तिमंक्रमणादिप्रदर्शनेन (५—११), तस्यावयविनीडयवत्वेन (१२—१५) तस्मिन्नेव ज्ञतार्थतायास्तत्त्वोलास्थानत्वेन च सर्वस्य स्वीकरणेन (१६—२१) तमेवाग्रज्ञान् स प्रस्थानत्वेन (२२,२३) । ८—२५ पृ. ।

तत्त्वविचारार्थाध्यायप्रपूर्तिः । २५—३०पृ. ।

३ । आरोहवज्ञीति तृतीयस्य । वैदिकदेवताभ्यः सांपानपरम्परया ब्रह्मण्यारीहणं वल्ल्यामस्यां प्रादर्शयिष्या आरोहणव्या । वेदे पुनरग्रे वैदिकवचसाधनस्य प्राधान्यात् सर्वप्रथमं (१) तव कथं वा ब्रह्मण्यारीहो भवति तददर्शयति । तदनन्तरं (२) ब्रह्मवाचके प्रणवे, (३) समष्टिजीवे समष्टिजगत्ययाद्वे च, (४) जायदायवस्थायां, (५) जीवपरवीरेकेणाश्नादिषु, (६) आदित्यपुरुषे, (७) चाक्षुषपुरुषे, (८) आकाशे, (९) प्राण्ये, (१०) गायत्र्याम्, (११) ज्योतिषि, (१२) मन आदिषु, (१३) दिगादिषु, (१४) सुखस्वरूपाकाशे, (१५) पुनरास्वितपुरुषे, (१६) उत्तरीत्तरभूयस्त्वं प्रदर्शयस्मि, (१७) पुनराकाशे, (१८) मूर्त्तं चामूर्त्तं च, (१९) जगज्जीवान्त्यामिषामेकेण ब्रह्मणि तुरीये, (२०) अन्तर्यामिणि, (२१) अक्षिपुरुषादिक्रमेण पुनस्तुरीये ब्रह्मण्यारीहः कुञ्चित् साक्षात्सम्बन्धेन कुञ्चित् ब्रह्मलक्षणदर्शनेन । ३१—१५०पृ. ।

तत्त्वविचारार्थाध्यायप्रपूर्तिः । १५०—१६४पृ. ।

४ । ब्रह्मवज्ञीति चतुर्थस्य । पूर्वत्र व्यवहृतसम्बन्धेनात्राव्यवहृतसम्बन्धेन ब्रह्मनिर्देशः । (१) प्रपन्नसम्बन्धेऽपि तस्य प्रपञ्चतीत्वं दूरानिकटसम्बन्धस्त्वनन्तत्वात् ; (२) गृहत्वात्तस्य वैषम्य-यतिभेदः ; (३) प्रपन्नत्वेन ग्रहणं निषिध्य तत्प्रेरकत्वेन ग्रहणं तस्य ; (४) दुर्ज्ञेयत्वेऽपि बीषधिव-त्वेन तस्य अज्ञेयम् ; (५) इहपरलोकयोरेकत्वं तस्मिन् ; (६) सुखस्वरूपत्वं सर्वप्रकाशकत्वञ्च तस्य ; (७) सर्वान्तितत्वेऽपि ग्यतिः सर्वस्य तस्मिन् ; (८) सर्वेऽपि सर्वान्तितत्वादेस्तस्मिन् भेद-शून्यत्वं नित्यम् ; (९) देशे परिमितेऽपरिमिततया दर्शनं तस्य ; (१०) सर्वान्तभाषकसर्वान्तित-योरेकत्वं तस्मिन् ; (११) तत्प्रेरणया तत्स्वरूपसम्भिसिद्धिस्तदविरोधिन भोगश्च साधकस्य ;

(१२) सुकृते तस्मिन्नात्मनःलाभः ; (१३) सर्वकारणत्वं तस्य ; (१४) न तस्य प्रपञ्चस्यभावत्वं किन्तु तच्छास्त्रत्वम् ; (१५) कालातीतत्वं सर्वधारत्वं प्राणादीनां प्राणनादिसामर्थ्यवत्त्वं नागात्विहीनत्व-
माकाशातीतत्वं भ्रुवत्वं शुद्धत्वमजत्वं तस्य ; (१६) सर्वथायाश्चमपि हृद्भास्यं तत् प्रतिमाद्यन्मपि
तस्य महत् यश् इति नाम ; (१७) वेद्योनित्वं तस्य । १६५—१८५पृ. ।

तत्त्वविचारार्थाध्यायप्रपूर्तिः । १८३—१८६पृ. ।

५। परमात्मवह्नौति पञ्चमस्य । (१) प्रतीत्तरच्छलेन परात्मनः प्रेरकत्वस्थापनम् ; (२)
योगप्रत्यक्षत्वमस्य ; (३) तत्तद्रूपया तत्प्राप्तिः ; तत्र कषायपरिपाकस्यापेक्षा, स्वस्वरूपे विद्यमानता-
ऽस्य ; (४) शब्दादिभ्यो व्यावृत्त्य तत्स्वरूपपरिग्रहणेन च मुक्तिः ; (५) विषयव्यावृत्तमयनेनास्य
दर्शनम् ; (६) चिरजायता तेनार्थविधानं सर्वभूतान्तरात्मतया च रूपं रूपं प्रकाशमानताऽस्य ;
(७) प्राणादिभ्यो इन्द्रकलानामनुपादयिता जीवपरिष्वक्ता पुरुषः ; (८) प्राणादतीतस्वरूपत्वं तस्य ;
(९) सर्वं समर्पितं तस्मिन् ; (१०) तत्प्राप्त्युपायः ; (११) ज्ञानपरिग्रहविधिगीतपक्षत्रिमस्य ;
(१२) साक्षादपरीक्षत्वं हि तस्य ; (१३) सर्वनियन्तृत्वं तस्य ; (१४) तस्मिन् विद्यमानयाऽविद्यया
संसारी विद्यया मोक्षः । १८७—२००पृ. ।

तत्त्वविचारार्थाध्यायप्रपूर्तिः । २००—२०६पृ. ।

६। भगवद्वह्नौति षष्ठस्य । (१) जीवब्रह्मरूपप्रकाशोऽस्य ; (२) सविशेषप्राणस्वरूपेण
गीचरीऽस्यम् ; (३) सच्चिदानन्दपरमाकाशस्वरूपत्वेन प्रत्यक्षोऽस्यम् ; (४) प्राणमनःक्रियाविषयाणा-
मुद्भावयिताऽऽत्मन आत्मा ; (५) सर्वतीतं सर्वगत-सर्वान्तर्भावकत्वेऽप्येकत्वमस्य ; (६) भगवत्त्वस्य
विहितः ; (७) तस्यैकत्वेऽपि स्वशक्त्या बहुत्वोत्पादनं सर्वस्य तत्स्वरूपत्वात् तेनाभिन्नम् ; (८)
स्वशक्त्यधिष्ठानेन तस्य भगवत्त्वम् ; (९) भगवत्त्ववर्णनम् ; (१०) सर्वभावानां ज्ञानप्रवर्तकाना-
ञ्चीत्पादयिता ; (११) तत्साक्षात्प्रत्यक्षत्वविहितः ; (१२) परापरप्रकृतिपरिष्वक्तृया भगव-
त्त्वमस्य । २०७—२२८पृ. ।

तत्त्वविचारार्थाध्यायप्रपूर्तिः । २२८—२३८पृ. ।

७। जीवात्मवह्नौति सप्तमस्य । (१) आत्मतत्त्वस्य दुर्लभत्ववर्णनम् ; (२) तद्योग्यनिर्णयः ;
(३) भोगलीलुपताया अविष्टघोषणम्, दुर्लभत्वमस्य च तत्त्वस्य ; (४) दृश्यमानं यत्किञ्च तदतीतं
तत् ; (५) परतत्त्वात्मतत्त्वविहितः ; (६) तयोरेकैव सच्चिदानन्दं बुद्धिगीचरीकरणम् ; (७) स्थूल-
सूक्ष्मविषयाणां यद्विज्ञेयाऽस्य, ज्ञानेनास्य परात्मज्ञानलाभः ; (८) तदधिष्ठानेन प्राणादीनां क्रिया-
निष्पादकत्वम् ; (९) जीवात्मपरमात्मनीरेकत्वावस्थितिः ; (१०) विविधवृत्तिभिरात्मनिर्णयः ; (११)
बाह्यत्वं मनोमयत्वं प्राणमयत्वमस्य ; (१२) आत्मस्वरूपविहितः । २३९—२६०पृ. ।

तत्त्वविचारार्थाध्यायप्रपूर्तिः । २६०—२६४पृ. ।

८। प्रकृतिवह्नौत्यष्टमस्य । (१) भूतयोनिव्येनाक्षरं ब्रह्म प्रकृतेरपराया अभिव्यक्तिहेतुः ;
(२) तदेव परायाः ; (३) अभिव्यक्तिविहितः ; (४) परापरप्रकृतिपरिष्वक्तुः पुरुषात् सृष्टिः ;
(५) अपरीक्षज्ञानसाधनाय जगत्कारणतीक्ष्णः ; (६) क्रियाशक्तेरभिव्यक्तिः ; (७) आत्मतः सृष्टि-
विस्तारः ; (८) सृष्टिप्रक्रियाप्रदर्शनेनादित्ये ब्रह्मसृष्टिः ; (९) सतः सृष्टिः ; (१०) सृष्टेः प्रागवस्थाभि-
व्यक्तिक्रमः ; (११) पराप्रकृतिज्ञानकृत्यस्य ; (१२) अहंहेतुयातुर्व्यङ्ग्यं प्रवर्तनस्य ; (१३) जीव-

श्याभिलाषविषयनिर्णयः ; (१४) नामरूपकर्मेतत्त्वविवर्तितः ; (१५) तत्त्वत्रयाभिधानम् ; (१६) भगवच्छक्तौ च जगत् प्रवर्तते । २६५—३०६पृ. ।

तत्त्वविचारार्थाध्यायप्रपूर्तिः । ३०६—३११पृ. ।

१ । देवताब्रह्मीति नवमस्य । (१) आदित्यश्चन्द्रश्च, (२) मुख्यप्राणः, (३) आत्मतः प्राणः, (४) पापपुण्यतत्त्वम्, (५) प्राण आदित्योऽन्नम्, (६) स्वर्गलीकद्वाराधिष्ठातृदेवाः, (७) प्राणस्य श्रेष्ठत्वविवर्तितः, (८) सैव, (९) वाङ्मनःप्राणतत्त्वम्, (१०) प्राणतत्त्वम्, (११) षड्भूतत्रिंशताधिकत्रिंशद्दशदेवानामैककृत्स्नं प्राये पर्यवसानं परीचब्रह्मतया । ३१२—३५७पृ. ।

तत्त्वविचारार्थाध्यायप्रपूर्तिः । ३५७—३६१पृ. ।

१० । विद्यावन्नैति दशमस्य । (१) अपरीचज्ञानसम्बन्धेनेह सर्व्वमनुष्ठानम्, (२) अपरीचज्ञानसम्बन्धादेश्चैतन्मत्त्वं स्वल्पतिक्रमः प्रकृत्यास्तत्त्वलाभः ; (३) साक्षाद्ब्रह्मविद्योपदेशः, (४) स्वदेहस्थ-ब्रह्मोपासनम्, (५) ब्रह्मयोगः, (६) ब्रह्मविद्यायाः श्रेष्ठत्वप्रतिपादनम्, (७) कर्मवैतन्त्र्येण ब्रह्मविद्यादानम्, (८) अपरीचज्ञानोपायः, (९) अनुग्रहेण तत्स्वरूपज्ञानलाभः, (१०) ब्रह्मज्ञानसम्प्रदानविधानम् ; (११) संहिताघटितोपासनम्, ज्ञानवितरणसामर्थ्यप्रार्थनम्, व्याहृतिषु ब्रह्म-तदङ्गदेवता-निर्व्व्यञ्जनम्, ब्रह्मप्रवेशोपादनपरम्परा तत्स्वरूपैक्यञ्च, सर्व्वैरेकात्मतासाधनम् ; (१२) कर्त्तव्यानि, आध्ययनसमापनानन्तरं कर्त्तव्यानि ; (१३) ब्रह्मविद्यासाधनम् ; (१४) उद्गीथोपासनम् ; (१५) तद्देवोद्धारमधिकृत्य ; (१६) उद्गीथप्रणवयोरैकत्वम् ; (१७) अत्रलाभायोद्गीथोपासनम् ; (१८) लोभाभ्रारवल्लम्बेनोपासनम् ; (१९) २०) सामोपासनम्, (२१) तन्त्रोद्धारस्य प्राधान्यम्, (२२) यज्ञाङ्गभूतसामादिविज्ञानम्, (२३) आदित्योपास्तिर्हृत्गायत्रीपेठ, (२४) दीर्घायुहसाधकं कीर्त्तविज्ञानम्, स्वाभाविकक्रियासु यज्ञसाधनम् ; (२५) संवर्गविद्या, (२६) यज्ञचतुष्टयविधानम्, (२७) प्राणोपासनम्, (२८) वेदान्तविद्या, (२९) विश्वरूपत्वसम्बन्धस्य, (३०) परात्मोपासनम्, (३१) भोक्तृभोग्यरूपभूतोपासिः, (३२) वित्तवर्द्धनोपायः, (३३) प्राणशक्तिवर्द्धननियमः, (३४) ब्रह्मसंख्यतोपायः, (३५) तत्र विश्वोक्तिः, (३६) दमादिसाधनत्रयम्, साधनान्तराणि च ; (३७) मन आद्युपाधिलेनोपासनम् ; (३८) उपासनान्तराणि, (३९) विज्ञोपासनेन महत्त्वलाभायोपासनम्, (४०) पुत्रार्थमनुष्ठानम्, (४१) ध्यानसाधनम्, (४२) प्रार्थनाप्राधान्येन विद्योपसंहारः । ३६२—५२२ पृ. ।

तत्त्वविचारार्थाध्यायप्रपूर्तिः । ५२२—५३७पृ. ।

११ । गतिब्रह्मीत्येकादशस्य । (१) सर्व्वोत्कृष्टसाधने महत्ततिः तद्विपरीतेऽसद्गतिः ; (२) ततः शून्यतद्वज्जराभयशोकातिक्रमः ; (३) गतिवैचित्र्यकारणं स्वरूपावस्थानञ्च ; (४) ज्ञानरूपोपाधियद्द-धम्, परमपुरुषज्ञानेनाविच्छिन्नचित्तचित्तेन च परमा गतिः, (५) इन्द्राङ्गीभ्यः प्राणस्तीकृत्कर्मणं शरी-रान् पार्थक्येन ब्रह्मस्वरूपत्वं जीवस्य, (६) पुनरावर्त्तन्यपुनरावर्त्तनी गतिः, (७) अरुण्यचारिणां भिक्षुणां गतिः, (८) जगज्जीवनिधयन्तृसान्निध्यानुभवेन यन्त्रिकेहः संसर्गमोक्षः, (९) सत्याश्रयणेन लोकाजयः, (१०) तेन श्याभिलाषावाप्तिः, (११) सकामानां तद्विर्त्तिताञ्च गतिः, (१२) जन्मकार-णातिक्रमणं स्वरूपप्रतिष्ठा च, (१३) अभयलाभः, (१४) सर्व्वगतत्वेन रसस्वरूपोपलब्धिः, (१५) ब्रह्मणोपभोगविवर्तितः ; (१६) उत्कृष्टमेषि परात्कालिङ्गत्वम् ; (१७) उद्गीथोपासनासामोपा-

[घ]

सनासिद्धा गतिः, (१८) उचादुचतरस्य परात्परतरस्य लीकस्याधिगनीपायः, (१९) गतिरपुनरावे-
त्तौ ; (२०-२१) गतिकारणविवृतिः ; (२२) द्विविधा स्थितियात्मनः ; (२३) गार्हस्थ्ये नीपसंहारः,
(२४) लीकत्रयजयसाधनम् ; (२५) यज्ञसाधनेन विलीकजयः ; (२६) मृत्युजयः ; (२७) कर्मणा
कृतसिद्धिः, (२८) आत्मनी गतिप्रकारः ; (२९) उपासकविशेषाणां गतिः ; (३०) भगवज्ज्ञानेन
मुक्तिः ; (३१) दुःखान्तीपायः । ५३५—६१८पृ. ।

तत्त्वविचारार्थाध्यायप्रपूर्तिः । ६१८—६२३पृ. ।

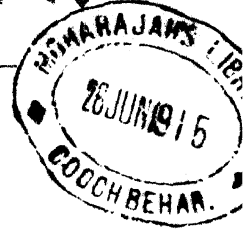
१२ । तत्त्वबद्धीति द्वादशस्य । (१) उद्भूतानां न स्वतन्त्रसत्ता ; (२) सृष्टितत्त्वम् ; (३)
आत्मतत्त्वम् ; (४) अतिशेषेण तदेव ; (५) विषयेन्द्रियसम्बन्धतत्त्वम् ; (६) लीकतत्त्वम् ; (७)
तद्वटितभूलतत्त्वम्, (८) आयतनादिविचारेण गोचरीकृतं जीवतत्त्वम् ; (९) निखिलतत्त्वायत्तीकर-
णीपायः ; (१०) दंशकौत्तनम् ; (११) वेदान्ततत्त्वसंग्रहः ; (१२) परतत्त्वसाम्प्रदायकाराध्यायम् ;
(१३) वेदप्रसूराणतारतम्यकारणं, तद्दानं, तदधिकारी च । ६२४—६९८पृ. ।

तत्त्वविचारार्थाध्यायप्रपूर्तिः । ६९८—७२२पृ. । परिशिष्टाख्यप्रपूर्तिः । ७२३—७२८ ।

वेदान्तसमन्वयः

प्रथमोऽध्यायः ।

अधारम्भवल्ली ।

प्रणम्य परमेशानं पराशरमुतं पुनः ।
व्याख्यातुमथ वेदान्तसमन्वयोऽनुभास्यते ॥
सूत्रकारिण वेदान्तसमन्वयोऽतियत्नतः ।
अकारि तस्य यत्तत्त्वं तत् ख्यातुमयमुद्यमः ॥
कुतो वारभ्य वेदान्तो ब्रह्मतत्त्वमुपादिशत् ।
कुतः पुराणैः सङ्गोऽस्य जातस्तच्चिन्त्यतेऽद्यतः ॥
पाश्चात्यान् पण्डितान् नित्यं वेदोद्धारि कृतश्रमान् ।
नमस्कृत्य तथात्मानं सम्भावयामि तत्फलैः ॥

१ । अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये ऽविद्यामुपासते ।

ततो भूयद्भव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥

कुतो वा पुत्रैषणां वित्तैषणां लोकैषणां वापरिहाय मुनित्वं सम्भवति ? तपोऽधरनाम मननञ्चेदुपनिषदुदये हेतुः, स्यादेवास्त्रैषणा हि प्रतिकूला । अतः सर्वप्रथमं वैदिकक्रियाकलापेषु दोषदर्शनमुपतिष्ठते पश्चात्तस्य परिहारश्च । परिहारोऽपि न सम्भवति सहसैव । दृश्यते च ततो वैदिकदेवेषु वैदिकानुष्ठानेषूपनिषत्समुचितभावानां समावेशः । स तु विषयो द्वितीयवक्त्राः । अत्र श्रुतयो दोषदर्शिन्यो व्याख्यायन्ते ।

१ । अन्धमिति । ये अविद्यां वैदिकमग्निहोत्रादि कर्म

२ । अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदेवाहुरविद्यया ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥

३ । विद्यासत्त्वाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयत् सह ।

अविद्यया सृत्यं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥

अपासते अस्तुतिष्ठन्ति, ते अन्धं दर्शनप्रतिरोधि तमः अज्ञानं प्रविशन्ति । ये च पुनः विद्यायां देवाराधनायां रताः ततो भूयः ततोऽपि अधिकतरं तमः प्रविशन्ति ; 'पशुरेव स देवानाम्' इति श्रौतन्यायात् ।

२ । अन्यदिति । विद्यया देवज्ञानेन अन्यत् एव, अविद्यया कर्मणा अन्यत् एव फलम् । इति ये नः अस्मभ्यः तत् विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः तेषां धीराणां शुश्रुम श्रुतवन्तः वयं । फलमन्यत्वं तथाहि शतपथब्राह्मणे—“आत्मयाजी अयान् देवयाजी वेत्यात्मयाजीति ह ब्रूयात् । स ह वा आत्मयाजी यो वेद 'इदं मे, अनेन अङ्गं संस्क्रियते, इदं मे, अनेन अङ्गमुपाधीयते ।' वति । स यथाहिस्त्वचो निर्भुञ्चते एवमस्माद् मर्त्यात् शरीरात् पापनो निर्भुञ्चते, स ऋङ्मयो यजुर्मयः साममयः आहुतिभयः स्वर्गलोकमभि सम्भवति । अथ ह स देवयाजी यो वेद देवान् एव, 'अहमिदं यजे देवान् समर्पयामि' इति । स यथा अयमे पापीयान् बलिं हरति, वैश्यो वा राज्ञे बलिं हरति सः । स न तावन्तं लोकं जयति यावन्तमितरः ।" इति ।

३ । विद्यामिति । विद्यां च अविद्यां च तत् उभयं सह एकञ्च—'इदं मे, अनेन अङ्गं संस्क्रियते, इदं मे अनेन अङ्गमुपाधीयते' इति—यः वेद, स अविद्यया कर्मणा सृत्यं तीर्त्वा विद्यया देवसाहाय्येन अमृतम् अश्नुते प्राप्नोति । “स सृत्युर्देवानव्रवीत्, 'अथ एव सर्वे मनुष्या अमृता भविष्यन्ति, अथ को मह्यं भागो भविष्यति'” इति आत्म-याजित्वेन सृत्योरधीनत्वम् ; इदं मे मम कर्म अनेन देवेन अङ्गं संस्क्रियते, इदं मे मम कर्म अनेन देवेन अङ्गम् उपाधीयते आत्मन उपाधि-

४ । अश्वत्तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।

ततो भूयद्भवते तमो य उ सम्भूत्याप् रताः ॥

ईश ६—१२ ।

५ । अविद्यायामन्तरे वर्त्तमाना

स्वयंधीराः पण्डितमन्यमानाः ।

दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा

अश्विनैव नीयमाना यथाश्वाः ॥

कठ, २वल्ली, ५४८क ।

६ । शौनकोह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः

त्वेन प्रकाशते, उपाचीयते इति पाठे अमृतत्वोपयोग्युपचयं लभते इति
ज्ञानेन देवमाहाय्येनामृतत्वलाभः ।

४ । अश्वमिति । ये असम्भूतिं—सम्भूतिः उत्पत्तिः सा न विद्यते
यस्याः सा असम्भूतिः प्रकृतिः—तां ये उपासते, ते अश्वं दर्शनप्रति-
रोधि तमः अज्ञानं प्रविशन्ति, ये उ पुनः सम्भूत्याम् ईश्वरस्य
ऐश्वर्यविशेषे रताः अनुरक्ताः तदाराधनपराः ते ततो भूयः ततोऽपि
अधिकतरं तमः प्रविशन्ति, प्रकृत्यपेक्षया पुनरैश्वर्यानुरक्तेरधिकशक्त-
कत्वात् ।

५ । अविद्ययेति । ये जनाः अविद्यायां वैदिके अग्निहोत्रादौ
कर्माणि अन्तरे मध्ये घनीभूते इव तमसि वर्त्तमानाः विद्यामानाः सन्तः
स्वयं धीराः प्रज्ञावन्तः पण्डिताः शास्त्रकुशलाश्च इति मन्यमानाः, ते
मूढाः अश्वेन एव नीयमानाः अश्वाः यथा तथा दन्द्रम्यमाणाः अत्यर्थं
कुटिलामनेकरूपां गतिं गच्छन्तः, परियन्ति परिगच्छन्ति परिभ्रमन्ति ।
दन्द्रम्यमाणा इत्यत्र सुगृहकोपनिषदि जङ्गम्यमाना इति पाठः ।
जङ्गम्यमानाः अनेकानर्थैः हन्यमानाः भृशं पीड्यमाना इत्यर्थः ।

६ । शौनकइति । शौनकः शुनकस्यापत्यं महाशालः महा-

पप्रच्छ । कस्मिन्न भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ।

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्य इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ।

तत्राऽपरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिखा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते । मु, १।१।३—५ ।

० । प्रवा ह्येते अष्टा यज्ञरूपा

अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।

एतच्छ्रेयोयेऽभिनन्दन्ति मूढा

जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ मु, १।२।७ ।

गृहस्थः अङ्गिरसं भरद्वाजशिष्यम् आचार्यं विधिवत् यथाशास्त्रम् उपसन्नः उपागतः सन् पप्रच्छ पृष्टवान् । किं पृष्टवान् ? भगवो हे भगवन्, कस्मिन् नु विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातं भवति ? इति । स अङ्गिराः तस्मै भौनकाय ह किल उवाच उक्तवान् । किमुक्तवान् ? हे विद्ये वेदितव्ये ज्ञातव्ये इति । न पुनरिदं ममैवोक्तिः—यत् इ किल ब्रह्मविदः वदन्ति स्म । के ते ? परा परमात्मविद्या च स्व, अपरा कर्मविद्या च । तत्र ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः तदङ्गानि च षट्—शिखा, कल्पः, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दः, ज्योतिषम् इति अपरा । अथ सा परा यथा तत् अक्षरं परं ब्रह्म अधिगम्यते विज्ञायते ।

० । प्रवा इति । येषु षोडशर्त्विजः पत्नी यजमानश्च इति अष्टादशसु कर्म अवरम् अश्वश्रमम् आत्मज्ञानविवर्जितत्वात् उक्तं, ते एते यज्ञरूपाः यज्ञनिर्वर्त्तकाः अष्टादश हि यस्मात् अष्टाः अस्थिराः, तस्मात् प्रवाः विनाशिनः मृत्यारधीनाः । एतत् अवरं कर्म श्रेयः इति

८ । अविद्यायां बहुधा वर्त्तमाना
वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागा-
त्तेनातुराः क्षीणलोकाश्चरन्ते ॥

९ । इष्टापूर्त्तं मन्यमाना वरिष्ठं
नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।
नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वे-
मं लोकं हीनतरं चाविशन्ति ॥ मु, १।२।६।१०

१० । अधीहि भगव इति होपससाद् सनत्कुमारं
नारदः । त् होवाच यद्वेत्य तेन मोपसीद् ततस्ते ऊर्ध्वं
वक्ष्यामीति ॥ १ ॥

ये अभिनन्दन्ति, ते मूढाः पुनरेवापि भूयोऽपि जराश्रुतं यन्ति
प्राप्नुवन्ति ।

८ । अविद्यायामिति । अविद्यायां वैदिके अग्निहोत्रादौ
कर्मणि बहुधा बहुप्रकारं वर्त्तमानाः बालाः मन्दबुद्धयः वयं कृतार्थाः
कृतकृत्या इति अभिमन्यन्ति अभिमानं कुर्वन्ति । यत् यस्मात् रागात्
अस्थायिफलैस्त्विषासक्तिवशात् कर्मिणः न प्रवेदयन्ति तेषां भ्रवत्वं न
जानन्ति, तेन हेतुना आतुराः दुःखार्ताः सन्तः क्षीणलोकाः चरन्ते
स्वर्गलोकात् अधोगच्छन्ति ।

९ । इष्टेति । इष्टापूर्त्तम् इष्टं यागादि श्रुतं पूर्त्तं वापितडा-
गादि स्मार्त्तं कर्म वरिष्ठं प्रधानमिति मन्यमानाः, प्रमूढाः न अन्यत्
श्रेयः वेदयन्ते न जानन्ति । ते नाकस्य पृष्ठे स्वर्गस्य उपरि स्थाने
सुकृते भोगायतने अनुभूत्वा कर्मफलम् अनुभूय, इमं लोकं पृथिव्यनु-
रूपं लोकं हीनतरं च हीनतरं वा लोकम् आविशन्ति प्रविशन्ति ।

१० । अधीहीति । भगवो हे भगवन्, अधीहि अधीष्व ज्ञापय

स होवाच ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेद-
माथर्वणं चतुर्थमितिहासं पुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं
पितृव्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्म-
विद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजन-
विद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ।

सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित्, श्रुतं ह्येव मे
भगवदृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः
शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति ।

छा, ७।६।१।१—३ ।

इति नारदः सनत्कुमारम् उपससाद उपजगाम । तं यथाविधि उप-
सन्नम् उपगतं नारदं ह किल उवाच स सनत्कुमारः, यत् वेद्य तेन—
इदमहं जाने इति—तत्प्रख्यापनेन मा माम् उपसौद उपगच्छ ।
ततः ऊर्ध्वं ततः विज्ञानात् ऊर्ध्वं ते वक्ष्यामि इति । स नारदः ह किल
उवाच, भगवो हे भगवन्, ऋग्वेदम् अधेयमि स्मरामि, यजुर्वेदं, साम-
वेदम्, आथर्वणं चतुर्थम्, पुराणं पञ्चमं वेदं, वेदानां वेदं पदादि-
विभागेन ज्ञानकारणं व्याकरणम्, पितृव्यं आइकल्पं, राशिं गणितं,
दैवम् उत्पातज्ञानं, निधिं महाकालादिनिधिशास्त्रं, वाकोवाक्यं तर्क-
शास्त्रम्, एकायनं नीतिशास्त्रं, देवविद्यां निरुक्तं, ब्रह्मविद्याम् ऋगादि-
सम्पर्कीयां विद्यां शिक्षाकल्पच्छन्दोरूपां, भूतविद्यां भूततन्त्रं, क्षत्रविद्यां
धनुर्वेदं, नक्षत्रविद्यां ज्योतिषम्, सर्पदेवजनविद्यां सर्पविद्यां गारुडं
देवजनविद्यां गन्धर्वविद्यां नृत्यगीतवाद्यशिल्पादिविज्ञानानि, भगवो
हे भगवन्, एतत् सर्व्वम् अधेयमि स्मरामि । भगवो हे भगवन्,
सोऽहं मन्त्रवित् कर्मवित् एव अस्मि न आत्मवित् । श्रुतं हि एव मे
मया भगवत् सदृशेभ्यः युष्मत्सदृशेभ्यः—आत्मवित् शोकं तरति इति ।

सोऽहम् अनात्मवित्, भगवो हे भगवन्, श्रोचामि ; तं तादृशयोक्त-
सन्तप्तं मा मां श्रोक्तस्व पारं तारयतु अभयं गमयतु इति ।

• •

अग्निन्द्रः सूर्य इति वैदिकमूलदेवतास्त्रिभुवः । इन्द्र इत्यत्र वायुर्व्यति विकल्पः । (१) तत्र
अग्नेः सङ्घचर्येः—अग्नायी, पृथिवी, इत्या । अस्य अनन्यदेवतागामि कर्म—इविषो वह्न, देवा-
नाच्चावाहनम् । अस्य संस्तविका देवाः—इन्द्रः, सोमः, वरुणः, पर्जन्यः, ऋतवः । संस्तविकाः—
तैः सङ्घ अग्निः स्तूयते ।

(२) इन्द्रस्य पुनः सङ्घचर्येः—अदितिः, सरमा, सरस्वती, वाक्, अनुमतिः, राका, सिनी-
वाली, कुङ्कः, यमी, उर्वशी, प्रथिवी, इन्द्राणो, गौरी, गीः, धेनुः, अन्नगा, पत्या, स्वस्तिः, उषाः,
रीदसौ । अस्य कर्म—वर्षणादि, इत्रवधः, या च का च तल्लक्षितः । अस्य संस्तविका देवाः—
अग्निः, सोमः, वरुणः, पूषा, इन्द्रस्यतिः, ब्रह्मण्यस्यतिः, पर्जन्यः, कुत्सः, विश्वः, वायुः ।

(३) अस्य सूर्यस्य सङ्घचर्येः—उषाः, सूर्याः, इषाकपागो, सरस्थुः, देवपत्न्यः । अस्य कर्म—
रश्मिदानं रश्मिभिरु रसधारणं, यच्च किञ्चित् प्रवह्निताम् । वस्त्रं—च्छादने । प्रवह्नेन प्रच्छादने
रश्मिव्याप्त्या प्रच्छादनमस्य कर्मति फलितार्थः । अस्य संस्तविका देवाः—चन्द्रमाः, वायुः,
संवत्सरः ।

अन्ये देवान्प्रयाचामिषां प्रकाशविशेषाः । यावादिषु चेतनक्रियारीषी रूपकेणेति वैदिकाः ।
पुरुषविधेन देवान् कौत्सपुरुषविधेन च । अपुरुषविधानां सितिअल्पादीनां पुरुषविद्याधिष्ठातृना-
श्रित्य स्तुतिरिति सिद्धान्तः । पृथिवी स्त्रीरूपेण भारवतस्याय ब्रह्माणं यथाच इत्याद्याख्यानमयः ।
तथाहि निरुक्तम्—“अपुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मानः एते स्तुः, यथा यज्ञी यजमानस्य, एष
आख्यानमयः” इति । सतां पृथिव्यादीनां, कर्मात्मानः अधिष्ठातारः । देवस्य रतेभ्यो यजमानाः
पुरुषिनश्चतुर्नधादीनयाचन्त, न पुनरात्मवित्तम्, ततो हि नारदः सनत्कुमारमाह—“मन्वविदेवास्त्रि
मात्मवित्” इति ।

कथं पुनर्वैदिककर्माणुष्ठातृन् वासुदेवानिन्द्रमुपनिषद्ग्रन्थेषु इति जिज्ञासाऽनपेत्या । पुत्र-
विधादीनामसङ्गदनित्यत्वं पर्यन्तस्तो अनास्था स्त एवाभ्युदिति । “स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं
ब्रूयात् प्रियरोत्सतीतौश्वरोह तथैव स्यात्” (इ, १।४।८) इत्युपनिषद्दृशां वचनस्य सत्यत्वं किञ्च वा
तदा बोधालभ्यत । अनित्यं परिमितं यत् किञ्च तत् सर्वं न सुखाय प्रत्युत् चरमे दुःखायैति तेषां
तदन्वेषणं महान् प्रयत्न आसीत् येन च स्यात्त किञ्च दुःखनिवृत्तिः किन्नाहि सुखमात्मनिकम् ।
“येनाहं नाद्यता सां किमहं तेन कुर्याम्” इति भैवेद्योक्तौ अग्निः तत्पूर्व्यं तेषु सर्व्यतो
निरगात् ।

“यो नः पिता अजिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।

यो देवानां नामधा एक एव तत्संपन्नं भुवना यन्त्यथा ॥” (१०म, ८२२, १३२३ ।

इत्यन्वयः संपन्न उपनिषदि “यदी वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रत्यन्यभि

मंत्रिगन्ति तद्विज्ञासास तद्ब्रह्मति" (तै, उ, १।१) इति स्फुटतरब्रह्मविज्ञासायां परिषत् ।
 "नासदासीत्री सर्वासीतदानीम्" (१० म, १२६ पृ, १ च्चक्) इत्यादि चिन्ता च प्रथमसूक्तमहिताया
 प्रादुरासीत् । अतो हि यदा द्रव्यात्मकेषु तदानीमेवैतन्निर्देशनामिति एकस्य जगत्कारणस्य
 विज्ञासा बाधितगतिरासीत्तदैवीपनिषद्ब्रह्मण्ययः "अस्य तमः प्रविशति" इत्यादि निवृत्तेन वैदिक
 कर्माणि वैदिकदेवांश्चाधकृत्य मननरूपं तप आश्रितवन्तः । "स तपोऽतप्यत स तपस्तथा अन्नब्रह्मति
 व्यजानात् । तपसा ब्रह्मविज्ञासास । तपो ब्रह्मति । स तपोऽतप्यत, स तपस्तथा प्राणो-
 ब्रह्मति व्यजानात्, मनो ब्रह्मति व्यजानात्, विज्ञानं ब्रह्मति व्यजानात्, आनन्दीब्रह्मति व्यजा-
 नात् ।" (तै १।१।२।१।१।१।१।१।१) इति । "तपो वाचानाःकरणसमाधानं तद्धारकत्वात् ब्रह्मप्रतिपत्तः ।

‘मनस्येन्द्रियाणां चैकार्यं हि परमं तपः ।

तज्जग्रायः सर्वधर्मैः स धर्मः पर उच्यते ॥’ इति स्मृतेः”

इति श्रीमच्छंकरः । यज्ञवितानैर्यथा वैदिकः कावः परिलक्षितस्तथा वैदानिकस्तपोऽपरनाश
 मननेन । मननान्मुनिरिति तेषां मुनित्वमरण्ये वासयाभूत् । अरण्यवासात् प्रव्रजनाच्च पृथ्वीं गच्छं
 स्थित्वाप्यासन् मननपरास्ते यथा जनकयाज्ञवल्काजैवलिप्रभृतिषूपनिषद्ब्रह्मपल्लव्यन्ते तत् । कस्यस्य
 तत्तद्ब्रह्मण्येषु देवादिषु च परमात्मदर्शनेन तन्मननमेव दृढत्वमापदित्युपनिषदेव तत्र प्रमाणम् । ततो
 वेदावेदान्तपु प्रवेशः स्वाभाविकगत्यैवामुदिति सुव्यक्तम् ।

इत्यारम्भवल्ली प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ प्रस्थानवल्ली ।

१ । हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत्त्वम्पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥

२ । पूषन्नेकर्षं यम सूर्य्यं प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह ।

तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि

योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ।

अथ खलु वैदिकदेवगणान् तद्विहितकर्माणि च सुल्लकावुद्ध्या परिहाय नवीनप्रस्थानमारभमाणैरुपनिषद्भिर्ऋषिभिः प्रथमन्तावत् तिष्ठेव महान् सत्यपुरुष उपालभ्यत, कर्षंस्तु लोकेषु चात्मा । अतः कदाचिदावरकत्वेन, कदाचिदत्यन्तभेदेन, कदाचिद्भेदेऽध्यभेदेन, कदाचित् स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेन, कदाचित्तदभिन्नत्वेन, कदाचिदवयवकल्पनया तान् पश्यन्तः स्वानुभूतीरुपनिषत्त्वेन ते प्राचकाशन् । चरमे तमेव महान्तं सत्यपुरुषं लीलामयत्वेन सर्व्वत्र विराजमानमवलोक्य प्रस्थान-स्थास्य पूर्णतामापीपदंस्ते ।

१ । प्रथमन्तादावरकत्वेन हिरण्मयेनेति । हे पूषन् सूर्य्य, हिरण्मयेन पात्रेण ज्योतिर्भयेन मण्डलेन सत्यस्य मुखं मुख्यं स्वरूपम् अपिहितम् आच्छादितं त्वया । तत् सत्यं सत्यधर्माय सत्यस्योपासनेन तत् सत्यमेव धर्म्मो यस्य तस्मै मह्यं दृष्टये दर्शनाय त्वम् अपावृणु अपा-वृतम् अनाच्छादितं कुरु ।

२ । पूषन्निति । हे पूषन्, जगतः घोषणात् पूषा सविता, हे एकर्षं—एक एव ऋषति गच्छतीति एकर्षिः, हे यमः—सर्व्वस्य जगतः संयमनात् यमः, हे सूर्य्य—सु ईरयते रसान् रश्मीन् वा यो जगतः, हे प्राजापत्य—प्रजापतेरौम्नस्त्रापत्यम्, रश्मीन् व्यूह विगमय,

३ । वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान् शरीरम् ।

ओं३ क्रतो स्मर कृतस्मर क्रतो स्मर कृतस्मर ॥

४ । अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्

विश्वानि देव वयुनानि विहान् ।

युयोध्यस्मञ्जुहुराणमेनो

भूयिष्ठान्ते नम उक्तिं विधेम ॥

ईश १५—१८ । व, ७।१५।१ ।

तेजः समूह संक्षिप उपसंहर, यत् ते तव रूपं कस्याणतमं शिवतमं तत्
ते तव रूपं पश्यामि । किमिदं रूपं कस्य वा ? तदधिष्ठातुरेव तदिति
पुरुषविधत्वेन दर्शयति—योऽसौ पुरुषः त्वदधिष्ठाता, सोऽहं तत्-
स्वरूपोऽस्मि ।

३ । वायुरिति । प्रयाणकाले वायुः प्राणवायुः तत्स्वरूपत्वेन
अमृतं नित्यकालस्थायिनम् अनिलं वाह्यं वायुं प्रतिगच्छतु, अथ इदं
शरीरं भस्मान्तं भवतु । “एषा ह वा अस्माद्धृतिरमुष्मिन् लोके आत्मा
भवति । स यएवंविदस्मात्तोकात् प्रैति, अर्धैतमेषाद्धृतिरितस्व पृष्ठे
सत्याह्वयते—अहं वै त इहात्मास्मीति । तद्वाह्वयति तस्मादाद्धृति-
र्नाम ।” (श, ब्रा ११।२।२।६) “सत्त्वं ब्रह्मेत्युपासीत । अथ क्रतु
क्रतुमयोऽयं पुरुषः । स यावत् क्रतुरयमस्मात्तोकात् प्रैति, एवं क्रतुर्हं
अमुं लोकं प्रेत्याभिसम्भवति ।” (श, ब्रा १०।६।३।१) इत्याद्यनुसा-
रेण—ओं सत्त्वं ब्रह्म, हे क्रतो हे कर्ष्य हे यज्ञ,—यज्ञो वै विष्णुरिति
तदधिष्ठाता विष्णुनामेददृष्ट्या सम्बोधनं वा—कृतं मयानुष्ठितं कर्ष्यं
स्मर स्मर—स्वर्गलोके पुनराह्वानाय क्रतो स्मर कृतस्मरेति पुनर्ब्रह्म-
मादरार्थम् ।

४ । अग्ने इति । हे अग्ने, इविधां वाहक, राये धनाय सम्पदे
सुपथा शोभनेन मार्गेण देवयानेन अस्मान् नय गमय । हे देव,

५ । ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो
विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्मा-
कमेवायं महिमिति ।

तद्वेषां विजज्ञी तेभ्योह प्रादुर्बभूव, तन्न व्यजानन्त
किमिदं यच्चमिति ।

तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यच-
मिति तथेति ।

तदभ्यद्रवत् । तमभ्यवदत् कोऽसीति ? अग्निव्वा
अहमस्मीत्यब्रवीत् जातवेदा वा अहमस्मीति ।

विश्वानि सर्वाणि वयुनानि प्रशस्यकर्माणि प्रज्ञानानि वा विद्वान्
जानन् अस्मत् अस्मत्तः जुहुराणं कुटिलम् एनः पापं द्युयोधि वियोजय,
ते तुभ्यं भूयिष्ठां बहुतमां नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम कुर्याम ।

५ । अत्यन्तभेदेनेति इन्द्रादिदेवा अधःक्रियन्ते आख्यायिका-
च्छलेन ब्रह्मेति । ब्रह्म ह किल देवेभ्यः तेषां गीरवाय विजिग्ये जयं
लब्धवत् । तस्य ह किल ब्रह्मणः विजये देवाः अग्न्यादयः अमहीयन्त
महिमानं लब्धवन्तः । ते अग्न्यादयः ऐक्षन्तः ईक्षितवन्तः—अस्माकम्
एव अयं विजयः, अस्माकम् एव अयं महिमा इति ।

तत् ब्रह्म ह किल एषां देवानां विजज्ञी ज्ञातवत् मिथेयक्षणमिति
शेषः । तेभ्यः देवेभ्यः ह किल तत् प्रादुर्बभूव आत्मानं प्रकाशयामास ।
ते तत् ब्रह्म न व्यजानन्त—किमिदं यच्चं पूज्यम् इति ।

ते देवाः अग्निम् अब्रुवन् उक्तवन्तः, हे जातवेदः, एतत् अस्मद्गोच-
रस्यं यच्चं विजानीहि—किम् एतद् यच्चम् इति । स आह तथा
इति तथास्तु इति ।

स तत् यच्चम् अभ्यद्रवत् अभिगतवान् । तम् अग्निम् अभ्यवदत्

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीदृ^५ सर्व्वं दृष्टं
यदिदं पृथिव्यामिति ।

तस्मै तृणं निदधावेतद्दृष्टेति । तदुपप्रेयाय सर्व्वजवेन,
तन्न शशाक दग्धम् । स ततएव निवहते नैतदशकं
विघ्नातुं यदेतद्यच्चमिति ।

अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यच्च-
मिति तथेति ।

तदभ्यद्रवत् । तमभ्यवदत् कोऽसीति । वायुर्वा
अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिष्वा वा अहमस्मीति ।

उक्तवत् तत्—कोऽसीति । अग्निः वा अहम् अस्मि इति, जातवेदाः
वा अहम् अस्मि इति अब्रवीत् उक्तवान् सः ।

तत् आह—तस्मिन् त्वयि किं वीर्यम् इति । स अब्रवीत्—यत्
इदं पृथिव्याम्, अपि इदं सर्व्वं दृष्टयम् इति ।

तस्मै अन्नये तृणं निदधौ स्थापितवत् तत्—एतत् तृणं दृष्ट इति ।
स तत् तृणं सर्व्वजवेन सर्व्वीत्साहकृतेन बलेन उपप्रेयाय उपगतवान्,
स तत् तृणं दग्धं न शशाक । स अग्निः ततः यत्नात् एव निवहते
प्रतिगतवान् । निवृत्त्य स आह—न एतत् अशकं विघ्नातुम्—यत्
एतत् यच्चं पूज्यम् इति ।

अथ अनन्तरं ते देवाः वायुम् अब्रुवन् उक्तवन्तः, हे वायो, एतत्
अस्मद्गोचरस्थं यच्चं विजानीहि—किम् एतत् यच्चम् इति । स आह
तथा इति तथास्तु इति ।

स तत् यच्चम् अभ्यद्रवत् अभिगतवान् । तं वायुम् अभ्यवदत्
उक्तवत् तत्—कोऽसीति । वायुः वा अहम् अस्मि, मातरिष्वा वा
अहम् अस्मि इति अब्रवीत् उक्तवान् सः ।

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपीदं सर्वमाद-
दीय यदिदं पृथिव्यामिति ।

तस्मै ढणं निदधावेतदादत्स्वेति । तदुपप्रेयाय
सर्व्वजवेन, तन्न शशाकादातुम् । स ततएव निवहते
नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद् यच्चमिति ।

अथेन्द्रमब्रुवन् मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यच्चमिति ।
तथेति । तदभ्यद्रवत् तस्मात्तिरोदधे ।

स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां
हैमवतीं तां होवाच किमेतद्यच्चमिति ।

कीन ३।१—१२ ।

तत् आह—तस्मिन् त्वयि किं वीर्यम् इति । स अब्रवीत्—यत्
इदं पृथिव्याम् अपि इदं सर्व्वम् आददीय, स्थानान्तरं कुर्याम् ।

तस्मै वायवे ढणं निदधौ स्थापितवत् तत्—एतत् ढणम् आदत्स्व
स्थानान्तरं कुरु इति । स तत् ढणं सर्व्वजवेन सर्व्वीत्साहकृतेन बलेन
उपप्रेयाय उपगतवान् । स तत् ढणम् आदातुं स्थानान्तरं कर्तुं न
शशाक । स वायुः ततः यच्चात् एव निवहते प्रतिगतवान् । निहत्य स
आह—न एतत् अशकं विज्ञातुम्—यत् एतत् यच्चं पूष्यम् इति ।

अथ अनन्तरं देवाः इन्द्रम् अब्रुवन् उक्तवन्तः—मघवन् इन्द्र, एतत्
अस्मिन्नेवाकाशे यच्चं विजानीहि । स आह तथा इति तथास्तु इति ।
स तत् यच्चम् अभ्यद्रवत् अभिगतवान् । तस्मात् समीपगतात् इन्द्रात्
तत् यच्चं तिरोदधे अन्तर्हितं बभूव ।

स इन्द्रः तस्मिन्नेव आकाशे बहुशोभमानां हैमवतीं हैमकृताभरण-
वतीं हिमवद्दितरं वा उमां विद्याम् आजगाम साक्षात्कृतवान् ।
तां विद्यां ह किल स उवाच—किम् एतत् यच्चम् इति ।

सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीय-
ध्वमिति ततो ह्येष विदाञ्चकार ब्रह्मेति ।

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान् देवान्
यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्टं पस्पर्शुस्ते ह्येनत् प्रथमो
विदाञ्चकार ब्रह्मेति ।

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान् स
ह्येनन्नेदिष्टं पस्पर्श स ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार
ब्रह्मेति ।

तस्येष आदेशो यदेतद् विद्युतो व्यद्युतदा इतोति
न्यमौमिषदा इति । केन ४।१—४ ।

सा उमा—एतत् ब्रह्म इति ब्रह्मणः वा एव विजये महीयध्वं
महिमानं प्राप्नुय यूयम् इति ह किल उवाच । ततः तदुभावचनात्
ह किल एष इन्द्रः ब्रह्म इति विदाञ्चकार ज्ञातवान् ।

यत् यस्मात् ते अग्निः वायुः इन्द्रः हि नेदिष्टं समीपगतम् एनत्
ब्रह्म पस्पर्शुः स्पृष्टवन्तः, एनत् ब्रह्म प्रथमः इन्द्रः ब्रह्म इति विदाञ्चकार
ततः ते सर्वे विदाञ्चक्रुः । तस्मात् हेतोः वा एव एते देवाः अन्यान्
देवान् अतितराम् अतिशिरते इव एव ।

स इन्द्रः नेदिष्टं समीपगतम् एनत् ब्रह्म पस्पर्श स्पृष्टवान् स हि
प्रथमः एनत् ब्रह्म इति विदाञ्चकार ज्ञातवान्, तस्मात् वा एव इन्द्रः
अन्यान् देवान् अतितराम् अतिशिरते इव एव ।

तस्य ब्रह्मणः एष आदेशः उपदेशः । कोऽसौ ? विद्युतः सौदा-
मिन्याः यत् एतत् व्यद्युतत् विद्योतनम् आइति तदिव इति । न्यमौ-
मिषत् आइति चक्षुषो निमेष इव इति । सक्तादर्शनदानानन्तरं तिरो-
भवति ब्रह्मेति प्रदर्शनाद्योपमाह्वयम् ।

- ६ । जानाम्यहं शिवधिरित्यनित्यं
 न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवन्तत् ।
 ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्नि-
 रनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ कठ, २।१० ।
- ७ । न तत्र सूर्योभाति न चन्द्रतारकं
 नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
 तमेव भान्तमनु भाति सर्व्वं
 तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति ॥ मु, २।२।१० ।
 श्वे, ६।१४ ।

८ । शं नो भिन्नः शं वरुणः शं नो भवत्वर्थ्यमा ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्रमः ॥

(ऋक् १।६०।६)

६ । जानामीति । अहं यमः शिवधिः निधिः इति पार्थिवधन-
 मिति यावत् अनित्यं जानामि । ध्रुवं नित्यं तत् ब्रह्म अध्रुवैः अनित्यैः
 द्रव्यैः न हि प्राप्यते । ततः मया अनित्यैः द्रव्यैः नाचिकेतः अग्निः
 चितः निर्ज्वलितः । तेन नित्यं स्वर्गाख्यं याम्यं स्थानं प्राप्तवान् अस्मि ।

७ । न तत्रेति । तत्र ब्रह्मणि ब्रह्मविषये इति यावत् सूर्यः न
 भाति न प्रकाशवान् भवति—प्रकाशवान् पुनः परप्रकाशको भवति, न
 ब्रह्मविषये सूर्यस्य तादृशत्वमिति भावः ; चन्द्रतारकं न भाति न
 प्रकाशवत् भवति ; इमाः विद्युतः न भान्ति प्रकाशवत्यः भवन्ति ।
 कुतः अयं वैदिकैरभ्यर्हितः अस्मद्गोचरः अग्निः भास्वति प्रकाशवान्
 भविष्यतीति शेषः । भान्तं दीप्यमानं तम् एव ईश्वरम् अनु सर्व्वं
 भाति । कथम् ? तस्य भासा इदं सर्व्वं सूर्यादिकं विभाति । सुतरां
 न तेषां ब्रह्मात्मभासकत्वम् ।

८ । शमिति । भिन्नः नः अस्माकं शं सुखकृत्, वरुणः नः

नमो ब्रह्मणे, नमस्ते वायो त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ।
त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । तै, १।१ ।

६ । भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।

भीषास्माद्गिञ्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥

तै, २।८।१ ।

१० । एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरते सर्व्वे देवा
इमानि च पञ्चमहाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो
ज्योतीषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणि च, वीजानी-
तराणि चैतराणि चारुजानि च जारुजानि च खेदजानि
चोद्भिज्जानि चाश्वत्था गावः पुरुषा हस्तिनो यत् किञ्चेदं
प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरम् सर्व्वं तत्
प्रज्ञानेचं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेवो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा
प्रज्ञानं ब्रह्म । ऐ, ५।३ ।

अस्माकं शं सुखकृत्, अर्थ्यमा सूर्यः नः अस्माकं शं सुखकृत्, इन्द्रः नः
अस्माकं शं सुखकृत्, उरुक्रमः विस्तीर्णपादः विष्णुः नः अस्माकं शं
सुखकृत् भवतु । एवम् ऋचा प्रार्थयित्वा औपनिषदं ज्ञानं मन्त्रावैश-
यते—नमः ब्रह्मणे । हे वायो, नमः ते तुभ्यम् । त्वं वायुः एव
प्रत्यक्षं ब्रह्म असि, त्वां वायुम् एव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । भेदेऽप्य-
भेदत्वेन ग्रहणमत्र ।

६ । भीषिति । अस्मात् ब्रह्मणः भीषा भयेन वातः वैदिकदेवता
वायुः पवते, भीषा भयेन सूर्यः वैदिकदेवता उदेति, अस्मात् ब्रह्मणः
भीषा भयेन वैदिकदेवता अग्निश्च इन्द्रश्च, पञ्चमः मृत्युश्च धावति ।
अत्यन्तभेदोऽत्र ।

१० । स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेन एषइति । एष ब्रह्मा, एष इन्द्रः, एष
प्रजापतिः, एते सर्व्वे देवाः, इमानि च पञ्चमहाभूतानि, पृथिवी, वायुः

११ । सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति, शान्त उपा-
सीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिन् लोके
पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति, स क्रतुं कुर्व्वीत ।

छा, ३।५।१४।१ ।

आकाशः आपः ज्योतीषि इति एतानि, इमानिच सुद्रमिश्राणि—इव
शब्दोऽनर्थकः—सुद्रैः मिश्राणि सर्पादीनि, इतराणि च इतराणि च
वीजानि क्षारणानि । कानि तानि ? अण्डजानि पक्ष्यादीनि, जाक-
जानि जरायुजानि मनुष्यादीनि, खेदजानि यूकादीनि, उद्भिज्जानि
वृक्षादीनि च, अश्वाः, गावः, पुरुषाः मनुष्याः, हस्तिनः, यत् किञ्च इदं
प्राणि जङ्गमं पदगामि, पतञ्च आकाशेन पतनशीलं, यत् च स्थावरम्
अचलं, सर्व्वं तत् प्रज्ञानेचं प्रज्ञा एव नेचं नेत्री यस्य तत्, प्रज्ञाने
प्रतिष्ठितं, लोकः प्रज्ञानेचः प्रज्ञा एव नेचं नेत्री यस्य सः, प्रज्ञाप्रतिष्ठा
आश्रयः सर्व्वस्य जगतः, तस्मात् प्रज्ञानं ब्रह्म—सर्व्वस्य नेतृत्वादाश्र-
यत्वात् ।

११ । तदभिसत्त्वेन सर्व्वमिति । इदं प्रत्यक्षविषयं सर्व्वं समस्तं
खलु ब्रह्म । कथम् ? तज्जलान् इति । तज्जं—तस्मात् ब्रह्मणो जातं,
तज्जं—तस्मिन् ब्रह्मणि लीयते, तदनम्—तस्मिन् ब्रह्मणि अनिति
चेष्टते इति ।—अनम् इत्यत्र अन् छान्दसोऽवयवलोपः । शान्तः राग-
हेषादिविरहितः सन् सर्व्वमिदं ब्रह्मत्वेन उपासीत वैदिका यथा देवत्वेन ।
अथ खलु पुरुषः क्रतुमयः कर्म्ममयः—क्रतुः कर्म्मति निरुक्तम्, अध्व-
वसाय इति श्रीमच्छङ्करः । अस्मिन् लोके पुरुषः मानवः यथाक्रतुः
यादृशकर्म्म भवति, तथा इतः अस्मात् लोकात् प्रेत्य भवति । अतएव
स पुरुषः क्रतुं कर्म्म कुर्व्वीत । अतएवाह वाजसनेयसंहितोपनिषत्—

कर्म्ममेवेह कर्म्माणि जिवीविष्यन्तं समाः ।

एवं स्वयि शान्थेयोऽसि न कर्म्म विष्यते नरे ॥ इति ।

१२ । तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्व
सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुली
वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ उरएव वेदिर्लोमानि वर्हि-
हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ।

५।७।१८।२ ।

१२ । अवयवकल्पनया तस्येति ।

वया इदमे अप्रयत्ने अन्ते त्वे विश्वे अमृता मादयन्ते ।

वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्य शेष जनां उपनिवयस्य ॥ (१।२।२।२)

पृथ्याद्यासु वैश्वानरोऽग्निः संस्तुतः । स एवःचोपनिषदि परमात्मत्वेन
गृह्यते । तत्र “मूर्धा दिवा नाभिरग्निः पृथिव्याः” इति दिवः मूर्धा
पृथिव्या नाभिरिति प्रकल्प्य पुनः “अथाभवदरतो रोदस्योः” इति
द्यावापृथिव्योरधिपतिरिति निर्दिष्टः सः । सुतरामत्र तस्यैव द्यौः
सूर्यो वायुराकाश आणः पृथिव्यवयवत्वेन प्रकल्प्यन्ते । तस्य वा
एतस्य आत्मनः परमात्मनः वैश्वानरस्य सुतेजाः द्यौः मूर्धा एव ; विश्व-
रूपः सूर्यः चक्षुः, प्राणः वायुः पृथग्वर्त्मात्मा पृथग्वर्त्म यस्य वायोः स
पृथग्वर्त्मा स एव आत्मा स्वभावो यस्य स पृथग्वर्त्मात्मा, बहुलः सर्वगत-
त्वात् आकाशः सन्देहः देहस्य मध्यभागः, रयिः आपः—“अद्भ्योः
मन्नाच्च रयिर्धनं तस्मादापो रयिरुक्तास्तासाञ्च मूर्चीभूतानां वास्तः
स्थानमिति वस्तिरेव रयिरित्युक्तम्” इति वाचस्पतिः—वस्तिः ; पृथिवी
पादौ, वेदिः उरः उरएव ; वर्हिः कुशः लोमानि, गार्हपत्यः अग्निः
हृदयम् ; अन्वाहार्यपचनः अन्वाहार्याग्निः मनः, आहवनीयः अग्निः
आस्यं सुखम् । तथा चान्यत्र—

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यो दिशः श्रोत्रे वाग्निहताश्च वेदाः ।

वायुः प्राणी हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ इति (मु. १।१।१०)

श्रुतिरेषा विषयो वेदान्तसूत्राणां चतुर्विंशत्तारश्च नवसंख्यकानां प्रथ-
माध्यायस्य द्वितीयपादस्या परिममाप्तेः ।

१३ । सोऽकामयत मेध्यं स इदं स्यादात्मन्वाग्नेन
 स्यामिति । ततो ऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति
 तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । एष ह वा अश्वमेधं वेद य
 एनमेवं वेद । तमनवरुद्धैवामन्यत । त ए संवत्सरस्य
 परस्तादात्मन आलभत । पशून् देवताभ्यः प्रत्नौहत् ।
 तस्मात् सर्व्वदैवत्वं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्त । एष वा
 अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्मायमग्निरर्का-
 स्तस्येमे लोका आत्मानः तावेतावर्काश्वमेधौ । सा पुन-
 रेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युञ्जयति नैनं मृत्यु-
 राप्नोति, मृत्युरस्यात्मा भवति, एतासां देवतानामेको-
 भवति । वृ, आ, ३।२।७ ।

१३ । क्रतोरामत्वेन परिकल्पनं सोऽकामयतेति । स प्रजापतिः
 अकामयत । किमकामयत ? इदं मे मम शरीरं—यत् प्राणेषुत्क्रान्ते-
 पूच्छूनभावं गन्तुमारब्धवत् तत्—मेध्यं यज्ञीयं स्यात् ; अग्नेन शरीरेषु
 आत्मन्वी आत्मवांश्च स्यामिति । यत् यस्मात् तत् शरीरं अश्वत् अश्वयत्
 उच्छूनभावमगच्छत्, ततः तस्मात् स अश्वः अभवत् । तत् शरीरं
 मेधं यज्ञार्हम् अभूत् इति तत् तस्मात् एव अश्वमेधस्य क्रतोः अश्वमेध-
 त्वम् अश्वमेधनामलाभः । यः एनम् अश्वम् एवं वेद, एष ह वा निश्चित-
 मेव अश्वमेधं वेद । स प्रजापतिः तम् अश्वम् अनवरुद्धं अनवरुद्धमकृत्वा
 एव अमन्यत अचिन्तयत् । संवत्सरस्य परस्तात् ऊर्ध्वम् आत्मने
 आत्मायं तम् अश्वम् आलभत आलभं कृतवान् । पशून् अन्यान् ग्राम्यान्
 अरण्यान् च देवताभ्यः यथादैवतं प्रत्नौहत् प्रतिगमितवान् । यस्मात्
 एवं तस्मात् याज्ञिकाः इदानीं सर्व्वदैवत्वं प्रजापत्यम् आलभन्ते । अथ
 भाष्यकारः—“यस्मादेवं प्रजापतिरमन्यत तस्मादेवमन्योऽप्युक्तेन विधि-
 नात्मानं पशुमश्वं मेधं कल्पयित्वा सर्व्वदैवत्योऽहं प्रोक्षमाणमालभ्यमान-

१४ । अथ यो ह वा अस्मात् लोकात् स्वं लोकमदृष्ट्वा
 प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वा अनूक्तो
 ऽन्यद्वा कर्म कृतं यदिह वा अप्यनैवंवित् महत् पुण्यं
 कर्म करोति तद्वास्यां ततः क्षीयत एवात्मानमेव लोक-
 मुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म
 क्षीयते । अस्माद्देवात्मनो यद्यत् कामयते तत्तत् सृजते ।
 ३।४।१५ ।

स्वहं महैवत्यएव स्याम् । अन्य इतरे पशवो ग्राम्यारण्या यथादेवत-
 मन्याभ्यो देवताभ्य आलभन्ते मदवयवभूताभ्य एवेति विद्यात् ।”
 इति । प्रजापतेः शरीरस्याखत्वं मेधत्वञ्च प्रकल्प्य सम्प्रति दृश्यमान-
 मादित्यमश्वमेधत्वेन परिकल्पयति, साधनभूतस्यास्य च तेनैक्यं साध-
 यति—एष वा अश्वमेधः य एष तपति, तस्य तपतः संवत्सरः आत्मा
 शरीरम्, अयम् अग्निः अर्कः आदित्यएव, तस्य अर्कस्य इमे लोकाः
 आत्मानः तौ अग्न्यर्को अर्काश्वमेधौ । तौ अग्न्यर्को पुनः एका एव
 देवता भवति । का सा ? सृत्युरेव । यः पुनः सृत्युमेवाश्वमेधं तेन च
 आत्मनः एकत्वं वेत्ति स पुनः मृत्युम् अपजयति सकृत् सृत्वा पुनर्न
 मरणाय जायते, न एनं जनं सृत्युः आप्नोति । कथं नाप्नोति ? सृत्युः
 अस्य एवंविदः जनस्य आत्मा भवति, एतासां देवतानामात्मत्वं ऽवयव-
 भूतानाम् एको भवति ।

१४ । लोकस्यात्मत्वेन परिकल्पनम् अथेति । अथ यः कश्चित्
 ह वै स्वम् आत्मानं लोकम् अदृष्ट्वा अविदित्वा अस्मात् लोकात् प्रैति,
 अविदितः स एनम् आत्मानं न भुनक्ति पालयति, यथा लोके अनमूक्तः
 अनधीतः वेदो वा, अन्यत् कृतं कृष्यादि कर्म वा आत्मानं न शोक-
 भ्रोह्णादिनिवर्त्तनेन पालयति । अनैवंवित् आत्मानं लोकत्वेनाविधान्
 यदिह वै महत् पुण्यं कर्म अपि करोति तत् ह अस्य अन्ततः अन्ते
 क्षीयते एव । तत् किं कर्त्तव्यम् ? आत्मानम् एव लोकम् उपासीत

१५ । अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः । स यज्जुहोति यदाजते तेन देवानां लोकः ; अथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणाम् ; अथ यत् पितृभ्यो निपृणाति यत् प्रजामिच्छते तेन पितृणाम् ; अथ यन्मनुष्यान् वासयते यदेभ्योऽन्नं ददाति तेन मनुष्याणां ; अथ यत् पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां, यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांस्यापिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोकः । यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टमिच्छेदेवैवैविदे सर्वाणि भूतान्यारिष्टमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमांसितम् ।

३।४।१६ ।

तद्वद्व्या कर्म कुर्वीति । किमनेन भविष्यति ? स यः आत्मानमेव लोकम् उपासी न ह अस्य कर्म क्षीयते । स यत् यत् कामयते तत् तत् अस्मात् आत्मनः एव हि सृजते उत्पद्यते ।

१५ । विपरीते देवादिष्वनात्मदृष्ट्या याजनादिभिरात्मनः सर्वलोकत्वकल्पनम् अथो इति । अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः भाग्यः परतन्त्रः । स आत्मा यत् जुहोति, यत् यजते तेन स देवानां लोकः भवति । यत् स अनुब्रूते स्वाध्यायम् अधीति, तेन स ऋषीणां लोकः भवति । अथ स यत् पितृभ्यो निपृणाति प्रयच्छति पिण्डोदकादि, यत् च प्रजां सन्ततिं कामयते, तेन पितृणां लोकः भवति । अथ स यत् मनुष्यान् वासयते गृहे भूम्युदकादिदानेन, यत् च एभ्योः अन्नं ददाति, तेन मनुष्याणां लोकः भवति । अथ स यत् पशुभ्यः तृणोदकं विन्दति लभयति, तेन पशूनां लोकः भवति । यत् अस्य गृहेषु श्वापदाः हिंस्रजन्तवः, वयांसि पक्षिणः आपिपीलिकाभ्यः पिपीलिकाभिः सह उपजीवन्ति कणादिभक्षणेन, तेन स तेषां लोकः । यथा ह वै स्वाय लोकाय स्वस्मै देहाय परिष्टम् अविनाशम् इच्छेत्,

१६ । यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिन्लोके
जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य
तद्भवति, यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माद्धोकात् प्रैति
स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वास्माद्धोकात् प्रैति
स ब्राह्मणः । ५।८।१० ।

१७ । एष हि देवः प्रदिशोऽनुसर्वाः

पूर्वोऽहि जातः स उ गर्भे अन्तः ।

एवं हि एवंविदे सर्वभूतानां भोष्योऽहं परतन्त्रोऽहमिति विदुषे सर्वाणि
भूतानि अरिष्टम् अविनाशम् इच्छन्ति । तत् वा एतत् पञ्चमहायज्ञ-
प्रकरणे विदितं कर्त्तव्यतया मोमांसितं विचारितम् ।

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

हीमी देवो बलिर्भोतो द्रव्यज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

पञ्चेतान् ये महायज्ञान् न ह्यपयति शक्तिः ।

स गृहेऽपि वसन् नित्यं सूनादीर्षेर्न क्षियते ॥ (मनु ३५, ७०।७१ श्लो) ।

पञ्चमना गृहस्थस्य सुभौ पेषण्युपस्करः ।

कण्डनी चीदकुम्भश्च बध्यते यत् वाहयन् ॥ (मनु १५, ६८ श्लो) ।

सूना—पशुबधस्थानम् ; उपस्करः—कुण्डसंमार्ज्यादिगृहोपकरणम् ;
कण्डनी—उतुखलमुषले ; वाहयन्—स्वकार्ये योजयन् ।

१६ । यजनादीनां साफल्यवैफल्यकारणम्—योवेति । हि गार्ग्यं,
यो वा एतत् अक्षरं—यन्न क्षीयते न चरतीति चाक्षरम्—अविदित्वा
अविज्ञाय अस्मिन् लोके बहूनि वर्षाणि जुहोति यजते, तप. तप्यते,
तत् अस्त्रं पुंसः अन्तवत् एव भवति । हि गार्ग्यं, यो वा एतत् अक्षरम्
अविदित्वा अविज्ञाय अस्मात् लोकरत् प्रैति स कृपणः कृपापात्रम् ।
अथ हि गार्ग्यं, एतत् अक्षरं विदित्वा विज्ञाय अस्मात् लोकात् यः प्रैति
स ब्राह्मणः ब्रह्मसम्पन्नः ।

१७ । लीलामयत्वेन एष इति । एष देवः हि प्रदिशः प्राच्याद्याः
दिशः अनुसर्वाः उपदिशश्च ; स हि पूर्वैः जातः आदिपुरुषरूपेण ;

स विजातः स जनिष्यमाणः

प्रत्यङ् जनांस्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥

१८ । यो देवोऽग्नौ योऽप्सु

यो विप्रत्वं भुवनमाविवेश ।

य ओषधीषु यो वनस्पतिषु

तस्मै देवाय नमोनमः ॥ प्रवेत २।१६।१७ ।

१९ । यो देवानां प्रभवस्योऽहवस्य

विप्रवाधिपो रुद्रो महर्षिः ।

हिरण्यवर्गं जनयामासपूर्वं

स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥

स उ गर्भे अन्तः वर्त्तमानः ; स विजातः शिशुः, स जनिष्यमाणः जन-
नोऽमुखः ; स जनान् प्रत्यङ् पश्चात् तिष्ठति ; स सर्वतोमुखः सर्व-
प्राणिगतानि मुखानि अस्य ।

१८ । लीला तु तेषु तेषु च प्रविश्यैवेति यइति । यः देवः अग्नी
यः अप्सु, यो विश्वं भुवनम् आविवेश प्रविष्टवान्, यः ओषधिषु यः
वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमः नमः । “यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्देवा
विशन्ति” इति सायनसंस्कृतपाठः । दुर्गाचार्यसंस्कृतस्तु “यद्यद्रूपं काम-
यते तत्तद्देवता भवति ।” (नि, १०।१७) ; टीकाच—“अस्त्वैतद्देवैर्व्यं
देवतायाः, यद्यदिच्छति रूपं तत्तत् करोति ।” इति । “अमीवहा
वास्तोस्यते विश्वा रूपाण्णाविशन् । सखा सुशेव एधि नः ॥” (७म,
५५सू, १ऋक्) इति तत्तद्रूपाणि प्रविश्यात्प्रकाशः । “रूपं रूपं
मघवा बोभवीति मायाः कृण्वानस्तन्वं परि स्वाम् ।” (३म, ५२सू,
८ऋक्) इति स्वेच्छया रूपपरिग्रहः । “अनेन जीविनात्मनानुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवापीति” (छा, ६।८।३।२) इत्यनुप्रवेश एव तत्त्वम् ।

१९ । यइति । यः देवानाम् इन्द्रादीनां प्रभवः सामर्थ्यस्य हेतुः,

२० । या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनौ ।

तया नस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥

२१ । यामिषुं गिरिशन्त हस्ते विभर्ष्यस्तवे ।

शिवां गिरिच तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥

३।४।५।६ ।

२२ । त्वं स्त्री त्वं पुमानसि

त्वं कुमार उत वा कुमारी ।

त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चयसि

त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ॥

उद्भवः उत्पत्तेः हेतुः, विश्वाधिपः विश्वस्य पालयिता, महर्षिः सर्वज्ञः, रुद्रः “संसाररुग्द्रावकत्वात् रुद्रशब्दवाच्यं ब्रह्म” इति श्रीमच्छ्रीकण्ठः—पूर्व्वं सर्गादौ हिरण्यगर्भं जनयामास, स नः अस्मान् शम्भया दुष्टा संयुनक्तु ।

२० । येति । हे रुद्र, या ते तव शिवा मङ्गलमयी, अघोरा अभया, अपापकाशिनौ पुण्याभिव्यक्तिकरी तनूः, तया शन्तमया अनुवा तन्वा, हे गिरिशन्त—गिरौ स्थित्वा शं सुखं तनोतीति—नः अस्मान् अभिचाकशीहि अभिपश्य निरौचस्व ।

२१ । यामिति । हे गिरिशन्त, हे गिरिच—गिरिं प्रायत इति याम् इषुम् अस्तवे हेतुं हस्ते विभर्षि, ताम् इषुं शिवां मङ्गलमयीं कुरु, पुरुषं जगत् च मा हिंसीः ।

२२ । त्वमिति । हे देव, त्वं स्त्री, त्वं पुमान् असि, त्वं कुमारः उत वा अपि वा कुमारी, त्वं जीर्णः उद्धः सन् दण्डेन वञ्चयसि, विश्वतो-मुखः त्वं जातः भवसि ।

१३ । नीलः पतङ्गो हरितो लोहिताक्ष-

स्तङ्गिर्भ्रमः ऋतवः समुद्राः ।

अनादिमत्त्वं विभुत्वेन वर्त्तसे

यतो जातानि भवनानि विप्रवा ॥४॥३॥४ ।

२३ । नीलइति । त्वं नीलः पतङ्गः भ्रमरः, त्वं लोहिताक्षः
हरितः शुकादिः, त्वं त्वङ्गिर्भ्रमः मेषः, त्वम् ऋतवः, त्वं समुद्राः,
अनादिमत् आद्यान्तरहितः त्वं विभुत्वेन व्यापकत्वेन वर्त्तसे, यतः त्वत्तः
विश्वानि विश्वानि सर्वाणि भवनानि जातानि । “लीलां विदधतः स्वैरं
देवतिर्यङ्गनरादिषु” इति पौराणिकाः ।

यद्यप्युपनिषद्ब्रह्मिणं दर्शनशास्त्रास्त्रातन्मन, तथापि तेषामुक्तीराशिक्ष्यैवेतन्धानमुदय इति
तास्वैतेषां भवभूतानि वाक्यानि दृश्यन्त इति न चिन्तम् । कथं दर्शनशास्त्रेणामौट्टगैक्यमिति
जिज्ञासायाम्—ऋक्संहितायामपरिष्कृतभावेन प्रविष्टानि मूलतत्त्वानि मननेनाविष्कृतस्वरूपाणि
कर्तुं दर्शनीयतेर्मावैरासद्भयः प्रदीप्तीत्साहा इति वदिव्यामः । कथमपरिष्कृतभावेनति ?

हा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं ब्रह्मं परिषस्वजाते ।

तथोरन्यः पिप्पलं स्वादस्यनश्रन्न्यां अभि चाकाशीति ॥ (१म, १६४मू, २०२कं)

इत्यत्र मननं विना जीवात्मपरमात्मानाद्विषयतां नाप्नुतः, यतः प्रकृतावस्थ्यादित्यावर्त्तौऽस्या विषयी
भावितुमर्हतः । सृष्टेऽखिन्त् म ३३५परिष्कृटी । सुतरां जीवात्मपरमात्मपक्षे नियोगः सुकर
एवासीत् । निरुक्तपरिशिष्टे ब्रह्मिणिरुपेक्षिते चतुर्हंशाश्रयतां व्याख्यानयमेवम्—“हौ हौ
प्रतिष्ठती सुकृतौ धर्मकक्षांरौ । दुष्कृतं पापं परिसारकमित्याचक्षते, सुपर्णा सयुजा सखावैत्या-
न्मानं दुरात्मानं परमात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति शरीरएव तज्जायते । ब्रह्मं रच शरीरं ब्रह्मम् । पक्षी
प्रतिष्ठापयति—तथोरन्यहुक्तान्नमनश्रन्न्यां सरूपतां समीकृतान्नुत । य एवं विद्वाननश्रन्न्यां
अभिचाकशीतित्यात्मगतिमाचष्टे ।” इति । एवञ्च तेषु वैदिकदैवतेषु रथाश्वरथिप्रहरण-
शुषणादिसाधनवत्त्वं, भालभावेयपुत्रदारादिनिरतत्वं केगम्भृदन्तनासाधनुबाधुशीयादिमत्त्वं, क्रीध-
रिंसाहृषाहृषांभर्षादिपरवश्रमं, जन्महृद्विवयीवस्थादियुक्तत्वं दृश्यते, तेषु पुनः जगत्पतित्वं जग-
दाधारत्वं, जगदेकमूलत्वं, शास्त्रत्वं, नित्यत्वं, सर्वज्ञत्वं, सर्वशक्तिमत्त्वं, स्वराट्त्वमजयत्वं, वरदत्वं,
पालकत्वं प्रथतत्रत्सलत्वं किं वदना सर्वविधेश्वरगण्यत्वत्वं प्रस्थाप्यते । तथाया—

ब्रह्मणे अभीशवी तथा कशा हिरण्ययी ।

उवा रथी मधरन् ब्रह्मणा हरी तथा त्वं शतकती ॥ (८म, ३२मू, ११२कं)

इत्याद्यास्तु रथादयः ;

निमेषा जग्निरे विद्युतः पुरुषादधि, अपरुतपाप्मा विजरी विद्युत्पुर्विशोको विजघत्सीऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति सर्व्वेस्मिन् जगति ह्यथयावगतं सर्व्वेगुणं प्रतिपिथ्य गिरतिशयकल्याण-गुणानन्त्यं सर्व्वेभूतां सर्व्वशक्तिधीमं सर्व्वनामरूपव्याकरणं सर्व्वस्याधारताञ्च काथन युतयो ब्रुवन्ति । सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म तच्छलानिति, ऐतदात्मामिदं सर्व्वं, एकः सन् बहुधा विचार इत्यादिका ब्रह्मस्यैतं जगन्नामाकारं प्रतिपाद्य तदैक्यञ्च प्रतिपादयन्ति । काथनः युतयः—पृथगात्मानं प्रेरितारश्च मत्वा, भीक्ता भीग्यं प्रेरितारश्च मत्वा, प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृज्येति, पतिं त्रिशस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम्, तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमञ्च देवतं, सर्व्वस्य वशी भव्यस्येजान इत्यादिकाः—ब्रह्मणः सर्व्वेष्वादन्यत्वं सर्व्वेस्मिन्नित्यत्वमीश्वरत्वञ्च ब्रह्मणः सर्व्वस्य शेषतां पतित्वं शेषरस्यः काथन—अनःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा, एष आत्मानायांस्यस्यतः यस्य पृथिवी शरीरं यस्यापः शरीरं यस्य तेजः शरीरमित्यादि, यस्याञ्जकं शरीरं यस्याञ्जरं शरीरं यस्य सत्यः शरीरं यस्यात्मा शरीरमिति ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्व्वस्य वस्तुनां ब्रह्मणश्च शरीरात्मभावं दर्शयन्ति काथनेति ।” इति ।

अत्रातिप्रसिद्धिहेतोः सृष्टिप्रलयपरयुतिवाक्यानां विविधत्वं युतीरनुभूय तदर्शमाचेषीकृतम् । विविधत्वन्तु क्वचित्तोजोऽवद्रमात्रसृष्टिः, क्वचित् पञ्चभूतमाशरुष्टिः, क्वचिन्महदादिसृष्टिरिति । निर-वयमित्यादिकाभिर्निर्गुणयुतीः, नेष्ट नानानि किञ्चनेत्यादिकाभिर्भेदनिर्घेषयुतीः, यः सर्व्वञ्च इत्यादिकाभिः सगुणयुतीः, सर्व्वं खल्वित्यादिकाभिर्भेदयुतीः, पृथगात्मानमित्यादिकाभिर्भेदयुतीः, अनःप्रविष्ट इत्यादिकाभिः शरीरात्मभावयुतीराऽऽ । अविरोधमात्मानमेव स साधयति :—

“नानारूपाणां वाक्यानामविरोधो मुख्यप्रापरित्यागश्च यथा सम्भवति तथैव वणनीयं वर्णितञ्च । अविचारयुतयः स्वरूपपरिणामपरिहारादेव मुख्याद्याः, निर्गुणव्याप्यः प्राकृतह्येयगुणनिर्घेषपरतया व्यवस्थिताः नानानिर्घेषवादाश्च एकस्य ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारभूतं सर्व्वं चैतनाचतनं वल्लिति सर्व्वस्यात्मतया सर्व्वप्रकारं ब्रह्मैवावस्थितमिति सुरचितताः । सर्व्वविलक्षणत्व-पतिलेश्वरत्व-सर्व्व-कल्याणगुणाकरत्व-सत्यकामत्व-सत्यसङ्कल्पत्वादिवान्यं तदभाषणमादेव सुरचितम् । ज्ञानानन्द-मात्रवादि च सर्व्वेष्वादन्यत्वं सर्व्वकल्याणगुणाश्रयस्य सर्व्वेश्वरस्य सर्व्वशेषिणः स्वर्वाधारस्य सर्व्वोत्-पत्तिस्थितिप्रलयसंस्तुतस्य निरवयवस्य निर्व्विकारस्य सर्वात्म्यसूतस्य परस्य ब्रह्मणः स्वरूपनिरूपक-धर्मो मूलप्रत्यक्षीकानन्दरूपज्ञानसंज्ञेति स्वप्रकाशतया स्वरूपमपि ज्ञानसंज्ञेति च प्रतिपादनादनुपावि-तम् । एक्यवादाश्च शरीरात्मभावेन सामानाधिकरण्यमुख्या देतोऽपपादनादेव सुस्थिताः ।

“एवञ्च सत्यभेदी वा भेदी वा ह्यात्मकता वा वेदान्तविद्यः कोऽयमर्थः समर्थ्यती भवति ? सर्व्वस्य वेदनेद्यत्वात् सर्व्वं समर्थ्यतम् । सर्व्वेश्वरीरतया सर्व्वप्रकारं ब्रह्मैवावस्थितमित्यभेदः सम-र्थ्यतः ; एकमेव ब्रह्म नानाभूतचिदाचिद्वस्तुप्रकारं नानात्वेनावस्थितमिति भेदाभेदी ; अचिदस्तु-नचिद्वस्तुनद्वेश्वरस्य च स्वरूपस्वभाववैलक्षण्यादसङ्कराच्च भेदः समर्थ्यतः ।” इति ।

एवञ्च श्रीमद्रामानुजकृतसमाधानं यद्यपि सर्व्वथा सर्व्वेषामाचाय्याणामभिसतमिति न दृश्यते, तथाप्यस्यायमेव सुमहान् गुणो यदाकरं प्रदर्शितेष्वेकमावरणपत्रं परिहायान्ते वेदान्तवाक्वीतुपन्नाः सर्व्वेष्वपन्ना अनेम समर्थ्यतां, केषुचिदपि तेषु चानादरी न तेनोद्भावितः । इष्ट खलु निश्चित्यं कश्चिन् वा सर्व्वेषां तेषां सम्यतिरभि दीम च सर्व्वसान्प्रत्यमवश्यम्भावि । नित्यापि प्रकृतिनित्योऽपि

जीवः परापरब्रह्मप्रकृतिवत् । स्वसत्तां प्रति तत्सत्तामपेक्षते, तन्निरवधे पुनःक्षयीरस्यत्वमुपजायते । न सम्भवत्यन्य कस्यास्यसम्प्रतिः । यथाह श्रीमच्छंकरः—“यथैव ह्रीदानीं कार्यं कारणात्मना सत्, एवं प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते । न ह्रीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मनमनरेण स्वतन्त्रमेवास्ति, ‘सर्वं’ तत् परादान् योऽन्यत्वात्मनः सर्वं वेद’ इत्यादि श्रवणात् । कारणात्मना तु सत्त्वं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टम् ।” (वे, सू, २।१।७) इति । तन्मते जीवस्याविद्यानिवृत्तौ ब्रह्मैव स भवतीति यद्यपि दृश्यते, तथापि यावत् तस्य जीवत्वं तावत् “सदात्मनैव सत्यत्वम्” (छा, उ, भा) अस्य तेनाभ्युपगतम् । स्वीकृतं जीवस्थानादित्यत्र तेन, “अनेन जीवेनात्मना” इति सर्गप्रमुखे शरीरमात्मनो जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेनाभिलषन् अनादिः संसार इति दर्शयति । आदिमत्त्वे तु ततः प्राणवधारितप्राणः, स कथं प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिनियते ।” (वे, सू, २।१।२६) इति । श्रीमच्छ्रीकण्ठश्रिवाचार्य्यंभीकं “ब्रह्मवापृथक्स्मिद्ब्रह्मन्मादिस्थितप्रवृत्तिकत्वादस्य जगतस्तत्रातिरिक्ता नास्ति” (वे, सू, १।२।१) इति । अस्य मते क्तृत्वं जगत् ब्रह्मशक्तिः, न जातु शक्तिशक्तिमतीर्भेदोऽस्ति “न वक्तुं दाहिकाशक्तिर्यंतिरिक्ता विभाव्यते” इत्यत्रतिरिक्तासाक्षात् । श्रीमच्छ्रीकण्ठरामानुजश्रीमूलतीमत्सार्थं विवक्ष्यते । श्रैवधर्मस्य वैषम्यवर्णात् प्रागभ्युदय इति प्रथमं तन्मतसन्निवेशः । श्रीमद्रामानुजोऽप्याह, “सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वप्रतिपादनेन तदात्मतयैव सत्यत्वं नान्वथा” (वे, सं) इति । “ब्रह्मात्मकतयैव जगत् सत्यं स्वनिवृत्तमेवासात्यम्” इति तात्पर्येदीपिका । “भेदशुल्यविरुद्धौ भेदाभिदौ अनेदशास्त्रदभिसत इत्युक्तं भेदपक्षेव” इति तात्पर्येदीपिकोक्तिः, ततश्च “श्रीरामानुजोऽयान् शक्तिशक्तिमतीर्भेदेव वर्षयन्ति” इति श्रीमच्छ्रीवोक्तिर्न पुनर्विरुद्धानि समुद्भूतवाक्येन भेदेऽप्यभेदस्वीकारात् शक्तेश्च स्वरूपभूतत्वप्रतिपादनात् । श्रीमन्मध्वेन पुनरुक्तं “स्वतन्त्रब्रह्माधना सृष्टिलोके दृष्टा, नैवं ब्रह्मणः किन्तु स्वरूपसामर्थ्यादेव तस्य सृष्टिः” (वे, सू, २।१।२५) । “न केवलं विचित्रशक्तिः किन्तु सर्वशक्तिरेव” (वे, सू, २।१।२१) ; “प्रकृति-मत्त्वादिप्रदत्तं चाङ्गीकृतम्” (वे, सू, २।१।५) इति । श्रीमन्निरुक्त्या आह, “अचिन्त्या-ननस्वामाविकामास्त्रेयसद्गुणसागरी भगवान् श्रीपुरुषोत्तमएव जगतीऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणम्” (वे, सू, २।१।२) इति । “जडजीवरूपत्वात् सञ्जात्मकं ब्रह्मैव” (वे, सू, २।१।२१) इति वक्तुं श्रीमद्ब्रह्मनेन, यत्तदये “सर्वस्य शुद्धब्रह्मत्वं” (वे, सू, २।१।२०) प्रदर्शितं, तेनाभ्युदयात्प्राप्तस्य सर्वसत्ताप्रदत्वब्रह्मधर्मकथनेन विरोधः परिहृतः । श्रीमच्छीव आह—“कार्यावस्थः कारणावस्थश्च स्थूलसूक्ष्मविद्विदस्तुशक्तिः परमपुरुषएव कारणात् कार्यस्थानन्वत्वात्” (प, स, स, स,) इति शीमच्छीवः । उक्तिरियं श्रीमद्रामानुजोऽयायाः शरीरस्थाने स्वसत्सम्पत्तशक्तिशब्दसन्निवेशेन साधिता । “स्वैतरसमसाविद्विदस्तुजातान्तरात्मतया निखिलनिग्रहं तच्छक्ति-तदप्रवृत्तित-तद्रूपतच्छरीरतत्तनुपधर्तामः शब्देस्तत्सामानाधिकरण्यात् च प्रतिपादयन्ति” इति तदात्मनो शरीरशब्दस्य शक्तिशब्देन विपरिवर्तनं न तदसम्पत्तमिति बोध्यम् । “क्तृत्वं जगत् ताडम् ब्रह्मो-पादनकमती ब्रह्माभिन्नम्” (वे, सू, २।१।२७) इति श्रीमद्ब्रह्मदेवः ।

तदेवं ब्रह्मसत्तया जगज्जीवसत्तावलं भिन्नभिन्नप्रस्थानानामेकत्वमापादयतीति प्रदर्शनं सुशर-मेव । नामरूपविभजनात् प्राक् केवलब्रह्मसत्त्वमाश्रित्य तस्य सत्यत्वकथनं न केषांचिदपि नवे विरुद्धते, स्वसत्तां प्रति तस्य स्वातन्त्र्यात् सर्वैरनिरपेक्षकत्वाच्च ।

अथ तमः प्रविशन्ति येऽसभू तिसुपासते ।

ततो भूय इव ते ततो य उ सभूत्या रताः ॥

इति श्रुतिवाक्योद्दिष्टाः प्रकृतिं भगवद्देव्यैश्च केन दोषायेनातिक्रम्य ब्रह्मसाधारणः सिद्धोऽद्वैत-
सन्धानपराः

श्चिरस्मयेन पात्रेण सत्यस्थापिङ्गितं मुखम् ।

तत् त्वं पूषप्रपाठ्य सत्यधर्माय हृष्टये ॥

इति श्रुतिवाक्योद्दिष्टाः प्रकृतिं विभूतिश्च सत्यस्यावरणत्वेन परिस्पृष्टा ज्ञानयोगात् तत्सत्तां बुद्ध-
सत्तां निरन्वयेन प्रागवस्थतया प्रविद्याप्यावरणप्रत्याख्यानं "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" "तत् सत्यं स
चात्मा तत्त्वमसि" इति सत्यनिरपेक्षां ब्रह्मसत्तां ते धारणाविषयीकुर्वन्ति ।

"नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

अस्मीति बुधर्ताऽन्यत्र कथन्नादुपलभ्यते ॥

अस्मीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ (कठ ६वल्ली, २५, १२।१३ऋक्)

इति युक्त्युद्दिष्टा बुद्धसाक्षात्कारप्रयत्नी न केवास्त्रिदाचार्याणामनभिमतः । सत्यावरणमोचनं न
ज्ञानं निरन्वयं विना सम्भवति, निरन्वये तु बुद्धसत्तानिरपेक्षां सत्यं तिरिधत्ते अथात्वचास्य "सत्यं च
नामरूपादि सटाकनैव सत्यं विकारजातं स्वतस्त्वष्टमेव" (ऋ, उ, भा,) इति न्यायेन योगिसन्निधौ
प्रतिभाति । "कारणात्मना तु सत्त्वं कार्यस्य भाग्युत्पत्तेरविशिष्टम्" इति न्यायात् बुद्धाणि निमग्नस्य
कार्यस्य चिन्तापथात् तिरिधानमावसेतदिति निरन्वयवादिनोऽपि स्वीकुर्वन्ति । जगन्निष्ठात्वं
प्रतिपादने यत्रन्तु धीगप्रलयायुक्त्व्याय, "आत्मनि चैवं विचिन्ताय ऋ।१।१।२८ ।" इत्यतस्त्युक्त्वा
बुद्धयोर्निष्कारत्वसाधनार्थैव च । वस्तुतस्तु स्वीकृतं तैः, "विद्यमानोऽयं प्रपञ्चो देहादिलक्षण
आध्यात्मिको वाक्यश्च पृथिव्यादिलक्षणः प्रविष्टापयितव्य इत्युच्येत स पुष्पभावेथाशक्तः प्रविष्टाप-
यितुम् ।" (वे, सू, १।२।२२) इति ।

ये तु व्याकृतनामरूपं बुद्धीपास्यत्वेन गृह्णन्ति ते पुनः स्युः सन्तु जगज्जीवश्च तच्छक्तित्वेन तदंशत्वेन
तद्विभूतित्वेन, तद्रूपत्वेन तच्छरीरत्वेनाङ्गीकृत्य तदभेदेन पश्यन्ति । अतएव भेदवादीऽभेदवादी
भेदाभेदवादशामुदेति । भेदवाद्दे पुनर्जगज्जीवयोरस्तातस्त्रेऽपि भीक्षुभोस्यप्रेरयित्भेदेन दर्शनम् ;
अभेदवाद्दे पुनः शक्तिशक्तिमतीर्दकत्वशास्त्रज्जीवश्च तच्छक्तित्वेनातएव तदभिन्नत्वेनीपलम्भाभेद-
हृष्टिः ; भेदाभेदवाद्दे तु शक्त्वाखिकृतं परं बुद्धं भेदाभेदहृष्ट्याराध्यं ; शरीरात्मभावहृष्ट्याराधनस्तु
पुनर्भेदाविरिधिना भेदाभेदनामिदेन वा इति वेदितव्यम् । एते पुनरन्वयवादिनः ।

असि च विरीची निरन्वयवादिभिरन्वयवादिनां चान्तिराहित्येन । किमस्ती सोऽयमिदानीं
मेचीभावेन नावसेयः ?

श्चिरस्मयेन पात्रेण सत्यस्थापिङ्गितं मुखम् ।

तत् त्वं पूषप्रपाठ्य सत्यधर्माय हृष्टये ॥

इत्यव येन च सत्यस्य सुखास्वरूपस्याच्छादनं प्रीक्तं तेनैव च तदाच्छादनापनीदनमपि सम्भव-
तीति चेत्, सत्यैवः समाकृष्टचित्तत्वात् सत्तामात्रे निविष्टमनसामन्तर्वाह्यं च यदा तत्रैव सप्तयापूर्वं-

मुपलब्धत्वे तदा तेषां सन्निधौ “आनन्दरूपमद्यतं यद्विभाति” इत्युक्तदिशा वाञ्छविषयेष्वानन्दविलासत्वे-
नाऽन्तः पुनः “प्रतिबोधविदितम्” इत्युक्तदिशा बोधं बोधं प्रति बोधयित्वात्वेन तत् सत्तासात्वं सर्वकारणं
ब्रह्म भवेदुपलब्धिविषयम् । ननु “आनन्दरूपमद्यतं यद्विभाति” इत्यत्र जगति सौन्दर्यकारिणं तत्
सत्ताया भासमानत्वं, न तु साक्षादानन्दस्य, बोधं बोधं प्रति बोधयित्वात्वेनापलब्धिव्य बोधसापेक्षा,
अती नैवीमयचावरणं सर्वथापगतम् ? सत्यमेतत्, किन्त्वे यमुपलब्धमान आनन्दस्य विलासो
बोधयिता चावरणोन्मीचनाय स्यात्, ततश्च तस्मिन्नेन बोधयितरि च सर्व्वे च कार्यजातं तज्ज्ञान-
वैचित्र्यतया भासमानं स्वच्छत्वमापद्येत भवेच्च चिरानागतं ब्रह्म नियतदृग्विषयम् । सत्येदम् “आनन्दा-
द्देव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, आनन्देन जातानि जीवन्ति, आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति” (तै, उ,
२।६।१) इति कारणभूतेनानन्देन “रसी वे सः” (तै, उ, २।७।२) इति सर्व्वत्र रसस्वरूपस्य प्रकाशात्
सर्व्वे चैकमन्वनाप्रुयात् : एवञ्च निरन्वयान्वयभेदोऽप्यपालः स्यात् ।

न पुनर्मन्वान्यभेदेषां विवर्त्तवादीऽपरिषाञ्च परिणामशब्दः स्यात् परिपन्थी मैत्रीवत्सलस्य । अचिन्त्य-
वैचित्र्यशक्तिं विना नेतरीरैकोऽपि किञ्चनान्यदाविष्करोति । एकस्यैन्द्रजालिकदृष्टान्तेनापरस्याका-
शादिभ्य आकाशत्वाद्यपरिहारेण शब्दाद्युत्पत्तिदृष्टान्तेन चैकस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपान्यथाभावमन्तरेण
वैचित्र्यकारा सृष्टिर्भवतीति मन्यमानाः समानतुष्टिमेवानुभवन्ति । आकाशादिभ्यः शब्दाद्युत्पत्तेः
परमरहस्यत्वान्नास्मिन् पक्षे पुनरैन्द्रजालिकत्वस्य सर्व्वथा निरदकाशः । ऐन्द्रजालिकत्वे पुनरिन्द्र-
जालघटितमित्यात्वमापततीति शङ्का मूलशय्या । अस्मिन् दृष्टान्ते पुनरैन्द्रजालिकस्य सत्यत्वं तच्छब्देः
सत्यत्वं वैचित्र्यप्रदर्शनस्य च तच्छक्तिसम्भूतत्वं कौवा निवारयेत् । स्याद्यदि नित्यकालमेतत्प्रदर्शनं
प्रदर्शितवैचित्र्यस्यैव सापेक्षसत्यत्वमापतितम् । वस्तुतस्तु प्रतिनियतानुबोधप्रतिरोधनानुभयमानां
शक्तिं विना न किमपि वस्तुनरं प्रत्यक्षगम्यम् । सर्व्वं हि खलु तद्वैचित्र्यमेव । वैचित्र्यं
पुनस्तत्संस्थानविशेषमावधत्तम् । भगवच्छक्तिसत्तद्रूपेषु विवर्त्तते, स्वरूपाविमर्द्देनेन परिणमते
वति चेत् कांऽव विशेषः । अतएवाह तत्त्वत्रिदः,—

“स्र्गोद्भवस्फुल्लिङ्गाद्यैः सृष्टियां चीदितान्यथा ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन ॥” इति ।

सुतरां वेदान्तवादिनामाचार्याणां वितर्कजालं न पुनर्जातु वेदान्तेष्वनास्थामुत्पादयतीत्यसं-
पन्नवितेन ।

इति प्रस्थानवल्ली द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथारोहवल्ली ।

१ । प्र ते ब्रवीमि तद् मे विबोध
स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।
अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां
विद्धि त्वमेनं निहितं गुहायाम् ॥
लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै
या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।
स चापि तत् प्रत्यवदत् यथोक्त-
मथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥
त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरित्य सन्धिं
विकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू ।
ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा
निचाय्येमांश्च शान्तिमत्यन्तमेति ॥

कठ १।१४।१५।१७ ।

प्रस्थानवल्गां वैदिकदेवेषु वैदिकानुष्ठानेषु चीपनिषत्समुचित-
भावानां सन्निवेशः संक्षेपेणोक्तः, न पुनस्तारोहक्रमः । अतस्तदभि-
ख्यायां तमेव प्रदर्शयितुमुपक्रमते ;—

१ । प्र ते इति । यत् त्वया प्रार्थितं तत् उ पुनः स्वर्ग्यं स्वर्ग-
साधनम् अग्निं विजानन् विज्ञातवान् अहं ते तुभ्यं प्रब्रवीमि, हे
नचिकेतः, मे मत्तः त्वं विबोध बुद्धयस्व । गुहायां विदुषां बुद्धी निहितं
निविष्टम् एनम् अग्निम् अनन्तलोकाप्तिम् अक्षयलोकप्राप्तिसाधनम्,

अथो अपि प्रतिष्ठां भूतात्मकत्वेन जगतः आश्रयं त्वं विद्धि । अत्र वैदिकदेवताग्निर्न केवलमक्षयलोकप्रापकत्वेनोपस्थापितः, किन्तुर्हि सर्व्याश्रयत्वेन । एवमपि न वैदिकादीपनिषदज्ञाने समारोहः, सिद्धयति पुनः स “गुहायां निहितम्” इति विशेषणेन । वाङ्मतोऽन्तः-प्रवेशो हि तस्याः पन्थाः ।

लोकादिमिति । लोकादिं लोकानाम् आदिं लोकसर्जनात् प्राक् प्रादुर्भूतम्, अतएव अक्षयलोकप्राप्तिसाधनं तम् अग्निं तत्स्वरूपकथनेन तस्मै नाचिकेतसे उवाच प्रोक्तवान् । न केवलमग्निं किन्तुर्हि याः यत्स्वरूपाः इष्टकाः, यावतीः वा संख्यया, यथा वा येन प्रकारेण वा चेतव्याः, सर्वमेतत् प्रोक्तवान् । स नक्षिकेता अपि मृत्युना यथा उक्तं तथा तत् प्रत्यवदत् प्रत्युच्चारितवान् । तस्य प्रत्युच्चारणेन तुष्टः मृत्युः पुनरेवाह । नाचिकेताग्निनिषये तैत्तिरीयब्राह्मणं यथा ;—“अनन्तं ह वा अपारमक्षयलोकं जयति योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद । अथो यथा रथे तिष्ठन् पक्ष्मी पर्यावर्त्तमाने प्रत्यपेक्षते, एवमहोरात्रे प्रत्यपेक्षते । नास्याहोरात्रे लोकमाप्नुतः, योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद । ३।१।१८ ।” इति । इष्टकाचयनेन लोकाभिजयो यथा तच्चैव—“यां प्रथमामिष्टकामुपदधाति, इमं तथा लोकमभिजयति । अथो या अस्मिन्लोके देवताः, तासां सायुज्यं समानलोकतामाप्नोति । यां द्वितीयामुपदधाति, अस्मिन्क्षलोकमभिजयति । अथो या अन्तरिक्षलोके देवताः, तासां सायुज्यं समानलोकतामाप्नोति । यां तृतीयामुपदधाति, अस्मिन् तया लोकमभिजयति । अथो या अमुष्मिन्लोके देवताः, तासां सायुज्यं समानलोकतामाप्नोति । अथो अमूरितरा अष्टादश । य एवाग्नी उरवश्च वरीयांसश्च लोकाः, तानेव ताभिरभिजयति । कामचारी ह वा अस्मोरुषु च वरीयःसु च लोकेषु भवति, योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद । ३।१।१९ ।” इति । “‘लोकोऽसि’ इति मन्त्रेषोपहितया प्रथमैष्टक्या भूलीकं जित्वा तत्रावस्थितानां देवानां सहवासं समान-

२ । सर्व्वे वेदा यत्पदमामनन्ति
 तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
 यदिच्छतो ब्रह्मचर्य्यं चरन्ति
 तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥
 एतद्देवाक्षरं ब्रह्म एतदेवाक्षरं परम् ।
 एतद्देवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥
 एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।
 एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥

काठ २।१५—१७; प्र५, मा, तै १।८; छा, १।३।१।१—१०

लोकस्वामित्वञ्च प्राप्नोति । तथा 'तपोऽसि' 'तेजोऽसि' इत्याभ्यां
 द्वितीयतृतीयमन्त्राभ्यामुपधेयेनेष्टकाद्वयेनान्तरिक्षद्युलोकजयादिकमवम-
 न्तव्यम् । तथा 'समुद्रोऽसि' इत्यादिभिरविशिष्टैर्मन्त्रैरुपधेया अमू
 इष्टका अष्टादशसंख्यकाः । अथाभिः सर्वाभिरादित्यलोकादर्व्वाञ्चः
 उरूँल्लोकान् पराञ्चः वरीयांसश्च लोकानभिजयति । नाचिकेताग्निं
 चिन्वानः तदभिज्ञश्च यो विद्यते तस्योभयविद्यस्य पुरुषस्य आदित्य-
 लोकावार्धुं पराञ्च वरीयःसु च लोकेषु स्वेच्छया सञ्चारो भवति ।"इति ।

त्रिणाचिकेत इति । त्रिभिः पितामाताचार्यैः सन्धिं सम्बन्धम्
 एत्य प्राप्य तेषामनुशासनेन शिष्टः, त्रिणाचिकेतः त्रि-कत्वो नाचि-
 केतोऽग्निश्चितो येन सः, त्रिकर्मकत् इत्याध्ययनदानानां कर्त्ता जन्म-
 मृत्यू तरति अतिक्रामति । ब्रह्मजज्ञं ब्रह्मा हिरण्यगर्भस्तस्माज्जातः
 ब्रह्मजः; ब्रह्मजस्यासौ जज्ञेति ब्रह्मजज्ञः सर्व्वज्ञः, तम् ईश्वरं सुत्यं
 देवम् अग्निं विदित्वा निचाय्य आत्मभावेन च दृष्ट्वा इमां प्रत्यक्षां
 शान्तिम् अत्यन्तम् अतिशयेन प्राप्नोति ।

२ । सर्व्वे इति । सर्व्वे वेदाः यत्पदं यस्य पदं स्वरूपं प्राप्सु-
 पायम् आमनन्ति कीर्त्तयन्ति, सर्वाणि च तपांसि यत् वदन्ति प्राप्यर्थं

ख्यापयन्ति, यत् इच्छन्तः प्राप्तुमभिलषन्तः ब्रह्मचर्यं संयमव्रतं चरन्ति, ते तुभ्यं तत् पदं प्राप्स्युपायं संग्रहेण संक्षेपेण ब्रवीमि कथयामि । किन्तु ? शोम् इत्येतत् । एतत् शोऽशब्दवाच्यम् शोऽशब्द-प्रतीकञ्च ।

एतद्वीति । एतत् हि अक्षरम् ओङ्कारः ब्रह्म अपरं सविशिष्टं, एतत् एव अक्षरम् ओङ्कारः परं निर्विशिष्टं ब्रह्म । एतत् हि एव अक्षरम् ओङ्कारं ज्ञात्वा यः यत् परम् अपरं वा ब्रह्म इच्छति तत् तस्य भवति ।

एतदिति । एतत् श्रेष्ठं प्रशस्यतरं आलम्बनं ब्रह्मप्राप्तुपायः, एतत् परम् उत्कृष्टम् आलम्बनं ब्रह्मज्ञापकम्, एतत् आलम्बनम् उपायं ज्ञापकञ्च ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महोयते सम्पन्नो भवति ।

तथाहि प्रश्नोपनिषदि, माण्डुक्ये, तैत्तिरीये, छान्दोगी च,—

अथ हेन श्रेयः सत्यकामः प्रपञ्च—स यीह वै तत् भगवन् मनुष्येषु प्रायशान्तमीडारमभिधायीत, कतमं वाव स तेन लीकं जयतीति । १ ।

तथै स ह्यवाच—एतद्वै सत्यकाम परशापरश्च ब्रह्म यदीदृशारः, तस्मादिदानीतेनेवायतनेनैकतर-सन्वेति । २ ।

स यद्येकमाचमभिधायीत स तेनैव संवेदितस्फूर्णैश्च जगत्यामसिसम्पद्यते । तस्मिन् मनुष्य-लीकमुपपद्यन्ते, स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण ग्रहया सम्पन्नी महिमानमनुभवति । ३ ।

अथ यदि हिमाच्रेण मनसि सम्पद्यते, मीडन्तरिचं यजुर्भिरधीयते, स सीमलीकम् । सीम-लोके विभ्रतिमनुभय पुनरावर्षते । ४ ।

यः पुनरितत्त्विसात्रे कौवीरसम्येतेनाशरेण परं पुरुषमभिधायीत स तेजसि नृष्ये सम्पन्नः । यथा पादोदरश्लवा विनिर्मुच्यत एवं इ वै स पापना विनिर्मुक्तः स सामभिरधीयते ब्रह्मलीकं, स एतस्याजीवघनात् परान् परं परिश्रयं पुरुषमीचते तदेती श्रीकौ भवतः । ५ ।

तिसामावा सत्यसत्यः प्रयुक्ताः अन्वीन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः ।

क्रियामु वाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक् प्रयुक्तासु न कल्पते शः ॥६॥

अभिरितं यजुर्भिरन्तरिचं स सामभिर्यत् कवयो वेदयन्ते ।

तमीदृशैवायतनेनान्वेति विद्वान् यच्छान्तमकरमसतमभयं परश्चेति ॥७॥ प्रश्न ५ ।

(१) अथ अनन्तरं श्रेयः शिविपुत्रः सत्यकामः एनं पिप्लदां प्रपञ्च—इ भगवन्, मनुष्येषु स यः प्रायशान्तं मरणान्तम् तत् अक्षरम्

ओङ्कारम् अभिधायीत आभिसुख्येन चिन्तयेत्, स तेन ध्यातेन कतमं लोकं जयतीति ।

(२) स पिप्पलादः तस्मै सत्यकामाय उवाच—यदोङ्कारः, हे सत्यकाम, तत् एतत् परञ्च निर्विशेषम् अपरञ्च सविशेषं ब्रह्म, तस्मात् विद्वान् तदभिन्नः एतेनैव आयतनेन ब्रह्मप्राप्तिसाधनेन एकतरं परम् अपरं वा ब्रह्म अन्वेति अनुगच्छति ।

(३) ऋग्वेदरूपा ह्योङ्कारस्य प्रथममात्रा अकारः । स एकमात्रा-विभागज्ञः यदि एकमात्रम् ओङ्कारम् अभिधायीत, स तेनैव संबन्धितः सम्बोधितः, तूर्णं शीघ्रम् एव जगत्यां मनुष्यलोके अभिसम्पद्यते सम्पन्नो भवति । तं जनम् ऋचः मनुष्यलोकम् उपनयन्ते उपनिगमयन्ति । स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च सम्पन्नः महिमानम् ऐश्वर्यम् अनुभवन्ति ।

(४) यजुर्वेदरूपा ह्योङ्कारस्य द्वितीयामात्रा उकारः । स द्विमात्राविभागज्ञः यदि द्विमात्रेण ओङ्कारमभिधायीत, मनसि सोम-देवत्ये सम्पद्यते सम्पन्नो भवति । स यजुभिः अन्तरिक्षं उन्नीयते । स सोमलोकं जयति—कतमं लोकं जयतीति प्रश्नसारस्यात् । सोम-लोके स विभूतिम् ऐश्वर्यम् अनुभूय पुनरावर्त्तते मनुष्यलोकं प्रति ।

(५) यः पुनः त्रिमात्रेषुव ओमित्येतेनैव अक्षरेण एतं प्रणवरूपं परं पुरुषम् अभिधायीत, स तेजसि तेजोमये सूर्ये सम्पन्नः भवति । पादोदरः सर्पः यथा त्वचा निर्झीकेण विनिर्मुच्यते, एवं पुनः स पापेन विनिर्मुक्तः सामभिः उन्नीयते, स ब्रह्मलोकं जयति । स एतस्मात् जीवघनात् समष्टिजीवरूपात् हिरण्यगर्भात् परात्परं पुरिश्रयं निष्कलशरीरानुप्रविष्टं परमपुरुषम् ईक्षते साक्षात् पश्यति । तदेतौ अस्मिन् यद्योक्तार्थप्रकाशकौ श्लोकौ मन्वो स्तः ।

(६) ओङ्कारस्य अकारउकारमकारास्थास्त्रिस्तो मात्राः प्रयुक्ताः केवलवर्षाध्याने कृतप्रयोगाः सत्युमत्यः सत्युगोचराः सत्युमनतिक्रम्य विद्यमानाः । चेत् बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्थान-

पुरुषाभिधानलक्षणासु क्रियासु ध्यानक्रियासु सम्यक्प्रयुक्तासु तासु अन्योन्यसक्ताः अन्तरतरसम्बन्धाः अनविप्रयुक्ताः विशिष्यैवैकविषय एव प्रयुक्ताः भवन्ति, ज्ञः योगी न कम्पते सृष्ट्यभयान्न विचक्षितो भवति ।

(७) ऋग्भिः एतं मनुष्योपलक्षितम्, यजुर्भिः अन्तरिक्षं सोमा-
धिष्ठितम्, सामभिः यत्तत् ब्रह्मलोकं कवयो मेधाविनः वेदयन्ते, तं
विविधं लोकं स विद्वान् ओङ्कारिणैव आयतनेन साधनेन अन्वेति अनु-
गच्छति । तेनैव ओङ्कारेण यत् शान्तं प्रपञ्चातीतम्, अजरं जरावर्जि-
तम्, असृतं सृष्ट्यवर्जितं परञ्च ब्रह्म इति तत् अन्वेति प्राप्नोति ।

श्रीमित्येतदचरमितदं सर्वं तस्वीपव्याख्यानं भवति, मृतं भवद्विविधमिति सर्वमोङ्कार एव ।
यद्यन्यन् त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव । १ ।

सर्वं क्षीतत् ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुर्थात् । २ ।

व्याख्यानन्तु पञ्चमवेदान्तवचनसंघातान्ते ।

श्रीमिति ब्रह्म । श्रीमितौदं सर्वम् । श्रीमित्येतदनुकृतिर्ह्यस्य वा अथो यावदीत्याश्रावयन्ति ।
श्रीमिति सामानि गायन्ति । श्रींश्रीमिति शस्त्राणि शंसन्ति । श्रीमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रति-
गृह्णाति । श्रीमिति ब्रह्मा प्रसूति । श्रीमित्यग्निहोत्रमनुजानाति । श्रीमिति ब्राह्मणः प्रवच्यन्नाह
ब्रह्मोपाप्रुवानीति, ब्रह्मं वीपाप्नीति । तै, १।८ ।

श्रीमित्येतच्छब्दरूपं ब्रह्म । श्रीमिति इदं सर्वं शब्दरूपेणोङ्कारेण
व्याप्तम् । श्रीमित्येतत् अरुकृतिः, कृतम् उक्तः श्रीमित्यशस्त्रोत्पन्नः ।
हस्त्रवै प्रसिद्धियोतकाः । अप्यो अपि आ उ । अपिच आश्रावय
इत्युक्ते ओङ्कारपूर्वकमेव आश्रावयन्ति । श्रीमिति सामानि गायन्ति
सामगाः । शस्त्राणि गीतिरहिता ऋचः । श्रींश्रीमिति शंसन्ति
शस्त्रशंसितारः । प्रतिगरं यजुर्विंशेषम् । श्रीमिति अध्वर्युः प्रतिगरं
प्रतिगृह्णाति होतुः शंसनं प्रति । श्रीमिति ब्रह्मा प्रसूति प्रेरयति ।
श्रीमिति अग्निहोत्रं प्रतिजानाति जुहुधीति । प्रवच्यन् प्रवचनं करि-
ष्यन् अध्वेष्यमाणः ब्राह्मणः श्रीमित्येव आह—ब्रह्म वेदम् उपाप्रुवानि
प्राप्नुयां सद्विश्वामि इति उपाप्नोत्येव ब्रह्म ।

श्रीमित्येतदचरमुद्गीशमुपाप्नीत । श्रीमिति जुहुयाति तस्वीपव्याख्यानम् । १ ।

एषां भूतानां पृथिवी रसः, पृथिव्या आपीरसोऽपामोषधयोरस औषधीनां पुरुषोरसः, पुरुषस्य वायसो वाचऋषस ऋचः साम रसः, साम उद्गीथो रसः । २ ।

स एष रसानां रसतमः परमः पराहर्षोऽष्टमोयदुद्गीथः । ३ ।

कतमा कतमर्कं, कतमत् कतमत् साम, कतमः कतम उद्गीथ इति विशष्टं भवति । ४ ।

वागैवर्कं, प्राणः सामीमित्येतदक्षरमुद्गीथः, तदा एतन्मिथुनं यदवाक् च प्राणवर्कं च साम च । ५ ।
तदेतन्मिथुनमीमित्येतस्मिन्नक्षरे स षड्यते, यदा वै मिथुनी समानच्छत आपयती वै तावन्वी-
न्यस्य कामम् । ६ ।

आपयिताह वै कामानां भवति यएतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते । ७ ।

तदा एतदनुष्णाक्षरं यद्वि किंशानुजानात्वीमितेऽव तदाह एष एव सप्तद्विर्यदनुष्णा । समर्हयिताह
वै कामानां भवति यएतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते । ८ ।

तेनेद्यं तथी विद्या वर्चते ओमित्याश्रवयत्योमिति शंसत्यीमित्पुत्रदगायतेऽत्रस्यैवाक्षरस्यापचित्ये
महिम्ना रसेन । ९ ।

तेनीमौ कुर्वती यश्चैतदेवं वेद यद्य न वेद । नाता तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्यया
करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवचरं भवतीति खल्वं तस्यैवाक्षरस्योपपत्त्याख्यानं भवति । १० ।

हा १।१।१।१—१० ।

(१) उद्गात्रा गेयः सास्त्रो द्वितीयोभाग उद्गीथः । तथाहि—

प्रसावसात उदगोथः प्रतिहार उपद्रवः ।

निघनं पञ्चधेत्याहुर्हिंहारः प्रषवसाथा ॥ इति ।

सर्वेषां वेदानामोद्धारपूर्वकत्वात् प्रणवएव प्रथमावयवः । तमेवोद्धार-
मुद्गीथवाच्यत्वेन गृह्णीत्वोपासनं विदधाति ओमिति । ओमित्येतत्
अक्षरं वर्णम् उद्गीथम् उपासीत—“कर्माङ्गावयवभूते भोद्धारे परमात्म-
प्रतीके दृढामेकान्तलक्षणां मतिं सन्तनुयात् ।” कथमोद्धारस्योद्गीथ-
वाच्यत्वम् ? ओमिति उद्गायति ओमिति आरभ्य यस्मात् उद्गायति ।
तस्य अक्षरस्य उपपत्त्याख्यानम्—‘एतदुपासनम् एवंविभूति एवंफल-
मित्यादि कथनम्’ ।

(२) एषां स्थिरजङ्गमानां भूतानां पृथिवी रसः जञ्जस्थितिलय-
हेतुः ; पृथिव्याः आपः रसः—तासु ओता प्रोता च सा तिष्ठतीति
कारणात् ; अपाम् औषधयो रसः—अप्परिणामत्वादौषधीनाम् ; औष-
धीनां पुरुषः रसः—अन्नपरिणामत्वात् पुरुषस्य ; पुरुषस्य वाक् रसः,—

तस्मिंस्तस्मात् सारभूतत्वात् ; वाचः ऋक् सारतरा ; ऋचः साम रसः सारतरम् ; साम्नः उद्गीथः रसः सारतरः ।

(३) स एष उद्गीथाख्यः ओङ्कारः रसानां रसतमः, परमः श्रेष्ठः, परार्द्धः—अर्द्धं स्थानम्—परं स्थानमर्हतीति परार्द्धः परमात्मस्थानार्हः । यदुद्गीथः य उद्गीथः पृथिव्यादिरससंख्यायाम् अष्टमः ।

(४) आरोपबहुत्वविवक्षया उत्तमः । कतमा कतमेति वीक्षा आदरार्था । कतमा ऋक्, कतमत् साम, कतम उद्गीथः इति विस्पष्टं भवति विमर्शः कृतो भवति ।

(५) विमर्शो यथा—वाक् एव ऋक्, प्राणः साम, ओमित्येतत् अक्षरम् उद्गीथः । यत् वाक् च प्राणश्च ऋक् च साम च तदेतत् मिथुनम् । वाचा ऋचः प्राणेन साम्नः एकत्वं विधाय मिथुनत्वं परिकल्पितम् ।

(६) वाङ्मयो हि ओङ्कारः, स च प्राणनिष्पाद्यः, उद्गीथो हि सामावयवः । अतस्तयोर्वाङ्मयत्वप्राणनिष्पाद्यत्वयोर्भिद्युनत्वमुद्गीथवाच्य ओङ्कारे तत्संसर्जनञ्च वर्णयति तदिति । तत् एतत् मिथुनम् ओमिति एतस्मिन् अक्षरे संसृज्यते संसृष्टं विद्यते । एवं संसृष्टे ओङ्कारस्य सर्व्व-कामावाप्तिगुणपत्वम् । तत्र दृष्टान्तः—यदा हि मिथुनौ स्त्रीपुमांसी समागच्छतः सङ्गतौ भवतः, तदा तौ अन्योन्यस्य कामम् आप्नुतः प्रापयतः ।

(७) फलमाह—यत् एतत् एवं विद्वान् अक्षरम् उद्गीथम् उपास्ते, स वै कामानाम् आपयिता प्रापयिता भवति यजमानस्य ।

(८) तत् वा एतत् अनुष्णाक्षरम् ? कथम् ? यत् किञ्च धनं ज्ञानं वा अनुजानाति धनी ज्ञानी वा, ओमित्येव तन्मानुमतिं कुर्व्वन् तदाह । यदनुष्णा या अनुष्णा, एषा उ एव ससृष्टिः ससृष्टिं प्रति तस्याः कारणत्वात् । य एतदेवं विद्वान् अक्षरम् उद्गीथम् उपास्ते, स हि कामानां समर्हयिता ससृष्टिसाधकः भवति यजमानस्य ।

(९) तेन अक्षरेण इयं त्रयी विद्या वैदिककर्म बर्णते प्रवर्तते ।

३ । यः पूर्व्यं तपसो जातमद्वाः पूर्व्वमजायत ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्नं यो भूतेभिर्व्यपश्यत ॥

एतद्वैतत् ।

या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्मीं या भूतेभिर्वजायत ॥

एतद्वैतत् ।

अरण्योर्निहितौ जातवेदा गर्भद्वव सुभृतो गर्भिणीभिः ।

दिवे दिवे ईड्योजागृवद्भिर्हविष्यद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥

एतद्वैतत् ।

यतश्चोदेति सूर्य्यो ऽस्तं यत्र च गच्छति ।

तं देवाः सर्व्वेऽर्पितास्तद् नात्येति कश्चन ॥

कठ ४।६—६ । एतद्वैतत् ।

कथम् ? ओमिति आश्रावयति, ओमिति शंसति, ओमिति उद्गायति । कथमेवं कर्म प्रवर्त्तते ? तस्य अक्षरस्य अपचित्वै पूजार्थम्—“परमात्म-प्रतीकं हि तत्, तदपचितिः परमात्मनएव सा । ‘स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः’ इति स्मृतेः ।” केनोपकरणेन वा सोपचिति-निर्व्वर्त्तते ? महिम्ना रसेन च अक्षरस्य । महिम्ना महस्वेन ऋत्विग्-यजमानादिप्राणैः, रसेन व्रीहियवादिरसनिर्वृत्तेन हविषा ।

(१०) वर्णितगुणकमोद्धारं यो जानाति यो वा न जानाति, तावुभौ तेनैव कर्म कुरुतः, तत्कृतो विशेषस्तदाह तेनेति । एतदेवं वेद यत्र न वेद उभौ तेन अक्षरेण कर्म कुरुतः । नाना तु विद्या उपासनं च, अविद्या कर्म च । यदेव विद्यया उपासनविज्ञानेन, अहया, उपनिषदा योगेन करोति, तदेव वीर्यवत्तरं सपदिफलप्रदं भवति ; इति अस्माद्धेतोः खलु एतस्य अक्षरस्य उपव्याख्यानम् उपासा-विभूति-फलविह्वतिः भवति ।

३ । ओङ्कारे ब्रह्मदर्शनमभिधाय समष्टिजीवादिषु तद्दर्शनमभि-

दधाति यदिति । अद्वाः अप्सहितेभ्योभूतेभ्यः, अन्वया “आपो ह वा इदमथे सलिलमेवास । ता अकामयत कथं नु प्रजायेमहीति ता अत्राग्व्यंस्तास्तापोऽतप्यन्त, तासु तपसस्तासासु हिरन्मयाण्डे संबभूव ।ततः संवत्सरं पुरुषः समभवत् स प्रजापतिः (४।१।१।२)” इति शतपथब्राह्मणोक्त्या विरुध्यते । पूर्वं प्रथमं तपसः सृष्टुःसुखचिच्छक्तिः जातं, भूतेभिः भूतैः सह गुहां सर्व्वभूतहृदयं प्रविश्य तिष्ठन्तं समष्टि-जीवं यः मुमुक्षुः व्यपश्यत प्रत्यक्षं कृतवान् स एतत् वै तत् ब्रह्म इति पश्यति ।

येति । अदितिर्देवमातेति प्रसिद्धिः । ‘अदितिरदीना देवमाता’ (४।४।१) इति निरुक्तम् । ऋक्संहिताया दशममण्डले एवमेव दृश्यते,

अदितिर्हजनिष्ठ दक्ष या दुहिता तव ।

तां देवा अन्वजायन्त मद्रा अमृतवन्धवः ॥ इति । १०म, ७२ सू, ५ ऋक् ।

ब्रह्मणस्पतिरेता सं कन्मर इवाधमत् ।

देवानां पूर्वं युगेऽसतः सदजायत ॥ (२ ऋक्)

इत्येषा ऋग् दर्शयति सृष्टुःसुखचिच्छक्तिः क्रियाशक्तिरूपेणाभिव्यक्ता-ऽविव्यमानाद्दिव्यमानं जगदुपादानमुदपादयत् । न तदासीत् देवाना-सुत्पत्तिः । यदा पुनरदितेर्देवानासुत्पत्तिरभवत्, तदा सर्व्वं सलिले-नापूर्णमासीत्,

यद्देवा अदः सलिलं सु संख्या अतिष्ठत ।

अवा वी नृत्यतामिव तीव्रीरेणुरपायत ॥ इति । (६ ऋक्)

अष्टौ पुत्रा अदितेरादित्यनाम्ना प्रसिद्धाः । कुत्र च द्वादश इति । ते पुनर्द्वादश मासाः, यथा शतपथब्राह्मणे—“कतमे आदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सरस्य एते आदित्याः” इति (१।१।३।८) इति । दृश्यते च पञ्चममण्डले ऋगीषा—

हिरण्यरूपमुषसोव्युष्टावयःस्युषमुदिता सूर्यस्य ।

आरोहणी वरुण मित्र गर्भंसतयप्ताते अदितिं दितिं च ॥ इति ।

(५म, ६१ सू, ८ ऋक्)

सूर्योदये रथोपरिस्त्रोवरुषो मित्रश्चादितिं दितिश्च पश्यतीत्युक्तिः

समष्टिजगद्वाष्टिजगद्दर्शनं द्योतते । मूलमस्य कृतान्तस्योपलभ्यते
 खान्दोग्य—“स्यं देवतेष्वत हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेना-
 त्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवासीति । तासां त्रिहृतं त्रिहृतमेकैकां
 करोमीति स्यं देवतेमास्तिस्त्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य
 नामरूपे व्याकरोत् ।” इत्यत्र । जीवो हि परा प्रकृतिः समष्टिजीवः,
 अपरा प्रकृतिः समष्टिजगत्, तस्या एव वैदिक्यभिख्याऽदितिरिति सरल-
 सिद्धान्तः । अतएव हि सिद्धान्ति,

अदितिर्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिमांता स पिता स पृथ्वी ।

विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥

(१ स, ८२५, १० ऋक्) इति ।

जगद्रूपायां वैदिक्यामदित्यां ब्रह्मदर्शनमभिदधाति । प्राणैः
 प्राणधारणकर्त्रा समष्टिजीवेन सह देवतामयी या अदितिः सम्भवति
 प्रादुर्भवति, या भूतेभिः भूतैः व्यजायत अभिव्यक्ता अभवत्, तां गुह्यां
 सर्वभूतहृदयं प्रविश्य तिष्ठन्तीं यः सुमुञ्चुः पश्यति, स एतत् वै तत्
 ब्रह्म इति पश्यति ।

अरण्योरिति । अग्नीं ब्रह्मदर्शनमभिदधाति । गर्भिणीभिः
 सुभृतः सम्यग्भृतः परिपोषितः गर्भः इव जातवेदाः अग्निः अरण्योः
 उत्तराधरारण्योः निहितः स्थितः, स अग्निः दिवे दिवे अहन्यहर्न
 जाष्टवद्भिः जागरणशीलैः हविषद्भिः आन्यादिभद्भिः मनुष्येभिः मनुष्यैः
 ईश्याः सुत्यः । सोऽयमग्निरेव एतत् वै तत् ब्रह्म इति जागरणशीलै-
 र्योगिभिरीक्ष्यते ।

यतइति । यतः सूर्यः उदेति, यत्र अस्तं गच्छति तं समष्टि-
 जीवम्—अन्यादयः अधिदैवतं, रागादयश्चाध्यात्मं—सर्वे देवाः अर्पिताः
 संप्रवेशिताः, सुतरां स समष्टिजीवएव तत् ब्रह्म, तत् ब्रह्म कश्चन न
 अत्येति न अतिक्रम्य गच्छति, न तदन्वत्वं भजति । एतत् वै तत्
 ब्रह्म । सूर्यस्योदयास्तमयी जीवदृष्टिमवलम्ब्य, अन्याऽनुदयास्तमय-
 एव स निरन्तरमाकाशमार्गं विद्यमानत्वात् ।

४ । हंसः शुचिषडसुरन्तरिच-

• सद्गोता वेदिषदतिथिर्दुरोगसद् ।

नृषडरसदृतसद्गोमसदजा

गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं वृहत् ॥

कठ ५।२ (४म, ४० सू, ५ ऋक्)

५ । यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा

एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति, ताः पुनरुदयतः प्रच-
रन्त्येवं ह वै तत् सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन
तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते
न स्मृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते नैया-
यते स्वपितीत्याचक्षते ।

४ । चतुर्थमण्डलस्य चत्वारिंशत्सूक्तस्यास्याः पञ्चम्याऋचः सूर्यो
देवता । अतएव भाष्यकारोऽप्याह “यदाप्यादित्येव मन्त्रेणोच्यते
तदाप्यात्मस्वरूपवत्त्वमादित्यस्याङ्गीकृतत्वाद्ब्रह्मणोव्याख्यानेऽप्यविरोधः ।”
इति । तन्मते पूर्व्वत्वं सूर्यस्याप्रधानत्वं वर्णितं तदत्र सूर्ये ब्रह्मदर्शन-
मभिधीयतइत्यायाति । ऋतस्सेवात्र प्राधान्यदर्शनात् तस्मिन् ब्रह्म-
दर्शनमिति वयमनुभवामः । हंसइति । हंसः सूर्यः शुचिषद् षुषद्,
वसुः वायुः अन्तरिक्षसद्, होता अग्निः वेदिषद्, अतिथिः दुरोगसद्
गृहसद् । ऋतं सत्यं नृषद्, वरसद् देवसद्, ऋतसद् यज्ञसद्,
व्योमसद्, अजाः शङ्खशुक्रयादयः, गोजाः व्रीहियवादयः, ऋतजाः
यज्ञाङ्गादयः, अद्रिजाः नद्यादयः । अतस्तत् ऋतम् एव वृहत् ब्रह्म ।

५ । अथ पुनर्वेदान्तिकारोहकमो मुख्यतः पददर्शयति यथेति । हे
गार्ग्य, यथा अस्तं गच्छतः अर्कस्य सूर्यस्य सर्वाः मरीचयः रश्मयः
एतस्मिन् तेजोमण्डले सूर्ये एकीभवन्ति विवेकानर्हंरूपेण तिष्ठन्ति,
पुनः उदयतः पुनरुद्गच्छतः तस्य ताः प्रचरन्ति विकीर्यन्ते, एवं ह वै

प्राणान्नयएवैतस्मिन् पुरे जायति, गार्हपत्योऽवा एषो
ऽपानो व्यानो ऽन्वाहार्य्यपचनो यद्गार्हपत्यात् प्रणीयते
प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ।

यदुच्छ्वासनिश्वासावेतावाहुती समं नयतीति स
समानः । मनो वाव यजमान इष्टफलमेवोदानं स एनं
यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ।

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यदृष्टं दृष्ट-
मनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगन्तरैश्च

तत् सर्वं विषयेन्द्रियजातं परे प्रकृष्टे देवे द्योतनवति मनसि एकीभवति
विवेकानर्हंरूपेण तिष्ठति । तेन तर्हि तस्मिन् स्वापकाले पुरुषो न
शृणोति, न पश्यति, न जिघ्रति, न रसयते, न मृशति, न अभिवदते,
न आदत्ते, न आनन्दयते, न विस्तृजते, न इयायते न विचरते, स
स्वपिति निद्रां याति इति आचक्षते कथयन्ति लोकाः ।

एतस्मिन् पुरे देहे प्राणान्नयः प्राणादि-पञ्चवायवः अन्नय इव
अन्नयः जायति । के ते ? एष अपानः इ वै गार्हपत्यः, एष व्यानः
अन्वाहार्य्यपचनः दक्षिणाग्निः—हृदयाद्दक्षिणसुषिरद्वारेण निर्गमात्
दक्षिणदिक्साभ्यवशात् व्यानदक्षिणान्योः साम्यम् । प्रणयनात्—
प्रणीयते ऽस्मादिति प्रणयनं—यस्मात् गार्हपत्यात् आहवनीयः प्रणीयते
तस्मात् प्राणः आहवनीयः—स्वापकाले अपानस्यान्तःप्रवेशे तस्मात्
प्राणस्य मुखनासिकाभ्यां सञ्चरणात् ।

यत् यस्मात् एतौ उच्छ्वासनिश्वासी आहुती इव समं नयति साम्या-
वस्थार्यां स्थापयति इति अतः समानः होता आहुत्योर्नेदत्वात् । मनः
इ वै एव यजमानः । उदानः एव इष्टफलम् । कथम् ? स एनं
यजमानम् अहरहः प्रतिदिनं सुषुप्तिकाले ब्रह्म गमयति प्रापयति ।

अत्र इन्द्रियाद्युपरमे प्राणादिवायुजाग्रदवस्थायाम् एष देवः मनः

प्रत्यनुभूतं पुनः प्रत्यनुभवति, दृष्टादृष्टं च श्रुताश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सर्व्वं पश्यति सर्व्वः पश्यति ।

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति, अत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ तदैतस्मिञ्छरीरे एतत् सुखं भवति ।

स यथा सोम्य वयांसि वासोहृच्च' सम्प्रतिष्ठते, एवं ह वै तत् सर्व्वं पर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ।

पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापस्थापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च श्रोत्रञ्च श्रोतव्यञ्च घ्राणञ्च घ्रातव्यञ्च रसश्च

—“कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति ?” इति प्रश्नस्य प्रतिवचनत्वादेव देव इति—महिमानम् अनेकात्मभावगमनरूपां विभूतिं स्वप्ने अनुभवति । कथम् ? यत् पूर्व्वं दृष्टं, तत् वर्त्तमाने दृष्टम् इव अनुपश्यति, पूर्व्वं श्रुतम् अर्थं वर्त्तमाने श्रुतम् एव इव अनुश्रुणोति । देशदिगन्तरैः देशान्तरैः दिगरन्तरैश्च प्रत्यनुभूतम् अर्थं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति । सर्व्वः अनेकात्मभावगतः मनोदेवः दृष्टं च अदृष्टं च श्रुतं च अश्रुतं च, अनुभूतं च अननुभूतं च सत् च असत् च सर्व्वं पश्यति ।

स मनोदेवः यदा तेजसा चिन्तासम्भूतेन विज्ञानेन अभिभूतः अवहृदवासनः भवति, तदा एष देवः अत्र निरुदवासनावस्थायां स्वप्नान् न पश्यति । अथ एतस्मिन् शरीरे एतत् सर्व्वतोव्याप्तं विज्ञानं सुखं भवति सुखाकारेण परिणमते ।

एवं सुषुप्तौ किं भवति ? हे सोम्य गार्ग्य, वयांसि पक्षिणः यथा वासः वासार्थं हृच्च' सम्प्रतिष्ठन्ते गच्छन्ति, एवं ह वै तत् वक्ष्यमाणं सर्व्वं परे आत्मनि परात्मनि संप्रतिष्ठते गच्छति ।

किन्तत् सर्व्वम् ? पृथिवी च पृथिवीमात्रा च, आपश्च आपोमात्रा

रसयितव्यञ्च त्वक् च स्पर्शयितव्यञ्च वाक् च वक्तव्यञ्च
हस्तौ चादातवाञ्चोपस्थञ्चानन्दयितवाञ्च चित्तञ्च चेतयि-
तवाञ्च तेजश्च विद्योतयितवाञ्च प्राणश्च विधारयितवाञ्च ।

एष हि द्रष्टा स्पृष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता
बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षरे आत्मनि
सम्प्रतिष्ठते ।

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीर-
मल्लोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वी
भवति तदेष श्लोकः ।

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः

प्राणाभूतानि सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र ।

च, तेजश्च तेजोमात्रा च, वायुश्च वायुमात्रा च, आकाशश्च आकाशमात्रा
च, चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्च, श्रोत्रश्च श्रोतव्यञ्च, घ्राणश्च घ्रातव्यञ्च, रसश्च रसयि-
तव्यञ्च, त्वक् च स्पर्शयितव्यञ्च, वाक् च वक्तव्यञ्च, हस्तौ च आदातव्यञ्च,
उपस्थश्च आनन्दयितव्यञ्च, पायुश्च विसर्जयितव्यञ्च, पादौ च गन्तव्यञ्च,
मनश्च मन्तव्यञ्च, बुद्धिश्च बोधव्यञ्च, अहङ्कारश्च अहङ्कर्त्तव्यञ्च, चित्तञ्च
चेतयितव्यञ्च च, तेजश्च विद्योतयितव्यञ्च, प्राणश्च विधारयितव्यञ्च ।

एष विज्ञानात्मा ज्ञातृस्वभावः पुरुषः जीवः हि द्रष्टा, स्पृष्टा, श्रोता,
घ्राता, रसयिता, मन्ता, बोद्धा, कर्त्ता, स विज्ञानात्मापुरुषः सुषुप्तौ
अक्षरे अप्रच्युतस्वभावे परे आत्मनि परात्मनि संप्रतिष्ठते ।

स यः ह वै, हे गार्ग्य, तत् अच्छायं तमोवर्जितम्, अशरीरम्,
अलोहितं लोहितादिसर्व्वगुणविरहितम्, अतएव शुभ्रं विशुद्धम् अक्षरं
प्रतिपद्यते, यस्तु वेदयते वेत्ति तत्, स सर्व्वज्ञः सर्व्वविधज्ञानसम्पन्नः
सर्व्वैः अखण्डो भवति, तेनाक्षरेणैकत्ववशात् ।

सर्व्वैः देवैः इन्द्रादिभिः सह विज्ञानात्मा जीवः प्राणाः भूतानि च

तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य
स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशति ॥

प्रश्न ४।२—११ । छा, ८।१०।१०—१२।१ ।

ह-आ, ४।१।१—२० ; ६।३।१—३८, माण्डू १—१२ ।

यत्र तिष्ठन्ति, हे सोम्य गार्ग्य, यस्तु तां अक्षरं वेदयते वेत्ति, स सर्वज्ञः
सर्वविधज्ञानसम्पन्नः सर्वम् एव आविवेश, तेनाक्षरेणैक्यात् ।

तथाहि छान्दोग्ये बृहदारण्यके माण्डूक्ये च ;—

य एष स्वप्ने सङ्घोयमानशरत्वेण आत्मैति ह्रीवाचैतदद्वयतमभयमेतद्ब्रह्मेति । स ह श्रान्तहृदयः
प्रवव्राज । स अप्राप्यैव देवानेतद्द्वयं ददर्श, तद्यदपीदं शरीरमन्वं भवत्यन्वः स भवति, यदि
स्वाममस्वामः । न वैषोऽस्य दीपेण दृष्यति । १ ।

न वधेनास्य हन्यते, नास्य ज्ञास्येण स्वामी घ्नन्ति त्वेवैवं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि
रीदित्वा नाहमत्र भोग्यं पश्यामि । २ ।

स समित्पाणिः पुनरुयाय । तं ह प्रजापतिरुवाच, मधवन् यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्
पुनरागम इति । स ह्रीवाच तद्यदपीदं भगवः शरीरमन्वं भवत्यन्वः स भवति यदि स्वाममस्वामी
नैवैषोऽस्य दीपेण दृष्यति । ३ ।

न वधेनास्य हन्यते नास्य ज्ञास्येण स्वामी घ्नन्ति त्वेवैवं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि
रीदित्वा नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति । एवमेवैव मधवन्निति ह्रीवाचैतन्वेव ते भूयोऽनुव्याख्या-
स्यामि वसाऽपराणि ऋषिंशतानि वर्षांशीति स ह्यपराणि ऋषिंशतं वर्षांशुवास । तस्मै ह्रीवाच । ४ ।

तद्यचैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्ने न विजानात्येव आत्मैति ह्रीवाचैतदद्वयतमभयमेत-
द्ब्रह्मेति । स ह श्रान्तहृदयः प्रवव्राज ।

स ह्यप्राप्यैव देवानेतद्द्वयं ददर्श, नाह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्यमहमस्मीति नी एवे-
मानि भूतानि विनाशमेवापीती भवति, नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति । १ ।

स समित्पाणिः पुनरुयाय । तं ह प्रजापतिरुवाच, मधवन् यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमि-
च्छन् पुनरागम इति । स ह्रीवाच नाह खल्वयं भगव एव सम्प्रत्यात्मानं जानात्यामहमस्मीति नी
एवमानि भूतानि विनाशमेवापीती भवति, नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति । २ ।

एवमेवैव मधवन्निति ह्रीवाच एतन्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नी एवान्यत्रैतच्छाऽपराणि
पञ्चवर्षांशीति । स ह्यपराणि पञ्चवर्षांशुवास तान्येकशतं सभ्येदुः । एतत्तद्यदाहुरेकशतं ह वै
वर्षाणि मधवान् प्रजापती ब्रह्मचर्यसुवास । तस्मै ह्रीवाच । ३ ।

मधवन् मर्षं वा हर्दं शरीरमात्तं मय्युना, तदस्याहृतस्याशरीरमात्मनोऽभिष्ठानमात्मी वे
सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरेव हृदितरसशरीरं वाच सत्त्वं न प्रियाप्रिये
सृष्टनः । १ ।

(१) य एष स्वप्ने मञ्जीयमानः स्वप्नदृष्टैः विविधभोग्यविषयैः पूज्यमानः चरति, एष आत्मा इति ; एतत् अमृतम् अभयम् एतद् ब्रह्म इति ह पुनः प्रजापतिः उवाच । स इन्द्रः पुनः शान्तहृदयः प्रवव्राज प्रजापतिसमोपात् निर्गतवान् । स पुनः देवान् अप्राप्य एव देवलोकम् अगत्वा एव एतत् भयं ददर्श । किन्तु भयम् ? तत् इदं शरीरं यद्यपि अन्धं भवति, स स्वयमात्मा अनन्धः भवति ; यदि शरीरं स्वामं शिक्षाणकादिस्त्रावि भवति, स सप्रात्मा अस्त्रामः शिक्षाणकाद्यस्त्रावी भवति । न वा एष स्वप्रात्मा अस्य शरीरस्य दीर्घेण दुष्यति दुष्टो भवति ।

(२) अस्य शरीरस्य वधेन न स हन्यते, अस्य शरीरस्य स्वाभ्येण न स स्वाभ्यो भवति, किन्तु हि एनं स्वप्रात्मानं स्वप्ने घ्नन्ति एव इव केचन, विच्छादयन्ति विद्रावयन्ति इव, पुत्रादिमरणनिमित्तम् अप्रियवेत्ता इव भवति, अपि तज्जन्यं रोदिति इव । न अहम् अत्र स्वप्रात्मानि भोग्यं फलं पश्यामि ।

(३) स इन्द्रः समित्पाणिः पुनः एयाय उपजगाम । प्रजापतिः तम् इन्द्रम् उवाच—यत् यस्मात् शान्तहृदयः सन् प्राव्राजीः इतः अगमः, तत् किम् इच्छन् पुनः आगमः आगतवान् । स इन्द्रः पुनः उवाच, हे भगवः, तत् इदं शरीरं यद्यदपि इत्यादि पूर्व्ववत् ।

(४) अस्य वधेन इत्यादिपूर्व्ववत् । स प्रजापतिः उवाच, हे मघवन् एष स्वप्रात्मा एवम् एव । एतम् आत्मवस्तु भूयः पुनरपि ते अनुव्याख्यास्यामि । अपराणि द्वात्रिंशतानि वर्षाणि वस ब्रह्मचर्य्यम् । स इन्द्रः पुनः द्वात्रिंशतं वर्षाणि उवास । तस्मै इन्द्राय प्रजापतिः पुनः उवाच ।

(१) तत् एतत् प्रसिद्धः आत्मा यत्र यस्मिन् काले सुप्तः समस्तः अखण्डतां प्राप्तः सम्प्रसन्नः सम्यक् प्रसादापन्नः स्वप्नं न जानाति सम्यक् सुषुप्तो भवति एष आत्मा इति एतत् अमृतम् अभयम् एतत् ब्रह्म इति पुनः प्रजापतिः उवाच । स इन्द्रः पुनः शान्तहृदयः प्रवव्राज । स

इन्द्रः पुनः देवान् अप्राप्य एव एतद् भयं ददर्श । किन्तु ? नाहं नैव खलु भयं सुपुमात्मा सम्प्रति 'अयमहमस्मि' इति एवं न आत्मानं जानाति, नो न एव इमानि भूतानि । अतः विनाशम् एव प्राप्तः अपीतः अतिगतः विनष्ट इव भवति । अहं न अत्र भोग्यं फलं पश्यामि इति ।

(२) स समित्पाणिः इत्यादि पूर्व्ववत् ।

(३) एवमेवैष.....एतस्मात् आत्मनः अन्यत्र अन्यविषये नो एव नैव अनुव्याख्यास्यामि.....इत्यादि पूर्व्ववत् । तानि वर्षाणि एकशतं सम्पदुः सम्पन्नानि बभूवुः । एकशतं वर्षाणि पुनः मघवान् इन्द्रः प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यम् उवाच इति यत् लोके शिष्टाः आहुः तदेतत् । तस्मै इन्द्राय पुनः प्रजापतिः उवाच ।

(४) हे मघवन्, इदं शरीरं मर्त्यं मरणधर्मम् । कथम् ? अमृतस्य अशरीरस्य आत्मनः अधिष्ठानं तत् शरीरं सृज्यता आत्तं अस्तम् । सशरीरः एव प्रियाप्रियाभ्याम् आत्तः अस्तः । न वै सशरीरस्य सतः विद्यमानस्य प्रियाप्रिययोः अपहृतिः विनाशः तिरोधानम् अस्ति । अशरीरं सन्तं पुनः न प्रियाप्रिये सृजतः । देहाभिमानं परिहाय आत्मस्वरूपेणावस्थानं प्रियाप्रियत्वातीतत्वं साधयतीत्यभिप्रायः ।

दृढवालाकिर्णानूचानी गार्ग्यन्वास । सहीवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणोति । स हीवाचाजातशत्रुः सङ्घमेतस्यां वाचि दग्नी जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ।

स हीवाच गार्ग्यो यएवासावादिष्यं पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मीपास इति । स हीवाचाजातशत्रु-र्ना मीतस्मिन् संवदिष्टाः, अतिष्ठाः सर्व्वेषां भूतानां मूर्द्धां राजेति वा अहमेतमुपास इति । स यएतमेवमुपासेतिष्ठाः सर्व्वेषां भूतानां मूर्द्धां राजा भवति । २ ।

स हीवाच गार्ग्यो य एवासी चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मीपास इति । स हीवाचाजातशत्रु-र्ना मीतस्मिन् संवदिष्टा हृद्यं पाण्डुरवासा सीमी राजेति वा अहमेवमुपास इति । स य एवमेवमुपासेऽहृद्यं मृतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं लीयते । ३ ।

स हीवाच गार्ग्यो यएवासी विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मीपास इति । स हीवाचाजातशत्रु-र्ना मीतस्मिन् संवदिष्टासो जस्रीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपासे तिजस्रीह भवति तिजस्रीमी ह्यस्य प्रजा भवति । ४ ।

स हीवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मीपास इति । स हीवाचाजातशत्रु-र्ना

मैतस्मिन् संवदिष्टाः पूर्वमप्रवर्त्तित वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते पूर्व्यते प्रजया
पयभिर्नास्यान्नाज्ञोकात् प्रजीवन्ते । ५ ।

स हीवाच गार्ग्यो य एवायं वायी पुरुषएतमेवाहं ब्रह्मीपास इति । स हीवाचाजातश्चुर्मा-
मैतस्मिन् संवदिष्टा इन्द्री वैकुण्ठीऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते
जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्तस्यजायी । ६ ।

स हीवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मीपास इति । स हीवाचाजातश्चुर्मा-
मैतस्मिन् संवदिष्टाविपासहिरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते विपासहिरिर्ह भवति
विपासहिरिस्व प्रजा भवति । ७ ।

स हीवाच गार्ग्यो य एवागमश्च पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मीपास इति । स हीवाचाजातश्चुर्मा
मैतस्मिन् संवदिष्टाः प्रतिरूपइति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपं ह्येवैव-
मुपास्यति नाप्रतिरूपमथी प्रतिरूपोऽन्नाज्जायते । ८ ।

स हीवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शो पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मीपास इति । स हीवाचाजातश्चुर्मा
मैतस्मिन् संवदिष्टा रौचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते रौचिष्णुर्ह भवति
रौचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथी येः सन्निगच्छति सन्नांस्तानतिरीचते । ९ ।

स हीवाच गार्ग्यो य एवायं यत्तं पञ्चमं देवीं देवीं गमेवाहं ब्रह्मीपास इति । स हीवाचाजात-
श्चुर्मा मैतस्मिन् संवदिष्टा असुरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते सर्वं ह्येवाधि-
क्षीक आयुरेति नैनं पुराकालात् प्राणी जहाति । १० ।

स हीवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मीपास इति । स हीवाचाजातश्चुर्मा
मैतस्मिन् संवदिष्टा द्वितीयोऽनपय इति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्
ह भवति, नास्माद्दृष्ट्युच्यते । ११ ।

स हीवाच गार्ग्यो य एवायं क्षायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मीपास इति । स हीवाचाजातश्चु-
र्मा मैतस्मिन् संवदिष्टा स्युरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते सर्वं ह्येवाधि-
क्षीक आयुरेति नैनं पुरा कालान्युरागच्छति । १२ ।

स हीवाच गार्ग्यो य एत्रायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मीपास इति । स हीवाचाजातश्चुर्मा
मैतस्मिन् संवदिष्टा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते आत्मन्वीह
भवत्यात्मन्विनीहास्य प्रजा भवति । स ह तुष्ठीमास गार्ग्यः । १३ ।

स हीवाचाजातश्चुरेतावन्न इत्येतावद्धीति, नैतावता विदितं भवतीति । स हीवाच गार्ग्य
उप त्वायानीति । १४ ।

स हीवाचाजातश्चुः प्रतिलीनं चैतयद् ब्राह्मणः चचियमुपेयात् ब्रह्म मे वक्ष्यतीति । वेद्य
त्वा ज्ञापयिष्यामीति तं पाषाणदार्थीचस्यी । ती ह पुरुषं मृतमाजस्रमुक्तमैतनांमभिरामन्मयां
क्रीं हृदन् पाण्डरवासः संभिराजन्निति, स नीतस्यौ तं पाषिना पेषं बीधयाक्षकार, स
हीतस्यौ । १५ ।

स ह्रीवाचाजातशत्रुर्धर्ष एतन् सुमीऽभूद्यएष विज्ञानमयः पुरुषः केष तदाभूत् कुतएतदागा-
दिति । तदुह न मेने गार्ग्यः । १६ ।

स ह्रीवाचाजातशत्रुर्धर्ष एतन् सुमीऽभूद्यएष विज्ञानमयः पुरुषसर्देषां प्राणानां विज्ञानेन
विज्ञानमादाय यएपीऽन्तर्हृदय आकाशक्षमिच्छेते तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम
तद्गृहीतएव प्राणो भवति गृहीता वाक् गृहीतसञ्चर्गृहीतं श्रीचं गृहीतं मनः । १७ ।

स यच्चैतत् सप्रगा चरति ते हास्य लीकास्तदुतेव महाराजोभवत्युतेव महाराजान्मण उतेवीद्यावचं
निगच्छति । स यथा महाराजो जान्पदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्तैवमेवैष
एतन् प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते । १८ ।

अथ यदा सुषुप्ती भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाश्री दासप्रतिसहस्राणि हृदयात्
पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते, ताभिः प्रत्यवस्य्य पुरीतति श्रुते । स यथा कुमारी वा महाराजो वा
महाराजान्मणी वाऽतिप्रीमानन्दस्य गत्वा शयीत, एवमेवैष एतच्छेते । १९ ।

स यथोर्ध्वनाभिसन्तुनीश्वरेयथाग्नेः शुः विस्फुलिङ्गाद्वाश्वरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः
सर्वेष्वीका सर्वे देवाः सर्व्वाणि भूतानि द्युश्चरन्ति । तथीपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा
वै सत्यं तेषामेव सत्यम् । २० ।

(१) इ ऐतिह्ये । इमवालाकिः इमः असम्यग्ब्रह्मविच्छात् गर्वितः
स चासौ बालाकिश्चेति बलाकाया अपत्यं बालाकिः अनूचानः वाग्मी
गार्ग्यः गोत्रतः आस बभूव । स गार्ग्यः काश्यं काशीराजम् अजात-
शत्रुं गत्वा उवाच ब्रह्म ते ब्रवाणि कथयानि इति । स अजातशत्रुः
पुनः उवाच—एतस्यां वाचि 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति प्रतिज्ञामात्रे सहस्रं
गोसहस्रं दत्तम् । कथम् ? जनकः दाता जनकः श्रोता इति वै
प्रसिद्धा जनाः ब्रह्मश्रवणकथनग्रहणाकाङ्क्षिणः धावन्ति मां प्राप्नुवन्ति
इति ।

(२) स गार्ग्यः उवाच—यएव असौ आदित्ये चक्षुषि पुरुषः,
एतं पुरुषम् एव अहं ब्रह्म उपासे भावये इति । स अजातशत्रुः पुनः
उवाच—मा मा इति हस्तेन निवारयन्—एतस्मिन् ब्रह्मणि मा संव-
दिष्ठाः संवादं मा कार्षीः । कथम् ? अयं पुरुषः अतिष्ठाः सर्व्वाणि
भूतानि अतिक्रम्य तिष्ठतीति अतिष्ठाः राजा वैराजपुरुषः, सर्व्वेषां
भूतानां मूर्धा शिरः इति गुणविशिष्टम् अहं वा एतं वैराजपुरुषम्
उपासे भावये इति । किमस्या उपासनायाः फलम् ? स यः एतं
विराजपुरुषम् एवं प्रोक्तगुणविशिष्टत्वेन उपास्ते भावयति स अतिष्ठाः

सर्व्याणि भूतानि अतिक्रम्य तिष्ठन् सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ।

(३) स गार्गीः पुनरुवाच—यएव असौ चन्द्रे मनसि पुरुषः एतं पुरुषम् एव अहं ब्रह्म उपासे इति । स अजातशत्रुः पुनः उवाच—मा मा एतस्मिन् ब्रह्मणि संवदिष्टाः । कथम् ? इहन्—भाशुमण्डलतो चन्द्रमण्डलं द्विगुणमिति प्रसिद्धा—महान्, पाण्डुरवासाः—‘आपो वासः प्राणस्य’ इति श्रुत्या अप्शरीरत्वात्—शुक्लवासाः, सोमः—सोमलतात्मकः—राजा इति गुणविशिष्टम् अहं वा एतम् उपासे इति । स य एतम् एवम् उपास्ते तस्य अहरहः प्रतिदिनं प्रकृतियागे सुतः सोमः प्रसुतः, विकृतियागे अस्य अन्नं न क्षीयते न क्षयं प्राप्नोति ।

(४) स गार्गीः पुनः उवाच—य एव असौ विद्युति त्वचि पुरुषः, एतं पुरुषम् एव अहं ब्रह्म उपासे इति । स अजातशत्रुः पुनः उवाच—मा मा एतस्मिन् ब्रह्मणि संवदिष्टाः । कथम् ? सर्व्वतोव्याप्ततेजस्त्वात् तेजस्वी इति गुणविशिष्टम् अहं वा एतं पुरुषम् उपासे इति । स य एतम् एवं सर्व्वतोव्याप्तसमष्टिविद्युद्रूपेण उपास्ते स पुनः तेजस्वी भवति, अस्य प्रजा सन्ततिश्च तेजस्विनी भवति ।

(५) स गार्गीः पुनः उवाच—यएव अयम् आकाशे हृदि पुरुषः, एतं पुरुषम् एव अहं ब्रह्म उपासे इति । स अजातशत्रुः पुनः उवाच—मा मा एतस्मिन् ब्रह्मणि संवदिष्टाः । कथम् ? पूर्णम् अप्रवर्त्ति अप्रवर्त्तकम् अक्रियावत् वा इति विशेषणद्वयविशिष्टम् अहं वा एतं पुरुषम् उपासे । स य एतम् एवं पूर्णत्वेन अक्रियावत्त्वेन उपास्ते स पूर्णत्वविशेषणफलरूपं प्रजया पशुभिः पूर्य्यते, अक्रियावत्त्वविशेषणफलरूपम् अस्मात् लोकात् अस्य प्रजा सन्ततिः न उद्वर्त्तते न उच्छिन्नन्ति ।

(६) स गार्गीः पुनः उवाच—यएव अयं वायौ प्राणि हृदि च पुरुषः, एतं पुरुषम् एव अहं ब्रह्म उपासे इति । स अजातशत्रुः पुनः

उवाच—मा मा एतस्मिन् ब्रह्मणि संवदिष्टाः । कथम् ? इन्द्र परमेश्वरः वैकुण्ठः अप्रसन्नः, अपराजिता सिन्हा इति विशेषणत्रयविशिष्टम् अहं वा एतं पुरुषम् उपासे इति । य एतं पुरुषम् एवं विशेषणत्रयविशिष्टसमष्टिवायुरूपेण उपास्ते स जिष्णुः जयशीलः अपराजिष्णुः अपराजितस्वभावः, अन्यतरुज्यायी अन्यतरुजागाम् अन्यतो माहृतो जातानां सपत्नानां जायी जयनशीलः भवति । विशेषणत्रयस्य फलत्रयमिदम् ।

(७) स गार्ग्यः पुनः उवाच—य एव अयम् अग्नी वाचि हृदि च पुरुषः, एतं पुरुषम् एव अहं ब्रह्म उपासे इति । स अजातशत्रुः पुनः उवाच—मा मा एतस्मिन् ब्रह्मणि संवदिष्टाः । कथम् ? विषासहिः यत् किञ्च विथ्यते क्षिप्यते तत् सर्वं भस्मीकरणेन सहते इति विषासहिः मर्षयिता इति विशेषणविशिष्टम्, अहं वा एतं पुरुषम् उपासे इति । स य एतम् एवं विषासहिगुणविशिष्टसमष्टिरूपेण उपास्ते स विषासहिः मर्षयिता भवति, अस्य प्रजा च विषासहिः मर्षयित्री भवति ।

(८) स गार्ग्यः पुनः उवाच—य एव अयम् अप्सु रेतसि हृदि च पुरुषः, एतं पुरुषम् एव अहं ब्रह्म उपासे इति । स अजातशत्रुः पुनः उवाच—मा मा एतस्मिन् ब्रह्मणि संवदिष्टाः । कथम् ? प्रतिरूपः अनुरूपः अनुकूलः इति विशेषणविशिष्टम् अहं वा एतं पुरुषम् उपासे इति । स य एवं पुरुषम् एतं प्रतिरूपत्वेन उपास्ते एतम् उपासकं प्रतिरूपम् एव उपगच्छति प्राप्नोति न अप्रतिरूपम्, अस्य अस्मात् उपासकात् प्रतिरूपो जायते पुत्र इति शेषः ।

(९) स गार्ग्यः पुनः उवाच—य एव अयम् आदर्शे खण्डादी हृदि च पुरुषः, एतं पुरुषम् एव अहं ब्रह्म उपासे इति । स अजातशत्रुः पुनः उवाच—मा मा एतस्मिन् ब्रह्मणि संवदिष्टाः कथम् ? रोचिष्णुः दीप्तिस्वभाव इति विशेषणविशिष्टम् अहं वा एतं पुरुषम् उपासे इति । स य एतं पुरुषम् एवं रोचिष्णुत्वेन उपास्ते, स पुनः रोचिष्णुः भवति,

अस्य प्रजा रोचिष्णुः भवति । येः स संनिगच्छति सङ्गं करोति, सर्वान् तान् अतिरोचते अतिक्रम्य रोचते दोषिमान् भवति' ।

(१०) स गार्ग्यः पुनः उवाच—यन्तं गच्छन्तम् अनु पश्चात् पृष्ठतः य एव अयं शब्दः उदेति, एतं शब्दम् एव अहं ब्रह्म उपासे इति । स अजातशत्रुः पुनः उवाच—मा मा एतस्मिन् ब्रह्मणि संवदिष्टाः । कथम् ? असुः प्राणहेतुः इति गुणविशिष्टम् अहं वा एतं शब्दब्रह्म उपासे इति । स य एतम् एवम् असुत्वेन उपास्ते, अस्मिन् लोके स सर्वम् आयुः एति प्राप्नोति, न एनम् उपासितारं कालात् पुरा पूर्वम् प्राणः जहाति त्यजति ।

(११) स गार्ग्यः पुनः उवाच—यएव अयं दिक्षु कर्षयोः हृदि च पुरुषः, एतं पुरुषम् एव अहं ब्रह्म उपासे इति । स अजातशत्रुः पुनः उवाच—मा मा एतस्मिन् ब्रह्मणि संवदिष्टाः । कथम् ? द्वितीयः साधुभृत्यपरिवृतः, अनपगः अविद्युक्तः इति विशेषणद्वयविशिष्टम् अहं वा एतं पुरुषम् उपासे इति । स यएतं पुरुषम् एवं द्वितीयवत्त्वानपगतत्वविशेषणयुक्तत्वेन उपास्ते, स द्वितीयवान् भवति, न अस्मात् उपासितुः गणः ह्यिद्यते विच्छिन्नो भवति ।

(१२) स गार्ग्यः पुनः उवाच—यएव अयं हृन्दोमयः पुरुषः, एतं पुरुषम् एव अहं ब्रह्म उपासे इति । स अजातशत्रुः पुनः उवाच—मा मा एतस्मिन् ब्रह्मणि संवदिष्टाः । कथम् ? मृत्युः इति अहं वा एतं पुरुषम् उपासे इति । स य एतं पुरुषम् एवं मृत्युत्वेन उपास्ते अस्मिन् लोके पुनः सर्वम् आयुः एति प्राप्नोति, कालात् पुरा पूर्वम् एनम् उपासकं मृत्युः न आगच्छति ।

(१३) स गार्ग्यः पुनः उवाच—यएव अयम् आत्मनि जीवे बुद्धौ हृदि च पुरुषः, एतं पुरुषम् एव अहं ब्रह्म उपासे इति । स अजातशत्रुः पुनः उवाच—मा मा एतस्मिन् ब्रह्मणि संवदिष्टाः । कथम् ? आत्मन्वी आत्मवान् स्ववशः इति गुणविशिष्टम् अहं वा एतम् पुरुषम् उपासे इति । स य एतं पुरुषम् एवम् आत्मवत्त्वेन

उपास्त्रे स आत्मन्वी आत्मवान् भवति, अस्य प्रजा सन्ततिश्च आत्मन्विनी आत्मवती भवति । स गार्गीः पुनः तुष्णीम् आस, अप्रतिभासमानो-त्तरस्तुष्णीमवाक्शिरा आस ।

(१४) स अजातशत्रुः पुनः उवाच—एतावत् सु ? इति । स गार्गीः आह—एतावत् हि इति । अजातशत्रुः पुनः आह—न एतावता विदितं भवति ब्रह्म इति । स पुनः गार्गीः उवाच—उप त्वा अयानि, त्वाम् उपगच्छामि शिष्यत्वेन ।

(१५) स अजातशत्रुः पुनः उवाच—प्रतिलोमं विपरीतम् एव तत्, यत् ब्राह्मणः 'ब्रह्म मे वच्छति' इति क्षत्रियम् उपेयात् शिष्यत्वेन उपागच्छेत् । त्वा त्वां विन्नापयिष्यामि एव ब्रह्म । तं गार्गीं पाणौ आदाय गृह्णीत्वा उत्तस्थौ स अजातशत्रुः । तौ पुनः गार्गीं अजातशत्रुं सुप्तं निद्रितं पुरुषम् आजग्मतुः, हृहन्, पाण्डारवासः, सोम, राजन् इति एतैः नामभिः तं सुप्तं पुरुषम् आमन्त्रयाञ्चक्रे । एवमा-मन्त्रमाणोऽपि स सुप्तः पुरुषः न उत्तस्थौ न उखितवान् तत्त-न्नामभिराहुतोऽपि यन्न प्रबुद्धः, ततएव सिद्धं गार्ग्यामिप्रेतः पुरुषो नासाविति ।

(१६) स अजातशत्रुः पुनः उवाच—यत्र यस्मिन् काले एष पुरुषः एतत् स्वपनं यथा भवति तथा सुप्तः अभूत्, स एष विज्ञानमयः पुरुषः । स एष विज्ञानमयः पुरुषः तदा स्वापकाले क्व अभूत् ? कुं । आगात् आगतवान्, एतत् उभयं वद इति शेषः । तत् उभयं पुनः गार्गीः न मेने ज्ञातवान् ।

(१७) स पुनः अजातशत्रुः उवाच—यत्र यस्मिन् काले एष पुरुषः एतत् स्वपनं यथा भवति तथा सुप्तः अभूत्, य एष विज्ञानमयः पुरुषः, स तत् तदा स्वापकाले एषां प्राणानां वागादीन्द्रियाणां विज्ञानं विशेषज्ञानं विज्ञानेन अन्तःकरक्षेन आदाय अन्तर्गृहीत्वा य एष अन्त-र्हृदये आकाशः तस्मिन् शिथे । यदा तानि इन्द्रियाणि गृह्णाति, अथ तदा पुनः एतत्पुरुषः एष पुरुषः स्वपिति इति नाम प्रसिद्धः । तत्

तस्मिन् काले गृहीतएव प्राणः घ्राणः, गृहीता वाक्, गृहीतं चक्षुः, गृहीतं श्रोत्रं, गृहीतं मनः भवति ।

(१८) स विज्ञानमयः पुरुषः यत्र यस्मिन् काले एतत् जागरणं यथा स्यात् तथा जगत्प्रवृत्त्या चरति, तत् तदा अस्य पुरुषस्य पुनः ते लोकाः भवन्ति । के ते ? महाराज इव उत अपि भवति, महाराजाणां इव उत अपि भवति, उच्चावचम्—उच्चं देवतादि, अक्षरं तिर्यगादि—इव उत अपि निगच्छति विचरति । स महाराजः यथा जानपदान् मृत्यान् अन्याञ्च गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्तत विचरेत्, एवम् एव एष विज्ञानमयः पुरुषः प्राणान् इन्द्रियाणि गृहीत्वा एतत् जागरणं यथा स्यात् तथा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तत विचरति ।

(१९) अथ यदा स सुषुप्तः भवति, यदा न कस्यचन न किञ्चन वेद, तदा हितफलप्राप्तिनिमित्तत्वात् हिताः नाम हासप्रतिहासस्त्राणि नाद्यः हृदयात् पुरीततं हृदयवेष्टनं—“तदैतस्मिच्छरीरे” इति श्रवणात् कृत्स्नदेहम् अभिप्रतिष्ठन्ते व्याप्नुवन्ति, ताभिः नाडीभिः प्रत्यवष्टप्य व्यावर्त्त्य पुरीतति कृत्स्नदेहे शेते । स यथा कुमारः अत्यन्तबालः वा, महाराजः सम्राट् वा, महाराजाणां विद्याविनयसम्पन्नः वा आनन्दस्य अतिप्रीमं अत्यन्तदुःखविनाशावस्थां गत्वा प्राप्य शयीत, एवमेव एष एतत् शयनं यथा भवति तथा शेते ।

(२०) “क्लैष तदाभूत्” इत्यस्योत्तरं दत्त्वा “कुत आगात्” इत्यस्योत्तरं ददाति । “विज्ञानात्मा पुरुषः स परे अक्षरे सम्प्रतिष्ठते” इति तस्मिन् संप्रतिष्ठा तु नित्यकालिकीत्यभिप्रेत्य प्राणादीनां ततो निःसृतिमभिदधाति न तु विज्ञानात्मनः । कथम् ? “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” इति श्रौतन्यायात् सुषुप्तेरुत्थाने पुनर्विज्ञानात्मत्वेन प्रकाशः प्राणादियोगिनेति तेषामेव वह्निर्निःसृतिः तस्य च परस्थां देवतायां स्थितिरिति सिद्धयति यतः । यथा स लोके प्रसिद्धः ऊर्णनामः लूताकौटः तन्तुना उच्चरेत् उद्गच्छेत्, यथा

अग्नेः सुद्राः बिस्सुलिङ्गाः व्यञ्जरन्ति उद्गच्छन्ति, तथा अस्मात्
 आत्मनः—विज्ञानात्मनः परिवृत्तस्य परिवृत्तुः—सर्वे प्राणाः वागा-
 दयः, सर्वे देवाः, सर्वाणि भूतानि व्यञ्जरन्ति उद्गच्छन्ति, तस्य आत्मनः
 उपनिषत् अभिधायकः शब्दः—सत्यस्य सत्यम् इति । सत्यस्येति
 निगमयति—प्राणाः पुनः सत्यम्, सत्यमिति निगमयति—तेषां
 प्राणानाम् एष सत्यम् । तत् सत्त्वसापेक्षं तेषां सत्त्वमिति सत्यस्य
 सत्यमित्यभिधाय ।

अनक्तं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम, स मेने न वदित्यहत्थ इ यञ्जनकथं वैदेहो याज्ञवल्क्य-
 याग्निहोत्रं समुदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स इ कामप्रश्नेष वब्रे तं हास्यं ददौ, तं
 सभाकुं व पूर्वं पप्रच्छ । १ ।

याज्ञवल्क्य किञ्जोतिरेव' पुरुष इति । आदित्यज्योतिः समाङ्गिति हीवाचादित्येनैव ज्योति-
 शास्त्रे पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेव तथाज्ञवल्क्य । २ ।

असमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किञ्जोतिरेवाय' पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति
 चन्द्रमसैवायं ज्योतिषास्त्रे पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवतथाज्ञवल्क्य । ३ ।

असमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यसमिते किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योति-
 र्भवत्यग्निरेवायं ज्योतिषास्त्रे पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवतथाज्ञवल्क्य । ४ ।

असमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यसमिते शान्तेऽग्नौ किञ्जोतिरेवायं पुरुष इति वामेवास्य
 ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योतिषास्त्रे पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति तस्माद्देवैः समाङ्गि
 यत्र सः पाश्चिर्न विनिश्चायतेऽथ यत्र वागुञ्जरयत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवतथाज्ञवल्क्य । ५ ।

असमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यसमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किञ्जोतिरेवायं
 पुरुष इत्यात्मैवायं ज्योतिर्भवतीत्यात्मैवायं ज्योतिषास्त्रे पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति । ६ ।

कतम आमेति, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदयन्ज्योतिः पुरुषः । स समानः सद्गुभी
 लोकात्रनुसञ्जरति ध्यायतीति लेलायतीति । स हि स्वप्ने भूत्वेन लोकमतिक्रामति सत्यो-
 रूपाणि । ७ ।

स वार्यं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः पाप्मभिः संसृजते स उत्क्रामन् म्रियमाणः
 पाप्मनी विजहति । ८ ।

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य इ एव स्थाने भवत इदञ्च परलोकस्थानञ्च सस्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं ।
 तस्मिन् सस्ये स्थाने तिष्ठति उभे स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च । अथ यथाक्रमीऽयं
 परलोकस्थाने भवति तस्मात्क्रममाक्रम्योभयान् पापमन्थानन्दाथ पश्यति । स यत्र प्रस्रपित्यस्य
 लोकास्य सर्व्वावतो माचामादाय स्वयं विहस्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्-
 पित्यजायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति । ९ ।

न तत्र रथा न रथवीगा न पश्यामी भवन्त्यथ रथान् रथवीगान् पथः सृजते, न तत्रानन्दा मुदः ।

प्रमुदी भवन्वयथानेन्द्रा मुदः प्रमुदः सजते न तत्र विज्ञानाः पुष्करिण्यः स्ववन्थी भवन्वय विज्ञानाः पुष्करिण्यः स्ववन्ताः सजते स हि कर्ता । १० ।

तदेति श्लोका भवन्ति । स्वप्नेन शारीरमभि प्रहत्यासप्तः स्वप्नानभिचाकशीति । यकमादाय पुनरिति स्थानं हिरन्मयः पुरुष एकहं सः । ११ ।

प्राथम्येन रश्मिवरं कुलायं वक्षिष्कुलायदद्यतयरिला । स ईयतेऽस्मती यत्र कामं हिरन्मयः पुरुष एकहं सः । १२ ।

स्वप्नान् उवाचचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते वक्ष्मि ।

उतेव स्त्रीभिः सह सोदमानो जचदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥ १३ ॥

आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चेति । तत्रायतं वीधयेदित्याहः । दुर्भेषेभ्यः साधे भवति यमैव न प्रतिपद्यते । अथो खन्वाहर्जागरितदेश एवाथ्येव इति यानि शिव जायन् पश्यन्ति तानि सुप्त इत्येवायं पुरुषः स्वयंजीतिर्भवति सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति । १४ ।

स वा एष एतस्मिन् सम्भसादे रत्ना चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्वायं प्रति-
गोत्या द्रवति स्वप्रायेव । स यत्तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गी श्ययं पुरुष इत्येव-
मेवैतद्याज्ञवल्का । सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति । १५ ।

स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने रत्ना चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्वायं प्रतिगोत्या द्रवति
ब्रह्मान्नायेव । स यत्तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गी श्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्का,
सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति । १६ ।

स वा एष एतस्मिन् ब्रह्मान्ने रत्ना चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्वायं प्रतिगोत्या
द्रवति स्वप्नान्नायेव । १७ ।

तद्यथा महामत्स्य उभे कृत्वाऽनुसञ्चरति पूर्वेणापरशैवमेवायं पुरुष एतावुभावन्नावनुसञ्चरति
स्वप्नान्नेव ब्रह्मान्नेव । १८ ।

तद्यथास्त्रिधाकाशे श्येनी वा सपर्णा वा विपरिपत्य ग्नाः संहृत्य पत्नी सन्नयायेव प्रियत
एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धारति यत्र सप्ती न कश्चन कामं कामयते न कश्चन स्वप्नं
पश्यति । १९ ।

ता वा अस्थिता हिता नाम नाथी यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताऽनिन्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य
नीलस्य पिङ्गलस्य हृरितस्य लीहितस्य पूष्णा अथ यत्रैनं प्रन्नीव जिनन्नीव हस्तीव विष्काययति
गर्भमिव पतति । यदेव जायद्गर्थं पश्यति तदत्राविद्यया मन्वतेऽथ यत्र देवइव राजिवाहमेवेदं
सर्वोऽस्मीति मन्वते सोऽस्य परमी लीकः । २० ।

तदा अस्थितदतिच्छन्दा अपहृतपात्राऽभयं रूपम् । तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्करो न
वाद्यं किञ्चन वेदं नान्तरम्, एवमेवायं पुरुष प्राप्तेनात्मना सम्परिष्करो न वाद्यं किञ्चन वेदं
नान्तरम् । तदा अस्थितदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं श्रीकान्तरम् । २१ ।

अथ पिताऽपिता भवति माताऽमाता लीका चलीका देवा चदेवा वेदा चवेदाः । अथ
कीनीऽकी भवति भूषाऽभूषा वास्वाकीऽवास्वाः, पीस्वलीऽपीस्वः, अमचीऽअमचसाम्प्ली
ऽतापचीऽअन्मान्तं पुष्पीऽअन्मान्तं पापिन तीर्षीऽ तदा सर्वान्कीकान् हृदयस्य भवति । ११ ।

यद्यै तत्र पश्यति पश्यन् वै तत्र पश्यति । न हि द्रष्टुं दृष्टेर्विपरिणीयो विद्यतेऽविनाशित्वात्
तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत् । १२ ।

यद्यै तत्र जिघ्रति जिघ्रन् वै तत्र जिघ्रति । न हि प्राप्तुं प्राप्तेर्विपरिणीयो विद्यतेऽविनाशित्वात् तु
तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रत् । १३ ।

यद्यै तत्र रसयते रसयन् वै तत्र रसयते । न हि रसयित्ुरसयतेर्विपरिणीयो विद्यतेऽविनाशित्वात्
तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् । १४ ।

यद्यै तत्र वदति वदन् वै तत्र वदति । न हि वक्तुं वक्तेर्विपरिणीयो विद्यतेऽविनाशित्वात् तु तद्वि-
तीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् । १५ ।

यद्यै तत्र ग्रन्थीति ग्रन्थन् वै तत्र ग्रन्थीति । न हि श्रुतुः श्रुतेर्विपरिणीयो विद्यतेऽविनाशित्वात् तु
तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छ्रुवात् ।

यद्यै तत्र मनुते मन्वानी वै तत्र मनुते । न हि मनुमंतेर्विपरिणीयो विद्यतेऽविनाशित्वात् तु
तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मनीत् । १८ ।

यद्यै तत्र स्पृशति स्पृशन् वै तत्र स्पृशति । न हि स्पर्शुः स्पृष्टेर्विपरिणीयो विद्यतेऽविनाशित्वात् तु
तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् स्पृशेत् । १९ ।

यद्यै तत्र विजानाति विजानन् वै तत्र विजानाति । न हि विजानतुर्विपरिणीयो विद्यतेऽविनाशि-
त्वात् तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् । २० ।

यद्यै वाऽन्यदिव श्यातनाम्नीऽन्यत्पश्येदन्वीऽन्यजिघ्रेदन्वीऽन्यद्रसयेदन्वीऽन्यद्वदेदन्वीऽन्यच्छ्रुवाक्-
न्वीऽन्यग्रन्थीतान्वीऽन्यत्स्पृशेदन्वीऽन्यद्विजानीयात् । २१ ।

अखिल एकोद्रष्टाऽहेतो भवत्येव ब्रह्मलोकः समाहिति हेनमनुग्रहास याज्ञवल्क्यः एकः अस्मा
गतदेवास्य परमा सम्पदीपोऽस्य परमी लीक एपोऽस्य परम आनन्द एतस्मैवानन्दस्यान्वाः श्रुतानि
मात्रासुपजीवन्ति । १२ ।

स यी मनुष्याणां राष्ट्रः सम्बन्धी अवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यैर्भोगैः सम्पन्नतमः स ननु-
ष्याणां परम आनन्दीऽथ ये ब्रह्मं मनुष्याणांमानन्दाः स एकः पितृणां शिवलोकामानान्दीऽथ हे
ब्रह्मं पितृणां जितलोकामानान्दाः स एको मन्वर्ष्यलोकं आनन्दीऽथ ये ब्रह्मं मन्वर्ष्यलोकं आनन्दाः
स एकः कर्मदेवानामानन्दी ये कर्मेषां देवलर्षभिसम्पद्यन्ते । अथ ये ब्रह्मं कर्मदेवानामानन्दः
स एकः आजगन्देवानामानन्दी अथ श्रीविद्योऽऽजिनोऽकामहृतीऽथ ये ब्रह्ममाजानदेवानामानन्दाः
स एकः प्रजापतिलोकं आनन्दी यथ श्रीविद्योऽऽजिनोऽकामहृतीऽथ ये ब्रह्मं प्रजापतिलोकं आनन्दाः
स एको ब्रह्मलोकं आनन्दी यथ श्रीविद्योऽऽजिनोऽकामहृतीऽथैव एव परम आनन्दः । एव
ब्रह्मलोकः समाहिति श्रीवत्स याज्ञवल्क्यः सोऽहं भवति सङ्घसं ददात्म्यं कर्तुं विनीचायेक
ब्रह्मीत्यत्र याज्ञवल्क्यी विभयाचकार मेधावी राजा सर्वैर्भ्यामाऽनेभ्यःहरौरीऽदीदिति । १३ ।

स वा एव एतस्मिन् सन्नाने रत्ना करिला इहैव पुच्छस पावस पुनः प्रतिन्यायं प्रतियीन्वा द्रवति सुशान्तायैव । १४ ।

तथथा नः सुसमाहितमुत्सर्ज्याथादीवनेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनात्कदमुत्सर्ज्याथाति, यथैतद्दूर्वासी भवति । १५ ।

स यथावमचिमानं नेति करया बीपतपतीवाचिमानं निगच्छति तथयाचं षोडश्वरं वा विपयलं वा बन्धनात् प्रमुच्यत एवमेवायं पुच्छ एभ्योऽज्ञेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियीन्वा द्रवति प्राशान्तायैव । १६ ।

तथथा राजानमायान्मुषाः प्रत्येनसः स्तयामश्चीऽग्नेः पानैरावसथैः प्रतिकल्पान्नेऽयमायात्यय-
भागच्छतीत्येवं ईव'विदं सर्व्याधि सृतानि प्रतिकल्पान् इदं ब्रह्मायातीदभागच्छतीति । १७ ।

तथथा राजानं प्रथियासन्नमुषाः प्रत्येनसः स्तयामश्चीऽभिसमायन्नेवनेवैममात्मानमनकाशे सर्वं प्राशा अभिसमायन्नि यथैतद्दूर्वासी भवति । १८ ।

(१) याज्ञवल्क्यः वेदेहं विदेहपतिं जनकं जगाम । स याज्ञ-
वल्क्यः भिक्षे चिन्तितवात् न वदित्थे किञ्चिदपि राज्ञे मौनस्तिष्ठामीति
यावत् । कथन्तत्सङ्कल्पस्यान्यथाऽभवत् तदभिदधाति—यत् यस्मात्—
अथ ह किञ्च पूर्व्यं वेदेहः विदेहपतिः जनकश्च याज्ञवल्क्यश्च अग्नि-
होत्रम् अग्निहोत्रविषयं समुदाते समुदत्तः अग्निहोत्रविषये संवादं
चक्रतः, तस्मै जनकाय पुनः याज्ञवल्क्यः वरं ददौ । स जनकः पुनः
कामप्रश्नं यथेच्छप्रश्नम् एव तं याज्ञवल्क्यं वत्रे याचितवान् । स अस्मै
जनकाय तं वरं ददौ—तस्मात् सन्नाड् एव पूर्व्यं पप्रच्छ ।

(२) हे याज्ञवल्क्य, अयं पुरुषः किंज्योतिः ?—किमस्य ज्योति-
र्येन स व्यवहरति । हे सन्नाड्, पुरुषः आदित्यज्योतिः, इति स
याज्ञवल्क्यः उवाच । कथम् ? आदित्येन एव ज्योतिषा ज्योतिः आस्ते,
उपविशति, पश्यति पर्येति, कर्मं कुरुते, विपश्येति विपश्येति
प्रत्यागच्छति इति । स जनक आह—हे याज्ञवल्क्य, एवम् एव
एतत् ।

(३) हे याज्ञवल्क्य, आदित्ये अस्तमिते अयं पुरुषः किंज्योतिः
एव इति ? चन्द्रमाः अस्य ज्योतिः भवति इति । कथम् ? चन्द्रमसा
एव ज्योतिषा अयम् आस्ते, पश्यति, कर्मं कुरुते, विपश्येति इति ।
हे याज्ञवल्क्य, एवम् एव एतत् ।

(४) हे याज्ञवल्क्य, आदित्ये अस्तमिते, चन्द्रमसि अस्तमिते अयं पुरुषः किञ्च्योतिः एव इति ? अग्निः एव अस्य ज्योतिः भवति इति । कथम् ? अग्निना एव ज्योतिषा अयम् आस्ते, पल्ययते, कर्म कुरुते, विपल्येति इति । हे याज्ञवल्क्य, एवम् एव एतत् ।

(५) हे याज्ञवल्क्य, आदित्ये अस्तमिते, चन्द्रमसि अस्तमिते, अग्नी शान्ते, अयं पुरुषः किञ्च्योतिः एव इति ? वाक् एव अस्य ज्योतिः भवति इति । वाचा एव ज्योतिषा अयम् आस्ते, पल्ययते, कर्म कुरुते, विपल्येति इति । यस्मात् वाग् ज्योतिः, तस्मात् तयैव, हे सम्नाट्, पुरुषो व्यवहरति । कथम् ? अपि यत्र स्वः पाणिः न ज्ञायते अन्धकारवशात्, अथ तस्मिन् काले यत्र वाक् उच्चरयति उच्चरति श्वादिभ्यः, तत्र एव उपन्येति उपनीतो भवति इति । हे याज्ञवल्क्य, एवम् एव एतत् ।

(६) हे याज्ञवल्क्य, आदित्ये अस्तमिते, चन्द्रमसि अस्तमिते, अग्नी शान्ते, वाचि शान्तायां, अयं पुरुषः किञ्च्योतिः एव इति ? आत्मा एव अस्य ज्योतिः भवति इति । आत्मना एव ज्योतिषा अयम् आस्ते, पल्ययते, कर्म कुरुते, विपल्येति इति ।

(७) कतमः आत्मा इति ? प्रश्नः । प्राणेषु वागादिषु, हृदि अन्तःकरणे, यः अयं विज्ञानमयः अन्तर्ज्योतिः बुद्धेरवभासकः पुरुषः, स समानः बुद्धेः सदृशः सन् ध्यायति इव चिन्तयति इव, लेलायति इव अत्यर्थं चलति इव उभौ लोकी इहपरलोकी अहसञ्चरति । स हि स्वप्नः स्वप्नात्मकः भूत्वा इमं लोकं जागरितव्यवहारलक्षणं, मृत्योः—मृत्युः अशनायालक्षणवान् बुद्धवस्थः हिरण्यगर्भः तस्य—रूपाणि कार्यकरणसंघातानि अतिक्रामति ।

(८) स वा अयं पुरुषः जायमानः शरीरम् अभिसम्पद्यमानः शरीरे आत्मभावमापद्यमानः पापभिः क्लृप्तसाधकैः कार्यकरणैः संसृज्यते संयुज्यते । स स्त्रियमाणः उत्क्रामन् शरीरात् जडं गच्छन् पापानः कार्यकरणलक्षणान् विजहाति परित्यजति तैः त्रियुज्यते ।

जन्मना कार्यकरणीपादानं मृत्युना तत्परित्वागञ्च प्रतिपद्य आसंसार-
मोक्षात् इहलोकपरलोकौ स सञ्चरतीति फलितार्थः ।

(९) तस्य वा एतस्य पुरुषस्य हे एव स्थाने भवतः । के ते ?
इदं—शरीरेन्द्रियविषयज्ञानविशिष्टं वर्त्तमानं च, परलोकस्थानञ्च—
शरीरादिवियोगोत्तरकलानुभाव्यं लोकान्तरञ्च ; सम्यग्—इहलोकपर-
लोकयोर्यः सन्धिः, तस्मिन् भवं सम्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम् । तस्मिन्
सम्ये स्थाने तिष्ठन् इदञ्च परलोकञ्च एते उभे स्थाने स पश्यति ।
कथं पश्यति ? अयं पुरुषः परलोकस्थाने यथाक्रमः—आक्रमत्यनेनेति
आक्रमः साधनम्—स्वकर्म्मविद्यानुसारतः यादृशपरलोकप्रतिपत्ति-
साधनयुक्तः भवति तम् आक्रमं साधनम् आक्रमस्य आश्रित्य उभयान्
पाप्मनः दुःखानि भ्रानन्दान् च पश्यति अनुभवति । स पुरुषः यत्र
यदा प्रस्वपिति प्रकर्षेण स्वापम् अनुभवति, तदा सर्व्वावतः सर्व्वान्
अनुभूतविषयान् अवति रक्षति इति सर्व्वावान् तस्य सर्व्वावतः अस्य
लोकस्य मात्राम् अवयवम् अपादाय आच्छिद्य गृहीत्वा स्वयम् आत्मना
विहृत्य आत्मानं बोधशून्यं कृत्वा, स्वयम् आत्मना निर्म्माय वासनामय-
देहं विरच्य स्वेन आत्मीयेन भासा गृहीतमात्राजनितया दीप्त्या स्वेन
आत्मीयेन ज्योतिषा अन्तःकरणवृत्तिप्रकाशेन प्रस्वपिति । अत्र अयं
पुरुषः स्वयंज्योतिः बाह्यविषयेन्द्रियसंसर्गविरहितत्वात् स्वयंप्रकाशः
भवति ।

(१०) अस्य स्वयंज्योतिषः पुरुषस्य निर्म्माणं वर्णयति नेति ।
तत्र स्वप्ने न रथाः, न रथयोगाः रथे योजयन्ते इति रथयोगाः अस्वा-
दयः, न पत्न्याः मार्गाः भवन्ति, अथ च स हि कर्त्ता सन्, वासनाना-
मयान् रथान्, रथयोगान् पथः सृजते निर्मिमोते, न तत्र भ्रानन्दाः
सामान्यसुखानि, सुदः इष्टलाभजनिताः, प्रसुदः ताएव अतिशयिताः
भवन्ति, भ्रानन्दान् सुदः प्रसुदा सृजते, न तत्र वेशान्ताः पल्लवाः,
पुष्करिण्यः तडागाः, स्ववन्धः नद्यः भवन्ति अथच वेशान्तान् पुष्करिणीः
नदीः सृजते ।

तत् एतस्मिन्नुत्तेऽर्थे एते श्लोका मन्वा भवन्ति,—

(११) हिरण्यमयः हिरण्यमवस्व ज्योतिःसभावः, एकाहंसः
एकी जाग्रत्स्वप्नेऽहोकारलोकारलोकादीन् गच्छतीत्येकहंसः पुरुषः स्वप्ने न
निद्रया शरीरं शरीरम् अभिष्टव्य निवेष्टं संवाप्य स्वयम् असृतः अलुप्त-
दृगादिबन्धिः सुप्तान् वासनाकारेषोद्भूतान् सर्वान् भावान् अभिवाक-
शीति अवभासयति ; पुनः शुभ्रं शुभ्रं विषयेन्द्रियबोधम् आदाय
शुद्धीत्वा स्नानं जागरितस्थानम् एति प्रागच्छति ।

(१२) स हिरण्यमयः एकाहंसः पुरुषः अवरं निन्दनीयं कुलायं
नीडं शरीरं प्रायेण प्राणवृत्त्या रचन् पालयन् असृतः अमरवधर्मा
कुलायात् शरीरात् बहिः चरित्वा विचर्य यत्र कामः वासना तत्र
असृतः सन् कामं आभिलाषम् ईयते प्राप्नोति ।

(१३) स्वप्नान्ते स्वप्नस्थाने लक्षावचम् उत्कृष्टापकृष्टं भावम्
ईयमानः प्राप्नुवन् देवः स्रोतनवान् पुरुषः बहूनि असंख्येयानि रूपाणि
वासनोद्भूतानि कुरुते निर्वर्त्तयति । उत अपिच स्त्रीभिः सह मोद-
मानश्च जघत् हसन् इव, उत अपिच भयानि सिंहव्याघ्रादीनि पश्यन्
इव भवति । जनाः अस्य पुरुषस्य आरामं वासनामयम् आनीडं
पश्यन्ति, न तं पुरुषं कश्चन पश्यति । स्वप्नानुभूतविषयान् सर्वं
पश्यन्ति किन्तु न तं चिदात्मानं कोऽपि साक्षादनुभवतीति चिन्म ।

(१४) तं सुप्तं पुरुषम् आयतं सहसा न बोधयेत् इति आहुः
भिषजः । कथम् ? यन् इन्द्रियद्वारदेशं तदा एव न प्रतिपद्यते,
तत् इन्द्रियद्वारम् अजौ देहात् दुर्भिवज्यम् आन्वयबाधिर्यादिना दुष्-
कित्स्वं भवति । अथ अपि अहं प्रत्ये आहुः—अस्य पुरुषस्य एव
स्वप्नः एव जागरितदेश इति । कथम् ? यानि हि एव जाग्रत्
पश्यन्ति, सुप्तः तानि पश्यति इति । अतो न जागरितदेशात् स्वप्न-
देशो भिन्न इति भावः । एवं सति पुरुषस्य स्वयंज्योतिः न सिद्ध्यति ;
तत्सिद्धये पुनरित्यतविरसनायाह—अथ अस्मिन्निन्द्रियके स्वप्ने चर्चं
पुरुषः स्वयंज्योतिः सर्वनिर्पेक्षप्रकाशस्वरूपो भवति । कोऽहं जनकः

एवं वीक्षितः भगवती तुभ्यं याज्ञवल्क्याय सहस्रं ददामि, विमोक्षाय
मुक्तये अतः ऊर्ध्वं ब्रूहि त्वम् इति ।

(१५) स वा एष स्वप्नस्थः पुरुषः रत्वा रतिमनुभूय, चरित्वा
विह्वल्य पापञ्च पुण्यञ्च दृष्ट्वा न पुनः कालेत्यर्थः सम्प्रसादे सुप्तौ सम्यक्
प्रसन्नतावस्थायां स्थित्वा पुनः प्रतिन्यार्य—नि शायः श्वायः यतो गमनं
तत्प्रति पुनरागमनं—यथागतं, प्रतियोनि यथास्थानं स्वप्नाय एव
स्वप्नस्थानाय एव आद्रवति आयाति । स तत्र स्वप्नस्थाने यत्किञ्चित्
पश्यति यापयुष्यादिकं तेन अगम्यागतः अगम्युद्भवः असम्बन्धः भवति,
सुतराम् अयं पुरुषः हि असङ्गः इति । इ याज्ञवल्क्य, एवम् एव
एतत् । सोऽहं भगवती सहस्रं ददामि, विमोक्षाय अत ऊर्ध्वं
ब्रूहि इति ।

(१६) स वा एष पुरुषः सम्प्रसादात् प्रत्यागतः एतस्मिन् स्वप्ने
रत्वा चरित्वा पापञ्च पुण्यञ्च दृष्ट्वा प्रतिन्यार्यं यथागतं प्रतियोनि यथा-
स्थानं बुद्धान्ताय एव जागरितस्थानाय एव आद्रवति आयाति । स
तत्र स्वप्नस्थाने यत्किञ्चित् पश्यति तेन अगम्यागतः असम्बन्धः भवति
जागरितस्थाने, सुतराम् अयं पुरुषः हि असङ्गः इति—“यदि स्वप्ने
सङ्गवान् स्वात् कामी, ततस्तत्सङ्गजैर्दोषैर्बुद्धान्ताय प्रत्यागतो लिप्येत”
इति । इ याज्ञवल्क्य, एवमेव एतत् । सोऽहं भगवती सहस्रं ददामि,
विमोक्षाय अत ऊर्ध्वं ब्रूहि इति ।

(१७) स वा एष पुरुषः एतस्मिन् बुद्धान्ते जागरितस्थानाय रत्वा
चरित्वा पापञ्च पुण्यञ्च दृष्ट्वा एव पुनः प्रतिन्यार्यं यथागतं प्रतियोनि
यथास्थानम् स्वप्नस्थानाय एव स्वप्नस्थानाय एव आद्रवति आयाति ।

(१८) तत् तत्र स्वप्नान्ते बुद्धान्ते दृष्टान्तः—यथा महामत्स्यः—
महान् अतएव स्तोत्रसाऽप्रतिरुद्धगतिः—मत्स्यः पूर्वञ्च अययञ्च उनी
नद्याः कूले अनुसञ्चरति, एवमेव अयं पुरुषः स्वप्नान्तञ्च बुद्धान्तञ्च एतौ
अस्ती अनुसञ्चरति ।

(१९) तत् तत्र बुद्धान्तस्वप्नान्तयोरन्ते सुप्तौ दृष्टान्तः—यथा

अस्मिन् आकाशे स्थेनः वा महाकायः मन्दवेगः, सुपर्णः वा वेगवान् अल्प-
कायः पक्षी विपरिपत्य नाना परिपतनं गमनं कृत्वा आन्तः सन् पक्षी
संहत्य सङ्कुच्य, सलयाय एव नीङ्गाय एव ध्रियते गमनाध्यवसायवान्
भवति । एवम् एव अयं पुरुषः एतस्मै अन्ताय सुषुप्तये धावति, यत्र
सुषुप्तौ सुप्तः न कश्चन कामं कामयते, न कश्चन स्वप्नं पश्यति ।

(२०) अस्य पुरुषस्य एताः हितफलप्राप्तिनिमित्तत्वात् हिताः
नाम नाद्यः सहस्रधा भिन्नं केशः यथा तावता अणिन्ना अणुत्वेन
तिष्ठन्ति, ताः शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य लोहितस्य रसस्य शुक्लत्वादि-
रसविशेषैः पूर्णाः,—अथ एवं सति—कृत्स्नदेहशायिनः नाङ्गीतरसो-
पाधिसंसर्गवशादिति यावत्—यत्र यस्मिन् काले एवं सूक्ष्मदेहाभि-
मानिनं पुरुषं केचन भ्रन्ति इव, केचन जिनन्ति वशीकुर्वन्ति इव,
हस्ती एनं विच्छाययति विद्रावयति इव, गर्त्तं पतति । किं बहुना
जाग्रत् यदेव भयं पश्यति, तत् अत्र स्वप्ने अविद्यया प्रोद्भूतवासनया
मन्यते, अथ यत्र यस्मिन् काले देवः इव राजा इव अहम् एव इदं सर्व्वं
सुतरां सर्व्वोऽस्मि इति मन्यते स अस्य परमः लोकः ।

(२१) “सुप्तो न कश्चन कामं कामयते न कश्चन स्वप्नं पश्यति”
इति तत् वा एतत् अस्य पुरुषस्य अतिच्छन्दाः कामनातीतम् अपहृत-
पाप्मा विनष्टपापम् अभयं रूपम् । तत् तत्र सुषुप्तौ दृष्टान्तः—यथा
प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तः आलिङ्गितः न वाह्यं किञ्चन वेद वेत्ति न
आन्तरं किञ्चन, एवम् एव अयं पुरुषः शारीरः आत्मा प्राज्ञेन आत्मना
परात्मना सम्परिष्वक्तः आलिङ्गितः न वाह्यं किञ्चन वेद न आन्तरं
किञ्चन । तत् एतत् आन्तरवाह्यबोधराहित्यं वा अस्य पुरुषस्य आत्म-
कामं प्राप्ताभिलाषम् आत्मकामम् अनन्यकामम् अकामम् सर्व्वकामना-
शून्यं शोकान्तरम् अपगतशोकं रूपम् ।

(२२) अत्र सुषुप्तौ पिता अपिता, माता अमाता भवति, लोकाः
अलोकाः, देवाः अदेवाः, वेदाः अवेदाः भवन्ति । अत्र सुषुप्तौ स्तेनः
चौरः अस्तेनः अचौरः, भ्रूणहृत् अभ्रूणहृत्, चाण्डालः शूद्रेण ब्राह्मण्या-

सुत्पन्नः अचाण्डालः, पीलकसः शूद्रेण क्षत्रियारामुत्पन्नः अपीलकमः, अमणः परिव्राट् अश्रमणः, तापसः वानप्रस्थः अतापसः भवति, पुण्येन अनन्वागतम् असम्बद्धं पापेन अनन्वागतम् असम्बद्धं रूपं भवत्यस्य । तदा हि हृदयस्य सर्वान् शोकान् तीर्णः अतीतः भवति स पुरुषः ।

(२३) सुषुप्तौ न विनाशो जडत्वं वा भवति तद्दर्शयितुमाह—तत् तत्र सुषुप्तौ यत् वै एव न पश्यति पश्यन् वै एव तत् न पश्यति—परात्मालिङ्गनेन विमुग्धः पश्यन्नेव न पश्यतीति फनिनार्यः । तत्र कारणञ्च दर्शयति—अविनाशित्वात् न हि द्रष्टुः दृष्टेः विपरिलोपः विद्यते । यद्येवं कथं न पश्यति ?—तत् तत्र सुषुप्तौ न द्वितीयम् अस्ति यत् ततः द्रष्टुः अन्यत् विभक्तं पश्येत् । आत्मनः परात्मना परिष्वङ्गात् तेनैक्यमभवत् सुषुप्तावस्थायां, सर्वञ्च तदा तद्वृष्टितोऽपद्यतम् ।

(२४) तत् तत्र सुषुप्तौ यत् एव न जिघ्रति, जिघ्रन् एव न जिघ्रति, अविनाशित्वात् न हि घ्रातुः घ्रातः घ्राणशक्तेः विपरिलोपः विद्यते । न तु तत्र द्वितीयम् अस्ति यत् ततः द्रष्टुः अन्यत् विभक्तं जिघ्रेत् ।

(२५) तत् यत् एव न रसयते इत्यादि पूर्व्ववत् ।

(२६) तत्र यत् एव न वदति इत्यादि पूर्व्ववत् ।

(२७) तत्र यत् एव न शृणोति इत्यादि पूर्व्ववत् ।

(२८) तत्र यत् एव न मनुते इत्यादि पूर्व्ववत् ।

(२९) तत्र यत् एव न स्पृशति इत्यादि पूर्व्ववत् ।

(३०) तत्र यत् एव न विजानाति इत्यादि पूर्व्ववत् ।

(३१) यत्र यस्मिन् जागरिते स्वप्ने च अन्यत् इव स्यात् विषय-विषयिभेदेन, तत्र जागरिते स्वप्ने च अन्यः विषयी अन्यत् विषयं पश्येत् । अन्यः अन्यत् जिघ्रेत्, अन्यः अन्यत् रसयेत्, अन्यः अन्यत् वदेत्, अन्यः अन्यत् शृणुयात्, अन्यः अन्यत् मन्वीत्, अन्यः अन्यत् स्पृशेत्, अन्यः अन्यत् विजानीयात् ।

(३२) सुषुप्तौ सलिले सलिलमिव एकः द्रष्टा हैतविरहितः

भवति । हे सन्नाट, एष ब्रह्मलोकः ब्रह्म एव लोकः तस्मिन्नभिष्कारिण स्थितिः इति एनं जनकं याज्ञवल्क्याः अनुशशास अनुशिष्टवान् उपदिष्टवान् । परात्मना परिवृत्तस्य अस्य पुरुषस्य एषा परमा गतिः, अस्य पुरुषस्य एषा परमसम्पत्, अस्य पुरुषस्य एष परमः लोकः, अस्य पुरुषस्य एष परमः आनन्दः । अन्यान्यभूतानि इतरप्राणिनः एतस्य एव आनन्दस्य मात्रां कलाम् उपजीवन्ति उपजीविकात्वेन उपभुञ्जते ।

(३३) आनन्दमात्राप्रदर्शनेन परमानन्दमभिगमयितुमाह स इति । मनुष्याणां मध्ये स यः कश्चित् राहः संसिद्धः अतिकूलः, मरुद्द्वः निखिलभोगोपकरणसम्पन्नः, अन्येषां जनानाम् अधिपतिः, सर्वैः मानुषैः मनुष्योचितैः भोगैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परमः आनन्दः—आनन्दानन्दिनोरभेदनिर्देशात् । अथ मनुष्याणां ये शतम् आनन्दाः, स जितलोकानां पितृणाम् एकः आनन्दः । अथ जितलोकानां पितृणां ये शतम् आनन्दाः गन्धर्व्वलोके स एकः आनन्दः । अथ गन्धर्व्वलोके ये शतम् आनन्दाः स तेषां कर्मदेवानाम् एकः आनन्दः ये कर्मणा देवत्वम् अभिसम्पद्यन्ते प्राप्नुवन्ति । अथ कर्मदेवानां ये शतम् आनन्दाः स आजानदेवानां जन्मत एव ये देवाः तेषाम् एकः आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अधीतवेदः अहजिनः पापरहितः अकामहतः वीतदृष्टः तस्य आजानदेवैः समानः आनन्दः । अथ आजानदेवानां ये शतम् आनन्दाः प्रजापतिलोके विराड्देहे स एकः आनन्दः, यश्च श्रोत्रियः अहजिनः अकामहतः तस्य तत्समः आनन्दः । अथ प्रजापतिलोके ये शतम् आनन्दाः ब्रह्मलोके द्विरस्य-गर्भात्मनि स एकः आनन्दः, यश्च श्रोत्रियः अहजिनः अकामहतः तस्य तत्समः आनन्दः । अथ समष्टिजीवेन सम्यग्विदृष्ट्यैव प्रत्यक्षीकृतः एष एव परमः निरतिशयः आनन्दः । हे सन्नाट, एष ब्रह्मलोकः इति याज्ञवल्क्याः उवाच । एष एवार्थस्त्वैत्तिरीये किञ्चिद्द्वैषिण्येन तद्यथा;—

सैवानन्दस्य मीमांसा भवति । युवा स्यात् साधुवृक्षाध्याविकः । आशिष्टी द्रिष्टी वक्षिः ।
तस्यैव पृथिवी सर्वा विपक्ष पूर्णा स्यात् । स एकी मातुष आनन्दः । १ ।

ते ये श्रतं मातुषा आनन्दाः ; स एकी मनुष्यगन्धर्वीषामानन्दः ; श्रीविद्यस्य चाकामहृतस्य ।
ते ये श्रतं मनुष्यगन्धर्वीषामानन्दाः, स एकी देवगन्धर्वीषामानन्दः ; श्रीविद्यस्य चाकामहृतस्य ।
ते ये श्रतं देवगन्धर्वीषामानन्दाः, स एकः पितृणां चिरलीकलीकानामानन्दः ; श्रीविद्यस्य
चाकामहृतस्य । ते ये श्रतं पितृणां चिरलीकलीकानामानन्दाः स एक आजानजानां देवाना-
मानन्दाः ; श्रीविद्यस्य चाकामहृतस्य । ते ये श्रतमाजानजानां देवानामानन्दाः स एकः
कर्षदेवानामानन्दः, ये कर्षिषा देवानपियन्ति ; श्रीविद्यस्य चाकामहृतस्य । ते ये श्रतं कर्ष-
देवानामानन्दाः, स एकी देवानामानन्दः, श्रीविद्यस्य चाकामहृतस्य । ते ये श्रतं देवानामानन्दाः,
स एक इन्द्रस्थानन्दः, श्रीविद्यस्य चाकामहृतस्य । ते ये श्रतसिन्द्रस्थानन्दाः, स एकी वृहस्पते-
रानन्दः ; श्रीविद्यस्य चाकामहृतस्य । ते ये श्रतं वृहस्पतेरानन्दाः, स एकः प्रजापतेरानन्दः ;
श्रीविद्यस्य चाकामहृतस्य । ते ये श्रतं प्रजापतेरानन्दाः, स एकी ब्रह्मण आनन्दः, श्रीविद्यस्य
चाकामहृतस्य । स यथायं पुरुषे यथासावादित्ये स एकः ।

सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि विभीक्ष्णाय एव अतज्जुं ब्रूहि
इति । अत्र वाक्ये पुनः याज्ञवल्क्यः विभयाञ्चकार भीतवान् । कथम् ?
सर्वेभ्यः प्रश्ननिर्णयावसानेभ्यः उत् ज्जुं मेधावी राजा मा माम् अरोत्-
सीत् अवरुद्धं कृतवान् । सर्व्यं मदीयं विज्ञानं कामप्रश्नच्छलेनोपादित्-
सतीति भयकारणम् ।

(३४) स वा एष पुरुषः एतस्मिन् स्वप्नान्ते स्वप्नस्थाने रत्वा
चरित्वा पुण्यञ्च पापञ्च दृष्ट्वा एव पुनः प्रतिन्यायं यथागतं प्रतियोनि
यथास्थानं बुद्धान्ताय जागरितस्थानाय एव आद्रवति आयाति ।

(३५) तत् तत्र स्वप्नान्तबुद्धान्तयोरेवं विचरणकाले सुसमाहितं
सुष्टु श्रुत्वा समाहितं भाराक्रान्तम् अनः शकटं यथा उत्सर्ज्यत् शब्दं कुर्व्यत्
यायात् एवम् एव अयं शारीरः आत्मा प्राप्तेन परेण आत्मना अन्वारुद्धम्
आलिङ्गनेनाक्रान्तो यथा स्यात् तथा उत्सर्ज्यत् शब्दविशेषकरणपूर्वकं
याति । यत्र एतत् भवति तत्र पुरुषः ऊर्ध्वोच्छासी भवति ।

(३६) सोऽयं देही यत्र यस्मिन् काले अणिमानम् अणीर्भावं
काश्यं न्येति निगच्छति, जरया उपतपता रोगिण वा अणिमानं काश्यं
निगच्छति ; तत् तत्र यथा आत्मं वा उदुस्वरं वा, पिपलं वा बन्धनात्

वृन्तात् प्रमुच्यते स्वलितं भवति, एवमेव अयं पुरुषः एभ्यः अङ्गैः
संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं यथागतं प्रतियोजि यथास्नानं प्राणाय एव
प्राणस्य भोगशेषसिद्धार्थम् एव आद्रवति आयाति ।

(३७) तत् तत्र यथा आयातम् आगच्छन् राजानम् उग्राः
जातिविशेषाः, प्रत्येनसः तस्करादिदण्डनादौ नियुक्ताः सूतग्रामण्यः
सूताः वर्णसङ्करजातिविशेषाः ग्रामण्यः ग्रामनेतारः च अन्नं पानैः
श्रावसथैः प्रासादादिभिः निष्कर्त्तरेव—अयं राजा आयाति अयं राजा
आगच्छति—इति प्रतिकल्पन्ते प्रतीक्षन्ते, एवम् एव एवंविदं स्वकर्म-
फलज्ञं सर्व्याणि भूतानि—इदं ब्रह्म कर्त्तृभोक्तृ आयाति इदं ब्रह्म
आगच्छति इति—प्रतिकल्पन्ते प्रतीक्षन्ते ।

(३८) तत् तत्र यथा प्रयियासन्तं प्रयातुमिच्छन्तं राजानम् उग्राः
प्रत्येनसः सूताः ग्रामण्यः च अभिसमायन्ति तमभिमुखं आयान्ति ;
एवमेव इमम् आत्मानम् अन्तकाले मरणकाले सर्व्वे प्राणाः अभिसमा-
यन्ति तमभिमुखाः आयान्ति, यच्च एतत्—परमात्मनालिङ्गनाक्रान्तं
शब्दविशेषकरणपूर्व्वकं गमनं—भवति, अत्र पुरुषः जडोच्छ्वासी
भवति ।

शोमित्येतदचरन्दि सर्व्वं तस्थीपव्याख्यानं भूतं भवद्भवियदिति सर्व्वमीडार एव च ।
यद्धान्यत्त्रिकालातीतं तदर्थोडार एव । १ ।

सर्व्वं श्रितब्रह्मायमात्मा ब्रह्म, सोऽयमात्मा चतुर्थात् । २ ।

जागरितस्थानी वहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकीर्णविंशतिमुखः स्थूलभुवैश्वानरः प्रथमः पादः । ३ ।

सुषुप्तस्थानीऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकीर्णविंशतिमुखः प्रविचिक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः । ४ ।

यच्च सुधी न कञ्चन कामं कामयति न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान
एकीर्णतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयी ज्ञानन्दभुक् चैतीमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः । ५ ।

एष सर्व्वेश्वर एष सर्व्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष धीनिः सर्व्वस्य प्रभावाप्ययौ हि भूतानाम् । ६ ।

नान्तःप्रज्ञं न वहिःप्रज्ञं नीभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् अदृष्टमव्यवहारी-
मयाह्यमलक्षणमभिन्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चीपशमं शान्तं शिवमहेतुं चतुर्थं मन्थने
स आत्मा स विज्ञेयः । ७ ।

सोऽयमात्माऽध्यक्षरमीडारीऽधिमात्रं पादा मात्राः । मात्राय पादा अकार उकारो
मकार इति । ८ ।

जागरितस्थानी वैश्वानरीऽकारः प्रथमा मात्राऽऽनेरादिमत्त्वाद्वा । आग्नीति इ वै सर्वान् कामानादिषु भवति य एवं वेद । ९ ।

स्वप्नस्थानसौम्यस उकारी द्वितीया मातीत्कर्षादुभयलादा उत्कर्षति इ वै ज्ञानसमिति समानश्च भवति नास्यान्नद्भवित् कुले भवति य एवं वेद । १० ।

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो संकारश्चतुर्था मात्रा मितेरपीतिर्वा । मिनीति इ वा इदं सर्व्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद । ११ ।

चमात्रचतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चीपश्चमः शिवोऽद्वैत एवमीद्वार आत्मेव स विश्वत्वात्मनात्मानं य एवं वेद । १२ ।

(१) ओम् इति एतत् अक्षरम् इदं सर्व्वम् । तस्य ओङ्कारस्य उप समीपे अनन्तरं व्याख्यानं प्रस्तुतं वेदितव्यम् । यत् भूतम् अतीतम्, भवत् वर्त्तमानं, भविष्यत् भावि इति तत् सर्व्वम् ओङ्कारः एव । यत् च अन्यत् त्रिकालातीतं कालापरिच्छेद्यम् अव्याकृतादि तत् अपि ओङ्कार एव ।

(२) सर्व्वं यदुक्तमोङ्कारमात्रमिति सर्व्वं हि एतत् परोक्षतः ब्रह्म, अपरोक्षतः अयम् आत्मा ब्रह्म । सोऽयम् आत्मा चतुष्पात् ।

(३) आत्मनश्चतुपास्त्वं विद्वणोति—जागरितस्थानः जागरितं स्थानम् अस्थेति जागरितस्थानः वह्निःप्रज्ञः स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा यस्य स वह्निःप्रज्ञः बाह्यविषयमात्रज्ञानवान्, सप्ताङ्गः—“तस्य इ वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य” (२।१८)* इत्यनुसारतः द्यु-सूर्य्य वायु-काश-जल-पृथिव्याहवनीयाख्यानि सप्ताङ्गानि यस्य ; एकोनविंशति-सुखः—पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्च प्राणाः, मनोबुद्धि-रङ्गकारश्चित्तमिति एकोनविंशतिसुखानीव सुखानि यस्य, स्थूलभुक् यथोक्तोपायैः स्थूलविषयभोक्ता वैश्वानरः—विश्वरूपः—प्रथमः पादः ।

(४) स्वप्नस्थानः स्वप्नः स्थानमस्य स्वप्नस्थानः अन्तःप्रज्ञः अन्तः-करणस्थवासनामयविषये प्रज्ञा यस्य स अन्तःप्रज्ञः वासनामयविषय-ज्ञानवान्, सप्ताङ्गः—द्युप्रभृतीनां वासनाकारेण स्थितत्वात् ; एकोन-विंशतिसुखः—इन्द्रियादीनां सूक्ष्मज्ञानाकारेण भासमानत्वात् ; प्रवि-विक्लभुक्—प्रविविक्लः सूक्ष्मविषयः—सूक्ष्मविषयभोक्ता तैजसः—तैजः

* यन्मत्स्याख्यायः पृष्ठश्च । एवं सञ्ज्ञेच ।

केवलप्रकाशस्वरूपा विषयभूत्या प्रज्ञा तस्या विषयित्वेन भवतीति तैजसः
द्वितीयः. पादः ।

(५) यत्र यस्मिन् काले सुप्तः कश्चन कामम् अभिलषितविषयं
न कामयते अभिलषति, कश्चन स्वप्नं न पश्यति, तत् सुषुप्तम् ; सुषुप्त-
स्थानः—सुषुप्तं स्थानं यस्य स सुषुप्तस्थानः ; एकीभूतः—जागरिते स्वप्ने च
अनुभूतं विषयजातं एकीभूतं यस्मिन् ; प्रज्ञानघनः—तस्य विषयजातस्य
प्रज्ञानानि घनानि अभिभज्यमानानि यस्य स प्रज्ञानघनएव घनानन्द-
मयः, हि यस्मात् घनानन्दभुक् घनानन्दभोक्ता, चेतोसुखः—चेतः बोधएव
सुखम् आनन्दभोगहारं यस्य स प्राज्ञः—सर्वविषयज्ञः—द्वितीयः पादः ।

(६) एष स्वरूपावस्थः जीवचेतन्यमालम्ब्यन्तर्भूयविद्यमानः सर्व-
ेश्वरः, एष सर्वज्ञः, एष अन्तर्यामी सर्वभूतनियन्ता, एष सर्वस्य
योनिः प्रसविता । कथम् ? हि यस्मात् भूतानां प्रभवाप्ययौ उत्पत्ति-
निरधौ एष एव ।

(७) न अन्तःप्रज्ञं—तैजसप्रतिषेधः, न वहिःप्रज्ञं—विश्वप्रति-
षेधः, न उभयतः प्रज्ञं—जाग्रत्स्वप्नयोरन्तरालावस्थाप्रतिषेधः, न
प्रज्ञानघनं—सुषुप्तावस्थाप्रतिषेधः, न प्रज्ञं—युगपत्सर्वविषयज्ञादत्व-
प्रतिषेधः, न अप्रज्ञम्—अचेतन्यप्रतिषेधः ; अदृष्टं दृगविषयम् ; अतः
अव्यवहार्यं व्यवहारायोग्यम्, अग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयम्, अज्ञानं
लिङ्गवत्तारहितम् ; अतः अचिन्त्यं चिन्ताया अविषयम्, चिन्ताया
अविषयत्वादेव अव्यपदेश्यं शब्दैरवाच्यम्, यद्येवमवस्तुत्वमेवायाति, न—
एकात्मप्रत्ययसारं जाग्रदादिस्थानेषु एकोऽयमात्मेति यः प्रत्ययः तत्
सारं प्रमाणं यस्य तत् ; प्रपञ्चोपशमं—प्रपञ्चानां रूपरसादिविषयाणाम्
उपशमो निवृत्तिः यस्मिन् तत् ; अतएव शान्तम् अचिक्रियं, शिवं
मङ्गलम्, अद्वैतं द्वैतविरहितं, चतुर्थं तुरीयं मन्वन्ते पण्डिताः । स
विज्ञेयः विशेषेण ज्ञातव्यः । शिवस्वरूपत्वेन सृष्ट्यर्थं परापरप्रकृति-
स्वीकारः सम्भवति ।

(८) सोऽयम् आत्मा अप्यक्षरम् अक्षरम् अधिष्ठत्व वर्ण्यमानः

६। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः । तस्येदमेव शिरः, अयं दक्षिणः पक्षः, अयमुत्तरः पक्षः, अयमात्मा, वृद्धं पुच्छं प्रतिष्ठा, तदप्येष श्लोको भवति ।१।३।४ ।

ओङ्कारः, अधिमात्रं मात्माअयमधिकृत्य वर्णमानः, पादाः आत्मनः पादाः तएव मात्माः ओङ्कारश्च । मात्माः पादाश्च—अकारः, उकारः, मकार इति ।

(८) जागरितस्थानः वैश्वानरः अकारः प्रथममात्रा, आत्मेः—सर्व्ववाग्व्याप्तत्वात्, आदिमत्तात्—वर्णानां प्रथमत्वात् वा । फलमाह—य एवं वेद विश्वाकारामिदं वेत्ति स वै सर्व्वान् कामान् आप्नोति लभते आदिश्च भवति ।

(१०) स्वप्नस्थानः तैजसः, स उकारः द्वितीया मात्रा, उत्कर्षात् अकारादुत्कर्षत्वात्, उभयत्वात्—विश्वप्राज्ञयोर्मध्यवर्त्तित्वात् वा । फलमाह—य एवं वेद तैजसोकारामिदं वेत्ति, स वै विज्ञानसन्ततिं विज्ञानप्रवाहम् उत्कर्षति वर्धयति, समानः शत्रुमित्रयोः तुल्यः प्रियः अद्वेष्यो भवति, अस्व कुले अन्नञ्जवित् न भवति ।

(११) सुषुप्तस्थानः प्राज्ञः मकारः तृतीया मात्रा ; मितेः—अकारोकारी मकारे प्रविश्य निर्गच्छतइव सुषुप्तौ वैश्वानरतैजसयोः प्राज्ञे प्रवेशेन, जागरितावस्थायां तयोस्तस्मात् निर्गमेन च परिमितत्वात्, अधीतेः—तयोस्तस्मिन्नेकीभूतत्वात् वा । फलमाह—य एवं वेद प्रवेशनिर्गमेः एकीभवनश्च वेत्ति, स इदं सर्व्वं मिनोति ज्ञानविषयं करोति, अपीक्षित्य भवति परमात्मनेकीभवति ।

(१२) अमात्रः मात्माशून्यः चतुर्थः, अव्यवहार्यः, प्रपञ्चोपशमः, शिवः अद्वैतः । एवं यथोक्तविज्ञानवता प्रयुक्त ओङ्कारस्त्रिमात्रस्त्रिपादः आत्मा एव । य एवं वेद ओङ्कारात्मनोरमिदं वेत्ति, स आत्मना आत्मानं परमात्मानं संविशति, तस्मिन् प्रविष्टो नित्यं तिष्ठति ।

६। एवं जाग्रदाद्यवस्थातः ब्रह्मकारोहब्रह्मभूमिभावाद्यादितस्तं-

अन्नाद्दे प्रजाः प्रजायन्ते याः काश्च पृथिवीं त्रिताः ।
अथोऽन्नेनैव जीवन्ति अथैनदपियन्त्यन्ततः ।
अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् तस्मात् सर्व्वीषधमुच्यते ॥
सर्व्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति येऽन्नं ब्रह्मोपासते ।
अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं तस्मात् सर्व्वीषधमुच्यते ॥
अन्नाद्भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते ।
अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते ॥ इति ।

वक्तुमुपक्रमते । सवेति । “अन्नाद्रेतः रेतसः पुरुषः” इति हीतोः
स वा एष पुरुषः शरीरी अन्नरसमयः अन्नोत्पन्नोपादानत्वात् अन्नरस-
विकारः—अन्नरसप्रचुर इति आमन्त्रध्वः । प्रचुर इत्युक्ते लवमात्रस्याप्य-
न्यस्य तत्र प्रवेश इति चेत्, न, प्राचुर्य्यं स्यादितरस्य प्रवेश इति न
नियमः । तस्य पुरुषस्य इदं दृश्यमानम् एव शिरः—प्राणमयादिषु
यथारोपसिद्धं न तथात्रेति प्रदर्शनायेदमः प्रयोगः—अयं दृश्यमानः
दक्षिणः पक्षः बाहुः, अयम् उत्तरः पक्षः दक्षिणेतरो बाहुः । अयम्
आत्मा देहमध्यभागः । इदं दृश्यमानं नाभेरधस्ताद्यदङ्गं तत् पुच्छम्
—“पुच्छमेव पुच्छम् अधोलम्बनत्तामर्थ्यात् यथा गोः पुच्छम् ।”
प्रतिष्ठा प्रतितिष्ठत्यनेनेति प्रतिष्ठा आधारः । पक्षपुच्छशब्दप्रयोगात्
पक्षिरूपपरिकल्पनमत्र । दृश्यते च मिताक्षरायां ब्रह्मसूत्रविद्युती—
“पक्षिणो हि पुच्छभागमाधारीकृत्य चेष्टन्ते इति पक्षिणां पुच्छं
प्रतिष्ठा । अतएव तैत्तिरेयिणः समामनन्ति ‘तस्मात् सर्व्वीषि वयांसि
पुच्छेन प्रतितिष्ठन्ति पुच्छेनैव प्रतिष्ठायोत्पत्तिम्’ इति प्रतिष्ठा हि
पुच्छम् ॥” इति । तत् तस्मिन्नेवार्थेऽपि एष श्लोकः मन्वः भवति ।

अन्नादिति । याः काश्च अविशिष्टाः प्रजाः पृथिवीं त्रिताः
आश्रिताः, ताः सर्व्वीः अन्नात् एव प्रजायन्ते । अथो अपि जाताः
अन्नेनैव जीवन्ति, अथ अपि अन्ततः जीवन्तान्ते एनत् अन्नम् अपियन्ति

तस्माद्वा एतस्माद्भ्ररसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राण-
मयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव ।
तस्य पुरुषविधताम् अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव
शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः ।
आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदपेय
श्लोको भवति । २।१—३ ।

प्रतिगच्छन्ति प्रलीयन्ते । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं प्रथमजम्—इतरेषां
भूतानां कारणत्वात् तस्य (३।३७) । तस्मात् अन्नं सर्व्वीषधं सर्व्वेषां
प्राणिनाम् औषधं देहदाहप्रशमम् उच्यते । ये अन्नं ब्रह्म यथोक्तम्
उपासते ते सर्व्वम् एव अन्नम् आप्नुवन्ति । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं
तस्मात् अन्नं सर्व्वीषधम् उच्यते । भूतानि अन्नात् जायन्ते, जातानि
अन्नेन वर्द्धन्ते वृद्धिम् आप्नुवन्ति । भूतैः अन्नते, स्वयं तत् भूतानि
अस्ति च, तस्मात् तत् अन्नम् उच्यते । इति—प्रथमकोशपरि-
समाख्यर्थः ।

तस्मादिति । तस्मात् वै एतस्मात् अन्नरसमयात् अन्वयः व्यतिरिक्तः
अन्तरः अभ्यन्तरः तदन्तर्व्वर्त्ती आत्मा प्राणमयः वायुमयः । तेन प्राण-
मयेनात्मना एष अन्नमयः आत्मा पूर्णः, स वा एष प्राणमयः आत्मा
पुरुषविधएव । तस्य अन्नमयस्य पुरुषविधताम् अतु अयं प्राणमयः
पुरुषविधः—सुषानिषिक्तप्रतिभावन्न स्वतएव । तस्य प्राणमयस्य
प्राणः एव शिरः, व्यानः दक्षिणः पक्षः, अपानः उत्तरः पक्षः, आकाशः
आकाशस्थवृत्तिविशेषः समानः आत्मा मध्यभागः—“मध्यं ह्येषामङ्गाना-
मात्मा” इति प्रसिद्धत्वात् ; पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा तस्याः प्राणधारयि-
त्रीत्वात् । “सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्य” इति श्रुत्यन्तरम्, अन्वया
“उदानहत्या जर्द्धगमनं गुरुत्वाच्च पतनं वा स्वाच्छरीरस्य” इति । तत्
तस्मिन्नेव अर्थे प्राणमयात्मविषये एष श्लोको मन्त्रो भवति ।

प्राणं देवा अनुप्राणन्ति मनुष्याः पशवश्च ये ।

प्राणो हि भूतानामायुः तस्मात् सर्वायुषमुच्यते ।

सर्वमेव त आयुर्यन्ति ये प्राणं ब्रह्मीपासते ।

प्राणो हि भूतानामायुः तस्मात् सर्वायुषमुच्यते । इति ।

तस्यैष एव शरीर आत्मा, यः पूर्वस्य ।

तस्माद्वा एतस्मात् प्राणमयात् अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधाताम् अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति । ३ । १ । २ ।

प्राणमिति । देवः इन्द्रियाणि ये च मनुष्याः पशवः ते प्राणं वाङ्मात्मानं प्राणनशक्तिमन्तम् अनुप्राणन्ति प्राणनक्रियया क्रियावन्तो भवन्ति । प्राणो हि भूतानां प्राणिनाम् आयुः जीवनम् । तस्मात् स सर्वायुषं सर्वेषाम् आयुः सर्वायुः—सर्वायुरेव सर्वायुषम् इति उच्यते । ये प्राणं ब्रह्म उपासते ते सर्वम् एव आयुः शतवर्षात्कं यन्ति प्राप्नुवन्ति प्राणोहि भूतानाम् आयुः तस्मात् स सर्वायुषम् उच्यते । इति—द्वितीयकोशपरिसमाप्त्यर्थः ।

पूर्वस्य अन्नमयस्य य आत्मा एष एव तस्य प्राणमयस्य शरीरः शरीरसम्बन्धी आत्मा । उभयोः कोशयोरत्मा एक एव ।

तस्मादिति । तस्मात् वै एतस्मात् प्राणमयात् अन्यः व्यतिरिक्तः अन्तरः अन्तरः तदन्तर्बन्धी आत्मा मनोमयः । तेन मनोमयेन आत्मना एष प्राणमयः आत्मा पूर्णः । स वा एष मनोमयः आत्मा पुरुषविधः एव । तस्य प्राणमयस्य पुरुषविधाताम् अन्वयं अयं मनोमयः पुरुषविधः । तस्य मनोमयस्य यजुः एव शिरः, ऋग् दक्षिणः पक्षः,

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कदाचनेति ॥

तस्यैष एव शारीर आत्मा, यः पूर्वस्य ।

तस्माद्वा एतस्मात् मनोमयात् अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः, स वा एष पुरुषविधएव । तस्य पुरुषविधताम् अन्वयं पुरुषविधः । तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः पद्मः । सत्यमुत्तरः पद्मः । योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति । ४।१।२ ।

साम उत्तरः पद्मः आदेशः ब्राह्मणग्रन्थः आत्मा मध्यभागः, अथर्वाङ्गिरसः अर्थव्युत्थाङ्गिरसा दृष्टा मन्वा ब्राह्मणश्च पुच्छं प्रतिष्ठा—शान्ति-पौष्टिकादिप्रतिष्ठाहेतुकर्मप्रधानत्वात् । मनोवृत्तित्वेन मन्वाणामाहृत्ति-घटते । अतो मनोमये तेषां शिरस्त्वादितया समावेशः । तत् तस्मिन्नेव अर्थे मनोमयात्मविषये एष श्लोकः मन्वः भवति ।

यत इति । वाचः वाङ्मयवेदाः अप्राप्य स्वविषयं कर्तुमसमर्थाः मनसा तन्निष्पादकेन सह यतो वाङ्मनोविशिष्टात् मनोमयात् निवर्तन्ते, तस्य मनोमयस्य ब्रह्मणः तदुपासनफलभूतम् आनन्दं संस्पर्शजन्य-सुखम् विद्वान् अनुभवविषयं कुर्वन् जनः कदाचन न विभेति न संसारभयेनाकुलो भवति । इति—तृतीयकोशपरिसमाख्यर्थः ।

पूर्वस्य प्राणमयस्य यः आत्मा एष एव तस्य मनोमयस्य शारीरः शरीरसम्बन्धी आत्मा ।

तस्माद्दिति । तस्मात् वै एतस्मात् मनोमयात् अन्यः अतिरिक्तः अन्तरः अभ्यन्तरः तदन्तर्व्युत्थी आत्मा विज्ञानमयः—विज्ञानं बुद्धिरिति निरन्वयवादिनः, जीव इत्यन्वयवादिनः । जीवपक्षे विज्ञानमयः विज्ञान-प्रभुरः । तेन विज्ञानमयेन एष मनोमयः पूर्णः । स वा एष विज्ञान-

विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च ।
 विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म जीष्ठमुपासते ।
 विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति ।
 शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान् कामान् समश्नुते इति ।
 तस्यैव एव शरीर आत्मा, यः पूर्वस्य ।
 तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योऽन्तर आत्मा-

मयः पुरुषविधः एव । तस्य मनोमयस्य पुरुषविधताम् अनु अयं विज्ञानमयः पुरुषविधः । तस्य विज्ञानमयस्य अद्वा एव शिरः, ऋतं मानसार्थस्य निश्चयः दक्षिणः पक्षः, सत्यं वाह्यार्थस्य निश्चयः उत्तरः पक्षः, योगः समाधानम् आत्मा मध्यभागः, महः महत्त्वं पुच्छं प्रतिष्ठा । बुद्धिपक्षे महत्त्वस्य सर्वबुद्धिविज्ञानकारणत्वात्, जीवपक्षे—“अस्य महिमानमेति वीतशोकः” इति महतो महोयसो जीवे महत्त्वसंक्रमणात् तदेव तस्य प्रतिष्ठाहेतुः । तत् तस्मिन्नपि अर्थे विज्ञानमयात्मविषये, एष श्लोकः सम्बन्धः भवति ।

विज्ञानमिति । विज्ञानं विज्ञानवान्, पश्चान्तरे जीवः यज्ञं तनुते तनोति, अपि च कर्माणि तनुते । सर्वे देवाः ज्येष्ठं प्रथमजं—निरन्वयपक्षे—सर्ववृत्तीनां बुद्धिपूर्वकत्वात्, अन्वयपक्षे—समष्टिजीवस्य प्रथमजत्वात्—विज्ञानं ब्रह्म उपासते । विज्ञानं ब्रह्म चेत् यदि वेद जानाति, तस्मात् ब्रह्मणः चेत् न प्रमाद्यति न च्युतो भवति, पाप्मनः शरीरप्रभवान् हित्वा तेष्वसङ्गो भूत्वा सर्वान् कामान् समश्नुते सम्यक् भुङ्क्ते । इति—चतुर्थकोशपरिसमाख्यर्थः ।

पूर्वस्य मनोमयस्य य आत्मा, एष एव तस्य विज्ञानमयस्य शरीरः शरीरसम्बन्धी आत्मा । अन्नमयादिषु सर्वेषु नियन्तृतयात्मशब्दप्रयोगादत्रापि तथा ।

तस्मादिति । तस्मात् वै एतस्मात् विज्ञानमयात् अन्यः व्यतिरिक्तः

नन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव ।
 तस्य पुरुषविधताम् अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव
 शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः ।
 आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको
 भवति ॥५॥१॥२॥

असन्नेव भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् ।

अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद सन्तमेनं ततो विदुरिति ।

तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य ।

तै, उ, ६।१ । मु २।२।७ ।

अन्तरः अभ्यन्तरः तदन्तर्वर्ती आनन्दमयः—निरन्वयपक्षे जीवः,
 अन्वयपक्षे—आनन्दप्रचुरः ब्रह्म । तेन आनन्दमयेन एष विज्ञानमयः
 पूर्णः । स वा एष आनन्दमयः पुरुषविधः एव । तस्य विज्ञानमयस्य
 पुरुषविधताम् अनु अयं पुरुषविधः । तस्य आनन्दमयस्य इष्टपुत्रादि-
 दर्शनजं प्रियम् एव शिरः । मोदः—प्रियालाभनिमित्तो हर्षः—
 दक्षिणः पक्षः, प्रमोदः—प्रकृष्ट हर्षः—उत्तरः पक्षः, आनन्दः—सुख-
 सामान्यम्-आत्मा मध्यभागः, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । निरन्वयपक्षे—“ब्रह्म
 परमेव यत् प्रकृतं सत्यज्ञानानन्दलक्षणं, यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पञ्चानादि-
 मयाः क्रोधा उपन्यस्ताः, यच्च तेभ्योऽभ्यन्तरः, येन च ते सर्वे आत्मवन्तः
 तत् ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इति । अन्वयपक्षे—प्रियादय आनन्दस्य
 प्रकाशविशेषास्तद्भिभूतित्वेन न ततोभिन्नाः, अवयावयविभावोऽप्येकार्थ-
 परत्वान्न दोषावहः । तदभिन्नतासिद्धिलक्षणत्वेऽप्यन्नमयादिषु यथा
 पृथिव्यादीनामानन्दमये ब्रह्मणस्तथैव मेदेनोपन्यासः ।

तत् एतस्मिन् अपि अर्थे एष श्लोकः मन्त्रः भवति ।

असन्निति । ब्रह्म असत् इति चेत् कोऽपि वेद, स असन् एव
 भवति । ब्रह्म अस्ति इति चेत् कोऽपि वेद, ततः तस्मात् अस्तित्व-

वेदान्तं वच्छिन्नाः एनं जन्तं सन्तं विदुः । इति । आनन्दमयमवबुद्धश्च
ब्रह्मणो भावाभाववेदनेन गुणदोषकथनात् ब्रह्मण एवात्र सप्रधानत्व-
मिति निरन्वयपक्षः । ब्रह्म पुच्छमिति वाक्ये आनन्दशब्दायोगात्, ब्रह्म
पुच्छं प्रतिष्ठाभ्यासात् इत्येवं सूत्राकरणात् सूत्रितत्वेनाभ्यस्तत्वेन आनन्द-
शब्दस्यैव सूत्रकदमिमत्तत्वाच्च ब्रह्मानन्दमथ इत्यन्वयपक्षः ।

पूर्वस्य विज्ञानमयस्य यः आत्मा, तस्य आनन्दमयस्य एष एव
शारीर आत्मा । शरीरसम्बन्धित्वाज्जीवएवेति निरन्वयपक्षः । तस्माद्वा
आनन्दस्ययादव्योऽन्तर आत्मा इत्यकथनादनन्त्यात्मत्वप्रदर्शनार्थमत
शारीर आत्मेति निवचनं, पृथिव्यादिसर्वशरीरसम्बन्धित्वात् शारीर
इति विशेषणश्चेत्यन्वयपक्षः ।

मिताक्षरायां ब्रह्मसूत्रविद्वती तच्छब्देन ब्रह्म, एतदिदंशब्देनात्र-
ज्ञयादींश्च पराशक्तं यद्वास्थानं दृश्यते तस्मिन् मतद्वयसामञ्जस्यस्य जी-
मस्येति समन्वयप्रदर्शिकायामध्यायप्रपूर्त्तौ प्रदर्शयति । एषास्या
व्याख्यानशैली—“तेनोपभ्रान्तगतं ईशचैतन्येन स्व आनन्दमयः
पूर्णं निश्चितं तद्वन्तिरिक्त इति ज्ञावत् । स वा निश्चयेन ईशचैतानिब्र-
मण जीवः । तस्य पुरुषविधत्ताम् ईशचैतन्यपुरुषविधत्ताम् अनुसृत्य
अयं जीवः । तस्यैशचैतन्यस्य” इति । तन्मते जीवइवेतिऽपि पञ्चित्व-
कल्पनमत्र (२११।१२—१८)* ।

सुखकोपनिषदि च,—

शः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्यैष महिमा भुवि
दिव्यं ब्रह्मपुरं शेषं योन्मयासा प्रतिष्ठितः ।
मनीमथः प्राणशरीरनेता
प्रतिष्ठितोऽत्र हृदयं सन्निधाय
तत्रैकानेन परिपश्यन्ति धीरा
आनन्दरूपममृतं चिन्माति ॥

“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्युपक्रम्य यथा देहादिषु ब्रह्मदर्शन-
मभिहितं, तथा “यः सर्वज्ञः” इति । तच्चानन्तत्वमत्र “यस्यैष महिमा

* वेदान्तसूत्रसंभाषणपरिच्छेदतन्वयाः । एवमन्वयः ।

७। अथ य एष अन्तरादित्ये हिरण्यमयः युक्तो
दृश्यते हिरण्यमश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व्वएव
सुवर्णः ।

तस्य यथा कप्यासपुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति
नाम, स सर्व्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति इ वै सर्व्वेभ्यः
पाप्मभ्यो य एवं वेद ।

तस्यर्कं च साम च गेषी तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवो-
द्गातैतस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात् पराञ्चो लोका-
स्तेषां चिष्टे देवकामानाम् । छा, १।३।६।६—८ ।

सुवि” इति कथनेन भूमत्वम् । तत्र “निहितं शुहायां परमेष्ठ्योमन्”
अत्र “ब्रह्मपुरे ष्योन्नि प्रतिष्ठितः” इति । “मनोमयः” “प्राणशरीरनेता”
“अक्षे प्रतिष्ठितः” “हृदयं संनिधाय” “आनन्दरूपम्” इत्यादिभिः
साध्यमुच्येयम् । यइति । आत्मा सर्व्वज्ञः सर्व्ववित्, यस्य एष महिम्न
विभूतिः भुवि लोके विराजते, एष आत्मा दिव्ये द्योतनवति ब्रह्मपुरे
मनेसि प्रतिष्ठितः ; मनोमयः मनोपाधित्वात्, प्राणशरीरनेता प्राणस्य
शरीरस्य नेता नियन्ता—अन्नमयादिस्वात्मशब्दस्य नियन्तृत्वेन प्रयोगात् ;
अक्षे पिण्डरूपान्ने, हृदयं बुद्धिं संनिधाय समवस्थाय तत् आत्मतत्त्वं
धोराः विज्ञानेन विशिष्टज्ञानेन परिपश्यन्ति उपलभन्ते, यत् आत्मतत्त्वम्
आनन्दरूपम् सर्व्वानर्थदुःखप्रयासहीनम् अमृतं सर्व्वविकारविसुक्तं
विभाति प्रकाशते । एवमनुभवमिद्वत्त्वन्तस्य दर्शयति ।

माण्डूक्योपनिषदव्यवहितपूर्व्वसुद्धता सर्व्ववेदान्तसिद्धान्तसमुद्घाटन-
कुञ्चिकाऽत्र पुनरुदाहर्त्तव्या । विशेषनियोगोऽस्या अधरायप्रपूर्त्तौ
वक्ष्यते ।

७। वैदिकरीत्या सर्व्वेश्वरमाधिदैविकोपास्यार्थं वर्णयति अथिति ।
अथ य एष अन्तरादित्ये आदित्यस्य मध्ये हिरण्यमयः हिरण्यमय इव

८ । अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क-
तत् साम तदुक्तं तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं
यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेषाँ तौ गेषाँ यन्नाम तन्नाम ।

स एष ये चैतस्मादर्व्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्य-
कामानाञ्चेति तस्य इमे वीणायां गायत्येतं ते गायन्ति
तस्मात्ते धनसनयः । छा, १।३।७।५।६ ।

हिरण्यमयः हिरण्यश्मश्रुः, हिरण्यकेशः आप्रणखात् प्रणखी नखायं नखा-
येण सह सर्व्वेव सुवर्णः भारूपः (६) पुरुषः—पुरिश्यनात् पूरयति
वा खेनात्मना जगत् इति पुरुषः—दृश्यते समाहितचेतोभिः, तस्य
यथा कप्यासं—कपिर्यंन आस्ते उपविशति—कपिपृष्ठान्तभागइव
लोहितं यत् पुण्डरीकं पद्मं तत् एवं तत् इव अक्षिणी नेत्रे, तस्य उत्
इति नाम सर्व्वपापेभ्यः पृथग्भूतत्वात् । स एष देवः सर्व्वेभ्यः पापभ्यः
उदितः उद्गतः । य एषम् ईदृर्गुणसम्पन्नं तं देवं विद स—इ वै निर्वा-
रणे—सर्व्वेभ्यः पापभ्यः पापेभ्यः उदेति उद्गच्छति (७) । तस्य ऋक्
च साम च गेषाँ पर्व्वणी ; तस्मात् उक्तामत्वाद्दक्सामगेषाँत्वात्—
उद्गीथः । हि यस्मात् एतस्य उन्नाम्नः गाता, तस्मात्तु एव तद्धेतोरेव
उद्गाता । ये च असुभात् आदित्यात् पराञ्चः ऊर्द्धा लोकाः तेषां
देवकामानां देवानां तस्मोकाधिष्ठातृणां कामानां काम्यफलविशेषाणां
स एष ईष्टे ताम् नियच्छति । अपहतप्रापत्वम्, ऋक्सामाद्यत्मकतया
सर्व्वकारणत्वं सर्वात्मकत्वं, सर्व्वगानगीयत्वं, निरङ्कुशं लोककामेशिन्तृत्व-
ञ्चास्य परमेश्वरत्वं दर्शयति (१।१।२०) ।

८ । अथेति । अथ य एष अन्तरक्षिणि अक्षः मधेः पुरुषः
दृश्यते, सा एव ऋक्, तत् साम, तत् उक्तम्—अप्रगीतमन्त्रसाधं
स्तोत्रम्, प्रगीतमन्त्रसाधं श्रुतम्,—अप्रगीतमन्त्रसाधमुक्तमिति
स्तोत्रभेदः—तत् यजुः, तत् ब्रह्म तयो वेदाः ; तस्य एतस्य चाक्षुष-
पुरुषस्य तत् एव रूपं, यत् असुथ आदित्यपुरुषस्य—हिरण्यमय इत्यादि

६ । अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाशो होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशोद्धेवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् ।

स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः परोवरीयो-
हास्य भवति परोवरीयसोह लोकान् जयति य एतदेवं
विद्वान् परोवरीयाः समुद्गीथमुपास्ते । ६, १।३।६।१।२ ।

—रूपम्, यो अमुष्य आदित्यपुरुषस्य गेषी तौ एतस्मापि गेषी, यत् अमुष्य उत् इति उद्गीथ इति—नाम, तत् एतस्य नाम । ये च एतस्मात् चान्द्रपुरुषात् अर्वाञ्चः अर्वाङ्गताः लोकाः—‘आदित्यश्च-
र्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्’ इति श्रवणात् आदित्यादघस्या लोकाः—तेषां मनुष्यकामानां मनुष्याणां तल्लोकाधिष्ठातृणां कामानां काम्यमानफल-
विशेषाणाम् स एष ईष्टे तान् नियच्छति । तत् तस्मात् ये इमे वीणायां गायन्ति गायकाः ते एतम् एव एतं चान्द्रपुरुषम् एव गायन्ति । तत् तस्मात् धनसनयः धनलाभयुक्ताः भवन्ति । पूर्वोक्त-
मपहतपाप्मत्वादिकमस्य परमेश्वरत्वं दर्शयति । (१।१।२०) । पूर्व-
वाधिदैविक्यवाध्यात्मिकीति भेदः ।

८ । अस्येति । शिलकः शालावत्यः, चैकितायनश्च दाक्ष्यः
ब्रह्मण्यौ प्रवाहणो जैवल्लिश्च क्षत्रियउद्गीथे कुशलाः संवादं चक्रुः ।
तत्र शालावत्यस्य प्रश्नोत्तरे जैवल्लिरुक्तिरियम् । अस्य लोकस्य कागतिः
इति शालावत्यप्रश्नोत्तरे जैवल्लिरुवाच—आकाशः इति । कथम् ?
सर्वाणि ह वै इमानि भूतानि स्थावरजङ्गमानि आकाशात् एव समुत्-
पद्यन्ते, आकाशं प्रति अस्तं यन्ति अस्तं गच्छन्ति, आकाशः हि एव
एभ्यः भूतेभ्यः ज्यायान्, आकाशः परायणं प्रतिष्ठा । स एष आकाशः
परः वरीयान् उद्गीथः, स एष अनन्तः—“परत्वगुणत उत्कृष्टत्वम्,

१० । प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता । छा, १।३।११।५ ।

११ । गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च ।

वरीयस्त्वं कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वम्, अनन्तत्वं देशतोऽपरिच्छिन्नत्वम्—इति ब्रह्मासृतवर्षिणी । यः एतत् एवं विद्वान् परोवरीयांसम् परमात्मभूतम् उद्गीथम् उपास्ते, अस्य विदुषः परोवरीयः परं परं विशिष्टतरं जीवनं भवति, परोवरीयसः उत्तरोत्तरविशिष्टतरान् लोकान् च जयति । उत्पत्तिलयस्थितिहेतुत्वं, ज्यायस्त्वं, सर्वोत्कृष्टत्वं, वरीयस्त्वम्, अनन्तत्वञ्चात्र दर्शयत्याकाशस्य परमेश्वरत्वम् । (१।१।२२) ।

१० । ऋषिश्चाक्रायणी धनार्थं यज्ञप्रहत्तं कञ्चिद्राजानं गत्वा प्रस्ताविष्येदेवताविषयेऽनभिन्नतायां महदनिष्टं भवेदितिभौतिसुदपादयत् । ततः प्रस्तोता भीतः सन् तमपृच्छत्—कतमा सा देवतेति । तदुत्तरे स पुनरुवाच—प्राणः इति । कथम् ? सर्वाणि ह वै इमानि भूतानि प्राणम् एव अभिसंविशन्ति तस्मिन् लीनानि भवन्ति, प्राणम् अलिखीकृत्य उज्जिहते उन्नच्छन्ति जन्मकाले, सा एषा देवता प्रस्तावं सान्नः प्रथमभागम् अनु आयत्ता अनुगता निर्दिष्टा । उत्पत्तिलयश्रवणात् प्राणोऽत्र ब्रह्मैव । (१।१।२३) ।

११ । अथ गायत्रीमुखेन ब्रह्मोच्यते गायत्रीति । इदं सर्वं भूतं प्राणिजातं यत् इदं किञ्च स्थावरं जङ्गमं तत् सर्वं गायत्री वै एव । वाक् वै गायत्री, वाक् वा इदं सर्वं भूतं गायति—असौ गौः असी अश्वः इति—शब्दयति च, त्रायते च—असुषान्नाभेषीः किं ते भयसुखितम् इत्यादि—रक्षति च ।

या वै सा गायत्रीयं वाव सा ययं पृथिव्यास्याः ह्रीदः
सर्व्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते ।

या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन् पुरुषे
शरीरमस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नाति-
शीयन्ते ।

यद्वैतत् पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः-
पुरुषे हृदयमस्मिन् हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नाति-
शीयन्ते ।

सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतद्व्याख्यानूक्तम् ।

या वै सा सर्व्वभूतलक्षणा गायत्री, इयं वाव सा या इयं पृथिवी ।
कथं पुनरियं गायत्रीत्युच्यते ? अस्यां पृथिव्यां हि इदं सर्व्वं भूतं
प्रतिष्ठितम्, एतां पृथिवीम् एव न अतिशीयते न अतिवर्त्तते ।

या वै सा गायत्री, इयं वाव सा इदम् । किन्तत् ? अस्मिन्
पुरुषे कार्य्यकारणसंघाते यत् इदं शरीरम्, अस्मिन् हि इमे प्राणाः
भूतशब्दवाच्याः प्रतिष्ठिताः, एतत् शरीरम् एव प्राणाः न अतिशीयन्ते
न अतिवर्त्तन्ते ।

सा एषा गायत्री चतुष्पदा षड्क्षरैः पादगणनया पादचतुष्टययुक्ता,
षड्विधा वाग्-भूत पृथिवी-शरीर-हृदय-प्राणरूपा । तदेतत् अस्मिन्नर्थे
ऋचा मन्त्रेण अभ्यनूक्तम् प्रकाशितम् ;—

चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति यावान् ब्रह्मणो विकारो व्याख्यातः,
अस्य गायत्र्याख्यास्य ब्रह्मणः तावान् महिमा विभूतिविस्तारः, ततो
ब्रह्मणोविकारात् सत्त्वरूपोऽविकारः पुरुषः ज्यायान् महत्तरः । सर्व्वानि
भूतानि तेजोवाम्नादीनि अस्य पुरुषस्य पादः ; त्रिपात्—त्रयः पादाः
प्रस्य सोऽयं त्रिपात्—अमृतं पुरुषाख्यं दिवि—समस्तस्य गायत्र्यात्मनो
द्योतनवति स्वात्मनि—स्थितमितिशेषः ।

तावानस्य महिमा ततो जायात्^७श्च पुरुषः पादोऽस्य
सर्वां भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिव्यीति ।

यद्वैतङ्गोत्तीर्णं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो
यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशः ।

अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः
पुरुष आकाशः ।

अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशस्तदेतत् पूर्ण-
मप्रवर्त्ति पूर्णमप्रवर्त्तिनी^७श्चि यं लभते य एवं वेद ।

छा, ३।५।१२ । १—६ ।

यत् वा एतत् त्रिपादमृतं ब्रह्म इति—गायत्रीसुखेनोक्तम्—इदं
वाव तत्, तत् इदम् एव । किन्तत् ? पुरुषात् बहिर्धा बहिः यः
अयं सम्मुखस्थः आकाशः खण्डभूताकाशः, पुरुषात् बहिर्धा बहिः यः
स दूरस्थः अखण्डभूताकाशः ; अयं वाव स आकाशः यः अयं सम्मु-
खस्थः अन्तः पुरुषे शरीरे आकाशः खण्डाकाशः, य एव स दूरस्थः
अन्तःपुरुषे शरीरे अखण्डाकाशः ;

अयं वाव स आकाशः यः अयम् अन्तर्हृदये हृत्पुण्डरीके आकाशः ;
तत् एतत् गायत्र्युपाधिकं हार्दाकाशाख्यं ब्रह्म पूर्णं सर्वगतम् अप्रवर्त्ति
न कुतश्चित् प्रवर्त्तितुं शीलमस्य—क्रियानधीनम् अगुच्छित्तिधर्षकं ।
य एवं पूर्णमप्रवर्त्तीति वेद स पूर्णाम् अप्रवर्त्तिनीम् अनुच्छेदात्मिकां श्रियं
विभूतिं लभते । अन्तर्बहिर्द्दीति भेदेन त्रिधाकाशः । तत्र दृष्टान्त-
र्व्यतिदृश्यतीतत्वेन खण्डाखण्डभेदो बोध्यः । बहिराकाशो जागरित-
स्थानम्, अन्तराकाशः स्वप्नस्थानम्, हृत्स्थानाकाशः सुषुप्तिस्थानम् ।
बहिराकाशे दृष्टान्तर्व्यतित्वमस्य बाह्येन्द्रियविषयम्, दृष्ट्यतीत्वन्वन्यथा-
चिन्तानासामर्थ्यात् मानसग्राह्यं, ताभ्यामेव चाखण्डत्वमस्य । अन्तः
पुनः स्वप्नगोचराकाशो हिर्वदेवेति निर्व्विवादम् । हृदयान्तर्व्व्यति-

१२ । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्रवतः
पृष्ठेषु सर्व्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्य-
दिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिः ।

यत्रैतदस्मिञ्छरीरे संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति,
तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत् कर्णावपिगृह्य निनदमिव नदथुरि-

काशः सुषुप्ती अखण्डचिदाकाशः, सुतरां न तत्र खण्डाखण्डभेदग्रहणम् ।
सर्वात्मकत्वेन भूतादिपादत्वेन पूर्णत्वेनापरिच्छेद्यत्वेन उपास्यत्वेन च
ब्रह्मज्ञापनात् गायत्र्युपाधिकब्रह्मोपास्तिविषयमिदं ज्ञेयम् । (१ । १ ।
२५—२७) ।

१२ । गायत्र्युपाधिकब्रह्मोपास्त्रान्तरं तदनुरूपोपास्त्रान्तरमाह
अथेति । न हि पुनः कोऽपि प्राणकर्माणि स्वायत्तान्यकुर्व्वन् ब्रह्म-
साक्षात्कारकृतकृत्यो भवेत् ; अतो हृदयस्य पञ्चच्छिद्राणि स्वर्गलोक-
प्राप्तिहारभूतानि प्राणक्रियास्थानानि चक्षुःश्रोत्रवाङ्मनोनभोरूपान्यादि-
त्यचन्द्रमोऽग्निपर्जन्यवायुदेवतानि हारपालत्वेन गृहीतानि । अतएवाह
भाष्यकारः—“स य एतान्.....उपासनया वशीकरोति स राजपाला-
निवोपासनेन वशीकृत्य तैरनिवारितः प्रतिपद्यते.....राजानमिव
हाई ब्रह्म” इति । तदेवोच्यते—अथ यत् अन्तः अमुष्मात् दिवः
द्युलोकात् परः परस्तात् ज्योतिः दीप्यते, तत् इदं वाव एव विश्रवतः
पृष्ठेषु—‘विश्वस्मात् प्राणिवर्गादुपरि’ इति ब्रह्मासृतवर्षिणी—सर्व्वस्मात्
पृष्ठेषु—‘सर्व्वस्मात् भूतादिलोकात् सर्व्वसंसारमण्डलादुपरि’ इति
ब्रह्मासृतवर्षिणी—दीप्यत इति शेषः । तत् यत् अस्मिन् अन्तःपुरुषे
शरीरे ज्योतिः—जाठरे ज्योतिषि अधस्तम्—तस्य ज्योतिषः एषा
दृष्टिः दर्शनोपायः ।

कौषा ? यत्र यस्मिन् काले एतत् उष्मानुभवनं यथा स्वात् तथा
अस्मिन् शरीरे संस्पर्शेन उष्णिमानं जानाति अनुभवति । तस्य ज्योतिष

वाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति, तदेतद्दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीत
चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ।

छा, ३।५।१३।७।८ ।

१३ । मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमा-
काशब्रह्मेत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मञ्चाधिदैवतञ्च ।

एवा श्रुतिः श्रवणोपायः । कैवा ? यत्र यस्मिन् काले एतत् निनदानु-
भवनं यथा स्नात् तथा कर्षी अपिगृह्य अपिधाय निनदम् इव रथ-
घोषम् इव ज्वलतः अग्नेः नदथुः निनादः इव उपशृणोति । तत् एतत्
ज्योतिः दृष्टं च श्रुतं च इति उपासीत । किमस्या उपासनायाः
फलम् ? य एवं यद्योक्तौ गुणौ वेद—हिरभ्यास आदरार्थः—स चक्षुष्यः
दर्शनीयः श्रुतः विश्रुतः च भवति ।

‘यदतः परो दिवो ज्योतिः’ इत्यत्र यच्छब्देन पूर्ववाक्यगतदु-
सम्बन्धिव्रह्मपरामर्शात्—“पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यासृतं-
दिवि” इति पादसम्बन्धोऽत्रोपतिष्ठते तेन च ज्योतिरत्र चतुष्पाद्
ब्रह्मैव । (१।१।२४) ।

१३ । “मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा”
(३।५।१४।२) इत्यत्र मनोमय आकाशात्मेत्यसमस्तब्रह्मदृष्टिरुक्ता, इह
तु मनोआकाशयोः समस्तब्रह्मदृष्टिविधानार्थं आरम्भो मनोब्रह्मेति ।
अध्यात्मशब्दः करणपरः, अधिदैवशब्दः करणाधिष्ठातृदेवपरः, अधिभूत-
शब्दो विषयपर इति भेदो बोध्यः । मनुतेऽनेनेति मनः अन्तःकरणं
तत् ब्रह्म इति उपासीत । मनसि ब्रह्मदृष्टिरिति अध्यात्मम् । अथ
आकाशः ब्रह्म इति अधिदैवतम् । उभयम् अध्यात्मं च अधिदैवतं च
उभयम् आदिष्टम् उपदिष्टं भवति । मनसा सूक्ष्मेण ह्युपलभ्यते ब्रह्म,
अतस्तदाविर्भूतत्वेन ब्रह्मदर्शनं योम्यमेव । आकाशः सर्वगतः सूक्ष्मो
निरुपाधिकः, अतो हि तस्मिन् ब्रह्मदर्शनम् ।

तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म—वाक् पादः प्राणः पादश्चतुः
पादः श्रोत्रं पादइत्यध्यात्मम्, अथाधिदैवतमग्निः पादो
वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पाद इत्युभयमेवादिष्टं
भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतञ्च ।

वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा
भाति च तपति च, भाति च तपति च कीर्त्या यशसा
ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ।

प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः, स वायुना ज्योतिषा
भाति च तपति च, भाति च तपति च कीर्त्या यशसा
ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ।

तत् एतत् मनआख्यं ब्रह्म चतुष्पात्—वाक् पादः, प्राणः पादः,
चक्षुः पादः, श्रोत्रं पादः इति अध्यात्मं करणपरत्वात् । प्राणोऽत्र
प्राणः । अथ अनन्तरम् अधिदैवतं चतुष्पाद्—अग्निः पादः, वायुः
पादः, आदित्यः पादः, दिशः पादः । इति अध्यात्मं च अधिदैवं च
उभयम् एव आदिष्टम् उपदिष्टं भवति ।

वागेव मनसः ब्रह्मणः चतुर्थपादः, सोऽग्निना अधिदैवतेन ज्योतिषा
—ज्ञानाकारत्वात्—भाति च दीप्यते, तपति च सन्तप्यं शीर्ष्यां
करोति । य एवं वेद स कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन वेदाध्ययनजनित-
गुणोत्कर्षप्रभावेन भाति च तपति च । वाचैव मनसो वाक्कारिण
बहिरभिव्यक्तिरतस्तस्याः प्राधान्यात् चतुर्थपादत्वम् । “तैलपृताखाम्ने-
याशनेनेहा वाक् भाति च तपति च वेदनायोत्साहवती” इति भाष्य-
कारः । तेजोऽधिष्ठानेन वाचि ब्रह्माविर्भावोऽनुभूयतेऽतोऽग्निनाधि-
दैवतेनेत्युक्तिरिति सरलसिद्धान्तः ।

प्राणः एव प्राणः एव ब्रह्मणः चतुर्थः पादः, स वायुना ज्योतिषा
गन्धात्मना भाति च तपति इत्यादि पूर्व्ववत् ।

चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः, स आदित्येन ज्योतिषा भाति च तपति च, भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ।

श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति च, भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद य एवं वेद । ऋ, ३।५।१८।१—६ ।

१४ । ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीति, ब्रवीतु मे भगवानिति । तस्मै होवाच प्राची दिक्कला, प्रतीची दिक्कला, दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान् नाम ।

चक्षुः एव ब्रह्मणः चतुर्थः पादः, स आदित्येन ज्योतिषा रूपग्रहणाय भाति च तपति इत्यादि पूर्व्ववत् ।

श्रोत्रम् एवः ब्रह्मणः चतुर्थपादः स दिग्भिः ज्योतिषा शब्दग्रहणाय भाति च तपति च इत्यादि पूर्व्ववत् ।

विद्याफलं सर्वत्र समानं, ब्रह्मसम्पत्तिरदृष्टं फलम् । य एवं वेद इति द्विरुक्तिर्दर्शनसमास्यर्था । (४।१।५) । मनआदिषु ब्रह्मदृष्टिः, न तु ब्रह्मणि मन आदिदृष्टिः, राजपुरुषे राजदृष्टिर्न तु रात्रि राजपुरुषदृष्टिः । उल्कृष्टदृष्टिर्हि निरुद्धेऽधरसितव्येति लौकिकन्यायः ।

१४ । दुर्बलानां गवां चत्वारि शतानि सहस्रेणापूर्य्य प्रत्यावर्त्तितव्यमित्याचार्य्येणादिष्टं ब्रह्मचारिणं सत्यकामं जावालं सहस्रसंख्याप्रपूर्त्तिकालएव ऋषभादयो ब्रह्मोपदिदिशुः । तत्र प्रथममाचार्य्यकुलप्रापणायोत्सुकस्यर्षभस्योपदेशः । वायुदेवताप्रवेशादवलीवर्ही मनुष्यप्रतिवचनवानभवदिति भाष्यकारः । स पुनराह—ब्रह्मणः च ते तुभ्यं पादं ब्रवाणि इति । सत्यकामः प्रतिवचनं ददौ—भगवान् मे मङ्गं ब्रवीतु इति । तस्मै सत्यकामाय पुनः स उवाच—प्राची दिक्कला

स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाश-
वानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति, प्रकाशवतीह
लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः
प्रकाशवानित्युपास्ते ।

ब्रह्मणः ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति
तस्मै होवाच पृथिवी कलान्तरिचं कला द्यौः कला समुद्रः
कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान् नाम ।

स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवा-
नित्युपास्ते ऽनन्तवानस्मिँल्लोके भवति, अनन्तवतीह लोका-
ञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्त-
वानित्युपास्ते ।

ब्रह्मणः पादस्य चतुर्थीभागः, एवं प्राची दिक्कला, दक्षिणा दिक्कला
उदीची दिक्कला । हे सोम्य, एष वै प्रकाशवान् नाम ब्रह्मणः चतु-
ष्कलः—चतस्रः कला अवयवा यस्य सोऽयं चतुष्कलः—पादः ।

स य एतम् एवं विद्वां प्रकाशवान् इति गुणेन ब्रह्मणः चतुष्कलं
पादम् उपास्ते, स अस्मिन् लोके प्रकाशवान् प्रख्यातः भवति । सृते
पुनः प्रकाशवतः लोकान् जयति प्राप्नोति य एतम् एवं विद्वां
प्रकाशवानिति चतुष्कलं ब्रह्मणः पादम् उपास्ते । अग्निः ते पादं वक्ता
इत्युक्त्वा ऋषभ उपरराम ।

परिदुर्गोभिराचार्यकुलाभिमुखं प्रस्थितं सायमग्निचरणप्रवृत्तं तम-
ग्निरुवाच—हे सोम्य, ते तुभ्यं ब्रह्मणः पादं ब्रवाणि इति । स प्रत्युवाच
—भगवान् ब्रवीतु मे मह्यम् इति । तस्मै सत्यकामाय स पुनरुवाच—
पृथिवी कला, अन्तरिचं कला, द्यौः कला, समुद्रः कला । हे सोम्य,
एष वै अनन्तवान् नाम ब्रह्मणः चतुष्कलः पादः ।

स य एतम् एवं विद्वां अनन्तवान् इति अनन्तत्वेन गुणेन ब्रह्मणः

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति, तस्मै हीवाचाग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत् कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मानाम् ।

स य एतमेवं विद्वाञ्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके भवति, ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाञ्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोज्योतिष्मानित्युपास्ते ।

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवान् चतुष्कलं पादम् उपास्ते, स अस्मिन् लोके अनन्तवान् अविच्छिन्नसन्तानः भवति । सृते पुनः अनन्तवतः अन्नयान् लोकान् जयति, य एतम् एवं विद्वाञ् अनन्तवानिति ब्रह्मणः चतुष्कलं पादम् उपास्ते । हंसस्ते पादं वक्तैत्युक्ताग्निरुपरराम । हंस आदित्यः ।

पूर्व्ववत् सायमग्निचरणप्रहृत्तं तं हंस उवाच—हे सोम्य, तं तुभ्यं ब्रह्मणः पादं ब्रवाणि इति । स प्रत्युवाच—भगवान् मे मह्यं ब्रवीतु इति । तस्मै सत्यकामाय स उवाच—अग्निः कला, सूर्यः कला, चन्द्रः कला, विद्युत् कला । हे सोम्य, एष वै ज्योतिष्मान् न । ब्रह्मणः चतुष्कलः पादः ।

स य एतम् एवं विद्वाञ् ज्योतिष्मान् इति गुणेन चतुष्कलं पादम् उपास्ते स अस्मिन् लोके ज्योतिष्मान् दीप्तियुक्तः भवति । सृते पुनः ज्योतिष्मतः लोकान् जयति, य एतम् एवं विद्वाञ् ज्योतिष्मानिति ब्रह्मणः चतुष्कलं पादम् उपास्ते । मद्गुः ते पादं वक्तैत्युक्ता हंस उपरराम । मद्गुर्जलचरपक्षिविशेषः “स चाप्सुसम्बन्धात् प्राणः” इति भाष्यकारः ।

पूर्व्ववत् सायमग्निचरणप्रहृत्तं तं मद्गु उवाच—हे सोम्य, तं तुभ्यं

निति तस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला
मनः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः आयतन-
वान्नाम ।

स य एतमेवं विद्वाञ्छतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतन-
वानित्युपास्ते आयतनवानस्मिँल्लोके भवति, आयतनवतो ह
लोकान्जयति य एतमेवं विद्वाञ्छतुष्कलं पादं ब्रह्मण
आयतनवानित्युपास्ते । छा उ, ४।६।५।२—८ ।

वृ, आ ६।१।१—७ ।

ब्रह्मणः पादं ब्रवाणि इति । स प्रत्युवाच—भगवान् मे मच्छं ब्रवीतु
इति । तस्मै सत्यकामाय स उवाच—प्राणः कला, चक्षुः कला, श्रोत्रं
कला, मनः कला । एष वै आयतनवान्—सर्वेषां भोगानाम्
आयतनं मनः तत् यस्मिन् विद्यते स आयतनवान् श्रवकाशवान् वा—
नाम ब्रह्मणः चतुष्कलः पादः ।

स य एतम् एवं विद्वाञ् आयतनवान् इति गुणैर्न ब्रह्मणः चतुष्कलं
पादम् उपास्ते, स अस्मिन् लोके आयतनवान् आश्रयवान् भवति ।
मृतं पुनः आयतनवतः सात्रकाशान् लोकान् जयति, य एतम् एवं
विद्वाञ् आयतनवान् इति गुणैर्न ब्रह्मणः चतुष्कलं पादम् उपास्ते ।

यत्तं कश्चिदब्रवीत् तच्छृण्वामिति । अत्रवीन्मे त्रिला शैलिनिराग्यै ब्रह्मेति यथा मातृमान्
पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तच्छैलिनोऽब्रवीद् वाग्वाँ ब्रह्मेत्यवदती हि किँस्थादिति । अत्रवीत्सु
तं तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मे ऽब्रवीदिति । एककपादं वा एतन् समाङ्गिति । स वै नी
ब्रह्मि याज्ञवल्क्यः ।

वाग्वायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत । का प्रज्ञता याज्ञवल्क्यः । वाग्वा समाङ्गिति
होवाच । वाचा वै समाङ् वसुः प्रजायत ऋत्वेदी यलुर्व्येदः सामवेदीऽथर्वीऽङ्गिरस इतिहासः
पुराणविद्या उपनिषदः श्लोकाः मृताश्चतुर्व्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टं हुतमाश्रितं पायितमयश्च-
लीकः परत्र लीकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव समाङ् प्रजायन्ते वाग्वाँ समाङ् परमं ब्रह्म । नैर्न
याग् जहाति सर्वाणिभं भूतान्यभिरत्तलि देवीभूता देवान्येति य एवं विद्वान्नेतदुपास्ते । इत्या-

परमं सद्ब्रह्म ददामीति ह्रीवाच जनको वैदेहः । स ह्रीवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत
नाननुशिष्यं हरति । १ ।

यदेव ते कश्चिदब्रवीत् तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्म उदङ्गः श्रीत्यायनः प्राचीं वै ब्रह्मेति यथा
मातमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तच्छ्रीत्यायनोऽब्रवीत् प्राचीं वै ब्रह्मेत्यपश्यती हि किं
स्यादिति । अब्रवीत्सु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपादा एतत् समाहिति ।
स वै नी ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत । का प्रियता
याज्ञवल्क्य । प्राण एव समाहिति ह्रीवाच प्राणस्य वै समात् कामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्य
प्रतिगृह्यात्यपि तत्र वधाशङ्कं भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव समात् कामाय प्राचीं वै समात् परमं
ब्रह्म । नैनं प्राणी जहाति सर्व्वायं न भूतान्यभिरक्षन्ति देवी भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वाने-
तदुपास्ते । हस्त्यपमं सहस्रं ददामीति ह्रीवाच जनको वैदेहः । स ह्रीवाच याज्ञवल्क्यः
पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्यं हरति । २ ।

यदेव ते कश्चिदब्रवीत् तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्मि वकुंवाणं चक्षुर्वी ब्रह्मेति यथा मातमान् पितृ-
मानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तदाश्वीऽब्रवीत्सुते ब्रह्मेत्यपश्यती हि किं स्यादिति । अब्रवीत्सु ते
तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपादा एतत् समाहिति । स वै नी ब्रूहि याज्ञवल्क्य ।
चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदुपासीत । का सत्यता याज्ञवल्क्य । चक्षुरेव समाहिति
ह्रीवाच चक्षुषा वै समात् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति । स आहाद्राक्षमिति । तत् सत्यं भवति,
चक्षुर्वै समात् परमं ब्रह्म । नैनं चक्षुर्जहाति सर्व्वायं न भूतान्यभिरक्षन्ति देवी भूत्वा देवानप्येति,
य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यपमं सहस्रं ददामीति ह्रीवाच जनको वैदेहः । स ह्रीवाच
याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्यं हरति । ४ ।

यदेव ते कश्चिदब्रवीत् तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्मि गर्हभीतिपीती भारद्वाजः श्रीचं वै
ब्रह्मेति यथा मातमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छीचं वै ब्रह्मेत्य-
पश्यती हि किं स्यादिति । अब्रवीत्सु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपादा
एतत् समाहिति । स वै नी ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रीचमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्त सत्यं-
दुपासीत । काऽनन्तता याज्ञवल्क्य ? दिश एव समाहिति ह्रीवाच, तस्माद्दे समाहिति यां काश्च
दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छत्यनन्ता हि दिशी, दिशी वै समात् श्रीचं श्रावं वै समात्
परमं ब्रह्म । नैनं श्रीचं जहाति सर्व्वायं न भूतान्यभिरक्षन्ति देवी भूत्वा देवानप्येति य एवं
विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यपमं सहस्रं ददामीति ह्रीवाच जनको वैदेहः । स ह्रीवाच याज्ञवल्क्यः
पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्यं हरति । ५ ।

यदेव ते कश्चिदब्रवीत् तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्मि सत्यकामी जाबाली मनो वै ब्रह्मेति यथा
मातमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् तथा तज्जाबालीऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसी हि किं
स्यादिति । अब्रवीत्सु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपादा एतत् समाहिति ।
स वै नी ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्दसत्येनदुपासीत । का आन-
न्दता याज्ञवल्क्य । मन एव समाहिति ह्रीवाच, मनसा वै समात् स्त्रियमभिहास्यते तस्यां

प्रतिरूपः पुत्री जायते स आनन्दो ममी वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं ममी जहाति सर्व्वाण्येव
भूतान्भिरचनि देवी भूला देवानप्येति य एव विहानेतदुपासी । हृष्टप्रथमं सङ्घर्षं ददामीति
ह्रीवाच जनकी वैदेहः । स ह्रीवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरतेति । ६ ।

यदेव ते कश्चिदब्रवीत् सृष्टृणवामेति । अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यी हृदयं वै ब्रह्मति यथा
मातमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्दृढयं वै ब्रह्मव्यहृदयस्य हि किं
स्यादिति । अब्रवीत् तु ते तस्याऋतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपादा एतत् समाङ्गिति ।
स वै नी ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत । का
स्थितता याज्ञवल्क्य । हृदयमेव समाङ्गिति ह्रीवाच, हृदयं वै सम्राट् सर्व्वाणां भूतानामायतनं
हृदयं वै सर्व्वाणां भूतानां प्रतिष्ठा, हृदये स्त्रिव सम्राट् सर्व्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति,
हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं हृदयं जहाति, सर्व्वाण्येन भूतान्भिरचनि देवी भूला
देवानप्येति य एव विहानेतदुपासी । हृष्टप्रथमं सङ्घर्षं ददामीति ह्रीवाच जनकी वैदेहः । स
ह्रीवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरतेति । ७ ।

पशुप्रश्नोभयप्रार्थितया प्रश्नानुत्याप्य प्रश्नोत्तरानन्तरं जनको याज्ञ-
वल्क्याय पशून् दातुमुदयच्छत, स तु न तान् स्वीकृतवानिति तयोः
संवादः ।

(२) प्रथमं याज्ञवल्क्य आह—यत् एव ते तुभ्यं कश्चित् आचार्यः
अब्रवीत् तत् शृण्वाम इति । जनक आह—जित्वा नामतः शिलिन-
स्यापत्यं शैलिनः आचार्यः मे मङ्गलं वाक् एव ब्रह्म इति अब्रवीत् ।
मातृमान् पितृमान् आचार्यवान्—मातृतः पितृत आचार्यतोऽनुशासन-
लाभाच्छुद्धबुद्धिः—आचार्यः यथा ब्रूयात्, तथा तच्छैलिनः स शैलिनः
वाग् एव ब्रह्म इति ; अवदतः मूकस्य किं स्यात्—इहार्थमसुतार्थम्—
इति अब्रवीत् । याज्ञवल्क्योऽजिज्ञासत—तस्य ब्रह्मणः आयतनं
शरीरं प्रतिष्ठाम् आश्रयं च तु किम् ते तुभ्यं अब्रवीत् । जनकः
प्रत्यवोचत्—न मे मङ्गलम् अब्रवीत् इति । याज्ञवल्क्य आह—एतत्
—त्रिभिः पादैः शून्यम्—एकपाद् ब्रह्म इति । जनकः प्रत्युक्तवान्—
हे याज्ञवल्क्यः, स त्वं विशेषज्ञानवान् नः अस्मभ्यः ब्रूहि । स चाह—
वाग्देवस्य ब्रह्मणः वाग् एव वागिन्द्रियमेव आयतनं शरीरम्, आकाशः
अव्याकृताख्यः—उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु—प्रतिष्ठा आश्रयः, उपनि-
षत्—प्रज्ञा इति—वागिति पूर्वोक्तैर्नैकपादेन प्रज्ञेति चतुर्थपादः ;

एवमन्यत—एनत् एतत् ब्रह्म उपासीत । जनकोऽजिज्ञासत—हे याज्ञवल्क्य, का प्रपन्नता ? हे सम्नाट्, वाग् एव—न वाचो व्यतिरिक्ता इति । स पुनः उवाच—कथम् ? हे सम्नाट्, वाचा एव—अस्माकं बन्धुरित्युक्ते—बन्धुः प्रजायते, तथा ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्व्व्याङ्गिरसः, इतिहासः, पुराणविद्या, उपनिषदः, श्लोकाः, सूत्राणि, अनुव्याख्यानानि, व्याख्यानानि ; इष्टं यागनिमित्तं, द्रुतं होमनिमित्तं, आशितं अन्नदाननिमित्तं, पायितं पानदाननिमित्तं—धर्मजातम् ; अयं च लोकः, परः च लोकः सर्व्वाणि च भूतानि, हे सम्नाट्, वाचा एव प्रजायन्ते, अतः, हे सम्नाट्, वाक् एव परमं ब्रह्म । य एवं विद्वान् एतत् ब्रह्म उपास्ते, तम् एनं न वाक् जहाति, सर्व्वाणि भूतानि एनं स्तृक्चन्दनवस्त्रालङ्काराद्युपहारार्पणेन अभिरक्षन्ति, स्वयं देवः भूत्वा पुनः शरीरपातोत्तरकालं देवान् अप्येति अपिगच्छति । वैदेहो जनकः पुनरुवाच—हस्त्यृषभं हस्तितुष्यः ऋषभः यस्मिन् तत् हस्त्यृषभं सहस्रं ददामि इति । स याज्ञवल्क्यः पुनरुवाच—अननुशिष्य शिष्यं कृतार्थ-मकृत्वा—शिष्यात् धनम्—न हरेत् न गृह्णीत इति मे मम पिता अमन्यत । ममापि तदभिमतम् ।

(३) याज्ञवल्क्य आह—यत् एव ते कश्चित् अब्रवीत्, तत् शृण्वाम इति । जनक आह—उदङ्कः नामतः शूखस्यापत्यं शीखायनः मे प्राण एव ब्रह्म इति अब्रवीत् । याज्ञवल्क्योऽजिज्ञासत—तस्य ब्रह्मः आयतनं प्रतिष्ठां तु ते अब्रवीत् । जनकः प्रत्यवोचत्—न मे अब्रवीत् इति । याज्ञवल्क्य आह,—हे सम्नाट्, एतत् एकापाद् इति । जनकः प्रत्युक्तवान्—हे याज्ञवल्क्य—स त्वं पुनः नो ब्रूहि । स चाह प्राणदेवस्य वायुदेवस्य प्राणएव प्राणन्द्रियम् एव आयतनम्, आकाशः प्रतिष्ठा, उपनिषत्—प्रियम् इति एतत् उपासीत । जनकोऽजिज्ञासत—हे याज्ञवल्क्य, का प्रियता ? स पुनः उवाच—हे सम्नाट्, प्राणः एव इति । कथम् ? हे सम्नाट्, प्राणस्य एव कामाय अर्थाय अयाज्यं पतितादिकं याजयति, अप्रतिगृह्यस्यापि उगादेः प्रतिगृह्णाति, यां

दिशम् एति गच्छति तत्र दिशि बधाशङ्कं बधनिमित्तं आशङ्का बधा-
शङ्का सा एव विद्यते यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा भवति—चौरादिभि-
र्बधभयं यत्र विद्यते तत्रापि प्राणतर्पणाय गच्छतीतिभावः—हे सम्राट्,
एतत् सर्व्वं प्राणस्य एव कामाय, सुतरां प्राणस्य प्रियत्वम् । अतः हे
सम्राट्, प्राणः एव परमं ब्रह्म । य एवं विद्वान् एतत् उपास्ते, तम्
एनं प्राणो न जहाति, सर्व्व्याणि भूतानि एनम् अभिरक्षन्ति, देवः
भूत्वा देवान् अप्येति । वैदेहः जनकः पुनरुवाच—इस्तृषभं सहस्रं
ददामि इति । स याज्ञवल्क्यः पुनरुवाच—अननुशिष्य धनं न हरत
इति पिता मे अमन्यत ।

(४) याज्ञवल्क्य आह—यत् एव ते कश्चित् अब्रवीत् तत् शृण्वाम
इति । जनक आह—वर्कः नामतः हृणस्यापत्यं वार्ष्णः मे चक्षुः
ब्रह्म इति अब्रवीत् । मातृमान् पितृमान् आचार्यवान् यथा ब्रूयात्
तथा तद्वार्ष्णः चक्षुः एव ब्रह्म इति, अपश्यतो हि किं स्यात् इति
अब्रवीत् । याज्ञवल्क्योऽजिज्ञासत—तस्य ब्रह्मणः आयतनं प्रतिष्ठा तु
ते अब्रवीत् ? जनकः प्रत्यवोचत् न मे अब्रवीत् इति । याज्ञवल्क्य
आह—हे सम्राट्, एतत् एकपाद् इति । जनकः प्रत्युक्तवान्—हे
याज्ञवल्क्य, स त्वं नः ब्रूहि । स चाह—चक्षुर्देवस्य आदित्यस्य चक्षुः
एव चक्षुरिन्द्रियम् एव आयतनम्, आकाशः प्रतिष्ठा, उपनिषत्—मत्यम्
इति एतत् उपासौत । जनकोऽजिज्ञासत—हे याज्ञवल्क्य, का
सत्यता ? स पुनरुवाच—हे सम्राट्, चक्षुः एव इति । कथम् ? हे
सम्राट्, चक्षुषा एव पश्यन्तं जनम् आहुः अपरे—अद्राक्षीः इति, स
द्रष्टा आह—अद्राक्षम् इति, तत् दृष्टवस्तु सत्यं भवति । अतः हे
सम्राट्, चक्षुः एव परमं ब्रह्म । य एवं विद्वान् एतत् उपास्ते तम्
एनं चक्षुः न जहाति, सर्व्व्याणि भूतानि एनम् अभिरक्षन्ति, देवः
भूत्वा देवान् अप्येति । वैदेहः जनकः पुनरुवाच—इस्तृषभं सहस्रं
ददामि इति । स याज्ञवल्क्यः पुनरुवाच—अननुशिष्य धनं न हरत
इति पिता मेऽमन्यत ।

(५) याज्ञवल्क्यभाह—यत् एव ते कश्चित् अब्रवीत् तत् शृण्वाम इति । जनक भाह—गर्हं भोविपीतः नामतः भारद्वाजः गोत्रतः श्रोत्रम् एव ब्रह्म इति मे अब्रवीत् । मातृमान् पितृमान् आचार्यवान् यथा ब्रूयात् तथा तद्भारद्वाजः श्रोत्रम् एव ब्रह्म इति, अश्रुत्ततः हि किं स्यात् इति अब्रवीत् । याज्ञवल्क्योऽजिज्ञासत—तस्य ब्रह्मणः आयतनं प्रतिष्ठां तु ते अब्रवीत् ? जनकः प्रत्यवचोत्—न मे अब्रवीत् इति । याज्ञवल्क्य भाह—हे सम्राट्, एतत् एकपाद् इति । जनकः प्रत्युक्तवान्—हे याज्ञवल्क्य, स त्वं पुनः न ब्रूहि । स चाह—श्रोत्रस्य दिग्देवस्य श्रोत्रम् एव श्रोत्रेन्द्रियमेव आयतनम्, आकाशः प्रतिष्ठा, उपनिषत्—अनन्त इति एतत् उपासीत । जनकोऽजिज्ञासत—हे याज्ञवल्क्य, का अनन्तता ? स पुनरुवाच—हे सम्राट्, दिशः एव इति । कथम् ? तस्मात् आनन्त्यात् एव सम्राट् अपि यां काञ्चित् अपि दिशं गच्छति, अस्याः दिशः नैव अनन्तं गच्छति, हि यस्मात् दिशः अनन्ताः । हे सम्राट्, दिशः एव श्रोत्रम्, श्रोत्रम् एव, हे सम्राट्, परमं ब्रह्म । य एवं विद्वान् एतत् उपास्ते, तम् एनं न श्रोत्रं जहाति, सर्व्याणि भूतानि एनं रक्षन्ति, देवः भूत्वा देवान् अप्येति । वैदेहः जनकः पुनरुवाच—हस्त्यृभं सहस्रं ददामि इति । स याज्ञवल्क्यः पुनरुवाच—अननुशिष्य धनं न हरित इति पिता मे अभिन्यत ।

(६) याज्ञवल्क्य भाह—यत् एव ते कश्चित् अब्रवीत् तत् शृण्वाम इति । जनकः भाह—सत्यकामः नामतः जवालायाः अपत्यं जावालः मनः एव ब्रह्म इति मे अब्रवीत् । मातृमान् पितृमान् आचार्यवान् यथा ब्रूयात् तथा तज्जावालः मनः एव ब्रह्म इति अभिनसः हि किं स्यात् इति अब्रवीत् । याज्ञवल्क्योऽजिज्ञासत—तस्य ब्रह्मणः आयतनं प्रतिष्ठां तु ते अब्रवीत् ? जनकः प्रत्यवचोत्—न मे अब्रवीत् इति । याज्ञवल्क्य भाह—हे सम्राट्, एतत् एकपाद् इति । जनकः प्रत्युक्तवान्—हे याज्ञवल्क्य, स त्वं पुनः न ब्रूहि । स चाह—

मनोदेवस्य चन्द्रमसः मनः अन्तःकरणम् एव आयतनम्, आकाशः प्रतिष्ठा, उपनिषत्—आनन्दः इति एतत् उपासीत । जनकोऽजिज्ञासत—हे याज्ञवल्क्य, का आनन्दता ? स पुनः उवाच—हे सम्राट्, मनः एव इति । कथम् ? हे सम्राट्, मनसा एव स्त्रियम् अभिहृत्यते प्रार्थयते, तस्यां स्त्रियां प्रतिरूपः पुत्रः जायते, स पुत्रः आनन्दः आनन्द-हेतुः । अतः हे सम्राट्, मनः एव परमं ब्रह्म । य एवं विद्वान् एतत् उपास्ते, तम् एनं न मनो जहाति, सर्व्याणि भूतानि एनम् अभिरक्षन्ति, देवः भूत्वा देवान् अप्येति । वैदेहः जनक उवाच—हस्तृषभं सहस्रं ददामि इति । स याज्ञवल्क्यः पुनरुवाच—अननुशिष्य न धनं हरेत इति पिता मे अमन्यत ।

(७) याज्ञवल्क्य आह—यत् एव ते कश्चित् अब्रवीत् तत् शृण्वाम इति । जनक आह—विदग्धः नामतः शकलस्यापत्यं शाकल्यः हृदयम् एव ब्रह्म इति अब्रवीत् । मातृमान् पितृमान् आचार्यवान् यथा ब्रूयात् तथा तच्छाकल्यः हृदयम् एव ब्रह्म इति, अहृदयस्य किं स्यात् इति अब्रवीत् । याज्ञवल्क्योऽजिज्ञासत—तस्य ब्रह्मणः आयतनं प्रतिष्ठां तु ते अब्रवीत् ? जनकः प्रत्यवोचत्—न मे अब्रवीत् इति । याज्ञवल्क्य आह—हे सम्राट्, एतत् एकपाद् इति । जनकः प्रत्युक्तवान्—हे याज्ञवल्क्य, स त्वं पुनः नः ब्रूहि । स चाह—हे सम्राट्, हृदयम् एव आयतनम्, आकाशः प्रतिष्ठाः, उपनिषत्—स्थितिः इति एतत् उपासीत । जनकोऽजिज्ञासत—हे याज्ञवल्क्य, का स्थितता ? स पुनरुवाच—हे सम्राट्, हृदयम् एव इति । कथम् ? हे सम्राट्, हृदयम् एव सर्वेषां भूतानाम् आयतनम्—नामरूपकश्चात्मकानां तेषां तदाश्रयत्वात्, हि यस्मात् हे सम्राट्, हृदये एव सर्व्याणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति, हे सम्राट्, हृदयम् एव परमं ब्रह्म । य एवं विद्वान् एतत् उपास्ते, तम् एनं न हृदयं जहाति । सर्व्याणि भूतानि एनम् अभिरक्षन्ति, देवः भूत्वा देवान् अप्येति । वैदेहः जनकः पुनरुवाच—हस्तृषभं सहस्रं ते ददामि

१५ । [तस्मै होचुः] प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । स होवाच विजानाम्यहं यत् प्राणो ब्रह्म कञ्च तु खञ्च न विजानामीति । ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणं च हास्मै तदाकाशञ्चोचुः ।

ऋ, ४।६।१०।५ । वृ, आ ७।१।१ ।

इति । स पुनरुवाच---अननुशिष्य न धनं हरेत इति पिता मे अमन्यत ।

१५ । उपकोसलमग्निपरिचर्यानिरतमाचार्यः सत्यकामो जा-
बालो न समावर्त्तयत् । स त्वाचार्यं प्रवसिते क्लिष्टमना आहारं
नाभ्यनन्दत् । तत्परिचर्याजातस्त्रेहा अग्नयस्तस्मा आहुः---प्राणः
ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म इति । स उपकोसलः पुनरुवाच---प्राणः
ब्रह्म इति यत् तत् अहं विजानामि, कं च खं च न विजानामि इति ।
ते पुनरुचुः---यत् एव कं तत् एव खम्, यत् एव खं तत् एव कम्
इति । कं सुखं खम् आकाशम् । कखयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वं
दर्शयति, न खलु कं तुच्छक्षणस्थायि-विषयसुखम् तस्याकाशस्वरूप-
त्वेनानन्यात्, न पुनः खमपि भौतिकाकाशं तस्मिन् सुखस्वरूपत्वस्या-
सम्भवादिति । अस्मै उपकोसलाय प्राणं च पुनः तदाकाशं सुखगुण-
विशिष्टम् आकाशं ते ऊचुः । (१।२।१५)

अत्र कमिति विशेषणत्वेन खमुक्तं ब्रह्मदारण्यके तु ओमिति प्रणव
समानाधिकारस्थेन । तद्यथा :---

ओ३ खं ब्रह्म । खं प्राणं वायुरं खमिति इ. आह कौरव्यायश्रीपुत्री वेदीऽग्रं ब्रह्मणा
विदुर्वेदेनेन यद्वेदितव्यम् ।

ॐ शब्दः खम् आकाशरूपं ब्रह्म । खम् आकाशं प्राणं चिरन्तनं
शाश्वतं परमात्माकाशमित्यर्थः । चिरन्तनाकाशस्य चक्षुराद्यविषयत्वात्
कौरव्यायश्रीपुत्रः ॐ खमिति मन्त्रे वायुरं वायुमत् खं भौतिकम् आका-
शम् आह स्म । यत् वेदितव्यं तत् एनेन ओङ्कारेण वेद जानाति

१६ । य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति
होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वादकं
वा सिञ्चन्ति वर्त्मनी एव गच्छति ।

एतत् संयद्दाम इत्याचक्षत एतत् हि सर्वाणि
वामान्यभि संयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभि संयन्ति य
एवं वेद ।

एष उ एव वामनौरेष हि सर्वाणि वामानि नयति
सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ।

साधकः । अतः ओङ्कारोऽयं वेदः ऋग्यजुःसामादिभेदभिन्नः इति
ब्राह्मणाः विदुः । पुराणे खे निरुपाधिकं, वायुमति तु सोपाधिकं
ब्रह्मेति तत्त्वविदः ।

१६ । प्रत्यावृत्त आचार्यस्तमुपकोसलं ब्रह्मविचलक्षणसम्पन्नमनु-
पदिष्टतत्त्वमन्वशात् यएष इति । अक्षिणि अक्षिस्थाने य एष पुरुषः
दृष्टुपलक्षितद्रष्टा दृश्यते विवेकिभिः एष आत्मा इति आचार्यः
पुनरुवाच । एतत् आत्मतत्त्वम् अमृतम् अभयम् एतत् ब्रह्म इति ।
अक्षिस्थानस्य निर्लेपतां प्रदर्श्य तदधिष्ठातुरात्मनोऽपापविह्वलं ख्याप-
यति---यद्यपि तत् तत्र अस्मिन् अक्षिस्थाने सर्पिः वा उदकं वा
जनाः सिञ्चन्ति, वर्त्मनी एव नेत्रच्छदी एव तत् गच्छति प्राप्नोति न
चक्षुषा सम्बध्यते ।

एतं पुरुषं संयद्दामः इति आचक्षते । कथम् ? हि यस्मात् एतं
पुरुषं सर्वाणि वामानि शोभनानि अभिसंयन्ति अभिसंगच्छन्ति इत्यतः
संयद्दामः । य एवं वेद तम् एनं सर्वाणि वामानि शोभनानि अभि-
संयन्ति प्राप्नुवन्ति ।

एष उ एव वामनीः, हि यस्मात् एष सर्वाणि वामानि शोभनानि
पुण्यऋक्षफलानि नयति प्रापयति प्राणिभ्यः । वामानि नयतीति

एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद । छा, ४।६।१५।१—४ ।
 ८।१०।७।४ ।

१७। तए हीवाच यद्दे किञ्चैतदध्यगीष्टा नामै-
 वैतत् ।

नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणस्यतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः पित्यो राशिर्देवो निधिर्वाकीवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या ज्ञत्रविद्या नज्ञत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैत्रेतामो-
 पास्वेति ।

वामनीः सर्वेशुभप्रापक इत्यर्थः । य एवं वेद तं सर्वत्राणि वामानि नयति ।

एष उ एव भामनीः, हि यस्मात् सर्वेषु लोकेषु भाति । भामान् नयतीति भामनीः सर्वप्रकाशक इत्यर्थः । य एवं वेद स सर्वेषु लोकेषु भाति । आत्मत्वानृतत्वाभयत्वापहतपाप्मत्वसंयद्दामत्वादिगुणनिमित्त-
 मध्याधारः पुरुषः परमात्मैव । (१।२।१३)

इन्द्रविरोचनी प्रजापतिः ;—

य एषोऽन्निष्ठ पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति हीवाचैतदस्तममयमेतन्न ज्ञेति । अथ योऽयं भगवोऽस्य परिख्यायते यथायमादर्श कतम एष इति । एष उ एवेषु सर्वेष्वेतेषु परिख्यायते इति हीवाच ।

अन्निष्ठि य एष पुरुषः द्रष्टा दृश्यते एष आत्मा इति उवाच । तौ शिष्यौ पुनः पृच्छतः—अथ योऽयं, हे भगवन्, अस्य परिख्यायते आत्मनः प्रतिविम्बाकारः, यश्च अयम् आदर्श, कतमः एष इति ? प्रजापतिरुवाच—एषु सर्वेषु एतेषु एष उ एव परिख्यायते । सर्व-
 त्तरात्मत्वान्न सदावादित्वं प्रजापतेरिति भाष्यकारः ।

१७। नाम्नाभ्यात्मपर्यन्तमारोहक्रमेण ब्रह्मोपदिश्यते तमिति ।

स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य
यथा कामचारो भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति
भगवो नाम्नो भूय इति । नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति ।
तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ।

वाग्वाव नाम्नो भूयसी, वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति
यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं
वेदानां वेदं प्रित्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेका-
यनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्र-
विद्यां सर्पदेवजनविद्यां दिवश्च पृथिवीश्च वायुं चाकाश-
श्चापश्च तेजश्च देवांश्च मनुष्यांश्च पशूंश्च वयांसि च तृण-
वनस्पतीञ्छ्वापदान्याक्कीटपतङ्गपिपौलकं धर्मं चाधर्मश्च
तं नारदं सनत्कुमारः पुनः उवाच—यत् एव किञ्च एतत् अध्यगीष्ठाः
नाम एव एतत् । नाम ऋग्वेद इत्यादि व्याख्यातम् (१।६) । नाम
एव एतत् । नाम ब्रह्मबुद्ध्या उपास्व इति ।

स यः नाम ब्रह्म इति उपास्ते, नाम्नः यावत् गतं गतिः, तत्र
तावत् अस्य यथा राज्ञः तथा कामचारः यथेष्टगतिः भवति । ये
नाम ब्रह्म इत्युपास्ते इति पुनरुक्तिरुपसंहारार्था । नारद आह—हे
भगवन्, किम् अस्ति नाम्नः भूयः अधिकतरम् ? इति । सनत्कुमार
आह—नाम्नः पुनः निश्चितं भूयः अस्ति इति । एवमुक्त्वा नारद
आह—तत् मे मन्त्रं भगवान् ब्रवीतु इति ।

वागिति । वाक् पुनः निश्चितं नाम्नः भूयसी अधिकतरा—वर्णो-
हि नाम, तदभिव्यञ्जकत्वात् वाचो भूयस्त्वम् । कथम् ? वाक् एव
ऋग्वेदं विज्ञापयति, यजुर्वेदम्, सामवेदं, चतुर्थम् आथर्वणं, पञ्चमम्
इतिहासपुराणम्, वेदानां वेदं—व्याख्यातमन्यत्र (१।६), पित्रं, राशिं,
दैवं, निधिं, वाकोवाक्यम्, एकायनं, देवविद्यां, ब्रह्मविद्यां, भूतविद्यां,

सत्यं चानृतञ्च साधु चासाधु च हृदयज्ञञ्चाहृदयज्ञञ्च यद्दे
वाङ्नाभविष्यन्न धर्मी नाधर्मी व्यञ्जापिष्यन्न सत्यं नानृतं
न साधु नासाधु न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवेतत् सर्व्वं
विज्ञापयति वाचमुपास्वेति ।

स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथा
कामचारा भवति यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवो
वाचो भूय इति । वाचो वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे
भगवान् ब्रवीत्विति ।

मनोवाव वाचो भूयो यथा वै हे वामलकी हे वा
कोले हौ वाचौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचं च नाम च मनोऽनु-

क्षत्रविद्यां, नक्षत्रविद्यां, सर्पदेवजनविद्यां, दिवञ्च, पृथिवीं च, वायुं च,
आकाशं च, आपः च, तेजः च, देवान् च, मनुष्यान् च, पशून् च,
वयांसि पक्षिणः च, दृशवन्स्यतौन्, ज्ञापदानि आकीटपतङ्ग पिपो-
लकम्, धर्मं च, अधर्मं च, सत्यं च, अनृतं च, साधु असाधु च, हृदयज्ञं
हृदयप्रियं च, अहृदयज्ञं तद्विपरीतं च ज्ञापयतीति शेषः । यत् यदि
पुनः वाङ् न अभविष्यत् न धर्मः न अधर्मः, न सत्यं न अनृतं, न साधु
न असाधु, न हृदयज्ञः न अहृदयज्ञः व्यञ्जापिष्यत् विज्ञातम् अभविष्यत् ।
वाक् एव एतत् सर्व्वं विज्ञापयति वाचम् उपास्व इति ।

स यः वाचं ब्रह्म इति उपास्ते यावत् वाचः गतं गतिः, तत्र तावत्
यथा राज्ञः तथा अस्य कामचारः यथेष्टमतिः भवति । ये वाचं ब्रह्म
इति उपास्ते इति उपसंहारः । नारदः—हे भगवन्, अस्ति किं वाचः
भूयः ? इति । सनत्कुमारः—वाचः पुनः निश्चितं भूयः अधिकतरम्
अस्ति इति । नारदः—भगवान् मे मङ्गलं तत् ब्रवीतु इति ।

मन इति । मनः पुनः निश्चितं वाचः भूयः अधिकतरम् ।
अथम् ? यथा एव हे आमलकी फले, हे वा कोले वदरफले, हौ वा

भवति स यदा मनसा मनस्यति मन्वानधीयीत्यथाधीते
कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते पुत्रांश्च पशूँश्चेत्यथेच्छते
इमं च लोकममुंश्चेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि
लोको मनो हि ब्रह्म मन उपास्विति ।

स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं तदास्य
यथा कामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते अस्ति भगवो
मनसो भूय इति । मनसो वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे
भगवान् ब्रवीत्विति ।

संकल्पो वाव मनसो भूयान् यदा वै सङ्कल्पयतेऽथ
मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि मन्वा
एकं भवन्ति मन्वेषु कर्माणि ।

अस्ती विभौतकफले सृष्टिः अनुभवति, एवं वाचं च नाम च हे मनः
अनुभवति—युगपदुभयव्यापकत्वाद् अधिकतरमिति फलितार्थः । यदा
स पुरुषः मनस्यति विवक्षाबुद्धिं करोति, मन्वान् अधीयीय इति
विवक्षां कृत्वा अथ अनन्तरम् अधीते ; कर्माणि कुर्वीय इति चिकीर्षां
कृत्वा अथ कुरुते, पुत्रान् च पशून् च इच्छेय इति प्राप्तोच्छां कृत्वा अथ
इच्छते, इमं च लोकम् अमं च लोकम् इच्छेय इति तत्प्राप्त्युपायानु-
ष्ठानेन अथ इच्छते । सुतरां मनः हि आत्मा, मनः हि लोकः, मनः
हि ब्रह्म । मनः ब्रह्मबुद्ध्या उपास्व इति ।

स यः मनः ब्रह्म इति उपास्ते, यावत् मनसः गतं तत्र तावत् यथा
राज्ञः तथा कामाचारः भवति । यः मनः ब्रह्म इति उपास्ते इति
उपसंहारः । नारदः—हे भगवन्, अस्ति मनसः भूयः ? इति ।
सनत्कुमारः—मनसः पुनः भूयः अस्ति इति । नारदः—भगवान् तत्
ब्रवीतु इति ।

सङ्कल्प इति । सङ्कल्पः पुनः निश्चितं मनसः भूयान् । कथम् ?

तानि ह वैतानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्म-
कानि सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि समकृपतां द्यावापृथिवी
समकल्पेतां वायुश्चाकाशं च समकल्पन्तामापञ्च तेजश्च
तेषां संकृत्यै वर्षं सङ्कल्पते वर्षस्य संकृत्यै अन्नं
सङ्कल्पतेऽन्नस्य संकृत्यै प्राणाः सङ्कल्पन्ते प्राणानां
संकृत्यै मन्त्राः सङ्कल्पन्ते मन्त्राणां संकृत्यै कर्मणि
सङ्कल्पन्ते कर्मणां संकृत्यै लोकः सङ्कल्पते लोकस्य
संकृत्यै सर्वं सङ्कल्पते स एष संकल्पः संकल्प-
मुपास्वेति ।

यदा एव सङ्कल्पयते कर्त्तव्यादिविषयान् विभजते, अथ तदा मनस्यति,
अथ वाचम् ईरयति प्रेरयति, तां वाचं च उ पुनः नास्त्रि नामावलम्ब-
नेन ईरयति, नास्त्रि मन्त्राः शब्दविशेषाः एकं भवन्ति एकीभवन्ति
सामान्ये विशेषस्थान्तर्भावात्, मन्त्रेषु कर्मणि एकं भवन्ति मन्त्रसाध्य-
कर्मत्वात् ।

तानि पुनः एतानि मनसादीनि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पः एकम्
अयनं लयस्थानं येषां तानि, सङ्कल्पात्मकानि सङ्कल्पोत्पन्नानि, सङ्कल्पं
प्रतिष्ठितानि, द्यावापृथिव्यौ समकृपताम् सङ्कल्पं कृतवत्यौ इव निश्चले
लक्ष्यते । वायुः च आकाशं च समकल्पेताम् सङ्कल्पं कृतवन्तौ इव—
अविचलितं वायुं चिरस्थिरमाकाशमुपलक्ष्योक्तमेवम् । आपः च तेजः
चः समकल्पन्तां स्वेन रूपेण निश्चलानि लक्ष्यन्ते । तेषां द्यावापृथिव्या-
दीनां संकृत्यै सङ्कल्पनिमित्तं वर्षं दृष्टिः सङ्कल्पते समर्थं भवति । वर्षस्य
संकृत्यै सङ्कल्पनिमित्तम् अन्नं सङ्कल्पते समर्थं भवति, अन्नस्य संकृत्यै
सङ्कल्पनिमित्तं प्राणाः सङ्कल्पन्ते समर्थाः भवन्ति, प्राणानां संकृत्यै
मन्त्राः सङ्कल्पन्ते आत्मप्रकाशसमर्थाः भवन्ति, मन्त्राणां संकृत्यै कर्मणि
सङ्कल्पन्ते फलवन्ति भवन्ति, कर्मणां संकृत्यै लोकः सङ्कल्पते तत्तत्-

स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते संकृप्तान् वै स लोकान्
ध्रुवान् ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानो-
ऽभिसिद्धाति यावत् सङ्कल्पस्य गतं तवास्य यथा काम-
चारो भवति यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवः
सङ्कल्पाद्भूय इति । संकल्पाद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे
भगवान् ब्रवीत्विति ।

चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ सङ्कल्प-
यते ऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति नाम्नि
मन्वा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ।

कर्माचिताधिष्ठानभवनसमर्थः भवति । लोकस्य संकृत्यै सर्व्वं जगत्
सङ्कल्पते स्वस्वरूपप्रकाशसमर्थं भवति । अतएव स एष सङ्कल्पः भूयान्
इति शेषः । सङ्कल्पं ब्रह्मबुद्ध्या उपास्य इति ।

स यः सङ्कल्पं ब्रह्म इति उपास्ते स उपासकः संकृप्तान् धात्रा
सङ्कल्पितान् ध्रुवान् नित्यान् प्रतिष्ठितान् उपकरणसम्पन्नान् अव्यथ-
मानान् त्रासरहितान् लोकान् ध्रुवः चिरजीवी प्रतिष्ठितः सर्व्वोप-
करणसम्पन्नः अव्यथमानः त्रासरहितः सन् अभिसिद्धाति अभिप्राप्नोति ।
यावत् सङ्कल्पस्य गतं, तत्र तावत् अस्य यथा राज्ञः तथा कामचारः
भवति । यः सङ्कल्पं ब्रह्म इति उपास्ते इत्युपसंहारः । नारदः—
भगवन्, अस्ति सङ्कल्पात् भूयः ? इति । सनत्कुमारः—सङ्कल्पात्
पुनः भूयः अस्ति इति । नारदः—भगवान् तत् मे ब्रवीतु इति ।

चित्तमिति । चित्तं पुनः निश्चितं सङ्कल्पात् भूयः । कथम् ?
यदा चेतयते इदमेवं प्राप्तमिति पूर्व्वोपरानुसन्धानं करोति, अथ तदा
सङ्कल्पयते अनेनेदं कर्त्तव्यमिति सङ्कल्पः जायते, सङ्कल्पानन्तरं मनस्यति,
तदनन्तरं वाचम् ईरयति, नाम्नि तां वाचम् उ पुनः ईरयति, नाम्नि
मन्वाः एकं भवन्ति, मन्त्रेषु कर्माणि एकं भवन्ति ।

तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैनमाहुर्ग्रह्यं वेद यद्वायं विद्वान्नेत्यमचित्तः स्यादिति । अथ यद्यल्पविद्वित्तवान् भवति तस्मा एवोत शुश्रूषन्ते चित्तं च्छेवैषामेकायनं चित्तमात्मा चित्तं प्रतिष्ठा चित्तमुपास्वेति ।

स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते चित्तवान् वै स लोकान् ध्रुवान् ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिद्धति, यावच्चित्तस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारी भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवश्चित्ताद्भूय इति । चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ।

तानि पुनः एतानि सङ्ख्यादीनि चित्तैकायनानि चित्ताश्रयाणि चित्तात्मानि चित्तोत्पन्नानि चित्ते प्रतिष्ठितानि चित्तस्थितानि, तस्मात् कारणात् यद्यपि बहुवित् शास्त्रज्ञः अचित्तः प्रामादिवेतयित्त्वसामर्थ्यविरहितो भवति, न अयं जनः अस्ति इति एव कियमानोऽपि अविद्यमान इव एनं बहुविदं लौकिकाः आहुः, यत् अयं वेद न तत् अस्ति, यदि वा अयं विद्वान् स्यात्, न अयं अचित्तः स्यात् इति कथयन्ति । अथ यदि अल्पवित् अल्पशास्त्रज्ञः चित्तवान् भवति तस्मै तदुक्तार्थग्रहणाद्य एव उत अपि शुश्रूषन्ते श्रोतुमिच्छन्ति जनाः । हि अतएव चित्तम् एषां सङ्ख्यादीनाम् एकायनं । चित्तम् आत्मा, चित्तं प्रतिष्ठा, चित्तं ब्रह्मबुद्ध्या उपास्य इति ।

स यः चित्तं ब्रह्म इति उपास्ते, चित्तवान् स ध्रुवान् प्रतिष्ठितान् अव्यथमानान् लोकान् ध्रुवः प्रतिष्ठितः अव्यथमानः सन् अभिसिद्धति अभिप्राप्नोति, यावत् चित्तस्य गतं तत्र तावत् अस्य यथा राज्ञः तथा

ध्यानं वाव चित्ताङ्गो ध्यायतीव पृथिवी ध्यायती-
वान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायतीवापो ध्यायन्तीव पर्वता
ध्यायन्तीव देवमनुष्याः तस्माद्य इह मनुष्याणां महतां
प्राप्नुवन्ति ध्यानापादांशा इवैव ते भवन्ति, अथ येऽल्पाः
कलहिनः पिशुना उपवादिनस्ते, अथ ये प्रभवो ध्याना-
पादांशा इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्विति ।

स यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्ध्यानस्य गतं तत्रास्य
यथा कामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति
भगवो ध्यानाङ्गुय इति । ध्यानाहाव भूयोऽस्तीति ।
तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ।

कामचारः भवति । यः चित्तं ब्रह्म इति उपास्ते इत्युपसंहारः ।
नारदः—भगवन्, अस्ति चित्तात् भूय ? इति । सनत्कुमारः—
चित्तात् पुनः भूयः अस्ति इति । नारदः—भगवान् तत् मे
ब्रवीतु इति ।

ध्यानमिति । ध्यानं पुनः चित्तात् भूयः । कथम् ? निखलत्व-
मुपलभ्योक्तं—पृथिवी ध्यायति इव, अन्तरिक्षं ध्यायति इव, द्यौः
ध्यायति इव, आपः ध्यायन्ति इव, पर्वताः ध्यायन्ति इव, देवमनुष्याः
ध्यायन्ति इव । यस्मादेवं गुणविशिष्टं ध्यानं तस्मात् एव इह मनु-
ष्याणां ये महतां महत्त्वं प्राप्नुवन्ति, ते ध्यानापादांशाः ध्यानस्य
आपादः फललाभः तस्य अंशाः कलाः इव ध्यानफललाभकलावन्तः इव
भवन्ति, महत्त्ववशात् निखला इव ते भवन्ति । अथ ये प्रभवः महत्त्वं
प्राप्ताः ते ध्यानापादांशाः इव भवन्ति । अतः ध्यानं ब्रह्मबुद्ध्या
उपास्व ।

स यः ध्यानं ब्रह्म इति उपास्ते, यावत् ध्यानस्य गतं तत्र तावत्
अस्य यथा राज्ञः तथा कामचारः भवति । यः ध्यानं ब्रह्म इति

विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूमी विज्ञानिन वा ऋग्वेदं
 विजानाति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्व्वेदं चतुर्थमितिहास-
 पुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पितृण्य राशिं देवं निधिं
 वाकीवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्र-
 विद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यां दिवस्य पृथिवीस्य
 वायुश्चाकाशश्चापस्य तेजस्य देवाण्य मनुष्याण्य वयांसि
 च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मश्चा-
 धर्मश्च सत्यश्चानृतश्च साधु चासाधु च हृदयज्ञश्चाहृदयज्ञ-
 च्छानुश्च रसश्चेमश्च लोकममुं च विज्ञानिनैव विजानाति
 विज्ञानमुपाखेति ।

स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स लो-
 कान् ज्ञानवतोऽभिसिद्धति, यावद्विज्ञानस्य गतं तवास्य
 यथा कामचारो भवति यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति
 भगवो विज्ञानद्भूय इति । विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति ।
 तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ।

उपास्ते इति उपसंहारः । नारदः—भगवन्, अस्ति ध्यानात् भूयः ?
 इति । सनत्कुमारः—ध्यानात् पुनः भूयः अस्ति इति । नारदः—
 भगवान् तत् मे ब्रवीतु इति ।

विज्ञानमिति । विज्ञानं पुनः ध्यानात् भूयः । कथम् ? विज्ञान-
 नेन वा ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदमित्यादि पूर्व्ववत् । विज्ञानिनैव
 विजानाति, अतः विज्ञानं ब्रह्मदृष्ट्या उपास्ते इति । विज्ञानाधिष्ठित-
 विषयमवलम्ब्य ध्यानमतो विज्ञानस्य ततोऽधिकतरत्वम् ।

स यः विज्ञानं ब्रह्म इति उपास्ते, स पुनः विज्ञानवतः शास्त्रीय-
 ज्ञानयुक्तान् ज्ञानवतः शास्त्रातिरिक्तज्ञानयुक्तान् लोकान् अभिसिद्धति

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि इ शतं विज्ञानवता-
मेको बलवानाकम्पयते स ददा बली भवति, अथोत्थाता
भवत्युत्तिष्ठन् परिचरिता भवति परिचरद्गुपसत्ता भवत्युप-
सीदन् द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा
भवति कर्त्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी
तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्व्वता बलेन
देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयांसि च तृणवनस्पतयः
श्वापदान्याकौटपतङ्गपिपीलिकं बलेन लोकस्तिष्ठति बल-
मुपास्तेति ।

प्राप्नोति । यावत् विज्ञानस्य गतं तत्र तावत् अस्य यथा राज्ञः तथा
कामचारः भवति । यो विज्ञानं ब्रह्म इति उपास्ते इति उपसंहारः ।
नारदः—भगवन्, अस्ति विज्ञानाद्भूयः ? इति । सनत्कुमारः—
विज्ञानात् पुनः भूयः अस्ति इति । नारदः—भगवान् यत् मे
ब्रवीतु इति ।

बलमिति । बलं पुनः विज्ञानात् भूयः । कथम् ? अपि पुनः
एकः बलवान् यथा हस्ती विज्ञानवतां शतम् आकम्पयते । स पुरुषः
यदा बली भवति अथ तदा उत्थाता उत्थानस्य कर्त्ता भवति, उत्तिष्ठन्
परिचरिता आचार्य्येखी भवति, परिचरन् उपसत्ता समीपगः अन्त-
रङ्गः प्रियः भवति आचार्य्यस्य, उपसीदन् समीपं गच्छन् द्रष्टा तदभि-
प्रायदर्शी भवति, श्रोता तदुक्तस्य यथावद्वाही भवति, मन्ता तदुक्त-
मननशीलः भवति, बोद्धा मननेन तदुक्तपरिबोधवान् भवति, एवमेवेद-
मिति बोधानन्तरम् कर्त्ता तदनुष्ठाता भवति, अनुष्ठानानन्तरं विज्ञाता
अनुष्ठानफलस्य अनुभविता भवति, अपिच पुनः बलेन पृथिवी तिष्ठति,
बलेन अन्तरिक्षं, बलेन द्यौः तिष्ठति, बलेन पर्व्वताः, बलेन देवमनुष्याः,
बलेन पशवः च, वयांसि च, तृणवनस्पतयः, आकौटपतङ्गपिपीलिकं

स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवो बलाद्भूय इति । बलाद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ।

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दशरात्रीर्नाश्रीयादाद्य ह जीवेद्यवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽबोद्धाऽकर्त्ताऽविज्ञाता भवति, अथान्नस्याऽऽये द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्त्ता भवति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्वेति ।

स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकान् पानवतोऽभिसिद्धयति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो खापदानि तिष्ठन्ति, बलेन लोकः तिष्ठति, अतः बलं ब्रह्मबुद्ध्या उपास्व इति ।

स यः बलं ब्रह्म इति उपास्ते यावत् बलस्य गतं तावत् अस्य यथा राष्ट्रः तथा कामचारः भवति । यः बलं ब्रह्म इति उपास्ते इति उपसंहारः । नारदः—भगवन्, अस्ति बलात् भूयः ? इति । सनत्कुमारः—बलात् पुनः भूयः अस्ति इति । नारदः—भगवान् तत् मे ब्रवीतु इति ।

अन्नमिति । अन्नं पुनः बलात् भूयः । कथम् ? यस्मात् बलकारणम् अन्नं तस्मात् यदि दशरात्रीः न अश्रीयात्, यदि च पुनः अमृत्वा जीवेत् अथ पुनः अद्रष्टा, अश्रोता, अमन्ता, अबोद्धा, अकर्त्ता, अविज्ञाता भवति, अथ अन्नाशनानन्तरम् अन्नस्य आये प्राप्ती द्रष्टा भवति, श्रोता भवति, बोद्धा भवति, कर्त्ता भवति, विज्ञाता भवति । अतः अन्नं ब्रह्मबुद्ध्या उपास्व इति ।

स यः अन्नं ब्रह्म इति उपास्ते, स पुनः अन्नवतः पानवतः लोकान्

भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवोऽन्नाद्भूय इति ।
अन्नाद्भाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ।

आपो वा अन्नाद्भूयस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति
व्याधीयन्ते प्राणाश्चन्द्रं कनीयो भविष्यतीति, अथ यदा
सुवृष्टिर्भवत्यानन्दिनः प्राणा भवन्त्यन्नं बहु भविष्यतीत्याप
एवेमा मूर्त्ता येयं पृथिवी यदन्तरिक्षं यद्दौर्यत्पर्वता
यद्देवमनुष्या यत् पशवश्च वयांसि च दृष्टवन्स्पतयः
श्वापदान्याकौटपतङ्गपिपीलकमाप एवेमा मूर्त्ता अप
उपास्तेति ।

स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्ते आप्नोति सर्वान् कामांश्च
अभिसिद्धयति प्राप्नोति । अन्नस्य यावत् गर्तं तत्र तावत् यथा रात्रः तथा
कामचारः भवति । यः अन्नं ब्रह्म इति उपास्ते इति उपसंहारः ।
नारदः—भगवन्, अस्ति अन्नात् भूयः ? इति । सनत्कुमारः—अन्नात्
पुनः भूयः अस्ति इति । नारदः—तत् मे भगवान् ब्रवीतु इति ।

आप इति । आपः पुनः अन्नात् भूयः । कथम् ? यस्मात् अन्न-
योनय आपस्तस्मात् यदा न सुवृष्टिः भवति तदा अन्नं कनीयः अन्नं
भविष्यति इति हेतोः प्राणाः व्याधीयन्ते विशेषेण व्याधीयन्ते दुःखिनः
भवन्ति । अथ पुनः यदा सुवृष्टिः भवति, अन्नं बहु भविष्यति इति
हेतोः प्राणाः आनन्दिनः सुखिनः भवन्ति । अणभवात् मूर्त्तस्वावस्थ-
—इमाः आपः एव मूर्त्ताः मूर्त्तिमत्त्वः । या इयं पृथिवी, यत् अन्त-
रिक्षं, यद्दौः या द्यौः, यत्पर्वताः ये पर्वताः, यद्देवमनुष्याः ये देव-
मनुष्याः यत्पशवः ये पशवः, वयांसि च, दृष्टवन्स्पतयः, आकौटपतङ्ग-
पिपीलकं श्वापदानि, इमा आपः एव मूर्त्ताः । अतः अपः ब्रह्मबुद्ध्या
उपास्ते इति ।

स यः अपः ब्रह्म इति उपास्ते स पुनः सर्वान् कामान् आप्नोति

स्तृप्तिमान् भवति यावदपां गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इति । अद्भ्यो वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ।

तेजो वा अद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमुपगृह्याकाशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति । तेज एव तत् पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तदेतद्दूर्वाभिश्च तिरस्त्रीभिश्च विद्युद्भिराङ्गादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति । तेज एव तत् पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तेज उपास्तेति ।

दृष्टिमान् भवति, यावत् अपां गतं तत्र तावत् अस्य यथा राज्ञः तथा कामचारः भवति । यः अपः ब्रह्म इति उपास्ते इति उपसंहारः । नारदः—भगवन्, अस्ति अद्भ्यः भूयः ? इति । सनत्कुमारः—अद्भ्यः पुनः भूयः अस्ति इति । नारदः—तत् मे भगवान् ब्रवीतु इति ।

तेज इति । तेजः पुनः अद्भ्यः भूयः । कथम् ? तत् वा एतत् तेजः वायुम् उपगृह्य अवष्टभ्य आकाशं यदा अभितपति अभि व्याप्नुः तपति उष्णं करोति, तदा आहुः लौकिकाः—निशोचति वायुः स्तब्धः तिष्ठति, नितपति देहसन्तापं जनयति, अतः वर्षिष्यति वारिवर्षणं भविष्यति इति वै प्रसिद्धम् । तेजः एव पूर्वं तत् वारिवर्षणलक्षणं दर्शयित्वा अथ अनन्तरम् अपः सृजते । तत् एतत् तेज एव ऊर्वाभिः च ऊर्द्धगाभिः च तिरस्त्रीभिः च तिर्यग्गताभिः च विद्युद्भिः आङ्गादाः मङ्गाङ्गादाः स्तनयनशब्दाः चरन्ति, तस्मात् जनाः आहुः विद्योतते विद्युत्प्रकाशो भवति स्तनयति निर्घोषयति अतः वर्षिष्यति वारिवर्षणं भविष्यति इति वै । तेज एव पूर्वं तत् दर्शयित्वा अथ अपः सृजते । अतः तेजः ब्रह्मबुद्ध्या उपास्ते इति ।

स यस्तेजोब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान् भास्वतोऽपहततमस्कान् अभिसिद्धाति यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यस्तेजोब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवत्तेजसो भूय इति । तेजसो वाव भूयोऽस्तौति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ।

आकाशो वाव तेजसोभूयानाकाशे वै सूर्याचन्द्रमसाम्भौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाह्वयत्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे रमत आकाशे न रमत आकाशे जायत आकाशमभिजायत आकाशमुपास्तेति ।

स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्ते आकाशवतो वै स

स यः तेजः ब्रह्म इति उपास्ते, स पुनः तेजस्वी सन् तेजस्वतः भास्वतः प्रकाशवतः अपहततमस्कान् लोकान् अभिसिद्धाति प्राप्नोति, यावत् तेजसः गतं तत्र तावत् अस्य यथा राज्ञः तथा कामचारः भवति । यः तेजः ब्रह्म इति उपास्ते इति उपसंहारः । नारदः—भगवन्, अस्ति तेजसः भूयः ? इति । सनत्कुमारः—तेजसः पुनः भूयः अस्ति इति । नारदः—तत् मे भगवान् ब्रवीतु इति ।

आकाश इति । आकाशः पुनः तेजसः भूयान् । कथम् ? आकाशे पुनः उभौ सूर्याचन्द्रमसौ तेजोरूपौ, विद्युत् नक्षत्राणि अग्निः तेजोरूपाणि—यच्च यस्यान्तर्व्यर्त्ति तदल्पं भूय इतरत् । किञ्च आकाशेन आह्वयति, आह्वयतेतरः—आकाशेन शृणोति, उक्तञ्च शब्दमन्यः—आकाशेन प्रतिशृणोति, आकाशे रमते—हर्षकारणे ह्युपस्थिते, आकाशे न रमते—विषादकारणे ह्युपस्थिते, आकाशे जायते, आकाशम् अभिजायते अभिलक्ष्य जायते । अतः आकाशं ब्रह्मबुद्ध्या उपास्ते इति ।

स यः आकाशं ब्रह्म इति उपास्ते, स वै आकाशवतः विस्तार-

लोकान् प्रकाशवतोऽसम्बाधानुरुगायवतोऽभिसिद्धाति,
यावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य
आकाशं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगव आकाशाद्भूय इति ।
आकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ।

स्मरो वाव आकाशाद्भूयस्तस्मादादापि बहव आसीरन्न
स्मरन्तो नैव ते कञ्चन शृणुयुर्न मन्वीरन्न विजानीरन्
यदा वाव ते स्मरैरुथ शृणुयुरथ मन्वीरन्नथ विजानीरन्
स्मरेण वै पुवान् विजानाति स्मरेण पशून् स्मरमुपा-
स्तेति ।

स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत् स्मरस्य गतं तत्रास्य

युक्तान्, प्रकाशवतः, असम्बाधान् अन्धीम्यपीडारहितान्, उरुगायवतः
विकीर्णगतीन् विस्तीर्णप्रचारान् लोकान् अभिसिद्धाति प्राप्नोति ।
यावत् आकाशस्य गतं तत्र तावत् अस्व यथा रात्रः तथा कामचारः
भवति । यः आकाशं ब्रह्म इति उपास्ते इति उपसंहारः । नारदः
—भगवन्, अस्ति आकाशात् भूयः ? इति । सनत्कुमारः—आका-
शात् पुनः भूयः अस्ति इति । नारदः—तत् मे भगवान् ब्रवीतु
इति ।

स्मर इति । स्मरः स्मरणं पुनः आकाशात् भूयः भूयान् । तस्मात्
आकाशाद्भूयस्त्वात् यद्यपि न स्मरन्तः बहवः आसीरन्, न एव ते कञ्चन
शृणुयुः, न मन्वीरन्, न विजानीरन् । यदा पुनः ते स्मरेयुः, अथ
तदा ते शृणुयुः, अथ मन्वीरन्, अथ विजानीरन्, स्मरेण स्मरणेन वै
पुवान् विजानाति स्मरेण स्मरणेन पशून् । अतः स्मरं स्मरणं ब्रह्मबुद्ध्या
उपास्ते इति ।

स यः स्मरं ब्रह्म इति उपास्ते, यावत् स्मरस्य गतं तत्र तावत् अस्व
यथा रात्रः तथा कामचारः भवति । यः स्मरं ब्रह्म इति उपास्ते

यथा कामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगवः स्मराद्भूय इति । स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ।

आशा वाव स्मराद्भूयस्याशेषो वै स्मरो मन्वानधीते कर्माणि कुरुते पुत्रांश्च पशुंश्चेच्छत इमञ्च लोकममु-
श्चेच्छत आशामुपास्तेति ।

स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयाऽस्य सर्व्वे कामाः समृद्धान्यमोघा हास्याऽऽशिषो भवन्ति, यावदाशया गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते । अस्ति भगव आशया भूय इति । आशाया वाव भूयोऽस्तीति । तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ।

इति उपसंहारः । नारदः—भगवन्, अस्ति स्मरात् भूयः ? इति । सनत्कुमारः—स्मरात् पुनः भूयः अस्ति इति । नारदः—तत् मे भगवान् ब्रवीतु इति ।

आशेति । आशा पुनः स्मरात् भूयसी । कथम् ? आशेद्दः आशया वर्द्धितः पुनः स्मरः स्मरणं मन्वान् अधीते, कर्माणि कुरुते, पशुं च इच्छते, इयं च लोकम्, अमुं च लोकम् इच्छते । अतः आशां ब्रह्मबुद्ध्या उपास्ते इति ।

स यः आशां ब्रह्म इति उपास्ते, आशया अस्म्य सर्व्वे कामाः समृद्धानि, अमोघाः पुनः अस्म्य आशिषः भवन्ति, यावत् आशयाः गतं तत्र तावत् अस्म्य यथा राज्ञः तथा कामचारः भवति । यः आशां ब्रह्म इति उपास्ते इति उपसंहारः । नारदः—भगवन्, अस्ति आशायाः भूयः ? इति । सनत्कुमारः—आशायाः पुनः भूयः अस्ति इति । नारदः—तत् मे भगवान् ब्रवीतु इति ।

प्राणो वा आशया भूयान् यथा वा अरा नाभौ
समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्व्वं समर्पितम् । प्राणः
प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय ददाति प्राणोऽह
पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण
आचार्य्यः प्राणो ब्राह्मणः ।

स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं
वाचार्य्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चित् भृशमिव प्रत्याह धिक् त्वा
ऽस्त्वित्येवैनभाहुः पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै त्वमसि
भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वमस्याचार्य्यहा वै त्वमसि
ब्राह्मणहा वै त्वमसीति ।

प्राणइति । प्राणः पुनः आशयः भूयान् । कथम् ? यथा वै लोके
रथचक्रस्य अराः रथनाभौ समर्पिताः सम्प्रोताः सम्प्रवेशिताः, एवम्
अस्मिन् प्राणे सर्व्वं समर्पितम्, प्राणः प्राणेन स्वशक्त्या एव याति, प्राणः
प्राणं स्वशक्तिम् एव ददाति—यद्ददाति तत् स्वात्मभूतम् ; प्राणः
प्राणाय स्वात्मभूताय एव ददाति—यस्मै ददाति स तु स्वात्मभूतएव ।
प्राणः एव पिता, प्राणः माता, प्राणः भ्राता, प्राणः स्वसा, प्राणः
आचार्य्यः, प्राणः ब्राह्मणः ।

स यदि पितरं वा, मातरं वा, भ्रातरं वा, स्वसारं वा, आचार्य्यं वा,
ब्राह्मणं वा प्रति किञ्चित् भृशम् इव तदननुरूपं त्वङ्कारादिवचनम्
आह, धिक् त्वाम् अस्तु इति एव एनं त्वङ्कारादिप्रयोगशीलम् आहुः
विवेकिनः । धिक्कृत्य किंवदन्ति तदाह—पितृहा वै निश्चितं त्वम्
असि, मातृहा वै त्वम् असि, भ्रातृहा वै त्वम् असि, स्वसृहा वै त्वम्
असि, आचार्य्यहा वै त्वम् असि, ब्राह्मणहा वै त्वम् असि इति ।

अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणाञ्छूलिन समासं व्यतिषं दहेन्नैवेनं ब्रूयुः पितृहासीति न मातृहासीति न भ्रातृहासीति न स्वसृहासीति नाचार्य्यहासीति न ब्राह्मणहासीति ।

प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति, तच्चेद्ब्रूयुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापङ्गवीत ।

एष तु अतिवदति यः सत्येनातिवदति । सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति । सत्यन्त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ।

अथ यदि एनान् पित्रादीन् उत्क्रान्तप्राणान् सृतान् शूलिन समासं समस्य राशिं कृत्वा व्यतिषं स्वच्छशः कृत्वा दहेत्, न एव एनं ब्रूयुः, पितृहा असि इति, न एव एनं ब्रूयुः मातृहा असि इति, न एव एनं ब्रूयुः भ्रातृहा असि इति, न एव एनं ब्रूयुः स्वसृहा असि इति, न एव एनं ब्रूयुः आचार्य्यहा असि इति, न एव एनं ब्रूयुः ब्राह्मणहा असि इति ।

प्राणः हि एव एतानि सर्वाणि भवति । स वा एष प्राणात्मवादी एवं पश्यन्, एवं मन्वानः एवं विजानन् अतिवादी नामाद्याशान्तमतीत्य वदनशूलः भवति । तं प्राणात्मवादिनं चेत् ब्रूयुः जनाः—अतिवादी असि इति, स ब्रूयात्—अतिवाद्यस्मीति । न अपङ्गवीत न अपलपेत् ।

प्राणात्मवादेन तुष्यन्तं नारदमाह सनत्कुमारः—एष तु अतिवदति यः सत्येन अतिवदति—परमार्थसत्यमधिकृत्यातिवदति । एतच्छ्रुत्वा नारद आह—हे भगवन्, सोऽहं नारदः सत्येन अतिवदानि इति । सनत्कुमार आह—सत्यं तु एव विजिज्ञासितव्यम् इति । नारदः—हे भगवन्, सत्यं विजिज्ञासे विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि ।

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजानन् सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति । विज्ञानत्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ।

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति मत्वैव विजानाति । मतिस्त्वैव विजिज्ञासितव्येति । मतिं भगवो विजिज्ञास इति ।

यदा वै अहधात्यथ मनुते नाश्रद्धधन्मनुते अहधदेव मनुते । अह्ना त्वेव विजिज्ञासितव्येति । अह्नां भगवो विजिज्ञास इति ।

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ अहधाति नानिस्तिष्ठच्छ्रद्धधाति निस्तिष्ठन्नेव अहधाति । निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति । निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ।

आह च सनत्कुमारः—यदा वै विजानाति—इदं परमार्थतः सत्यमिति विशेषेण ज्ञानं लभते, अथ तदा सत्यं तदिति वदति । सुतरां न अविजानन् सत्यं वदति, विजानन् एव सत्यं वदति । अतः विज्ञानं तु विजिज्ञासितव्यम् इति । नारद आह—हे भगवन्, विज्ञानं विजिज्ञासे इति ।

सनत्कुमारः—यदा वै मनुते मननविषयं करोति, अथ तदा विजानाति, न अमत्वा विजानाति, मत्वा एव विजानाति, अतः मतिः मननं तु एव विजिज्ञासितव्या इति । नारदः—हे भगवन्, मतिं विजिज्ञासे इति ।

सनत्कुमारः—यदा वै अहधाति, अथ तदा मनुते । न अश्रद्धत् मनुते अहधत् एव मनुते । अह्ना तु एव विजिज्ञासितव्या इति । हे भगवन्, अह्नां विजिज्ञासे इति ।

सनत्कुमारः—यदा वै निस्तिष्ठति निरन्तरं तिष्ठति—जिज्ञासुः

यदा वै करोष्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति
कृत्वेव निस्तिष्ठति । कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति
कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ।

यदाः वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्धा करोति
सुखमेव लब्धा करोति । सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्य-
मिति । सुखं भगवो विजिज्ञास इति ।

यो वै भूमा तत् सुखं नाव्ये सुखमस्ति भूमैव सुखं
भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति । भूमानं भगवो विजि-
ज्ञास इति ।

सन्नाचार्यसन्निधौ, अथ तदा अहधाति, न अनिस्तिष्ठन् अहधाति,
निस्तिष्ठन् एव अहधाति, अतः निष्ठा तु एव विजिज्ञासितव्या इति ।
नारदः—हे भगवन्, निष्ठां विजिज्ञासे इति ।

सनत्कुमारः—यदा वै करोति इन्द्रियसंयमादिकमनुतिष्ठति, अथ
तदा निस्तिष्ठति । न अकृत्वा निस्तिष्ठति, कृत्वा एव निस्तिष्ठति ।
अतः कृतिः एव विजिज्ञासितव्या इति । नारदः—हे भगवन्, कृतिं
विजिज्ञासे इति ।

सनत्कुमारः—यदा वै सुखं लभते, अथ तदा करोति, न असुखं
लब्धा करोति, सुखम् एव लब्धा करोति । अतः सुखं तु एव विजि-
ज्ञासितव्यम् इति । नारदः—हे भगवन्, सुखं विजिज्ञासे इति ।

सनत्कुमारः—यो वै भूमा—निरतिशयं बहु बाहुल्यात् न्यूनता-
शून्यं—तत् सुखम्, अल्पे—अल्पस्य अधिकदृष्ट्याहेतुत्वात्—न सुखम्
अस्ति । भूमा एव सुखम्, भूमा तु एव विजिज्ञासितव्यः इति ।
नारदः—हे भगवन्, भूमानं विजिज्ञासे इति ।

यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति
स भूमा । अथ यवान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति
तदल्पं । यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यं स
भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । स्वे महिस्मि यदि वा न
महिस्मीति ।

गोअश्रवमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्य्यं
क्षेत्राण्यायतनानौति नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीतिहोवा-
चान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति ।

स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स पुरस्तात्
स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वमिति । अथा-
तोऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं
पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमिति ।

भूमानं विद्वणोति सनत्कुमारः—यत्र यस्मिन् भूम्नि तत्त्वे न
अन्यत् पश्यति निरवकाशत्वात्, न अन्यत् शृणोति, न अन्यत् विजा-
नाति, स भूमा, अथ यत्र अन्यत् पश्यति सावकाशत्वात्, अन्यत्
शृणोति, अन्यत् विजानाति तत् अल्पम् । यो वै भूमा तत् अमृतम् ।
अथ यत् अल्पं तत् मर्त्यम् । नारदः—हे भगवन्, स भूमा कस्मिन्
प्रतिष्ठितः ? इति । स्वे महिस्मि माहात्म्ये प्रभावे स्वरूपे प्रतिष्ठितः
महिस्मिः स्वात्मानरिक्तत्वात्; यदि वा स्वात्मातिरिक्तं मन्यसे—न
महिस्मि इति । “सत्त्वेव सोम्येदमग्रमासीदेकमेवाहितोयम् । तदै-
क्षत बहु स्यां प्रजायेयेति” इति एकस्य तस्य बहुभवनमेव भूमत्वम् ।
बहुभवनन्तु स्वमाहात्म्यनिष्ठमिति तस्मिन् तस्य प्रतिष्ठाऽऽत्मप्रकाश इति
तत्त्वम् । बहुधाप्रकाशमाने चैकस्मिन् यदा मग्नचित्तो भवति, तदै-
काकारत्वात् तत्सन्निधौ नान्यत् किञ्चन दर्शनश्रवणादिविषयं भवति ।

अथात आत्मादेशेऽपि, आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठा-
दात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत
आत्मैवेदं सर्वमिति । स वा एष एवं पश्यन्नेवं
मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन
आत्मानन्दः स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु काम-
चारो भवति । अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते
क्षय्यलोका भवन्ति, तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो
भवति ।

खण्डग्रो भासमाने तद्विभूती यदा चित्तं विचरति, तदा तत्सम्ब-
न्धिन्यन्धस्मिन् चित्तप्रवेशस्यावकाशत्वात् दृष्टायतिरिक्तं दृष्ट्यादिविषयं
भवति । पूर्वज्ञ स्वे महिन्नि परच न स्वे महिन्नीति ज्ञेयम् ।

“स्वे महिन्नि यदि वा न महिन्नि” इति विवृणोति ।—इहलोके
गोश्वं महिमा ऐश्वर्यम् इति आचक्षते, हस्तिचिरिष्यं दासभार्यं
क्षेत्राणि आयतनानि महिमसंज्ञकानि, तैरेव देवदत्तो लोके प्रतिष्ठा-
माप्नोति, न अहम् एवं महिमा इति ब्रवीमि, किन्त्वेवं ब्रवीमि इति
पुनः उवाच सनत्कुमारः । किन्तत् कथं वा ? अन्यो हि देवदत्तः
अन्धस्मिन् स्वातिरिक्तविषये प्रतिष्ठित इति । भूमा तु स्वस्वरूपे
प्रतिष्ठित इति स्वे महिन्नीत्यस्य भावः ।

कथं नान्यत्र तस्य प्रतिष्ठेति व्याचक्षते—स भूमा एव अधस्तात्,
स उपरिष्ठात्, स पश्चात्, स पुरस्तात्, स दक्षिणतः, स उत्तरतः,
स एव इदं सर्वम् । अतो न क्वचित् प्रतिष्ठितः । अथाऽतो भूमोप-
देशानन्तरम् अहङ्कारोपदेशः एव । अहम् एव अधस्तात्, अहम्
उपरिष्ठात्, अहं पश्चात्, अहं पुरस्तात्, अहं दक्षिणतः अहम्
उत्तरतः, अहम् एव इदं सर्वम् ।

नाहं पुनर्देहादिसंघात इत्यात्मोपदेशः । अथातः आत्मादेशः

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत
 आत्मतः प्राणः आत्मत आशाऽऽत्मतः स्मर आत्मत
 आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भाव-
 तिरोभावावात्मतोऽन्नमात्मतोबलमात्मतो विज्ञानमात्मतो
 ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः सङ्कल्प आत्मतो मन आत्मतो
 वागात्मतो नामात्मतो मन्वा आत्मतः कर्माग्यात्मतए-
 वेदः सर्वमिति ।

एव । आत्मा एव अधस्तात्, आत्मा उपरिष्ठात्, आत्मा पश्चात्,
 आत्मा पुरस्तात्, आत्मा दक्षिणतः, आत्मा उत्तरतः, आत्मा एव इदं
 सर्वम् इति । स वा एष विद्वान् एवं पश्यन्, एवं मन्वानः, एवं
 विजानन्, आत्मरतिः आत्मनि रतिः रमणं यस्य, आत्मक्रीडाः आत्मनि
 क्रीडा यस्य, आत्ममिथुनः—मिथुनं इन्द्रजनितसुखम्—आत्मनि एव
 तत् यस्य—अन्यनिरपेक्षसुख इति भावः, आत्मानन्दः आत्मनि आनन्दः
 यस्य—विषयनिरपेक्षसुख इति यावत् । सुतरां स स्वराट् स्वात्मनि
 विराजमानः । तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारः अव्याहृतगतिः भवति ।
 अथ ये अतः अन्यथा उक्तादृग्नात् विपरीतं विदुः, ते अन्यराजानः—
 अन्ये राजानः एषाम्—अन्यपरतन्त्राः, सुतरां क्षय्यलोकाः विनाशि-
 लोकगाः भवन्ति, तेषां सर्वेषु लोकेषु अकामचारः व्याहृतगतिः
 भवति ।

पूर्वोक्तं सर्वमात्मन्यन्तर्भावयति ;—एवं पश्यतः एवं मन्वानस्य,
 एवं विजानतः तस्य पुनः एतस्य विदुषः आत्मतः प्राणः, आत्मतः
 आशा, आत्मतः स्मरः, आत्मतः आकाशः, आत्मतः तेजः, आत्मतः
 आपः, आत्मतः आविर्भावतिरोभावौ—अप्सश्चवात् मूर्त्तामूर्त्तयोः,
 आत्मतः अन्नम्, आत्मतः बलम्, आत्मतः विज्ञानम्, आत्मतः ध्यानम्,
 आत्मतः चित्तम्, आत्मतः सङ्कल्पः, आत्मतः मनः, आत्मतः वाक्,

तदेष श्लोको—न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत
दुःखताम् । सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः ॥
इति । स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा
नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः शतञ्च दश चैकञ्च सह-
स्राणि च विंशतिः । आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ
ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्बे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः । तस्मै
मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्-
कुमारस्त ७ स्कन्द इत्याचक्षते त ७ स्कन्दइत्याचक्षते ।

छा, ७।६।१—२६ ।

आत्मतः नाम, आत्मतः मन्वाः ऋगाद्याः, आत्मतः कर्माणि, आत्मतः
इदं सर्वम् इति ।

तत् एतस्मिन्नर्थे एष श्लोको भवति ;—पश्यः तथोक्तदर्शी न मृत्युं, न
रोगं, न उत दुःखतां दुःखभावं च पश्यति । स पुनः सर्वं पश्यति,
सर्वशः सर्वम् आप्नोति । स विहान् प्राक् सृष्टिप्रमेदात् एकधा
भवति, एकधा सन् पुनः त्रिधा भवति तेजोबन्धैः, पञ्चधा भवति शब्दा-
दिभिः, सप्तधा भवति धातुभिः, नवधा च एव भवति इन्द्रियगोलकैः,
पुनः च एकादश इन्द्रियैः, शतं च दश च एकः च इन्द्रियवृत्तिभिः,
विंशतिः सहस्राणि च वासनाभिः, एवमनन्तमेदप्रकारः भवति । विना
हि सत्त्वशुद्धिं न वसुसाक्षात्कारो भवति, अतस्तमाह—आहारशुद्धौ
आह्वयते इत्याहारः शब्दादिविषयविज्ञानं तस्य शुद्धिः रागद्वेषमोह-
दोषैरसंसृष्टिः अनिषिद्धभोजनं वा तस्यां सत्यां सत्त्वशुद्धिः चित्त-
शुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा निखला अविच्छिन्ना स्मृतिः वस्तूपलब्धिः,
स्मृतिलम्बे लम्बायां स्मृतौ सर्वग्रन्थीनां निखिलवासनानां विप्रमोक्षः
विमोचनम् । मृदितकषायाय मृदितः क्षालितः विनाशितः कषायः
रागद्वेषादिरञ्जनं यस्य तस्मै नारदाय भगवान् सनत्कुमारः तमसः

१८ । अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं
वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं
तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ।

तच्चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किन्तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव
विजिज्ञासितव्यमिति ।

ब्रूयाद्यावान्वा अथमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश
उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च
वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति
यच्च नास्ति सर्व्वं तदस्मिन् समाहितमिति ।

अज्ञानतायाः पारं दर्शयति । तं सनत्कुमारं स्कन्दइति आचक्षते
तद्दिदः । द्विवचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ।

१८ । भ्रूमोपदेशानन्तरं स्वदेहे ब्रह्मदर्शनाय हृद्यधिष्ठितं ब्रह्मोप-
दिश्यते । अथ आरम्भार्थकः । अस्मिन्—प्रत्यक्षे—ब्रह्मपुरे शरीरे
यत् इदम्—अतिप्रसिद्धं—दहरम् अल्पं सूक्ष्मं पुण्डरीकसदृशं वेश्म—
वेश्म इव वेश्म हारपालादिमत्त्वात्—ब्रह्मोपलब्धिस्थानम् ; अस्मिन्
हृदयपुण्डरीके वेश्मनि दहरः अल्पः अन्तराकाशः—आकाशाख्यं
ब्रह्म । तस्मिन् हृत्पुण्डरीके यत् अन्तः तत् आकाशाख्यं ब्रह्म अन्वे-
ष्टव्यम् । तत् एव विजिज्ञासितव्यं विशेषेण जिज्ञासितव्यं साक्षात्-
करणीयम् इति ।

तम् आचार्य्यं चेत् यदि ब्रूयुः शिष्याः—अस्मिन् ब्रह्मपुरे यत् इदं
दहरं पुण्डरीकं वेश्म, अस्मिन् दहरः अन्तराकाशः, अत्र वेश्मनि किं
तत् विद्यते यत् अन्वेष्टव्यं, यत् एव विजिज्ञासितव्यम् इति ।

ब्रूयात् शिष्यानाचार्य्यः—यावान् वा अयम् आकाशः भौतिकाकाशः

तच्चेद्ब्रूयुरस्मि ऽश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्व्वं समाहितं
सर्व्वानि च भूतानि सर्व्वे च कामा यदैन्जरावाप्नोति
प्रध्वं सते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति ।

स ब्रूयात् नास्य जरयेतज्जीर्य्यति न वधेनास्य हन्यत
एतत् सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समाहिता एष
आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विजिघत्सोऽपिपासः
सत्यकामः सत्यसङ्कल्पो यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति
यथाऽनुशासनं यं यमन्तमभिकामा भवन्ति यं जनपदं यं
क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति ।

तावान् एषः अन्तर्हृदय आकाशः, अस्मिन् आकाशे उभौ द्यावापृथिवी
अन्तः एव समाहिते सम्यक् आहिते स्थिते, उभौ अग्निः च वायुः च,
उभौ सूर्याचन्द्रमसौ स्थितौ, विद्युन्नक्षत्राणि स्थितानि, अस्य देहवतः
यत् च इह अस्ति यत् च इह नास्ति सर्व्वं तत् अस्मिन् समाहितम्
स्थितम् इति ।

तम् आचार्य्यं चेत् ब्रूयुः शिष्याः—चेत् इदं सर्व्वम् अस्मिन् ब्रह्मपुरे
समाहितं, सर्व्वानि भूतानि सर्व्वे च कामाः समाहिताः, यदा एनत्
ब्रह्मपुराख्यं शरीरं जरा अवाप्नोति अधिकरोति, इदं सर्व्वं किं प्रध्वंसते
विनष्टं भवति, अथवा किं ततः अन्यत् अवशिष्यते अवतिष्ठते इति ।

स आचार्य्यो ब्रूयात् तान्—अस्य शरीरस्य जरया एतत् अन्तरा-
काशाख्यं ब्रह्म न जीर्य्यति, अस्य शरीरस्य वधेन न हन्यते, एवेत् ब्रह्म-
पुरं ब्रह्मोपलक्षितं ब्रह्मएव पुरं सत्यं—ब्रह्मसम्बन्धवशात् । यदाऽस्य
ब्रह्मपुरत्वं तदा ब्रह्मण एव प्राधान्यात्—अस्मिन् ब्रह्मणि हृदाकाशाख्ये
कामाः सर्व्वे समाहिताः स्थिताः । नैतत् केवलं परोक्षमपरोक्षमपी-
त्याह—एष आत्मा अपहतपाप्मा पापमालिन्धरहितः, विजरः विगत-
जरः, विमृत्युः विगतमृत्युः, विशोकः विगतशोकः, विजिघत्सः

तद्यथैह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्य-
जितो लोकः क्षीयते । तद्यद्ब्रूहात्मानमननुविद्य ब्रजन्त्ये-
तांश्च सत्यान् कामास्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो
भवत्यथ यद्ब्रूहात्मानमननुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान्
कामास्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ।

छा, उ, ८, १०।१।१—६ ।

विगताग्नेच्छः, अपिपासः अपानेच्छः, सत्यकामः—सत्या अचितथाः
कामा यस्य सोऽयम् ; सत्यसङ्कल्पाः—सत्या अचितथाः सङ्कल्पा यस्य
सोऽयम् । आत्मविज्ञानाभावे दोषमाह—यथा हि एव इहलोके प्रजाः
यथानुशासनं स्वामिन आज्ञामनतिक्रम्य अन्वाविशन्ति भोगमुपलभन्ते,
यं यम् अन्तं प्रत्यन्तं यं जनपदं यं क्षेत्रभागम् अभि लक्ष्मीकृत्य कामाः
अर्थिन्यः भवन्ति तं तम् एव उपजीवन्ति ।

तत् तस्मात् यथा इहलोके कर्मजितः स्वामिसेवादिभिः कर्मभिः
जितः प्रायत्तीकृतः लोकः पराधीनोपभोगः क्षीयत, एवम् एव अमुत्र
परलोके पुण्यजितः अग्निहोत्रादिपुण्यकर्मभिः जितः लोकः क्षीयत
क्षयं प्राप्नोति । तत् तस्मात् ये इहलोके आत्मानं पूर्वोक्तलक्षणम्,
एतान् सत्यान् सत्यसङ्कल्पकार्यान् स्वात्मस्थान् कामान् च सत्यसम्भूतान्
—सत्यकामादिगुणान् वा अननुविद्य अज्ञात्वा ब्रजन्ति देहात् प्रयन्ति,
तेषां सर्वेषु लोकेषु अकामचारः अयथेष्टगतिः भवति । यद्योक्तात्म-
विज्ञानफलमाह—अथ पुनः ये इहलोके आत्मानम् एतान् सत्यान्
कामान् च अननुविद्य ज्ञात्वा ब्रजन्ति देहात् प्रयन्ति तेषां सर्वेषु लोकेषु
कामचारः यथेष्टगतिः भवति ।

दहराकाशस्य परमेश्वरत्वसाधनविषये निम्बार्कीया आहुः—
“उपास्यतया समोपस्य ब्रह्मणः पुरत्वेनोपासकशरीरं, तन्मध्ये तदवयव-
भूतं पुण्डरीकाकारमण्डपरिमाणं हृदयस्य ब्रह्मणो वैश्वत्वेन निर्दिश्य,
तत्स्थं परमात्मानं सूक्ष्मतया ध्येयं दहराकाशशब्देनोक्त्वा तदन्तर्व्यतिर्नि-

१६ । आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्व्वहिता ते
 यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा प्रजापतेः सभां वैश्व
 प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो
 विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि स हाहं यशसां यशः प्र्वेत-
 मदत्कामदत्कं प्र्वेतं लिन्दु माभिगां लिन्दु माभिगाम् ।

छा, उ, ८।१०।१४।१ ।

आपहतपाप्मत्वादिकल्याणगुणगणं ध्येयतयोपदिशति श्रुतिः । कथ-
 मेवमवगम्यत इति चेत्,—‘यावान् वायमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय
 आकाशः’ इति दहराकाशस्य वियदुपमत्वमुक्त्वा ‘उभे अस्मिन् द्यावा-
 पृथिवी अन्तरेव समाहिते’ इत्यादिना सर्व्वजगदाधारतया निर्द्दिष्टस्य
 तस्यैव ‘यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्व्वं तदस्मिन् समाहितम्’ इति
 अस्मिन्नित्यनेन परामर्शात् तस्यैव ‘नास्य जरयैव जीर्य्यति’ इत्यादिना
 देहधर्म्मैरलिप्तत्वम्, ‘एतत् सत्यं ब्रह्मपुरम्’ इत्यनेन निखिलविज्ञाधारत्वं
 ‘अस्मिन् कामाः समाहिताः’ इति कामशब्दितकल्याणगुणाधारत्वं
 चाभिधाय ‘एष आत्माऽपहतपाप्मा’ इत्यादिना दहराकाशस्यैवात्मत्वं
 काम्यभूतकल्याणगुणवत्त्वादि स्फुटीकृत्य तं तद्गुणांश्चाविदुषामन्तवत्-
 फलप्राप्तिसमसत्यसङ्कल्पत्वं चोक्त्वा ‘अथ इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च
 सत्यान् कामान्’ इति वाक्यशेषस्तमेव दहराकाशशब्दनिर्द्दिष्टमा-
 त्मानं तद्गुणांश्च विदुषां तत्प्रसादात् सत्यसङ्कल्पतां च दर्शयति”
 इति । (१।३।१४) ।

१६ । दहराकाशस्य प्रकृतोपयोगप्रदर्शनायाकाशस्य ब्रह्मत्वमाह
 आकाश इति । आकाशो वै नाम श्रुतिषु प्रसिद्धः नामरूपयोः निर्व्व-
 हिता निर्व्वोढा व्याकर्त्ता । ते नामरूपे यदन्तरा यस्य मध्ये चोयाकारेण
 वर्त्तते, तत् ब्रह्म, तत् अमृतं, स आत्मा । एतज्ज्ञानवानहं प्रजापतेः
 सभां वैश्व प्रपद्ये गच्छेयम् । गच्छन् ब्राह्मणानां यशः ब्रह्मलोकगमन-

२० । हे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चैवामूर्त्तञ्च मर्त्य-
स्त्वामृतञ्च स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च ।

तदेतन्मूर्त्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्
स्थितमेतत् सत् तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत-
एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ।

रूपां कीर्त्तिं, तथा राज्ञां चतुर्याणां यशः, तथा विशां वैश्यानां
यशः अहं अनुप्रापत्सि प्राप्तुमिच्छामि । स पुनः अहं हिजातीनां
यशसां यशः कौबल्यप्राप्तिरूपं प्रापत्सि प्राप्तुमिच्छामि । कथमेतत्
प्रार्थनम् ? वर्षतः श्वेतम् अदत्कं दन्तरहितं अथच अदत्कं भक्ष-
यित्वा तेजोबलादिहरं श्वेतं लिन्दु जन्मस्थानं मा अभिगाम् मा अभि-
गाम् मा अभिगच्छेयम् मा अभिगच्छेयम् । द्विरुक्तिरत्यन्तानर्थ-
हेतुत्वप्रदर्शनार्था । (१।३।१७) ।

२० । सर्वोपनिषत्प्रसिद्धमधिदैवताध्यात्मभेदेन ब्रह्मदर्शनतत्त्व-
मारोहक्रमेण दर्शयन्ती रूपात् स्वरूपग्रहणस्य पारमार्थिकत्वं ख्यापयति
हे इति । ब्रह्मणः हे एव—रूप्यतेऽनेनेति रूपं—ब्रह्मनिरूपणोपाय-
भूतं रूपं—मूर्त्तं च एव अमूर्त्तं च । मूर्त्तामूर्त्तयोरसाधारणधर्माः—
मूर्त्तं मर्त्यम्, अमूर्त्तम् असृतं तद्विपरोतम्, मूर्त्तं स्थितं परिच्छिन्नम्
अव्यापि, अमूर्त्तं यत् अपरिच्छिन्नं व्यापि, मूर्त्तं सत् प्रत्यक्षेणोपलभ्यम्
अन्येभ्यो विशिष्यमाणमसाधारणधर्मावत् । अमूर्त्तं त्यत्—चक्षुरादेर-
विषयम् ।

यत् वायोः च अन्तरिक्षात् च अन्यत्—तेजोबलम्—तत् एतत्
मूर्त्तम्, एतत् मर्त्यं, एतत् स्थितम्, एतत् सत् । तस्य एतस्य
मूर्त्तस्य, एतस्य मर्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सतः, एष रसः
सारः यः एष सविता तपति । द्वि यस्मात् एष सतः भूत-
त्रयस्य रसः ।

अथामूर्त्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतददत्तत्थत्
तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्वस्यैष रसो
य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषस्यस्य ह्येष रस इत्यधि-
देवतम् ।

अध्यात्ममिदमेव मूर्त्तं यदन्यत् प्राणाच्च यश्चायमन्त-
रात्मन्नाकाशएतन्मर्त्यमेतत् स्थितमेतत् सत् तस्यैतस्य
मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सतएपरसो यच्चक्षुः
सतो ह्येष रसः ।

अथामूर्त्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमृत-
मेतददत्तत्थत् तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य
त्वस्यैपरसो योऽयं दक्षिणेक्षन् पुरुषस्यस्य ह्येष रसः ।

अथ वायुः च अन्तरिक्षं च अमूर्त्तम्, एतत् अमृतम्, एतत् यत्,
एतत् त्वत् । तस्य एतस्य अमूर्त्तस्य, एतस्य अमृतस्य, एतस्य यतः,
एतस्य त्वस्य एष रसः सारः य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः हिरण्य-
गर्भः, हि यस्मात् त्वस्य चक्षुरादेरविषयस्य भूतहयस्य एष रसः । इति
अधिदेवतम् ।

अथ अध्यात्मम् । प्राणात् वायोः च अन्तरात्मन् अन्तरात्मनि यः
च आकाशः अन्तरिक्षं, तस्मात् च अन्यत् यत् तत् इदं भूतत्रयम् एव
मूर्त्तम् । एतत् भूतत्रयं मर्त्यम्, एतत् स्थितम्, एतत् सत् । तस्य
एतस्य मर्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सतः, एष रसः सारः यत्
क्षुः । हि यस्मात् एष सतः भूतत्रयस्य रसः ।

अथ अमूर्त्तम् । प्राणः वायुः च यः च अयम् अन्तरात्मन् अन्तरा-
त्मनि आकाशः अन्तरिक्षम्, एतत् अमृतम्, एतत् यत्, एतत् त्वत् ।

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासो
 यथा पाण्डुविकं यथेन्द्रगोपो यथाम्यर्चिर्वयथा पुण्डरीकम् ;
 यथा सकृद्द्विद्युत्तं सकृद्द्विद्युत्तेवं ह वा अस्य श्रीर्भवति य
 एवं वेदायात आदेशो नेति नेति । न ह्येतस्मादिति
 नित्यन्यत् परमस्यथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा
 वै सत्यं तेषामेष सत्यम् । वृ, आ, ४।३।१—६ ।

तस्य एतस्य अमूर्त्तस्य, एतस्य अमृतस्य, एतस्य यतः, एतस्य त्वस्य एष
 रसः सारः, यः अयं दक्षिणेक्षन् दक्षिणे अस्थि पुरुषः जीवः । हि
 यस्मात् त्वस्य चक्षुरादेरविषयस्य भूतहयस्य एष रसः ।

एवं मूर्त्तामूर्त्तयोरध्यात्माधिदेवतयोर्विभागं व्याख्याय पुरुषस्य रूप
 मभिदधाति तस्येति । तस्य ह एतस्य पुरुषस्य रूपं—वासनामयं—
 यथा लोके माहारजनं महारजनं—हरिद्रा—तेन—रक्तं माहारजनं
 वासः वस्त्रम्, यथा पाण्डुविकं पाण्डुरम् ऊर्षादिकं, यथा इन्द्रगोपः
 अत्यन्तरक्तकीटविशेषः, यथा अम्यर्चिः, यथा पुण्डरीकं पद्मं, यथा
 सकृद्द्विद्युत्तं सकृद्द्विद्युत्तनम्—तथा । सकृद्द्विद्युत्ता इव ह अस्य
 श्रीः भवति यः एवं वेद । “भोक्ता भोग्यं प्रेरितारश्च मत्वा सर्व्वं
 प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्” इति श्रौतव्यायेन भोक्ता जीवः भोग्यं च
 इतरत् ब्रह्मत्वेन व्याख्याय मूर्त्तामूर्त्तरूपानपेक्ष स्वरूपतः तन्निर्व्व्यक्तमाह
 —अथ अनन्तरम् अतः प्रकृतमूर्त्तामूर्त्तरूपाभ्यां ब्रह्मणः न इति न
 इति, न एतावत्त्वं न एतावत्त्वम्—नेति नेतीत्यत्र इतिशब्दः समाप्तो ;
 भाष्यकारमतं नेति नेतीति द्वौ प्रतिषेधौ द्वे अपि मूर्त्तामूर्त्तौ, अथवा
 भूतघटितं मूर्त्तामूर्त्तं वासनाघटितं रूपञ्च प्रतिषेधतः, नेतिनेतीति
 वीष्णवायां यत् किञ्च ब्रह्मणि कल्पितं सर्व्वस्य तस्य प्रतिषेधः—आदेशः
 निर्देशः । कथम् ? भूयो वदति श्रुतिः—न हि एतस्मात् प्रकृतात्
 इति न इति । अस्तेऽत्र प्रकृतादन्यदिति स्फुटं ब्रवीति—अन्यत् परं

२१ । इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽ-
मृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः शारीरस्तेजोमयोऽमृत-
मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं
सर्वम् ।

अेष्टं पारमार्थिकम् अस्ति । किन्तु ? अथ सत्यस्य सत्यम् इति
नामधेयम् । सत्यस्य सत्यमिति नामधेयं विवृणोति—प्राणाः प्राणवन्तः
जीवाः—तदुपलक्षिताचेतनजातश्चेति निम्बार्कीयाः—सत्यम्, तेषां
प्राणानाम् एष परमात्मा सत्यम् (३।२।२२) ।

मूर्त्तामूर्त्तयोर्ब्रह्मदर्शनं न त्वपरोक्षं ताभ्यां व्यवहितत्वात् ;
सत्यमिति सर्व्वनिरपेक्षसत्तोपलब्धावपरोक्षं तत् । प्रमेदोऽयमाचा-
र्याणां मतमेदमुद्गावयति । स तु विचार्य्योऽध्यायप्रपूर्त्तौ ।

२१ । परस्परपकारित्वेन पृथिव्यादीनां सम्बन्धं तेषु चात्मनोऽन्त-
र्यामिणः शारीरस्य च स्थितिं प्रदर्श्य ब्रह्मणि च तयोस्तेषाञ्चैकत्वमाशि-
पति इयमिति । इयं पृथिवी सर्व्वेषां भूतानां मधु उपकारित्वेन
मधु इव मधु—प्रियत्वादुपकारिणः । अस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि
मधु—उपकारित्वात् । एवं परस्परपकारित्वं प्रदर्श्य तदन्तर्व्वर्त्तिनो-
रन्तर्यामिशारीरयोस्तथात्वं ख्यापयति—अस्यां पृथिव्यां यः च अयं
तेजोमयः प्रकाशमयः अमृतमयः अमरणधर्म्मा पुरुषः अन्तर्यामी, यः
च अयम् अध्यात्मम् आत्मानमधिकृत्य शारीरः शरीरसम्पर्की शरी-
राभिमानो तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः जीवः—अनयोः परस्परमधुत्वं
चकारात् ; तेन चैकत्वमाहास्य—यः अयम् आत्मा जीवः, अयं जीवः-
एव स अन्तर्यामी । नियन्तृनियम्ययोरैकरसत्वे यदा भेदापगमो भवति
तदा—इदम् अमृतम् इदं ब्रह्म, इदं सर्व्वम्—अव्याकृतावस्थायां यथा
तथा ब्रह्मणि स्थितिरिति निर्गलितोऽर्थः ।

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपाः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्नु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मः रेतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन् वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाय मध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

इमाः आपः सर्वेषां भूतानां मधु इत्यादि पूर्व्ववत् । पूर्व्वत्र पृथिवी, सर्वाणि भूतानि, पृथिव्यधिष्ठितः पुरुषः, शरीरश्चेत् चतुष्टयमेकं मधु, अत्र “आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्रविशन्” इति श्रुत्यन्तरात् न तु शरीरः किन्तर्हि रेतसः पुरुषो जीव इति विशेषः, अन्यत् सर्वं समानम् ।

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मधु इत्यादि पूर्व्ववत् । “अग्निर्व्याग्भूत्वा सुखं प्राविशत्” इति श्रुत्यन्तरात् वाङ्मयः पुरुषो जीव इति विशेषः ।

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मधु इत्यादि पूर्व्ववत् । “वायुः प्राणो भूत्वा नामिके प्राविशत्” इति श्रुत्यन्तरात् प्राणोपाधिकः पुरुषो जीव इति विशेषः ।

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशां सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन् चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

अयम् आदित्यः सर्वेषां भूतानां मधु इत्यादि पूर्ववत् । “आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणो प्राविशत्” इति श्रुत्यन्तरात् चाक्षुषः पुरुषो जीव इति विशेषः ।

इमाः दिशः सर्वेषां भूतानां मधु इत्यादि पूर्ववत् । “दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्” इति श्रुत्यन्तरात् श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कः—प्रतिश्रुत्का अवणवेला तत्र भवः प्रातिश्रुत्कः—पुरुषो जीव इति विशेषः ।

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मधु इत्यादि पूर्ववत् । “चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्” इति श्रुत्यन्तरात् मानसः पुरुषो जीव इति विशेषः ।

इयं विद्युत् सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै विद्युते सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्त्री विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्त्रीजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

अथ स्तनयिन्ः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयिन्ः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन् स्तनयिन् तैजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शब्दः सौवरस्त्रीजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

अथमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं हृद्याकाशस्त्रीजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

इयं विद्युत् सर्वेषां भूतानां मधु इत्यादि पूर्ववत् । विद्युत तेजः त्वक् । तेजसि भवः तैजसः । तैजसः पुरुषो जीव इति विशेषः ।

अयं स्तनयिन्ः मेघः सर्वेषां भूतानां मधु इत्यादि पूर्ववत् । शब्दे भवः शब्दः, स्वरे भवः सौवरः । शब्दः सौवरः पुरुषो जीव इति विशेषः । सामान्यतः शब्दमुक्त्वा निषादादिध्वनिविशेषप्रदर्शनाय स्वरोक्तेः ।

अथम् आकाशः सर्वेषां भूतानां मधु इत्यादि पूर्ववत् । हृद्याकाशः हृद्याकाशोपाधिकः पुरुषो जीव इति विशेषः ।

अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्मिन् धर्मं तेजोमयोऽमृत-
मयः पुरुषो यश्चायमघ्रात्मं धर्मं तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मिदं
सर्वम् ।

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन् सत्ये तेजोमयो-
ऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमघ्रात्मं सत्यस्तेजोमयोऽमृत-
मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं
सर्वम् ।

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि

अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मधु इत्यादि पूर्ववत् । पृथिव्यादिषु
परिलक्षितः शास्त्राचारलक्षणस्य धर्मः पर्यवेक्षणैनाचरणेन च प्रत्यक्ष
इति अयं धर्म इति निर्देशः । पृथिव्यादीनां धर्मानुसारतो नियमनं
नियन्ता ; अतो धर्मं तस्य प्रतिष्ठा । शास्त्राचारानुसरणेन विशेषत्वं
जीवस्येति धर्मं भवो जीवो धर्म इति निर्देशः ।

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु इत्यादि पूर्ववत् । “सत्येन
वायुरावाति” इति श्रुत्यन्तरं पृथिव्यादिषु प्रकाशमानं सत्यं—सतो
यत् समुत्पन्नं तद्भावेन, तत् सत्यं—तत्तद्दिशेषप्रकृतिः तथा तेषां नियमनं
भवतीति दर्शयति । तत्तद्दिशेषप्रकृतौ सत्ये नियन्तुः प्रतिष्ठा ।
तद्भवो जीव इति सात्वः पुरुषो जीवः । पृथिव्यादीनां धर्मा हि
विविधः, तत्तन्निष्ठं सत्यन्वयखण्डमिति द्वयोर्विशेषः । एकस्य सत्यस्य
विविधोपाधियोगाद्विधाकारेण प्रकाशो धर्म इति तद्दिदः ।

इदं मानुषं मनुष्यत्वं—सर्वजातुपलक्षणं मानुषयज्ञमिति भाष-

भूतानि मधु यश्चायमस्मिन् मानुषे तेजमयोऽमृत-
मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्ते जीमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मे दममृतमिदं ब्रह्मे द॥
सर्वम् ।

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स
योऽयमात्मे दममृतमिदं ब्रह्मे द॥ सर्वम् ।

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां
भूतानां राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चारा सर्वे
समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे
देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्वे एत आत्मानः
समर्पिताः ।

कृदभिप्रायः—सर्वेषां भूतानां मधु इत्यादि पूर्ववत् । मनुष्यसम्भूतो
जीवः मानुषः । अतः मानुषः पुरुषो जीव इति निर्देशः ।

अयम् आत्मा जीवः सर्वेषां भूतानां मधु इत्यादि पूर्ववत् ।

“अयमेव स योऽयमात्मा” इति नियमनियन्त्रोक्तत्वे परमात्मा
साक्षादुपलभ्यते, तस्य परमात्मनोभूतैर्जीवैश्च सम्बन्धं दर्शयति स वेति ।
स वा जगज्जीवाधिष्ठाता अयम् आत्मा परमात्मा सर्वेषां भूतानाम्
अधिपतिः, सर्वेषां भूतानां राजा । तत् यथा रथनाभौ च रथनेमौ
च सर्वे चाराः समर्पिताः सम्बन्धाः, एवम् एव अस्मिन् आत्मनि परमा-
त्मनि सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तस्वपर्यन्तानि, सर्वे देवाः अग्न्यादयः,
सर्वे लोकाः भुवादयः, सर्वे प्राणाः वागादयः, सर्वे एते आत्मानः
जीवाः समर्पिताः सम्बन्धाः ।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङायर्व्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदे-
तदृषिः पश्यन्नवोचत्—“तद्वां नरा सनये द्धस उग्र-
माविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् । दध्यङ्ङ यन्मध्वाथर्व्वणो
वामप्रवस्य शीर्णां प्रयदीमुवाच ॥” (१ म, ११६ सू,
१२ ऋक्) इति ।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङायर्व्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेत-
दृषिः पश्यन्नवोचत्—“आथर्व्वणायाश्विना दधीचेऽप्रात्

सोमयागारम्भात् प्रागनुष्ठितो यज्ञविशेषः प्रवर्ग्यः । तत्प्रकरणे
प्रवर्ग्यकर्म्मज्ञभूततया न तु रहस्यभूतात्मज्ञानतया प्रयुक्तं मधुशब्द-
मत्रात्मज्ञानरूपेण गृह्णन्ती तस्य च दुर्लभत्वं वैदिकाख्यायिकया विद्व-
णोति इदं वा इति । इदं वै तत् मधु यत् दध्यङ्ङ आथर्व्वणः
अश्विभ्याम् उवाच । ऋषिः तत् एतत् कर्म्म पश्यन् उपलभमानः
अवोचत् उक्तवान्—हे नरा नराकारौ अश्विनौ, सनये लाभाय ब्रह्म-
विद्याप्राप्तये तत् च उग्रं क्रुरं वां युवयोः दंसः कर्म्म—ब्राह्मणाश्वयोः
शिरश्छेदनरूपम्—तन्यतुः मेघः वृष्टिं न इव आरिष्कृणोमि प्रकटं
करोमि । किन्तत् कर्म्म ? इ इति ईम् इति अनर्थकौ निपातौ ।
दध्यङ्ङ आथर्व्वणः अश्वस्य शीर्णां शिरसा वां युवाभ्यां यत् मधु आत्म-
ज्ञानलक्षणं तत् उवाच । अश्विभ्यामर्थितआथर्व्वण उवाच—“इन्द्रेण
वा उक्तोऽस्मि ‘एतस्त्रेदन्यस्मा अनुब्रूयास्ततएव ते शिरश्छिन्यामिति’”
इति । ततस्तौ तस्य शिरश्छित्वा तस्मिन्नश्वशिरो योजयन्ती तदन्यत्र
निदधतुः । तेन चाश्वशिरो स ताभ्यामात्मज्ञानलक्षणं मधूपदिष्टवान् ।
यथोक्तमिन्द्रस्तदश्वशिरोश्छिन्दे । तौ पुनस्तस्य स्वशिरोस्तस्मिन् युयो-
जतुरित्याख्यायिका ।

इदं वै तन्मधु इत्यादि पूर्व्ववत् । हे अश्विनौ, दधीचे आथर्व्वणाय
अश्वाम् अश्वसम्बन्धि शिरः प्रत्यैरयत्तं प्रत्यर्पितवन्ती । स ऋतायन्—

शिरः प्रत्नैरयतम् । स वा मधु प्रावोचद्वतायन् त्वाष्ट्रं
यहस्वावपि कक्ष्यं वाम् ॥” (१म, ११७सू, २२ ऋक्)
इति ।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङायर्व्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेत-
दृषिः पश्यन्नवोचत्—“पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः
पुरः पक्षीभूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति । स वा अयं
पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किञ्चनानाहतं नैनेन
किञ्चनानाहतम् ॥”

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङायर्व्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेत-
दृषिः पश्यन्नवोचत्—“रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं
वक्ष्यामीति वाक्यम् ऋतं सत्यं कुर्व्वन्—यत् त्वाष्ट्रं—“यज्ञस्य शिरोऽ-
क्षिद्यत, ते देवावश्विनावद्भुवन्—भिषज्जीस्य इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिध-
त्तम्” इति यज्ञस्य शिरश्छेदनप्रतिमन्थानादिविषयं दर्शनं, सायनेन तु
त्वष्ट्रा इन्द्रेण प्रदत्तमिति—मधु तत् वा युवाभ्यां प्रावोचत् । न केवलं
त्वाष्ट्रं मधु किन्तर्हि—हे दस्त्री परबलक्षयितारी, यत् कक्ष्यं गोप्यं
रहस्यं परमात्मपम्बन्धि तत् अपि वां युवाभ्यां प्रावोचत् । सायनस्तु
‘अपिकक्ष्यमिति अविभागेन गृहीत्वा व्याकृतवान्—“क्षिद्यस्य यज्ञ-
शिरसः कक्षप्रदेशेन पुनः सम्भानभूतं प्रवर्ष्यं विद्यास्थं रहस्यम्” इति ।

इदं वै तन्मधु इत्यादि पूर्व्ववत् । द्विपदः पुरः पुराणि मनुष्यशरी-
राणि—चक्रे, चतुष्पदः पुरः पुराणि—पशुशरीराणि—चक्रे । पुरः
पुरस्तात् स ईश्वरः पक्षी—सूक्ष्मशरीरपुरुषः—भूत्वा पुरः शरीराणि
आविशत् इति स वै अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु शरीरेषु पुरिशयः । न
अनेन पुरुषेण किञ्चन अनाहतम् अनाच्छादितम्, न अनेन पुरुषेण
किञ्चन अपहतम् अव्याप्तम् अस्ति ।

इदं वै तन्मधु इत्यादि पूर्व्ववत् । इन्द्रः परमेष्ठिनः मायाभिः

प्रतिचक्ष्णाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुषप ईयते युक्ता
 ह्यस्य हरयः शता दश ॥” (६३, ४७सू, १८च्छक्)
 इत्ययं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि
 च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्म
 सर्वानुभूरित्यनुशासनम् । वृ, आ, ४।५।१—१६ ।

२२ । अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ याज्ञ-
 वल्कोऽति होवाच मद्देध्ववसाम पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहेषु
 यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्दार्थ्या गन्धर्व्वगृहीता । तमपृच्छाम
 कोऽसीति । सोऽब्रवीत् कबन्ध आयर्च्यण इति । सोऽ-
 ब्रवीत् पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च—वेत्य नु त्वं काप्य

प्रश्नाभिः रूपं रूपं—रूपं प्रति रूपं प्रति—प्रत्यगात्मतया प्रतिरूपः
 तत्तद्रूपानुरूपो बभूव । कथं तथाऽभवत्—अस्य इन्द्रस्य तत् प्रसिद्धं
 रूपं प्रतिचक्षणाय प्रतिस्थापनाय आत्मप्रकाशाय पुरुषरूपः बहुरूपः
 ईयते गम्यते । हि यस्मात् युक्ताः रथे योजिताः अखाद्व हरयः
 हरणात् इन्द्रियाणि शता शतानि दश च भवन्ति प्राणिभेदबाहुल्यात् ।
 एवं बाहुल्येऽपि अयं वै परमेश्वरः हरयः, अयं वै दश च सहस्राणि च,
 बहूनि च, अनन्तानि च । एवं बहुविधप्रकाशत्वेऽप्येकत्वं ख्यापयति—
 तत् एतत् ब्रह्म अपूर्व्यं—पूर्व्यं कारणं तन्न विद्यतेऽस्मिन्—स्वयम्भू,
 अनपरम्—अपरं कार्यं तन्न विद्यतेऽस्य—अकार्यात्मकम्, अनन्तरं
 व्यवधानशून्यम्, अवाह्यं वाह्यशून्यम्, अयम् आत्मा परमात्मा ब्रह्म
 सर्वानुभूः सर्वानुभवकर्त्ता इति अनुशासनं सर्ववेदान्तोपदेशः ।

२२ । जनको बहुदक्षिणं यज्ञमयजत् ; तत्र कुरुपाञ्चालानां
 ब्राह्मणाः समवेताः । समवेतेषु को वा ब्रह्मिष्ठ इति जिज्ञासया स
 सुवर्णमण्डितशृङ्गाणां गवां सहस्रं तेषु ब्रह्मिष्ठेनोदजनाय स्थापया-

तत् सूत्रं येनायञ्च लोकः परञ्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्तीति । सोऽब्रवीत् पतञ्जलः काप्यो नाहं तद् भगवन् वेदेति । सोऽब्रवीत् पतञ्जलं काप्यं यान्निकांश्च—वेत्य नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं य इमञ्च लोकं परञ्च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयतीति । सोऽब्रवीत् पतञ्जलः काप्यो नाहं तं भगवन् वेदेति । सोऽब्रवीत् पतञ्जलं काप्यं यान्निकांश्च यो वै तत् काप्य सूत्रं विद्यात् तच्चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित् स लोकवित् स देववित् स वेदवित् स आत्म-वित् स सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत् तदहं वेद । तच्चेत् त्वं यान्नवल्का सूत्रमविदात्स्तच्चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुद-जसे मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति । वेद वा अहं गौतम तत् सूत्रं तच्चान्तर्यामिणमिति । यो वा इदं कश्चिद्भूयात् वेद वेदेति यथा वेत्य तथा ब्रूहीति ।

मास । यान्नवल्काः स्वशिथं तदुदजनायाज्ञापयामास । ततः सभ-वेता ब्राह्मणाः क्रुद्धास्तं प्रश्नैराक्रमिषुः । हाताश्चलः, जारकारव आर्त्तभागः, भुज्युर्लाह्यायनिः, उषस्तथाक्रायणः, कहीलः, कौषीत-केयः, गार्गी वाचक्रवो च स्वस्वप्रश्नोत्तरलाभिनोपरताः । तत उद्दालक आरुणिस्तं प्रप्रच्छ अथेति । अथ अनन्तरम् एनं यान्नवल्काम् अरुणस्यापत्यम् आरुणिः नामतः उद्दालकः पप्रच्छ पृष्टवान् । हे यान्नवल्का, इति सम्बोध्य उद्दालक उवाच—मद्रेषु देशेषु काप्यस्य कपिगोत्रस्य पतञ्जलस्य गृहेषु यज्ञं यज्ञशास्त्रम् अधीयानाः वयम् अवसाम उषितवन्तः । तस्य पतञ्जलस्य भार्या गन्धर्वगृहीता आसीत् । तं गन्धर्वं वयम् अपृच्छाम—कोऽसि ? इति । स

स होवाच वायुर्वै गौतम तत् सूत्रं वायुना वै गौतम
सूत्रेणायञ्च लोकः परञ्च लोकः सर्वाणि च भूतानि

गन्धर्व्यः अन्नवीत्—आथर्व्यः अथर्व्यणोऽपत्यं नामतः कवन्धः इति ।
स गन्धर्व्यः काप्यं पतञ्जलं याज्ञिकान् यज्ञशास्त्राध्ययनरतान् तच्छि-
ष्यान् च अन्नवीत् प्राधान्येन गुरुमेव सम्बोध्य—हे काप्य, येन सूत्रेण
अयं च लोकः परः च लोकः सर्वाणि च भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्य-
न्तानि सन्दृश्यानि स्रगिव सूत्रेण संग्रथितानि भवन्ति, त्वं नु तत् सूत्रं
वेत्य जानासि ? इति । स काप्यः पतञ्जलः अन्नवीत्—हे भगवन्,
तत् सूत्रम् अहं न वेद इति । स गन्धर्व्यः पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकान्
च पुनः अन्नवीत्—हे काप्य, इदं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च
भूतानि यः अन्तरः अभ्यन्तरः सन् यमयति नियमयति, त्वं नु तम्
अन्तर्यामिणं वेत्य जानासि ? इति । स काप्यः पतञ्जलः अन्नवीत्—
हे भगवन्, तम् अन्तर्यामिणम् अहं न वेद इति । स गन्धर्व्यः तं
काप्यं पतञ्जलं याज्ञिकान् च अन्नवीत्—हे काप्य, यः वै तत् सूत्रं तं
च अन्तर्यामिणं विद्यात् विजानीयात् इति एवम्प्रकारेण तेन गन्धर्व्ये-
णोक्तेन स ब्रह्मवित्, स लोकवित्, स देववित्, स वेदवित्, स भूतवित्,
स आत्मवित्, स सर्व्ववित् इति । तेभ्यः पतञ्जलयाज्ञिकेभ्यः यत् स
गन्धर्व्यः अन्नवीत् तत् अहम् उद्दालकः वेद । हे याज्ञवल्कर, त्वं चेत्
तत् सूत्रं तं च अन्तर्यामिणम् अविद्वान् अविदित्वा ब्रह्मगवीः ब्रह्म-
विदां स्वभूताः गाः उदनसे उदयसि उल्लालयसि स्रग्दृष्टं प्रति, ते तव
सूद्धा शिरः मच्छापात् विपतिष्यति इति । याज्ञवल्कर आह—हे
गौतम गोचतः अहं वै तत् सूत्रं तं च अन्तर्यामिणं वेद जानामि
इति । उद्दालक आह—यः कश्चित्—प्राक्ततो जनः—वेद वेद
जानामि जानामि इति इदं ब्रूयात्, यथा त्वं वेत्य तथा ब्रूहि इति ।

स याज्ञवाल्करः उवाच—हे गौतम, वायुः वै तत् सूत्रम् । हे
गौतम, वायुना वै सूत्रेण अयं च लोकः परः च लोकः सर्वाणि च

सन्दृश्यानि भवन्ति तस्मात् हे गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यसृ-
सिषतास्यङ्गाभीति वायुना हि गौतम सूत्रेण सन्दृश्यानि
भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्याद्वर्षादिषुं ब्रूहीति ।

यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्याः अन्तरो ऽं पृथिवी न वेद
यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त
आत्मान्तर्याम्यमृतः ।

योऽप्यु तिष्ठन्नग्नेऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं
योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ।

योऽग्नी तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं
योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ।

भूतानि सन्दृश्यानि संघटितानि भवन्ति, तस्मात् वै, हे गौतम, प्रेतं
प्राणवायुपरित्यक्तं पुरुषम् आहुः लौकिकाः—अस्य अङ्गानि व्यसृ-
सिषत विश्वस्थानि विस्त्रिष्टानि—सूचरहितस्रगिव इति । कथम् ?
हि यस्मात्, हे गौतम, वायुना सूत्रेण सर्वाणि सन्दृश्यानि संघटितानि
भवन्ति इति । गौतम आह—हे याज्ञवल्कर, एवम् एव एतत्, अन्त-
र्यामिषं ब्रूहि इति ।

यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्याः अन्तरः अभ्यन्तरः—अतदाकारः
तदतीतः, ऽं पृथिवी न वेद न जानाति, पृथिवी यस्य शरीरम्—
तदधिष्ठाय तत्पञ्चत्वनुसारतस्तत्क्रियमनात्, यः अन्तरः अभ्यन्तरः अत-
दाकारः तदतीतः सन् पृथिवीं यमयति नियमयति, एष ते तव—मम
च सर्वभूतानां च—आत्मा अन्तर्यामी अमृतः सर्वविकारातीतः ।

यः अप्यु तिष्ठन् अग्नेः अन्तरः यम् आधो न विदुः न जानन्ति
इत्यादि पूर्व्ववत् ।

यः अग्नी तिष्ठन् अग्नेः अन्तरः इत्यादि पूर्व्ववत् ।

योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षं शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ।

यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ।

यो दिवि तिष्ठन् दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ।

य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ।

यो दिक्षु तिष्ठन् दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ।

यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् चन्द्रतारकादन्तरो यश्चन्द्रतारकं न वेद यस्य चन्द्रतारकं शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ।

यः अन्तरिक्षे तिष्ठन् अन्तरिक्षात् अन्तरः इत्यादि पूर्व्वेषत् ।

यः वायौ तिष्ठन् वायोः अन्तरः इत्यादि पूर्व्वेषत् ।

यः दिवि तिष्ठन् दिवः अन्तरः इत्यादि पूर्व्वेषत् ।

यः आदित्ये तिष्ठन् आदित्यात् अन्तरः इत्यादि पूर्व्वेषत् ।

यः दिक्षु तिष्ठन् दिग्भ्यः अन्तरः यं दिशः न विदुः न जानन्ति इत्यादि पूर्व्वेषत् ।

यः चन्द्रतारके तिष्ठन् चन्द्रतारकात् अन्तरः इत्यादि पूर्व्वेषत् ।

य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशेन वेद
यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्त-
न्तर्यामामृतः ।

यस्तमसि तिष्ठन्स्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य
तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्त-
र्यामामृतः ।

यस्तेजसि तिष्ठन्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद
यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्त-
र्यामामृतः । इत्यधिदैवतम् ।

अथाधिभूतम् । यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो
भूतेभ्योऽन्तरो यः सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि
भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त
आत्मान्तर्स्यामामृतः । इत्यधिभूतम् ।

अथाध्यात्मम् । यः प्राणे तिष्ठन् प्राणादन्तरो यं
प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष
त आत्मान्तर्स्यामामृतः ।

यः आकाशे तिष्ठन् आकाशात् अन्तरः इत्यादि पूर्ववत् ।

यः तमसि तिष्ठन् तमसः अन्तरः इत्यादि पूर्ववत् ।

यः तेजसि तिष्ठन् तेजसः अन्तरः इत्यादि पूर्ववत् । इति अधि-
दैवतम् ।

अथाधिभूतम्—यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यः भूतेभ्यः अन्तरः
यं सर्वाणि भूतानि न विदुः न जानन्ति इत्यादि पूर्ववत् ।

अथाध्यात्मम्—यः प्राणे तिष्ठन् प्राणात् अन्तरः इत्यादि पूर्ववत् ।

यो वाचि तिष्ठन् वाचोऽन्तरो यं वाङ् न वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामामृतः ।

यश्चक्षुषि तिष्ठत् चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामामृतः ।

यः श्रोत्रे तिष्ठञ्छ्रोत्रादन्तरो यत् श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रं शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामामृतः ।

यो मनसि तिष्ठन् मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामामृतः ।

यस्त्वचि तिष्ठन् त्वचोऽन्तरो यं त्वङ् न वेद यस्य त्वक् शरीरं यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामामृतः ।

यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामामृतः ।

यः वाचि तिष्ठन् वाचः अन्तरः इत्यादि पूर्व्ववत् ।

यः चक्षुषि तिष्ठन् चक्षुषः अन्तरः इत्यादि पूर्व्ववत् ।

यः श्रोत्रे तिष्ठन् श्रोत्रात् अन्तरः इत्यादि पूर्व्ववत् ।

यः मनसि तिष्ठन् मनसः अन्तरः इत्यादि पूर्व्ववत् ।

यः त्वचि तिष्ठन् त्वचः अन्तरः इत्यादि पूर्व्ववत् ।

यः विज्ञाने जीवे बुद्धी वा तिष्ठन् विज्ञानात् जीवात् बुद्धेर्वा अन्तरः

यो रेतसि तिष्ठन् रेतसोऽन्तरो यत् रेतो न वेद
यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्त-
र्याम्यमृतः । अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो
विज्ञाता, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता
नान्योऽतोऽस्ति मन्ता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त
आत्मान्तर्यामामृतोऽतोऽन्यदार्त्तम् । ततोऽहोहालक आरु-
णिकपरराम । बृह ५।७।१—२३ ।

२३ । जनकोऽवैदेहः कूर्वाद्दुपावसर्पनुवाच नम-
स्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य, अनु मा शाधीति । स होवाच
यथा वै सम्माणमहान्तमध्वानमेष्यन् रथं वा नावं वा
इत्यादि पूर्व्ववत् । अयं काण्वपाठः । माध्यन्दिनीये पाठे “यो रेतसि
तिष्ठन्” इत्यास्यान्ते “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः यमात्मा न
वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्य-
मृतः” इति ।

यः रेतसि तिष्ठन् रेतसः अन्तरः इत्यादि पूर्व्ववत् । अदृष्टः
अन्यैः अयम् अन्तर्यामी द्रष्टा, अश्रुतः अन्यैः अयं श्रोता, अमतः अन्यैः
अयं मन्ता, अविज्ञातः अन्यैः अयं विज्ञाता, अतः अन्तर्यामिणः
अन्यः द्रष्टा न अस्ति, अतः अन्यः न श्रोता अस्ति, अतः अन्यः न मन्ता
अस्ति, अतः अन्यः न विज्ञाता अस्ति । एष आत्मा ते तव—सम च
सर्व्वभूतानाञ्च—अन्तर्यामी अमृतः । अतः अन्तर्यामिणः अन्यत्
आर्त्तं विनाशि—तदधिष्ठानसत्त्वात् तस्य । ततः उहालकः आरुणिः
उपरराम किरतो बभूव—सम्यगुत्तरश्रवणेन ।

२३ । अयारोहक्रमेण तुरीयं ब्रह्म पतिपाद्यते जनक इति ।
वैदेहः विदेहाधिपतिः जनकः कूर्वात् आसनविशेषात् ब्रह्म समीपम्
अवसर्पन् भूसंस्पृष्टकायेन गच्छन्—पादयोर्निपतन् इत्यर्थः—उवाच—

समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्माऽस्येव
 वृन्दारक आद्यः सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो
 विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति । नाहं तद्भगवन् वेद यत्र
 गमिष्यामीति । अथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्य-
 सीति । ब्रवीतु भगवानिति ।

इन्धो हि वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः । तं
 वा एतमिन्धुं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्ष-
 प्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ।

हे याज्ञवल्कर, ते तुभ्यं नमः अस्तु । मा मां अगुशाधि उपदिश इति । स
 याज्ञवल्करः पुनः उवाच—हे सम्राट्, महान्तं दीर्घम् अध्वानं पन्थानम्
 एष्यन् गमिष्यन् स्थलेन रथं वा जलेन नावं वा समाददीत, एवम् एव
 एताभिः उपनिषद्भिः समाहितात्मा युक्तात्मा असि, न केवलमुपनिषदा-
 लोचनेन युक्तात्मा किन्तर्हि एतं वृन्दारकः पूज्यः आद्यः सम्पन्नः सन्
 अधीतवेदः उक्तोपनिषत्कः आचार्य्यमुखात्तद्वेदोपनिषद्विज्ञानः इतः
 अस्मात् देहात् विमुच्यमानः क्व कुत्र गमिष्यसि ? इति । जनक
 आह—हे भगवन्, न अहं तत् वेद जानामि यत्र गमिष्यामि इति ।
 याज्ञवल्कर आह—अथ यद्येवं यत्र गमिष्यसि अहं ते तुभ्यं वक्ष्यामि
 इति । जनक आह—भगवान् ब्रवीतु इति ।

यः अयं दक्षिणे अक्षन् अक्षिणि पुरुषः—विश्वः—एष वै इन्धः
 नाम दीप्तिमत्वात् । तन् एतं सन्तं विद्यमानम् इन्धम् इन्द्र इति
 परोक्षेण आचक्षते । कथं दीप्तिमत्वात् प्रत्यक्षमपि तं परोक्षेण आचक्षते ?
 हि यस्मात् देवाः परोक्षप्रियाः इव प्रत्यक्षद्विषः प्रत्यक्षनामप्रद्वेषं
 द्विषन्ति ते । जागरितावस्थायामादित्वालोकेन सर्वं दर्शनपक्षगतं
 भवति अतस्तधिष्ठातुरिन्ध इति नाम विश्वस्य ।

अथैतद्दामेऽक्षिणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी विराट् तयो-
रेष संस्तवो य एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽथैनयोरेतदन्नं
य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतत् प्रावरणं
यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवाथैनयो रेषा सृतिः सञ्चरणी
यैषा हृदयाद्दूर्वा नाड्युच्चरति यथा केशः सहस्रधा भिन्न
एवमस्यैता हिता नाम नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता
भवन्तेऽताभिर्वा एतदास्रवदास्रवति तस्मादेष प्रविविक्ता-
हारतर इवैव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ।

विज्ञानान्तरं तैजसं वक्तुमुपक्रमते—अथ वामे अक्षिणि एतत्
विश्वाख्यं पुरुषरूपम् । अस्य एषा पत्नी विराट् अन्नं भोग्यत्वात् ।
तयोः इन्द्राख्याः इन्द्रस्य च एष संस्तवः स्तवप्रदेशः । कः सः ? य
एष अन्तर्हृदये आकाशः । अथ एनयोः इन्द्राख्याः इन्द्रस्य च एतत्
अन्नं भोग्यं स्थितिहेतुः । किन्तु ? यः एष अन्तर्हृदये लोहितपिण्डः
लोहित एव पिण्डाकारापन्नः । अथ एनयोः एतत् प्रावरणम् आच्छा-
दनवस्त्रम् ? किन्तु ? यत् एतत् अन्तर्हृदये जालकम् इव—अनेक-
नाडीक्लिद्रवहुलत्वात् । अथ एनयोः एषा सृतिः मार्गः सञ्चरणो
सञ्चरणसाधनभूता—स्वप्नाज्जागरितदेशागमनमार्गः । का सा ? या
एषा हृदयात् ऊर्जा ऊर्जाभिमुखी सती नाडी उच्चरति ऊर्जं प्रसरति ।
तया अन्यासाञ्च सम्बन्धं दर्शयति—यथा केशः सहस्रधा भिन्नः एवम्
अस्य देहस्य हिताः नाम नाड्यः (३।५०[५५]) अन्तर्हृदये प्रतिष्ठिताः
भवन्ति । ताभिः किं भवति ? एताभिः नाडीभिः एव आस्रवत्
गच्छत् एतत् अन्नं शोणितरूपम् आस्रवति इतस्ततो देहे गच्छति ।
तस्मात् अस्मात् शारीरात् वैश्वानरात् आत्मनः एष तैजसः आत्मा
प्रविविक्ताहारतरः—प्रविविक्तः सूक्ष्मविषयः स एव आहारः यस्य
(३।६८[६९]) तरपा तु—स्थूलविषयभोग्यविश्वस्यापि भोग्यस्य स्थूल-

तस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणाः दक्षिणा दिग् दक्षिणे प्राणाः प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणा उदीची दिग् उदञ्चः प्राणा ऊर्द्धा दिग् ऊर्द्धाः प्राणा अवाची दिग् अवाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्णो न हि गृह्यतेऽशीर्यी न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्यभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच यान्नवल्काः । स हीवाच जनको वैदेहोऽभयन्त्वा गच्छताद् यान्नवल्का यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्ते-ऽस्त्वमे विदेहा अयमहमस्मीति ।

४, आ, ६।२।१—४ ।

विषयस्य रसशोणितरूपसूक्ष्मपरिणामादनन्तरं पोषकत्वं भवति, अतस्तत्सूक्ष्मत्वमपेक्ष्य सूक्ष्मतरत्वकथनम्—इव एव भवति ।

विश्वसु अस्मिगतात्मा, तैजससु हृत्तात्मा, प्राज्ञसु प्राणगतात्मा प्राणेन सहैकीभूततयावस्थानादिति प्राणत्वेनापे प्राज्ञसुज्ञा तुरीयं ब्रह्माभिदधाति तस्येति । तस्य विश्वतैजसप्राप्त्यनन्तरं प्राणात्मानमापन्नस्य विदुषः प्राची दिक्—प्राञ्चः प्राणाः, दक्षिणा दिक्—दक्षिणे प्राणाः, प्रतीची दिक्—प्रत्यञ्चः प्राणाः, उदीची दिक्—उदञ्चः प्राणाः, सर्वाः दिशः सर्वे प्राणाः । एवं विद्वान् सर्वात्मकं प्राणमात्मत्वेनोपगतो भवति । तदनन्तरं स एष सर्वात्मा न इति न इति न एतावान् न एतावान् भवति, किन्तु हि आत्मा तुरीयः तदतीतः, एवं लक्षणसम्पन्नः—अगृह्यः, हि अतएव विश्वादिवत् न केनाप्युपाधिना गृह्यते ; अशीर्यः, हि अतएव न केनापि शीर्यते ; असङ्गः, हि अतएव न केनापि सज्यते ; असितः बन्धनरहितः, हि अतएव न केनापि व्यथते, न रिष्यति विनश्यति । ‘थञ्च गमिष्यसि तत्ते वक्ष्यामि’ इति प्रतिज्ञां

संभृत्य—यान्नवल्काः उवाच—हे जनक, अभयं जन्ममरणादिनिमित्त-
भयशून्यत्वं प्राप्तः अस्ति इति । स जनकः वैदेहः उवाच—हे भगवन्
यान्नवल्का, यः त्वं नः अस्मभ्यः अभयं वेदयसे ज्ञापयसि तं त्वाम्
अभयं गच्छतात् गच्छतु । ते तुभ्यं नमः असु, इमे विदेहा अभयम्
अहम् अस्मि तवेति शेषः ।

*
*
*

१ । वैदिकदेवताभ्यः सोपानपरम्परया ब्रह्मस्थारोहयन्ध्यायोऽयं विद्भिर्इति वेदान्तवचनैः ।
तत्र वचनसंघाते प्रथमे वैदिकयज्ञसाधनाप्रिसुपस्थाय तस्मिन् ब्रह्मदर्शनं प्रतिपादयति । तन्मन्त्रिं
सर्वान्त्रयत्वेन विदुषां बुद्धौ निहितत्वेन ज्ञान्तिप्रदत्वेन मुक्तिदत्वेन श्रीहोषयन्ती भीतिकापितः
विविनक्ति । यदि न पुनर्बेदे तद्भावेन तस्य यद्वचनानीत्, कथमत्र सङ्घसा तादृक्त्वारीपस्यिन्
संश्लेषेदिति संश्लेषोऽपनीदनीयोऽत्र समुद्भूताभिर्भुविः कतिपयाभिः ।

वि यो रजांस्यमिनीत सुकृतुर्वेदानरो वि दिवो रोचना कविः ।

परि यो विशा भुवनानि पप्रथेऽदम्बीगोपा अद्यतस्य रचिता ॥

(६म, ७म, ७ऋक्)

व्यसभाद्रोदसी मित्री अहुतोऽन्तर्व्यावदक्षणी ज्योतिषा तमः ।

वि अश्वीषीव शिवये अकर्तयर्षेदानरो विश्वमथत ह्यारम् ॥

(ऋक् ६म, ८म, ३ऋक्)

अनाद्यैर्वेदानरस्य निखिलजीवानां निषभूतत्वेन, रचितत्वेन, अद्भुतत्वेन, भुवननिर्णायक-साम्ब-
विस्तारकत्वेन तमीनिरासकज्योतिःसर्वकत्वेन समस्तवीर्याधाराजियत्वेन च सर्वान्त्रयत्वं अस्तिम् ।
एवञ्च “आ दाधार प्रथिवीम्” “तस्तन्व यां मन्त्रेभिः सत्यैः” “प्रिया पदानि पञ्ची मि पाङ्गि”
(ऋक् १म, ६०म, ३ऋक्) ; “पुरुवार पुष्टिः” “स्वदित्” “विशांभीपा” “जानता रीदस्यीः”
(ऋक् १म, २६म, ४ऋक् ; “स पतपौत्तर’ स्या जगद्यच्छानमधिरक्षणीजातवेदाः” (ऋक् १०म,
८म, ४ऋक्) इत्यादीनि विशेषणानि तदेव द्रढयति ।

भुवं ज्योतिर्निहितं इत्यथै कं मनोजविष्ठं पतयत् सत्यः ।

विन्देदेवाः समनसः सकृता एकं क्रतुमभि वि यन्ति साधु ॥

वि मे कर्णाः पतयती वि अश्ववीर्दे’ ज्योतिर्हृदय आहित’ यत् ।

वि मे जगत्परति पूर आषीः किं स्विहस्थानि किमु नू मनिये ॥

(ऋक् ६म, २म, ५।६ ऋक्)

अथ सुखपदार्थनाय जीवेष्वन्निहितज्योतिः बुद्धेयं तज्ज्योतिःसाम्बलमभेर्बुद्धौ निहितत्व-
मुदाहरतः ।

त्व' तमग्रं चक्षतल उतमि नर्तं दधासि श्वसे दिवे दिवे ।

यन्नाहवाथ उभयाय जन्मने मयः ज्ञाचीनि प्रय चा च सूर्ये ॥

(ऋक् १म, १०८, ७५५)

अग्रमेता भगवव चित्तीनां देवीनां दिवच्छतुपा चतावा ।

स उचक्षासनधी विश्ववेदाः पर्षद्विद्याति दुरिता गृह्यन्मन् ॥

(ऋक् १म, १०८, ७५५)

“द्वेषा अज्ञानप्रवृत्तस्य मामिन्” (ऋक्, १म, १०८, ७५५); “तम क्रतुभिरवृत्तलमायन्” (ऋक् १म, ७८, ७५५); “ईये अग्रिरवृत्तस्य सूरिः” (ऋक् ७म, ४८, ६५५) इत्याद्यामिन् ग्रामिन्प्रदत्तं मुक्तिदत्तम् ।

यत् पुनः—न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं मेमा विद्युती भानि कुतीऽयमग्निः ।

तमेव भानमनुभाति सव्यं तस्य भासा सव्यमिदं विभाति ॥ (कठ ५।१५)

इत्याद्या ; तस्यैश्वर्यानाउतं ब्रह्म कथयत्याहुद्वावस्थागम्यम् ।

१ । द्वितीये पुनरीकारस्य सव्यं वां वेदानामीकारपूर्वकत्वात् ब्रह्माभिधियत्वेन तच्छिन् ब्रह्मदर्शनमभिदधाति । अग्नादिभेदेरीकारस्य खरे भेदः । स तु अर्थवेदे खरितीदात्त एकाक्षरः, यशुर्वेदे वैश्वर्योदात्तः, सामवेदे दौर्घोदात्त एकाक्षरः, अथर्ववेदे संक्षितीदात्त एकाक्षरः । न पुनः प्रथमविधयकं स्तोत्रसूक्तसंज्ञितायां दृश्यते । “प्रसमीमना वा वयो गात्” (ऋक् ७म, ६२८, ७५५) इत्यत्र ‘ओमना’ इति पदं निरुक्तव्याख्याना अवनग्रह्यसाकारवकारधीरीकारमकारत्वेन विवर्तमानत्वरं विभक्तियोगेन साधितम् । समानन्वायेन ‘ओम्’ इति पदं अविंति क्षिप्रसादवतः सिद्धयति । शब्दादिकास्त्वतेर्मणिना ‘ओमन्’ मना च ‘ओम्’ इति पदद्वयं साधयति । “विश्वेभिर्मन्त्रोमभिर्हुवानः” (ऋक् ५म, ७३८, १३५५) इत्यत्र ‘ओमन्’ इति पदस्य अवतेर्मणिना साधनमेववरं तथा च मना ‘ओम्’ इति पदस्य । औषादिकमन्त्रप्रत्यये परे अततेर्मेकाराकारधीरुठौ (पा, ६।४।१०) ; तथोः सवर्णदीर्घत्वेन शुषत्वेन (पा, ७।१।८४) प्रत्ययटिप्पणेन च (औष १।१२८) अथतौष्ठीमिति सिद्धयति, मान्त्वादव्ययम् (पा, १।१।१८) । योऽसौ रचति सोऽयम् ‘ओम्’ इति तत्स्यारथपूर्वकमेव सव्यं च वेदवाक्योच्चारणम्, “ओमित्युचुरनुचामाः” “ओमित्यनुकृतिर्षं वा अयो आवयेत्याश्वाचयन्ति” इत्यादौ सन्मतानपि तदर्थमेवेति तत्तन् । एवमेवानुमती । कोऽसौ रचति तद्यज्ञाकरवाद्यं स्थानिवद्भावेन अ-उ-म् इति विभागेन यथाक्रमं विश्वेनासम्राज्योत्तक्रेण सोपाधिकब्रह्मवाचकतया वेदानो तस्योपस्थाप्याप्याम् । वैदिककर्मप्रवर्तकस्य हेरश्चमनात् परमपुरुषप्रापकस्य औच्चारण्येति तिष्ठो भाषाः अग्न्यनुःसामरूपा मनुष्यस्योक्तीमनीक्षत्रज्ञस्योक्तीसाधनाः । वेदानात् पुनर्योगसूत्रे “तस्य वाचकः प्रथमः” (१।२७) इत्योच्चारणस्य ब्रह्मवाचकत्वं स्थितस्य तस्य सङ्केतमात्रत्वेन । एवमस्य प्रतीकतया तच्छिन् ब्रह्मदर्शनाय सव्यं च यद्व्यभिचि फलितार्थः । स्वयं सुतिरेवास्यालम्बनत्वं कथयति ब्रह्मवाचकत्वेन ब्रह्मवाचकमुपायत्वेन च ।

१।४ । तृतीये चतुर्थे च पुनः समष्टिजोवे समष्टिजगत्प्राकृते च ब्रह्मदर्शनमभिदधाति । यत्तत्रोक्तं तदतिरिक्तनालम् ।

५। पक्षे वेदान्तकारोक्तमः स्फुटतरं प्रतिभात्यतीत्यानतिविलीयमुपस्थाप्यात् युक्तमिति तत् प्रसूयते । आयत् स्वप्नः सुषुप्तिरिति तिष्ठन्वस्थास्वेकात्मनोसम्भानमात्मतत्त्वमुक्तावयव्यती वेदान्ते तस्य प्राधान्यम् । ततएव ऋष्य वेदात् भेद इति तदुपबर्णनं प्रायः सर्वेषु वेदान्तेषु कश्चित् आयदवस्थां कश्चित् स्वप्नावस्थां कश्चित् सुषुप्तावस्थां प्रधानीकृत्योपलभ्यते । आयदवस्थायां वह्निर्जगत्सम्बन्धवशात् तस्मिन्, स्वप्नावस्थायां मानसविषयसम्बन्धवशात् तत्र, सुषुप्ती पुनरानन्दानुभूती तस्याश्चेकात्मप्रयानुगतं ब्रह्मानुसम्भानम् । न पुनर्वक्तव्यं सुषुप्ती सर्व्वविशान्वितोपे कथमानन्दानुभूतिरिति सुखमङ्गमस्वाद्यमिति सुमीलितस्वीक्तरविच्छेदधुखानुभवमेव व्यक्तम् । स्वापेन शरीरस्य स्रस्यतायां तत्सुखमेव तदानौ सुमीलितेनानुभूयते न पुनरविच्छेदसुखमिति सुमस्यात्मनोऽनुभूतिविलोपीनान्दरणीयो घोरनिद्राभिभूतस्य पूर्व्वस्मृतमुहृत्तादौ जागरणदर्शनात् । सुखानुभवोऽयं जीनस्यति वह्निर्जगति मानसविषये च यथा तस्मात् जीवे ब्रह्मदर्शनमिति भेदं सञ्जातीतब्रह्मघटितमित्यवस्थावयातीतं यत् तत्तुरीयत्वेनाप्युच्यते । तुरीयमव्यवहार्यमिति विशेषणं सञ्जातीतत्वमस्य सम्बन्धाविषयत्वेन ज्ञायत इति निर्देशस्तु लौकिकः ; तत्त्वन्वसाकल्प-हरणाद्योग्यतास्य तादृग्विशेषणविशेष्यत्वं हेतुः । ऋषदानाद्युदादशविवादमूलकव्यवहारशब्दः कात्यायनेनैव निरुच्यते—

वि नानार्थोऽव सन्देहं हारी हरणमुच्यते ।

नानासन्देहहरणादवधार इति स्मृतः ॥ इति ।

कोऽयं सन्देहसन्निरर्थयोग्यं स एवाह—

प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविसरि ।

साध्यमूलस्तु यो वादी व्यवहारः स उच्यते ॥ इति ।

प्रयत्नसाध्ये कटसाध्ये, विच्छिन्ने प्रमाणाज्ञानताप्यामवधारणादिना दुर्ज्ञेये विस्तुनप्राये वा, धर्माख्ये धर्मप्रतिपादके, न्यायविसरि इदं युक्तमिदं अयुक्तमिति प्रतिपत्तिपुरःसरि निर्णये साध्य-मूलः ऋषदानादिविषयको यो विवादः स अवधारः । अत्र ईषत् असाकल्पे । यथासाकल्प-वशात् वस्तु परिस्फुटं, तत्र येन तदसाकल्पापनयनेन तत् परिस्फुटत्वमापद्यते स व्यवहार इति कात्यायननिरुक्तेरायाति ।

अन्यक्तं व्यक्तीमापन्नं मन्यन्ते मामवबुद्धयः ।

घरं भावमजानन्ती ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ (गी ७.२४)

इति परे ब्रह्मणि व्यवहारी न युज्यते पूर्व्वत्वादखण्डत्वादसाकल्परान्यत्वान् । तत एवाव्यवहार्यमिति तस्य विशेषणम् । विद्यन्तु व्यवहार्यं व्यावहारिकमिति वा ऽव्यक्तत्वादपूर्व्वत्वादसकलत्वान् । तत्त्वसाकल्पनिवन्धनां व्यवहारापरनाम-क्रमिकव्यक्तिसपेक्षते । जीवोऽपि “ज्ञात्री हावजावोऽज्ञानीः” (श्वे, १.१८) इति ज्ञानशक्त्यभिव्यक्त्यपेक्षी, अती न स सत्यव्यवहाराविषयः । एदं विश्वस्य व्यवहारिकत्वं सिद्धे न तस्य निष्कालमुपतिष्ठते नामरूपात्मकत्वात्तस्य । “ते यदन्तरा तद्ब्रह्म” (श्वे. १.१८) इति नामरूपे ब्रह्मणि विद्यमाने ततोऽभिव्यक्तिमापद्येते व्याकरणेन । मितान्तरब्रह्मस्व-विहरतिकारिणं यत् व्यावहारिकधर्मादिकमदाय जीवेश्वरव्यवहारादिकं सर्व्वं समर्थितं तदेव

सिद्धाति न पुनर्भिष्यात्वेन । ब्रह्माव्यवहार्यं विश्वन्तु व्यवहार्यमिति पारमार्थिकव्यावहारिकमिदः श्रीमच्छङ्करेणोक्त्यापिती विवर्तानधोमत्वेन विवर्तनाधीनत्वेन च न कसपि विरोधमुद्रावयति वेदान्त-सिद्धत्वात् । अतएवं हि “एकवचिष्यं च्चवस्थितो योऽर्थः स परमार्थः” (वेद २।१।११ भा) इति श्रीमच्छङ्करनिश्चिन्ताः सर्व्वेषां वादिनामादरणीया । ब्रह्माव्यवहार्यमपि शिवत्वेनात्मनः व्यवहृत्तारं नामरूपाभिष्यक्तौ सर्व्वेषु साक्षात्कारविषयीकरोतीति—

“पितामहस्य जगतो माता धाता पितामहः” (गौ २।१७)

इत्यादि सम्बन्धसास्त्रिणु सम्भवति ।

“एकान्तप्रत्ययसारम्” इति विशेषणन्तु विश्वे मनीराज्ये चानन्दानुभूती तदतीतभूमी चैक्यं तस्य विद्यमानतां वृत्तन्ति । एकस्यात्मनो विश्वादिभेदेन चतुष्पात्वं वर्णितम् । सुतरां विश्वादी स एक एवात्मा । तत्र तत्र सोऽयं विश्वाद्यसाकल्यहरणेन प्रकाशमानो वरूहृत्तां व्रवहृत्तार्थं च सम्बद्ध उपलभ्यते । तत्तन्निरपेक्षो योऽयमात्मा कथं सोऽहृत्तोऽप्यव्याप्तोऽप्यलक्ष्योऽप्यचिन्वोऽपि वन्तुत्वेनावधार्य इति संशयनिरसनाय व्रवहृत्तुर्व्यवहाराङ्गीकृतकभित्तलप्रत्ययमेव प्रमाणत्वेन गृह्णाति युतिः । न केनापि व्रवहृत्तुर्व्यवहार्ययोरस्वातन्त्र्यां बुद्धिगोचरीकर्तुं शक्यम् । व्रवहृत्तो यद्यवहृत्तरति तत्तत् तस्मादन्यदेव अन्यथा तेन तस्य व्यवहारी न जातु सिद्धाति । त्वच्छेदने न केवलं कुठारं किलर्द्धिं करादिकं सर्व्वं क्षिप्त्वा व्रवहृत्तरति, स च पुनस्त्वैवः स्वतन्त्र इति सर्व्वेषां प्रत्ययः । जगदिदमसकलम् । नियतं तत्साकल्यापादनेनास्य परस्यात्मनो व्रवहृत्तुत्वम् । विविधससाकल्यं हरतीति व्रवहृत्ता । अतो विश्वादिध्यात्मा व्रवहृत्ता तैवः स्वतन्त्र इति प्रत्ययत्वं प्रमीयते । इदं स्वातन्त्र्यमेव तस्य शान्तत्व-प्रपञ्चातीतत्व-सुरीयत्वसाधने हेतुः । साक्षात्-कारविषयत्वमस्य शिवत्वेनेति पुञ्जमेवीकृतम् । अत्रैतत्त्वन्वस्यात्मन्यखण्डत्वेन ज्ञानज्ञेयज्ञातत्वादिभेद-विपरिहृतत्वात् ।

अध्विनात्मनि तुरीये विश्वानात्मा पुरुषो जीवः सम्यतिष्ठते, “पृथिवी पृथिवीमात्रा च” इत्यादिना सर्व्वं भूतभौतिकञ्च । अयं जीवः परा, इदञ्च सर्व्वमपरा प्रकृतिः, स तु परमात्मा पुनः कृतकस्य प्रभवप्रलयस्थानं, ततो न किञ्चिदन्यदस्ति । तद्यथा ;—

“भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरिव च ।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

अपरेयमितस्त्वन्मां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां सङ्घात्राहो यदेदं धार्यते जगत् ॥

एतद्योनीनि भूतानि स्रज्वांशोऽनुपधारय ।

अहं कृतस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥

ममः परतरं मात्वत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।

मयि सर्व्वमिदं प्रीतं सूत्रे मन्थिगणाह्वय ॥” इति (गौ ७।४—७)

परात्मनानुभूता परा प्रकृतिरन्वञ्जाद्यवेदानाशानन्दभूक्तेन तस्मिंसावदभिन्नतया तिष्ठति यावन्न तां चेतनाभिरखौ करोति सः । चेतनाभिमुख्यं मननमुपतिष्ठते, तन्मननं मनइति संज्ञां लभते ; तेन चान्तर्भूतसूक्ष्मिन्द्रियमिच्छेदनासनामयत्रिवयजातं सृष्ट्वाकारेणोपलभ्यते । एतन्मनस्य

—“परं द्वेषे मनस्येकीभवति” “अथैव देवः सन्ने मद्दिमानमनुभवति” इति स्वप्नशब्देनाविषयत्वं स्वयं युक्तिः । “साः पुनरुदयतः प्रचरन्ति” इति श्रौतन्यायान्तरसः प्रतीति त्वपरायाः प्रकृतैरभिसुख-
गत्या तत्सम्पर्कात् पृथिव्यादिभूतभौतिकानि सर्वेषां विषयज्ञातानि तद्ग्राहकाणि च प्राणमनी
बुद्धाद्विचारचित्तेन्द्रियाण्युद्भवन्ते ।

परात्मा प्राज्ञोऽन्तःप्रज्ञोवह्निःपञ्चदशैकस्वैवात्मनी निरुपाधिसद्रूपस्यापनीपाद्यभूतीपाधिधीगा-
द्विन्नसञ्चकइति वेदान्तमतम् ; अन्यथा “एकात्मप्रत्ययसारम्” इति न सिद्धयति । परात्मनस्तुरीयस्य
प्रकृत्यनिषेधेन सर्वज्ञादत्त्वनिषेधादौचित्यत्वनिषेधे सिद्धे, न तस्य औवेनात्मना सृष्टिकर्तृत्वमपि
सिद्धयति । एवं तस्मिन् सर्वविलयेऽपि न तत्सत्प्रचरणमिति न स पुनर्विज्ञानीभिर्भूत-
मईति । यद्यप्येष एवात्र सिद्धान्तः स्यात्, तदा सर्ववेदान्तीपरीधः प्रसज्येत । पराञ्चैव ज्ञान-
संक्रमणात् ज्ञादत्वं जीवस्य न पुनः परस्य युगपत्-पूर्व्यापरनिखिलज्ञाननिधानत्वादिति ज्ञाताने न
विरोधपरिहारो भवति । कथम् ? ज्ञादत्वं ज्ञेयाज्ञातुर्भिन्नत्वं विना न सिद्धयति, तच्च परं न
सम्भवति परिच्छेदात्पातातेन तन्निरपेक्षज्ञेयसत्त्वाभावात् । न हि मनसं विना ज्ञादत्वं
सम्भवति ; मनसन्नाप्रतीतविषयप्रतीतये नियुक्तं ज्ञाता, एतद्दि ज्ञानस्यापूर्वत्वं दर्शयति, न तस्य
प्रवेशः परं तस्मिन् । न यदि ज्ञादत्वं “सोऽकामयत बहुस्यामजायेयेति, स तपोऽतप्यत, तपसाया
इदं सर्व्वमसृजत यददं किञ्च” (ते १।६) ; “तदात्मानं स्वयमकुवत” (ते २.७) इति
साधननिरपेक्षसर्व्वनकर्तृत्वमपि न सम्भवति । न केवलं ज्ञादत्वे किन्नाहं शक्तिमत्त्वेऽपि दोषः ।
कथम् ? यन्नाभूत्तदकरीदिति क्रियातीति निरति” प्रकृतित्त्वं दर्शयति । क्रियाशक्तोरगमापगमाननित्यतां
तस्याः स्थापयतः । सा पुनः पूर्व्वस्य तस्य न स्वरूपशक्तिः, किन्नाहं तटस्था “देवात्मशक्तिम्”
(श्रे १।२) देवात्मना ईश्वररूपेणावस्थितां शक्तिम्” इति व्याख्यानाभ्यायोपाधिकरूपत्वात् ।
सायास्वीकारात् ब्रह्मणः प्रथममीश्वररूपमितिवदता स्वयं ब्रह्मणोऽमीश्वरत्वमुपस्थाप्यते, तेन च तस्य
कारणत्वं व्याहृत्यते । सर्व्वस्मिन् वेदान्ते ब्रह्मणएव कारणत्वं गीयते, सुतराममीश्वरत्वं स्थापयतापि
तस्य सर्व्वकारणत्वं स्वीकृतम्, अन्यथा वेदान्तज्ञातान्तविरोधी प्रधानकारणवादः प्रसज्येत । २.४
ब्रह्मणः सर्व्वकारणत्वं न कस्यापि वेदान्तवादिनोऽसम्प्रतिरितीदमेवात्रित्य सिद्धान्तः सर्व्वतामस्य
सम्पादयतीति तमेवाश्रयामः । “कार्यमाकाशादिकं बहुप्रपञ्चं जगत्, कारणं परं ब्रह्म ।
तस्मात् कारणत्वं परमाद्येतेऽनन्वत्वं व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते” (वे, सू २।१।२४ भा) इति
श्रीमच्छङ्करीतिवेदान्तवादिषु न कमपि विरोधमुद्भावयति । एकानु कारणं ब्रह्म, तदन्वत् सर्व्वं
कार्यम् । कार्यं व्यावहारिकं व्यवहारोपपन्नम् । कस्य व्यवहारः ? कारणस्यैकस्य ब्रह्मणएव ।
अतएव व्यवहृतत्वं तस्य सिद्धयति । एवं व्यवहृतत्वे सिद्धे तस्मिन्नव्याकृतभावेनावस्थितयोर्नाम-
रूपयोर्व्याकरणमेव व्यवहारः, व्याकृतत्वेन च व्यवहृतत्वं तस्य । शक्तिर्न स्वरूपशक्तिः किन्नाहं
तटस्थेति सिद्धान्तः ब्रह्मणः कारणत्वस्वीकारे न न्यायोपेत इति “नान्या नाम्यसती वा” (वे, सू,
२।१।२८ भा) इति । “परास्यशक्तिर्विविधैव युज्यते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” (श्रे, ६।८) इति
ज्ञानज्ञानरत्नं शक्तिश्च तयोरेकत्वेन सिच्छक्तिरवेयमिति न कोऽपि दोषः । शक्तेरागमापगमनिष्ठा
आत्मविवृञ्छिता । निरोधाविकारौ पुनस्तस्या न आलसत्त्वं प्रतिपादयेते । “बहु स्यात्” इति
शक्त्याविकारः, तत्पूर्व्वं “ते यदन्तरा तद्ब्रह्म” इति तन्निरोध इति तत्त्वविदः । अथ शक्ति-

विशेषीयसंज्ञारवाद इति निष्कार्क्याः । अक्षेरनन्त्याः; सव्यगाविष्कारी न जातु सन्भवत्यतीत्या निरीधीऽपि परात्मनि विद्यतएव । अस्या निरीधीऽप्यन्तत्वाविष्कारांशे स्यत्त्वत्वमिति नियत-
मन्वत्कारात्प्रतिष्ठापयित्वा कालेष्वपि कार्यरूपायाः सृष्टेः सत्त्वचेति ।

मायासौकारात्प्रकाशः प्रथममीश्वररूपमित्यस्य तत्त्वाविष्करणेन स्याज्ज्ञातत्वादिदृशपरिष्कारः । युगपत्-पूर्वापरनिखिलज्ञाननिधानं परं ब्रह्म ज्ञातज्ञानश्रेयभेदशून्यमिति निर्दोशं व्याकृतव्याकृतत्वं नामरूपयोः श्रद्धाविष्कारनिरीधी च न तस्मिन् किन्तर्हि जीवबुद्धावित्यायाति । ज्ञानवसाकारिणं तस्मिन् विद्यमानस्यास्य तस्यां प्रोद्भावनं हि सृष्टिरतस्तदादौ परस्य औदात्तप्रवेशं बर्णयन्ति श्रुतयः । ब्रह्मणः सर्वशक्तिज्ञानसम्पन्नत्वेऽपि जीवं विना केन वा तदुपलभ्येतेति तस्येश्वरत्वं तदनुप्रवेशएव तद्विद्योचरी भवतीति वदति श्रुतिः—“एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञएवोऽन्तर्भाव्येव धीनिः सर्वस्य प्रभावाय्यौ हि भूतानाम्” इति । परात्मपारस्विकेणानुवाचानुदनाश्रुतीऽयं जीवः प्रवीधि सर्वेश्वर-
त्वादिकमनुभवस्य प्रियत्वेनेति, तथीपत्यासः । सर्वधामीश्वरत्वेऽपि सर्वज्ञानाधारत्वेऽपि सर्वेषां नियन्त्रित्वेऽपि सर्वेषां कारणत्वेऽपि सर्वेषां प्रभावाय्यवस्थानत्वेऽपि तत्प्रधाना व्याहरणं जीवेनेति न तुरीये किन्तर्हि जीवपरिचयत्वरि प्राञ्च तन्निरीक्षणानामुच्छेदः । न खलु परब्रह्मण्यविद्यमानानां सर्वेश्वरत्वादीनां जीवबुद्धावाकस्मिकी क्लृप्तिरिति वक्तुं शक्यम्, तत्सूक्तैः कारणात्मैषी सर्वकारणे परब्रह्मण्येव तस्य विद्यान्तेः । अतएव “सर्वानुभूः” (२३।३) इति दिशेषणं निरुपाधिकेऽपि उद्धारण्यके । सर्वेश्वरत्वादिकं सायिकमित्युक्ते स परात्मैव मायी, सा माया तदनन्त्या तत्-
प्रकृतिस्तत्प्रकाश तच्छक्तिरिति ब्रह्मस्वरूपएव तस्याः प्रवेशं कीं निवारयेत् । अतएव हि उद्धार-
ण्यके—“रूप रूपं प्रतिरूपीभवत् तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुषरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश” (ऋक् ६४, ४०५, १८ ऋक्) इत्युद्घृताया ऋची व्याख्यानवसरि
“मायाभिः प्रज्ञाभिः” इति वैदिकमायाशब्दस्य निरुक्तोक्तं प्रज्ञं त्यर्थे भाष्यकार आट्टत शनू । अतौयं
यदुक्तमुपरिष्टात् तत्सर्वमनुश्रुतिरिति । रूप्यते शब्दप्रतिऽनेनेति रूपम् । “सर्वं ज्ञानमनन्तम्”
इत्यादिशब्दैः प्रख्यातं यत् तद्रूपम् । तस्य सत्यादिशब्दैः प्रसिद्धस्य रूपस्य प्रतिचक्षणाय प्रतिस्थापनाय
जीवबुद्धिगीचरीकरणाय इन्द्रः परमेश्वर्युक्तः परात्मा रूपं रूपं शब्दत्रिवयभूतं विषयं प्रति विषयं
प्रति प्रतिरूपी—“ब्रह्मस्वभार्ता हि प्रपञ्चः” इति न्यायान्—यी यो विषयः सत्यादिषु यत् यत् रूपं
प्रकटयति तत्तद्रूपी बभूव । एषं प्रतिरूपमवनेन स मायाभिः प्रज्ञाभिः विचित्रज्ञानकौशलेः
पुरुषरूपः एकः सन् बहुरूपः ईयते गम्यते—“बहुस्याम्” इति प्रतिज्ञानुसारेणैकमेवाद्वयं ज्ञानवत्
विषयं प्रति विषयं प्रति भिन्नरूपेण प्रतीयते । चरमपादस्य ऋक्संहितासङ्गतव्याख्यानवारणाय
वेदान्त आह—“अयं वै हरयः अयं वै दश च सङ्ख्याणि च बहूनि च अनन्तानि च विषयाधामसंख्येयत्वात् ।
“यदि हि नामरूपे न व्याप्तिरिति तदास्यात्मनी निरुपाधिकं रूपं प्रज्ञानवसाख्यं न प्रतिस्थापितम्”
इत्यनेनेमेवार्थे भाष्यकारोऽभिप्रैति । प्रततीचतपने यथा तपतीति तथा युगपत्-पूर्वापरनिखिल-
ज्ञाननिधाने परात्मनि “स वेति वेद्यं” (ऋ, ३।१२) “स तपसाया इदं सर्वमसृजत्” इत्यादि-
लडादिप्रयोगसात्कालिकजीवानुभूतिमपेक्ष्येति सर्वं निरवद्यम् ।

“वाचाराभ्यश्च विकारी नामधेयं सृष्टिकैल्येव सत्यम्” (का. ६।८।१।४) इति सर्वकारण ब्रह्मेव सत्यं सत्यं विकारजातममृतमिति सिद्धे “ते ह्यदमरा तद्ब्रह्म” (३।१.८) इति नामरूपयोः सत्त्वन् नित्यस्थितित्वादिभ्यः । “सृष्टिकैल्येव सत्यम्” इति निवचनेन तदन्वयसिद्धिकारीऽतएव इति सिद्धान्तं “सर्वेषु नामरूपादि सदात्मनैव सत्यं विकारजातं स्वतस्सृष्टमेव” इति श्रीमच्छङ्करोक्तिः परिशील्य सर्वेषां वादिनां मतसामञ्जस्यं विदधातीति वितर्केशालम् । ब्रह्मणि नित्यस्थितयोर्नामरूपयोः जीवप्रवलेन स्थूलत्वमेव श्रुतिरनुमीदते न पुनः सूक्ष्मत्वमिति न भवितव्यम् । तैजोब्रह्मसंज्ञनकथयान्, “पृथिवी च पृथिवीमात्रा च” इत्यादि कथमाह तयोर्ज्ञानबलाकारत्वमेव साधयति सा, सुतरां परात्मैव तत्प्रकृतिसद्योनिस्तदोजमिति (१।४।१३-१७) वेदान्तकृतान्तः । विश्वे विराजमानः परात्मा प्रथमतस्तयोगेनैव बुद्धिविषयोभवतीति तद्वाचा स प्रथते जीवसन्निधौ । न खलु स्युर्नेन्द्रियजातं मनो विना स्वविषयान् यस्मैतुं शक्नोति, अतः सूक्ष्मजगत्त्रिरपेक्षमानस्यपारः स्वप्न एव मनसः साक्षात्प्राप्तमिति तस्मिन् ज्ञानमात्रप्रतिभाननिमित्तं तैजसनात्मा परात्मा स्थायते । स्वप्नोऽयं जीवसृष्टिरथवा ब्रह्मसृष्टिरित्येव (३।१।१-३) अंतर्भेदोऽस्ति चित्करः । दृष्टानुभूतविषयाणां स्वप्नाकारिणीपस्थितिः केवलजीवकर्तृकेण सत् सर्वकारणस्य कारणत्वं व्याहृतेत । अतएव श्रीमच्छङ्करोऽप्याह—“न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञवशात्पारः प्रतिविध्यते, तस्य सर्वेष्वरत्नात् सर्वास्त्वयवस्थासंविष्टात्त्वोपपत्तेः । पारमार्थिकस्तु नायं सन्थाश्रयः सर्गोविद्यदादिसर्गैवदित्येतावत्प्रतिपाद्यते ।” (३।१।४ भा) इति । तृतीयस्य प्राज्ञस्य च तत्त्वमेवमुक्तं गीतायाम्,—

परसत्त्वानु भावोऽस्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः ।

यः सर्वेषु भूतेषु नश्यत्तु न विनश्यति ॥ (गी, ८।२०)

इति प्रकृतेर्जगदभिव्यक्तावपि तदतीतत्वेनाव्यक्तं ज्ञानाद्यविषयं नित्यमविनाशि सत्प्राप्तं तृतीयं परतत्त्वमवतिष्ठते, अन्यथा जगदभिव्यक्तौ तस्य निःशेषता, जीववत् जगच्छरीरे बह्वत्वं, बह्वत्वं पुनः सन्नियन्तृत्वे तत्प्रकृतिकाभिव्यक्तौ चासामर्थ्यं तस्मिन् प्रसज्यते । अतएवाह ऋक्—“प्राज्ञोऽस्य सर्वा भूतानि विपादसासृतं दिवि ।” (१०म, ८०वृ, ३ च्छक्) इति ।

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्वा लभ्यस्त्वनन्वया ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम ॥ (गी ८।२२)

इति योऽसौ सर्वमात्मन्तन्तर्भूय परिव्याप्य च विद्यमानः सोऽयं परमपुरुषः प्राज्ञ इत्याख्यायते । परात्मनः सर्व्वातीतं सर्व्वसात्मन्तन्तर्भूय व्याप्य च स्थितमत्त्वं युगपदेव तस्मिन् विद्यतइति पञ्चमेकं परिहाय पञ्चान्तरमाश्रित्य वादिनां, विवादोऽपारमार्थिकः । एकस्य परात्मनः जगति जीवे च तदतीतत्वेन च स्थितौ नामभेदेन ग्रहणं जीवबुद्धानुपपत्तौ दर्शनकाले वावृष्टिताद्यवहितत्वज्ञापनाद्येव, न तु तस्मिन् कोऽपि पारमार्थिकोऽव्यक्तो वा भेदोऽस्ति (३।१।११-१२) । बुद्धिभेदेन दर्शनतारतम्यं गीतायामुक्तम् । तद्यथा,

सर्व्वभूतेषु येनैकं भावमवग्रयसीचते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावात् पृथग्विधान् ।

वेति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥

यत् कुत्सवदिकस्मिन् कार्ये सक्तमस्मैतुकम् ।

अतस्त्वार्यवदस्य च तत्तानसमुदाहृतम् ॥ (गौ, १८।२०—२१) इति ।

“एकात्मप्रत्ययसारम्” इत्यनुकूपं यज्ञज्ञानं जगति जीवे तदतीतभूमौ चैकमेव परात्मानं पश्यति, तत् सात्त्विकम्, यत् पुनर्विश्वतैजसादिभेदस्य परात्मानं तात्त्विकबुद्ध्या तत्तद्वेदेन तं पश्यति तद्राजसम्; यत् शुक्लाम्बुखलादावीथरबुद्ध्या तदन्यत्र न तं पश्यति, तदतिरिक्तं जगज्जीवञ्च तदधिष्ठानवर्जितत्वेनावसन्त्यते, तत् तामसमिति विवेकः । आत्मेति शिव इति प्रपञ्चातीत-प्रज्ञानघनकल्याणघनरूपस्य बुद्धिगोचरी करणीपायभूतत्वेन परापरप्रकृतिसम्भूतं जगज्जीवञ्चा-ग्रहीत्वा परात्मन्युपहितानुपहितदिभेदबुद्धियैरनुमन्यते तस्मिन् भेदस्याविद्याकृतत्वं मन्यमानैः, तैरजीगुणप्रेरणया लौकिकसिद्धान्तएव तात्त्विकत्वेनीपस्थाप्यते; यतो न जातु परात्मन्यविद्या-संस्पर्शः सम्भवति रजस्तमोऽनुबिद्धे जीवएव तस्याः प्रादुर्भावात् । सेयमेकस्मिंस्तस्मिन्नखण्डे भेदबुद्धिं जनयति । न वयं भेदस्याविद्याकृतत्वं किन्तु मायाकृतत्वमनुमीदयाम् इति चैत्र, माया प्रज्ञा वा न हि मिथ्याभूतस्य जनयित्री स्वस्वरूपविच्युतिप्रसक्तैः । अतः प्रज्ञारूपमायाविरोधिष्यन्विद्येव सेति वक्तुं युक्तम् । ‘चेदेवं कथं “सत्यघातञ्च सत्यमभवत्” (तै २।६) इति । “असवा इदमथ आसीत् ततो वै सदजायत” (तै २।७) इत्यत्रास्य तत्त्वमन्वेद्यधौयम् । अष्टतमसदभावान्मक-मसाकल्पमव्यक्तम् । ततः सती भावात्मकस्य स्वरूपानुपप्रेषयागमी व्यवहर्तुर्व्यवहारात् । यद्येवं न स्यात्, भवेद्भवहर्तुर्व्यवहारविच्छेदः । यथा श्राद्धिल्यसूत्रभाष्ये श्रीमत्सूत्रप्रश्नर आद्य— “नापि भगवान् वादेरायथः क्वचिदपि सूत्रे संसारस्याज्ञानकल्पितस्वरूपत्वान् प्रस्युत सप्रवृत्तिगिरा-करणेन आयत्सृष्टेः सत्यत्वम्” इति, तथेदमपि वक्तुं शक्यं यत्, न स क्वचिदपि सूत्रे परात्मन्युप-हितानुपहितत्वादिभेदमुदञ्चयत् । अखण्डं खण्डबुद्धिर्जनयित्री सैषाविद्या तत्त्वज्ञानेन भाष्येति तत्त्वजिज्ञासा तदुपायभूतवेदान्तपर्यालोचना च ।

सर्व्वेतीते तुरीये परात्मानं आत्मेति शिव इति विशेषणद्वयं जीवानुभूतिगोचरं तं करीतीति प्रज्ञानघनरूपत्वं कल्याणघनरूपत्वं न केनापि वादिनाऽनादरणीया । जनकेन द्रमबासाकिः संवादी यथा सत्तामावेण वस्तुज्ञानापेक्षया तन्मूलस्वरूपज्ञानस्य वैशेष्यं दर्शयति तथा वेदान्तेषु सर्व्वेष्वेति न विचरन् । न हि जातु वस्तुसत्ता तत्स्वरूपमन्तरेण बुद्धौ प्रतिभातीति सर्व्वजनानुभवः केनापि तर्केषापसारणीयः । शक्तिव्याप्यैतन्व्यं वा शिवापरनामानन्दी वा नियतं सत्तासाधुचर्यं भजतइति सच्चिदानन्दं ब्रह्मेति सर्व्वेषां वादिनामैकभूमिः । सर्व्वेषां वितण्डादृष्टिकालुष्यं व्यनक्तौति विवक्षितः सर्व्वथा सा परिहृय्या । नैतानि विशेषणानि किन्तु स्वरूपाशीति सूत्रविचार एकेषा-सागनुकलादस्याधिलमपरेषां वस्तुगतत्वात् स्थायित्वं पारमार्थिकत्वं दर्शयतीति नातिशयोरः, अतो द्विविधं हि विशेषणं वस्तुगतमागनुकचेति भेदसाधने न कापि बाधा । वस्तुगतं वस्तुस्वभावकं विशेषणं हि स्वरूपम्, भागानुकल्पन्यथा विपरिवर्तनसहत्वात् । न हि सादृश्यं वैसादृश्यञ्च विना वस्तुपार्थक्यज्ञानं जातु सम्भवति । तत्तु वस्तुगतैरागनुकैश्च विशेषणैः सिद्धयति । आधुनिकैः प्रमाथितं शुक्लत्वादीनामागनुकत्वं शक्तेरेव वस्तुत्वञ्चेति सिद्धान्ते सर्व्वथा शुक्लत्वादीनामपार-मार्थिकत्वं न भवति, यतः स्वतीऽश्रुतत्वेऽपि शक्त्यात्मना तु तेषां सत्यत्वं न केनापि वादिनापनेतुं शक्यम् । यदि हि न शक्ती वैचित्र्यं स्यादन्यत्र तत् संज्ञानर्थं कुतो वा सम्भवेत् । शक्ति-

विश्वकृतिरिति पूर्वमेव प्रतिपादितम्, सा परात्मनाऽनन्या नासतीत्युक्तम् । शक्तिवैचित्र्याणि जगति प्रकाशमानानि तत्तद्विशेषणत्वेन परिशुद्धीकृतानि । शक्तिरेव सती तद्वैचित्र्यसम्भूतानि विशेषणान्वसन्तीति वक्तुं न युक्तम् । प्रज्ञानघनाख्यरूपप्रस्थापनार्थं यदि नामरूपव्याकरणं, तदात्मशक्तिवैचित्र्याख्यापनार्थं शक्तादीनां पदार्थेषु संज्ञामणमिति कीऽत्र दीयः । नामरूपव्याकरण-मेव वैचित्र्याख्यापनमित्युक्ते शक्तादीनि रूपाणि तत्तद्युक्तानि नामानि च तत्तत्पदार्था इति सिद्धयति । न वयं तत्र श्रौतसिद्धान्ते विवदासः प्रज्ञानघनाच्छेदनस्यत्वात् ; विषयवैश्याय नामरूपव्याकरण-वैचित्र्याख्यापनयोः प्रतियोगितया स्थापनभावमन्याकमभिप्रेतम् । एवं स्वविश्वनिर्लिखितवादिनां विवादीऽप्यपासः । यतः परात्मनि स्वगतभेदसाधकविशेषत्वविरहेऽपि स्वात्मशक्तिसम्भूतजग-त्सौवर्तो भेदसाधकविशेषत्वमस्येव । व्यावहारिकमदिति न तस्य पारमार्थिकत्वज्ञानिसत्तएव व्यवहारप्रवृत्तौ व्यवहारस्य च नित्यप्रवृत्तत्वात् । अतएव हि “यथावज्ज्योतिश्व्यवहारी न स्यात् निर्लिखितत्वादिति तन्न, व्यावहारिकधर्ममादायेव तद्व्यवहारीपपत्तेः, परमार्थत एतद्व्यवहारमावे बाधकाभावात्” इति मिताचरब्रह्मपूचविरहितब्रह्मण्यो नियमवद्व्ययति । “पारमार्थिकस्तु नायं सन्ध्यायसर्गो विद्यदादित्वत्” इत्युक्त्वा “न च विद्यदादिसर्गस्याप्यात्मिकं सत्यत्वमस्ति” (१।२।४ भा) इति श्रीमच्छङ्करोक्तिः स्वतोऽद्वैतत्वं सदात्मना तु तस्य सत्यत्वमिति स्वीकारात्त विवादकोटिसारी-इति । जीवो नियतमात्मतः परात्मनो विशेषत्वं पश्यन् तत्स्वरूपभूतं सत्यज्ञानादिकमनुभव-विषयीकरोति, तत्तत्स्वरूपात्मस्थीकरणेन च स्वात्मस्थितान् तत्तद्विन्दून् विपुलीकरोतीति कीऽत्र विवादविषयः । अनेन पुनः “सत्तामात्रेण वस्तुज्ञानापेक्षया तन्मूलस्वरूपज्ञानस्य वैशेष्यम्” इति ब्रह्मसामर्थ्ये तदनवयम् । प्राज्ञालिङ्गितजीवस्य नित्यत्वं तैगैक्यं सत्यगैक्येऽपि दृक्शक्त्यादेरवि-श्लुप्तत्वञ्च वेदान्तं सुव्यक्तमिति तद्विचारिणालम् । जीवात्मनो दृक्शक्त्यादेरविश्लुप्तत्वेऽपि क्रियाशील-त्वेऽपि च कथं न प्रकृतिपरमपुरुषाभ्यां विभक्तत्वं द्वितीयत्वसास्येति जिज्ञासाया—“कर्मशक्तिप्रवृत्ती-ऽपि नैव किञ्चित् करोति” (गी ४।२०) इतिवत् सर्वथातद्विरीधित्वपरिहारादात्मकर्तृत्वनिष्कीर्ण-प्रकृतितनियन्तुः परात्मनः कर्तृत्वमात्ररूपत्वं नैति । कथमकर्तुः कर्तृत्वम् ? सर्वकारणत्वात् । अस्मा-द्विक्रियत्वेऽप्यन्वच क्रियासंचारणात् कारणत्वमस्य ।

६ । षष्ठे पुनर्निर्गन्तरीत्यपि स्थितेन सिद्धान्ते न स्यादादिनां विरोधनिष्पत्तिरिति तमेवाव परिशुद्ध तस्यं निरूपयामः । न हि खलु जीवमननुप्रविश्य सृष्टेः सम्भावनास्ति । अतएव जीवपरवीरकञ्च ब्रह्मभेदे प्रकरणं निबद्धमिति मिताचरब्रह्मपूचविरहितकारणवचनं वयं ब्रह्-मन्त्यामहे । “ब्रह्मविदाप्नोति परम् । तद्विषाऽप्युक्त्वा । सत्यं ज्ञानमननं ब्रह्म । यो वेद निश्चितं शुद्धया परमे व्योमन् । सोऽनुति सर्वान् कामान् सद्य ब्रह्मणा विपश्चितेति । तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः सभूतः । आकाशादायुः । वायोरग्निः । अग्नेरायुः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या भोषधयः । भोषधभ्योऽन्नम् । अन्नाद्देतः । देतसः पुरुषः । (ते १।१)” इति जीवपरात्मनीरेकाञ्च स्थितिरस्मिन् प्रकरणे प्रधानतयीपतिष्ठते । परमे व्योम्नि शार्दाकाशं शुद्धया निश्चितं सत्यं ज्ञानमननं ब्रह्म यो वेदेति कथनात् जीवात्मनि तत्परिष्कारत्वेन विद्यमानं ब्रह्मवाचाभिधेयम् । ‘तस्मादा एतस्मादात्मनः’ इत्यत्र तदेव ब्रह्म एतमेव जीवात्मानं परिष्करो-नाभिप्रवृत्तेः केनेवात्मशब्दं नाभिधेयति युतिर्गैवा माण्डुक्ये (५।१) यथा च ब्रह्मदारण्यके (१।११) ।

सत्येव' पञ्चस्रमयादिपूर्वेषु परमात्मालिङ्गिणी जीवएवाभिधेयी भवति । ततो "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्युपक्रमः, "सोऽनुति सव्यान् कामान् सङ्ग ब्रह्मणा विपश्चिता" इत्यत्र चरितार्थः, न पुनः पूर्वेषु पञ्चसु तस्य प्रसरइत्याद्याति, तत्र तत्र परालिङ्गितजीवस्यैव प्राधान्यात् । न हि जातु नीच-परा भुतिः कुत्रचित् परिष्वङ्गुराधान्येन जीवस्य प्राधान्यं स्थापयति, यद्येवं स्यात् "ब्रह्मस्रमयाद्यस्य-मनीमयविज्ञानमयानन्दमया ने यङ्गत्वात्" इति जीवात् परात्मानं प्रथक्कृत्य समेव यद्गीतुं न कौऽपि शक्नुयात् । यद्यस्रमयादिषु सर्व्वेवैव साचाङ्गद्वैवात्मनेन यङ्गचौयम्, तदैकत्वादन्यस्या-नरतमलकघनेन चरमे पर्य्येष्ट्यानन्दमयस्य ब्रह्मलनिकषणं सूत्रकृती भवतिरेव । न हि सर्व्वेषु-पादिषु ब्रह्माविर्भावदर्शनं समानं जीवसन्निधौ तत्तदुपाधिव्यवहितत्वात् सात्मनि लव्यवहितत्वात् तत्रैवापरीच्यदर्शनमभिदधाति भुतिः "तत्त्वमसि" इत्यादिवाक्यैः । अतः परात्मालिङ्गिणी जीवे-स्त्रिभ्रान्तपरिशीघनेन ब्रह्मदर्शनमपरीच्यं भवतीति तत्साधनाय कल्पितानां पर्य्याषां तारतम्य-नान्तरत्वंसुक्ता चरमे कीष आनन्दमये सर्व्वान्तरलमुच्यते । "एकात्मप्रत्ययसारम्" इति श्रौत-न्यायेन सर्व्वेषु पर्य्येष्टक एवात्मा ब्रह्मति "असन्नैव" इति मन्वादनन्तरं "तस्यैवैव श्रात्रीर-आत्मा यः पूर्व्वस्य" इति निवचनम् । प्रथमे द्वितीये पर्य्येष्टि ब्रह्मोपासनं तस्मिन्निदुक्ता तृतीये चतुर्थे पञ्चमे च तत्रेदमनेवोक्तमित्येत्चित्तये न किमपि तारतम्यमस्तीति न वाच्यम् । तृतीये ब्रह्मणी मनोऽतीतत्वकघनेन तत्रानन्दस्फूर्त्तौ, चतुर्थे त्वगुष्ठिते कर्षणि ब्रह्मकर्षणसमाधिना प्रसाद-निर्हतिः पापपरिहृयः सर्व्वेकामावाप्तिरिति तद्द्वारकेषु वेदनमिति पञ्चमीक्तावेदनाचयीसस्य विशेषः । पञ्चमे तु "अस्तीति ह्रवतोऽन्यत्र कथन्तदुपलभ्यते" इति श्रौतन्यायेन वेदनमत्र साचाङ्ग्यनमिति श्रेयम् । आनन्दमयी न आनन्दआनन्दएव ब्रह्म, अत आनन्दमयीजीवएवेति सिद्धान्तो न इषिरी-भास्त्रुक्त्वे जीवपरिष्वङ्गानन्दमय इति विशेषणदर्शनात् । तुरीये 'न प्रज्ञानघनः' इति कथनान्न-स जीवपरिष्वङ्गा ब्रह्मति भयनम् "एकात्मप्रत्ययसारम्" इत्यनेन विरोधमुद्भावयतीति जीवप्रकृते-स्तुरीये तस्मिन्निवभक्ततया स्थितिप्रदर्शनार्थं परिष्वङ्गत्वास्वीकारसाक्षिभित्ति तत्त्वम् । आनन्दमुक्त्वं तस्यानन्दाङ्गत्वं स्वातन्त्र्यं दर्शयति, योऽसावानन्दमुक्त्वं स एवानन्दमय इति निरुपाधिकादात्मनी-ऽस्य भेद इति चेत्, न ; विश्वतैजसयीरेकीनर्दिश्रतिमुखवत् चेतीमुखेनानन्दसम्भोगो न परिष्वङ्गति-किन्तु तद्वावापन्नं जीव एवेति—"वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं हृषं परिष्वस्यति । तयोरेव्यः पिप्लव" स्वाहृत्पानब्रह्मन्वी अग्नि आकशीति ॥" (ऋक् (म, १६४४ २०ऋक्) इति परिष्वङ्गानन्ददाता जीवसद्गीक्ता च पक्षिलेन कपित इति तत्त्वम् । एवमप्यानन्दमयी ब्रह्मति न सिद्धयति, यतो जीवेशानन्दसंक्रमणात्तस्यैवानन्दमयत्वम् । आनन्दमीक्ता स्रज्ञानन्दमय इति न सिद्धयति दाहलभोक्तृत्वभेदविषयीपात् । ननु प्रज्ञानघनएवानन्दमय इति जीवपरधोरेकत्वे तयोरेवानन्दमयत्वं भीतृत्वचौभयमिति ? नैवम्, परे न जातु भोक्तृत्वं सन्धवत्यतो दाहलभोक्तो-र्भेदस्यापरिहृय्यत्वात् तयोरेकत्वेन प्राञ्चइत्यभिधानत्वेऽपि तत्राधिक्यवधेयिणात् जीवपरधोरेकत्व-स्थितिमानं भव्यते । हि यथात् आनन्दमुक्त्वं शिवोमुखः, अतएवानन्दमयः प्राञ्चइति वचनम् दर्शयति जीवसम्बन्धवशात् आनन्दमयस्यैव प्राञ्चइति संज्ञा । आनन्दइत्यनुक्तानन्दमयइत्युक्तिः पुनः सभोग-काक्षे प्राप्यंमुक्त्वंचित्तलमानन्दस्य औधिनाशुभयै इति ज्ञापयति । न हि खलु पुनः पुनरभि-रानन्दमयमभिज्ञत्व किन्तु आनन्दमित्यभ्यासासिद्धत्वादीनन्दमयी न ब्रह्म भवितुमर्षतीत्युक्तिर्न

रक्षिणः ; जीवज्ञानान्दप्राप्त्यानुभवेन न जीवपरिषक्तु रानन्दत्वं व्याहृत्यते ; जीवस्यैवात्र तदनुभवे-
नान्तर्वाञ्छानश्रवणसम्भावना न तत् परिषक्तु रत आनन्दएवानन्दमय इत्यव्यचानन्दपर्यदेनानन्द-
मयस्याभासत्वं की निवारयेत् ? मयटा (पा, ५।४।२१) प्रस्तुत आनन्दएवीच्यते प्राचुर्यं
वीकृतेरिति न कीऽपि दीषः । ये तु पञ्चपर्वसमापनान्तरं “अथातीऽनुप्रश्नाः” (तै, १।६)
इत्यथशब्दवलेन जीवतत्परिषक्तु प्रधानात् पञ्चपर्वप्रकरणादस्य साक्षादानन्दप्रधानप्रकरणस्य
सम्बन्धविच्छेदं मन्यन्ते, ते प्रकृताया उपनिषद आद्यन्तमध्ये आनन्दस्वरूपीपत्याख्यानलक्ष्यं
(१।१।१३—२०) निचन्ते । “आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्म प्राणारामं मनआनन्दं शान्ति-
सद्युद्धमस्तम्” (तै १।६।२) इत्युपक्रम्य मध्ये “तस्माद्वा एतस्मिन्निज्ञानमयादन्वोऽन्तर आनन्दमयः
(२।५) ; “रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति । कोह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यद्येष
आकाश आनन्दो न स्यात्, एषस्त्वानन्दयाति (२।७) ; अन्ते “आनन्दी ब्रह्मेति व्यजानात्”
(३।६) “एवमानन्दमयमात्मनमुपसंक्रम्य” (३।६।१०) इति । आनन्दमयो जीवः “ब्रह्मपुच्छं
प्रतिष्ठा” इत्यचल्यं पुच्छं ब्रह्मैव प्रधानमिति ब्रह्मपुच्छवादं न वयं बहुमन्यामहे, श्रुतिप्रक्रमभङ्गात्
व्याचरविरोधित्वाच्च । युक्तायुक्तविचारोऽस्य मित्वाचरब्रह्मसूत्रविहती द्रष्टव्यः ।

अनमयादिषु “प्राणस्य प्राणसुत चक्षुष्यन्नरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः । ते
नित्तिकुर्वन् ब्रह्मप्राणमयं मनसेवामन्यम् ॥” (ऋ ६।४।१८) इत्यनुरूपमन्त्रे प्राणं मनसि बुद्धी
जीवं च तत्तच्छरीरकमात्मनस्तर्थाभिषं पश्यता तन्मनचिन्तोपासनं प्रकरणस्यास्याभिप्रायः ।
इथास्तु विशेषः—अन्नमये—अन्नरसपरिपुष्टं स्वर्गेष्वन्नस्यान्नत्वेन पोषयित्वेन बुद्धिसान्निध्यपरिचिन्त-
नम् । अतएव तंशैरङ्गं जीवपरयोरेकत्र स्थितिप्रदर्शित्वित्वापोषणम् । एवमन्यत्र । अन्न-
मयेतत् साधनमनुमीदते, तद्यथा—‘अयं मे हृत्तो भगवानयं मे भगवत्तरः । अयं मे विश्वभेषजोऽयं
शिवोभिमर्षणः ॥” (ऋक् १०म, ६०सु, १२ऋक्) इति । प्राणमये—शरीरस्यास्य भिन्नभिन्न-
दर्शेषु भिन्नभिन्नाकारिण प्रकाशमानासु प्राणक्रियासु प्राणस्य प्राणत्वेन जीवनधारयित्वेन बुद्ध-
सन्निधिं परिचिन्त्य प्राणक्रियापरिपीषिकायां पृथिव्यां प्राणरूपिब्रह्मसन्निधानविमर्षणम् । अत्र
“प्राणो ह्येष यः सर्व्वमूर्तेर्विभाति” (सु ३।१।३) इति । मनोमये यजुराद्यध्ययनविषयेषु अनङ्गी
मनस्त्वेन चेतयित्वेन वागतीतबुद्धपरिचिन्तनं तज्जगितानन्देन च विगतभयत्वम् । विज्ञानमये—
बुद्धकर्मसमाधानीपथीगिमनोत्रक्षु सध्वुद्धिविज्ञानकारणे मनोवर्षं सङ्कल्पं च “विज्ञानमानन्द
ब्रह्म” (ऋ, ५।२।२८) , “बुद्धिर्बुद्धिसतामसि” (गौ ७।१०) इति बुद्धिर्बुद्धित्वेन बोधयित्वेन,
जीवपक्षे—प्रज्ञानघनत्वेन बुद्धदर्शनम् । आनन्दमये—आनन्दस्य भिन्नभिन्नाभिव्यक्तिषु प्रियादिषु
सर्व्वान्तर्भावके तत्तदभिव्यक्तिमूलं बुद्धाणि च “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति स्वात्मनि, पञ्चान्तरं—जीव-
परिषक्तु रित्वा साक्षादानन्दघनबुद्धदर्शनम् । आनन्दघनत्वपरिषदाय सर्व्वान्तर्भावकत्वेन तत्तदभि-
व्यक्तिमूलत्वेनात्र बुद्धभावनात् बुद्धपुच्छवादस्य साधनपक्षे सामञ्जस्यमिति सर्व्वमवदातम् ।

७—२३ । आपरिसमाप्तेर्ब्रह्मणः सर्व्वगतत्वं प्रसङ्गतः सर्व्वतीतत्वसाभिधायैकस्योपासनाया-
मन्यस्य च ज्ञानपरिषुद्वावुपयोगितां दर्शयन्ति अतयः । यद्यपि वेदोक्तकर्माध्यवधीरयन्ति ता,
तथापि तदुक्तान् देवान् “एकं सविमा बहुधा वदन्ति” (ऋक् १।१६।४६) इति वैदिककथाव्याख्यानति-
क्रमणीयतयैकस्यात्मस्वरूपप्रकाशस्थानत्वेन ऋद्धीत्वा स्वासाधारणाध्यात्मिकविषयेषु च ब्रह्मानुसन्धानं

तत्र बीजयित्वा सर्वगतत्वमेव ब्रह्मणः सर्वेषु स्थापयन्ति । “एतच्छिब्रुदरमन्तरं कुर्वते, अथ तस्य भयं भवति” (तै, २।७) इति हेतोः प्रकाशस्थानानि दृष्टितोऽपसार्यं सर्वेषु ब्रह्मणश्चक्षुस्य प्राधान्यमिति, आदित्ये, अग्नी, वायौ, प्राथे, पृथिव्याम्, आकाशे, अन्तरिक्षे, दिवि, समुद्रे, चन्द्रे, विद्युति, गायत्र्यां, ज्योतिषि, तमसि, हृदये, चक्षुषि, श्रोत्रे, दिक्षु, सुखे, नाभि, वाशि, मनसि, सङ्कल्पे, चित्ते, ध्याने, विशानि, वक्षि, अग्ने, अक्षु, तेजसि, खरे, आश्रायाम्, इत्यादिव्यनेदेन ब्रह्मदर्शनमभिदधाति । सर्वोत्थेताम्यन्तर्भूय भूषि, अक्षु, आत्मनि सर्वगतत्वेन दर्शनं परिसमापयन्ति । आदित्ये शिब्रुश्चक्षुस्युवादिक्लपनस्यगुणसुरणेनेति नैतदितिचित्रम् । ये पुनरिदमनुसृत्य परब्रह्मण्योऽपवत्सं स्थापयितुं यतन्ते, तान् “रूपं रूपं प्रतिरूपीभवतु तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाथ” (१।२१) इति वेदान्तानुमीदिता ऋक् प्रज्ञानघनरूपत्वस्वीकारे कालयतीति इया वाञ्छितसङ्घातः । अत्राह मित्ताचरत्त्वविव्रितज्ञानम्—“अन्त्यादिभूषे नित्यानपायिविद्यश्चविशेषस्यापि ब्रह्मणि नित्यज्ञानान्दादिवत् साधनात् सर्वेषामपि परब्रह्मविद्यासु विद्यश्चविशेषस्यापि सौचादिपदव्याख्यानान्दादिवदुपसंहारः कार्येणैवेति तत्तावदसङ्गतम् । निष्कलस्य ब्रह्मणो विद्यश्चविशेषे मानमेव गच्छतीति अन्त्यादिभूष एव बन्ध्यमाश्रितान्, ‘अशरीरस्य ब्रह्मणः’ इत्यादि नैत्रायनौयादियुतिविरोधात् ; सगुणस्य ब्रह्मणो मायावशः कार्यविक्रमे विद्यश्चसन्धवेऽपि तस्य साधिकत्वेन नित्यानपायिलायीगात्, केवलचित्तमयनित्यानपायिविद्यश्चविशेषस्य शशशरकल्पत्वात् ।” “ऐशहैरख्यगर्भादिप्रविभागमजानन्ती विशुदेव जगत्कारणं न शिवो जीवत्वत्, शिवएव जगत्कारणं न विशुर्जीवत्वादित्यादिवादान् कुर्वन्तः परास्ताः ।” इति । प्रस्थानान्तरगताः शिवविश्वनारायणादयो न वेदान्तसूत्रविषया इति स्पष्टं स्पष्टमन्वीचत, तद्यथा—“किञ्च मुख्यब्रह्मत्वे विधेयं प्रकरणे वितते सति मन्वेऽकक्षादानन्दमयी गौणब्रह्मत्वपरब्रह्मपदयोर्जननमनुचितमेव । यच्च शैवेरेव ‘नेतरोऽनुपपत्तेः’ इत्यादिषुः-सूत्रौ महानारायणपरतया नीत्वा विवृतं तदेतदयुक्तम्, नारायणोपनिषद्गतवाक्यस्यैव प्रतीकत्वेन यश्चाददर्शनात्, तदुपनिषत्परत्वेन नैतमशक्यत्वात् ; युतिविवरणपरतत्तदधिकरणेषु प्रथमं तत्राख्यवचनवत्त्वदर्शनात् । न चानन्दवज्जीव्यवज्ञानान्तरमेव महानारायणपाठदर्शनेनानन्दवज्ञानानन्दमय इति प्रतीकस्य यश्चात्त्वज्ञानारायणस्याप्यानन्दमयविचारसन्देहत्वेन विचारात् प्रथमप्रतीकयश्चाभावेऽपि न दोष इति वाच्यम् । महानारायणस्य भिन्नप्रस्थानत्वेन विना प्रतीकयश्चानिमिति सूत्रोत्थेत्तदुपनिषत्पराधीति निर्णयायीगात् ।” इति ।

अथ भिन्नभिन्नवेदान्तवचनसंघे यश्चदवश्यवक्तव्यमस्ति संक्षेपतत्तद्विन्द्यंशरूपतया निबद्धते । तत्र सूत्रमेऽष्टमे (७।८) कथं वादित्यस्य शिब्रुश्चक्षुस्युवादिक्लपनं तदुक्तम् । अत्र देवलोकाणां मनुष्यलोकानाञ्च बहुलं यन्निष्कपितं तेन पुनर्लोकविषये कोऽप्यी सिद्धान्तः स्तत्तत्पठिते दर्शयिष्यामस्तत् गतिवन्न्याम् । नवमस्य च (९) लोकासम्पर्कौया विव्रितस्यैव । दशमे (१०) पूर्वत्र परत्र च कारणधर्मो यश्चिन्नेव प्रकाशते तद्दृष्टितोऽपसार्यं ब्रह्मैव तत्राद्या प्लायते वेदान्तेषु । येः पुनः “नामथा एकएव” इत्यभियोकृसमुदाहृतयुती नामधेति विशेषणं नामां प्रेरकसंज्ञारथपीषणकारणत्वादिति व्याख्यायते, तैरपि स्त्रीकार्यं कारणधर्मोऽपि परापरप्रकृतितदधीश्वरीरकत्वमनुभूयात्त्वनाभेदीपक्षीर्त्वीर्दीदीति तदा नामसार्थं रक्ष्णायमेपरिचक्षोभवतीति । कथमिति

जिज्ञासायास्तत्कारणधर्मोपसारेण नामाऽर्थान्वयं सहिलुप्यत इत्युच्यते । आकाशादिब्रह्मभाव-
धामिभं ब्रह्मत्वेन परिग्रही वेदवेदान्तेषु समानः । तत्र तत्र शक्तिज्ञानादिकमनुभूयमानं यदा तद-
न्तरङ्गेथानन्तेन सङ्गतं प्रतिभाति तदा सर्व्वं नामरूपादिकं तिरीधते साक्षात्परमात्माऽऽत्मसन्निधी
प्रकाशते । चतुर्दशे (१४) लोकसम्पर्कोया विवृतिर्गीतवङ्गात् । सप्तदशे (१७) भूमानं स्फूर्तीकर्त्तं
यती यङ्गुयी यथाक्रमं तददर्शनम् । न खल्वानन्वयं स्वयं भासमानमपि कस्यापि चिन्तायत्तम् ।
एवं सति कथं स्यान्नमरूपतिरीधानेन साक्षात् परात्मप्रकाशः ? भूमत्वेन, सर्व्वतीविसारिसत्तया
यसात्वात् चिन्तायानिरवकाशत्वेन । एवमहमुपदेशं चात्मोपदेशं च ।

अष्टाविंशोविंशयोः (१८-१९) पूर्व्वे च आकाशस्य ब्रह्मत्वेन परिग्रही विसृष्टः । नौरूप-
स्याकाशस्य ब्रह्मलक्षणत्वेन यद्वयं साधकानां व्यवहारः । नात्र बौद्धानामपि विभक्तिरस्ति ।
कथमेवं यद्वयमाकाशस्थिति जिज्ञासायां—निखिलप्रपञ्चतिरीधानेन ब्रह्मसत्तापरिग्रहे सा नौरूपापि
सर्व्वतः प्रकाशमानाऽन्तर्व्याप्तमापूर्य्य साधकमालिङ्ग्यती निरूपमानिमां बुद्धिबीचरीकर्त्तुमाकाश-
नास्या उपमेति—तद्विद्वतिः । तस्यां सत्तायां समग्रं विश्वं भूतजातश्च प्रकाशत इत्यतीऽप्युप-
मायास्तस्याः साधुत्वम् । भाष्यकारोऽप्याह—“आकाशो वै इत्यादि ब्रह्मणो लक्षणनिर्द्देशार्थम् ।
आध्यानायाकाशो वै श्रुतिषु प्रसिद्ध आकाः । आकाशइवाशरीरत्वात् सूक्ष्माश्च स आकाशो
नाम” इति । “दृष्टरीऽखिलनराकाश इति लक्षणनिर्द्देशस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति आध्यानाय”
इति भाष्यव्याख्याता । स पुनः “ते यदन्तरा तद्ब्रह्म” इत्यंशं प्रथमं प्रथमादिवचनात्त्वेन
ग्रहीत्वा “ते नामरूपे यस्य अन्तरा मध्ये वसते” इति व्याख्याय पश्चात् षष्ठ्यर्थाद्वितीयादिवचनान-
न्तत्वेन “तथीनांमरूपधीरन्तरा मध्ये यत् नामरूपाभ्याममृष्टम्” इति व्याख्यातवान् । अनन्तस्य
ब्रह्मणो निरवकाशत्वान्नामरूपधीरन्तर्वास्यं तेनापूर्व्वमित्येकतरव्याख्यानेनोभयसिद्धत्वेऽपि विसृ-
ष्टार्थनिदम् ।

विंशे (२०) तेजोवद्रं मूर्त्तं वायुश्चान्तरौचं चामूर्त्तम् । निखिलं जगतीजीवन्नमयं चन्द्रादि-
याश्च, तस्मिन् ब्रह्मसत्तीपक्षधेः पूर्व्वप्रदर्शितप्रकाशस्थानापसारणन्यायिन सिसृत्वेऽपि ब्रह्मरूपत्वेनात्र
कथं मूर्त्तस्य जगती यद्वयं—

सर्व्वाननशरीरीवः सर्व्वभूतगुहाशयः ।

सर्व्वव्यापौ स भगवान् तस्मात् सर्व्वगतः शिवः ॥ (अ १।११)

सहस्रशीर्षाः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतीहत्वा अत्यतिष्ठहशाङ्गुलम् ॥ (अ १।१४)

सर्व्वतः पाषिपादनत् सर्व्वतीऽचिश्चिश्चिरीमुखम् ।

सर्व्वतः श्रुतिमङ्गीके सर्व्वमाह्वय तिष्ठति ॥ (अ १।१६)

इत्याद्याभिसत्कारणं प्रदर्शयते ।

सर्व्वेन्द्रियगुणामासं सर्व्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

सर्व्वस्य प्रभुमीशानं सर्व्वस्य शरणं ब्रह्मत् ॥ (अ १।३)

अपाधिपादी जवनी यद्गीता प्रकृत्यचक्षुः स प्रथीत्यकथैः ।

स वसि वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरयां पुब्वं महान्तम् ॥ (श्र १।१८)

इत्याद्याभिर्भेदेष्वस्य तत्त्वं ज्ञायते । परापरप्रकृतिसालिह्य विद्यमानस्य नियन्तुः परात्मनः करादि-
प्रेरकत्वेन तस्मिन्नेषामारोप इति गायुक्तं, यदि युत्युक्तशोधनस्य बुद्धिर्न जहाति । अतएवाह
मिताचरन्नान्प्रविष्टतक्रुत्—“जीवद्वारा परमात्मनस्तत्प्रविष्टस्य शरीरत्वं भवति चेत्, न निवा-
र्यते, स्नातन्नेत्रेणैशस्य शरीरत्वं केवलं वारयामः ।” इति । श्रीमच्छङ्करेणापि “जगदात्मकं
रूपमाद्यमेकरम्” स्वीकृतम् । नानेन शैववैष्णवाचार्याणां विरोधः । विरोधः पुनः रूपस्यास्य
मायिकत्वात्मायिकत्वस्वीकारे । तुच्छत्वमस्य प्रतिपादयति मायिकेऽमायिके वा शरीरधर्मारोपः
सर्वेषां वादिनां समानानादरविषयः । याऽसौ परीषानन्वा तस्या मायितिशब्देन विमुञ्चनमिनाऽ-
भ्यर्हितत्वं न आतु विचारणीयम् । वैचित्र्यजननेन रूपं रूपं प्रज्ञानघनत्वमेव परस्याभिव्यक्तम् ।
एवं हि शिवस्वरूपेण जीवाय परतत्त्वं ज्ञापयति । यस्तु चित्तसुखार्द्धेनत्वप्रतिपत्त्या मूर्खत्वपरि-
कल्पनं तदपि जीवानुभूतावशरीरत्वेनोपलभ्यते न पुनः शरीरत्वेन, तथा सत्यभिनवेशस्य माध्यात्
घनत्वापगमएव । घनत्वाघनत्वं न परब्रह्मणि किन्नाहं जीवोपलब्धाविति तस्मिन्नेव तदिति
शान्तिरेव । शरीरमूर्खत्वेऽपि स्वर्गशास्त्रं तस्य, अतएवाह श्रुतिः—“नमस्ते वायी तमेव प्रब्रह्मं
ब्रह्मासि” (तै १।८) इति । अनरीचं ब्रह्माश्रमः, तस्य च ब्रह्मलिङ्गत्वं व्याख्यातम् । अनरीच-
मिति ब्रह्मत्वं छान्दसम् । अनः ईत्यते जगत् अस्मिन्निति अनरीचम् । ब्रह्मसाधनं ज्ञात-
सस्मिन् ।

एकविंश (२१) जगज्जीवान्तर्यामिणां परस्परसम्बन्धं प्रदर्शयन् ब्रह्मणि सर्व्वमेदापगमी विप्रियते-
ऽतीऽस्या मधुविद्यायास्तत्त्वनिरूपिकत्वम् । जगती जीवान्तर्यामिणीः शरीरत्वम्, जीवस्य च
नियन्तुरन्तर्यामिणः सर्व्वथा नियमाधीनत्वम्, एवञ्च जगज्जीवयोरन्तर्यामिणा प्रियत्वेनेक्येऽखण्डत्वम्,
तेन चाखण्डत्वेन सर्व्वान्तर्भावकेन ब्रह्मणा—विभजनात् प्राक् यथा कार्यकारणादिभेदगन्तव्यम्—
तथैकरसत्वं सर्व्वस्य दर्शयति श्रुतिः । न पुनर्वक्तव्यमेवेकरसत्वे व्यवहर्तुः सर्व्वव्यवहारनिवृत्ति-
जगज्जीवादेरुच्छेदश्चेति । तथैकरसत्वे स परात्मैव ‘सर्व्वानुभूः’ सर्व्वानुभवकर्ता, सएव ‘सर्व्वान्तर्यामिणः
सर्व्वमनुभवति ।’ विचित्रमेतद्यत् परात्मा सर्व्वमनुभवतीति । तथा हति कथं तस्य तुरीयत्वं
प्रपञ्चातीतत्वं ज्ञानत्वं शिवत्वमद्वैतत्वं वा । जीवानुभवानां वैचित्र्यात् वैषम्यात् परस्यानुभवस्य
वैचित्र्यं वैषम्यञ्च, तेन च ज्ञानत्वादेः हतिः । नैवम् । एकत्वं हि वैचित्र्यस्य जीवात्, तद्विना
वैचित्र्यस्य स्थितिर्न सम्भाव्यते । स परात्मा नित्यमेकः सन् निखिलं जगति निखिलं जीवे तत्तद-
साकल्यहरणोपयोगिभिन्नभिन्नं वैचित्र्यं भिन्नभिन्नं भावञ्च प्रोद्गाहयति । नामरूपवत् तत्तद्वैचित्र्यं
स च स च भावी यदि तस्मिन् विद्योताविभक्तभावेन कुतः स्यात्सोषामागमसाक्षिसास्मिन् । अनुभवानां
सुखदुःखसहभावित्वात् परेऽपि सुखदुःखस्यर्षं इति चेत्, न । एकं मङ्गलं सुखरूपेण दुःखरूपेण
वानुभवति जीवः स्वस्यास्वस्थमानसावस्थानुसारतः । एवमेकस्य द्यात्मकतयायानुभवः सन्धीमाय
शोधनाय च भवति जीवानामिति तत्त्वम् । यदा हि जीवः सर्व्वविरोधविलये परैकैकरसत्व-
माप्नोति, तदा स स्वकिञ्चिद्वैतस्य भावस्य कर्तारमात्मानं न मन्यते किन्नाहं तमेव यतीऽस्यागमः ।

नैषीऽस्यानुभवः निर्याभूतः, तत्तत्तत्तस्यानुभवस्यैव सत्त्वत्वात् । सत्यस्यैतदनुकूल्य 'सर्वानुभूः' इति विशेषणं निरुपाधी ब्रह्मरूपिण्युतिर्निर्णीययति । एवञ्च "सवा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः" इत्यादि वाक्यञ्च निरुपाधी परब्रह्मणि । विशेषणियोगोऽस्याः युतेःसत्त्ववङ्गात् । हाविंशे त्रयोविंशे च (२२।२३) यत्तत्त्वमसि, तत्पूर्व्व्याख्यातवचननिश्चयविवरणेन स्फुटभापदिति प्रयत्नेनात्मम् ।

उपसंहरि पुनरिदं विवेक्तव्यम्—व्याकर्तृत्वेन व्यवहृत्तृत्वेन, छटिप्रक्रियया स्वकीयप्रज्ञानचन्द्ररूपप्रकाशनेन, सर्वानुभूत्वेन, सर्वनियन्तृत्वेन च, सर्वोपरि शिवस्वरूपत्वेन च परं बुद्ध्यात्मानं नित्यं जीवसन्निधौ प्रकाशयतीति चेत्, कथं सर्वदैव तददृष्टादिशब्दभाक् तिष्ठतीति । न ज्ञाननस्य पारं गन्तुं कोऽपि समर्थः । दृष्टेऽपि तस्यादृष्टत्वं नापगच्छति । अदृष्टस्यापारत्वाद्यदृष्टं, निपुणावलीकनेन तत् तच्छिन्नने तिरोधत्तं । एवं नित्यमेव जीवन्मात्मानसम्पन्नं पश्यन् तच्छिन्नविभक्ततया स्थातुं सर्वानुभूत्वञ्च तस्य निरवच्छेदेनोपलब्धुं यतते । तत्रएव हि तस्य सम्यग्ज्ञता । एकस्मादव्यवहार्यशब्दात् व्यवहारव्यावहारिकव्यवहृत्तृत्वादिनिरूपणं न साधिति मन्वसे चेत् व्याकारव्याकारिकव्याकर्तृत्वादिशब्दैरभिप्रेतार्थसिद्धिः स्यात् "व्याक्रियत वि आ क्रियत विष्यष्टं नामरूपविशेषावधारणसमर्थ्यादं व्यक्तीभावभापयत" इति भाष्यकारकृतव्याकृति निवचनेन व्यवहारादिपदैर्यत् सिद्धयति तत् सिद्धयति किं उपावादीत्यापनेन । वस्तुतस्तु वेदान्ताचरानुसरणेन सर्व्वमव व्याख्यातमिति भूमीभिर्द्रष्टव्यम् । कथं व्याख्यानेनार्थवित्सारः ? तन्निश्चितत्वात् तस्य ।

इत्यारोहवल्ली तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

ब्रह्मवल्ली ।

१ । अनेजदेकं मनसो जवीयो
 नैनद्देवा अप्पुवन् पूर्वमर्षत् ।
 तद्वावतोऽन्धानख्येति तिष्ठ-
 तस्मिन्नपीमातरिश्वा दधाति ॥
 तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्दन्तिके ।
 तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य वाह्यतः ॥ ईश ४।५

१ । आरीहवल्ल्यां सर्व्यमंतं सर्वातीतञ्च ब्रह्म विकल्पितम् ।
 अधुना तद्वचन्यादिकं ब्रह्मवल्लीं निरूपयते । तत्राद्रिसवचनसंघः अनेज-
 दिति तदेजतीति—तत् परतत्त्वं एकम् असहायम्, अनेजत् तिष्ठत्
 सर्व्यदा एकरूपम्, अथच मनसः मनस्यः जवीयः द्रुतगामि—मनसोऽप्य-
 प्राप्यत्वात् । मनसोऽपि जवीयस्त्वात् पूर्व्यम् अर्षत् गतम्, तस्मात् देवः
 चक्षुरादयः एनत् न अप्पुवन् न प्रसवन्तः । धावतः द्रुतं गच्छतः
 अन्धान् तत् परतत्त्वं अत्येति अतीत्य गच्छति । ‘जवीयः’ ‘अर्षत्’
 ‘अत्येति’ इत्यादिभिः स्वाहा अनेजदिति विशेषणस्य वैफल्यमतस्तद्विर-
 ख्यति श्रुतिः—‘तिष्ठत् तस्मिन्नपीमातरिश्वा दधाति’—तत् तिष्ठत्
 सर्व्यतोविहारि सर्व्यं व्याप्य स्थितं ; तस्मिन् परतत्त्वे—“वे सदन्तस-
 तद्ब्रह्म” इति श्रौतव्यायेन—विश्वमात्मः मातरिश्वा आसुः तच्छक्त्य
 गतिमान् अपः कर्माणि दधति तिर्ज्वेइति । स्वयम्बलं तदन्वयिन्
 क्रियोत्पादनेन जनीयस्त्वमात्मनः प्रकृत्यतीति श्रुतेः समभ्रमम् ।

तस्मिन् विषयव्यति तदेजतीति । तत् परतत्त्वं एकम्
 चक्षुर्जडवत् तिष्ठति, सर्व्यक्रियाधारत्वमात्मनः प्रकृत्यतीति आत्माद्रिष्ठ

२ । सपर्य्यागाच्छुक्रमकायमव्रण-
मस्त्राविरण् शुद्धमपापविह्वम् ।

कविर्भनीषी परिभूः स्वयम्भू-

याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥

ईश ८ ।

क्रियासञ्चारणात् ; तत् न एजति न चलति न विक्रियां भजते । तत् दूरे तद्वत् अन्तिके समीपे विदुषाम् अविदुषां वा अनन्तत्वात् । अस्य सर्व्वस्य अन्तः तत्, अस्य सर्व्वस्य बाह्यतः पुनः तत् ।

२ । सहति । पूर्व्वप्रवचनद्वयादात्मेति समाह्वय्य स इति पुंलिङ्गेन निर्देशः । 'आत्मा ब्रह्म' (३।६८) इति श्रौतसिद्धान्तवशात् क्तोवल्लिङ्गान्तविशेषणानां निर्व्विशेषेण सन्नियोगोऽप्यस्य । अन्यथापि वेदान्तवचनेष्वेव विशेषणानां विभिन्नत्वदर्शनात् "तद्दूरे तद्वदन्तिके" इति न्यायमात्रित्यैकमेव परतत्त्वं कदाचित् परोक्षत्वेन कदाचिदपरोक्षत्वेन निर्देशमागिति श्रौताभिप्रायः विस्मयं प्रतिभाति । स अपरोक्षभूतः आत्मा पर्य्यागात् परि समन्तात् अगात् गतवान् सर्व्वतो-विसारी । अन्तिकत्वं दृष्टितोऽपसार्थं दूरत्वमस्य बुद्धिस्थं कृत्वा "सर्व्व-नेतद्ब्रह्म" (३।६८) इति तमेव परोक्षत्वेन निर्देशति—सोऽयमः आ ब्रह्म शुक्रम्—"तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति" (४।६) इति दीप्तिमत्, अकार्य—सर्व्वत्वेऽपि तत्तच्छरीरसम्बन्धवर्जितम्, तथा च अव्रणम् अक्षतम् अपूर्णताशून्यम्, अस्त्राविरं वेदनासाधनस्त्रायुरहितम्, शुद्धं निष्कलम्, अपापविह्वं पापैः देहादिसम्भूतैः क्लिष्टैः अविह्वं संमिश्रणा-प्रवणम् । दृष्टत्वात् दृष्टत्वात् सर्व्वं ब्रह्मस्यन्तर्भूय पुनश्चापरोक्षतया तदन्तिके समानीय विशिनष्टि—कविः सर्व्वदृक्, मनीषी मनसईशिता सर्व्वज्ञः ईश्वरः, परिभूः सर्व्वेषामुपर्य्युपरि विद्यमानः नियन्तृतया, स्वयम्भूः स्वयं भवतीति सर्व्वनिरपेक्षः, अथच शाश्वतीभ्यः नित्याभ्यः समाभ्यः वत्सरेभ्यः नित्यकालमिति यावत् याथातथ्यतः यथा यस्य

३ । न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो
न विद्यो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यादन्यदेव तद्विदि-
तादथो अविदितादधि । इति शुश्रुम पूर्वेषां ये
नस्तद्वाचचक्षिरे ।

यद्वाचानभ्युदितं येन वाग्मुपयते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

प्रयोजनं तथा तदनुसारतः अर्थान् प्रयोजनानि व्यदधात् व्यभजत् ।
भूतप्रयोगो वर्तमानभविष्यतोरुपलक्षणत्वेन । शुद्धत्ववशात् जीव-
प्रयोजनविभजने न तस्मिन् किमपि वैषम्यमिति तत्तद्विशेषणानां
विन्यासः ।

३ । प्रथममविज्ञेयं विनिर्द्दिश्य कथं वा तन्निर्द्देश्यमिति वक्तुमाह
न तत्रेत्यादि । चक्षुः न तत्र गच्छति—अदृष्टं तत्, वाक् न तत्र
गच्छति—अवाग्विषयं तत्, मनो न तत्र गच्छति—अचिन्त्यं तत्, न
विद्यः न वयं तत् वेदनाविषयं कृतवन्तः चक्षुराद्यविषयत्वात् । यथा
येन प्रकारेण एतत् ब्रह्म अनुशिष्यात् उपदिशेत् तत् न विजानीमः ।
कथम् ? तत् विदितात् इन्द्रियगोचरविषयात् अन्यत्, अथो अपिच
अविदितात् इन्द्रियागोचरविषयात् अधि उपरि । सत्येवं कथं जानीथ
'विदितादन्यत्, अविदितादधि' इति । पूर्वेषाम् आचार्याणां ये नः
अस्मभ्यं तत् ब्रह्म व्याचक्षिरे व्याख्यातवन्तः तेभ्यः इति एवं शुश्रुम
श्रुतवन्तः ।

यदि ब्रह्मैवं सर्वप्रकारेण ज्ञानातीतं कथं तज्ज्ञाने प्रयास इति
वादनिरसनाय कथयति सर्वप्रेरकत्वं तस्याश्रित्य यदिति । यत्
वाचा वाक्येन अनभ्युदितम् अनभ्युक्तम्, येन वाक् वाक्यम् अभ्युदयते
प्रकाशयते प्रयुज्यते तत् एव ब्रह्म त्वं विद्धि जानीहि, यत् इदं दृश्यमानं
वाङ्मवस्तुजातम् उपासते, न इदं ब्रह्म ।

यन्मनसा न मनुति येनाहूर्मनोमतम् ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥
 यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूषि पश्यति ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥
 यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥
 यत् प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

तल (१) ३—८ ।

४ । यदि मन्यसे सुवेदति दम्भ-
 मेवापि नूनं त्वं वेत्य ब्रह्मणोरूपम् ।
 यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ नु
 मीमांस्यमेव ते—मन्ये विदितम् ॥

यदिति । मनसा यत् न मनुति न मननविषयीकरोति जनः, येन मनः मतम् धाम्निविषयीकृतम् इति भाषुः ब्रह्मविदः, तदेव इत्यादि पूर्व्ववत् ।

यदिति । चक्षुषा यत् न पश्यति न विषयीकरोति जनः, येन चक्षूषि चक्षुःक्रियाः जनः पश्यति विषयीकरोति तदेव इत्यादि पूर्व्ववत् ।

यदिति । श्रोत्रेण यत् न शृणोति जनः, येन इदं श्रोत्रं श्रुतं विषयीकृतं तदेव इत्यादि पूर्व्ववत् ।

यदिति । प्राणेन यत् न प्राणिति न चिहति, येन प्राणः प्रणीयते स्वकार्यं निर्व्वहति । प्राणः प्राणमित्यर्थः—प्राणेन प्राणेन यत् प्राणिति प्राणविषयीकरोति, येन प्राणः प्राणं प्रणीयते गन्धर्वोदविषयीकरोति, तदेव इत्यादि पूर्व्ववत् ।

४ । ज्ञानातीतं ब्रह्म यदि केवलं वाग्मादिषु प्रेरयित्वस्वेमीपसम्बन्धं,

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।
 यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥
 यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
 अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥
 प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।
 चात्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥

सप्तदशवहितत्वान्, न तदा तस्य साक्षाज्ज्ञानं भवति । अस्ति चेत्
 कोऽप्युपायस्तस्य साक्षाज्ज्ञानत्वात्, तदवश्यं वेदितव्यम् । निर्व्विद्वति
 तच्छ्रुतिस्यस्य ज्ञेयत्वाज्ञेयत्वं प्रथयन्ती यदीत्यादिभिः । ब्रह्मणोरूपं
 स्वरूपं त्वं सुवेदं सुष्ठु जानामि इति यदि मन्यसे, नूनं निश्चितं
 ब्रह्मणोरूपं त्वं दभ्यस्व अल्पम् एव अपि वेत्स्य जानामि—तत् स्वरूपं न
 किञ्चिदपि त्वं ज्ञातवान् । अस्य ब्रह्मणः त्वं यत्, अथ देवेषु अस्य
 ब्रह्मणः यत्, तत् तु ते तव मीमांस्यम् एव ? एवं पृष्टः शिष्य
 अह—मन्ये विदितं ज्ञातम् ।

किं ज्ञानं तदेव शिष्यो ब्रवीति नृहमिति । अहं ब्रह्म सुवेदं सुष्ठु
 जानामि इति न मन्ये । न वेदं न जानामि इति नो न, वेदं जानामि
 इति च न । न वेदं न जानामि इति न, जानामि इति च न, तदेतत्
 नः अस्माकं मध्ये यः वेदं जानाति स तत् ब्रह्म वेद ।

किञ्च ज्ञेयमिति । यस्य ब्रह्म अमतम् अविज्ञातं—न हि जाना-
 नीति बुद्धिः—तस्य ब्रह्म मतं ज्ञातम्, यस्य ब्रह्म मतं ज्ञातं—जानामीति
 बुद्धिः, न स ब्रह्म वेद । विजानतां ज्ञानवतां ब्रह्म अविज्ञातं—न
 मन्ये तत् जानामी इति बुद्धिः, अविजानताम् अज्ञानानां विज्ञातं—
 जानामी इति बुद्धिः ।

मन्येभं कथञ्चन 'मन्ये विदितम्' इति तदेकमहं प्रतीतिः । अहं
 ब्रह्म प्रतिबोधविदितं बोधं बोधं प्रति विदितं बोधयिष्यस्मिन् ज्ञानम्

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति
 न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।
 भूतेषु भूतेषु विचिन्थ धीराः
 प्रेत्यास्माह्लोकादमृता भवन्ति ॥

तल (२) ६—१३ ।

इति मतं सम्यग्दृष्टिः । न हि तद्दिना बोधस्य जातृदयसम्भावनास्ति, अतस्तदेव बोधयित्वा इति ज्ञातवानस्मि एषैव च तस्य सम्यग्दृष्टिः । बोधव्यवधानवशात् नात्राव्यवहितं तच्चेन्नन्यस्ये, साक्षाज्ज्ञातुर्बोधेनैतज्ज्ञानस्य सम्बद्धत्वात्, बोधेन च ज्ञातुरभेदात् वागादिषु प्रेरकत्वेन दर्शनवत् नैतत्तादृगव्यवहितम् । नाहमनन्तस्य ज्ञानं कार्त्तुं न जातु लक्ष्णेऽतोऽप्येनापि तेन साक्षादुपलब्ध्या परितुष्ट इति शिष्याभिप्रायः । एतद्दृष्ट्या अमृतत्वं मोक्षं हि विन्दते प्राप्नोति । कोऽसौ वाचोपायस्तं दर्शयति— आत्मना वीर्यं सामर्थ्यं विन्दते लभते, विद्यया तज्ज्ञानेन अमृतं मोक्षं विन्दते लभते । न हि वीर्यं विना विद्याफलसम्भावना सुतरां लब्ध-वीर्यीत्यात्मा विद्यया मोक्षं लभत इत्युक्तम् । अत्र 'ब्रह्मणो यत् त्वम्' इत्यस्योत्तरं स्वस्य ब्रह्मणो बोधयित्वा प्रकाशस्थानत्वेन प्रदत्तम्, 'दिवेषु अस्य यत्' इत्यस्य च परवर्त्तिन्याख्यायिकया (२।११—१४) ।

न केवलमात्मनि बोधयित्वात्वेन प्रेरयित्वात्वेन वा दर्शनेन सिद्धयति तस्य पूर्णत्वम् । अतः कथं स्यात्तत्सिद्धिरिति दर्शयति इहेति । इह जन्मनि चेत् तत् परतत्त्वम् अवेदीत् विदितवान्, अथ तदा सत्यं स्वस्य सद्भावापन्नत्वम् अनन्तकालस्थायित्वम् अस्ति भवति । चेत् यदि न इह अवेदीत् महती विनष्टिः दुर्गतिः—अमरणधर्मत्वात् हि महान्-विनाशः । कथं वा स्यात्तद्दुर्गतेरवरोधस्तद्दति—धीराः भूतेषु भूतेषु सर्वभूतेषु चराचरेषु तत् परतत्त्वं विचिन्थ बोधयित्वात्वेन प्रेरयित्वात्वेन च ध्यात्वा विविच्येति पाठे अन्विथ अस्मात् लोकात् प्रेत्य अमृताः सम्यक्ताः भवन्ति ।

५ । यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥

६ । तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परं सुखम् ।

कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥

५ । एकस्मिन् परतत्त्वे भिन्नभिन्नाकारेण प्रतीयमानानामै-
हिकासुष्मिकविषयाणामेकत्वानुभव एव मृत्युनिवारणः । यत्र नास्ते-
तदेकत्वानुभवः, तत्र भेदबुद्धेर्हिंसाहेषादिमृत्युकारणान्युत्पद्यन्ते । तत्-
कारणनिरासाय वदति श्रुतिः यदिति । यत् एव इह इह लोके तत्
एव अमुत्र परलोके, यत् अमुत्र परलोके तत् अत्रु तदत्रुरूपम् इहलोके
—एकस्मिन्नुभयोः स्थित्यादिहेतोः । यः जनः इह नाना इव अनेक-
रूपम् इव पश्यति, स मृत्योः इहलोकात् प्रस्थानानन्तरं परत्र मृत्युं
भयकारणम् आप्नोति प्राप्नोति । श्रुतिरियं गतिबल्लुपचितापि ब्रह्मणः
सर्वान्तर्भावकत्वं विस्पष्टं प्रकटयत्यतोऽस्याः संग्रहोऽत्र ।

मनसेति । न इह किञ्चन—एकत्वकारणेन ब्रह्मणा सम्बन्धविव-
र्जितत्वाभावात्—नाना अनेकम् अस्ति, इदं मनसा अध्यात्मयोगिन एव
आप्तव्यम् आयत्तीकर्त्तव्यम् । मृत्योरित्यादि पूर्व्ववद् गच्छतः प्रास्य-
र्धत्वात् ।

६ । परोक्षस्यापरोक्षत्वं कथं स्वात् सर्वेषां सन्निधौ, तत् तत्-
स्वरूपनिर्देशेन दर्शयति श्रुतिः तदिति । अनिर्देश्यं निर्देशुमशक्यं
तत् परोक्षं ब्रह्म,—योगिन ब्रह्मसंस्पर्शसुखानुभवात्—परमं सुखम् एतत्
अपरोक्षं ब्रह्म इति मन्यन्ते योगिनः । अहम् अयोगी तत् परोक्षं
ब्रह्म कथं नु विजानीयाम् ? तस्य स्वयम्भकाश्रये आत्मप्रकाशकत्वे च
सिद्धे स्वात् सुलभं तत् सर्वेषाम् अतएव—तत् भाति स्वयं

न तत्र सूर्या भान्ति न चन्द्रतारकम्
 नेना विद्युतो भान्ति कुतोऽथमग्निः ।
 तमेवभान्तमनुभाति सर्व्वं
 तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति ॥

कठः ५।१४।१५ । मु २(२)।१० । श्वेत ६।१४ ।

७ । जह्वं मूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ।

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्व्वे तद् नाल्थेति कश्चन ।

तद्वैतत् ।

प्रकाशते, विभाति अन्येषां सन्निधाने विस्फटं दृश्यते किमु ? इति जिज्ञासा ।

तत्रोत्तरं न तत्रेति । तत्र ब्रह्मणि सूर्यः सर्वावभासकोऽपि न भाति न भासकतासामर्थ्यवान् भवति, तथा चन्द्रतारकं न भासकतासामर्थ्यवद् भवति, इमाः विद्युतः न भान्ति भासकतासामर्थ्यवन्तः भवन्ति, अयम् अग्निः कुतः भास्यति भासकतासामर्थ्यवान् भविष्यति । कथम् ? परात्मतया बुद्धिगोचरीकृत्योत्तरं—तम् एव पराकाशं भान्तं नित्यप्रकाशमानम् अनुभाति अनुदीप्यते सर्व्वम् सूर्यादित्यम् । इदं सर्व्वं तस्य भासा दीप्त्या—ज्ञानप्रकाशेन—विभाति दीप्तिमत् भवति जनचक्षुर्गोचरो भवति । स्वात्मप्रकाशकतासामर्थ्यशून्यं सर्व्वमिदं केन प्रकाशयत इत्यनुसन्धानेन भारूपं सर्व्वप्रकाशकं ब्रह्म स्वतोऽवगम्यते ।

७ । सर्वात्मभावकत्वं ब्रह्मणः प्रदर्शयित्वा तस्य सर्वातीतत्वं रूपक्षेत्रनिर्णीयते जह्वंमूलमिति । जह्वंमूलः जह्वं सर्वातीतं ब्रह्म तदेव मूलं यस्य स, अवाक्शाखाः अर्वाच्यः अधोगताः प्राक्षाः महाभूताद्याः ब्रह्म स एष अश्वत्थः न श्वः चिरं तिष्ठतीति अश्वत्थः संसारः सनातनः अन्वयः प्रवाहक्रमेण चिरस्थायी । तत् मूलम् एव शुक्रं वृहत्, तत्

यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राणएजति निःसृतम् ।
 महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्दिदुरश्वाशो भवन्ति ॥
 भयादस्त्राग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।
 भयादिन्द्रश्च वायुश्च स्रुत्युर्धावति पञ्चमः ॥

कठ ६।१।२।३, तै २।८।१ ।

८। आविः सन्निहितं गुहाचरन्नम
 महत्पदमत्रैतत् समर्पितम् ।
 एजत् प्राणन्निमिषञ्च यदेतज्जानथ सदसदरेण्यं
 परं विज्ञानाद् यद्दरिद्रं प्रजानाम् ॥

ब्रह्म, तत् असृतम् अविनश्वरम् । तस्मिन् सर्वे लोकाः विताः
 आश्रिताः, तत् उ पुनः कश्चन न अत्येति न अतिक्रम्य वर्सते । एतत्
 वै तत्—यज्ज्ञानादसृता भवन्ति इति परेषु सम्बन्धः ।

सर्वातीतस्य महतोमहीयस्त्वं ख्यापयति भीषणत्वप्रदर्शनेन यत्
 इति । यत् किञ्च इदं सर्वं निखिलं जगत् ततः निःसृतं निर्गतं
 सत् प्राणि प्राणस्वरूपे तस्मिन्—अधिष्ठाय—एजति प्रचलति क्रियावत्
 भवति तन्निरपेक्षक्रियाया अस्मत्त्वात् । यद्यप्येवं कुतो वा तस्य
 भीषणत्वम् ? तत् महत्, अतएव भयम् उद्यतं वज्रं भवकारणत्वात् ।
 तस्य महत्त्वं स्मृत्वा भयमुपतिष्ठते उद्यतं वज्रम् इव च तत् लक्ष्यते ।

भयमिति कथनं पराक्रान्तत्वप्रदर्शनार्थम् । तदेव विवृणोति
 भयादिति । अस्य ब्रह्मणः भवात् भीत्या अग्निः तपति, भयात् सूर्यः
 तपति, भयात् इन्द्रः च, वायुः च, पञ्चमः स्रुत्युः च धावति स्वस्वाधि-
 क्षतकार्थमिर्वाहाय सत्त्वरी भवति ।

८। सर्वात्मर्भावकस्यापरोक्षत्वं कथं सम्भवति तदुक्तम् । यदिदं
 सर्वातीतं कथं तस्यापरोक्षत्वं स्यात् तत् सम्भवति कथयति आविरिति ।
 आविः प्रकटं यथा स्वात् तथा सन्निहितं, गुहाचरं गुहायां इति

यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च
 यस्मिन् लोका निहिता लोकिनश्च ।
 तदेतदचरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः
 तदेतत् सत्यं तदमृतं तद्देह्यं सोम्य विद्धि ॥

मु २(२)।१।२ ।

६ । हिरण्यमये परे कोषे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।
 तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥

चरतीति नाम प्रसिद्धम् । तत् कुतोऽस्य सर्व्वातीतत्वम् ? महत्पदं महत् अनन्तं पदं भूतनिवासस्थानम्—महत्त्वादेव सर्व्वातीतं सत् अपि सन्निहितं गुहाचरश्च । अपिच अत्र अस्मिन् सर्व्वातीते एजत् चलत्, प्राणत् प्राणवत्, निमिषत् निमेषोन्मेषवत् एतत् सर्व्वं समर्पितं निहितम् । यत् एतत् सत् सर्व्वोपादानम्, असत् अव्यक्ततया स्थितम्, वरेष्णं वरणीयं, यत् वरिष्ठं वरतमम्, तत् प्रजानां लोकानां विज्ञानात् परम् अतिरिक्तं तदविषयम् इति जानथ भवगच्छथ यूयं शिष्याः ।

यदिति । यत् अर्चिमत् दीप्तिमत्, यत् अणुभ्यः अणु, यस्मिन् लोकाः लोकिनः तद्वासिनः च निहिताः, तत् एतत् अचरं शाश्वतं ब्रह्म । स प्राणः, तत् पुनः वाङ्मनः, तत् एतत् सत्यं, तत् असृतम्, हे सोम्य, तत् देह्यम् अध्यात्मयोगिन प्रवेष्टव्यम् ।

६ । तदुपलब्धिस्थानं वदति हिरण्यमय इति । हिरण्यमये ज्योति-
 र्मये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे परे श्रेष्ठे कोषे विज्ञानमयकोषे विरजं रजः
 मलं तद्वर्जितं, निष्कलं निरवयवं ब्रह्म । तत् शुभ्रं शुभ्रं, ज्योतिषां
 भौतिकानां ज्योतिः प्रकाशकम्, आत्मविदः विवेकिनः यत् विदुः
 विजानन्ति तत् ब्रह्म ।

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण
अधश्चोर्ध्वञ्च प्रमृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥

मु २(२)।६।११ ।

१० । ब्रह्म तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं

सूक्ष्माच्च तत् सूक्ष्मतरं विभाति ।

दूरात् सुदूरे तदिहान्तिके च

पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥

मु ३(१)।७ ।

११ । ॐ ब्रह्मविदाप्नोति परम् । तदेषाऽभ्युक्ता ।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे

ब्रह्मेति । इदम् अमृतं ब्रह्म एव पुरस्तात्, ब्रह्म पश्चात्, ब्रह्म
दक्षिणतः उत्तरेण च ; इदं ब्रह्म एव अधः च ऊर्ध्वं च प्रमृतं व्याप्तम्,
इदं वरिष्ठं वरतमं ब्रह्म विश्वं समस्तम् ।

१० । सर्वान्तर्भावकसर्वातीतयोरेकतथैकत्र सन्निवेशः ब्रह्मेति ।
तत् ब्रह्म ब्रह्मत् सर्व्यातीतम्, अतएव दिव्यम् अपार्यिवम् इन्द्रियाविष-
यम्, अचिन्तरूपं चिन्तयितुमशक्यं रूपं स्वरूपं यस्य, सूक्ष्मात् च तत्
सूक्ष्मतरम् विभाति प्रकाशते । तत् दूरात् सुदूरे इह अन्तिके च,
पश्यत्सु चेतनावत्सु दर्शनसामर्थ्ययुक्तेषु इह एव गुहायां बुद्धौ
निहितम् ।

११ । लक्षणात्मकस्वरूपनिर्णयं विना न जातु वस्तुपरिग्रहः ।
सर्व्यातीतस्य सर्व्वसम्बन्धविवर्जितस्य ब्रह्मणः कथं वा लक्षणात्मकं
स्वरूपं निर्णेतव्यम् । यत्र सादृश्यवैसादृश्यघटितविचारो नोपसर्पते,
तत्र किमपि न बुद्धिग्राह्यं प्रतिभाति । यदि न हृदि ब्रह्मविषयकं

व्योमन् । सोऽमुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विप-
श्चितेति । तै २।१ ।

ज्ञानं स्वतः प्रतिभावात्, न सम्भवेदस्य प्रतीतिः केनापि प्रयासेन ।
कार्यदर्शनेन कारणानुमानमपि स्वतो ह्यविहितकार्यकारणज्ञानं विना
न जातु सम्भवति । कुम्भकारेण घटादिनिर्माणं पश्यतः कार्यकारण-
ज्ञानमुत्पद्यते इति न घटते । तथापीदं कार्यमिदं कारणमिति
निर्णयात् प्राक् तादृशज्ञानस्यास्तित्वमवश्यम्भावि, अन्यथा कुतस्तस्य
सम्भावना । अतः सिद्धयति तस्य स्वतः प्रतिमानं ह्यविहितत्वञ्च । स्वतः
प्रतिमानं स्वतो ह्यविहितत्वञ्च दर्शयति कुतोऽपि तस्य तथागमः ।
आगमो हि कार्यं तन्न कारणनिरपेक्षं भवितुं शक्यम् । अतो योऽसौ
परात्मा सर्वकारणः ततएव तद्विषयकस्वरूपज्ञानमात्मन्याविर्भवतीति
सत्सिद्धान्तः । तमेवात्रित्य स्वरूपनिर्णयं करोति श्रुतिः 'ब्रह्मविदाप्नोति
परम्' इत्यादिभिः । ओमिति शिष्याचार्याणामविता ; तं संकृत्य
परं शास्त्रमारभ्यते । ब्रह्मवित् ब्रह्मज्ञः हृदयस्वप्नब्रह्मस्वरूपज्ञानः परं
ब्रह्म आप्नोति तत्साक्षात्कारं लभते । तत् तच्चात् एषा ऋक्
अभ्युक्ता ब्रह्मस्वरूपज्ञानानन्तरं तत्साक्षात्कारसाम् इत्यर्थयुक्ता ऋक्
अस्त्वता ;—यो जनः परमे व्योमन् व्योम्नि—“ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन्
यस्मिन् देवा अधिषिष्ये निषेदुः” (ऋक् १०म २२सू, १६४ ऋक्) इति
आकाशस्वरूपे अक्षरे परब्रह्मणि विद्यमानायां शुद्धायां स्वहृदि सत्त्वं
ज्ञानममन्तं सत्त्वादिस्व रूपकत् ब्रह्म निहितं निगूढभावेन वर्तमानं
किं चत्सहस्रा जपनाति, स ज्ञानानन्तरं विपश्चिता सर्वज्ञेन ब्रह्मणा
सह साक्षात्स्वन्वयवादेकीभूय सर्वान् कामान् तत्प्रेरितान् आप्नोति ।
विपश्चितेति विशेषणवलात् यद्यस्मीती द्वेष विधिना सेव्यमानः
आशक्तस्तत्स्वरूपविशेषयोगी तं तं तेन विचिन्त्वा तन्नोगय यच्छक्ति
परं ब्रह्मेति साधते । ब्रह्मस्वप्ने विधिर्विद्वियते । विश्वेश्वराख्यब्र-
ह्मण्यस्य प्रयुक्ती ।

१२ । यद्वै तत् सुकृतम् । रसो वै सः । रसश्च
 ह्येवायं लब्धानन्दी भवति । को ह्येवान्यात् कः
 प्राच्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष
 ह्येवानन्दयाति । तै, २।७।२ ।

१२ । तेन च साक्षात्सम्बन्धं विद्वेष्यति यद्वा इति । ब्रह्मणः
 क्रियाशक्तिरेव सुकृतं तस्य क्रियायाः सुष्ठुत्वात् ; तस्माच्च तत् पुण्य-
 मित्याचक्षते तद्गुणरथेनानुसर्तुञ्चितनेत्रैश्चलाभात् । यत् यस्मात् एव
 एतत् सुकृतं पुण्यं तस्मात् स रसः एव । पुण्याविर्भावमात्रादानन्दा-
 विर्भावः ; अतस्तयोरेकत्वं स्थापयति श्रुतिः । जगज्जीवादिषु यदानन्द-
 रूपमनुभूयते तत्तद्भवहितत्वात् तत्र साक्षादानन्दः । पुण्यस्वरू-
 पाद्यदानन्दाविर्भावस्तस्याव्यवहितत्वात् साक्षात्त्वम् । आविर्भूय सर्व्वं
 ज्ञावयति दृष्टिहेतुर्भवतीति रसशब्देन निर्द्देशः । प्राप्यप्रापकत्वसम्बन्धं
 प्रदर्शयति साक्षात्त्वं द्रढयति (१।१।१७)—रसं हि एव अयं जीवः
 लब्ध्वा आनन्दो आनन्दप्रावितो भवति । आनन्दादेव हि चेटोपतिष्ठते
 प्राणधारणश्चातोवदति सा—यत् यदि एष आकाशः—तत्त्वदृष्ट्या,
 आकाशे वा—लोकदृष्ट्या आनन्दः न स्यात्,—“यदेष आकाश
 आनन्दो न स्यात्” इत्यानन्दपदस्य समानाधिकरणत्वेन निर्द्देशात् व्योम-
 पदस्य भूताकाशपरत्वं तावत् प्रत्युक्तमेव भवति । न च ‘यदेष आनन्द
 आकाशे’ भूताकाशे इति सप्तम्यन्तमाकाशपदमिति । न व्योम-
 पदस्य भूताकाशार्थकत्वं प्रत्याख्यातुं शक्यमिति वाच्यम्, आकाशपदस्य
 प्रथमान्तद्वयसन्देष्टत्वेन प्रथमान्ताया एवोचितत्वेन सप्तम्यन्तानौचि-
 त्वात्” (मि, ब्र, वि,) इति—को हि वा अस्यात् चेटेत, कः
 प्राच्यात् प्राणधारणं कुर्यात् । एष आनन्दएव आनन्दयाति आनन्द-
 यति सुखयति सुखेन चेटावन्तं जीवन्तं करोति । अतएवान्यत्र “यदा
 वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति”
 (१।१७[१२३]) इति ।

१३ । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन
जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्वि-
जिज्ञासस्व तद्ब्रह्मिति । तै, ३।१।२ ।

१४ । स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा
अभिवदन्त्यऽस्थूलमनण्वङ्गस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छाय-
मतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवा-
गमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमवाह्यं न तद-
श्नाति किञ्चन न तदश्नाति कश्चन ।

१३ । कारणलक्षणेन ब्रह्म निर्दिशति यतइति । यतः एव
इमानि भूतानि आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तानि जायन्ते, जातानि येन जीवन्ति
प्राणं धारयन्ति वर्धन्ते, लयकाले यत् ब्रह्म प्रयन्ति प्रतिगच्छन्ति
अभिसंविशन्ति तादात्म्यमेव प्रतिपद्यन्ते तत् ब्रह्म इति विजिज्ञासस्व
प्रातुमिच्छस्व (१।१।२) ।

१४ । “कस्मिन्नु आकाशं श्रोत्रं प्रोक्तं” इत्यस्य वाचक्याः
प्रश्नस्वीत्तरेऽक्षरं परं ब्रह्म निर्दिशति याज्ञवल्क्यः सह इति । स
याज्ञवल्क्यः उवाच—हे गार्गी, ब्राह्मणाः ब्रह्मज्ञाः एतत् वै तत् अक्षरं
—यन्न जीयते न क्षरतीति तत्—अक्षरं शाश्वतं परं ब्रह्म वदन्ति,
यत् अस्थूलं—स्थूलादन्यत्, अनणु—सूक्ष्मादन्यत्, अङ्गस्वम्—ङ्गस्वा-
दन्यत्, अदीर्घं—दीर्घादन्यत्, अलोहितम्—अग्नेर्यो लोहितो गुण-
स्तद्रहितम्, अस्नेहम्—अपां यो स्नेहगुणस्तद्रहितम्, अच्छायम्—
अनिर्देश्यत्वात् भवतु तत् छायेव न तत् छाया, अतमः—भवतु तर्हि
तमः तदपि न, अवायुः—भवतु तर्हि वायुः न सोऽपि तत्, अनाकाशं
—भवतु तर्हि आकाशं तदपि न तत्, असङ्गं—भवतु तर्हि सन्ध्यत
इति सङ्गः स्वर्गः न सोऽपि तत्, अरसं—भवतु तर्हि रसो न सोऽपि
तत्, अगन्धं—भवतु तर्हि गन्धः न सोऽपि तत्, अचक्षुष्कम् अश्रोत्रं—

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृती तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी निमेषा सुहृता अहोरात्राण्यर्हमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्थेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी प्राच्योऽन्या नद्यः स्वन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां याञ्च दिशमन्थेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी ददतो मनुष्या प्रशंसन्ति यजमानं देवा दूर्वीं पितरोऽन्वायताः ।

“पश्यत्वचक्षुः स शृणोत्वकर्णः” इति चक्षुःश्रोत्रकरणविरहितम्, अवाक्—भवतु तर्हि वाक् न सापि तत्, अमनः—भवतु तर्हि मनः न तदपि तत्, अतेजस्कं—नाग्न्यादिवह्नीतिकतेजोयुक्तम्, अप्राणम्—भौतिकप्राणोऽपि न तत्, असुखं—सुखविरहितम्, अमात्रं—मात्रा मानं तद्वहितम्, अनन्तरं—छिद्रशून्यम्, अवाह्यं—वाह्यवस्तुसादृश्यरहितम् । तस्मिन् कोऽपि जीवधर्म्या न विद्यन्त इति प्रदर्शनाय—न तत् किञ्चन अश्नाति, न कश्चन तत् अश्नाति—न भक्षयित् न भक्षं तत् ।

यद्येवं तदवस्तु भवितुमर्हति ? न । तदेव सर्वकारणमिति दर्शयति एतस्येति । हे गार्गी, एतस्य वै अक्षरस्य प्रशासने नियन्त्रवाधीने सूर्याचन्द्रमसौ सूर्यश्च चन्द्रमाश्च विधृती तिष्ठतः । हे गार्गी, एतस्य वै अक्षरस्य प्रशासने द्यावापृथिव्यौ द्यौश्च पृथिव्यौ च विधृते तिष्ठतः । हे गार्गी, एतस्य वै अक्षरस्य प्रशासने निमेषाः, सुहृताः, अहोरात्राणि, अर्हमासाः, मासाः, ऋतवः, संवत्सराः इति कालावयवाः विधृताः तिष्ठन्ति । हे गार्गी, एतस्य वै अक्षरस्य प्रशासने प्राञ्चः प्रायश्चवाः पूर्वदिग्गमनाः गङ्गाद्याः अन्याश्च नद्यः श्वेतेभ्यः

यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्त्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्माँल्लोकात् प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गिं विदित्वास्माँल्लोकात् प्रैति स ब्राह्मणः ।

तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यं दृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्र-
ऽविज्ञातं विज्ञातं नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति
श्रोत्र नान्यदतोऽस्ति मन्त्र नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रेतस्मिन्नु
खल्वक्षरे गार्ग्याकाशं श्रोतश्च प्रोतश्चेति ।

बृह ५।८।८—११ ।

पर्वतेभ्यः हिमवदादिभ्यः स्यन्दन्ते स्रवन्ते वहन्ति ; प्रतीष्यः प्रतीचीं दिशम् अक्षन्त्यः सिन्धाद्याः नद्यः अन्याश्च यां यां दक्षिणाम् उत्तरां दिशम् अनु अनुप्रवृत्ताः तां तां दिशम् अनु स्यन्दन्ते वहन्ति । हे गार्गि, एतस्य वै अक्षरस्य प्रशासने ददतः हिरण्यादीन् प्रयच्छतः जनान् मनुष्याः तच्छासनवश्यतावशादवशभावेन प्रशंसन्ति, देवाः यजमानं पितरः दर्वीं प्रकृतिविकृतिभावरहितहोमम् अन्वायन्ताः अनुगताः । समर्थानां ह्यमानामेवमधीनतास्वीकारे प्रशासुः शासन-
मेव हेतुः ।

हे गार्गि, यो वै एतदक्षरम् अविदित्वा अज्ञात्वा अस्मिन् लोके बहूनि वर्षसहस्राणि व्याप्य जुहोति, यजते, तपः तप्यते, अस्त्रं जनस्य तत् हवनादिकम् अन्तवत् विनाशि भवति—विफलमेव स तदनु-
तिष्ठते । हे गार्गि, यो वै एतत् अक्षरम् अविदित्वा अज्ञात्वा अस्मात्
लोकात् प्रैति प्रयाति स कृपणः कृपापात्रम् । अथ यः एतत् अक्षरं
विदित्वा ज्ञात्वा अस्मात् लोकात् प्रैति स ब्राह्मणः ब्रह्मसम्पन्नः ।

हे गार्गि, तत् वै एतत् अक्षरम् अदृष्टम् अन्वैः इष्टुं दर्शवक्रिया-

१५ । यस्मादध्व्याक् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्त्तते ।
 तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्हीपासतेऽमृतम् ॥
 यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।
 तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥
 प्राणस्य प्राणमुतश्चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो
 ये मनोविदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्मपुराणमग्रम् ।

कर्त्तुं, अश्रुतम् अन्यैः श्रोत्र, अमतम् अन्यैः मन्तु, अविज्ञातम् अन्यैः
 विज्ञात, अतः अन्यत् न द्रष्टुं अस्ति, अतः अन्यत् न श्रोत्र अस्ति,
 अतः अन्यत् न मन्तु अस्ति, अतः अन्यत् न विज्ञात अस्ति—दर्शन-
 श्रवणादिकं सर्व्वं तदधीनं न तदनपेक्षमित्यभिप्रायः । हे गार्गी,
 एतस्मिन् तु खलु अक्षरे आकाशः श्रोत्रश्च श्रोत्रश्च—इत्युत्तरम् (११।
 १०—१२) ।

१५ । काशातीतं तत् परतत्त्वं विद्वथोति यस्मादिति । अहोभिः
 संवत्सरः यस्मात् परतत्वात् अध्व्याक् अन्यच्च परिवर्त्तते भ्रमति, तत्
 काशातीतं ज्योतिषां ज्योतिः, अमृतं परतत्त्वं देवा आयुः आयूरूपेण
 उपासते । तदेव तेषामपरेषाञ्चानन्तं जीवनमिति तद्रूपेणोपासना ।

सर्व्वधारत्वेन तत् परतत्त्वं प्रदर्शयति यस्मिन्निति । यस्मिन् पञ्च
 पञ्चसंख्याताः पञ्चजनाः देवपिचसुरगन्धर्व्वैरक्षांसि प्रतिष्ठिताः आकाशश्च
 प्रतिष्ठितः, तम् एव आत्मानं परात्मानम् अहम् अमृतम् अविनाशि
 ब्रह्म मन्ये । एवं विद्वान् अहम् अमृतः अविनाशित्वमाप्तः ।

कथं वा तत् परतत्त्वं प्रत्यक्षीकर्त्तव्यं तदाह प्राणस्येति । ये
 साधकाः प्राणस्य प्राणम्, अपिच चक्षुषः चक्षुः, अपिच श्रोत्रस्य श्रोत्रम्,
 अपिच मनसः मनः—‘ब्रह्मशक्त्यधिष्ठितानां’ तेषां प्राणदर्शनादि-
 सामर्थ्यमिति—विदुः जानन्ति, ते पुराणं चिरन्तनम् अग्रं सर्व्वश्रेष्ठं
 ब्रह्म निचिक्युः निश्चितवन्तः । इह ब्रह्मणि किञ्चन नाना अनेकं न

मनसैवानुद्गृह्यं नेह नामास्ति चिञ्चन ।
 सृष्ट्योः स सृष्ट्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।
 एकधैवानुद्गृह्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम् ।
 विजरः पर आकाशाद्ज आत्मा महान् ध्रुवः ॥

वृह ६।४।१६—२० ।

१६ । नैनमूर्ध्वं न तिर्य्यञ्च न मध्ये परिजगभत् ।
 न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महदशः ॥

अस्ति इति मनसा अध्यात्मयोगेन अनुद्गृह्यम् । य इह परब्रह्मणि
 नामा अनेकम् इव पश्यति स सृष्ट्योः सृष्ट्योरनन्तरं सृष्ट्युं भवकारणम्
 चाप्नोति प्राप्नोति ।

एतदेव दर्शनं स्फुटयति एकधैवेति । अप्रमेयम् अनन्तं ध्रुवं
 शाश्वतम् एतत् ब्रह्म एकधा अखण्डम् एव अनुद्गृह्यम् । न केवलं
 परोक्षेण किन्त्वपरोक्षेणेत्याह—महान् सर्वातीतोऽपि आत्मा परात्मा
 तत् ब्रह्म । किञ्जयमात्माऽऽकाशः ? न । आकाशात् परः तदतीतः ।
 आकाशस्थोत्पत्तिरस्ति स तु अजः जम्बरहितः । अस्ति तस्मिन्
 मालिन्यस्यर्षः स तु अरजः रजोमलं तद्रहितः । अन्यवस्तुसंयोगो-
 दस्याद्भ्रुवत्वं विविधाकारप्राप्तेः स तु ध्रुवः चरैकारसः, आकाशोऽचितनः
 स तु आत्मा चैतन्यस्वरूपः ।

१६ । योऽयं सर्वतोविसारी परात्मा न जातु तस्य कापि
 प्रतिमा सञ्भवति ; स्वगौरवेष्वापूर्णं एव स इत्याह नैनमिति । एनं
 परात्मानं न ऊर्ध्वं न तिर्य्यञ्च न मध्ये परिजगभत् न परिसङ्घीतुं शक्नु-
 यात् । अतएव न तस्य प्रतिमा सादृश्यम् अस्ति । विना हि सादृश्यं
 न वयं वस्तुपरिगृहे समर्थाः ; कथं स भवेदाराध्यस्तदाह—यस्य महत्
 दिगन्तमनवच्छिन्नं सर्वत्र परिपूर्णं यशः गौरवम्—ऊर्ध्वपूर्णमधः पूर्ण-
 मित्थेवः पूर्णत्वानुभवेन स आराध्यः ।

न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य
 न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
 हृदा हृदिस्थं मनसा य एन-
 मेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

श्रुते ४।१।१२० ।

१७ । तद्वेदगुह्योपनिषत्सु गूढं
 तद्वा ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिम् ।
 ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद्विदु-
 स्ते तन्मया अमृता वै बभूवुः ॥ श्रुते ५।६ ।

तदेव स्फुटमुच्यते नेति । अस्य रूपं स्वरूपं सन्दृशे चक्षुरादि-
 याङ्गयोग्यप्रदेशे न तिष्ठति, कश्चन एनं चक्षुषा न पश्यति । हृदा
 भक्तियोगेन मनसा ज्ञानयोगेन हृदिस्थम् एनं ये एवं महद्यशस्वेन विदुः
 जानन्ति दर्शनविषयं कुर्वन्ति ते अमृताः भवन्ति ।

१७ । ऊर्ध्वादिपूर्णत्वेन दर्शनेन सत्तामानीपलब्धिः । न तथा
 तस्य निगूढसम्बन्धमाधुर्यं प्रतिभाति । केन वा तद्वेत्तदाह तदिति ।
 तत्परतत्त्वं वेदगुह्योपनिषत्सु वेदगुह्याः याः उपनिषदः तासु गूढं
 प्रच्छन्नभावेनावस्थितम् । ब्रह्मा आदिपुरुषः गूढभावेनावस्थितं तत्
 ब्रह्मयोनिं वेदप्रभवस्थानं वेदते जानाति । आदिपुरुषानन्तरं पूर्वं
 पुराकाले देवाः ऋषयश्च तत् परतत्त्वं ब्रह्मयोनित्वेन विदुः । ते तन्मयाः
 तदात्मभूताः अमृताः बभूवुः । अतः वयमपि तादृक्साक्षादुपलब्ध्या-
 ऽमृता भविष्याम इत्याभिप्रायः ।

*

• •

सूक्तकारिणादित्यादयः साक्षात्ब्रह्मतयोपदिश्यन्ते । ब्रह्मब्रह्मा संयद्दधीग्यानामपि तेषां कथ-
 न्कारीहब्रह्मा सन्नवेश इति प्रप्रस्थीतरमेतद्यत्—वेदावेदान्ते समारोहो वेदव्यवहृतानामादि-

व्यादिशब्दानामपरिहारिभारभते ; पञ्चानेनां विरोधानेन वेदान्तसिद्धानां ब्रह्मादिशब्दानां व्यवहारी वेदावेदान्तस्य भेदं प्रदर्शयतीति तन्निवातुच्छब्दं ब्रह्मकारणत्वम् । न च यं ब्रह्मसिद्ध्यै भेदं स्वीकुर्वन्, अथाप्युपरिटाहोदसाधकत्वत्प्रतीयमानब्रह्मीयनिवन्धनं यथा केनचनं सुसुप्तपुरुषाद्यै तद्यैव पूर्वैव ।

१—४। अत्र प्रथमवचनसंघे (१) कथं वा प्रपञ्चातीतस्य प्रपञ्चसम्बन्धेऽपि न तादृक्त्वस्य ज्ञानिनात् प्रदर्शयति युतिसौत्साह्रियवशाज्जगतः क्रियाश्रीलसंघटनेन । दूरनिकटसम्बन्धजननत्वाद्देव सिद्धः । द्वितीये (२) यत्तत्त्वं तदुक्तम् । तृतीये (३) विषयाविष्टचित्तानां ब्रह्मत्वः प्रपञ्चत्वेन योऽयं परियच्छन् निषिध्य तत्प्रेरकत्वेन यच्छब्दं निवच्यते । चतुर्थे (४) ब्रह्मस्यै दुर्भेदत्वेऽपि ज्ञानविषयत्वं तस्य कथं सिद्धयति तत् प्रदर्शयति तस्य बोधयित्वात्वेन । जीवे तस्मी बोधीत्पत्तिर्न भाष्यकारस्याप्यनभिमतः । बोधस्वीत्पत्तिविनाशयोरवस्थाविता न पुनर्बोधयितरि संघटते । जीवे यथाप्युत्पत्तिविनाशवान् बोधी ब्रह्मस्यै बोधस्वरूपत्वेन यद्यपि महानन्तराय इति मन्यसे तदपि तस्य सर्वानुभूत्वेन परिहृतं भवति । बोधस्याखण्डत्वेऽपि जीवस्य कृतत्वस्य तस्य यद्यथासामर्थ्यात् खण्डत्वात् खण्डान्तरयद्यथाकाले पूर्वस्य विषयः परस्पीदय इति यद्यपि दृश्यते तदपि दृश्यमात्रम् ; यतोऽनुत्तरबोधस्य पूर्वबोधमूलत्वं न जालस्वीकर्तुं शक्यम् । 'यदस्य त्वं यदस्य देवेषु' इत्यंशस्यापत्तिकं व्याख्यानं नूतनतया भासमानमपि न कामपि दीधम्यवदति, ब्रह्मप्रकाशस्थानत्वेन देवमनुष्यादीनां सर्वेषां च यद्यच्चात् । न खल्वेकस्मिन् समयस्वरूपप्रकाशो जातु सम्भवति, अतश्चाराचरेषु तत्प्रकाशदर्शनं विना न कोऽपि पूर्वोत्तमीथेति च सिद्धान्तः सम्भवेत् ।

५—१०। पञ्चमे (५) यदिदृच्छीकपरस्वीकयोरेकत्वं ब्रह्मसिद्ध्यै प्रदर्शितं तत् खलु जीवजीवनस्याखण्डत्वं प्रतिपादयति । एकस्मिन् ज्ञासुरि नाम्नया भवितुमर्हति । सर्वमेव तच्छासनं त्रिवलेनेति तयोपरिद्वपरयोर्भेदब्रह्मणा भीतिरज्ञानमूलिकैव । विशेषनियोगोऽस्याः युतेर्गतिवद्भयान् । षष्ठे (६) प्रथमं सुखस्वरूपत्वेन ब्रह्मस्योपरिचलं निर्धोयं पञ्चाशाकपत्वेनेति न कश्चिदपि विरोधमुदाहरयति । ब्रह्मसिद्ध्यै स्वरूपस्य न नामान्, तथा सति स्वस्मिन् विरोधीऽपरिहाय्यः । सुखस्य ज्ञानस्यैकमेव तस्मिन्नन्यथा प्रथमं सुखस्वरूपमेवापरीचलसाधकत्वेन विन्यस्य पुनश्च मन्त्रानुसारिच्छुत्तरे ज्ञानस्वरूपस्य तादृक्त्वं न जातु प्रतिपाद्यते । कथं वा स्वरूपाध्यात्मिकत्वं ब्रह्मानसदुपरिटात् । सप्तमे (७) ब्रह्मत्वः सर्वोत्तमत्वेऽपि तस्मिन्नेव नित्यकालं निखिखसंसारस्य स्थितिं दर्शयति श्रुतिसिद्धेन च तस्य नित्यसम्बन्धम् । अष्टमे (८) सर्वोत्तमत्वं सर्वगतत्वं सर्वानुभावकत्वं न जालपगच्छतीति प्रदर्शयति तस्मिन् सर्वदेव भेदशून्यत्वमिति द्रष्टव्यम् । नवमे (९) यद्यपि विज्ञानात्मनि ज्ञानस्वरूपत्वेन परतत्त्वीयत्वान्निवृत्त्यर्थे, तथापि न तत्र परिमितत्वेन तस्य दर्शनं किमर्थाद्यं व्यापकत्वेन । स्थाने इष्टिनिवेशी ज्ञानेऽनन्तलरचचमिति साधकसमयः समर्थतेऽनया । दशमे (१०) पुनरुत्तमीकविषयसासंश्रयेण स्थापनम् ।

११। एकादशे स्वरूपज्ञानं, तेन ब्रह्मण्यैकत्वमेकतया च भीगी निवच्यते । प्रथमज्ञानत्वं स्वरूपज्ञानं परतत्त्वप्रेरकया इति प्रादुर्भवतीति निर्द्देशः सिं वेदान्तप्रतिपत्तिश्च इति विवेक्यम् ।

चादिपुत्रवे वेदान्तप्रादुर्भाव इति ज्ञेयं वाच्यं कस्याप्यसक्यतिः । प्रतिबुद्धं तत्प्रादुर्भावः सत्त्वे-
नेति वेदान्तसम्भवः—“कश्चिन्न, सत्त्वं प्रतिष्ठितमिति बुद्धय इति श्रीवाच बुद्धयेन हि सत्त्वं
जानामि, बुद्धये च सत्त्वं प्रतिष्ठितं भवति ।” (१२।१) इति । अतएव च ज्ञातस्य त्रिभो-
वेदाभिप्लवणवर्त्मकं च (११।१४ अ । ५।७) ब्रह्मचारिणी षटीर्वेदीत्पादविद्यलम् । यदसि वेदादि-
पुत्रवे प्रादुर्भूतपरतत्त्वज्ञानं सम्प्रदायाविच्छेदेनाद्यत्मानामपि सम्भवति तद्व्यवनेनेति तदपि न
सम्भवं । “यमेवैव हृदये तेन सत्त्वं” इति स्वात्मप्रकाशं विना अत्रयेन परतत्त्वविज्ञानसम्भावनां
प्रतिबद्धति नुतिः “नायमात्मा प्रवचनेन लब्धी न मेधया न बहुना नुतेन” (५।१) इत्यादिभिः ।
अतएव हि चैवाचवर आह—

“यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा नुरी ।

तस्मैते कथिता ज्ञानाः प्रकाशन्ते सद्ब्रह्मणः ॥” (११।१३) इति ।

यथैवात्मानं वचादिपरिज्ञानं न सम्भवति तथैव परब्रह्मनुष्ठीषितान्तर्गमनानां न अत्रचाध्ययना-
दिना परतत्त्वपरिबुद्धः । भवति चान्तस्तत्त्वस्वरूपस्फूर्तिं तेन च जीवस्मैकता । कथमिति जिज्ञासा
चेत्, तत्त्वस्वरूपानुबोधे जीवस्वरूपेणावस्थाभावित्वं तस्या इति स्मरन्त्यम् । न केवलं स्वरूपस्य
स्वरूपस्यानन्त्यात् यथा च स्वादुत्पत्तीत्तरमसाकस्यहरणं जीवस्य, तथैव भोगविधिसूक्तिरिति तद्बुद्धे ।
अतएववेत्त्यादिषु ब्रह्मदर्शनेन विज्ञेयविज्ञेयस्वरूपस्फुरणं पूर्वमुक्तम् (१।१६० पृ) । अत्र पुन-
रत्रादि सत्त्वं भीगीपकारकमिति सङ्गमेवैवीपन्नभ्यते । सर्व्वेऽपि भीगीपकारकेषु ब्रह्मदर्शने जीवे
तत्त्वस्वरूपपरिपुष्टये भवतीति ब्रह्मदर्शनविधिनेव तेषामुपभोगः । विद्यावत्तत्त्वा विद्यारोऽस्य ब्रह्मण्यः ।
‘सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्यत्र स्वरूपमेकं बहु वेति विचार्य्यम् । सत्त्वं सत्तामात्रं चेत्, बुद्ध्याभेद-
एव तत् । सर्व्वं सम्भूतकामिति कथनं बुद्धसत्तया तेषां सनेति न पुनर्विकल्पम् । ज्ञानन्तु
अभिज्ञानं, बुद्धैव ज्ञानं न तत्तत्त्वस्य कापि भिन्नता । ज्ञानन्तु बुद्धयः परिच्छेदराहित्यं
व्यनश्यती न वचात् तस्य भेदः । एव सत्यादीनां बुद्धयो भेदेन यद्व्यस्य निमित्ताभावादेकत्व-
मखण्डत्वं न जातु तैरपेति । सुकृतं रसस्वरूपं तदिति न भेदकारकम् । क्रियाप्रतिषेधोपानन्त्या ;
जानन्तु पुनः पूर्व्वत्वमस्य प्रदर्शने सुतरां तथा तेन च तस्याखण्डत्वस्य न कापि हानिः । एवमखण्डत्वे
सिद्धेऽपि शिवत्वमस्य ज्ञानातिप्रकृतिप्रतीयते । नैवम् । न हि पूर्व्वज्ञानं जातु शिवत्वविरहितं,
यसः शिवत्वं ज्ञानस्य पूर्व्वत्वमेव प्रकटयति । पूर्व्वज्ञानेन पूषतापादनाय यत् यत् क्रियते तत्तच्छीवानां
हिवाय सुखाय भवतीति तस्यैव शिवमिति नामकरणम् ।

१२—१७ । वादरे (१२) यदुक्तं तदतिरिक्तमेतद्वक्तव्यं यत्, न ज्ञानन्दो निश्चिद्यत्वमानयति
साधकेषु किमपि पूर्व्वक्रियाशीलत्वम् । “आत्मानं स्वयमकुचव” इत्युक्त्वा बुद्धयः सुकृतत्वं स्थापि-
यन् । इतिदेव इत्यं—इत्यं क्रिया—बुद्धयि नित्यं सुषु-क्रिया वर्तते । सैव क्रियावन्त्येव
सत्त्वेणात्मानं प्रकटयति । शै पुनस्तदानन्दस्पर्शमनुभवति ते तत्त्वभावत्वाभात् भवति क्रियावन्-
एव । अतएवाह नुतिः “सुखमेव लब्धा करोति” इति । यदीदरे (१२) यत् कारकस्वरूपमुक्तं
तेनैव सर्व्वत्र कार्य्येऽपि कारकधर्माद्युपलभ्य तदंशे तदाविर्भावं नुतिरपीवयत् । कार्य्यस्य
कार्य्यत्वं कारकं विना न जातु सम्भवति, अतएवादिवादीनामादित्यन्नादिकं कारके बुद्धयि

विद्यत इति लभनसंश्लेषनिरीधाय कारणब्रह्मदर्शनमुपदिशते तद्यथा । अतुर्हृषी (१४) दृक्कायः प्रपञ्चस्वभावत्वं निदिधेयं तस्य शास्त्रत्वं स्थापयति । आस्यद्यासकयोर्भेदं विना न आत्मकत्वं शास्त्रत्वमन्वस्य शास्त्रत्वं सम्भवति । एवञ्च शास्त्रे शास्त्रीचिन्तयर्थापेयं तदर्थोतीति न विना कथं वा सम्भवेत् । अतएव ब्रह्मणोऽस्तूलादिकं आस्यधर्मातीतत्वं दर्शयति । द्रष्टृत्वादिकं दृष्टादिषु दर्शनार्थापेयत्वेन तस्मिन्नुभूयत इति न प्रपञ्चधर्मात्वं तेषाम् । अतुर्हृषी आकाशातीतत्वं संसाध्य पञ्चदशे (१५) प्रथमं तस्य कालातीतत्वं दर्शयति । कालदेशातीतं यदि न भवेद्ब्रह्म कालदेशगतानां शास्त्रत्वं न जातु तस्मिन् सम्भवेत् । तदेव सर्वेषामाप्तुल्यत्वेन तेषां नित्यकालं स्थितेरिति सुष्टूक्तमत्र । ब्रह्मणि देवादीनां स्थितिं सुसृष्टमुल्लिख्य तस्मिन् समस्तविश्वस्य स्थितिरुक्ताकाशाधर्मत्वेन ब्रह्म । प्राणादीनां प्राणनादिभिः प्रत्यक्षीकरणेन नामात्मकं तस्मिन्नापतति चास्त्रस्त्वत्वं तस्य निरीधाय इति तन्निवारणाय विविधविषयेषु तत्तन्मूलशक्तित्वेन प्रकाशमानमपि ब्रह्म नित्यं स्वस्यैकत्वं न जहाति, तथा सति तत्तद्विषयैः सह तस्य विनाशएवोपात्त-
 हेत । ये पुनर्नामाविषयेषु तस्य नानात्वमवधारयति तेषां बुद्धिभेदी जायते, तेन च तेषु “भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यात्” इति न्यायेन भयकारणमुत्पद्यते । अत्र पुनराकाशलिङ्गत्वं ब्रह्मणः प्रपद्यती तदाकाशभेदेन बुद्धिर्न जायेतेत्यभिप्रायेण तस्याकाशत्वखण्डनम् । षोडशे (१६) सर्व-
 विषयादृश्यमस्मिन् निवार्य केवलं पूर्णतया तत्परिपङ्की निवह्यते । कथं तन् पूर्णत्वमनुभव-
 विषयं भविष्यतीति अत्र ज्ञानच भक्तिरभयमेव कारणत्वेनोपस्थाप्यते । न खलु वक्तव्यं भक्ति-
 र्नापनिषद्विषया पुराणविषयत्वाज्ज्याः । अस्यामुपनिषदि परायाभक्तं ब्रह्मैव स्वसृष्टमेव । इयमेव पुराणमूलमिति सुधीर्भिर्बिचिन्यम् । सप्तदशे (१७) निःसंशयोपलब्धे रूपायो निवह्यते । अचुरादेः प्रेरकत्वेन शक्तिमत्तया, ऊर्द्धादिपूर्णत्वेन च सत्ताभावतया भवति तस्योपलब्धिः । न यदि तस्य ज्ञानं, तन्ज्ञानस्य च पुनरख्याकं कुशलपथप्रदर्शकत्वं प्रतिभाति, न जातु स्यादध्यात्मस्य मधुरतरसम्बन्धानुभवः । भवति च स हृद्यव्याकं तेन ज्ञानवितरणेन । यदि न स्याद्व्यासु तदयदृष्टीपथीवित्त-
 कुमी वा वेदयोगित्वं तस्य भवेदनुभवनोपचरः । अती हि आतमाचस्य शिरोदित्वं तेषां शिरो-
 धीगित्वं स्वीकृतं तत्त्वदर्शिमिदमिदं विभः । इत्यलं पञ्चवितेन ।

इति ब्रह्मवल्ली चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

परात्मवह्नी ।

१ । केनेषितं पतति प्रेषितं मनः

केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।

केनेषितां वाचमिमां वदन्ति

चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो य-

द्वाचोह वाचं स उ प्राणस्य प्राणः

चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः

प्रेत्यास्मात्लोकादमृता भवन्ति ॥ तल १(१)१।२

१ । ब्रह्मपरात्मनोर्यद्यपि न भेदस्तथापि सर्व्यान्तर्भावकारणो देहादिप्रेरकत्वेन भेदं परिकल्प्य परात्मवह्नाभ्यते । तत्र प्रथमं प्रश्नोत्तरच्छलेन तस्य चक्षुरादिप्रेरकत्वं निबध्नाति श्रुतिः केनेषितमिति । केन प्रेषितं प्रेरितं मनः इषितम् इष्टम् अभिलषितं विषयं पतति अनुगच्छति ; प्रथमः मुख्यः प्राणः केन युक्तः प्रेरितः प्रैति गच्छति स्वव्यापारं प्रति, केन इषितां अभिश्रेताम् इमां वाचं लौकिकाः वदन्ति, कः पुनः देवः चक्षुः श्रोत्रं युनक्ति प्रेरयति ?

प्रश्नानामिकेनोत्तरेण समाधानं करोति श्रोत्रस्येति । यस्मात् स देवः श्रोत्रस्व श्रोत्रं अवयवकारणं, मनसः मनः मननकारणम्, वाचः वाचं वचनकारणं, प्राणस्व प्राणः प्राणनकारणं, चक्षुषः चक्षुः दर्शनकारणं, तस्मात् धीराः श्रोत्रादिभिः तत्तत्सामर्थ्यभूतं कारणं अतिमुच्य अतिशयेन वृथक्कृत्य अस्मात् लोकात् प्रेत्य अमृताः भवन्ति ।

२ । तन्दुर्दृशं गूढमनुप्रविष्टं
 गुहाहितं गङ्गरेहं पुरातनम् ।
 अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं
 मत्वा धीरो हर्षशीको जहाति ॥ कठ २।१२ ।

३ । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
 न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
 यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-
 स्तस्यैष आत्मा वृणुते तनूँस्वाम् ॥

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वापि पुञ्जानेनैनमाप्नुयात् ॥

२ । न हि परात्मा योगं विना अन्तश्छुर्गोचरो भवतीत्याह तमिति । दुर्दृशं दुस्त्रेण दर्शनीयं, गूढं गहनम्, अनुप्रविष्टं प्रच्छन्नं, गुहाहितं गुहायां हृदि स्थितं, गङ्गरेहं गङ्गरे इन्द्रियातीतदुर्गमस्थाने तिष्ठतीति गङ्गरेहं, पुरातनं सनातनं देवम् अध्यात्मयोगाधिगमेन आत्मनि समाधानम् अध्यात्मयोगः तस्य अधिगमेन आयत्तीकरणेन मत्वा आत्मा धीरः संयतात्मा हर्षशीको जहाति त्यजति ।

३ । यद्यपि परात्मा स्वयमात्मप्रकाशं न कुर्व्यात्, तत् स्वरूपज्ञानं जातु न सम्भवेदित्याह नायमिति । अयम् आत्मा परात्मा न प्रवचनेन वेदाध्ययनेन अनेकवेदस्वीकरणेन, मेधया अन्वावधारण-सामर्थ्येन, बहुना श्रुतेन श्रवणेन शास्त्रज्ञानेन वा न लभ्यः । यद्येवं कथमस्व लाभः ? यं जनम् एष वृणुते अनुष्ठानाति तेन एष लभ्यः । कथं ? एष आत्मा परात्मा स्त्वां तनूँ स्वरूपं वृणुते तत्सन्निधाने प्रकाशयति ।

स्वरूपज्ञानसाभानन्तरं तैकैकीभवनरूपा प्राप्तिः कषायपरिपाके च भवतीत्याह—दुश्चरितात् पक्वत्तात् यो न विरतः, यो न शान्तः न

यस्य ब्रह्म च चतस्र उमे भवत षोडशम् ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यद सः ॥

कठ २।२३—२५ ।

४ । अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं

तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं

निचाय्य तन्मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥ कठ ३।१५

निष्ठोत्तन्द्रिचाश्चक्षुः, यो न समाहितः न एकाग्रमनाः, यो न शान्त-
मानसः न—अध्यापृतचित्तः सर्वेषां विशेषणानां नञा सम्बन्धवशात्
प्रत्येकमेषां—प्रज्ञानेन स्वरूपमात्रज्ञानेन न एतन् आश्रुयात् प्राप्नु-
यात् । नारदप्रभृतीनां साधकानां प्रथमदर्शनानन्तरं कषायपरिपाकं
यावत् नाभूदविच्छेदसाक्षात्कार इति ध्येयम् ।

विनानुग्रहं न भवति स्वरूपज्ञानं निरवच्छेदसाक्षाद्दर्शनं चेति
द्रव्ययति तस्य महत्त्वप्रदर्शनेन यस्येति । यस्य परात्मनः ब्रह्म ब्राह्मणश्च
अथ चन्द्रियश्च उमे षोडशम् अशनं संहरणविषयं भवतः—तयोर्धर्मै-
संरक्षणसहायत्वेऽपि स्वस्य वैषम्यरहितत्वं मृत्योरधीनैरपरैस्तयोः
समत्वे साधयति—शोऽयं मृत्युर्यसति सर्वं शोऽपि यस्य उपसेचनम्
अशनोपकरणम् (१।२।८); स यश्च निजस्वरूपे नित्यविद्यमानः,
को वा तश्च निजस्वरूपे इत्या इत्यं विद्यमान इति वेद जानाति ।

४ । सर्वैर्बुद्धिसाक्षिणः परात्मनः शब्दादिप्रवर्तकत्वेऽपि न
शब्दादिसाम्यमित्याह अशब्दमिति । यत् परात्मतत्त्वम् अशब्दम्,
अस्पर्शम्, अरूपम्, अव्ययम् अचयम्, तथा अरसं, नित्यम् अगन्धवत्
च ; तत् अनाद्यनन्तम् आद्यन्तविरहितं, महतः दुष्टैः परम् अतीतं,
ध्रुवं झूटस्त्वं नित्यं परात्मतत्त्वं निचाय्य अगन्ध मृत्युमुखात् मृत्यु-
भयात् प्रमुच्यते सुखी भवति ।

५ । पराञ्चि खानि व्यदधत् स्वयम्भू-

स्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।

कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष-

दाहत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ कठ ४।१ ।

६ । य एष सुप्तेषु जार्गत्ति कामं कामं पुरुषो निर्भिन्माणाः

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे

तदुनात्येति कश्चन । एतद्वैतत् ।

अग्निर्यथैकी भुवनं प्रविष्टो

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

५ । इन्द्रियेष्वभिनिवेशवशतः परात्मानं न पश्यति जनः । तेभ्योऽप्याहृतनयनएव तं पश्यतीत्याह पराञ्चि इति । स्वयम्भूः परात्मा पराञ्चि वाङ्मविषाभिमुखानि खानि श्रोत्रादिरभ्याषि व्यदधत् सृष्टवान् ; तस्मात् जनः पराङ् वाङ्मवस्तु पश्यति, न नान्तरात्मन् न नान्तरात्मानम् । आहत्तचक्षुः तेभ्यः पराहत्तनयनः कश्चित् धीमः धीमान् विवेकी अमृतत्वम् इच्छन् प्रत्यगात्मानं परात्मानम् इति तद् दृष्टवान्—अधुनापि पश्यति तम् तादृग्जनः ।

६ । सोऽयं परात्मा चिरजाग्रज्जनानामर्थान् विदधातीत्याह य एष इति । यः एष पुरुषः प्राणिषु सुप्तेषु कामं पश्यति यथा स्यात् तथा कामम् अभिलषितार्थनिचयं निर्भिन्माणाः शिष्यादयन् जार्गत्ति । तत् एव परतत्त्वं इत्थं शुभ्रं शुभ्रं, तत् ब्रह्म, तत् एव अमृतम् उच्यते तत्त्वज्ञैः । सर्वे लोकाः तस्मिन् परब्रह्मणि श्रिताः स्थिताः । तत् परतत्त्वं कश्चन न अत्येति न अतिक्रम्य वर्त्तते । तत् आत्मतत्त्वमेव एतत् यत् जिज्ञासितम् ।

प्रेरयित्वात्वेन प्रतिजनहृदयं प्रविष्टः सोऽयमेकएवेत्याह अग्नि-

एकस्तथा सर्व्वभूतान्तरात्मा
 रूपं रूपं प्रतिरूपो वहिश्च ॥
 वायुर्बथैको भुवनं प्रविष्टो
 रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
 एकस्तथा सर्व्वभूतान्तरात्मा
 रूपं रूपं प्रतिरूपो वहिश्च ॥
 सूर्य्यो यथा सर्व्वलोकस्य चक्षु-
 र्न लिप्यते चाक्षुषैर्वाङ्मदीषैः ।
 एकस्तथा सर्व्वभूतान्तरात्मा
 न लिप्यते लोकदुःखिन वाङ्मः ।
 एको वशी सर्व्वभूतान्तरात्मा
 एकं रूपं बहुधा यः कसेति ।

रिति । यथा अग्निः एकः सन् भुवनं दृश्यं सर्व्वं जगत् दाहिकया
 शक्त्या प्रविष्टः रूपं रूपं काष्ठतृणादिरूपं प्रति प्रतिरूपः—तत्र तत्र
 प्रतिरूपवान् वाङ्मभेदेन बहुविधः—बभूव ; तथा सर्व्वान्तरात्मा
 सर्व्वेषां भूतानाम् अस्यन्तरः आत्मा रूपं रूपं प्रति प्रतिरूपः तत्रतदु-
 रूपः, वहिश्च आकाशादिभिः ।

वायुरिति । वायुः यथा एकः सन् इत्यादि पूर्व्ववत् ।

एवं प्रतिरूपत्वेऽपि न परात्मा तैर्लिप्यतइत्याह सूर्य्य इति ।
 सूर्य्यः यथा सर्व्वलोकस्य चक्षुः सन् चाक्षुषैः चक्षुःसम्पर्कीयैः वाङ्म-
 दीषैः—अभद्रदर्शनादिभिर्यथा तत्रदीर्घैश्चक्षुर्दूषितं भवति न तथा—तैः
 लिप्यते, तथा एकः सर्व्वभूतान्तरात्मा वाङ्मः वहिःस्थितः सन्—लोक-
 दुःखादिति शेषः—लोकदुःखिन न लिप्यते ।

एवञ्चसम्बन्धपरात्मदर्शनेन कृतार्थतयाह एकइति । वशी मित्य-

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां शान्तिः शाश्वतो नेतरेषाम् ॥

कठ ५।८—१३ ।

७ । तं त्वां पृच्छामि कासौ पुरुष इति । तस्मै
स हीवाच । इहैवान्तःशरीरे सौम्य स पुरुषोयस्मिन्नेताः
षोडशकलाः प्रभवन्तीति ।

मात्मवशे स्थितः यः सर्वभूतान्तरात्मा एकः सन् एकं रूपं स्वरूपं
बहुधा पाचमेदात् विविधरूपेषु प्रतीयमानं करोति, ये धीराः विवे-
किनः तम् आत्मस्थं पश्यन्ति, तेषां शाश्वतं चिरस्थायि सुखं, न इत-
रेषां न अपरेषाम् अताडशानाम् ।

नित्यानामिति । नित्यानां मध्ये यः नित्यः, चेतनानां जीवानां
मध्ये यः चेतनः, बहूनां मध्ये यः एकः कामान् अर्थान् विदधाति ; ये
धीराः तमात्मस्थम् इत्यादि पूर्व्ववत् ।

७ । भरद्वाजगोषोत्पन्नः सुकेशाः कोशलदेशीयराजतनयेन
हिरण्यनाभिन सम्पृष्टो यदात्मतत्त्वं तं न विवक्षुमशकत्, तदेवाचार्यं
पिप्यसादमपृच्छत् तं त्वेति । तं त्वा त्वां भगवन्तं पृच्छामि—असौ
पुरुषः क इति । तस्मै सुकेशसे स पिप्यसाद उवाच—इह सौम्य, इह
एव अन्तःशरीरे इति स पुरुषः, यस्मिन् एताः प्राचाद्याः षोडशकलाः
प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते इति ।

स ईक्षाञ्चक्रे । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ।

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्र्वां खं वायुर्ध्यातिरापः पृथिवीन्द्रियम्, मनोऽन्नमन्नाद्दीर्घ्यं तपो मन्वाः कर्म लोका लोकेषु च नाम च ।

स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्रइत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे पुरुषइत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतोभवति । तदेष श्लोकः ।

स षोडशकलः पुरुषः ईक्षाञ्चक्रे पथ्यालोचयामास—कस्मिन् उत्क्रान्ते वह्निर्निःसृत्य अहम् शरीरात् उत्क्रान्तः निःसृतः भविष्यामि, कस्मिन् प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि इति ।

स पुरुषः प्राणं हिरण्यगर्भम् प्राणात् अहं शभप्रवृत्तिहेतुभूताम् असृजत, ततः खम् आकाशं, वायुः, ज्योतिः तेजः, आपः जलं, पृथिवी च्चितिः, इन्द्रियं दशसंख्यं, मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकम्, अन्नं ब्रौह्मि-वादि-कम् ; अन्नात् वीर्यं सामर्थ्यं बलम्, तपः विशुद्धिसाधनम्, मन्वाः कर्मसाधना ऋगादयः, कर्म अग्निहोत्रादि, लोकाः कर्मफलरूपाः, लोकेषु नाम च देवादयः कर्मफलभोक्तारः बभूवुः ।

एवं नामरूपाभिव्यक्तिमभिधाय पुनस्तयोस्तस्मिन् विलयं विलये च तस्याविकृतभावेन स्थितिमाह दृष्टान्तमुखेन स यथेति । स षोडशकलः पुरुषः—यथा स्यन्दमानाः स्रवन्तः समुद्रायणाः समुद्राभि-सुखगमनशीलाः इमाः नद्यः समुद्रं प्राप्य अस्तं गच्छन्ति तिरोदधते,

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः ।
 तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति
 तान् होवाचैतावदेवाहमेतत् परं ब्रह्म वेद ।

नातः परमस्तीति । प्रश्न ६।१—७ ।

८ । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स वाङ्माभ्यन्तरो ह्यजः ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः ॥

मु २(१) । २ ।

तासां नामरूपे गङ्गायमुनेत्यादिलक्षणे भिद्येते विनश्येते समुद्रइति एवं
 प्रोच्यते, एवम् एव अस्य परिद्रष्टुः पुरुषस्य पुरुषायणाः पुरुषाभिसुख-
 गमनशीलाः प्राणाद्याः षोडशकलाः पुरुषं प्राप्य अस्तं गच्छन्ति तिरो-
 दधते, तासां षोडशकलानां नामरूपे भिद्येते विनश्येते पुरुष इति
 एवं—प्रोच्यते । य एवं विद्वान् स पुरुषः अकलः प्राणादिकलाविरहितः
 निरुपाधिः सन् अमृतो भवति । तत् एतस्मिन्नर्थे एषश्लोकः—

अराइति । रथनाभौ रथचक्रस्य नाभौ अराः रथचक्रपरिवाराः
 इव यस्मिन् पुरुषे कलाः प्राणाद्याः प्रतिष्ठिताः, तं वेद्यं वेदनीं पुरुषं
 वेद जानीयात् । मृत्युः यथा वो युष्मान् मा परिव्यथाः मा परिव्यथयत्
 तथा तं पुरुषं विव्य इति शेषः ।

तानिति । तान् शिष्यान् पिप्पलाद उवाच—एतत् परं ब्रह्म,
 एतावत् एव अहं वेद विजानामि । न अतः परतरात् प्रकृष्टतरम्
 अस्ति ।

८ । तस्य परमपुरुषस्य प्राणाद्यतीतस्वरूपमाचष्टे दिव्य इति ।
 नामरूपबीजभूतादव्याकृतात् परतः परात् अक्षरात् हिरण्यगर्भात् परः
 स पुरुषः हि दिव्यः अलौकिकः, अमूर्तः सर्वविधमूर्तिवर्जितः,
 वाङ्माभ्यन्तरः वाङ्माभ्यन्तरेण वर्त्तमानः, अजः अक्षरहितः, अप्राणः

६ । अस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरीक्ष-
 मोरं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ।
 तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या
 वाचो विमुञ्चथ अमृतस्येष सेतुः ॥
 अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाद्यः
 स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ।
 ओमित्येव ध्यायथ आत्मानं
 स्वस्ति वः पराय तमसः परस्तात् ॥

मु २ (२)।५।६ ।

१० । सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा
 सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्य्येण नित्यम् ।

प्राणरूपकरणवर्जितः, अमनाः सङ्कल्पविकल्पात्मकमनोरहितः, शुभः
 शुभः ।

६ । तमेव पुनर्विष्टुणोति अस्मिन्निति । प्राणैः करणैः सर्वैः
 अन्यैश्च सह द्यौः पृथिवी अन्तरीक्षं मनः च अस्मिन् परात्मनि श्रोतं
 समर्पितम् । तम् एव एकम् आत्मानं परात्मानं जानथ जानीत
 अन्याः वाचः ग्राम्यकथाः विमुञ्चथ विमुञ्चत परित्वजत । कथम् ?
 एष परात्मा अमृतस्य सेतुः संसारोत्तारहेतुः ।

अराइति । रथनाभौ अराः इव यत्र हृदये नाद्यः संहताः सम्प्र-
 विष्टाः, तत्र हृदये स एष परात्मा बहुधा जायमानः प्रकाशमानः
 अन्तः चरते विराजते । तम् आत्मानं परात्मानं ओम् इति ओङ्कार-
 रूपेण ध्यायथ चिन्तयत । तमसः परस्तात् तामोरूपं संसारं तीर्त्वा
 पराय परब्रह्माय नः युष्माकं स्वस्ति निर्व्विघ्नम् असु ।

१० । ग्राम्यकथा वर्जयित्वा परात्मसाक्षात्काराय किं कर्त्तव्यं
 तदाह सत्येनेति । एष आत्मा सत्येन सत्याचरणेन, तपसा मननेन,

अन्तःशरीरे ज्योतिर्भ्यो हि शुभ्रो
यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ मु ३(१)।५ ।

११ । न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा
नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ।
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व-
स्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥
एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो
यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ।
प्राणैश्चित्तं सर्व्वमीतं प्रजानां
यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥

मु ३ (१) । ८।६ ।

सम्यग् ज्ञानिन, नित्यं ब्रह्मचर्य्येण अविच्छिन्नेन इन्द्रियसंयमेन लभ्यः ।
अन्तःशरीरे शरीराभ्यन्तरे साऽयं परात्मा ज्योतिर्भ्यः ज्ञानोज्ज्वलः,
शुभ्रः शुद्धः, यं उत्यादिभिः क्षीणदोषाः क्षीणक्रोधादिचित्तमलाः यतयः
यत्रशीलाः पश्यन्ति साक्षात्कुर्व्वन्ति । स्वरूपवाचकत्वादस्या अप्त
सन्निवेशः ।

११ । ज्ञानपरिशुद्धचित्तेन तदभिनिवेशएव प्रकृतोपायस्तत्-
मात्रानुकाराद्येत्याह न चक्षुषिति । न चक्षुषा, नापि वाचा, न अन्यैः
देवैः इन्द्रियैः, तपसा कृच्छ्रसाधनेन, कर्मणा अग्निहोत्रादिना वा
गृह्यते परात्मा । ज्ञानप्रसादेन ज्ञाननैर्भ्येन विशुद्धसत्त्वः निष्कलचित्तः
सन् ततः तदनन्तरं ध्यायमानः चिन्तयन् निष्कलं सर्व्वावयवशुद्धं तं
परात्मानं पश्यते पश्यति साक्षात्करोति ।

एष इति । यस्मिन् शरीरे प्राणापानादिभेदेन पञ्चधा प्राणः
संविवेश सम्यक् प्रविष्टवान्, अस्मिन् एष अप्तः अतिसूक्ष्मः आत्मा
परात्मा चेतसा वेदितव्यः । प्रजानां जनानां सर्व्वं निष्कलं चित्तं

१२ । अथहेनमुषस्तथाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्योऽ-
ति होवाच यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्व्या-
न्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्व्यान्तरः ।
कतमो याज्ञवल्क्य सर्व्यान्तरः । यः प्राणेन प्राणिति स
त आत्मा सर्व्यान्तरो योऽपानेनापानिति स त आत्मा
सर्व्यान्तरो यो व्यानेन व्यानिति स त आत्मा सर्व्यान्तरो
य उदानेनोदानिति स त आत्मा सर्व्यान्तर एष त
आत्मा सर्व्यान्तरः ।

प्राणैः इन्द्रियैः श्रोतं व्याप्तम्, यस्मिन् चित्ते विशुद्धे मलविरहिते एष
आत्मा परात्मा विभवति आत्मानं प्रकाशयति ।

१२ । साक्षादपरोक्षत्वं हि परात्मनः । तदेव जनकयज्ञभूमि-
गतयाज्ञवल्क्योषस्तसंवादेन प्रथयति अथेति । अथ अनन्तरम् एनं
याज्ञवल्क्यं चाक्रायणः चक्रस्यापत्यम् उषस्तः पप्रच्छ पृष्टवान् । हे
याज्ञवल्क्य इति सम्बोध्य स उवाच—अपरोक्षात् द्रष्टुः परोक्षत्वाभावात्
साक्षात् अव्यवहितं यत् ब्रह्म यः आत्मा परात्मा सर्व्यान्तरः तं व्याचक्ष्व
विवरण इति । एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह—एष ते तव आत्मा सर्व्या-
न्तरः सर्व्यास्याभ्यन्तरः । आत्मशब्दस्य देहादिवचनत्वात् संशयवशत
उषस्त आह—हे याज्ञवल्क्य, कतमः आत्मा सर्व्यान्तरः ? याज्ञवल्क्य
आह—यः प्राणेन मुखनासिकासञ्चारिणा प्राणिति प्राणचेष्टां करोति,
स ते तव आत्मा सर्व्यान्तरः ; यः अपानेन अधोगवायुना अपानिति
अपानक्रियां करोति, स ते तव आत्मा सर्व्यान्तरः, यः व्यानेन सर्व्य-
देहगवायुना व्यानिति सर्व्यदेहगतचेष्टां करोति, स ते तव आत्मा
सर्व्यान्तरः ; यः उदानेन ऊर्ध्वगवायुना उदानिति ऊर्ध्वगतचेष्टां करोति
स ते तव आत्मा सर्व्यान्तरः । आत्मात्वात् प्राणनादिक्रियाप्रवर्तकः
परात्मैतुत्तरवाक्येनायाति ।

स होवाचोषस्तथाक्रायणो यथा विब्रूयादसौ गौर-
सावश्रद्धत्येवमेवैतद्वापदिष्टं भवति यदेव साक्षादपरोक्षा-
द्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त
आत्मा सर्वान्तरः । कतमो यान्नवस्का सर्वान्तरः । न
दृष्टेर्दृष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न मतेर्मन्तारं
मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीथाः । एष त
आत्मा सर्वान्तरोऽतीऽन्यदार्त्तम् । ततोहोषस्तथाक्रायण-
उपरराम । बृह ५।४।१।२ ।

प्रत्यक्षवस्तुप्रदर्शनप्रतिज्ञानानन्तरं लक्षणेन तत् प्रदर्शितमित्यपरि-
तुष्यन् स उपस्तथाक्रायण उवाच—कश्चित् गाश्चाश्वं प्रत्यक्षं दर्शयामीति
प्रतिज्ञापरः—असौ गौः—यश्चलति, असौ अश्वः—यो धावतीति चल-
नादिलक्षणेः—यथा—व्यपदिश्यते, एवमेव—‘यः प्राणेन प्राणिति’
इत्यादिप्राणनादिलक्षणेः त्वया—एतत् उपदिष्टम् । अतः पुनः
पूर्वप्रश्नमुत्थापयति—‘यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं
मे व्याचक्ष्वे’ इति । यान्नवस्काः पुनः पूर्वमुत्तरमेवोत्तरत्वेनोपस्थाप-
यति—‘एष त आत्मा सर्वान्तरः’ इति । स पूर्ववत् जिज्ञासते—
‘इं यान्नवस्का, कतमः सर्वान्तरः’ इति । प्रेरकत्वानुभवेन साक्षात्-
प्रत्यक्षीभवति स इति “यश्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति” इत्यादि
श्रोतव्यायमाश्रित्योत्तरमदात् यान्नवस्काः न दृष्टेरिति । दृष्टेः चक्षुषः
दृष्टारं दर्शनकर्तारं तत्प्रेरकञ्च न पश्येः त्वम् ; श्रुतेः श्रोतस्य श्रोतारं
श्रवणकर्तारं तत्प्रवर्त्तकञ्च न शृणुयाः त्वम् ; मतेः मननव्यापारस्य
मन्तारं मननकर्तारं तत्प्रवर्त्तकञ्च न मन्वीथाः त्वम् ; विज्ञातेः बुद्धि-
वृत्तेः विज्ञातारं बोधकर्तारं तत्प्रवर्त्तकञ्च न विजानीथाः त्वम् ।
त्वमिति पदेनात्र जीवात्मा द्रष्टृत्वादिपदेन परात्मा । जीवात्मनोऽपि
द्रष्टृत्वाद्यस्तीति जीवएवात्र । न, तत् पुनः परात्माधीनतया सिद्ध्यति,

१३ । वदेतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा ।

ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥

बृह ६।४।१५ ।

१४ । हे अक्षरे ब्रह्मपरे त्वनन्ते

विद्याविद्ये निहिते यत्र गूढे ।

क्षरन्त्वविद्या क्षमृतं तु विद्या

विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः ॥ प्रवेत ५।१ ।

न स्वातन्त्र्येण, अतएवहि वदति श्रुतिः—“य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनो-
ऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयत्वेण
त आत्मान्तर्याम्यमृतः” (३।२२[१४६५]) इति । प्रथमार्थे विक्रिया-
वत्त्वं द्वितीयार्थे त्वन्तर्भावितव्यन्तत्वेन व्याख्यातव्यमिति विप्रतिपत्तौ
“पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः” “सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविव-
र्जितम् । सर्वस्य प्रभुमीशानम्” (६।६) इत्यादिभिः समाधातव्यम् ।
“अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः” (३।२१) इत्यस्याः प्रयोगे सर्वमनवर्धं
भवति । “न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते” (३।५[५८५])
इत्यापि जीवस्य दृक्शक्तिः परात्मसापेक्षेति न कश्चिद्विरोधः । एष
ते तव आत्मा परात्मा सर्वान्तरः, अतः परात्मनः अन्यत् चार्त्तम् ।
ततः तदनन्तरम् उच्यतेः चाक्रायणः उपरराम निहत्तो बभूव ।

१३ । तस्य सर्वनियन्तृत्वमाह यदेति । यदा एतं देवं द्योतन-
शीलं दातारं वा, ईशानं भूतभव्यस्य कालत्रयस्य नियन्तारम्, आत्मानं
परात्मानम् अञ्जसा साक्षात् अनुपश्यति उपदेशप्राप्त्यनन्तरं साक्षात्-
करोति, ततः तदा न विजुगुप्सते न आत्मानं गोपायितुमिच्छति अन्धं
निन्दति वा ।

१४ । सर्वोधारण तस्मैशिद्धत्वमाह हे इति । गूढे अन्तर्भव्यते
अनन्ते ब्रह्मपरे हिरण्यगर्भात् परे श्रेष्ठे यत्र यस्मिन् अक्षरे परब्रह्मणि

विद्याविद्ये विद्या च अविद्या च हे निहिते स्थापिते, तस्मिन् विद्या-
माना अविद्या तु चरं संसारकारणं, विद्या तु अचरं मोक्षकारणम् ।
यसु विद्याविद्ये ईशते नियमयति स ताभ्याम् अन्वः तन्नियन्तृत्वात् ।

•
• •

वेदि वेदान्तेषु चैकएव शब्दः भूतेषु जीवेषु परात्मनि च प्रयुज्यते । अतस्तत्तद्विपर्यायवधारणं
तत्र नियमः । आत्मशब्दस्य देहे मनसि जीवे परात्मनि च प्रचुरप्रयोगः । यत्र पुनरिन्द्रियादि-
योगेन तस्य प्रयोगस्तत्र देहः, परात्मना तु मनो जीवी वा । प्रसिद्धेषु वेदान्तेषु परात्मशब्दस्य
विरलप्रचारः, 'आत्मनि परे' इत्येवमस्ति कुत्र-कुत्रचित् । ब्रह्मज्ञानस्यां प्रेरकत्वादिलिङ्गैः परात्मपर-
आत्मशब्दः परिच्छेद्यतः ।

१ । प्रथमवचनसंघे प्रेरकत्वलिङ्गमेवास्य प्रधानतः परिदृश्यते । न ह्यत्र श्रीचस्य श्रीच-
नित्यादिना अन्वकाराद्यादिकमचरतीऽवगम्यते ; अथ च नापि शक्यमर्थान्तरं कर्तुं शब्दसन्निवेश-
कनसमुद्भवत्वात् । एवैव शैली सर्वत्र वेदान्तेषु । व्याख्यानकाले यद्येषा रच्यते बहुवचनावादी बिना
वाङ्मिथ्यात्वं तिरीचते । यद्येषाव कार्यात् कारणं प्रथक्त्वस्य प्रदर्शितं, तद्यैव सर्वत्र ।
कारणज्ञानादेव सुक्तिरिति कार्याचिदभजनयती वेदान्तेषु ।

२ । कथं बाध्यात्मयोगेनानधिगम्यस्याधिगमो भवतीति जिज्ञासा वस्तुदर्शनरीत्याक्षीपनेन
निवृत्ता भवति । सत्यपि पदार्थं सम्पुखीने न तज्ज्ञानं प्रतिफलति चेन्मनोऽन्वच निविष्टम् ।
व्यक्तीभविष्यत्येतत् पक्षमे ।

३ । तृतीयसंघगतवचनानां परात्मपरल' सन्दिग्ध', जीवविषयकप्रतीतिरगतत्वादितिवास् ।
"यस्य ब्रह्म च अचरं" इत्यस्या ब्रह्मपरल' मन्वर्षिवादेरायमेव साधितम् । एतद्विहितं तत्त्व-
विषयेषु पूर्ववर्तिन्युतिद्वयगतविषयस्येकात् परात्मपरलमेतयोरेवमभावीति बुद्ध्या तत् परलनाथ
इयमपि संवृष्टीतम् । विशेषतः कर्तृकर्मभेदेन जीवात्मपरात्मनीरेकचसन्निवेशान्निःस्रसयतामाप-
द्यते परात्मपरलमेतयोरिति सुधीर्भविष्यन् । निजस्वरूपे विद्यमानस्य परात्मनीऽधिगम्यत्वं वचन-
चयस्याभिप्रेतम् । यद्यप्यनधिगम्यएव स तन्मननादिकं सर्वं व्यर्थम् ; तेन च साक्षात्सम्बन्धसाध-
नवनाद्यां निश्चं संसारादुःखभागेव साज्जीवः । तदनुपपद्ये तत्स्वरूपीपलम्बिसङ्गाभयेति कथमादु-
पपक्षानियतत्वेन सर्वेषां जीवानां भवेदुच्छानिर्गतः सुखानातिशेति आस्यारभकप्रतिज्ञाभङ्गः । दृश्यते
बहुषु जीवेषुपुण्यदावतारसेन च स्वरूपज्ञानम्, अथापि नाविच्छेदसाक्षात्कारो नापि संसारावसाना-
विरतिः । अतो वदति नुतिकदुपायः "नाविरवीदुश्चरितात्" इत्यादिभिः । यदि दुश्चरिताभि-
न्ध्यादिभिरेव तत्प्राप्तिः किमनुपपद्ये ? न हि स्वरूपज्ञानं विना तदाराधनं सम्भवति, विना च
तदाराधनं न स्यात् कथायपरिपाकाः, कथायपाकवन्ते च नास्ति निरवच्छेदसाक्षात्कारस्य चापि
सम्भावना, तं विना च न चिरसुखावासेः । सुदरां स्वरूपज्ञानकारचस्यानुपपद्यस्य निर्निमित्तत्वेऽपि
क्षिरता तस्य साधकजीवने तदाराधनादिभिः सिद्धयतीति नानुपपदादीनां वैकल्पम् । न हि

किमपि निर्मित्व' भवितुमर्हन्तीत्येवानुग्रहायपि किमप्युच्यते' निर्मितम् । अतएव तस्मिन्-
निष्ठ' कथं । सर्वकारस्य वैद्विमित्तापिचित्व' तद्विमितस्य तद्वियन्तृत्वापातान् कारस्यस्य चतिः,
तद्विमितस्य च विमित्तान्त्वैक्ये स्यादनवस्था । अतएव शिवस्वरूपस्य तस्मानुग्रह एव स्वभावो न
तत्र विमित्तान्तरमस्तीति सुदूक्तम् "अनुग्रहस्य निर्मित्तत्वेऽपि" इति । चाराचनादीनामपि
तन्मूलकत्वमिति न तैरनुग्रहस्य सर्वकारस्यत्वचतिः ।

४ । स्वभावसम्बन्धे विना न जातु द्वावींशुनीः सम्बन्धी घटते । घटपटयोर्भिन्नत्वेऽपि
वर्षादिप्रपञ्चशुद्धेस्तयोः साम्यमस्ति । नियमनियन्तृत्वसम्बन्धः किंवा सम्भवति स्वभावासाध्येऽपि ?
"अस्त्युत्तमनसकृत्सम्" (४।१४) इत्यादिभिः प्रपञ्चस्वभावत्वं ब्रह्मस्योऽस्वीकृतम् । स्वत्वादीना-
मागमापायित्ववशात् तेषां ब्रह्मस्वभावत्वम् । यदि न विद्यते प्रपञ्चे ब्रह्मस्वभावत्वं नापि वर्तते
सम्बन्धस्तयोः । अस्ति पुनः प्रपञ्चस्य ब्रह्मस्वभावत्वं सत्तादिभिः । प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मशक्तिवैचित्र्य-
घटितः । स्वत्वादिवैचित्र्यपरिहारेऽपि शक्तिसत्तावशिष्यते । शक्तिरियं परब्रह्मस्योऽनन्त्येति
शब्दस्यर्थादिसाम्यविरहितत्वेऽपि तयाऽस्य सम्बन्धी न जातु विच्छिद्यते । अतः सर्वे प्रपञ्चग-
परिहायानामनन्तं नित्यं परतस्त्वमित्युक्त्वा तदवगमेन मुक्तिरिति सिद्धान्तयति युतिः ।

५ । इन्द्रियाणां विषयग्रहणाय देहे सन्निवेशः ; अतस्तेषां विषयप्रपञ्चता स्वाभाविकी ।
न हि स्वसु तैरन्तरात्मा परिगृह्यते । यद्येवं कथमाह युतिः— "आहृतचक्षुः प्रत्यात्मनानिच्छत्"
इति । इन्द्रियाणि विषयेभ्यो विनिवर्णान्मुञ्च्योन्तया स्थापितानि मनसैकैर्भवन्ति । विषयमन-
परिगम्य' मनोदेवं चक्षुरात्मनः । अतएव "मनोऽस्य देवं चक्षुः" (छा ८।१०।१।५) इत्यत्र
मायकार आह— "मनस्तु त्रिकालविषयोपलम्बिकरस्य' अदितदीपस्य सूक्ष्मवद्विदाहिसन्धीपलम्बि-
करस्येति देवं चक्षुश्चयते ।" इति । वेदान्तेषु क्वचिन्मनसा परात्मा न प्राप्तुं शक्यः, ज्ञप्ति-
प्राप्तुं शक्य इत्युक्तम् । यत्र न प्राप्तुं शक्य इत्युच्यते तत्राहदितदीप', यत्र प्राप्तुं शक्य इत्युच्यते तत्र
अदितकषाय' मनइति न कीऽपि विरोधः । अदितकषायस्य मनसो देवचक्षुःपरात्मना परात्मना
च परिहृतविरोधत्वादिति नोद्व्यम् । कीऽयमत्र विरोध इति जिज्ञासाद्यामिन्द्रियाणां विषय-
ग्रहणसहायार्थं व्यापृतं मनो यदा विषयमन्तस्यशान्दात्मनतां भजते, तत्रोपपत्ते तदास्य विषयातीत-
सूक्ष्मपदावैदर्शनसामर्थ्यम् ; एवं सामर्थ्य'विशीपएव विरोध इति श्रेयम् । विषयदर्शनस्य स्वाभा-
विकक्रियातया मनसस्तत्सहायकत्वस्य तादृशतया कथमयं विरोध इति परिगच्छते ? विवेक-
परिगृह्यत्वमिव मनसः स्वाभाविकत्ववस्था, इत्यनेन च तत्पुकादिषु गृह्यत्वस्यैकनिरतेष्वपि, आपुमिद-
ेष्वपि ज्ञप्ति' ज्ञप्ति' । तदवस्थतया विषयग्रहणसहायकत्वे न पुनस्तस्य विषयातीतसूक्ष्मपदावै-
दर्शनसामर्थ्य'विशीपी भवति । यत्र प्रतिहतस्य स्वाभाविकी उदावस्था तत्रैव शीघ्रीपवैद्विन
सहायनस्य प्रवृत्त्यते । सिद्धे च तस्मिन् नित्यसन्निहितपरात्मवस्तुदर्शनेऽस्य सामर्थ्य' प्रसरति । दर्शन-
मत्र साध्यान्ज्ञानमिति श्रेयम् ।

६ । पूर्वमतवचनेर्जीवस्य मतिमुक्त्वा "यएव सुतेषु जावति" इति कथनात् शीमन्तद्वर आह—
"यएव सुतेषु जावति" इति प्रसिद्धाशुभादात्मोपरवाय' कामानानां निर्माता सद्धीर्धते । तस्य तु
वाक्यशेषे च 'तदेव शुक्तं तद्ब्रह्म' इति जीवभाव' व्यावर्त्य' ब्रह्मभाव उपदिश्यते । (वे, सू, भा, १।१।४)

इति । जीवशीकृतत्वात्—“जीवस्य सत्यसङ्कल्पत्वादिकं” तिर्यङ्कितमिति तस्य स्वप्नादिस्वप्न-
 सामर्थ्यं न सम्भवति । अतः ‘पुरुषो निर्गन्धमाद्यः’ इति न जीवविषयं किन्तु ‘सदेव युक्तं तदङ्ग-
 तदेवमवतनुष्यते । तर्हिजीवाः श्रिताः सर्वे तदुक्त्याति कश्चन’ इति वाक्यश्रुतादीन्परविषयम-
 र्हेत्कार्यात्” इति । एतन्नर्थोऽपि । चिराधीऽयं भाव्यकारणात् तत्ततीऽकिञ्चित्करः ; यत्
 “न चात्मभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिबिम्बते” इत्यन्यत्रन्यायिनिव स्वसं स तं समाधत्त ;
 ‘य एष’ इत्यत्र यत्पदमुपक्रमतपराम्बरम्, एतत्पदं समीपगतजीवपरम् । वेदङ्गे पराम-
 प्रकतिप्रतिबिम्बान् पुरुषविषयतति पुरुषपदं जीवपरयोरैकभावस्थितिसूचकम् । यत्पदस्य पर-
 वर्तितत्पदेन सम्बन्धवशात् जीवपरिवक्तुः पुरुषस्यैव निर्गन्धकचूर्णत्वं व्यक्ततरम् । सुप्तं क्वितिपदेन
 नात्र स्वप्नावस्थेति सूच्यते ; सति स्वापे “अथैवदेवः स्वप्ने महिमानमनुभवति” (३।५) इत्यादि
 वेदान्तवचनेर्जीवस्यैव स्वप्नगतविषयावृत्तभवः स्यान्निरादित्वस्तु प्राज्ञव्यापारेण । सर्वेषु प्राज्ञेषु
 सुप्तेष्वपि पुनः पराम्ना चिरजायत् जायत्स्वप्रसुप्तिसमुत्थितानुभवात् याथातथ्यतो निर्गन्धमिति । न
 पुनर्व्यक्त्यं सुप्तो जीवाद्येनैवविधाने न किञ्चिदपि प्रयोजनमिति । “पद्यन् वै तत्र पश्यति”
 (३।५।५८५) इत्यादिवचनात् परब्रह्मस्थानानन्दसम्बन्धसम्बन्धीनाद्यर्थस्य इति शेषम् ।

कायं सर्वभूतान्तरात्मा एकः सन् बहुधा भवतीति प्रश्नीचरे रूपं रूपं प्रतिरूपत्वेन तद्वती-
 त्पुनरं न भवति सन्देहविमोचनाय, तेन तस्य विकारितसम्भवात् । विकारितं तारयति युति-
 र्दृष्टान्तमुच्यते । अत्रिवाधारात्तुसारतत्सदृशेषु दृश्यमानोऽपि न कैवल्यं नाधिगत् ऊहाति, तदृपञ्च
 न भवति तस्य तात्त्विकं भुवनव्यापित्वात्स्य, सर्वत्राधिगतेनाधिकारिणैश्च च स्थितत्वात् । एषं
 वायुरपि । अग्निंशुक्रं किं वा तत्तद्विषयसम्बन्धावस्थितत्वं भजते ? दुर्गेश्वादिनासागतकलेऽपि
 श्रवादिंसप्तश्लोकाद्यैर्दूषितत्वेन यद्यथात् सूर्यदृष्टान्तेन मिलेयतां सर्वभूतान्तरात्मनो दृश्यते
 युतिः । सर्वो हि वक्षिःस्वः स्वकिरक्यीगेनान्यसम्बन्धवान्, सर्वभूतान्तरात्मा तु न तथा ; तत्
 कथस्य दृष्टान्तस्य सामग्यं ? स हि ‘लोकदुःखिन वाचः’ इति विशेषेण दृष्टान्तानाम् ।
 कथमव्यक्तत्वात्वेन स्थितस्यापि तस्य दुःखवाच्यत्वं सम्भवतीति प्रश्नः प्रतिवचनं दुःखदृष्टान्तसम्बन्-
 त्वस्यत्वेन तेनासंशय इति । कथमज्ञानसम्भवत्वं तस्य ? कल्याणी चाकल्याणदर्शनमत्राज्ञानं,
 तत्पदं तद्वत्पदं । न पुनस्तत् परात्मनि सम्भवति । सम्बन्धि रूपं रूपं प्रतिरूपं यदि न तद्वत्
 तर्हिस्वकं किं व्यर्थमेतावत्रा प्रयासेन ? न विफलप्रयासः, यतीऽस्य “शेषस्य शेषम्” इत्यादिवत्
 सूर्यस्य सूर्यः, चन्द्रस्य चन्द्रः, पर्यन्तस्य पर्यन्तः, समुद्रस्य समुद्र इत्यादिभावेन यद्यथात् सर्वत्र तत्तत्-
 कार्याणां कारणसङ्गततथीपत्तिभ्रंशनायाससाध्यो भवति । न हि तस्य कारणत्वेनीपत्तिं विना
 क्वाङ्गिन् स्थावर्तव्यत्वात् साम्प्रिकान्यत्र नियन्त्रितेन दर्शनं सम्भवति, विनैव दर्शनं वा च श्राव्यतस्य-
 कायः । आश्चर्यसुखशांभी यदि स्वादियता प्रयासेन को वा न तं खीकुर्यात् ? अत्र “अपमाना
 ब्रह्म सर्वानुभूः” (३।२९) इत्यस्या नियोगे भवति प्रतिरूपत्वकथनस्य मूलमाविष्कृतम् । अतुकरूपमव-
 ननुभवः । तद्वत् तत्प्रकारकं ज्ञानमनुभव इति तद्वत्त्वोऽप्यनुकरूपमवनेन न विरीयः । सर्वज्ञ-
 भवति तत्रवस्तुतुल्यं भवतीति सर्वानुभूः । न हि ज्ञानु सर्वान्तरात्मा वस्तुतुल्यः किन्तु वस्तु-
 त्वदनुकरूपम्, यत् कथं सर्वानुभूतिरिति तद्विषयकम् । अथने । सर्वे वस्तुजातं तज्ज्ञानानुकरूपमैव

भवति, अन्यथा तेषां तत्पदाकारिणीशब्दो न स्यात् सन्धवेत् । कारत्वे अज्ञानमसि वाच्यं तत् प्रतिभातीति विवक्षन्तु स्वार्थं यन्त्राद्यं प्रतिष्ठात तम् कारत्वेऽप्येति वचनसुभवात् । एवमनुभवं ज्ञानात् सन्धस्य कार्यात्प्राप्त्यप्यो भवति च परामर्शित भवत्यनुभवः 'सन्धेननुभुः' इति विधीयते । आत्मन हीने यदि न भवेत् कार्यकारणयोरनन्यत्वम् । अत्रापि प्रतिकल्पने कारणत्वस्यैव- वैचित्र्यानुभवं सन्धे कल्पयितव्येति, तदेव वाङ्मयत्वस्य च मूलम् । किमिदं शक्तिवैचित्र्यानु- रूपं सन्धे कल्पयति ? न ज्ञानादतिरिक्तं तत् ; यतो हि शक्तिवैचैकी इतरि स्वप्नानुभवं वैचित्र्येण विवर्तयन् परिष्कारयन् वा स्वयं तद्वैचित्र्यातीत एककल्पेन तिष्ठतीति कथयति मुनिः "एकं रूपं बहुधा यः करोति" इति । तदेककल्पस्य व्याख्यानं "नित्यो नित्यानां चैतन्येनानामेकीवद्- गाम्" इति । न हि नित्यचैतन्यादते तदेकं कल्पमन्वत् किमपि । चैतनानामित्यनेन परा प्रकृतिः, नानामित्यनेनापरा प्रकृतिः, नित्यानामित्यनेन च तदनन्यत्वं तयोर्ध्वन्यते ।

७ । कीदृशं पुरुषः ? जीवपरिव्यक्ता परमात्मैव पुरुषः । न हि जीवस्त्विदं वेदान्तानुमीदिता, जन्ममरणचक्रान्तु तस्मीपाधिगीतदेवेति तत्सिद्धान्तः । जीवेन परस्यानुभवेशं विना न सन्धयति स्फटिरिति प्राचादिशोकाशकस्यानुत्पत्तिर्जीवपरिव्यक्ता पुरुषेणेवेति कथं, सन्धस्य प्रभवाप्यय- स्थानत्वात् तस्य । कथमत्रास्तज्जतीतं पदेन प्राचस्य हिरण्यगर्भस्य साचात्सम्बन्धमुक्त्वा हिरण्यगर्भा- देव सन्धवोऽन्धेऽनुभवेतः । सन्धेप्राथिकरथाधारो हिरण्यगर्भसन्धियोगेन सन्धेनष्टजदिति आर्ताः । किमसि आर्तो वेदान्तवादिनां विरोधः ? किन्तु आर्ता इमामेव युतिं प्रमाथलेन गृहीत्वा समतं व्यतन्वन् । हिरण्यगर्भस्य सन्धेप्राथिकरथाधारले किलस्यैव यीगितम् ? तदपि वेदान्तसिद्धान्त- विरोधि । "वर्धिराताः बीडशकला प्रभवन्ति" इत्यद्वोक्तत्वात् पुरुषस्यैव यीगितम् । "स प्राच- नष्टकृत प्राचान् चङ्गाम्" इत्युक्ताकाशादिकं सन्धे ननुवेति यदुच्यते, तेन प्राचाहिरण्यगर्भादेव तेषां सन्धेऽनुत्पत्तिरिति प्रतीयते । अतपयत्राङ्गेषुपि दृश्यते हिरण्ययास्यप्रसूतः (३।३[४०५]) प्रजापतिर्विवक्षुर्भूरादिशब्दान् व्याहरत् ततो भूरादिहत्पत्तिरभवत् । तद्यथा—"स संवत्सरे व्याजिहीर्षत् । स भूरिति व्याहरत् सेयं पृथिव्यमवत्, भुव इति तदिदमन्तरिक्षमभवत्, खरिति आसी यौरभवत्" (१।१।१।१६।१) इति । एव विप्रतिपत्ती,

ततः स्वयम्भुर्भगवानव्यक्ती व्यञ्जयन्निदम् ।

महाभूतादिहृषीकाः प्रादुरासीनमोतुहः ॥

थीऽसावतीन्द्रवपुसाः मूर्त्वीऽव्यक्तः समालनः ।

सन्धेभूतमधीऽचिन्तवः स एव स्वयमुदधी ॥

सोऽभिध्याय ज्ञरीरान् स्वात् सिष्टश्चुर्बिन्धवाः प्रजाः ।

अप्येव ससञ्जादौ तानु वीजमवाचयन्तम् ॥

तदगममभयशैव सन्धेभूतसमग्रभम् ।

सन्धेभूतं ज्ञाने स्वयं ज्ञाना सन्धेभूतविपत्तानहः ॥ (अनु १५, ६-६ स्तो) ।

ज्ञानेभूतं ज्ञाने भवनातुचिन्ता प्रविपत्सुरम् ।

सन्धेभूतमधीऽचिन्तवः स एव स्वयमुदधी ॥

ताम् । स प्रकलाभात् त्रिवं भूमिश्च निर्वर्तते ।

मध्ये श्लोक दिव्यवाचनपां स्वामश्च ज्ञातव्यम् ॥ (१५, १२१२ स्त्री) ।

इत्यादिभिर्वापि चिरस्थवर्भादेव सट्टिरजायतेति प्रतीयते तेषामपि "नडाभूतादिभूतीनाः" "सर्वभूतभयः" "विविधाः प्रजा स्रष्टुः" "बीजमवाचकम्" इत्येतेः स्वयन्धीर्निषेधैः प्रकथ्यते चिरस्थवर्भे निहिततच्छब्देव ततोऽभवत् सट्टिरिति । जीवपरयोरनुप्रवेद्यादेव यतोऽस्य प्रभवः, ततो न वेदान्तेन कृतेर्विरीधइति मन्यव्यम् । वस्तुतस्तु चक्षुमवसम्भवासाः युतेर्मन्वादिमताना-
क्षोत्पत्तिः । तत्र पुनः किं प्रजापतेः, चक्षुषामपि स्रष्टृत्वं दृश्यते,—

आ यजन्त द्रविषं समन्था ऋषयः पूर्वं ऋरितारो न भूना ।

असूर्णे सूर्ते रजसि निवसे ये भूतानि समञ्जस्त्रिणानि ॥

(ऋक् १०म, ८२तु, ४ ऋक्) इति ।

"प्राचान् अज्ञानम्" इत्याकाशादिः पूर्वं अज्ञाया उत्पत्तिस्तत्सहायः प्रजापतिः सर्वं पथ्यभवदिति प्रतीयते तपःस्नानीयलात्तस्याः । कथं प्राचीं चिरस्थवर्भे इति निर्द्देशः ? ऋक्प्रामाण्यात्,—

अपो यद्ब्रह्मतीर्क्षमायन् गर्भे दधाना जनयन्वीरघ्नम् ।

ततो देवानां समवर्षतासुरैकः कर्म देवाय हविषा विधेम ॥

(ऋक् १०म १२१तु, ७ ऋक्)

इति ।

चिरस्थवर्भः समवर्षतायै भूतस्य जातः पतिरेकवासीत् ।

स दधार प्रथिवीं यामुतेमां कश्चै देवाय हविषा विधेम ॥ (१ ऋक्)

इत्यत्र भूतस्य अर्थे चिरस्थवर्भः समवर्षत, जातः सन् एकः पतिः आसीत् ; प्रथिवीम् इमां धीं स दधार स्यादितवान् । कीऽसौ देवः यतो चिरस्थवर्भो जातः, न सोऽसि निर्द्देश इति सोऽयं देवः पुरुषपथेति वेदान्तो निर्घोषितवान् । कः प्रजापतिरिति वेदवादिनः, अन्ते

प्रजापते न त्वर्देतान्यन्धो विद्या जातानि परि ता बभूव ।

यत्कामासो जुहुमसही अस्तु वयं स्वाम पतयो रयीचाम् ॥ (१० ऋक्)

इत्युक्तवान् । एवमं द्वितीयायासु ऋक्षु यत्पदं 'स दधार' इत्यत्रयत्तत्पदेन सम्बन्धवद्वात् प्राचा-
चिरस्थवर्भादेव सट्टिरिति परवर्तनम् । ऋक्षु पुनर्निश्चल्लभिम स्यटं न स्रष्टृत्वम् । सुतरां स पुरुषएव स्रष्टा तदधीनकर्तृत्वं प्रजापतेर्चिरस्थवर्भेऽस्वेति तत्त्वम् । पुरुषः प्राचं प्राचान् अज्ञानस्रजत इत्यत्र यथा स्रष्टी पुरुषस्य साचान्कीरणत्वं तथा प्राचादाकाशादिकं बभूवेत्यत्रापि । मन्वादिषु चिरस्थवर्भस्य निर्द्देशत्वं स्रष्टृत्वं यद्दृश्यते तद्विषयाश्चक्षुषस्रष्टृत्ववत् तपःप्रभावप्रदर्शनपरम् । तपसा उपान्तरताप्रतिभांवाणाश्चिन्तनसि श्रेया स्रष्टिरितिः । तत्त्वज्ञाने पुनः कीऽयं चिरस्थवर्भः ? नञ्जस्य—बुद्धिः । तदंशा भूतागौर्द्दियादि च । "अध्ववसावीर्बुद्धिः । १।१२ ।" इति सांख्यसूत्रस्य भाष्ये श्रीमद्विज्ञानभिक्षुराज—"नञ्जस्यस्यः पर्यायी, बुद्धिरिति ।.....अध्वव बुद्धेर्दृश्यत्वेतद-
सकलकार्यव्यापकत्वान्वाद्येवर्थात् समन्वयम् ।.....चिरस्थवर्भे चेतनेऽपि स्रष्टानिति शब्दो बुद्धिरिति-
ज्ञानित्वेनैव ।.....एवमेव ब्रह्मादित्यब्रह्माराजब्रह्मन्दीपि बोध्यः । प्रकृत्यभिमानिदेवतानारभ्य

सर्व्वेभ्योऽपि सुखादिभ्यामिष्यन्त्यानां स्वस्वदुःखकषाय प्रतिनियतोपायवदी ननु तत्र सर्व्वेभ्योऽपि । इति । जीवबुद्धयैश्च स्वस्वदुःखैश्चैव वेदेषु परमपुरुषः प्रकटयति, अतस्मान्निवाचकत्वात् इतिः वेदप्रकाशश्च इति त्रैलोक्यम् । अतएव हि वेदप्रतीर्तने वेदप्रामाण्यप्रकृत्य “परमेष्ठी ब्रह्मणः” (४६ ५।११) इत्यत्र भाष्यकार आह—“परमेष्ठी विराट्, ब्रह्मणो हिरण्यगर्भान् । ततः परमाचार्यपरम्परा नास्ति ।” इति । अत्र भाष्यव्याख्याता पुनराह—“सर्व्वं प्रतिभातवेदी हिरण्यगर्भो नाचार्योत्तरमपेक्षते । ईश्वरानुष्ठेयैतस्य बुद्ध्यावाविर्भूतादिदादेष विद्यासाधनसम्प्रदादित्यर्थः” इति ।

पुरुषादुत्पन्नानां प्राचादीनां पुरुषे पुनः प्रवेक्षे पुरुषनामवदश्रियत इति ज्ञानात् कथमव्यक्तलभिति जिज्ञासायामौभासा तत्त्ववद्भ्याम् ।

८—११। पुरुषात् प्राचादिकं सर्व्वमजायत, जननात् प्रमासीत् तर्हिसेषां स्थितिस्था-
भिननतया, तत् कथमुच्यतेऽष्टमे (८) ‘अप्राचः’ ‘अमनाः’ चः इति ? यो हि दैवां चारवितता
स तेषामतीत इति न स प्राचो वा मनी वा । यद्येवं कथं स्यात् कार्यकारणधोरेकत्वम् ?
भवेत्तच्छब्दानेन पुनरुपाधिना । अतएवाह श्रीमच्छङ्करः “कारणस्यात्मभूता प्रतिः ब्रह्मोपात्मभूतं
कार्यम् (वे, सु, भा २।१।२८)” इति । नवमे (९) लेखविज्ञानेन सर्व्वविज्ञानं भवतीति
कारणात् परात्मानं परित्यज्यान्वदात्तोचनं स्वर्षेधि । किमिदमैकविज्ञानेन सर्व्वविज्ञानमिति ?
यज्ञज्ञानाद्देवैर्मन्व्यात् सर्व्वमन्यद्यथायथं प्रतिभाति तद्वि तत् । ये पुनस्तमुपेत्य विषयकारेऽभि-
निवितास्तोऽपि बुद्धेरव्यवसायिकत्वात् तत्त्वस्फूर्तिः । दशमे (१०) विषयप्रवचैरिन्द्रियैरपहृरति
चित्तं परात्माभिनिवेशतः, कौरुपायैस्तद्विरोधः स्यात्तदुच्यते । सर्व्वं, तपः, सम्यग्ज्ञानं, ब्रह्मचर्य्यं
चतुर्षामिषां युगपदवलम्बनं श्रेयस्करमन्योन्यसापेक्षत्वात् । न हि सत्याचरचं विना मननं, मननं
विना सम्यग्ज्ञानं, सम्यग्ज्ञानं विना निरवच्छिन्नोन्द्रियसंयमः सम्भवति । कथम् ? असम्ब-
प्रतिष्ठं चित्तं हि सदा चञ्चलम्, चञ्चलेन चित्तेन मननं कुतः ? चञ्चलचित्ततया मननासम्भवे
कुतो वा सम्यग्ज्ञानस्फूर्तिः, सम्यग्ज्ञानस्फूर्तिं विना कासौ तत्त्वात्मीयानुसूक्षा दिङ्धारणोपयोगि-
विषयसंवेति विप्रतिपत्तौ दिङ्कर्तृनाद्याधुरिकौ प्रवृत्तिवद्दीपिता अयजमितकामकोपायुषेनं जन-
यन्ती निरग्रेवीतुपादयेत् । एकादशे (११) एतैरुपायैर्विद्यते चेतसि परात्मप्रकाशः स्वतएव
भवतीति प्रदर्शयति ।

१२।१२। द्वादशे (१२) योऽज्ञावाक्सा सर्व्वान्तरकामैव व्याख्यातवान् ननुर्षियाश्रयत्वाः ।
यः प्राचीन प्राचिन्ति, व्याजिन व्याजिति, उदानेन उदानित्याख्यानेन भवति प्रथमो यत् जीवात्मैव
सर्व्वान्तरत्वेन तेन व्याख्यातः । स्वाहेदिवम् ; तेन व्याख्याता मनुज्जाज्ञानमन्तर्धानिज्ञानाश्च
विफलमवेत् । शरीरेत्यात्माऽऽत्मानेन यथा चीत्ते परित्यजते तथा “कपं कपं प्रतिषपीचभूम्”
इति श्रौतव्यायेन प्राचादिशरीरोऽपि परात्मा । ब्रह्मेनेक्येऽपि किञ्चिन्नार्थनिर्बन्ध इति नियमो न
आतु कुत्रापि वेदान्ते परिहार्थः । तत्परिहारे पुनः परे परे विपरीतात्प्रतीतिः संघटते ।
जिज्ञासोर्मेव इति निर्व्वन्धेऽपि न स खनिर्व्वन्धमज्ज्वात् । पचाद्येनीचरीच प्रवचणोपरराम तदपि
न स्यात्तुटिकरं चित्तं प्रेरित्वत्वं तन्मनसि न प्रवभास्यत् । न त्वं हृदुर्हृदारं पञ्चसि, नुतिः
श्रीतारं प्रचीधि, अतैःकारं मनुषे, विज्ञातैर्विज्ञातारं विज्ञानीषे, अथच तत्परिचयामनुभवति

षष्ठोऽध्यायः ।

भगवद्ब्रह्म ।

१ । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।

ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ एतद्दे तत्

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।

ईशानो भूतभवास्य स एवाद्य स उ श्रवः ॥ एतद्दे तत्

कठ ४।१२।१३ ।

देहादेः प्रेरकत्वेन यथा ब्रह्मैव परात्मा तथा जीवसन्निधावीश्वरत्वे-
नात्मैश्वर्यप्रकटनेन ब्रह्मैव भगवान् । निखिलस्य तदैश्वर्यत्वेऽप्यात्म-
स्वरूपमहिम्ना जीवहृदयस्यानुरागानुकर्षणमेव तस्य भगवत्त्वेनोपलब्धेः
साक्षात्कारणम् । तेनानाकृष्टचित्तानां सर्व्यं तुच्छम्, अन्यथा विचिन्त-
नस्तत्रखचितमाकाशं नियतं दृक्सन्निधौ विद्यमानमपि न कथं
तज्जनानां हृदयमपहरति । हृदयापहरणस्य कथा दूरे, कोऽपि
साश्चर्यं तदुपरि जातु दृष्टिमपि न क्षिपति । ब्रह्मणः सर्व्यानुभूत्वं
यथा परात्मत्वानुभवे तथा शिवस्वरूपं भगवत्त्वानुभवे कारणम् ।

१ । जीवस्य कल्याणाय कालत्रयं नियम्य तदात्मानुरूपतया
तत्सन्निधावात्मप्रकाशोऽनुग्रहमेव व्यनक्ति, अतः कथयति श्रुतिः अङ्गुष्ठ-
मात्र इति । अङ्गुष्ठमात्रः हृत्पुण्डरीकप्रमाणानुसारतः तत्प्रमाणकः
हृदयाकाशव्यापी पुरुषः परापरप्रकृतिपरिष्वक्ता भूतभव्यस्य कालत्रयस्य
ईशानः नियन्ता सन् मध्ये आत्मनि देहे तिष्ठति । ततो न विजुगुप्सते
आत्मानं गोपायितुमिच्छति साधकः । तत्सन्निधावात्मप्रकाशं करोति
तदनुकम्पया लब्धाश्वास इति भावः । एतत् एव तत् परं ब्रह्म ।

अङ्गुष्ठमात्र इति । अङ्गुष्ठमात्रः हृत्परिमाणः ज्योतिरिव ज्योति-

२ । यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्षं
 कर्त्तारमौशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
 तदा विद्वान् पुष्यपापे विधूय
 निरञ्जनं परमं साम्यमुपैति ॥
 प्राणोद्धेष यः सर्वभूतैर्विभाति
 विजानन् विद्वान् भवते नातिवादी ।
 आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावा-
 नेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ सु ३ (१)।३।४ ।

यथा धूनेनानाष्ठादितं तथा अधूमकः अनाच्छ्वस्वरूपः पुरुषः सूत-
 भस्वस्व कालत्रयस्व ईशानः नियन्ता सन् स एव अद्य स एव श्चः
 आगामिनि दिने विद्यमानः शिवस्वरूपत्वेनेति शेषः । एतत् एव तत् ।

२ । ब्रह्मसौ भगवत्त्वं तदुचितैर्दिशेषणैः प्रतिपादयति यदिति ।
 यदा पश्यः विद्वान् रुक्मवर्षम् उज्ज्वलवर्षं दीप्यमानतया प्रकाशमानं
 कर्त्तारं सुकृतम्, ईशं शास्तारं, ब्रह्मयोनिं वेदप्रभवस्थानं पुरुषं परापर-
 प्रकृतिपरिष्वङ्गारं पश्यते साक्षात्करोति, तदा विद्वान् पुष्यपापे
 पुष्यं पवित्रोऽहमित्थभिमानं पापं कलुषं ते विधूय दूरे निष्क्रियं
 निरञ्जनः निर्मलः सन् तेन परमपुरुषेण परमं निरतिशयं साम्यम्
 एकत्वम् उपैति प्राप्नोति ।

प्राचदति । एष पुरुषः हि प्राचः प्राचस्व प्राचः, यः सर्वभूतैः सर्वैः
 भूतैः सङ्गतः विभाति प्रकाशते । तं विजानन् विशिष्टभावेन ज्ञानं
 विद्वान् साधकः न अतिवादी न तमतिक्रम्य विषयान्तरकथानिरतः
 भवते भवति, किन्तु आत्मक्रीडः आत्मनि परात्मनि क्रीडा क्रीडनं यस्य,
 आत्मरतिः आत्मनि परात्मनि रतिः प्रीतिः यस्य, क्रियावान् तन्मन-
 नादिरतः एष साधकः ब्रह्मविदां ब्रह्मज्ञानां वरिष्ठः श्रेष्ठः, केवलज्ञान-
 मात्रात् तस्मिन् क्रीडनादेः श्रेष्ठत्वात् ।

३ । एतत्ततो भवति । आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्म प्राणारामं मनश्चानन्दम् । शान्तिसमृद्धममृतम् ।
तै १।६।२ ।

४ । मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प
आकाशात्मा सर्व्वकर्मा सर्व्वकामः सर्व्वगन्धः सर्व्वरसः
सर्व्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ।

३ । साधकेष्व्वात्मस्वरूपप्रकटनेन ब्रह्म भगवत्त्वेनानुभवगोचरो भवति । तदेवाह आकाशेति । ततः स्वाराज्यप्राप्त्यनन्तरं एतत् भवति । किं तत् ? आकाशशरीरम् आकाशएव शरीरं लिङ्गं यस्य तत् ब्रह्म भवति—सत्यात्म सत्यानां मूर्त्तामूर्त्तानाम् आत्मा स्वरूपं यतः तत्, प्राणारामं प्राणानाम् आरामो यस्मिन् तत्, मनश्चानन्दं मनसः चानन्दः यस्मिन् तत्, शान्तिसमृद्धं शान्त्या समृद्धम्, अमृतम् साधकसन्निधाविति शेषः ।

४ । “सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति (२।११)” इति कारणब्रह्मोत्पन्नं जगत् कारणेनाभिन्नभावेन स्थितं, तत्प्रेरणया चेष्टाशीलमिति कारणं ब्रह्म प्रेरकत्वेन सन्निधाप्य यदुपासनं विहितं, सर्व्वत्र तस्य नियोगं विदधाति मनोमय इति । एष मे मम आत्मा अन्तर्यामी मनोमयः मनोउपाधिकः मनसः प्रेरयिता, प्राणशरीरः प्राणएव शरीरं प्रकाशस्थानं यस्य, भारूपः सर्व्वप्रकाशकः, सत्यसङ्कल्पः अविद्यसङ्कल्पः, आकाशात्मा आकाशस्वरूपः, सर्व्वकर्मा सर्व्वार्णिकर्माणि यतः यस्मिन् येन स—तज्ज-तज्ज-तदनत्वात्, सर्व्वकामः सर्व्वे कामाः यतः यस्मिन् येन स, सर्व्वगन्धः—सर्व्वे गन्धाः यतः यस्मिन् येन स, सर्व्वरसः—सर्व्वे रसाः यतः यस्मिन् येन स, सर्व्वम् इदम् अभ्यासः अभि सर्व्वतः आसः प्राप्तः सर्व्वं स्ववशे स्थापितं तेनेति भावः, अवाकी वाङ्मिष्यति-

एष स आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् ब्रीहैर्वा यवाद्वा सर्ष-
पाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा एष स आत्मान्त-
र्हृदये ज्यायान् पृथिव्याज्यायानन्तरिक्षाज्यायान् दिवो
ज्यायान्भ्यो लोकेभ्यः ।

सर्वकर्मणा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिद-
मभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्मान्तर्हृदये एतद्ब्रह्मैत-
मितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति यस्य स्याद्वा न विचि-
कित्सास्मीति इ स्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ।

श्री ३।५।१४।२—४ ।

विरहितः विना वाङ्निष्पत्त्या सर्वं करोतीति भावः, अनादरः सन्ध्रम-
विरहितः सर्वानपेक्षः ।

अयं सूक्ष्मादपि सूक्ष्मः ज्यायसो ज्यायानित्याह एषइति । एष मे
मम आत्मा अन्तर्यामी अन्तर्हृदये हृदयमध्ये ब्रीहेः वा, यवात् वा,
सर्षपात् वा, श्यामाकात् वा, श्यामाकतण्डुलात् वा अणीयान् अणुतरः
अतिसूक्ष्मः । तथा एष मे मम आत्मा अन्तर्यामी अन्तर्हृदये हृदयमध्ये
पृथिव्याः ज्यायान् बृहत्तरः, अन्तरिक्षात् आकाशात् ज्यायान्, दिवः
ज्यायान्, अन्येभ्यः लोकेभ्यः ज्यायान् ।

एष सर्वकर्मणा सर्वकामः इत्यादि पूर्ववत् । पुनरुक्तिरेतद्रूपे-
णोपासनस्य सर्वत्रावधारणस्य च कृतार्थताहेतुत्वात् । अन्तर्हृदये
हृदयमध्ये एष मे मम आत्मा अन्तर्यामी, एतत् ब्रह्म—“सर्वं खल्विदं
ब्रह्म” इति—सर्वमात्मन्यन्तर्भूय विद्यमानम् । एवम् आत्मानं परा-
त्मानम् इतः प्राप्तः—तेनाम्बारूढः (३।५।[६६५]) इति यावत्—अहं
प्रेत्य अस्माज्जोकात् प्रस्थाप्य अभिसम्भवितास्मि—अभि तदाभिसुख्येन
तदनुग्रहेण सम्भविष्यामि—यथाकृतं यथोपासनम् (२।११) इति शेषः—
इति यस्य साधकस्य वेदनम्, अज्ञा सत्यं ज्ञात् एव स तथा, अत्र न

५ । पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ वृ ७।१ ।

६ । य एको जालवान् ईशत ईशिनीभिः

सर्व्वीलोकानीशत ईशिनीभिः ।

य एवैक उद्धवे सम्भवे च

य एतद्द्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

वित्तिकित्सा संशयः अस्ति इति च किल शाण्डिल्यः आह स उद्ध-
वान् । द्विरभ्यास आदरार्थः । इयं शाण्डिल्यविद्या । “तामैश्वर्य्यपरां
काश्यपः परत्वात् । २६ ।” “आत्मैकपरां वादरायणः । ३० ।” “उभय-
परां शाण्डिल्यः शब्दोपपत्तिभ्याम् । ३१ ।” “भजनीयेनाद्वितीयमिदं
कृत्स्नस्य तत्स्वरूपत्वात् । ८५ ।” इत्येतेषां शाण्डिल्यसूत्राणां नियोगो-
ऽध्यायप्रपूर्त्तौ ।

५ । सर्वातीतं सर्व्वगतं सर्व्वमात्मन्यन्तर्भूय विद्यमानं ब्रह्मैकमेवेति
प्रतिपादयति पूर्णमद इति । अदः विप्रकृष्टं सर्वातीतं ब्रह्म पूर्णं व्यापि
निरन्तरं निरुपाधिकञ्च ; इदं समीपस्थं प्रतिहृदयस्थपरात्मरूपि ब्रह्म
पूर्णं व्यापि निरन्तरं निरुपाधिकञ्च—नेदं जगद्भवहार्थत्वादपूर्णत्वात् ।
पूर्णात् सर्वातीतसर्व्वगतीभयसम्भिलनात् पूर्णं सर्व्वमन्तर्भूय वर्त्तमानं
भगवत्तया प्रख्यातं ब्रह्म उदच्यते उद्धच्छति—प्रतिहृदयं विद्यमानमपि
तदतीत्य वर्त्तमानं सत् सर्व्वमात्मन्यन्तर्भूय प्रकाशते । एवं त्रैविध्यं न
प्रकाशमानं ब्रह्म युगपदुपासनार्थं यच्चीतुमशक्यत्वात् यदि प्रतिहृदय-
गतं ब्रह्मैव गृह्णाति साधकः साधनाभ्यासहेतोः किमस्ति तत्र
दोषसम्भावना ? तदुत्तरे श्रुतिराह—पूर्णस्य सर्वातीतस्य पूर्णं
सर्व्वान्तर्भावकम् आदाय यत् अवशिष्यते प्रतिहृदयगतं ब्रह्म तत्
पूर्णमेव । पूर्णस्य पूर्णताया न जातु धारणाभिदात् कापि क्षतिः ।

६ । भगवत्त्वं परात्मनः स्फुटयति य इति । यः एकः जालवान्

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु-
 र्यद्भ्रमाँल्लोकान् ईशत ईशिनीभिः ।
 प्रत्यङ्जनांस्तिष्ठति सञ्चुकोपान्तकाले
 संसृज्य विप्रवा भुवनानि गोपाः ॥
 विप्रवतश्चक्षुरुत विप्रवतोमुखो
 विप्रवतो बाहुरुत विप्रवतस्यात् ।
 संबाहुभ्यां धमति सम्पतत्रै-
 द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥
 यो देवानां प्रभवश्चीङ्गवश्च
 विप्रवाधिपो रुद्रो महर्षिः ।

मायी ईशिनीभिः स्वशक्तिभिः ईशते ईष्टे नियच्छति । कान् ? सर्वान्
 लोकान्-ईशिनीभिः ईशते । उद्भवे विभूतिविस्तारे सञ्चवे चाम्प्रकाशे
 यः एकः एव । यः एतत् अविकारित्वं तस्य विदुः जानन्ति, तं असृताः
 विकारातीताः भवन्ति ।

एक इति । यः इमान् लोकान् ईशिनीभिः स्वशक्तिभिः ईशते
 ईष्टे, स रुद्रः हि यतः एकः, ततः द्वितीयाय द्वितीयं न तस्य न
 स्त्रीकुर्वन्ति ब्रह्मविदः । प्रत्यङ् सर्वेषाम् अभ्यन्तरः सन् स तिष्ठति ;
 अन्तकाले प्रसये स जनान् सञ्चुकोप संसृजतवान् ; विश्वा विश्वानि
 सर्वाणि भुवनानि संसृज्य स गोपाः गोप्ता रक्षिता ।

विश्वत इति । स विश्वतश्चक्षुः—सर्वप्राणिगतानि चक्षूंष्यस्येति
 विश्वतश्चक्षुः—एवमुत्तरम् । उत अपि च विश्वतोमुखः, विश्वतोबाहुः,
 उत अपि च विश्वतस्यात् । स एकः देवः द्यावाभूमी द्याश्च भूमिश्च
 जनयन् बाहुभ्यां द्विपदान् मनुष्यादीन् संधमति संयोजयति, पतत्रैः पक्षैः
 पक्षिणः संधमति ।

य इति । यः विश्वाधिपः विश्वस्य पालयिता, महर्षिः सर्वज्ञः,

हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं

स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥

या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनौ ।

तया नस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशौहि ॥

यामिषुं गिरिशन्त हस्ते विभर्ष्यस्तवे ।

शिवां गिरिञ्च तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥

ततः परं ब्रह्मपरं ब्रह्मन्तं

यथानिकायं सर्व्वभूतेषु गूढम् ।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितार-

मीशं तं ज्ञात्वाऽमृताभवन्ति ॥

रुद्रः देवानां प्रभवः उत्पत्तिहेतुः उद्भवः ऐश्वर्य्यहेतुः, पूर्वं सृष्ट्यादौ हिरण्यगर्भं ब्रह्माणं जनयामास, स नः अस्मान् शुभया कल्याणमय्या बुद्ध्या संयुनक्तु सम्पन्नान् करोतु ।

येति । हे रुद्र, या ते तव शिवा मङ्गलमयौ, अघोरा सोम्या, अपापकाशिनी पुण्याभिव्यक्तिकरी तनूः स्वरूपं तथा शन्तमया सुखमया तनुवा स्वरूपेण, हे गिरिशन्त—गिरी स्थित्वा शं सुखं तनोतीति—अभिचाकशौहि अभिपश्य निरीक्षस्व श्रेयसा नियोजयस्व ।

यामिति । हे गिरिशन्त, अस्तवे क्षेप्तुं याम् इषुं वाणं हस्ते विभर्षि धारयसि, हे गिरिञ्च गिरेः चातः, ताम् इषुं शिवां मङ्गलमयीं कुरु, पुरुषं जीवं जगत् विश्वं च मा हिंसीः ।

ततश्चेति । ततः पुरुषयुक्तजगतः परं श्रेष्ठं, ब्रह्मपरं ब्रह्मणः हिरण्यगर्भात् परं, ब्रह्मन्तं महान्तं, यथानिकायं यथाशरीरं सर्व्वभूतेषु गूढम् अन्तरवस्थितम्, विश्वस्य एकं परिवेष्टितारं निखिलं विश्वम् आत्मन्यन्तर्भूय वर्त्तमानं, तम् ईशम् ईश्वरं ज्ञात्वा अमृताः विकारातीताः भवन्ति ।

वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-
 मादित्यवर्षं तमसः परस्तात् ।
 तमेव विदित्वाति मृत्युमेति
 नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥
 यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चि-
 द्यस्मान्नाणीयो न ज्ञायोऽस्ति किञ्चित् ।
 ब्रह्म इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक-
 स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥
 ततो यदुत्तरतरं तद्रूपमनामयम् ।
 यएतद्विरमृतास्ते भवन्त्य-
 धेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥

वेदाहमिति । तमसः अज्ञानात् परस्तात् अतीतम् आदित्यवर्षं
 प्रकाशरूपं महान्तम् एतं पुरुषं परापरप्रकृतिपरिष्वक्तारम् अहं वेद
 जाने । तं पुरुषम् एव विदित्वा ज्ञात्वा अति मृत्युम् एति मृत्युम्
 अत्येति अतिक्रामति अयनाय परमपदप्राप्त्या अन्यः पन्थाः तज्ज्ञाना-
 द्दिना अपरः उपायः न विद्यते ।

यस्मादिति । यस्मात् परमपुरुषात् परं श्रेष्ठं न अपरं किञ्चित्
 अस्ति, यस्मात् न अणीयः न सुस्मतरः, न ज्ञायः न ब्रह्मतरः किञ्चित्
 अस्ति, दिवि द्योतनशीले स्ते महिम्नि ब्रह्म इव स्तब्धः अवाकी, एकः
 असहायः तिष्ठति । एवञ्चूतेन तेन पुरुषेण परापरप्रकृतिपरिष्वक्ता
 इदं सर्वं पूर्णम् नैरन्तर्येण व्याप्तम् ।

तत इति । ततः पुरुषयुक्तजगतः उत्तरतरं अतीतं यत्, तत्
 अरूपं रूपादिरहितम्, अनामयं तापरहितम् । एतत् परतत्त्वं
 विदुः जानन्ति ये, ते अद्वैता विकारातीताः भवन्ति, अथ इतरे तदन-
 मिच्छाः दुःखम् एव अपियन्ति प्राप्नुवन्ति ।

सर्वाननशिरोधीवः सर्वभूतगुहाशयः ।

सर्वव्यापी स भगवान् तस्मात् सर्वगतः शिवः ॥

महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः ।

मुनिर्भलामिमां प्राप्तिमीशानो ज्योतिरव्ययः ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा

सदाजनानां हृदये सन्निविष्टः ।

हृदा मन्वीशो मनसाभिक्रमो

यएतद्द्विदुरमृतास्त्रे भवन्ति ॥

सहस्रशीर्षाः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विप्रवतोवृत्त्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥

सर्वेति । सर्वाणि ध्यानानि सुखानि शिरांसि मस्तकानि शीवाश्च अस्य इति सर्वाननशिरोधीवः, सर्वेषां भूतानां गुहायां बुद्धौ श्रुते इति सर्वभूतगुहाशयः, सर्वव्यापी स भगवान् सर्वैश्वर्यपूर्णः, तस्मात् कारणात् स सर्वगतः निखिले जगति प्रकाशमानः शिवः मङ्गलस्वरूपः ।

महानिति । एष महान् प्रभुः समर्थः पुरुषः परापरप्रकृतिपरिष्वक्ता सत्त्वस्य अन्तःकरणस्य प्रवर्तकः प्रेरयिता इमां मुनिर्भलाम् अति विशुद्धां प्राप्तिं परमपदप्राप्तिम् ईशानः ईशिता नियन्ता, ज्योतिः प्रकाशस्वरूपः, अव्ययः अपक्षयविरहितः ।

अङ्गुष्ठेति । अङ्गुष्ठमात्रः हृदयरन्ध्रपरिमाणः हृदयाकाशव्यापी पुरुषः अन्तरात्मा सन् सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । हृदा अमुरागेण मनसा मननेन स मन्वीशः ज्ञानेशः अभिक्रमः अभिसुखीकृतः अभिव्यक्तः । यः एतत् तत्त्वं विदुः जानन्ति ते अमृताः विकारातीताः भवन्ति ।

सहस्रशीर्षा इति । पुरुषः सहस्रशीर्षाः—सहस्राणि धनन्तानि शीर्षाणि यस्य,—एवमुत्तरं—सहस्राक्षः सहस्रपात् । स विभक्तः

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
 उतामृतत्वस्थे शानो यद्भेनेनातिरोहति ॥
 सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽङ्घ्रिशिरोमुखम् ।
 सर्वतः श्रुतिमहोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥
 सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
 सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं मुह्यत् ॥
 नवहारे पुरे देही इत्सोलेलायते वहिः ।
 वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥

सर्वतः भूमिं हत्वा व्याप्य दशाङ्गुलम् अत्यतिष्ठत् अतीत्य अतिष्ठत् ।
 दशाङ्गुलमित्यविवक्षितमनन्तत्वमेवाभिप्रेतम् ।

पुरुष इति । यत् भूतं, यत् च भव्यं भविष्यत्, यत् च इदं
 वर्त्तमानं तत् सर्वं पुरुषः एव, ततएव कालत्रयस्य तद्वर्त्तिविषयाणाञ्च
 प्रवृत्तेः । यत् अत्रेन अतिरोहति वर्द्धते तस्य, उत अपि च अमृतत्वस्य
 ईशानः नियन्ता सः ।

सर्वत इति । तत् परतत्त्वं सर्वतः पाणिपादं सर्वतः अङ्घ्रि-
 शिरोमुखम्—अङ्घ्रीणि शिरांसि मुखानि च यस्य—सर्वतः श्रुतिमन्तु
 श्रवणवत्, लोके त्रिसुवने सर्वम् आवृत्य आवृष्टाय तिष्ठति ।

सर्वेन्द्रियेति । सर्वेषाम् इन्द्रियाणां गुणानां दर्शनश्रवणादीनाम्
 आभासः क्रियाप्रकाशः यतः तत् सर्वेन्द्रियगुणाभासं, स्वयन्तु सर्वेन्द्रिय-
 विवर्जितं सर्वं विधकरणरहितं, सर्वस्य जगतः प्रभुम् अधीश्वरम्,
 ईशानं नियन्तु, सर्वस्य शरणं आश्रयः, इहत् कारणं च ।

नवहार इति । शिरसि सप्तहाराणि हे अवाची इति नवहारे
 पुरे देहे देही जीवः हंसः सन् परात्मना एकः सन् तत्प्रेरणाया वहिः
 लेलायते विषयग्रहणाय चञ्चलो भवति । स तु परात्मा सर्वस्य लोकस्य
 स्थावरस्य चरस्य च वशी वशीता नियन्ता ।

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
 पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।
 स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता
 तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥
 अणोरणीयान् महतो महीया-
 नात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
 तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
 धातुः प्रसादात् महिमानमीशम् ॥
 वेदाहमेतमजरं पुराणं
 सर्वात्मानं सर्वगतं विभुत्वात् ।

अणाणीति । अपाणिपादः करचरणरहितः अथच जवनः दूर-
 गामी ग्रहीता सर्वग्रही सर्वशक्तित्वात् ; अचक्षुः चक्षुरहितः अथच
 पश्यति, अकर्णः कर्णरहितः अथच शृणोति, ज्ञानस्वरूपत्वात् ; वेद्यं
 ज्ञातव्यविषयं स वेत्ति—अमनस्कोऽपीति शेषः—सर्वज्ञत्वात् ; न च
 तस्य वेत्ता ज्ञाता अस्ति सर्वप्रकाशकत्वादानन्थाच्च । तं महान्तं पुरुषं
 परापरप्रकृतिपरिष्वङ्गारम् अग्र्यं प्रथमं—सर्वकारणत्वात्—आहुः
 ब्रह्मविदः ।

अणोरिति । अणोः सूक्ष्मात् अपि अणीयान् सूक्ष्मतरः, महतः
 बृहत्तः अपि महीयान् बृहत्तरः, आत्मा परात्मा अस्य जन्तोः प्राणि-
 जातस्य गुहायां हृदि निहितः स्थितः । तम् अक्रतुं विषयभोग-
 सहस्यपरहितं, महिमानं बृहत्क्षयरहितम्, ईशम् ईश्वरं धातुः सर्व-
 नियन्तुः प्रसादात् अनुग्रहतः जनः पश्यति, पश्यन् वीतशोकः शोक-
 रहितः भवति ।

वेदाहमिति । विभुत्वात् आकाशवद्द्रापकत्वात् एतम् अजरं
 परिणामधर्मवर्जितं पुराणं पुरातनं, सर्वात्मानं सर्वेषामात्मभूतं,

जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य
ब्रह्मवादिनोऽभिवदन्ति नित्यम् ॥

श्वेत ३।१—२१ ।

० । य एकवर्णो बहुधा शक्तियोगा-
हर्णानैकान् निहितार्थी दधाति ।
वि चैति चान्ते विश्वमादौ स देवः
स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तद् चन्द्रमाः ।

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदापस्तत् प्रजापतिः ॥ श्वेत ४।१।२

८ । यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको
यस्मिन्निदं सञ्च वि चैति सर्व्वम् ।

सर्व्वगतम् ईशम् अहं वेद जानामि— धातुः प्रसादादितिशेषः ; यस्य
जन्मनिरोधं जन्माभावम् अजत्वं ब्रह्मवादिनः प्रवदन्ति, नित्यं च यं ते
अभिवदन्ति नमस्कृष्वन्ति ।

७ । तस्यैकत्वं स्वशक्त्या बहुलोत्पादनञ्चाभिदधाति यएक इति ।
यः एकः असहायः, अवर्णः भेदसाधकवर्णरहितः, निहितार्थः निरुद्ध-
प्रयोजनः—‘गृहीतप्रयोजनः स्वार्थनिरपेक्षः’—बहुधाशक्तियोगात् अने-
कान् वर्णान् शुक्लादिरूपान् दधाति विदधाति, स देवः आदौ अस्त्रे
विश्वम् एति प्राप्नोति स्वसम्बन्धेन प्रकटयति, अन्ते लयकाले च व्येति
संहरति । स नः अस्मान् शुभया बुद्ध्या संयुनक्तु संयोजयतु ।

सर्व्वस्व तत्स्वरूपत्वात् तेनाभिसत्त्वं वर्णयति तदेवेति । तत्
परतत्त्वम् एव अग्निः, तत् एव आदित्यः, तत् एव चन्द्रमाः, तत् एव
शुक्रं शुभं, तत् ब्रह्म सर्व्वान्तर्भावकम्, तत् आपः जलम्, तत् प्रजापतिः
हिरण्यगर्भः ।

८ । स्वशक्त्यधिष्ठातृत्वेन ब्रह्मणो भगवत्त्वं निर्णीयते यइति । यः

तमीशानं वरदं देवमीड्यम्
निचाध्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ श्वेत ४।११ ।

- ६ । यो देवानामधिपो
यस्मिँल्लोका अधिश्रिताः ।
य ईशेऽस्य द्विपदश्चतुष्पदः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
• सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये
विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं
ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति ॥

एकः योनिं योनिं मूलप्रकृत्यवान्तरप्रकृतीः अधितिष्ठति, इदं सर्वं यस्मिन् समेति सङ्गच्छते च, व्येति लयं प्राप्नोति च, तं वरदम् अभीष्ट-प्रदम्, ईशं सुखम्, ईशानं नियन्तारं देवं निचाय्य अपरोक्षीकृत्य अत्यन्तं सर्वनिवृत्तिकरं यथा स्यात् तथा इमां प्रत्यक्षां शान्तिम् एति प्राप्नोति ।

६ । भगवत्त्वं तस्य वर्णयति यद्वति । यः देवानां ब्रह्मादीनां अधिपः स्वामी, यस्मिन् लोकाः अधिश्रिताः, यः अस्य द्विपदः चतुष्पदः मनुष्यादेः ईशे ईष्टे तान् नियच्छति, तस्मै कस्मै—कं सुखं स्मैभाव-श्लान्दसः—काय सुखस्वरूपाय देवाय हविषा पूजोपहारैण विधेम परिचरेम ।

सूक्ष्मेति । कलिलस्य सङ्कटस्य गहनस्य स्थूलसूक्ष्मादिघटितस्य मध्ये सूक्ष्मातिसूक्ष्मम् अतिसूक्ष्मत्वात् तत्तत्प्रविष्टम्, अनेकरूपं विविध-स्वरूपं तत्तदगुरुरूपप्रकृतितात्मस्वरूपं, विश्वस्य स्रष्टारम्, विश्वस्य परि-वेष्टितारं तदन्तर्भूय विद्यमानं शिवं मङ्गलस्वरूपं ज्ञात्वा विदित्वा अत्यन्तं यथा स्यात् तथा शान्तिम् एति प्राप्नोति ।

स एव काले भुवनस्यास्य गोप्ता
 विश्वाधिपः सर्व्वभूतेषु गूढः ।
 यस्मिन् युक्ता ब्रह्मर्षयो देवताश्च
 तमेवं ज्ञात्वा मृत्युपाशांश्चिन्नन्ति ॥
 घृतात् परं मण्डमिवातिसूक्ष्मं
 ज्ञात्वा शिवं सर्व्वभूतेषु गूढम् ।
 विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं
 ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्व्वपाशैः ॥
 एष देवो विश्वकर्मा महात्मा
 सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
 हृदा मनीषा मनसाभिकृप्तो
 य एतद्दिदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

सएवेति । सएव काले प्रकाशमानस्य अस्य भुवनस्य गोप्ता
 रक्षिता, विश्वाधिपः विश्वस्य पालयिता, सर्व्वभूतेषु गूढः प्रच्छन्नभावे-
 नावस्थितः, यस्मिन् विश्वपती ब्रह्मर्षयः देवताः च युक्ताः योगसम्बन्धाः
 एकीभावेनावस्थिताः, तम् एवम् एवम्प्रकारेण ज्ञात्वा विदित्वा मृत्यु-
 पाशान् मृत्युबन्धान् चिन्नन्ति चिन्नान् करोति ।

घृतादिति । घृतात् परं तदुपरि विद्यमानं मण्डं तत्सारः इव
 अतिसूक्ष्मं, सर्व्वभूतेषु गूढं, शिवं मङ्गलस्वरूपं, विश्वस्य एकं परि-
 वेष्टितारं, देवं ज्ञात्वा विदित्वा सर्व्वपाशैः सर्व्वबन्धनैः मुच्यते मुक्तो
 भवति ।

एष इति । एष देवः विश्वकर्मा विश्वं क्रियत इति विश्वकर्मा
 विश्वस्रष्टा, महात्मा महान् चासौ आत्मा चेति सर्व्वव्यापी, सदा
 नित्यकालं जनानां हृदये सन्निविष्टः सम्यक् प्रविश्य स्थितः, हृदा

यदाऽतमस्तन्न दिवा न रात्रि-
 र्नं सन्न चासंख्वि एव केवलः ।
 तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्यं
 प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी ॥

श्रुते ४।१३—१८ ।

अगुराणि, मनीषा विवेकेन, मनसा मननेन ज्ञानयोगेन अभिकृतः
 अभिसुखीकृतः—‘प्रकाशितोऽखण्डैकरसत्वेनाभिव्यक्तः’ । यत् एतत्
 तत्त्वं विदुः जानन्ति, ते असृताः विकारातीताः भवन्ति ।

यदेति । यदा अतमः तमसोऽल्पत्वम् सृष्टेः प्राकालः अभवत्—
 “तमआसीत् तमसा निगूढम्” (१०म, १२८सू, ३ऋक्) इति यत्
 सृष्टेरप्ये तम आसीत् तत् सृष्ट्युत्पत्तेः अल्पमभवत्—; तत् तदा न रात्रिः
 न दिवा—“तर्हि न रात्र्या अङ्ग आसीत् प्रकेतः” (२ऋक्) इति,
 न सत् आसीत् न च असत्—“नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्”
 (१ऋक्) इति । यदि किमपि नासीत् तदा कथं सृष्टिरभवत् ?
 केवलः असहायः अहेतुः शिवः—“प्रपञ्चोपशमः शिवोऽहेतुः (३।५[६८८])
 —एव आसीत्—“आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्द्वान्यत्र परः
 किञ्चनास” (२ऋक्) इति । तत् शिवतत्त्वम् अक्षरम् अविनाशि,
 अतएव सृष्टेः प्रागपि आसीत् । “तम आसीत्तमसा निगूढम्” इति
 वचनेन तदक्षरं तमःस्वभावमिति स्यात् संशयस्तन्निरसनायाह—तत्
 सवितुः प्रकाशस्वभावस्य सूर्यस्य वरेण्यं भजनीयम् । “न रात्र्या
 अङ्ग आसीत् प्रकेतः” इति कुतस्तत्प्रकाशिका प्रज्ञा आसीत् ? तस्मात्
 शिवतत्त्वात् प्रज्ञा च प्रसृता । किमेषा प्रज्ञा ततो भिन्ना ? तथा
 सति “तदेकं” “केवलः” इति न सिद्ध्यति । अतएवाह—पुराणी ।
 “आनीदवातं स्वधया” इत्युक्तत्वात् प्रज्ञैव तस्यात्मस्वरूपभूता—स्वमा-
 ज्ञानं परात्मानम् दधाति धारयतीति बुगत्पत्वा स्वधा, तथैव बुगत्पा-

१० । यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको
 विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः ।
 ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे
 ज्ञानैर्ष्विभर्त्ति जायमानश्च पश्येत् ॥
 एकैकं जालं बहुधा विकुर्व्व-
 न्नस्मिन् चेत्रे संहरत्येष देवः ।
 भूयः सृष्ट्वा पतयस्तथेशः
 सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥

दिता निर्व्विक्ता जलमित्यस्या अर्थे । सृष्टेः प्राक् स्वरूपभूतया प्रज्ञ-
 याऽऽसीत् तत् परतत्त्वमतआह—श्रुतिः—“ब्रह्म वा इदमग्र आसी-
 त्तात्मानमेवावेत् अहं ब्रह्मास्मीति” (८।१२) इति । अतएव च
 सृष्टिकाले प्राज्ञइत्यस्य संज्ञा ।

१० । सर्वभावानां ज्ञानप्रवर्त्तकानाञ्चीत्यादयित्वेन तस्य भग-
 वत्त्वं द्रढयति यइति । यः एकः योनिं योनिं प्रकृत्ववान्तरप्रकृतीः,
 विश्वानि सर्वाणि रूपाणि रोहितादीनि, सर्वाः योनीः प्रभवस्थानानि
 अधितिष्ठति, यः अग्रे ऋषिसम्प्रदायप्रवर्त्तनस्याग्रे प्रसूतं स्वेनैवोत्पादि-
 तम् ऋषिं कपिलं सांख्यशास्त्रप्रणेतारं ज्ञानैः स्वोपदिष्टैः विभर्त्ति
 धारयति पोषयति । कथम् ? जायमानम् उत्तरोत्तरसृष्टिवंशानु-
 क्रमेणाविर्भूयमानं च तं पश्येत् इति ।

एकैकमिति । एष देवः अस्मिन् चेत्रे प्रकृती एकैकं प्रत्येकं जालं
 —जलति जीवति अनेनेति जालं—जीवन्तोपादानं बहुधा नानाप्रकारं
 विकुर्व्वन् परिष्णामयन् संहरति आत्मनि विलीनं करोति । भूयः पुनः
 सृष्ट्वा संवृतपदार्थजातम् आविष्कृत्य पतयः मरौत्यादयः प्रजापतयः
 ये तान् तथा सृजन्ति । ततः महात्मा महान् आत्मा सर्वव्यापी
 परात्मा ईशः सर्वमियन्ता सन् सर्वाधिपत्यं कुरुते ।

सर्वा दिशजर्हमधश्च तिर्यक्
प्रकाशयन् भ्राजते यदनङ्गान् ।
एवं स देवो भगवान् वरेण्यो
योनिस्त्रभावानधितिष्ठत्येकः ॥

यच्च स्वभावं पचति विप्र्वयोनिः
पाच्यांश्च सर्वान् परिणामयेद्यः ।
सर्वमेतद्विप्र्वमधितिष्ठत्येको
गुणांश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः ॥
तद्देदुगुह्योपनिषत्सु गूढं
तद्ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिम् ।

सर्वा इति । जर्हम् अधः तिर्यक् च सर्वाः दिशः प्रकाशयन्
यत् उ यथा अनङ्गान्—अनः प्रकटं ग्रहचक्ररूपं वहतीति—आदित्यः
भ्राजते दीप्तिमान् भवति, एवं स एकः वरेण्यः भजनीयः भगवान्
देवः योनिस्त्रभावान् प्रकृतिगतान् स्वभावान् आत्मसंघट्टभावान्
अधितिष्ठति ।

यच्चेति । यत् च यस्मात् च—योनिस्त्रभावानधितिष्ठतीति—
इतोः यः विश्वयोनिः स्वभावम् अग्न्यादेरीष्वादीकं पचति निष्पाद-
यति ; सर्वान् पाच्यान् परिणामयोग्यान् पृथिव्यादीन् परिणामयेद्यः
यथाप्रयोजनं तत्तद्रूपेषु प्रकाशयेत् । य एकः सन् सर्वम् यत्तत्
विश्वम् अधितिष्ठति, सर्वान् गुणान् सत्त्वरजस्तमोरूपान् च यथा-
प्रयोजनं विनियोजयेत् । सातत्येनानुष्ठाने लिङ्गे निषेधात् प्रयोज-
नानुसारतोऽनुष्ठानेऽच लिङ् । परिणाम्ययः ।

तदिति । तत् परतत्त्वं वेदगुह्योपनिषत्सु वेदगुह्याद्यामूरुपनि-
षदश्चेति तासु गूढं ब्रह्मस्वभावेनावस्थितं, ब्रह्मयोनिं वेदप्रकर्षं तत्

ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद्विदु-
स्ते तन्मया असृता वै बभूवुः ॥

श्रुत ५।२—६ ।

११ । तमीश्वराणां परमं महेश्वरं
तं देवतानां परमञ्च दैवतम् ।
पतिं पतीनां परमं परस्तात्
विदाम देवं भुवनेशमीद्यम् ॥
न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते
न तत्समस्याभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥

ब्रह्मा हिरण्यगर्भः—ईश्वरानुग्रहीता बुद्धिः—वेदते वेत्ति जानाति ।
पूर्वं ये देवाः ऋषयश्च आसन् ते तत् विदुः जानन्ति । तन्मयाः
तदात्मभूताः ते पुनः असृताः विकारातीताः—अमरणधर्माः—
बभूवुः ।

११ । भगवतः साक्षात्प्रत्यक्षत्वं विवृणोति तमिति । ईश्वराणां
वैवस्वतादीनां क्षमताशालिनां तं परमं महेश्वरम्, देवतानाम् इन्द्रा-
दीनां तं परमं च दैवतम्, पतीनां प्रजापतीनां तं पतिम्, परस्तात्
परतः अक्षरात् तं परमं देवं द्योतनस्वभावम्, ईद्यं सुखं भुवनेशं
भुवनेश्वरं विदाम जानीम ।

न तस्येति । तस्य कार्यं देहं, करणं चक्षुरादि च न विद्यते,
तत्समः च अभ्यधिकः च न दृश्यते । अस्य विविधा एव परा शक्तिः
श्रूयते वेदादिषु, सा च शक्तिः स्वाभाविकी स्वरूपभूता ज्ञानबलक्रिया
ज्ञानक्रिया चिच्छक्तिः, बलक्रिया क्रियाशक्तिः च ।

न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके
 न चेतिता नैव च तस्य लिङ्गम् ।
 स कारणं करणाधिपाधिपो
 न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥
 यस्तूर्णानाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः ।
 स्वभावतो देव एकः स्वमावृणोत् ।
 स नो दधाद्ब्रह्माप्ययम् ॥
 एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
 सर्व्वव्यापी सर्व्वभूतान्तरात्मा ।
 कर्माध्यक्षः सर्व्वभूताधिवासः
 साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

न तस्येति । लोके तस्य कश्चित् पतिः न अस्ति, सुतरां न तस्य
 ईतिता शास्ता, न एव च तस्य लिङ्गम् अनुमापकं चिङ्गम् । स कारणं
 सर्व्वेषां, करणाधिपाधिपः करणानाम् इन्द्रियाणाम् अधिपानां तदधि-
 ष्टातृणाम् अधिपः प्रेरयिता, सुतरां न च अस्य कश्चित् जनिता जनयिता
 न च अधिपः ईश्वरः ।

यद्वति । जर्णनाभः लूता तन्तुवायः तन्तुभिः स्वप्रभवैः इव, यः
 तु देवः स्वभावतः स्वरूपतः एकः सन् प्रधानजैः स्वशक्तिप्रभवैः नामरूपैः
 स्वम् आत्मानम् आवृणोत् आच्छादितवान्, स नः असम्भ्यं ब्रह्माप्ययं
 ब्रह्मणि अप्ययं प्रवेशं दधात्—लेटि—दधात् ।

एकइति । एकः असहायः, देवः द्योतनस्वभावः, सर्व्वभूतेषु गूढः
 प्रच्छन्नभावेनावस्थितः, सर्व्वव्यापी सर्व्वतोविसारी, सर्व्वभूतान्तरात्मा
 सर्व्वेषां भूतानाम् अन्तरात्मा अभ्यन्तरः आत्मा नियन्ता, कर्माध्यक्षः
 कर्माणां प्रवर्त्तयिता, सर्व्वभूताधिवासः सर्व्वप्राणिषु वसतीत्यर्थः, साक्षी

एकोवशी निष्क्रियाणां बहूना-
मेकं बीजं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतानाना-
मेकोबहूनां यो विदधाति कामान् ।
तत् कारणं मांस्वयोगाधिगम्यं
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥

श्वेत ६।६—१३ ।

१२ । एको हंसो भुवनस्य मध्ये
स एवाग्निः सलिले सन्निविष्टः ।

सर्वभूतानां द्रष्टा, चेता चेतयिता, केवलः निरुपाधिकः, निर्गुणः
मत्त्वादिगुणरहितः ।

एकइति । एकः असहायः, वशी स्वतन्त्रः, निष्क्रियाणां कर्तृत्व-
विरहितानां जीवानाम् एकं बीजं सूक्ष्मभूतं जीवनोपादानं बहुधा
विविधाकारं करोति । ये धीराः बुद्धिमन्तः तम् आत्मस्थं पश्यन्ति,
तेषां शाश्वतं नित्यं सुखं, न इतरेषाम् अपरेषाम् ।

नित्यइति । नित्यानां मध्ये यः नित्यः, चेतनानां जीवनां मध्ये
यः चेतनः चेतयिता, बहूनां मध्ये यः एकः, कामान् सर्वान् यः
विदधाति यच्छति, मांस्वयोगाधिगम्यं ज्ञानयोगेन प्राप्यं देवं कोतन-
स्वभावं, कारणं सर्वेषां जनयिष्ट, तन् परतत्त्वं ज्ञात्वा सर्वपाशैः सर्व-
विधबन्धनैः मुच्यते मुक्तो भवति ।

१२ । परापरप्रकृतिपरिष्कृतया भगवत्तत्त्वं वर्णयति एकइति ।
सस्य भुवनस्य मध्ये एकः हंसः परात्मा । स एक अग्निः, स एव सलिले

तमेव विदित्वाति मृत्युमेति
नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाय ॥

स विश्वकृद्द्विष्वविदात्मयोनिः
कालकारो गुणी सर्व्वविद्यः ।
प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः
संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः ॥

स तन्मयो ह्यमृत ईशसंस्थो
ज्ञः सर्व्वगो भुवनस्यास्य गोप्ता ।
य ईशे अस्य जगतो नित्यमेव
नान्यो हेतुर्विद्यते ईशनाय ॥

जले निविष्टः । तम् भगन्वादिपरिष्वङ्कारं परात्मानं विदित्वा मृत्युम्
अत्येति अतिक्रामति, अयनाय परमपदप्राप्तये न अन्यः पन्थाः उपायः
विद्यते ।

स इति । स विश्वकृत् विश्वकृष्टा, विश्ववित् विश्वं वेत्तीति
तत्सर्व्वविषयवेत्ता, आत्मयोनिः स्वयम्भूः, आत्मनां जीवानां योनिः
प्रकाशस्थानम् अथवा आत्मा जीवः एव योनिः प्रकृतिः यस्य सः, काल-
कारः कालस्य कर्त्ता प्रवर्त्तयिता, गुणी सर्व्वविधकल्याणगुणसम्पन्नः,
सर्व्ववित् सर्व्वज्ञः, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः परापरप्रकृतिस्वामी, गुणेशः
गुणानां सत्त्वरजस्तमसाम् ईशः नियन्ता, संसारमोक्षस्थितिबन्धनहेतुः
संसारमोक्षस्थितिबन्धनानां कारणम् ।

स इति । स तन्मयः जगदात्मभूतः, अथच अमृतः अविकारी,
ईशसंस्थः ईश एव संस्था संस्थानं तद्रूपेणात्मप्रकाशः यस्य नियन्तृरूपेण
नित्यप्रकाशमानः, ज्ञः ज्ञाता, सर्व्वगः सर्व्वत्र प्रविष्टः, अस्य भुवनस्य
गोप्ता पालयिता, यः नित्यम् एव अस्य जगतः ईशे ईष्टे, अस्य

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
 यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
 तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं
 मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।
 असृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥

श्रुते ६।१५—१६ ।

जगतः ईशनाय नियमनाय न अन्यः हेतुः कारणं कर्त्ता—तस्मै—
 विद्यते ।

यदिति । यः ब्रह्माणं हिरण्यगर्भं पूर्वं सर्गादौ विदधाति
 सृजति, यः पुनः तस्मै ब्रह्मणे वेदान् च प्रहिणोति प्रचोदयति ।
 आत्मबुद्धिप्रकाशम् आत्मनः जीवस्य बुद्धेः प्रकाशो यस्मात्, देवं
 द्योतनस्वभावं तम् एव मुमुक्षुः मुक्तीच्छुः सन् अहं शरणं प्रपद्ये
 गच्छामि ।

निष्कलमिति । निष्कलं निरवद्यवं, निष्क्रियं कूटस्थं, शान्तं
 प्रपञ्चातीतं, निरञ्जनं निर्लेपम्, असृतस्य मोक्षस्य परं सेतुं परमोपायं,
 दग्धेन्धनं दग्धानि इन्धनानि काष्ठानि येन तं देदीप्यमानम् अनलम्
 इव तम् अहं शरणं प्रपद्ये इति पूर्वेष्वान्वयः ।

एश्वर्यवत्त्वं हि भगवत्त्वम् । यदा संहर्तेश्वर्यमात्मनि विद्यमानं परं ब्रह्म, न तदा तद्भगवत्-
 संज्ञया शब्दतद्भव्यमित्यलं भगवत्त्वस्य मन्वते बहुभिः । सर्वश्रेष्ठं स्वस्वाम्यक्तभावेन विद्यते
 चेत्, जिज्ञास्यं किन्नात्र तस्य ज्ञानविषयम् ? यदि वदसि नेति, तस्य ज्ञानस्वरूपस्याप्यनित्यत्व-
 मापतितम् । स्वश्रेष्ठविषयज्ञानश्चेत्तदापि विद्यते, तेन न तस्य भगवत्त्वस्यापि नित्यत्वम् ।
 अतएवाह श्रुतिः—“नेह नानास्ति किञ्चन । स्वयोः स सत्युमाप्नोति य इह मानेन पश्यति ।

एकधैवानुदष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम् । विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुवः । (३।१५) इति । विशेषणान्वचन्यानि नित्यभगवत्स्वमेव द्योतयन्ति । ये पुनः “यएक वर्णः (६।३)” इति श्रुतिसुपेक्ष्य मन्यन्ते स्वैश्वर्यैर्भूभवनमेव मानात्मनि, ते पुनरैश्वर्याभामनित्यत्वं संस्राध्य ब्रह्मण एकधात्वै रचन्ति । अन्तर्निविष्टानामैश्वर्याणां तदतीत्य तत्सत्तानिरपेक्षत्वेन न जातु स्थितिरिति तेनै तस्य कूटस्थस्य नित्यापरिवर्तनीयस्य मानात्मनिति सिद्धान्तएवादर्शयः । अन्यथा “ने यदन्तरा तद्ब्रह्म” (३।१६) इत्यादिश्रुतीनां स्याद्वाकोपः । भवेत्तत् तस्यैश्वर्यविकारि विपरिवर्तनं समुत्समेव सर्व्वं विनश्येति चेद्यम् । तज्ज्ञानादनादित्वेन तद्विषयाः सम्भवन्ति, अती न जीवगता दीयास्तस्मिन् वर्त्तन्ते ।

१।२ । प्रतिहृदयं प्रकाशमानमपि तदतीतत्वेन यत्र वर्ष्यते तत्र ब्रह्मणो भगवत्समनुभयत इति दर्शयति प्रथमे द्वितीये च वचनसंघे । हृदयं नाहुष्टप्रमाणं तत्परिमाणकत्वयद्दृष्टं ततोऽपि सूक्ष्मप्रदर्शनाय । हृदि निविष्टस्य चित्तस्य सन्निकषी न किमपि स्थूलं किन्तु चित्तचित्तसत्ता प्रतिभाति । सैयं तत्र भासमानाप्यनन्तत्वमस्या बुद्धाववतिष्ठते, तेन च सर्व्वकालनित्यत्वं पुरुषशब्दवाच्यपरापरप्रकृतिपरिवर्त्तकत्वञ्च । “गुणी” (६।१२) इति कल्याणगणगणानां तस्मिन् स्फुरणं विना न जातु तस्य भगवत् स्फुटं प्रतिभाति । अतएव “ज्योतिरिवाधुसुकः” “इन्द्र-वर्षम्” इति पुरुषविशेषणम् । “शान्तं शिवमहेतम्” (१।५[६८२]) इत्याचक्षेत्विशेषणेन प्रदर्शयति शिवस्वरूपस्य न कदापि भावान्तरतोपतिष्ठत इति । अत्र “स एवाय स उ च” इत्युक्तं तत्स्वरूपप्रदर्शनाय । स परात्मा शिव एव, अद्यापि न सर्व्वत्र शिवस्वरूपं स्पष्टवाक्येन किन्तु चित्तस्य भगवत्स्वव्यापनाय तत्प्रकाशकविशेषणैरनुयते, सर्व्वेषां तत्प्रदर्शनां तन्मूलकत्वात् । यद्येवात्र “ब्रह्मज्ञानिन्” इति विशेषणं साधकबुद्धौ वेदप्रकाशकत्वं तस्य ऋटिति प्रोद्भासयते, “कर्त्तारम्” इति विशेषणं भार्यापश्यान्तलम्, “प्राणः” इति विशेषणञ्च सातिशयप्रियत्वम् । एभिर्विशेष-संज्ञिन् क्रीडा तस्मिन् रतिसन्मननादिनिरतत्वञ्च सम्भाव्यते । भगवदाराधनया तत्साम्यप्रामिञ्च विशेषानुयद् संचयति ; तद्यैव निरञ्जनत्वम् ।

३ । तृतीये व्याख्याता श्रुतिर्भाष्यकारहृदयमनुसृत्य । शिवाचार्य्येण तन्वया व्याख्याता, तद्यथा—“आकाशत इत्याकाशः प्रकाशश्चिदम्बरमुच्यते, न भूताकाशः, विशेषभावात् । निखिल-जगदखण्डनिकुरस्वजलधिस्थानीया परमप्रकृतिकृपा परमशक्तिर्चिदम्बरमुच्यते । तत्स्वरूपं ब्रह्म आकाशशरीरम् । परमप्रकृतित्वं चिदाकाशस्य ‘सर्व्वेषां ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यक्षं यन्ति । आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्व्व्यङ्गता’ इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । सत्यास्य सत्तास्वरूपम् । प्राणारामं प्राणः सकलाधारभूता चिदम्बरप्रकृतिरुच्यते । स्वरूपभूतायां तस्मात्प्राणानी यस्य तत् प्राणारामम् । मनश्चानन्दं मनस्त्वानन्दो यस्य न बाह्यकरणे तन्मन-श्चानन्दम् । अत्रायानन्द इति चिदम्बरप्रकृतिरुच्यते, तथा च श्रूयते ‘कोष्ठेवाग्यान् कः प्राप्यात् यदीव आकाशश्चानन्दो न स्यात् ।’ शान्तिसिद्धञ्च श्रित्तासम्पन्नम् । अमृतमनादिमुक्तम् । अत्र सच्चिदानन्दपरमाकाशस्वरूपं ब्रह्म स्वरूपानन्दं मनसेवानुभवति बाह्यकरणनिरपेक्षमिति सिद्धम् ‘मनश्चानन्दम्’ इत्यनेन । हृदमेव प्रापकं ब्रह्मभावसापन्नानां मुक्तानां निरतिशय स्वरूपानन्दानु-

अथवाच्यं वाच्यकरणविरमिषमन्. करणमस्तीति । अतो वाच्यकरणविरमिषेषु सुखरीष्यत्किञ्चिदेषु मनसा स्वकृपावन्दनसुभवद्वयं नित्यद्वयम् ।" इति । अत्र किञ्चिद्विरेव ब्रह्मणः प्रतीरमिति विद्भिश्च तस्यैव वाच्यकरणविरमिषस्य बीधात्मना मनसा स्वकृपावन्दनीयी वर्धितः, सुकृतावाच्य तत्त्वाम् तत्सम्भोवे । न हि किञ्चिद्विरेव ब्रह्मणः प्रतीरं किन्तु तत्प्रकाशएव ब्रह्मण्य आत्मप्रकाशः । कीड्यमानन्दः ? आत्मस्वरूपप्रकाश एव सः । अथैवाह युतिः—“तदाकान्” स्वयमनुसृत । तन्नाचत् सुकृतमुत्पद्यति (८६) । यदेतत् सुकृतं रसो वै सः (४१२) ।” कीड्यं स्वकृपावन्द-सम्भोमः ? स्वकृपलौलाविकार एव सः । तथैवाह युतिः—“आनन्दरूपमन्वत्” यद्विभाति” (१६[७८]) “कीञ्चैवात्मात् कः प्राक्यात् । यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् । एव चैवा-नन्द्याति ।” (४१२) इति । वाच्यानःसर्वोन्द्रियविवर्जितस्य (६६) ब्रह्मणी यथा वाच्य-करणविरमिषस्य तथानःकरणस्य च । न हि स्वकृपातिरिक्तं तन्मिन् औववत् करणादि जातु सम्भवति । अतस्तु बीधस्वरूपमेव तस्य मनः । तेन सःनसम्भावनायां ज्ञानज्ञेयशास्त्रभेद उपपत्तिष्ठते नित्यसमिद्धितज्ञानाभावकृपजीवमतदीयथ । कथं “गान्धोऽतीऽति मना” (१६२) इति “मनसोमनोयत्” (४१२) इति मनसः प्रेरयित्वेन । अतः प्रेरयितुः अन्तः तन्निरपेक्षः कोऽपि न मना मननकर्ता अस्ति तत्प्रेरणां विना तत्सामर्थ्याभावादिति युतेरर्थः । सुतरां जीवसन्निधौ कथं तत् परतत्त्वमात्मप्रकाशं करोति तदेव दर्शयति युतिरियमिति सत्सिद्धान्तः । तथैव सा व्याख्याता ।

४ । अतुर्थे प्रकटितैयर्थे भगवत्वेन कथं वा ब्रह्मोपासनं भवति तत् प्रदर्शितम् । “तज्जलान्” (२११) इत्यत्र “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति” (४१२) इति जन्म प्राग्धारणं लय इति क्रमसुपेक्ष्य जन्म लयः प्राग्धारण-मिति क्रमस्य कथं ग्रहणमित्यस्य तत्त्वं सर्वेभ्यो विचार्येम् । तत्साध्यनि पुनः ‘अन्’ इति स्वकृपती ग्रहणम् । अन् अननम् । तदन् तस्याननम् । ब्रह्मणाऽप्यभावेन स्थितिं विना जगदावरणं परीचलसाधकच । अतएव कारणे कार्यं प्रविलाप्य तेनाप्यभावेन संस्थाप्य यद्वद्वि-सर्वं तत् न ततो भिन्नं स्वप्नो वा किन्तु तदनन् तत्स्वरूपप्रकटनं तद्विचित्रप्रमाणाविकार इति युतिर्दर्शयति “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इति युत्युक्तमविलङ्घनेन । एतज्जगत्प्रविलापनं ब्रह्मणी विचित्रप्रमाणाविकारप्रत्यक्षीकरणस्य ज्ञानचक्षुषा साध्यते न तु वाच्यकरणमेति भाग्यकारो-क्तिरेव (२१२६) तत्र प्रमाणात् । यत्तुपासनायै विहितं मनोमयादिकं न प्रविलापयितव्यमिति स समादधात्, तज्जुक्तजगत्यादिक्रमव्युत्क्रममविचार्येति मन्यव्यम् । न हि विना कारणं चिरप्रसिद्धक्रमस्य विपरिवर्तनं युत्वा साध्यते । कारणं ब्रह्मैव सर्वेभ्योपासनं न जातु कार्यम् । “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्यनेन ब्रह्मैवात्र “तज्जलानिति” सेतीरुपास्यं न पुनर्जगत् कार्यभूतम् । “ब्रह्मदृष्टेः शक्त्यात्” (४११५) इति जगति ब्रह्मदृष्टिरेव विदिता न पुनर्जगद्विलाप्य ब्रह्मैवी-पास्यत्वेन ऋद्धीतमिति चेत्, जगती विद्यमानानरमनसं स्वरूपप्रकटनं कथ्येति जिज्ञासीपतिष्ठते । यदि तस्य पूर्वैः विचक्षणैः साधितः कथं पुनस्तस्य स्वादननम् । अथवा जगतः कारणब्रह्मणी-ऽप्युक्तं संस्थाप्य यदननसुपस्थते न तत् तस्य जगतः किन्तु तन्प्रेरकस्य ब्रह्मण्येति स्वरु-

सिद्धांतः । जन्म-प्राक्-सा-सङ्ख्याकार-कार्य-काम-गन्ध-रसानां कारणं बुद्ध तदेवीयास्यत्वेनात्र
 गृहीतं न मनश्चादिकम् । तथा सति “एवमं चात्मा” इति वचनं व्यर्थं स्यात् । चात्मेति
 वचनेन ब्रह्मचोऽन्यार्थमित्येव प्रेरकत्वेनेवात्र सङ्घर्षं युतिसम्मतम् । तदनादृत्य प्रपञ्चसङ्घर्षेनापोपा-
 सना विहितेति मरणं युतेरभिप्रायविपरीतमेव । यदसि यदि ब्रह्मैवात्र प्रपञ्चं परिहाय सङ्घर्षीय-
 चेत् कथं मनश्चादेरभिधानमिति ? तत्रोच्यते—“अप्रविज्ञापिते हि वैतप्रपञ्चे बुद्धान्तस्वस्य बीजो न
 भवतीत्यतो बुद्धान्तस्वावबीचप्रत्यग्नीकसूतो हैतप्रपञ्चः प्रविज्ञाव्यः” इति सत्यपि निर्विवादादिषु
 “पुरुषमात्रेणाश्रयः प्रविज्ञापयितुम्” इति सङ्घटमुपतिष्ठते । ततो निवृत्तौ विद्ययति चेत्, कथं न
 मन्वसेऽनया शास्त्रिण्यविद्ययति, यतीऽनया प्रपञ्चविलापनस्य सरसपत्न्याः प्रदर्शते । कथं
 मनश्चादेरभिधानमिति सप्रयो निर्व्यूहः, तेषां बुद्धान्दर्शने प्रत्यग्नीकत्वं नित्यप्रत्यक्षम् । प्रत्यग्नीका-
 नामानुश्लेषेनावर्जनं यथा भवति तथैवास्याः युतेरुपदेशः । मनश्चादीनां मात्र प्रतीकत्वेन
 सङ्घर्षं तथा सत्यात्मीपदेशी (४।१।४) विरुद्धेत् । “अरूपवदेव हि तत् प्रधानत्वात् ।”
 (१।२।४)—प्रधानत्वात् नामरूपयोर्निर्बोद्धत्वात् कारणत्वात् तत् बुद्ध नामरूपवत्सु कार्ये बु-
 धरूपवत् एव हि—इति रूपवत्सु कार्येष्वरूपवत् कारणदर्शनं स्वकारिणाऽनुगीदितम् । सर्व-
 सेतविश्वदीभवत्यति शास्त्रिण्यसूत्रैः । तद्यथा—

“तामैश्वर्यपरां काश्यपः परत्वात् । २८।” तां बुद्धिं बुद्धानमिति एश्वर्यपरां परमे-
 नुरैश्वर्यविषयिणो काश्यप आचार्यो मन्यते । कथम् ? जौवात्म्यः परत्वात् अत्यन्तभिर-
 त्वात् । “आत्मैकपरां वादरायणः । ३०।” आत्मैकपरां बुद्ध्यात्मविषयिणो तां बुद्धिं वादरायण
 आचार्यो मन्यते सर्वस्य तदभिज्ञत्वात् । “उभयपरां शास्त्रिण्यः ऋद्धीपपतिश्चात् । ३१।”
 ऐश्वर्यपरा आत्मैकपरीत्युभयपरां बुद्धिं मन्यते शास्त्रिण्य आचार्यः, यतः “सर्वे खल्विदं
 ब्रह्म” इत्यैश्वर्यपराता “एष न चात्मान इदं” इत्यात्मपरतेत्युभयपराता युती तथैवीपपद्यते च
 युतिष्कृतिपर्यालोचनया । “अज्ञानीनाद्वितीयमिदं ज्ञानस्य तत्त्वरूपत्वात् । ८५।” अज्ञ-
 नीयेन परात्मना अद्वितीयम् अज्ञानं अग्रथगभावेनावस्थितम् इदं सर्वम् । कथम् ? ज्ञानस्य
 सर्वस्य तत्त्वरूपत्वात् तत्त्वतया सत्तावत्त्वात् तज्ज्ञानेन ज्ञानवत्त्वात् । अत्राह भगवद्गीत-
 चात्र काश्यशास्त्रिण्यसूत्रव्याख्यानज्ञान् श्रीमन्नारायणतीर्थः—“सर्वस्यापि पदायस्य तद्विवर्तित्वेन
 तदात्मकत्वात् । पूर्व्यरूपपरित्यगेनीतरावस्थाकरूपस्य विवर्तस्य घटादेरिव स्वकारणतः पृथग-
 सत्तात् । सत्त्वहीनस्यात्मीकत्वात् सत्यस्य च विषयज्ञानरूपत्वात् ज्ञानस्य साधवत्त्वादेकस्य नित्यस्य
 स्वरूपाश्रयत्वरूपत्वात्, अस्मि-भाति-प्रियात्मकमिदं सर्वं नामरूपमात्मकं नामरूपभावे ब्रह्मैव ।
 वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः” इत्यनेनाद्वैतज्ञानिनः भक्तसर्वोत्कर्षः प्रति-
 पादिती भगवद्गीतायाम् । विविधपरिच्छेदस्यत्वत्वत्व-पूर्वत्वादिमाहात्म्याज्ञानवत्त्वस्य व्य-
 ष्टिवादापि सर्वस्य तत्त्वरूपतत्त्वत्वमेव ब्रह्मत्वेन निरतिशयप्रीतिसम्भाव्यादित्यभिप्रेत्यावादेतनुक्तम् ।
 एतेन अद्वितीयं पारमार्थिकं द्वितीयं न भवति, ज्ञानरूपीपादयतया तत्त्वरूपत्वात् । न
 चोपादयत्वाभिनाशित्वत्वेन पारमार्थिकत्वं सम्भवति, तत्त्वरूपत्वेन सनवायस्याभाविष्य-
 रन्तोऽभावाविष्यत्त्वत्त्वाविधानवर्थाव तादात्म्यम् । तत्र प्रमाणं तु “सर्वे खल्विदं बुद्ध तत्त्व-

नानिति' 'ततो जगज्जगत्तस्मिन् स जगज्जास्त्रिंशत् सुने ।' इति ।" इति । जगत्याविष्कृतशक्ति कारकं ब्रह्म स्वात्मनि च परात्मैत्युभयमेलनात् भगवत्त्वं ब्रह्मणः श्राष्टिस्थविद्यायां स्फुटतरमिति निष्क्रिं वादम् ।

आकरे "तज्जतज्ञतदनम्" इति यहणेन व्याख्यानं कृत्वा कथमत्र तत्त्वाख्यानपक्षे "तदन" इति स्वरूपयहणम् ? तस्मिन् अनिति तेन इति यहणे "रूपं रूपं प्रतिरूपीवभूव" इति न्यायिन कारकस्य ब्रह्मणस्तस्मिन् तस्मिन् मननादिवैचित्र्यात्मप्रकटनमित्यायाति, तेन च भवति तत्र तत्र ब्रह्मसाक्षात्कारः । तत्त्वाख्यानपक्षे तु "अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः" इति न्यायानुसारात्मनाना-यनुभवान् स्वयं परात्मा सर्वस्मिन्नात्मनि प्रकटयतीति विशेषः । प्रथमपक्षे लयानन्तरं तस्मिंस्तस्मिं-स्तत्रवैचित्र्येण ब्रह्मणश्चात्मप्रकटनं तत्तद्ग्राहधानतिरीधानाय भवति, तेषां तेषां स्वात्मन्ग्राहिलीपात् (५।१०२४) । पूर्वं च वैचित्र्यमयया क्रियाशक्त्या परचानुभवमयया ज्ञानशक्त्या पूर्णैश्वर्येण ब्रह्मदर्शनम् । इयमेव भगवद्गीर्णित्याख्यायते । भगवज्ज्ञानशक्तौ ज्ञानशक्त्याकारिण विद्यमानं जगत् जीवबुद्धौ प्रकटयति नित्यं भगवानिति संक्षेपः । विशेषविहितस्तत्त्वज्ञानम् ।

५ । पक्षमे पुनर्ब्रह्मणो जीवबुद्धौ चित्रिधमकाशो न जात तस्मिन् भेदसाधकः सर्वत्रैव तस्य पूर्णत्वाद्गानेरिति यहर्शितं तत् स्फुटतयैव प्रतिभति । अत्र श्रीमच्छङ्करेण यदुक्तं वैशवाचार्यैर्यत् स्वमतमनया युत्या समर्थितं तदिह व्याख्यानरीत्या नानादृतं किन्तु तस्मात्तस्मिन् तत्र-त्रिहितसत्यमाविरभूदिति मन्यामहे । "ब्रह्म वा इदमय आसीत्तदात्मानमेवावेत्" इत्यस्याः युतेरथात् 'अदः पूर्णम्' 'इदं पूर्णम्' इति निश्चयः अदःशब्देनापरीचं तद्ब्रह्म पूर्णमिति निर्णयः, इदं शब्देन कार्यात्मकं नामरूपस्य ब्रह्म पूर्णमित्यवधार्यं पृष्ठात् कारणात्मकात् ब्रह्मतत्त्वस्य कार्यात्मकब्रह्मण उदयेऽपि स्वस्वरूपपूर्णत्वं न तेन परिहृतमिति "पूर्णात् पूर्णमुदच्यते" इत्यंशस्य, तथा पूर्णस्य कार्यात्मकनो ब्रह्मणः पूर्णं पूर्णत्वमादाय स्वज्ञानेन भूतमात्रोपाधिससर्गजन्यत्वावभासं तिरस्कृत्य केवलं पूर्णं ब्रह्मैवावशिष्यते इति "पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते" इत्यंशस्य च श्रीम-च्छङ्करकृतव्याख्यानस्य सारः । अतो यस्य न कार्येण सम्बन्धत् सर्व्वातीतं, यत्र प्रतिकार्यं विष्टं तत् सर्व्वगतं, यत् पुनः सर्व्वान्तःप्रविष्टमपि निरस्तकुण्डकं तदतीतं तत् सर्व्वान्तभाङ्कमिति सिद्धान्तेन श्रीमच्छङ्करस्य न कोऽपि विरोधः । "पूर्तिः सार्व्वतिकौ यद्यप्यविशेषा तथापि हि । तारतम्यत्र तच्छक्तिव्यक्त्याव्यक्तिकृतं भवेत् ॥" इति वैशवाचार्येण सिद्धान्तो नातित्रिकुदः । यतस्ते सर्व्वत्र विष्णोः पूर्णत्वमविशेषमिति स्वीकृत्य "पूर्णमदः पूर्णमिदम्" इति युतिमुदहासु-र्व्याकशासुच— "अदोऽवतारिरूपम् इदमवताररूपम् उभयं पूर्णम्, सर्व्वशक्तिमत् पूर्णादवतारि-रूपात् पूर्णमवताररूपं लीलाविस्ताराय स्वयमुदच्यते प्रादुर्भवति तद्गीलापूर्णः । पूर्णस्यावतार-रूपस्य पूर्णं स्वरूपम् आदाय स्वस्मिन्नेत्यं नीत्वा पूर्णमवतारिरूपमन्यत्राविलीनं सदवशिष्यते तिष्ठतीत्यर्थः ।" इति । शक्तिप्रकाशतारतम्येन यत् तारतम्यं न तद्ब्रह्मणं किन्तु यद्गीतरीति न कोऽपि दोषः ।

६ । पष्ठे रुद्ररूपेण ब्रह्मणो यहणं दृश्यते । चित्रमेतद्यह्मसंज्ञितोक्तानामन्येषां देवानां अधःकरणं वेदान्तैः साधितं न पुना रुद्रस्य । नायमन्संज्ञितोक्तीरुद्र इति वक्तुं शक्यं यतस्तदधि-

तेन रुद्रेणास्य न केषलं सादृश्यं किन्तु विशेषणैरेकत्वमस्ति । अथ शिवामिदेषी इदो तच्छब्दे न तत्र स इति भक्तिरपि न विचारसङ्घा । संक्षिप्तोक्तस्यापि शिवत्वमसन्दिग्धमेव । शिवशब्दं सुखत्वेन गृह्णाति निरुक्तकारः । निगमय—“शिवामिनं स्मयमानाभिरागात्” (१३, ७२५, २४६) इति । नैतद्देवान्निबुद्धं शिवस्वरूपानन्दस्वरूपयोरभिन्नत्वात् । शस शिवयोरैकपयायत्वम् । पापजनितभीतिर्न ह्येषो रुद्रमूर्च्छिदर्शने ह्येतुरिति चेत्, तद्वृत्तं ह्येतायां यथा स्फुटं न तथाच । रुद्रस्य धन्विलं यथाच तथा तथाप्यतिप्रसिद्धम् । कतिपयाभिरुद्धताभिर्दृष्टिभिः स्युरेतानि निःसंशयप्रत्ययविषयाणि ।

कद्रुदाय प्रचेतसे मीद्रुष्टमाय तव्यसे । कीषेम शंतमं हृदि ॥

यथा नी अदितिः कर्तुं पश्ये नृभ्यो यथा गवे । यथा तीकाय रुद्रियम् ॥

यथा नी निचो वरुणो यथा रुद्रयिकेतिति । यथा निचो मजीषसः ॥

गायपतिं मेघपतिं रुद्रं जलाप्रमेयजम् । तच्छंयोः सुखमीमहे ॥

यः शक्त इव सूर्यो हिरण्यसिन्धु रीचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥

शं नी करत्यर्ज्वते सुगं मेपाथ मेथे । नृभ्यो नारीभ्यो गवे ॥

(ऋक् १३, ७३२, १—६ ऋक्) इति ।

अथ प्रकृतप्रश्नावत्त्वमभीष्टवर्धित्वं, मङ्गलत्वं, हृदयाधिष्ठातृत्वं, रजकत्वं, स्तुतिपतित्वं, यज्ञपतित्वं, भिषवत्त्वत्वं, सुखदेवत्वं, यकृत्वं, ज्योतिषत्वं, देवानां परत्वं, निवासत्वं दृश्यते ।

इसा रुद्राय तवसे कपर्दिने सद्यदीराय प्र भरामहे मतीः ।

यथा शससद्दिपदे चतुष्पदे विश्व पुष्टं धामिर्धाम्ननात्तरम् ॥

इत्यारभ्य प्रथममण्डलस्यं समयं चतुर्हं शाधिकशततमं सृक्तं रुद्रदेवताकं पूर्वोक्तविशेषोक्तनि रिक्रमधिकतीर्थवत्त्वमस्य दर्शयति ।

त्वा दशेभौ रुद्र शंतमेभिः शतं हिमा अशीय मेपजेभिः ।

व्यच्छद्देषो वितरं व्यंही व्यमीवाथातयस्वा त्रिपूषीः ॥

श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासि तवसलमतवसां तजवाहो ।

परिषणः पाररुहसः खलि विवा अभीती रपसो युयोधि ॥

(ऋक् २३, २३२, २।३ ऋक्)

उन्मा समन्द हवमी मरुत्वान्वेषीयसा वयसा नाथमानम् ।

घृणीव ह्यायानरपा अशीया विवासेयं रुद्रस्य सुसम् ॥ (६ ऋक्)

अर्हन् विभर्षिं सायकानि धन्वाहर्षिन्ध्वं यजतं विश्वरूपम् ।

अर्हन्निद्रं द्यसे विश्वमन्वं न वा भीजौयो रुद्रत्वदग्नि ॥ (१० ऋक्)

अत्राप्यपापहरणत्व-पूजाह्वल-धन्वित्वादिकं सुखाष्टम् । निष्ठापः सन्नस्य प्रदत्तसुखमनीया- भित्तिर्धैलमप्यत्र दृश्यते । एवमन्यदम्यपानुसम्भे यम् ।

“निरिन्द्रम्” इति “निरिच” इति च विशेषणं श्रेयधर्मपर्ययमुपनिषदिति प्रतिभाति । श्रेयाः

पुनरेतां तेषां पञ्चसमस्यैनाय प्रमाथत्वेन गृह्यन्ति । तथाष्टाप्यदीक्षितः श्रीकण्ठभास्करव्याख्यायां शिवार्कमण्डीपिकायाम्—“एषः शैतान्तरशास्त्रिणां मन्त्रोपनिषदुपक्रमेऽपि ‘ब्रह्मवादिनीवदन्ति । किं कारणं ब्रह्म कुतः स्रज्जाताः’ इत्यादिना केवास्त्रित् ब्रह्मवादिनामृषीणां जन्मतः पञ्चकण्ठकारणभूतं ब्रह्म किं देवतात्मकमिति संशयमुपचिष्य जगतीऽकारणकत्वस्य कालायन्वकारणत्वस्य वीपपक्षेः ब्रह्म जगत्कारणमित्येतदेवासिद्धमिति संशयस्य निरात्मत्वमत्वप्रसङ्गपरिहाराय तैरेव कृतं जगत्कारणकत्वान्यकारणकत्वपक्षद्वयनिरासं—‘कालः स्वभावो नियतिर्घट्टका मूलाग्नि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् । संयोग एषां न त्वात्मभावादात्माप्यनौशः सुखदुःखहेतोः’ इति मन्त्रेण—प्रदर्श्य स्वतन्त्रनिर्णयाशक्तानां ब्रह्मविद्याधिदेवतायाः परशक्तेरिच्छिकायाः प्रसादात्तन्निर्णयो भविष्यतीत्यभिप्रायेण तां ध्यायतां तत्साक्षात्कारं—“ते ध्यानयोगानुगता अपश्यं देवतात्मज्ञानं स्वयमेनिगृह्णाम्”—इत्यर्होपन्यस्य—‘यः कारणमि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्वधितिष्ठत्येकः’—इत्यादिना तस्याः प्रसादात् कालादिसकलावान्तरकारणाधिष्ठातारं परमकारणं मङ्गादेवमपश्यन्नित्येतदर्थेप्रतिपादनात् सीऽपि सन्दर्भोऽत्रानुप्राप्यप्रमाथतयायुसन्धेयः । तत्र यद्यपि ‘यः कारणमि’ इत्यादिमन्त्रे ‘तमपश्यन्’ इति पूर्वक्रियायुषङ्गवति सकलकारणाधिष्ठातारं कारणमपश्यन्नित्येतावदेव प्रतीयते न तु शिवं तथाभूतकारणमपश्यन्निति, तत्र शिववाचकपदज्ञानात् ; तथापि ‘स्वरं प्रधानमस्यताक्षरं हरः च्चरात्मना विश्रते देवएकः । संयुक्तमेतत् स्वरमस्वरञ्च व्यक्ताव्यक्तं हरते विश्वमीशः’ ‘विद्याधिपी रुद्रो महर्षिः’ ‘तस्मात् सन्वगतः शिवः’ ‘मायिनस्तु महेश्वरम्’ ‘तमीशानं वरदं देवमीशम्’ इत्याद्यनन्तरसन्दर्भो यावदुपनिषत्परिसमाप्ति हरिप्रकटु-शिवमहेश्वरेशानादिभिः शिवस्यासाधारणनामभिरैव जगत्कारणस्य निर्द्देशनात् ‘यः कारणमि’ इति मन्त्रस्य शिवमेव जगत्कारणमपश्यन्नित्यस्मिन्नर्थे तात्पर्यमुन्नोयते’ इति । यद्यमन्त्रिकेत्युक्ताः सेयमुमा विद्यारूपेण तल्लवकारिपनिषयप्युक्ता (२।५ [१३४]) । “अन्विकापतय उमापतये” (१।१।४) इत्यादि वाक्यं श्रुतित्वेन श्रैवभाष्ये गृह्यते । “अन्विकापतय उमापतये” इति विश्वकृत्शिववाक्यासः” इति टीकाकृतं । श्रैवधर्मशास्त्रतारवादस्य प्रथमप्रवर्णनाऽवैदिकीः स वक्त्रं वक्तुमुत्सङ्गामहृः ऋक्संहितायामपि यत्नस्तस्यासित्वं पश्यामः (६ म, ४७ १, ८ ऋक् [३।२१]) ; ७म, ५५ ३, १ ऋक् [२।१८]) । श्रैवधर्म्यात् पौराणिकधर्मस्यार्थिकाभिव्यक्तिरिति स्वीकर्तव्यम् ।

वैदिकरुद्रस्यावतारतया शिवस्यान्विकायाय संयामाधिष्ठाकृत्वं दृश्यते मङ्गाभारतादी तद्यथा—

सञ्चय उवाच—धार्तराष्ट्रवल् दृष्टा युद्धये समुपस्थितम् ।

अर्जुनस्य हृत्पार्थाय कृष्णो वचनमब्रवीत् ॥

श्रीभगवानुवाच—शुचिर्भूला मङ्गावाहो संयामाभिमुखे स्थितः ।

परान्जयाय श्रद्धां दुर्गास्त्रीचमुदीरय ॥

सञ्चय उवाच—पवमुक्तोऽर्जुनः सन्धेयं वासुदेवेन धीमता ।

अवतीर्थे रथात् पाथ स्त्रीवमाह कृताञ्जलिः ॥

स्त्रीषु दृश्यते वल्लभकारातुरूपं ब्रह्मविद्यालभस्याः,—

अमी शकम्परि ऋते लक्षणे वैटभनाश्रिणि ।
 हिरण्यसिचि विरूपासि धूमासि च नमीऽस्तु ते ॥
 वेदयुक्तिमहापुष्पे ब्रह्मणे जातवेदसि ।
 जम्बुकटकचैत्येषु नित्यसन्निरुहतास्ये ॥
 त्वं ब्रह्मविद्या विद्यानां महानिद्रा च देहिनाम् ।
 स्कन्दमातभंगवति दुर्गे कानारवासिनि ॥ ८—११ स्त्री ।

पाशुपतास्त्रलाभायार्जुनस्य रुद्राराधना, रुद्रस्य पर्वतवासिलं दिव्यास्त्रधारितमित्यादिनां
 द्वाेषपर्वण्यि सुख्यष्टम् ;—

यद्गुणचञ्चसीमानां सृष्ट्याम्बोय समत्विवम् ।
 अपश्यत तदा पार्थो ज्वलन्तमिव पर्वतम् ॥
 समासाद्य तत् तं शैलं शैलाये समवस्थितम् ।
 तपोनित्यं महात्मानमपश्यदृषभभञ्जम् ॥ द्वाेष ८० अ, ३०।१८ स्त्री ।
 नमी भवाय सर्व्वाय रुद्राय वरदाय च ।
 पशुनां पतये नित्यमुयाय च कपर्दिने ।
 महादेवाय भीमाय ताम्बकाय च शान्तये ॥ ५४ स्त्री ।
 येन देवारयः सर्वे मया युधि निपातिताः ।
 तत आनीयतां लक्ष्मीं समरं धनुरुत्तमम् ॥ द्वाेष ८२ अ, ७ स्त्री ।

रुद्रं च विश्वकर्मांशः (६।८) पुरुषस्यापि च यद्गुणमस्यां दृश्यते । अतो हि “विश्वतश्चतुस्रत
 विश्वतीमुखः” इत्यादौकाश्रीतितमसूक्तस्य ततोया, नवतितमसूक्तस्य च “सहस्रशीर्षां पुरुषः”
 “पुरुषएवेदं सर्वम्” इति प्रथमा द्वितीया च ऋगनीडृता । विश्वगतचक्षुरादौनि ‘चतुस्रश्चतुः’ इति
 शीतन्यायेन तस्यैव परमपुरुषस्य चक्षुरादौनीति कल्पान्ते । जना अस्मान् पश्चान्ति अश्लान्ति सुशान्ति,
 न पुनस्तत्तस्यः परांशेति आनिवारणाय विश्वतश्चक्षुरित्याद्युपन्यासः । “अरुपवदेव हि तत्”
 (२।२।१४) इतिन्यायेन न पुनः स स्वयं चक्षुरादिमान् । “सर्व्वैन्द्रियविवर्जितं” “अपाशिपादः”
 इत्युक्त्वा स्वयं श्रुतिरेवास्य न्यायस्योद्भावयित्री । “धातुः प्रसादात्” इत्यत्र भगवद्दर्शनं तत्प्रसन्नतयेति
 विस्यष्टम् । तत्त्वमस्य (५।६ [२००४]) पूर्व्वोक्तम् ।

७। एकस्मिन् परब्रह्मणि न जातु विवर्त्तनमुपतिष्ठते, नित्यमेकमेव तत् तिष्ठति, तज्ज्ञानबल-
 क्रियया बहुत्वमस्य जगत इति तत्त्वमत्र स्फुटतया व्यज्यते । न हि ज्ञानशक्तिर्जातु विनाभिप्रायं
 कश्चिदर्थमुत्पादयति, तथा सति ज्ञानत्वमेवास्याहानेः । यदि परात्मा नित्यमेकीऽपि तस्याभि-
 प्रायः पुनर्विविध इति स्वीकरोषि, तेन तस्यैकत्वस्य हानिरुत्पद्यते, विविधत्वेन तस्य तेन भेदात् ।
 एकस्यैकएवाभिप्रायर्थेन, कथं वा विविधत्वेन जगति तस्याभिव्यक्तिः ? एका शक्तिराधारभेदाद्यथा
 बहुधा प्रतीयमाना बहुत्वप्रसवे हेतुत्वात् तस्याभिप्रायोऽपि । ज्ञानशक्तेः क्रियाशक्तेर्यैकत्वं पूर्व्वमुक्तम्

(५।१४[२०६]) । तत्र यदुक्तम् “आत्मानुरुपेण काय्याणां विपरिवर्तनकाले” इति किन्नादात्मानुरुपमिति पर्यालोचनेऽभिप्राय एव स इत्यायाति । तस्याभिप्रायस्य यदि न तत्स्वरूपत्वं स्यात् यथा शक्तः, तेन च तस्य भेद एव प्रसज्यते । शिवस्वरूपस्य तस्य शिवाभिप्रायं विनाऽन्यत् किञ्चन न भवितुमर्हति । तत्स्वरूपमेव तस्याभिप्रायः । न हि शिवस्वरूपं ज्ञानाद्भिन्नं, यतः पूर्णज्ञानं न जातु स्यादशिवमशिवत्वस्यापूर्णत्वात् । तज्ज्ञानक्रियया यद्वनति तच्छिवमेव भवति । एवं ज्ञानक्रिया-मङ्गलाभिप्रायाणामेकत्वे परात्मना तेषामेकत्वमभिन्नत्वचेति सिद्धयति । प्रयाधारभेदेनैषां बहुधाप्रतीयमानत्वं, तेनाधारभेदेनैकत्वं विहन्यते, यतः शक्तेरन्यत् विना तदवलम्बनेन बहुपालं तस्या जातु न सम्भवति । नामरूपे एवाधारभेद इति स्वीकृतेऽपि नामरूपे ततो भिन्ने इति ताभ्यामेकत्वस्य क्षतिः । ब्रह्मणि नामरूपयोः स्थितिं युतिरनुभोदते, तेन च तयोर्नित्यत्वमायाति । यदि ते तच्छक्तेरन्वे स्यातामेकत्वनिश्चयस्य क्षतिः । तयोर्नित्यत्वे पुनराकाशिकत्वं न निवार्यते, ब्रह्मणः सर्वकारणत्वस्य च क्षतिः । तज्ज्ञानवत्क्रिययोऽप्येते ते चेत्, कथं तयोर्ब्रह्मणि नित्यस्थितिवर्धते युतिः ? स्वप्रकृतिनिष्ठतत्वात् सा स्वातन्त्र्येण किन्त्वभिन्नत्वेन । किमेतन्निष्ठित्वं ? आधाराधेयत्वं चेत्, स्वातन्त्र्यं को निवारयेत् । अतस्तत् स्फुरणयोग्यत्वमिति वाच्यं वस्तुस्वभावत्वेन यथाभेदादिज्ञाता शक्तिः । तां स्फुरणयोग्यतामवलम्ब्यैव “ने यदन्तरा” (३।१६) इत्युक्तिः । तत्स्फूर्त्तौ बहुधा प्रतीयमानत्वस्य च कारणं ते । स्फुरणयोग्यतेत्युक्त्वा न रक्ष्योद्भेदः । प्रत्यक्षयोग्यस्तत्सामर्थ्ययोरस्वीकारस्याशक्यत्वात् तत् संोदय्यम् । “शक्तेश्चामृतं कायेभ्यम्” इत्युक्तेरैवायं प्रपञ्चः । आपुनिकैर्विज्ञानान्तरैः परीक्षया वर्षादीनां शक्तिवैचित्र्यमात्रं प्रतिपादयतिर्वेदान्तज्ञानानस्य पारमार्थिकत्वं नितरां दृढीकृतमिति ज्ञातव्यम् ।

८-१२। अष्टमे (८) मन्मस्यैव विषयदृढीकरणम् । नवमे (९) “यद्वैश्वेऽस्य विषयद्वय-
यदः” इत्येव ऋगंशी दशमम उल्लेखेऽपि श्रव्यधिकशततममृक्तेनास्याः सम्बन्धं दर्शयति । तत्र कः
प्रजापतिरिति पूर्वनिर्दिश्य (५।७[२०४]) सद्यमव ‘कम्बे’ काय सुखस्वरूपायैति व्याख्या ?
“यो देवानामधिपो यस्मिंस्तोका अधिपतिताः” इति विषयपरिवर्तनानुरोधत्वात् । वैदिकदेवैश्च १।५।१
प्रेरयिता तमेव सर्वत्र युतिः प्रधानत्वेन गृहीता देववचनानि तत्परत्वेन व्याचष्टे स्वाग्नीभूतानि च
कुरुत इति ज्ञेयम् । “यदाऽतमसन्न दिवा न रात्रिः” इत्यत्र साखुक्षीपनिषदविरोधितया
(३।५[६८५]) तुरीयं ब्रह्म शिवस्वरूपत्वेन गृहीतम् । श्रोकस्तथाह—“यत् सर्वज्ञत्वादिविशिष्ट-
मष्टाभिधानाधिकरणं शिवतत्त्वं तदेव जगत्कारणं ब्रह्मत्युच्यते” इति । व्याख्याता पुनः—
“शिवशब्दप्रतिनिमित्ततप गौणीचनयायुक्ताद्वैमिद्विमिद्विमिद्वेभ्य तेन विशिष्यनिर्द्देशः कृतः । शिवएव
तत्त्वं शिवतत्त्वं । तत्त्वशब्देनात्र कालत्रयवर्ति शब्दत्वं वक्ष्यते ।.....एवं चात्र तत्त्वशब्द-
प्रयोगेन शिवस्य ‘न सन्न चासच्छिवएव केवलः’ इति मन्वीकृतमार्थाकाशावस्थायितप्रदर्शनेन
कारणवाक्यान्तरेभ्यः प्रबलेन तेनापि जगत्कारणत्वस्य शिवैकान्त्यसिद्धिरिति सूच्यते” इति ।
भन-शब्दशान-पद्यपति रुद्रीय-भीम-महादेवा इत्यष्टनामधेयानि । ‘सद्रूपं ब्रह्म भवशब्दवाच्यम्’
‘शब्दशब्देन सकलसंज्ञं ब्रह्म’ ‘निरुपाधिकपरमेश्वर्यविशिष्टत्वाद्दीशानशब्दवाच्यं ब्रह्म’ ‘ईश्वर-
सोशितव्यापचतया पद्यपतिशब्दवाच्यं ब्रह्म’ ‘संसाररुद्रावकलाद्रुद्रशब्दवाच्यं ब्रह्म’ ‘निधामकत्वेन

निष्कलपितमयश्नुतया भीमशब्दाभिधेयं ब्रह्म 'महत्त्वेन दीप्तमानतया मयादेव इत्युच्यते शिवः' इति । दशमे (१०) न केवलं सृष्टिप्रवाहः किन्तु चित्तस्वप्नजीवदेष्टृष्वमपि प्रवाह-
 क्रमेणामगच्छति दर्शयति । कथं पुनश्चपदेष्टृणां प्रवाह इति ? "ज्ञानैर्विमर्शं ज्ञानमानस
 पश्येत्" इत्यनेन तत् साधयति । स्त्रीपद्विष्टे ज्ञाने धारणधीषणमुचरोत्तरजायमानत्वस्यैव सम्प्रदाया-
 विच्छेदसाधकम् । परलोकगता देवा ऋषयोऽप्यापि ब्रह्मतत्त्वास्त्रीचनया जीवन्तीति "ये पूर्वं
 देवा ऋषयश्च तपिदुः" इत्यनेन प्रदर्शयते । "तत्रात्मा वेदते" इति वर्तमानप्रयोगात् ईश्वरागुणरहीता
 बुद्धितान् परतत्त्वं नित्यकालं ज्ञानातीति तत्त्वमुद्भवते ।

एकादशे (११) क्रियाया शक्तेर्विधिवत् प्रकाशमानमपि न तस्या एकत्वस्य ज्ञानिः "स्वाभाविकी
 ज्ञानवत्क्रिया" इत्यनेन सूच्यते । 'सूयते' इति पदेन विविधत्वं स्त्रीके वेदेष्टृषु स्थानतमिति
 निर्दिश्य कथमेकत्वं तस्याः पुनर्निबध्नातीति जिज्ञासा चेत् "महद्द्वैवानामसुरत्वमेकम्" (ऋक्
 १२ ५५५) इति शक्तिविषये वैदिकसिद्धान्तः विविधाकारेण प्रकाशमानमपि शक्तिरेकैवेति प्रति-
 पादयति । तत्त्वविषये न स्त्रीकानां किन्त्वामवाक्यानां प्रभाषत्वमिति प्रसिद्धिर्न पुनस्तत्त्वं बाधते ।
 यत् किञ्च बहिःप्रकाशमानं तदेव लोकाः पारमार्थिकत्वेन गृह्णन्ति, न पुनरन्तःप्रविश्य तत्त्वमुद्गा-
 वयन्तीत्यातिभ्यस्तोयां महत्त्वं पार्थक्यम् । "स्वभाषती देवएकः समावृणीत्" इत्यनेन तत्त्वन्तु तदावरण-
 भेदं विना न प्रकाशत इति स्वयं युतिर्वन्ति । तच्चात्माः पुनराराधनया तं परदेवं प्रसादावारणो-
 ष्ठीचनया प्रभवन्तीति "मनी द्वादह ब्रह्माप्ययम्" इति प्रार्थना । "कार्याध्यक्षः" "निष्क्रियाणां
 बह्वनामेकं बोधं बहुधा यः करोति" इत्यादिवचनेर्ब्रह्म नित्यं सक्रियं तदर्थे निष्क्रियाइति
 वेदान्तवादिनां विरोधि मतं कथमत्र सुषुप्तइति विप्रतिपत्तिः कारणस्य कारणत्वं न सिद्धइति क्रियां
 विनेति जिज्ञासणेन निरसनीया । तेषां निष्क्रियत्वे हृदा मतिर्न पुनरनादरार्हा, यतः सक्रियत्वेऽपि
 तस्य निष्क्रियत्वं निर्लेपतयैव नित्यसिद्धम् ? अतएव "निष्कलं निष्क्रियं ज्ञानं निरवयं निर-
 ज्ञानम्" (६।१२) इति । न हि जीवः कारणमतएव तस्य निष्क्रियत्वं, सक्रियत्वं पुनस्तस्य
 कार्याध्यक्षस्य क्रियाप्रवर्तयितुः प्रेरणया । यदेवं कथं स कर्महेतीर्थं कर्मफलभाक् ? "योनि-
 स्वभावानधिनिष्ठत्येकः" (६।१०) इति स्वप्रवर्तितस्वभावानतिक्रम्य न स परः तं प्रेरयति कर्मसु ।
 यदि पुनः स परेण प्रतिष्ठितात् स्वभावादान्मानं विद्यावयत्यर्थं प्राप्नोति, स्वभावे विद्यमानः
 धर्ममिति निर्दिष्टवादम् ।

द्वादशे (१२) "गुणी" "गुणेशः" इति द्यौरेकस्मिन् मन्त्रे सन्निवेशेन निर्गुणत्वं सगुणत्वं
 परात्मनः कथमेकत्र सम्भवति तन्निष्ठिवादतया दर्शयति । यी हि गुणानां नियमा, न स पुनः
 यथकृतविकारभाक् भवितुमर्हति । तथा सति तस्य तेषां नियन्तृत्वं व्याहृत्यते । एवं निर्गुणीऽपि
 स कथं गुणी ? स्वरूपेण । न हि वस्तु स्वरूपविहीनं भवितुमर्हति । तत्स्वरूपमेव तस्य गुणः ?
 गुण आत्मन्येव । आत्मन्यर्थं समाजन्तम् । गुण्यतेऽनेनेति गुणः । येन विशिष्यते स गुणः ।
 शक्तिज्ञानशिवस्वरूपेण च स विशिष्यते । तस्य स्वरूपस्य न जालेकत्वं भिन्नदृष्ट्या भिन्नतया
 स्वभवेनापि तिरोधत्ते । सुतरामानन्तकौण्डिगुणवन्न तेषामनित्यत्वं भेदसाधकत्वं वा । गुण-
 सृष्टिशेषं तदा भेदसाधकः सः । कथं तत् स्वभावात् स सम्भवति ? जीवात्मगतवास विवेकत्वमपि

नियन्तृत्वादिभिरिति जीवबुद्धौ विशेषत्वं तस्य यत् प्रतिभाति न तदाकल्पिकं सर्व्वेभ्यो तदस्यौक्ति
 पूर्व्वमुक्तं विशेषणस्य रूपपत्रम् (३।५।[१५५।१५७५]) । सत्तामात्रं परं ब्रह्म सर्व्वेषां वादिनां
 निर्व्विवादस्वल्पमिति स्वीकृतेऽपि तस्मिन्नपि विशेषानुभवीऽनिवार्य्यः । सुष्ठुक्तं श्रीमद्रामानुजिनः ;—
 “यदुक्तं वेदान्तवाक्यानि निर्व्विशेषज्ञानेकरसवस्तुमात्रप्रतिपादनपराणि ‘सदेव सोम्येदमयन्मासीत्’
 इत्येवमासीतीति तदयुक्तम् । एकविज्ञानेन सर्व्वविज्ञानीपपादनमुखेन सञ्छब्दवाच्यस्य परस्य
 ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं जगन्निमित्तत्वं सर्व्वज्ञता सर्व्वशक्तियोगः सत्यसङ्कल्पत्वं सर्व्वान्तरत्वं सर्व्वो-
 धारत्वं सर्व्वनियमनमित्याद्यनेककल्याणगुणविशिष्टतां कृत्स्नस्य जगत्सदात्मकतां च प्रतिपाद्य
 एवम्भूतब्रह्मात्मकस्त्वमसीति चेतकेतुं प्रत्युपदेशाय महत्तलात् प्रकरणस्य ।” इति । “यो वेदाय
 प्रवृत्तौति तस्ये” इति वर्त्तमानप्रयोगस्य कारणमुक्तम् । कथं “ब्रह्माणं विदधाति पूर्व्वम्” इति
 वर्त्तमानप्रयोगः ? न केवलं स्रष्टादौ किन्तु प्रतिजीवं बुद्धेर्नेवनवाभिव्यक्तिरपि परात्मनः प्रवर्त्तन-
 मपेक्षतइति प्रदर्शनायै च ।

इति भगवद्ब्रह्मी षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

जीवात्मवल्ली ।

१ । येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽ-
स्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं
वराणामेष वरस्तृतीयः ॥
देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा
न हि सुविज्ञेयमगुरेष धर्मः ।
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व
मा मोपरोत्सीरति मा सृजेनम् ॥

१ । नरपतेर्वाजश्रवसश्च पुत्रो नचिकेताः पितरं नरकगमन-
साधनदक्षिणादानोद्यतं पश्यंस्ततो वारयितुं “कस्मै मां दास्यसि” इति
वारत्रयमजिज्ञासत । ततः क्रुद्धः पिता “मृत्युवै तां ददामि” इत्यु-
वाच । नचिकेताः पुनः पितृवाक्यप्रतिपालनाय शमनसदने प्रस्थित-
स्तत्र त्रिरात्रमनाहारेणोवास । मृत्युस्तज्ज्ञात्वा तं वरत्रयदानेन
तर्पयितुमयतत । अत्र तृतीयवरप्रार्थनेन विषयारम्भः येयमिति ।
प्रथमवचनसंघे दुर्लभत्वमात्मज्ञानस्य प्रदर्शयति । मनुष्ये प्रेते सृते सति
एके अस्ति इति, एके अपरे न अयम् अस्ति इति च वदन्ति । या
इयं विचिकित्सा संशयः, तत् एतत् पक्षद्वयं त्वया अनुशिष्टः ज्ञापितः
विद्यां विज्ञानीयां तयोस्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छामि, वराणां एष तृतीयः वरः ।

यम आह देवैरिति । अत्र पक्षद्वयविषये पुरा देवैः अपि विचि-
कित्सितं संशयितं, न हि एतत् सुविज्ञेयम् । कथम् ? एष धर्मः
आत्मज्ञानरूपः अणुः सूक्ष्मः । हे नचिकेतः, अन्यं वरं वृणीष्व प्रार्थ-

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल
 त्वञ्च सृष्ट्यो यन्न सुविज्ञेयमात्य ।
 वक्ता चास्य त्वाद्दृगन्यो न लभ्यो
 नान्योवरस्तुल्यमेतस्य कश्चित् ॥
 शतायुषो पुत्रपौत्रान् वृणीष्व
 बहून् पशून् हस्तिहिरण्यमश्वान् ।
 भूमेर्महदायतनं वृणीष्व
 स्वयञ्च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥
 एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं
 वृणीष्व विस्रं चिरजीविकाञ्च ।
 महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि
 कामानात्वा कामभाजं करोमि ॥

यस्व, मा मां मा उपरोत्सीः उपरुद्धम् अनुरुद्धं मा कार्षीः । मा मां प्रति एनं वरम् अतिरुज विमुञ्च ।

नचिकेता आह देवैरिति । किल पुरा अत्र देवैः अपि विचिकित्सितम् । हे सृष्ट्यो, त्वं च यत् आत्मतत्त्वं न सुविज्ञेयम् इति आत्य ; तस्य अस्य आत्मतत्त्वस्य त्वाद्दृक् त्वत्तुल्यः अन्यः वक्ता व्याख्याता न लभ्यः । एतस्य तुल्यं न कश्चित् अन्यः वरः प्रार्थनीयविषयः अस्ति ।

यमः प्रलोभयन्नाह शतायुष इति । शतायुषः शतवर्षजीविनः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व प्रार्थयस्व, बहून् पशून् हस्तिहिरण्यम् अश्वान्, भूमेः महत् आयतनं विस्तीर्णराज्यं वृणीष्व प्रार्थयस्व । शरदः वर्षाणि यावत् इच्छसि स्वयं च जीव ।

एतदिति । एतत्तुल्यं यदि अन्यं वरं मन्यसे अभिलषसि, विस्रं प्रभूतहिरण्यरत्नादि चिरजीविकां च वृणीष्व प्रार्थयस्व । हे नचिकेतः,

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके
 सर्वान् कामान् छन्दतः प्रार्थयस्व ।
 इमा रामाः सरथाः सतूर्या
 न हौदशा लम्भनीया मनुष्यैः ॥
 आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व
 नचिकेतो मरणं मानुप्राचीः ॥
 श्लोभावा मर्त्यास्य यदन्तकैतत्
 सर्वेन्द्रियाणाञ्जरयन्ति तेजः ।
 अपि सर्वञ्जीवितमल्पमेव
 तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥

त्वं महाभूमौ एधि—आ सम्यक् ईशिव—राजाभव । त्वां कामानाम्
 अभिलाषाणां कामभाजम् अभिलषितसम्पन्नं करोमि ।

ये ये इति । मर्त्यलोके पृथिव्यां ये ये कामाः दुर्लभाः दुष्प्राप्याः,
 तान् सर्वान् कामान् छन्दतः स्वच्छन्दं प्रार्थयस्व वृणीष्व । सरथाः
 सतूर्याः सवादित्राः इमाः सम्मुखवर्तिन्यः रामाः अप्सरसः, मनुष्यैः
 ईदृशाः न हि लम्भनीयाः प्रापणीयाः । मत्प्रत्ताभिः मया प्रदत्ताभिः
 आभिः अप्सराभिः परिचारयस्व आत्मानं परिचारितं सेवितं कुरु ।
 हे नचिकेतः, मरणं मरणसम्पर्कीयप्रश्नं मा अनुप्राचीः मा पृच्छ ।

नचिकेता आह श्लोभावाइति । श्लोभविष्यन्ति न भविष्यन्ति वेति
 सन्दिग्धमानएव भावः येषां ते श्लोभावाः—त्वत्प्रदत्तभोगाः—मर्त्यस्य
 मनुष्यस्य यत् एतत् सर्वेन्द्रियाणां तेजः तत् जरयन्ति अपश्यन्ति ।
 सर्वं जीवितं सर्वायुः अपि अल्पम् एव—किन्त्वत्प्रदत्तदीर्घजीवनेनेति
 भावः । तव एव वाहाः रथतुरङ्गादयः नृत्यगीते अप्सरकृते तव
 तिष्ठन्तु ।

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो
 लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चित्त्वा ।
 जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं
 वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥
 अजीर्यताममृतानामुपेत्य
 जीर्यन्मर्त्यः क्रोधस्थः प्रजानन् ।
 अभिधायन् वर्णरतिप्रमोदा-
 नतिदीर्घं जीविते को रमेत ॥
 यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो
 यत् साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत् ।
 योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो
 नान्यस्तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥

कठ १।२०—२६ ।

न वित्तेनेति । मनुष्यः वित्तेन न तर्पणीयः तोषणीयः । चेत्
 इति त्वा त्वाम् अद्राक्ष्म दृष्टवन्तः वयं, स्वतएव वित्तं लप्स्यामहे तद्दर्शन-
 फलात् । यावत् त्वम् ईशिष्यसि ईशिष्यसे प्रभुः स्याः, जीविष्यामः
 त्वदनुग्रहात् विना वरप्राप्त्या । अतएव स एव वरः मे वरणीयः
 प्रार्थनीयः ।

अजीर्यतामिति । अजीर्यतां वयोहानिविरहितानाम् अमृतानां
 अमरणधर्माणां देवानाम् उपेत्य समीपं गत्वा प्रजानन् मरणधर्मत्वा-
 मरणधर्मत्वं प्रकृष्टज्ञानेन ज्ञात्वा क्रोधःस्थः कुः पृथिवी सा एव अधः—
 अन्तरीक्षादिलोकापेक्षया—तस्यां तिष्ठतीति क्रोधःस्थः सन् जीर्यन्मर्त्यः
 जरामरणवान् कः वर्णरतिप्रमोदान् तत्तच्चञ्चलविषयान् अभिधायन्
 पालोचयन् अतिदीर्घं जीविते रमेत रतिं लभेत ? न कोऽपीति भावः ।

यस्मिन्निति । हे मृत्यो, यस्मिन् प्रेते मृते इदम् अस्ति नास्ति वेति

२ । अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेय-
 स्ते उभे नानार्थे पुरुषांसिनीतः ।
 तयोः श्रेय आददानस्य साधु
 भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयोवृणीते ॥
 श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेत-
 स्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः ।
 श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते
 प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥
 स त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामा-
 नभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्त्राक्षीः ।

विचिकित्सन्ति संशिरते, महति साम्बराये पारलौकिकविषये यत्
 ज्ञातव्यं, तत् नः अस्मभ्यं ब्रूहि कथय । गूढं प्रच्छन्नं गहनं अनु-
 प्रविष्टः योऽयं वरः परलोकविषयकः, तस्मात् वरात् अन्वं वरं नचि-
 केताः न वृणीते न प्रार्थयते ।

२ । प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता न भोगानकामयतेति परितुष्टो
 यम आह अन्यदिति । श्रेयः निःश्रेयसम् अन्यत्, प्रेयः प्रियतरम् पुनः
 अन्यत् । ते उभे नानार्थे भिन्नप्रयोजने पुरुषं जीवं सिनीतः वृणीतः ।
 तयोः श्रेयःप्रेयसोः श्रेयः आददानस्य गृह्यतः साधु भवति । यः
 उ पुनः प्रेयः वृणीते आदत्ते स अर्थात् पुरुषार्थात् हीयते च्यवते ।

श्रेय इति । श्रेयः च प्रेयः च मनुष्यम् एतः प्राप्नुतः । धीरः
 विवेकी तौ श्रेयःप्रेयःपदार्थौ सम्परीत्य सम्यक् परिगम्य सम्यक् मनसा
 आलोच्य विविनक्ति पृथक् करोति । धीरः प्रेयसः प्रियतरात् श्रेयः
 अभिवृणीते उपादत्ते, मन्दः मूढः योगक्षेमात् शरीराद्युपचयरक्षणेति
 प्रेयः प्रियतरं वृणीते आदत्ते ।

सत्वमिति । हे नचिकेतः, स त्वं प्रियान् प्रियरूपान् च कामान्

नैताऽसृङ्गां वित्तमयीमवाप्नो
 यस्यां मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥
 दूरमेते विपरीते विषूची
 अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
 विद्याभीप्सिनन्नचिकेतसं मनो-
 न त्वा कामाबहवो लोलुपन्तः ॥

काठ २।१—४ ।

३ । न साम्प्रदायः प्रतिभाति बालं
 प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।
 अयं लोको नास्ति पर इति मानी
 पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥

अभिधायन् आलोचयन् अत्यस्त्राक्षीः पर्यत्याक्षीः परित्यक्तवान् ; वित्त-
 मयीं धनप्रापाम् एतां सृङ्गां सृतिं पदवीं न त्वम् अवाप्तः अवाप्तवान्
 असि ; यस्यां सृङ्गायां बहवो मनुष्याः मज्जन्ति मग्नाः भवन्ति
 सौदन्ति ।

दूरमिति । या च अविद्या कर्म प्रयोविषया या च विद्या
 अयोविषया ते एते प्रेयःअयसी विषूची नानारूपगतिविशिष्टे
 भिन्नफले दूरं दूरेण महतान्तरेण विपरीते । नचिकेतसं विद्याभिप्सिनं
 मन्ये । कथम् ? बहवः कामाः भोगविषयाः न त्वां लोलुपन्तः लोलुपं
 कृतवन्तः ।

३ । भोगलोलुपताया महदनिष्टमाह नेति । साम्प्रदायः पार-
 लौकिकविषयः वित्तमोहेन मूढं प्रमाद्यन्तं भ्रमाकुलं बालम् अज्ञानं
 प्रति न प्रतिभाति न प्रकाशते । अयं लोकः न अस्ति न परः इति
 मानी मननशोलः तादृक् जनः पुनः पुनः मे मम शमनस्य वशम् अधी-
 नताम् आपद्यते प्राप्नोति ।

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः

शृण्वन्तोऽपि बहवो यन्न विद्युः ।

आश्चर्य्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा-

श्चर्य्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥

न नरेणावरेण प्रोक्त एष

सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।

अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्य-

णीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥

नैषा तर्केण मतिरपनेया

प्रोक्ताऽनोनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।

दुर्लभत्वमस्य तत्त्वस्याह श्रवणायेति । यः अयम् आत्मा श्रवणाय अपि श्रवणार्थम् अपि बहुभिः न लभ्यः वक्तुरभावात् । यदि वा वक्ता लभ्यते—शृण्वन्तः अपि बहवः यम् इमम् आत्मानं न विद्युः न विजानीयुः । अस्य आत्मनः वक्ता आश्चर्य्यः दुर्लभत्वात् अलौकिकः अद्भुतः । अस्य आत्मनः लब्धा लाभकर्त्ता कुशलः निपुणः कौशलवान् । कुशलानुशिष्टः कुशलेन निपुणेन आचार्य्येण अनुशिष्टः उपदिष्टः सन् अस्य आत्मनः ज्ञाता आश्चर्य्यः अद्भुतः ।

न नरेणेति । एष आत्मा अवरेण हीनेन नरेण प्रोक्तः न सुविज्ञेयः । कथम् ? बहुधा विविधभावेन अनियतप्रकारेण चिन्त्यमानः । अनन्यप्रोक्ते अनन्येन एकान्तभावगतेन प्रोक्ते अत्र आत्मनि गतिः अस्ति नास्तीत्यादिरूपा विविधा चिन्ता न अस्ति । एष आत्मा अणुप्रमाणात् अणीयान् ; हि अतएव तत् आत्मतत्त्वम् अप्रतर्क्यं तर्केण विविधमार्गप्रसारी चिन्तनेन न लभ्यम् ।

नैवेति । हे प्रेष्ठ प्रियतम, यां मतिं त्वम् आपः प्राप्तवान् असि एषा मतिः तर्केण न अपनेया न अपनेतव्या न हन्तव्या । कथम् ?

यान्वमापः सत्यधृतिर्वतासि
 त्वाद्दुःखो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥
 जानाम्यहं शिवधिरित्यनित्यं
 न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवन्तत् ।
 ततो मया नाचिकेतश्चित्तोऽम्बि-
 रनित्यद्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥
 कामस्याग्निं जगतः प्रतिष्ठां
 क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारम् ।
 स्तोममहदुरुगायम्प्रतिष्ठां
 दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्ताद्वोः ॥

कठ २।६—११ ।

अन्येन त्वत्तो ज्ञानवता अपरेण एव प्रोक्ता व्याख्याता इयं मतिः सुज्ञा-
 नाय प्रकृष्टज्ञानाय भविष्यति । हे नचिकेतः, त्वं वत—विश्वये—
 सत्यधृतिः सत्यधारणवान् असि । त्वाद्दुक् प्रष्टा जिज्ञासुः नः अस्मभ्यं
 भूयात् भवतु ।

जानामीति । अहं यमः शिवधिः निधिः इति पार्थिवधनमिति
 यावत् अनित्यं जानामि । ध्रुवं नित्यं तत् आत्मतत्त्वम् अध्रुवैः अनित्यैः
 द्रव्यैः न हि प्राप्यते । ततः मया अनित्यैः द्रव्यैः नाचिकेतः—योऽ-
 सावग्निः सम्प्रति तन्नान्ना प्रसिद्धः स्वात् स—अग्निः चितः निर्वर्त्तितः,
 तेन नित्यम् अक्षय्यं सर्गाख्यं याम्यं स्थानं प्राप्तवान् अस्मि । प्रस्थान-
 वक्ष्णां मेदवादप्रदर्शनायैषाद्दृतासीत् ; अत्र पुनर्विषयविच्छेदवारणा-
 यास्या निवेशः ।

हैरण्यगर्भादिस्थानाभिलाषत्याग्निनास्य शिष्यस्य स्वतो महत्त्वं दर्श-
 यति कामस्वेति । कामस्य अभिलाषस्य आग्निं प्राप्तिं, जगतः प्रतिष्ठां
 कर्त्तव्यां जगदाश्रयत्वलाभं—“ब्रह्मचारीणां चरति रोदसी” “स दक्षार

४ । एतच्छ्रुत्वा सम्परिगृह्य मर्त्यः

प्रहृष्ट धर्मात्मणुमेतमाप्य ।

स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा

विहृतं सद्य नचिकेतसं मन्ये ॥

अन्यत्रधर्मादन्यत्रधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद ॥

कठ २।१३।१४ ।

पृथिवीं द्याम्” (अथ, ११।५।१) इति ; क्रतोः यज्ञस्य आनन्त्यम् अनन्तकालफलप्रदं हैरण्यगर्भं पदं—“शाश्वतीः समा उपयन्ति लोकाः शाश्वतोः समा उपयन्त्यापः । इष्टं पूर्त्तं शाश्वतीनां समानां शाश्वतेन हविष्टानन्तं लोकं समारोह ।” (तै, ब्रा २।५।५) इति ; अभयस्य प्रच्युतिहीनगतेः पारं परां निष्ठां—“अनन्तं ह वा अपारमन्त्र्यं लोकं जयति योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।” (तै, ब्रा, ३।११।८) इति ; स्तीम-महदुरगायं स्तीमं सुत्वं महत् ऐश्वर्ययुक्तं स्तीमञ्च तन्महत् उरगायं विस्तीर्षां गतिं—न केवलम् अन्त्र्यं किन्तुर्ह्यपारं ; प्रतिष्ठां सर्व-लोकजयरूपाम्—“अन्तरिक्षं दिवं भूमिमादित्यान् मरुतो दिशः । लोकान् स सर्वामाप्नोति यो ददाति शतौदनाम् ।” (अथ, १०।५।१०) इति ; सर्वम् एतत् धृत्वा धारणया सत्यावधारणेन धीरः विवेकी सन्, हे नचिकेतः, त्वम् अत्यस्त्राक्षीः त्यक्तवान् ।

४ । आत्मतत्त्वोपदेशः प्रस्तूयते सत्युना एतदिति । एतत् वक्ष्यामाणम् आत्मतत्त्वं श्रुत्वा सम्परिगृह्य उपादाय मर्त्यः मरणधर्मा नरः प्रहृष्ट सम्पन्नो भूत्वा धर्मा धर्मादनपेतम् अणुं सूक्ष्मम् एतम् आत्मानम् आप्य प्राप्य मोदनीयं हर्षणीयं तम् एतं लब्ध्वा स मोदते । नचिकेतसं प्रति सद्य ब्रह्मनिकेतनं विहृतम् अपाहृतदारम् ।

दृश्यमानं यत् किञ्च तदतीतं यदसु तद्वाख्यानाय नचिकेता आह

५ । न जायते म्रियते वा विपश्चि-

न्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

अजो नित्यः पाप्मनोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

हन्ता चेन्नन्यते हन्तुं हतश्चेन्नन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥

अन्यत्वेति । धर्मात् शास्त्रीयानुष्ठानात् अन्यत्र तदतीतं, अधर्मात् अविहितानुष्ठानात् अन्यत्र तदतीतं, अस्मात् दृश्यमानात् कृताकृतात् कार्यकारणात् अन्यत्र तदतीतं, भूतात् अतीतात् च अन्यत्र तदतीतं, भव्यात् भविष्यतः च अन्यत्र तदतीतं, चकारात् वर्त्तमानात् अन्यत्र तदतीतं यत्, तत् पश्यसि जानासि त्वम्, तत् वद । परतत्त्वजीवतत्त्वसाधारणोऽयं प्रश्नः ।

५ । परतत्त्वजीवतत्त्वसाधारणत्वात् प्रश्नस्य प्रथमं परतत्त्वमाख्याय (३।२) तदनन्तरमात्मतत्त्वमाह न जायत इति एवमन्यत्र । विपश्चित्—विप्रकृष्ट चिनोति ज्ञानविषयं करोतीति दीर्घदर्शी चैतन्यस्वरूपः आत्मा—विपश्चिदित्यत्र गीतायां 'कदाचित्' इति पाठः, तेन 'ब्रह्मणा विपश्चिता' (४.११) इत्यत्रत्यब्रह्मविशेषेणविपश्चिच्छब्दादर्थान्तरमत्र गृहीतं जीवविशेषणत्वात्—न जायते, न म्रियते, न अयं कुतश्चित् कारणात् बभूव—कारणस्य ब्रह्मणः परप्रकृतित्वात् ; कश्चित् न अतो बभूव—अस्य स्मृत्वाभावात् । अयम् अजः जन्मरहितः—देहादिजन्म नास्य जन्म ; नित्यः चिरस्थायी, शाश्वतः अपचयशून्यः, पुराणः प्राचीनोऽपि नवीनः, शरीरे हन्यमाने न अयं हन्यते ।

हन्तेति । हन्ता हननकर्त्ता हननाभिलाषी हन्तुं हनिष्याम्येनमिति चेत् मन्यते चिन्तयति, हतः विनष्टदेहः चेत् हतं हतोऽहमिति मन्यते, तौ उभौ हन्तृहताभिमानिनी न विजानीतः न स्वरूपज्ञौ, अयम् आत्मा कमप्यात्मानं न हन्ति, नापि आत्मा हन्यते हतो भवति ।

अणोरणीयान् महतो महीया-
नात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
तमक्रतुः पश्यति वीतशोको
धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्व्वतः ।
कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥
अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥

कठ २।१८—२२ ।

अणोरिति । अस्य जन्तोः प्राणिनः आत्मा अणोः सूक्ष्मात् अणी-
यान् सूक्ष्मतरः, महतः महतः परिमाणात् महीयान् महत्तरः, गुहायां
हृदि निहितः प्रतिष्ठितः । तम् आत्मानम् अक्रतुः वाञ्छविषयोपरत-
बुद्धिः धातुप्रसादात् देहधारणकारणशोषितादयः धातवः तेषां प्रसा-
दात् विषयप्रवणतारूपदैगुणापनोदनात् वीतशोकः अपनीतविषय-
जनितखेदः आत्मनः महिमानं महत्त्वं पश्यति प्रत्यक्षीकरोति ।
श्लेताश्वतरपाठे “धातुः प्रसादात्” इति, “इशम्” इति च । तेन च
विषयभेदादन्त्याः पुनरुल्लेखः ।

आसीन इति । आसीनः उपविष्टः दूरं व्रजति—कालदेशबाधा-
मतिक्रम्य दूरस्थविषयमात्मचिन्तायत्तं करोति, शयानः निद्रितः सर्व्वतः
याति स्वप्ने विचरति । मदामदं हर्षाहर्षं तद्भुजविपरीतधर्माक्रान्तं
तं देवम् आत्मानं मदन्यः मत्तो नृत्योः कः अन्यः ज्ञातुम् अर्हति
समर्थो भवति ।

अशरीरमिति । अनवस्थेषु अस्थायिषु शरीरेषु अवस्थितम्, अशरीरं
द्रेहरहितम् आत्मानं महान्तं विभुं देहाप्यतीतं मत्वा ज्ञात्वा धीरः
विवेकी न शोचति, देहापगमेऽपि तस्याविनाशित्वात् ।

६ । ऋतं पिवन्ती सुकृतस्य लोके
 गुहाम्प्रविष्टौ परमे परार्हे ।
 छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति
 पञ्चाग्नयो ये च त्रिनाचिकेताः ॥

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत् परम् ।
 अभयं तित्तीर्षताम्पारं नाचिकेतश्शक्यमहि ॥
 आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
 बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

६ । परात्मनैव जीवात्मनः सादृश्यमतस्तावुभावेकत्र सत्त्विवेश्यं
 बुद्धिगोचरी कर्तुमाह ऋतम् इति । लोके जगत्यां—“आत्मानं
 स्वयमकुरुत तस्मात्तत् सुकृतमुच्यते” (८।६) इति—व्याकृतावस्थयां
 सुकृतस्य ऋतम्—इयत्ति हृदयमिति—क्रियाफलं रसम् आनन्दं
 पिवन्ती भुञ्जन्ती मुहायां बुद्धौ परमे श्रेष्ठे परार्हे—परस्य
 ब्रह्मणः अर्हे स्थानं—हार्हाकाशे प्रविष्टौ छायातपौ छायातपाविव
 नित्यसम्पृक्तौ जीवात्मपरात्मानौ ब्रह्मविदः वदन्ति कथयन्ति ।
 त्रिनाचिकेताः त्रिःशतः नाचिकेतोऽग्निः चितः यैः ते अपि वदन्ति
 एवम् ।

यइति । यतः छायातपाविव जीवात्मपरमात्मानौ ते वदन्ति,
 अतएव ईजानानां यजमानानां यः सेतुः पारगमनोपायः, यत् अक्षरं
 परं ब्रह्म, पारं तित्तीर्षतां तर्तुमिच्छतां तं नाचिकेताग्निं चेतुं, तत्
 ब्रह्म च ज्ञातुं शक्यमहि शक्यमहि ।

आत्मानमिति । आत्मानं जीवं रथिनं रथस्वामिनं विद्धि
 जानीहि, शरीरम् एव तु रथं विद्धि, बुद्धिं तु सारथिं रथचालकं
 विद्धि, मनः एव च प्रग्रहं रथिनं विद्धि ।

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
 आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याहुर्मनीषिणः ॥
 यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।
 तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥
 यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा ।
 तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदृशा इव सारथेः ॥
 यस्त्वविज्ञानवान् भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।
 न स तत्पदमाप्नोति सारस्त्राधिगच्छति ॥
 यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
 स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥

इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि हयान् अश्वान् आहुः, तेषु इन्द्रि-
 येषु विषयान् रूपादीन् गोचरान् मार्गान् विद्धि, मनोषिणः विवेकिनः
 आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं देहेन्द्रियमनोभिः युक्तं भोक्ता इति संसारी इति
 आहुः ।

यस्त्विति । सदा अयुक्तेन अनियतेन असमाहितेन मनसा यः
 तु रथी अविज्ञानवान् अविवेकी भवति, तस्य सारथेः बुद्धेः दुष्टाश्वाः इव
 इन्द्रियाणि अवश्यानि अनायस्तानि अशक्त्वारणीयानि ।

यस्त्विति । सदा युक्तेन समाहितेन मनसा यः तु रथी विज्ञान-
 वान् विवेकी भवति तस्य सारथेः बुद्धेः सदृशाः इव इन्द्रियाणि वश्यानि
 दान्ताः ।

यस्त्विति । यः तु रथी अविज्ञानवान् अविवेकी सदा अमनस्कः
 असंयतमनाः अशुचिः भवति, न स तत् पूर्वोक्तम् अक्षरं परं पदम्
 आप्नोति संसारं लोकलोकान्तरभ्रमणं च अधिगच्छति प्राप्नोति ।

यस्त्विति । यः तु रथी विज्ञानवान् विवेकी समनस्कः संयत-

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसश्च पराबुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परागतिः ॥

मनाः शुचिः भवति, स तु तत् पूर्वोक्तम् अक्षरं परं पदम् आप्नोति, यस्मात् परमपदात् भूयः पुनः न जायते न संसारगतिं लभते ।

विज्ञानेति । यः तु नरः विज्ञानसारथिः विवेकबुद्धिसारथिः मनःप्रग्रहवान् मनोरश्मियुक्तः, स अध्वनः संसारगतेः पारं विष्णोः सर्व्वव्यापिनः तत् परमं पदं स्वरूपम् आप्नोति ।

रूपकेषु यदाख्यातं स्फुटतरवाक्येन तस्य तत्त्वं निबध्नाति इन्द्रियेभ्य इति युग्मकेन । अर्थाः विषयाः हि इन्द्रियेभ्यः चक्षुरादिभ्यः पराः श्रेष्ठाः—तेषामेव सूक्ष्माणां ग्रहणाय चक्षुरादिस्थूलेन्द्रियाणां सञ्चित्वात्, अर्थेभ्यः विषयेभ्यः मनः परं श्रेष्ठं—सूक्ष्मतरैण मनसा विना तेषां निष्फलत्वात्, मनसः सङ्कल्पविकल्पात्मिकात् च बुद्धिः निश्चयात्मिका परा श्रेष्ठा, बुद्धेः महान् अतिसूक्ष्मात् महत्त्वविशिष्टः आत्मा जीवः परः श्रेष्ठः, महतः आत्मनः अव्यक्तं प्रकृतिः—सर्व्वस्य जगतो वीजभूतमव्याकृत-नामरूपतत्त्वम्—परं श्रेष्ठम् जीवस्य प्रकृत्यधीनत्वात्, अव्यक्तात् प्रकृतेः पुरुषः—सर्व्वपूरणत्वात् सर्व्वान्तर्भावकः परात्मा परः श्रेष्ठः, पुरुषात् न किञ्चित् परम् अस्ति । इन्द्रियेभ्य आरभ्य पुरुषे या पर्य्यवसितिः सा काष्ठा निष्ठा पर्य्यवसानं, सा परा गतिः गन्तॄणां जीवानाम्—तस्मिन् स्थितौ जीवानां सम्पन्नता ।

एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।
 दृश्यते त्वयया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥
 यच्छेदाङ्गनसा प्राञ्जस्तद्यच्छेज्ज्ञानमात्मनि ।
 ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥
 उत्तिष्ठत जायत प्राप्य वरान्निबोधत ।

चुरस्य धारा निशिता दुरत्यया

दुर्गम्पथस्तत् कवयो वदन्ति ॥ कठ ३।१—१४ ।

७ । येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान् ।

एतैर्नेव विजानाति किमत्र परिशिष्यते ॥ एतद्वैतत् ।

स्थूलेन्द्रियेभ्यः सूक्ष्मे परात्मनि क्रमादारोहस्य प्रयोजनमुच्यते
 एष इति । एष पुरुषः सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा गूढः प्रच्छन्नः आत्मा
 अन्तर्ब्रह्मस्वरूपेण विराजमानः, सुतरां न प्रकाशते । सूक्ष्मया अग्न्याया
 एकाग्रतोपेतया बुद्ध्या सूक्ष्मदर्शिभिः एष दृश्यते साक्षात्क्रियते ।

कथं स दृश्यते तदाह यच्छेदिति । प्राञ्जः प्रज्ञावान् विवेकी
 मनसी—छान्दसं देर्घम्—मनसि वाक् वार्च—वाचा सर्वेन्द्रियाणां
 ग्रहणम्—यच्छेत् निरुन्ध्यात् अभिसभावेन स्थापयेत्, तत् मनः आत्मनि
 मनसादिव्यापके ज्ञाने बुद्धौ, ज्ञानं बुद्धिः महति आत्मनि जावे यच्छेत्,
 तं जीवं शान्ते निर्विकारे प्रपञ्चातीते आत्मनि परात्मनि यच्छेत् ।

एतत्साधनार्थमाचार्याश्रयग्रहणाय प्रीत्साहयति उत्तिष्ठत इति ।
 उत्तिष्ठत उत्थानं कुरुत, जाग्रत मोहनिद्रां जहोत, वरान् श्रेष्ठान्
 आचार्यान् प्राप्य सङ्गम्य निबोधत भवगच्छत । दुरत्यया दुर्गमनीया
 निशिता तीक्ष्णोक्तता चुरस्य धारा तत् पथः वर्त्म, अतः दुर्गं दुःसम्पाद्यम्
 इति कवयः पण्डिताः वदन्ति ।

७ । रूपरसादिकं सर्वमात्माधिष्ठानेनानुभूयत इत्येतत् तस्य
 प्रमाद्यमित्याह येनेति । येन एतेन आत्मना विज्ञानस्वभावेन रूपं

स्वप्नान्तं जागरितान्तञ्चोभौ येनानुपश्यति ।
 महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥
 यद्दमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।
 ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ एतद्वैतत् ॥

काठ ४।३—५ ।

८ । जह्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति ।
 मध्ये वामनमासीनं विष्ट्वे देवा उपासते ॥

रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शान् मैथुनान् मिथुनधर्मोत्पन्नसुखप्रत्ययान् विजा-
 नाति, अत्र ज्ञानविषये किम् अन्यत् परिशिष्यते न किमपीति भावः ।
 तत् एतत् वै आत्मतत्त्वं त्वया नचिकेतसा पृष्टम् ।

रूपरसादिज्ञानादपि सूक्ष्मज्ञानप्रकारमाह स्वप्नान्तमिति । स्वप्नान्तं
 स्वप्नविज्ञेयं जागरितान्तं जागरितविज्ञेयम्, उभौ स्वप्नजागरितान्तौ
 येन अनुपश्यति तं महान्तं महत्त्वसम्पन्नं विभुं व्यापिनम् तदतीतम्
 आत्मानं मत्वा ज्ञात्वा धीरः विवेकी न शोचति ।

जीवात्मज्ञानेन परमात्मज्ञानमुपतिष्ठत इति प्रदर्शयति य इह
 मिति । मध्वदं मधु कर्मफलम् अर्त्तीति मध्वदम् इमम् जीवम्
 आत्मानम् अन्तिकात् समीपे भूतभव्यस्य कालत्रयस्य ईशानम्
 ईशितारं च यः वेद, ततो जीवात्मपरमात्मनोरिकत्रावस्थानज्ञानानन्तरं
 न विजुगुप्सते आत्मानं न गोपायितुमिच्छति । एतत् तत् जीवात्म-
 परात्मतत्त्वम् ।

८ । जीवात्माधिष्ठानवशात् प्राणादीनां क्रियानिर्व्याहमाह जह्वं-
 मिति । प्राणं प्राणवायुम् जह्वं हृदयात् उन्नयति जह्वं गमयति,
 अपानं प्रत्यक् अधः अस्थति क्षिपति यः, मध्ये हृदयाकाशे आसीनं
 स्थितं वामनं वननीयं—वामानि शोभनानि नयतीति उः—वामनः

अस्य विस्त्रंसमानस्य शरीरस्यस्य देहिनः ।
 देहाद्दिमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते ॥ एतद्वैतत् ।
 न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
 इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्ने तावुपाश्रितौ ॥

कठ ५।३।४ ।

६ । हा सुपर्णा सयुजा सखाया
 समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
 तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्व-
 च्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥

(३।१६)—पुण्यफलप्रापकत्वात् भजनीयं तम् आत्मानं विश्वे सर्व्वं
 देवाः चक्षुरादयः उपासते तदनुगताः भवन्ति ।

अस्येति । विस्त्रंसमानस्य भ्रंशमानस्य अतएव देहात् विमुच्य-
 मानस्य शरीरस्यस्य अस्य देहिनः अत्र देहे तद्दिगमे किं परिशिष्यते ?
 न किमपीत्यर्थः । एतत् वै तत् आत्मतत्त्वम् ।

न प्राणेनेति । मर्त्यः मरणधर्म्या कश्चन मनुष्यः न प्राणेन न
 अपानेन जीवति । यस्मिन् एतौ प्राणापानी उपाश्रितौ तेन इतरेण
 प्राणादिविलक्षणेन आत्मना सर्व्वं जीवन्ति ।

६ । जीवात्मपरमात्मनोरेकभावस्थितिं दर्शयति हा इति । हा
 ह्यौ सुपर्णा सुपर्णी पक्षिणौ सयुजा सयुजौ सहैव सर्व्वदा युक्ती सखाया
 सखायौ—‘समानं ख्यायते जनैरिति सखा’, तयोः सखित्वं स्वरूपे-
 क्त्वात्—समानं वृक्षं देहं परिषस्वजाते परिषस्वत्वन्तौ आलिक्रित-
 वन्तौ । तयोः पक्षिणोः अन्यः एकः जीवः स्वादु पिप्पलं फलम्
 अस्ति, अन्यः अपरः परात्मा अनश्नन् अभुञ्जानः अभिचाकशीति पश्यति
 साक्षितया तिष्ठति ।

समाने वृत्ते पुरुषो निमग्नोऽ-

नीशया शोचति मुञ्चमानः ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश-

मस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥

मु ३(१) १।२ ; श्रुते ४।६।७ ।

१० । कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा । येन वा रूपं पश्यति येन वा शब्दं शृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति येन वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति ।

यदेतद्बृहदयं मनश्चैतत् सञ्ज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं

एवं परात्मनैकत्र स्थितोऽपि जीवो यदा देहादावभिनविशेषवशात् न तं जानाति तदाऽशक्तः शोचति मुञ्चति, किन्तु यदा तन्महिम्नात्मानं सम्पन्नं वेत्ति तदा वीतशोको भवतीत्याह समानइति । समाने वृत्ते देहे निमग्नः आसक्तः सन् मुञ्चमानः मोहमापद्यमानः पुरुषः जीवः अनौशया दीनतया शोचति सन्तप्यते । जुष्टं यागाद्युपायेन सेवितम ईशं परमेशं यदा पश्यति साक्षात्करोति, तदा आत्मानम् ईशस्य महिमानं तन्महत्त्वेनात्मानोमहत्त्वम् इति ज्ञात्वा वीतशोकः अपगतशोकः भवति ।

१० । ऋषिर्वाग्देवो मातृगर्भे निवसन्नेवात्मचित्तात्मकरोत्, तेन च सोऽमृतत्वं लब्धवानित्याख्यायिकामवलम्ब्यात्मतत्त्वपृच्छोपस्थिता कोऽयमिति । कोऽयम् आत्मा इति यं वयम् उपास्महे । कतरः तु स आत्मा ? येन वा रूपं पश्यति, येन वा शब्दं शृणोति, येन वा गन्धान् आजिघ्रति, येन वाचं वाक्यं व्याकरोति व्यवहरति, येन वा स्वादु च अस्वादु च विजानाति स आत्मा इति ।

आत्मा हि प्रज्ञानरूपः, हृदयादि सर्वेषु तस्मै रूपान्तरमित्याह

प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः
क्रतुरसुः कामोवश इति । सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य
नामधेयानि भवन्ति । ऐत ५।१।२ ।

११ । चीण्यात्मने कुरुतेति मनोवाचं प्राणं तान्या-
त्मने कुरुतान्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं
नाश्रीषमिति मनसाह्येव पश्यति मनसा शृणोति । कामः
सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्कीर्धीर्भी-
रित्येतत् सर्व्वं मनएव तस्मादपि पृष्ठत उपस्मृष्टो मनसा
विजानाति । यः कश्च शब्दो वागेव सा । एषा ह्यन्त-
मायत्तैषा हि न । प्राणोऽपानोव्यान उदानः समानोऽन
इत्येतत् सर्व्वं प्राण एवैतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो
मनोमयः प्राणमयः । बृह ३।५।३ ।

यदेतदिति । यत् एतत् हृदयं तत् एतत् मनः । संज्ञानं चेतन-
भावः, आज्ञानम् आज्ञप्तिः ईश्वरभावः, विज्ञानं कलादिपरिज्ञानं,
प्रज्ञानं प्रज्ञता, मेधा ग्रन्थधारणसामर्थ्यं, दृष्टिः इन्द्रियद्वारा विषयो-
पलब्धिः, धृतिः धारणा धैर्य्यम्, मतिः मननं, मनीषा स्वाधोनचिन्ता,
जूतिः शीघ्रवेदित्वं, स्मृतिः स्मरणं, सङ्कल्पः शुककृष्णादिरूपाणां
सम्यक्परिकल्पनम्, क्रतुः अभ्यवसायः, असुः प्राणादिजीवनक्रिया-
निमित्ता वृत्तिः, कामः विषयाकाङ्क्षा, वशः भोगाभिलाषः, एतानि
एव सर्वाणि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ।

११ । पूर्व्वोक्तमर्थं द्रढयति चीणीति । “यत् सप्तानि मेधया
तपसाऽजनयत् पिता एकमस्य साधारणं, हे देवानभाजयत्, त्रींष्णा-
त्मनेऽकुरत, पशुभ्य एकम् (बृ, ३।५।१)” इत्यत्रत्यं “चीणि आत्मनेऽकुरत”
इत्यंशं दृढीत्वा व्याख्यायते—मनो वाचं प्राणं तानि अज्ञानि आत्मने

१२ । गुणान्वयो यः फलकर्म्मकर्त्ता

कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता ।

स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा

प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्म्मभिः ॥

आत्मार्यम् अकुरुत प्रजापतिः । अतएव अन्यत्रमनाः अभूवं न अदर्शम्, अन्यत्रमनाः अभूवं न अश्रीषम् इत्युक्तिर्दर्शयति मनसा एव जनः पश्यति मनसा एव शृणोति । कामः अभिलाषः, सङ्कल्पः प्रत्युपस्थितविषयविकल्पनम् शकनीलादिभेदेन, विचिकित्सा संशयज्ञानम्, अज्ञा सत्यधारणोपयोगिनी बुद्धिः, अज्ञा तद्विपरीता बुद्धिः, धृतिः देहाद्यवसादे उत्तम्भनम्, अधृतिः तद्विपर्ययः, क्रीः लज्जा, धीः प्रज्ञा, भीः भयम् इति एतत् सर्व्वं मनः एव । तस्मात् एव हेतोः पृष्ठतः उपस्पृष्टः मनसा विजानाति । यः कः च शब्दः वाक् एव सा । एषा वाक् हि अन्तम् अभिधेयनिर्णयम् आयात्ता अनुगता—अभिधेयप्रकाशिका, एषा वाक् पुनः न अभिधेयवत् प्रामाण्या । प्राणः सुखनासिकासञ्चारो, अपानः मूत्रपुरीषादेरपनेता, व्यानः सर्व्वशरीरव्यापी, उदानः ऊर्ध्वगमनादिहेतुः, समानः अन्नपक्त्वा, एते अनः देहचेष्टाहेतुः इति एतत् सर्व्वं प्राणएव । एतन्मयः मनोवाक् प्राण इति त्रितयारब्धः अयम् आत्मा वाङ्मयः मनोमयः प्राणमयः ।

१२ । आत्मस्वरूपं विवृणोति गुणान्वय इति । गुणैः इन्द्रियैः अन्वयः सम्बन्धो यस्य स गुणान्वयः, फलकर्म्मकर्त्ता फलाय कर्म्मणां कर्त्ता, यः स कृतस्य तस्य एव च उपभोक्ता, स विश्वरूपः नानारूपः, त्रिगुणः त्रयः सत्त्वादयः गुणाः अस्य इति, त्रिवर्त्मा त्रीणि वर्त्मानि धर्म्माधर्म्मज्ञानरूपाणि यस्य, प्राणाधिपः प्राणस्य पञ्चहृत्तेः अधिपः, स्वकर्म्मभिः स्वानुष्ठानैः सञ्चरति विहरति तत्तदगुरूपभावेन ।

अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः
 सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो यः ।
 बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव
 आरायमात्रोऽप्यपरोऽपि दृष्टः ॥

बालायशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।
 भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्याय कल्पते ॥
 नैव स्त्री न पुमानेष न चैवायं नपुंसकः ।
 यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स रक्षते ॥
 सङ्कल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहै-
 र्यासांस्त्वृष्ट्यात्मविवृद्धजन्म ।

अङ्गुष्ठमात्र इति । अङ्गुष्ठमात्रः अङ्गुष्ठपरिमाणः सूक्ष्मत्वात्, रवि-
 तुल्यरूपः ज्योतिःस्वरूपः चैतन्यत्वात्, सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितः सङ्कल्पः
 प्रत्युपस्थितविषयभेदविकल्पनम् च, अहङ्कारः अहंज्ञानञ्च, ताभ्यां
 समन्वितः, बुद्धेः गुणेन आरायमात्रः प्रतोदायप्रोतलोहकण्टकायमात्रः
 सूक्ष्मः अपि, आत्मगुणेन शरीरगुणेन च अपरः असूक्ष्मः अपि यः दृष्टः
 प्रत्यक्षीकृतः । परिण सम्बन्धः ।

बालायेति । स जीवः बालायशतभागस्य केशायस्य शतभागस्य
 शतकत्वः भेदमापादितस्य तस्यापि शतधा कल्पितस्य च भागः विज्ञेयः ।
 एवमतिसूक्ष्मोऽपि स च आनन्याय कल्पते अनन्तत्वाय अनन्तज्ञानादि-
 लाभाय कल्पते समर्थो भवति ।

नैवेति । एष जीवः न एव स्त्री, न एव पुमान्, न एव अयं
 नपुंसकः । तत् कथं तथा प्रतिभाति ? यत् यत् शरीरम् आदत्ते
 गृह्णाति, तेन तेन शरीरेण स जीवः रक्षते स्त्रीत्वादिभेदेन रक्षितो
 भवति स्वतन्त्रतया ग्रहणाय ।

सङ्कल्पनेति । सङ्कल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहैः सङ्कल्पनं मानसक्रिया

कर्मानुगान्यनुक्रमेण देही
स्थानेषु रूपाण्यभिसम्प्रदाते ॥
स्थूलानि सूक्ष्माणि बहूनि चैव
रूपाणि देही स्वगुणैर्वृणोति ।
क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषां
संयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः ॥

श्वेत ५।७—१२ ।

स्पर्शनं त्वगिन्द्रियव्यापारः, दृष्टिः दर्शनक्रिया, मोहः विषयापहृतचित्त-
त्वम् एतैः स्थानेषु भिन्नभिन्नदेहेषु कर्मानुगानि कर्मानुयायीनि
रूपाणि स्वरूपाणि, यासांस्त्वृष्ट्या अन्नपानासेवनेन आत्मविद्वद्धिजन्म
आत्मनः देहस्य विद्वष्टिं च जन्म च देही जीवः अभिसंप्रपद्यते
प्राप्नोति ।

स्थूलानीति । देही जीवः स्वगुणैः स्वात्मनिष्ठसंस्कारैः स्थूलानि
सूक्ष्माणि च बहूनि एव रूपाणि स्वरूपाणि वृणोति भजते । तेषां
रूपाणां क्रियागुणैः आत्मगुणैः स्वनिष्ठगुणैः च अपरोऽपि तदतिरिक्तोऽपि
संयोगहेतुः नवनवयोजनाकारणं दृष्टः प्रत्यक्षीकृतः ।

परापरप्रकृतिकः परमपुरुषइति गीतासिद्धान्तः किं, वेदान्तसारभूत इति संशयापनीदनाय
तन्नामिदसाधनेऽपि तथीर्नेकान्तविलीपी दर्शयति यत्र हि सा तमनादव्य तादृशं ज्ञानानुपपन्-
नभ्रादित्यस्य समाखीचनं प्रयोजनम् । “मघवनं सत्यं वा इदं शरीरमाप्तं सत्युना तदस्यावृतस्या-
शरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानम् । आत्मा वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्याम् । न वै सशरीरस्य सतः प्रिया-
प्रिययोरपहृतिरस्ति । अशरीरं वाव सत्त्वं न प्रियाप्रिये सशतः” (१।३।४६५) इति सुषुप्तावात्मनी
भूतानाञ्च विनाश इति शङ्कावती मघवतः प्रवीधाय परात्मनाखिद्वितस्यात्मनोऽशरीरत्वेन स्थिति
रुच्यते । अतएवाह “सत्यं पर आत्मनि संसृष्टते” (१।५) इति । तत्रैव च “एष हि द्रष्टा
छटा शीता प्राता रसयिता मन्ना बीडा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः” इत्युक्त्वा “स परेऽपर आत्मनि
सन्निवृत्ते” इत्युक्तम् । तेन च जीवस्य द्रष्टृत्वादिकं न विस्तृतं भवतीति ज्ञायते । अतएव चाह

“यद्ये तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति । न हि द्रष्टृर्द्रष्टैर्विपरिणीधी विद्यतेऽविनाशित्वात् ।” इति । यद्येव कथम्—“न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्वयिभक्तं यत् पश्येत्” (१।५[५८५]) इति । सर्वथापि जीवेनेकौमुदात्तानि सुपुत्री परात्मनि ; सुतरां न ततोऽन्वत् किञ्चन प्रतिभाति । किन्तु यद्यपि मान्यत् पश्यति तथापि पश्यन्नेव स न पश्यति । किमिदं “पश्यन् वै तन्न पश्यति” इति ? “सर्व्वेऽक्ष्णोः सर्व्वेऽक्ष्णः सर्व्वेऽक्ष्णः” (६।७) इत्यादिदिशा परात्मन्वैव सर्व्वे पश्यन् ततोऽन्वत् किञ्चन स न पश्यति, न जिज्ञति, न रसयत इत्यादि । एवं सर्व्वे परात्मनि पश्यती “एषाऽस्य परमा गतिरैवाऽस्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमीं लीक एषोऽस्य परम आनन्दः- (१।५[५८५])” इति । “सर्व्वे पर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते” इत्यथत्यसर्व्वेऽशब्दे “प्रथिवी च पृथिवीमात्रा चापरापी- मात्रा च तेजस तेजोमात्रा च वायुस वायुमात्रा चाकाशचाकाशमात्रा च चक्षुस द्रष्टव्यस श्रोत्रस श्रोत्रव्यस प्राणस प्रातव्यस रसस रसयितव्यस त्वक् च स्वर्गयितव्यस वाक् च वक्तव्यस हृत्सी चादातव्यसोपस्थानन्दयितव्यस चित्तस चेतयितव्यस तेजस विद्योतयितव्यस प्राणस विधारयितव्यस” (१।५) इति । सुतरां परापरप्रकृतिविलोपी न परेऽपर आत्मनोऽति वेदान्तसमयः ; तमेव चानुसृतवती गीतेति मात्र काचित् विचिकित्सा । मधुब्राह्मणोक्तं सर्व्वेषु नैतद्वद्वत्, “अथ नामा ब्रह्म सर्व्वानुभूः” (१।२२) इत्यनेन सर्व्वेविलोपिनवारणात् । अन्वयव्येव विशेषम् ।

१—१ । वह्नर्विषयविमुखेन न पुनरात्मतत्त्वमधिक्रियते वह्निसुखत्वादित्येव सिद्धान्ती मद्यता प्रबन्धेन प्रथमसंघे (२) प्रदश्यते ; द्वितीये (२) पुनर्विषयाभिलाषविरहितस्य तत्त्वाधिकारं स्वीकृत्य ङ्गीते (२) तदुपदेष्टुर्विरखलमुपादिशत् । न केवलं पार्थिवभोगाभिलाषोऽपि विरोधी किन्तुहि “समाधानुपसर्गा बुद्धान्ते सिद्धयः” (प, सू १।१६) इति न्यायेन सर्व्वविषयैक्याकाङ्क्षा स्वरूपमार्तिं प्रतिबध्नातीति विषदवाक्ये रभ्यदधात् ।

४ । आत्मतत्त्वस्य साक्षात् तस्मिन् कृतज्ञत्वतास श्रुता परतत्त्वात्मतत्त्वयोः साधारणभूमि- मधिकृत्य योऽसौ प्रतीऽचीत्यापितस्तस्य तत्त्वं विचायम् । भवतु तद्वत्त्वधर्मोतीतं, यतोऽन्वया न तज्जानु कस्याप्याशसनीयं स्यात् । यदि धर्मोतीतमपि तत्, कथं भवेत्तन्मुक्षीरिष्टं तथा सत्यपापविहृतस्य हतेः । “धर्मोवहं पापमुद” (८।१६) इति श्रुतिविरोधीऽप्यतत्त्वस्य प्रमिसीति । धर्मान् आवहतीति धर्मोवहः धर्मानुत्पादयति स परात्मा इत्यस्मिन्नर्थे नायं धर्मः परात्मनिऽ जीवनिष्ठ एवेत्यायाति । किमयमागन्तुकः ? यद्येव तत्त्वान्वयस्यार्थाति, तेन च तत्त्वैक्य- प्रतिज्ञादानिः । विविधवाद्वाधर्मोत्पादकक्रियाशक्तिवज्ज्ञानक्रियासम्भूतभाववैचित्र्यं धर्मोत्पत्ति र्भूतः । किमेन साधितम् ? वैचित्र्ये यथा अये अये विविधपरिवर्तनं दृश्यते तथा धर्मोऽपि । वैचित्र्यस्वीकारेऽपरप्रकाशभूयस्यान् मानित्वलम् । कथं सिद्धति धर्मोवपरिवर्तनम् ? भाव- दैचित्र्यात् विविधाचारः । आचारी हि धर्मः । आचारः पुनस्तत्तत्कालोचितव्यवहारनिर्णयः, कात्याकरेऽस्य रूपान्तरताऽवग्राह्याविनी । तद्यथा—अनुतयोः “नवास्त्रिसन्देहान्” इति कात्यायननिर्णयान् विपरिवर्तनम् ; यत्रेव- पण्डननस्त्रांसि साधर्म्ये निरसनम् । इत्येव- विषयानुसिद्धिर्भाष्यकार आच—“शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्व्वकारी नाविदित्वात्तः परकीचसम्भवनधिक्रियते, तथापि न वेदान्तवैद्यमन्त्रनायाद्यतीतमपेतात्प्रवृत्तवदिदमसंसा

र्यात्मत्वमधिकारिःपेक्ष्यते । अनुपयीगादधिकारि विरीषाश्च । प्राक् च तन्नामतामविशानात् प्रवर्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तते । तथाहि ब्राह्मणो यज्ञियेत्यादीनि शास्त्राणि चात्मनि वर्णाश्रमवयीऽवस्थादिविशेषाध्यात्ममाश्रित्य प्रवर्तते । अध्यासी नाम अतिसिद्धाद्द्वि-रित्यवोचाम । तद्यथा पुत्रभार्यादियु विकलेषु सकलेषु विकलः सुकलीरेति वाङ्मयमौनाम-न्यध्यवसति । तथा देहधर्मान् ज्ञयोऽङ्गं तिस्रामि गच्छामि लङ्घयामि वेति, वाञ्छेन्द्रिय-धर्मान् मूकः क्लीबोवधिरः काष्ठीऽङ्गमिति, तथान्तःकरणधर्मान् कामसङ्कल्पविचिकित्साध्य-वसायादीन् ।” इति । एवं तस्य धर्मातीतत्वे सिद्धेऽपि ज्ञाताज्ञातातीतत्वं पुनः कथं सिद्धति ? सुकृतं हि तस्य शीताभिधानम्, अज्ञतोऽयं स्वयमेव कारणत्वम् । ज्ञतं कार्यं कारणादनन्वमपि न हि तत् कारणम्, तथा सति स्तोत्रपत्नी विरीधः । भवतु तस्य कार्यातीतं कथमज्ञातातीतं पुनः ? परा चापरा च प्रकृतिरचाज्ञतशब्देनीष्यते । परा चापरा च प्रकृतिर्विनाशिव्यक्तिं न परात्मनो भेदेन लक्ष्यते, अशिव्यक्तेः पुनरेकान्तःकरणादिभेदेन अथा प्रथितोतन्नावादिभेदेनोपलभ्यते । तानि च पुनरवात्मरकारणत्वेन गृह्यन्ते, परात्मनि च तेषां नित्या स्थितिः । अज्ञतशब्दं न तत्समूहं परिगृह्य तदतीतं परात्मात्मवस्थिति प्रत्यक्षचरुभिप्रायः । कालातीतत्वं तस्य सुव्यक्तम् । नासी परात्मा कालाधीनः कालस्य नियमैव सः । आत्मा पुनर्वयीऽवस्थादीन् कालप्रभावानतिक्रम्य वर्तते, ततो हि स कालप्रभावातीतः ।

५ । जन्ममरणधर्मवर्त्मितस्यात्मनः परात्मनेकत्वेऽपि ततोऽस्य भेदः स्रष्टृत्वाभावादिति विशेषोच्यते । “अशोरशौयान्” इत्यादिविशेषयोः परात्मसाधारण्येः औवात्मपरात्मनीर्मे कीऽपि भेदः प्रतीयते, एवं सति कथं वा जीवपरिचयमिति श्रायत इति संशये “इत्ना चेन्मन्वते इत्नुं” “आसीनी दूरं व्रजति” इत्यनयोर्जीवपरयोः सम्यत्वेनास्या औपपरत्वमिति तन्निरसनम् । अपरायां प्रकृतौ सूक्ष्मं सङ्घाति तत्तुलनायां जीवस्यातिमूल्यात्वमतिमहत्त्वं श्रियं न तु परस्य तुलनायाम् । ननु “आसीनी दूरं व्रजति” इत्यस्या अपि कथं न परात्मपरत्वम् ? “मदानदम्” इति विशेषणं तत्-प्रतिरोधि । न खलु तस्मिन् हर्षादुपैव जातु सम्भवति । नापि “आसीनः” “श्रयानः” इति च, जायन्त्वप्रयोपतीतएव सः । आत्मनः कालदेशातीतत्वं तद्विशेषणवदीन प्रतिपादयति श्रुतिः । ‘महानम्’ इति विशेषणं कथम् ? प्रकृत्यधीनत्वेऽप्यस्य महत्त्वं महती मह्ययो महत्त्वेनेति प्रदर्शनाय । अतएव “महान् आत्मा” (७।६) इति । ‘विभुम्’ इत्येतद्दर्शयति शरीरे स्थित्वापि नास्मिन् स बहः । तदतीतविषययुक्त्येन तदतीतत्वं तस्य प्रत्यक्षम् । सत्यप्यात्मन एव विभुत्वे परात्मा तु तन्ज्ज्ञानादिकमतीत्य वर्तते इति ततोऽस्य भेदः, विभुत्वस्य च तस्मिन् पराकाहा ।

६ । जीवएव परिच्यन्तोपाधिः परात्मेति मतं स्वल्पैस्त्वचटितमन्वथा “अतः पिबन्तौ” इत्या-दिका श्रुतयो भवन्धर्मयुग्माः । जीवपरात्मनो वेदानन्दभुञ्जी परादानन्दस्य स्वात्मसुपलभ्यते “रसं ज्ञेयायं लब्ध्वा नन्दो भवति” (७।२२) इत्येव यथैव । “चित्तमुच्छेदानन्दसंभोगी न परिच्यन्तरि किन्तु तद्दानपत्रे जीवएव” (२।६[१५६५]) इत्येव सिद्धान्तोऽपि ब्राह्मण्यते । अत्र भाष्यकार आह “एकस्यैव कर्मकर्म” पितृति मुक्त्वाते नेतरः, तथापि पादसम्बन्धात् पितृनामिष्यते इति-कथितेन” इति । एकस्यानन्दभोगोऽपरस्यानन्ददानमिति द्वयोः पार्थक्येऽपि तद्दानमेव तस्य सन्धीयो

इत्यस्य सुकृतत्वात् सुकृतस्यैवानन्दत्वात् । भीष्मत्वे विकारित्वमिति चेत्, परिहरति तच्छ्रुतिः “अयमात्मा ब्रह्म सर्व्वानुभुः” (१।११) इत्यनेन । “परं न जातु भीष्मत्वं सम्भवति” (१।६[१५८५]) इत्युक्त्वा कथं पुनस्तस्मिन् भीष्मत्वस्वीकारः ? उच्यते, आत्मन्दे तस्मिन् न जातु तद्विरोधिभावस्य प्रवेशः । जीवे तेनानन्दानुभवस्वीद्वीपनं स्वस्यानन्दसंक्रमणेनेति वितततापक्षपत्नीऽन्यान् तापयन् तपतीति यथोच्यते, तथायमविच्छेदानन्दः परात्मा जीवानानन्दयन् नन्दतीति वच्छंते ।

“आत्मैन्द्रियमनीयुक्तं भीष्मत्वाद्भ्रमणीविषयः” इत्यनेन जीवस्यापि न भीष्मत्वं, भीष्मत्वं तस्य दैर्घ्यादियुक्तत्वादिति यत् किञ्चित् बर्धयन्ति न तत् सम्बन्धं, अद्वैतत्वेऽपि “न हि द्रष्टृदृष्टं विपरिचोषो विद्यतेऽविनाशित्वात्” (१।५[५८५]) इत्याद्या जीवस्य कित्यमेव मनसादियुक्तत्वं तस्य भीष्मत्वं प्रथयन्ति । दैर्घ्यं भीष्मत्वे सहायकत्वं कथं सम्भवति दर्शयति तच्छारीरशास्त्रम् । “क्रियाधाम-मप्रतीघातमनीहं बुद्धिकर्मशाम् । करीत्यन्यान् गुणाद्यापि स्त्राः शिराः पवनचरन् ॥” इति प्राचीनैः सामान्यतो यदुक्तं तदाधुनिकैर्विधिभागैर्विभज्य स्फुटतया प्रादर्शितं । “क्रियाधामं आलुञ्जनप्रसारणादिकानां सहायत्वे शिराणां यथा प्राधान्यं तथा “बुद्धिकर्मशाम्” मनसो बुद्धेरिन्द्रियाणाञ्च क्रियासु ‘अनीहः’ अवग्रामिप्रभावी यथोपतिष्ठत, भवेच्च स्फुटतया तासां मनसादिभिर्बुधैश्च, तथैव ता उपकुर्वन्ति । “स्त्राः शिराः पवनचरन्” इत्यत्र योऽसौ शिरीषेजनव्यापारी बहिरन्लस्योपतिष्ठते तन्कारणं कल्पन् तत्पर्यायशब्दैः प्राचीना अभिदधति, आधुनिकास्तु व्यामिश्रवाक्यपरिहारैश्च श्रुतां बलक्रियामेव । शिरावितानैर्वास्तौबलमनःप्रख्य शिरायन्वित-कात्सल्यान्तरशिरावितानैर्धानि यान्यङ्गान्वाकुञ्चितव्यामि प्रसारितव्यामि वा तच्च तच्च बहिरागत्य तानि तानि कार्याणि साधयति । न खल्वन्तःप्रहितं बलमाकुञ्चनाद्यर्थं निःशेषं बहिरायाति । यामिः शिराभिर्बुद्ध्याद्यर्थप्रहितं स्थानं बिलप्रं ताभिलषत् शिष्टं प्रथत् सादृश्यवैद्यादृश्यैर्बुद्ध्याद्यधिष्ठितधैतन्विविधैश्च स्रगतवैचित्र्यैश्च वीधविषयं भवति । अतएव दैर्घ्यत्वेऽपि “बुद्धेरात्मा सद्धान् परः” इति ; “येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्वर्गंश्च मैथुनान् । एतेनैव विजानाति” (७।७) इति, “ऊर्ध्वं प्राञ्चसुत्रयन्पानं प्रतागस्यति । मध्ये बामनमासीनं विधे देवा उपासते ॥ (७।८)” इत्यादिकाभिरात्मनो मङ्गलत्वेऽपि च दैर्घ्यकार्यत्वम् ।

“ज्ञानमात्मनि मङ्गति नियच्छेत् तद्यच्छेच्छान् आत्मनि” इति योगीपाद्यः सर्व्वथा साधकेनाध-कल्पनीयः । सर्व्वं जगत् जीवबुद्धौ भासते । सा बुद्धिचेदात्मनि निबद्धा भवति, न भवति सा जगद्विषयकविधिविषयसन्धया विचक्षिता । एवं स्वस्वरूपेऽधिष्ठितोऽपि जीवी न विज्ञानतत्त्वान्तरि, स्वस्याख्यवृत्तिलादस्यज्ञानत्वाच्च । विषयवदृष्ट्या न जातु स्थिरता समित, यद्यन्वच रसमात्रस्य तेषां विरसत्वं स्वभावसिद्धतां प्राप्नुयात् । सर्व्वविकारातीति परब्रह्मणि यदात्मा निबद्धो भवति, तदा तच्च शान्तिरसेनायुतः सर्व्वथात्माकाङ्क्षाशून्यो भवति सः । जीवस्य परात्मनि विरोधी योगस्य परा काष्ठा । अतएवाह “पुरुषात् परं किञ्चित् सा काष्ठा वा परा नतिः ॥” इति । “अव्यक्तात् पुरुषः परः” इत्युक्तत्वात् सांख्यीकपुरुषपरत्वं विवक्षित इति न अभितव्यम् । वेदान्ते पुरुषस्य अष्ट त्वविधानात् (५।७) गायं सांख्यीकपुरुषः ।

७—११ । अथमे (७) जीवात्मनो ज्ञातृत्वं तस्य स्वप्राप्त्यतीतत्वं निबन्ध कथंभवभीष्म तया

यदस्य बन्धनवश्यान्वितोऽस्य विनीच' धिनयति नित्यतत्सन्निरूपितपरात्मज्ञानेन । सर्वेषां कर्माणि कालमाश्रित्वैवीद्यन्ति । कालः पुनः सर्वेनियन्तधीनः । सुतरां काले काले तन्नियन्ता प्रेरिताणि कर्माणि तन्नियन्तुरभिप्रायानुसरणैश्चैत्त्रिर्लङ्घति जीवः, न तानि तद्व्यनाय किन्तु किमोपायेन हि भवति । एवं तस्य नियन्तृत्वं ज्ञात्वानुष्ठततदभिप्रायो जीवो विगतग्रही भवति, निरवच्छेदेन परात्मसन्निधावेव तिष्ठति, गन्तानं ततो जातु गीपायितुमिच्छति, तथैव तस्य कृताथेत्वात् ।

अष्टमे (८) जीवस्य प्राणादिनिरपेक्षकर्तृत्वमुक्त्वा नवमे (९) तस्य परात्मसखित्वं स्पष्टवाक्येन निबध्नाति । निरपेक्षस्य परात्मनस्तदपेक्षस्य च जीवस्य कथं सखित्वमिति न संशयितव्यम् । पितुः पुत्रस्य च सखित्वं यथा स्वाभाविकं न प्रयत्नसाध्यं तथैव जीवपरयोः । निरपेक्षसापेक्षयोः सम्बन्धो हि घनिष्ठो यथा दम्पत्योः । यो हि निरपेक्षः स पुनः प्रेम्णुऽन्वं निबध्नाति, प्रेम्णुः सर्वेधा स्वाधिवरिष्ठतत्वात् । जीवो न पुनः परात्मनोऽतिरिच्यते परात्म्यात्मता हि तस्य जीवात् । तस्य ज्ञानशक्त्यादिभिः परस्तं नित्यकालं जीवयतीति कथं न स्यात् सङ्घयोनितादिकम् । “अथ नहिमानम्” इति वाक्येन सर्वेभ्योऽस्य श्रुतिरेव प्रतिपादयति ।

दशमे (१०) पुनः प्रज्ञानरूपस्यात्मनएव हृदयादिकं सर्वं नामित्युक्तम् । एकादशे (११) तदेव दृढीकृतमात्मार्थनिर्वापरेषां क्रियेति प्रदर्शनेन । रूपादिभिर्दृष्टा प्राकृतिकविषयाणां वृद्धिप्रकाशस्यथा हृदयादिभिरात्मन इति सरलसिद्धान्तः । हादशे (१२) जीवस्य कर्तृत्वादिकं विहृष्यति । यद्यपि मनएवदिद्याधिपतिरिति प्रसिद्धिर्मेनसेवात्मा पश्यतीत्यादिकारणात्, तथापि तस्य कर्मफलभोग्यत्वं दर्शयति मनश्चादिकं सर्वं तदधीनमतसोषां क्रियायाः स एव फलभुक् । अतएव हि “प्राणाधिपः” इति तस्य विशेषणम् । क्रियानिश्चयी यद्यपि देहादीनां सर्वेषां कर्तृत्वं गीतायां गीतं तथापि जीवस्य तदन्तर्गमिण्य एव तच्च प्राधान्यं मनस्यम् । अन्तर्गमिसम्बन्धवशात् यद्यपर्याया जीव-कर्तृत्वमुपेत्य तत्पराभावाय क्रियाकारित्वं दृश्यते, तदपि जीवस्याधीनतास्वीकारादेवोपपत्तिः । स्वात्मभूतान्तर्गमिप्रेरणाभानादस्य जीवो यदा क्रियासु प्रवर्तते, तदा तत्तत्क्रियामूखं चोपादि तत्प्रभुत्वमपहृत्य तमेव दासत्वे नियोजयति । एवं पराभूतो यदा सोऽनुवसः स्वान्तर्गमिण्य परम-पुरुषमाश्रयति तदा पुनस्तच्छक्त्या स्वबलशुद्धरादिनदत्त्वे प्रतिष्ठितो भवति । कथं तस्य चक्षुराद्यधीनता भवतीति “विशुष्कः” “बुद्धेर्गुणैनात्मगुणेन दृष्टः” इति विशेषणानि तद्दर्शयन्ति । तेनाभिष्टं मनश्चादिकमाश्रित्य स्वत्वादियुथा प्रभवन्ति तं स्थायतीकर्तुम्, ततः “अनौग्रहा शीघ्रति मुञ्चमानः” इति तस्यावस्था । यद्यप्यतिसूक्ष्मत्वात् तस्यारायमाचलं वासाराशतभागस्य अतथाभागत्वमुक्तं तथापि “स ज्ञानन्यायं कल्पते” इत्युक्तिस्तस्याल्पशक्तं रूपस्य ज्ञानशक्तिरनज्ञान-मेव प्राप्यमिति परात्परमहिमत्वेन तस्य नहिमत्वमिति सुस्पष्टं दर्शयति । “नेव स्त्री”वादि शिष्टं विवेकव्यं गतिवद्भ्याम् ।

इति जीवात्मवल्ली सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

प्रकृतिवल्ली ।

१ । यत्तदद्रेश्यमयाह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं
तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं
तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥
यथोर्षानाभिः सृजते गृह्णते च
यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।

प्रकृतिर्जगतो मूलोपादानम्, सा किं परब्रह्मणो भिन्ना अथवा तदभिन्ना तत्स्वरूपा चेति विचारः सूत्रकारमौमांसानुसरणेन (१।४। २३—२७) सर्वैर्वेदान्तवादिभिः परस्यैव निमित्तोपादानकारणत्वेन पर्यवसितः । यदि ब्रह्मैव प्रकृतिः कथं वज्रान्तरे तस्या उल्लेखः ? तस्याः कारणस्यात्मभूतत्वेऽपि कार्यात्मभूता चेति भेदप्रदर्शनाय वज्रान्तरम् । मुख्यं तस्या ब्रह्मस्वरूपत्वं गौणं कार्यत्वमिति इत्यात्मकत्वे स्वनिष्ठवैचित्र्येण बहुभवनमेव कारणम् ।

१ । ब्रह्मैव प्रकृतिर्भूतयोनित्वेनेति अष्टमभिदधाति यत्तदिति । “अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते” (१।६) इत्यती यत् तत् “अक्षरं तत् अद्रेश्यम् अदृश्यं ज्ञानेन्द्रियागम्यं, अयाह्यं कर्षोन्द्रियाविषयम्, अगोत्रम् अमूर्तम्, अवर्णं शक्तत्वादिद्रव्यधर्मरहितम्, अचक्षुःश्रोत्रं ज्ञानेन्द्रियहीनम्, अपाणिपादं कर्षोन्द्रियवर्जितं, नित्यम् अविनाशि विभुं—‘विविधं ब्रह्मादिस्वावरात्प्रणिभेदैर्भवतीति विभु’, सर्वै-
कत्वं व्यापकं, सुसूक्ष्मं, सुतरां अव्ययम् अपचयशून्यं यत् भूतयोनिं भूतानां कारणं धीराः विवेकिनः तत् परि सर्वगतः पश्यन्ति ।

स्वतएव तन्मादिभ्यसुदेति विनायासादिति दृष्टान्तमुल्लेनाह यथिति ।
यथा ऊर्षानाभिः सूताकीटः तन्तून् सृजते बहिःप्रसारयति गृह्णते च

यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि
 तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् ॥
 तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।
 अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चासृतम् ॥
 यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।
 तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च जायते ॥

मु १(१) ६—६ ।

२ । तदेतत् सत्यं—

यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः
 सहस्रशः प्रभवन्ते स्वरूपाः ।

प्रतिसंहरति चात्मनि, यथा पृथिव्याम् ओषधयः ब्राह्मादयः सम्भवन्ति
 उत्पद्यन्ते, यथा सतः विद्यमानात् पुरुषात् केशलोमानि प्रभवन्ति
 तथा अक्षरात् परब्रह्मणः इह विश्वं सम्भवति ।

अनायासेनोत्पद्यते विश्वं । तत् किं तदुत्पत्तिर्ज्ञाननिरपेक्षा ? नेत्याह
 तपसेति । तपसा—“यस्य ज्ञानमयं तपः” इत्युक्तत्वात्—ज्ञानबाहुल्येन
 क्रियाशक्तिप्रकाशेन ब्रह्म चीयते उपचीयते प्रवृद्धं भवति बहुभावेना-
 ज्ञानं प्रकाशयति । ततः ब्रह्मणः अन्नम् अव्याकृतं बीजम् अभि-
 जायते ; अन्नात् अव्याकृतात् बीजात् प्राणः मनः सत्यं भूतपञ्चकं
 लोकाः भूरादयः कर्मसु च असृतम् अविनाशि फलम् अभिजायते ।

ज्ञानस्वरूपस्य सृष्टिविषये प्राधान्यमाह यदिति । यः परात्मा
 सर्वज्ञः सर्वं जानाति सामान्येनेति, सर्व्ववित् सर्व्वं वेत्ति विशिषेति,
 यस्य ज्ञानमयं ज्ञानप्रचुरं तपः क्रियाशक्तेः प्रकाशः, तस्मात् परात्मनः
 एतत् ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं नाम रूपम् अन्नं च जायते ।

२ । अक्षरपरब्रह्मततोऽपरायाः प्रकृतेरभिव्यक्तिर्वर्णिता सन्नप्रति
 परायास्ततोऽनायासेन प्रकटप्राप्तिं वर्णयति तदेतदिति । “येनाक्षरं

तथाक्षराद्विविधाः सौम्य भावाः

प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥ मु २(१)१ ।

३ । एतस्मात्प्रजायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ

दिशः श्रोत्रे वाग्विहताश्च वेदाः ।

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य

पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्व्वभूतान्तरात्मा ॥

पुरुषं वेद सत्यं इत्येतदनुवर्त्योक्तं—हे सौम्य, तत् एतत् सत्यं यतः अक्षरात् परब्रह्मणः—सुदीप्तात् प्रज्वलितात् पावकात् अग्नेः यथा सहस्रशः सरूपाः समानरूपविशिष्टाः स्फुलिङ्गाः अग्नि-कणाः प्रभवन्ते उत्पद्यन्ते निःसृताः भवन्ति तथा—विविधाः भावाः जीवाः प्रजायन्ते प्रादुर्भवन्ति, तत्र अक्षरे एव च अपियन्ति प्रति-गच्छन्ति ।

३ । सामान्यतो यदुक्तं तदेव विशेषणोच्यते एतस्मादिति । एतस्मात् अक्षरात् परब्रह्मणः प्राणः मनः सर्वेन्द्रियाणि सर्व्वेन्द्रियाणि खम् आकाशं वायुः ज्योतिः आपः जलं विश्वस्य सर्व्वस्य धारिणी धरित्री पृथिवी च जायते प्रादुर्भवति ।

एतान्युत्पादयन् स एव परात्मा “रूपं रूपं प्रतिरूपोबभूव” (५।६) इत्युक्तदिशा तेषु विहरति । तदेतदवयवकल्पनया (२।१२) प्रदर्शयति अग्निरिति । अस्य सर्व्वभूतान्तरात्मनः अग्निः मूर्धा शिरः, चन्द्रसूर्यौ चक्षुषी, दिशः श्रोत्रे कर्णौ, विहताः उच्चाटिताः वेदाः च वाक्, वायुः प्राणः, विश्वं समस्तं जगत् हृदयम्, पद्भ्यां पदद्वयाय तदर्थं पृथिवी । हि अतएव एष सर्व्वभूतान्तरात्मा—सर्व्वेषु भूतेषु अन्तरात्म-तया विराजमानत्वात् ।

तस्मादग्निः समिधो यस्व सूर्य्यः
 सोमात् पर्जन्यं षोषधयः पृथिव्याम् ।
 पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां
 बह्वीः प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसूताः ॥
 तस्माद्दृचः सामयजूषि दीक्षा
 यज्ञाश्च सर्व्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ।
 संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः
 सोमो यत्र पवते यत्र सूर्य्यः ॥
 तस्माच्च देवाबहुधा सम्प्रसूताः
 साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ।

तस्मादिति । तस्मात् सर्व्वभूतान्तरात्मनः अग्निः जायते, यस्व
 अग्नेः सूर्य्यः समिधः ज्वलनहेतुः—अस्तमिते सूर्य्ये तदन्विते रश्मौ
 निहितेति त्रैतप्रसिद्धेः ;—सोमात् सोमरसात् पर्जन्यः वृष्टिः, ततः
 पृथिव्याम् षोषधयः व्रीह्यादयः, षोषधिम्यः रेतः शुक्रं, यत् पुमान्
 योषितायां सिञ्चति, एवं परम्परया पुरुषात् परापरप्रकृतिपरिष्कृतः
 बह्वीः प्रजाः सम्प्रसूताः । अग्न्यादयोऽन्तःस्वावाप्तरकारणत्वेन गृह्यन्ते ।

तस्माद्दृच इति । तस्मात् पुरुषात् सम्प्रसूताः ऋचः हृन्दीविशिष्टाः,
 साम पाञ्चभक्तिकसप्तभक्तिकस्तोमादिगौतमविशिष्टं, यजुः अनियताक्षर-
 पादगद्यविशिष्टम्, एते त्रिविधा मन्त्राः, दीक्षा ब्रह्मोपयोगित्वाद्य नियमे-
 र्द्वैतवर्गनव्यापारः, यज्ञाः अग्निहोत्रादयः, क्रतवः सयूपाः, दक्षिणाः च
 एकगवाद्यपरिमितसर्व्वस्वान्ताः, संवत्सरं च कालकर्मभङ्गे, यजमानः
 च यज्ञकर्त्ता, लोकाः कर्मप्राप्याः, यत्र पितृयाज्ञे सोमः पवते पुनाति,
 यत्र देवयाने सूर्य्यः पवते पुनाति ।

तस्मादिति । तस्मात् च पुरुषात् सम्प्रसूताः देवाः, साध्याः श्वे-
 विशेषाः, मनुष्याः, पशवः, वयांसि पक्षिणः, प्राणापानौ, ब्रौह्मियवौ,

प्राणापानौ त्रीह्रियवौ तपश्च
ब्रह्मा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्
सप्तार्चिषः समिधः सप्त होमाः ।
सप्त इमे लोका येषु चरन्ति
प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽ-
स्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ।
अतश्च सर्वा भोषधयो रसश्च
येनेष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥

तपः च मननं, ब्रह्मा चास्तित्वबुद्धिः, सत्यं यथाभूतार्थवचनं, ब्रह्मचर्यं
भोगाभिलाषत्यागः, विधिः च इतिकर्तव्यता ।

सप्तेति । तस्मात् पुरुषात् प्रभवन्ति सप्तप्राणाः शीर्षस्थसप्ते-
न्द्रियद्वाराणि, सप्तार्चिषः तेषां दाराणां स्वस्वविषयद्योतकदीप्तयः,
सप्त समिधः विषयाः, सप्त होमाः तद्विषयविज्ञानानि, सप्त इमे
लोकाः इन्द्रियस्थानानि, येषु लोकेषु गुहाशयाः—गुहायां देहे
हृदये वा शिरसे ये ते—निहिताः धात्रा स्थापिताः सप्त सप्त प्राणाः
चरन्ति ।

अतइति । अतः पुरुषात् सर्वे समुद्राः, गिरयश्च पर्वताः, अस्मात्
सर्वरूपाः विविधाः सिन्धवः नद्यः स्यन्दन्ते ; अतः च सर्वा भोषधयः
रसं च, येन रसेन भूतैः पशुभिः अन्तरात्मा शरीराभ्यन्तरस्थात्मा
तिष्ठति ।

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।

एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं

विकिरतीह सौम्य ॥

सु २(१)३—१० ।

४ । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः ।
आकाशाहायुः, वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी ।
पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नाद्रेतः ।
रेतसः पुरुषः । तै २।१।३ ।

• ५ । अथातोऽनुप्रश्नाः । उताविधानमुं लोकं प्रेत्य
कश्चन गच्छती३ । अहोविधानमुं लोकं प्रेत्य कश्चित्
समश्नुता ३ उ । सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति ।
स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत ।
यदिदं किञ्च । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ।

सर्वात्मकत्वमस्योपदिशति सर्वोपादानत्वात् पुरुष इति । इदं
विश्वं कर्म तपः पुरुषः एव । यः एतत् परामृतं परमम् असृतं ब्रह्म
गुहायां हृदि निहितं वेद, हे सौम्य, स इह अविद्याग्रन्थिं विकिरति
विद्विपति नाशयति ।

४ । परापरप्रकृतिपरिष्वक्तुः पुरुषात् सृष्टिमभिधाय विश्वं
तत्राभिदधाति तस्माद्वाइति, तस्मात् ब्रह्मणः एतस्मात् जीवात्मनः
उभयोः सम्मिलनात् आत्मनः परात्मनः परमपुरुषात् (३।६[१५८८])
आकाशः सम्भूतः, आकाशात् वायुः, वायोः अग्निः, अग्नेः आपः,
अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्याः ओषधयः, ओषधीभ्यः अन्नम्, अन्नात् रेतः,
रेतसः पुरुषः जीवः ।

५ । सामान्यत आकाशाद्युत्पत्तिमन्नाद्युपाधितारतश्चेन तत्र तत्र

परात्मनः प्रकाशतारतम्यज्ञोक्ता “असन्नेव भवति” (३।६[७७पृ]) इति मन्त्रेण ब्रह्मसत्त्वासत्त्ववेदनात् सत्त्वमसत्त्वमभ्यदधाज्जीवस्य । एकस्माद्ब्रह्मण एवाकाशादयः सर्वं सम्भूताः । तत् कथं विदुषोऽविदुषः सत्त्वासत्त्वबुद्धिः ? न हि जात्वसतः किन्तर्हि सतएव जगदुद्भवः सम्भवति । अत्र विदुषामविदुषाञ्च समानप्रतिपत्तिः, सत्यां समानप्रतिपत्तौ गतिरपि तयोः समाना स्यात् । ततः संशयवशान् प्रथमं शिष्यः प्रश्नसुझावयति अर्थेति । अथ अनन्तरम् अतः अस्तिनास्तिः अनु आचार्यस्योक्तिम् अनु प्रश्नः जिज्ञासा शिष्यस्य—कश्चन अविद्वान् प्रेत्य अमुं लोकं गच्छति उत नेति । कश्चित् विद्वान् प्रेत्य अमुं लोकं समन्युते प्राप्नोति उत नेति । न हि सामान्यतोऽस्तित्वज्ञानेन ब्रह्मविष्वं सम्भवति, भवति तत्तु यतोऽपरोक्षज्ञानेनैव । अतोऽपरोक्षज्ञानसाधनाय ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं विशेषणोक्ता शिष्यं बोधयति विदुषोऽविदुषोभेदञ्च साधयति स इति । स परात्मा—“तस्माद्वा एतस्मात्” इत्यत्र तच्छब्दो ब्रह्मवाचक एतच्छब्दो जीववाचकः । तयोः क्वेवसतच्छब्दानुवर्तनात् शुद्धब्रह्मैव तुरीयात्मशब्दप्रतिनिधिः स इति पदेन बोध्यत इति, न । आनन्दमयवाक्ये “तेनैव पूर्णः” (३।६[७७पृ]) इति कथनात् जीवोऽत्र परात्मनोऽन्तर्भूतः । एवमन्तर्भूतत्वेन तस्य यदृणात् शुद्धो जीवो विशेषणभावापन्नः परात्मैव विशेष्यतया प्रधानः । स एवात्मान्तर्भूतजीवः स इति पदेन परिगृह्येतः । अन्यथा सृष्टिक्रमस्योक्तस्यो न घटते जीवानुप्रवेशं विना तदसम्भवात्, “रसो वै सः” (४।१२) इत्यत्र साक्षाद्ब्रह्मैव रसशब्दवाच्यं तदन्तर्भूतो जीवस्तु “रसं ह्येवायं लब्ध्वा” इति वाक्येन रसभुक् । सुतरां सर्व्वज्ञान्तर्भूतजीवत्वे पुनः कर्तृत्वस्थले ब्रह्मणो भोक्तृत्वस्थले जीवस्य परिग्रहः । स परात्मा अकामयत ऐच्छत् । किमैच्छत् ? बहु स्यां प्रजायेय इति । किमत्र बहुभवं जन्म च ? व्याकरणम् ; आत्मन्यभिन्नभावेन स्थितयोः परापरप्रकृत्योर्विभजनम् । केन वा स विभजनं कृतवान् ? स्वात्मज्ञानेन । अतएवाह—स तपः अतप्यत—“यस्य ज्ञानमयं तपः”

तदनुप्रविश्य । सच्च त्वञ्चाभवत् । निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च । निलयनञ्चानिलयनञ्च । विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च । सत्यञ्चानृतञ्च । सत्यमभवत् । यदिदं किञ्च । तत् सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष श्लोको भवति । तै २।६।२।३ ।

६ । असद्वा इदमय आसीत् । ततो वै सद्व्यायत । तदात्मानं स्वयमकुरुत । तस्मात्तत् सुकृतमुच्यत इति । तै, २।७।१ ।

(८।१) इति—आत्मज्ञानं ज्ञानाकारिण उदभावयत् । स तपः ज्ञानं तद्वा ज्ञानाकारिणीज्ञाव्य यत् इदं किञ्च तत् इदं सर्व्वं नामरूपञ्च असृजत व्याकरोत् । तत् सृष्ट्वा व्याकृत्य, तत् एव अनुप्रापिशत् ।

तत् अनुप्रविश्य सत् च दृश्यमानं, त्वत् च अदृश्यमानं, निरुक्तं च वचनीयम्, अनिरुक्तं च अवचनीयं, निलयनं च आश्रितम्, अनिलयनं च अनाश्रितं, विज्ञानं च चेतनम्, अविज्ञानं च अचेतनं, सत्यं च स्थायि, अनृतं च अस्थायि अभवत् । किन्तु इत्यु यदेवमभवत् ? सत्त्वम् अव्याकृतावस्थम् अखण्डब्रह्मवस्तु यत् इदं किञ्च अभवत् । अतएव तत् ब्रह्म वस्तु सत्यं व्याकृतस्य सर्व्वस्य सत्ताभूतं—तेनैव व्याकृतनामरूपयोः सत्यत्वात् । तत् तस्मिन् एव अर्थे एव श्लोकः भवति ।

६ । कोऽसौ श्लोकस्तं कथयति असदिति । असत् अदृश्यमानम् अव्याकृतं ब्रह्मवस्तु वै एव अर्थे आसीत्, ततः अव्याकृतब्रह्मवस्तुतः सत् दृश्यमानं सर्व्वम् अभवत् । कथम् ? तत् ब्रह्मवस्तु स्वयम् आत्मानं—परापरब्रह्मत्वभिन्नम्—अकुरुत विभक्तवान् स्वात्मशक्तिप्रकाशमकरोत् । तस्मात् कारणात् तत् ब्रह्मवस्तु सुकृतं शीमन्क्रियन् उच्यते—सर्व्वेषु कार्त्तुषु कार्त्तु इति नीयते ।

७। आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत् ।
नान्यत्किञ्चन मिषत् । स ईक्षत लोकान् नु सृजा
इति ।

स इमँल्लोकानसृजत । अश्वो मरीचीर्मरमापोऽदो-
ऽश्वः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः । पृथिवी
मरो या अधस्तात्ता आपः ।

स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्सृजा इति ।
सोऽद्गाएव पुरुषं समुवृत्वामूर्च्छयत् ।

७। विस्तरतः सृष्टिमाह आत्मेति । इदं दृश्यमानं जगत्
अये सृष्टेः प्राक् एकः आत्मा एव आसीत्—अव्याकृतावस्थायां तद-
भिन्नत्वात् ; न अन्यत् किञ्च मिषत् व्यापारवत् आसीत् । सुतरां स
आत्मा ईक्षत ऐक्षत ज्ञानशक्तिसुदभावयत्—लोकान् नु सृजे सृजेम
इति ।

स इमान् लोकान् असृजत व्याकृतवान् । के पुनः ते ?
अश्वः, मरीचिः, मरम्, आपः । तेषां व्याख्यानमाह—दिवं परेण
द्युलोकात् उपरि अदः तदेतत् अश्वः, द्यौ अस्य प्रतिष्ठा तदुपरिस्थित-
त्वात् ; मरीचयः अन्तरिक्षं ; पृथिवी मरः सृत्वीरधीनत्वात् ; याः
अधस्तात् पृथिव्याः ताः आपः । सृष्टेः प्रागर्पतेजसोः प्राधान्यमासीत्,
अतस्तयोः प्राधान्येनोक्ते खः । अश्वः—अपां सूक्ष्मोपदानमन्यथा
पृथिव्या अधस्तादापइति स्वतन्वोक्तिर्न सिद्धति । 'अपां भरण्यात्'
अश्व इति भाष्यकारः ।

स ईक्षत ऐक्षत इमे नु लोकाः, एषां परिपालनाय लोकपालान् नु
सृजे सृजेम इति । स अद्गाएव पुरुषम् आदिजीवं समुवृत्त्य निष्कृष्य
अमूर्च्छयत् मूर्त्तिमन्तं कृतवान् ।

तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभियत यथाण्डम् ।
 मुखाद्वाग्वाचोऽग्निर्नासिके निरभियेतां नासिकाभ्यां
 प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभियेतामक्षिभ्यां चक्षुश्चक्षुष
 आदित्यः कर्णौ निरभियेतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रीवादिश-
 स्त्वङ्निरभियत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्प-
 तयो हृदयं निरभियत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा नाभि-
 र्निरभियत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्नं निरभियत
 शिश्नाद्रेतो रेतस आपः । ऐ ११२—४ ।

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्कर्णवे प्रापतंस्तमश-
 नायापिपासाभ्यामन्ववार्ज्जत् । ता एनमब्रुवन्नायतनं नः
 प्रजानीहि यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ।

तं पुरुषम् अभ्यतपत् सर्वानुभूत्वात् स्वान्तर्निहितेन ज्ञानेन तदा-
 कारतया उदभावयत् ; अभितप्तस्य ज्ञानेनाद्भूतस्य तस्य मुखं निरभि-
 द्यत मुखाकारं क्षुधिरम् अजायत यथा पक्षिणः अण्डम् । यद्यप्यण्ड-
 मित्युपमया तापसम्कर्णवाच बुध्यते, तथापीयमालङ्कारिकोक्तिर्ज्ञान-
 ष्योतिषोरेकत्वाध्यवसानादिति ज्ञेयम् । मुखात् वाक् वचनं, वाचः
 वचनात् अग्निः ; नासिके निरभियेताम्, नासिकाभ्यां प्राणः प्राणे-
 न्द्रियं, प्राणात् वायुः ; अक्षिणी निरभियेताम्, अक्षिभ्यां चक्षुः
 दृशनेन्द्रियं, चक्षुषः आदित्यः ; कर्णौ निरभियेतां, कर्णाभ्यां श्रोत्रं
 श्रवणेन्द्रियं, श्रोत्रात् दिशः ; त्वक् चर्म निरभियत, त्वचः लोमानि,
 लोमभ्यः ओषधिवनस्पतयः ; हृदयं निरभियत, हृदयात् मनः, मनसः
 चन्द्रमाः ; नाभिः निरभियत, नाभ्याः अपानः, अपानात् मृत्युः ।
 शिश्नं निरभियत, शिश्नात् रेतः, रेतसः आपः अजायन्तेति शेषः ।
 अग्नाद्यास्तदधिष्ठाणदेवताः । १ ।

ताः एताः अग्नाद्याः देवताः सृष्टाः सत्यः अस्मिन् महति पति-

ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ।
ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ।

ताभ्यः पुरुषमानयत् ता अब्रुवन् सुकृतं वतेति
पुरुषोवाव सुकृतम् । ता अब्रवीदाथायतनं प्रविशन्तेति ।

अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके
प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणौ प्राविशद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा
कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं
प्राविशंश्चन्द्रमा मनोभूत्वा हृदयं प्राविशत् मृत्युरपानो
भूत्वा नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन् ।

विस्तीर्णं अर्णवे—“यद्देवा अदः सलिले सु संख्या अतिष्ठत” (३।३
[४०४]) इति—जलराशी प्रापतन् पतितवन्तः तं पुरुषम् अशनाया-
पिपासाभ्यां क्षुब्धभ्याम् अन्वदार्ज्जित् अनुगमितवान् संयोजितवान् । ताः
देवताः एवं स्रष्टारम् अब्रुवन्—आयतनं प्रतिष्ठास्थानं नः अस्मभ्यं
प्रजानीहि ज्ञापय, यस्मिन् प्रतिष्ठिताः वयम् अन्नम् अदाम भक्षयाम
इति ।

ताभ्यः देवताभ्यः गाम् आनयत् स्रष्टा । ताः देवताः अब्रुवन्—
न पुनः अयं गौः नः अस्मभ्यं अलं पर्थ्याप्तम् । ताभ्यः देवताभ्यः
अश्वम् आनयत्, ताः अब्रुवन्—अयं अश्वः नः अस्मभ्यं न पुनः
अलम् ।

ताभ्यः देवताभ्यः पुरुषम् आनयत्, ताः अब्रुवन्—सुकृतं सुहुकृतं
शोभनम् आयतनं वत इति । अतः पुरुषः वाव एव सुकृतं सुकृताभिर्धं
स्रष्टृवत् । स्रष्टा ताः अब्रवीत्—यथायतनं यस्य यत् योग्यम् आयतनं
प्रतिष्ठास्थानं तत् प्रविशत इति ।

अग्निः वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत् ; वायुः प्राणः प्राणं भूत्वा
नासिके प्राविशत् ; आदित्यः चक्षुः भूत्वा अक्षिणौ प्राविशत्, दिशः

तमशनायापिपासे अब्रूतामावाभामभिप्रजानी-
हीति । स ते अब्रवीदेतास्त्रेव वां देवतास्त्राभजामेतासु
भागिन्यौ करोमीति । तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै
हविर्गृह्यते भागिन्यावैवास्यामशनायापिपासे भवतः ।

ऐ २।१—५ ।

स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चान्नमेभ्यः सृजा
इति ।

सोऽपोऽभ्रतपत् तामोऽभितप्ताभ्यो मूर्त्तिरजायत ।
या वै सा मूर्त्तिरजायतान्नं वै तत् ।

श्रीचं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्, श्रोत्रधिवनस्पतयः लोमानि भूत्वा त्वचं
चर्मं प्राविशन्, चन्द्रमाः मनः भूत्वा हृदयं प्राविशत्, सृत्यः अपानः
भूत्वा नाभिं प्राविशत्, आपः रेतः भूत्वा शिश्नं प्राविशन् ।

तं स्रष्टारं अशनायापिपासे लुप्तृषि अब्रूताम् उक्तवत्यौ आवा-
भ्याम् अधिष्ठानम् अभिप्रजानीहि ज्ञापय इति । स स्रष्टा ते अश-
नायापिपासे अब्रवीत्—एतासु एव देवतासु वां युवाम् आवाभिमि
वृत्तिसंविभागेन अनुगृह्णामि, एतासु देवतासु युवां भागिन्यौ
भागवत्यौ करोमि । तस्मात् स्रष्टृवचनात् यस्यै कस्यै देवतायै हविः
गृह्यते आवर्ज्यते अस्यां देवतायाम् अशनायापिपासे भागिन्यौ एव
भवतः । २ ।

स स्रष्टा ईक्षत ऐक्षत । इमे लोकाः च लोकपालाः च ; एभ्यः
अन्नं सृजे सृजेम इति ।

स अपः अभ्रतपत्, अभितप्ताभ्यः ताम्यः अन्नः मूर्त्तिः घनीभूता-
कारः चराचरम् अजायत । या वै सा मूर्त्तिः अजायत, तत् वै
अन्नम् ।

तदेतदभिसृष्टं नदत् पराङ्मत्यजिघांसत् तद्वाचाजिघृ-
क्षत् तन्नाशक्रोहाचा ग्रहीतुम् । स यद्वैनद्वाचाऽग्रहैष्यद-
भिव्याहृत्य हैवान्मत्रप्सात् ।

तत् प्राणेनाजिघृक्षत् तन्नाशक्रोत् प्राणेन ग्रहीतुम् ।
स यद्वैनत् प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राय्य हैवान्मत्रप्सात् ॥

तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्रोच्चक्षुषा ग्रहीतुम् ।
स यद्वैनच्चक्षुषाऽग्रहैष्यदृष्ट्वा हैवान्मत्रप्सात् ॥

तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत् तन्नाशक्रोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुम् ।
स यद्वैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्मत्रप्सात् ॥

तत् एतत् अन्नम् अभिसृष्टं नदत् भयात् शब्दं कुर्वन् पराङ्-
पराङ्मुखं सत् अत्यजिघांसत्—हन हिंसागत्योः—अभिगन्तुम् ऐच्छत्
प्रलायितुं प्रारभत इत्यर्थः । तत् अन्नं स वाचा वचनेन अजिघृक्षत्
ग्रहीतुमेच्छत्, तत् अन्नं वाचा ग्रहीतुं न अशक्नोत् । यत् यदि ह
एव एनत् अन्नं स वाचा अग्रहैष्यत् गृह्यतवान् स्यात्, अन्नम् अभि-
व्याहृत्य एव अन्नमित्युक्त्वा अत्रप्सात् लसः अभविष्यत् लोकः ।

प्राणेन प्राणेन स तत् अन्नम् अजिघृक्षत्, प्राणेन प्राणेन तत् ग्रहीतुं
न अशक्नोत् । स यत् यदि एव प्राणेन प्राणेन एनत् अग्रहैष्यत् अन्नम्
अभिप्राय्य आन्नाय एव अत्रप्सात् लोकः ।

चक्षुषा तत् अन्नं स अजिघृक्षत्, चक्षुषा ग्रहीतुं तत् न अशक्नोत्,
स यत् यदि एव चक्षुषा एनत् अग्रहैष्यत् अन्नम् दृष्ट्वा एव च अत्रप्सात्
लोकः ।

श्रोत्रेण तत् अजिघृक्षत् तत् श्रोत्रेण ग्रहीतुं न अशक्नोत् । स
यत् यदि एव एनत् श्रोत्रेण अग्रहैष्यत् अन्नम् श्रुत्वा एव अत्रप्सात्
लोकः ।

तत्त्वचाजिघृक्षत् तन्नाशक्रीत् त्वचा ग्रहीतुम् ।
 स यद्वैनत् त्वचाऽग्रहैष्यत् स्पृष्ट्वा हैवान्मत्रप्सात् ॥
 तन्मनसाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्रीन्मनसा ग्रहीतुम् ।
 स यद्वैनन्मनसाग्रहैष्यद्वात्वा हैवान्मत्रप्सात् ॥
 तच्छिन्नेनाजिघृक्षत् तन्नाशक्रीच्छिन्नेन ग्रहीतुम् ।
 स यद्वैनच्छिन्नेनाग्रहैष्यद्विसृज्य हैवान्मत्रप्स्यत् ॥
 तदपानेनाजिघृक्षत् तदा वयत् स एषोऽनुस्य ग्रहीय-
 हायुरनायुर्वा एष यद्वायुः ।

स ईक्षत कथं न्विदं मद्दते स्यादिति । स ईक्षत
 कतरेण प्रपद्या इति । स ईक्षत यदि वाचाभिव्याहृतं

त्वचा चर्मणा तत् अजिघृक्षत्, त्वचा तत् ग्रहीतुं न अशक्नोत् ।
 स यदि एव त्वचा एनत् अग्रहैष्यत् अन्नम् स्पृष्ट्वा एव च अत्रप्सात्
 लोकः ।

मनसा तत् अजिघृक्षत्, मनसा तत् ग्रहीतुं न अशक्नोत् । स
 यत् यदि एव मनसा एनत् अग्रहैष्यत्, अन्नम् ध्यात्वा चिन्तयित्वा एव
 च अत्रप्सात् लोकः ।

शिन्नेन तत् अजिघृक्षत्, शिन्नेन तत् ग्रहीतुं न अशक्नोत्, स यदि
 एव एनत् शिन्नेन अग्रहैष्यत् अन्नं विसृज्य विसृज्य एव च अत्रप्सात्
 लोकः ।

अपानेन ऊर्ध्वान्मुखच्छिद्रादधोगिन वायुना स तत् अजिघृक्षत्,
 तदा वयत् अवयत् जग्राह । यत् यस्मात् वयदिति कारणात् स एष
 वायुः अन्नस्य ग्रहः ग्राहकः । यत् यस्मात् कारणात् वै एव एष वायुः
 अन्नायुः अन्नम् आयुः जीवनं यस्य—अन्नायुर्द्धं प्राणस्य प्रसिद्धत्वात् ।

स ईक्षत ऐक्षत । कथं नु इदं कार्यकरणसंघातं मद्दते मां
 विना स्यात् इति । स ईक्षत ऐक्षत—कतरेण प्रपद्ये प्रपद्येयम् इति ।

यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा स्मृष्टं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं यदि शिश्नेन विसृष्टमथ कोऽहमिति ।

स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यात् । सैषा विद्वतिनाम हास्तदेतनान्दनं तस्य त्रय आवसथा-स्त्रयः स्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति ।

स जातो भूतान्यभिव्यैक्षत् किमिहान्यं वावदिषदिति । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिति ।

स ईक्षत ऐक्षत—यदि वाचा अभिव्याहृतम् उक्तं, यदि प्राणेन प्राणेन अभिप्राणितं घ्रातं, यदि चक्षुषा दृष्टं, यदि श्रोत्रेण श्रुतं, यदि त्वचा चर्मीणा स्मृष्टं, यदि मनसा ध्यातं चिन्तितं, यदि अपानेन अभ्यपानितम् उल्लृष्टं, यदि शिश्नेन विसृष्टं निःसारितं—कोऽहमिति ।

स एतम् एव सीमानं केशविभजनदेशं विदार्यै एतया द्वारा हारेण प्रापद्यत् प्रविष्टवान् । सा एषा हाः विद्वतिः नाम तन्नाम्ना प्रसिद्धा । तत् एतत् नान्दनं नन्दनं—दैर्घ्यं छान्दसम्—आनन्दकरं । तस्य प्रविष्टस्य त्रयः आवसथाः निवसतिस्थानानि—जागरितकाले चक्षुः, स्वप्नकाले अन्तर्मनः, सुषुप्तकाले हृदयाकाशम् ; त्रयः स्वप्नाः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्याः । अयम् आवसथः प्रथमः—चक्षुः ; अयम् आवसथः द्वितीयः—आन्तरं मनः ; अयम् आवसथः तृतीयः—हृदयाकाशः—अयमावसथइत्युक्तानुकीर्तनमेव ।

स जातः पिण्डं प्रविष्टः भूतानि अभिव्यैक्षत् आभिसुख्येन आली-चित्तवान्—किम् इह कार्यकरणसंघाते अन्यं मह्यतरिक्तम् आत्मानं वावदिषत् वदितुम् इच्छति इति । स एतम् एव पुरुषं पराधरप्रकृति-परिष्वङ्गारं ब्रह्म सर्वान्तर्भावकं ततमं—अख्यतकारिणैकीनं सुप्तेन—

तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्-
मिन्द्रमित्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः ।
परोक्षप्रिया इव हि देवाः । ऐ ३।१—१४ ।

पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदेतद्रेतस्य
दंतत् सर्व्वेभ्योऽङ्गम्यस्तेजः सम्भूत आत्मन्येवात्मानं
बिभर्त्ति तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं
जन्म ।

तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा,
तस्मादेनां न हिनस्ति सास्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति ।

तततमं व्यासतमम् अपश्यत् । पश्यन् स किमवदत् ? इदं ब्रह्म
अदर्शम् इति ।

तस्मात् इदं पश्यतीति इदन्द्रः नाम । इदन्द्रः ह वै पुनः नाम
ल्लोके प्रसिद्धिः । तं सन्तं विद्यमानम् इदन्द्रम् एव इन्द्रम् इति—
परोक्षेण आचक्षते ब्रह्मविदः । हि यस्मात् देवाः परोक्षप्रियाः इव—
देवानां प्रत्यक्षनामग्रहणहेषित्वात् । हिरावृत्तिः समाप्तिमूर्चिकः ।
इन्द्राऽयं विश्व इति (३।२३) ज्ञातव्यम् । ३ ।

अयं जीवः आदितः प्रथमतः पुरुषे पितरि एव गर्भः भवति
रेतोरूपेण । यत् एतत् रेतः तत् एतत् पितृदेहस्य सर्व्वेभ्यः अङ्गेभ्यः
सम्भूतं परिनिष्यन्नम् तेजः साररूपम् । आत्मानं रेतोरूपम् आत्मनि
देहे एव बिभर्त्ति धारयति । यदा स पिता तत् रेतः स्त्रियां सिञ्चति,
अथ एतत् रेतः जनयति, तत् अस्य जीवस्य प्रथमं जन्म ।

तत् सिक्तं रेतः स्वम् अङ्गं स्तनादि यथा तथा स्त्रिया आत्मभूयम्
आत्माव्यतिरेकतां गच्छति । तस्मात् कारणात् एनां स्त्रीं तत् सिक्तं
रेतः न हिनस्ति न बाधते । सा स्त्री अस्य भर्तुः एतम् आत्मानम्
अत्र उदरे गतं बुद्ध्वा भावयति वर्द्धयति परिपालयति ।

सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं
विभर्त्ति सोऽय एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधि भावयति । स
यत् कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधि भावयत्यात्मानमेव तद्भावयत्येषां
लोकानां सन्तत्या एवं सन्तता हीमे लोकान्तदस्य द्वितीयं
जन्म ।

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ।
अथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति स इतः
प्रयन्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म । तदुक्तमृषिणा ।
गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विष्टवा ।
शतं मा पुर आयसीररक्षन्नधः श्येनो जवसा निरदीयमिति ॥
गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच ।

सा भावयित्री एवं भर्तुः आत्मभूतं गर्भं पालयित्री भावयितव्या
भर्त्रा पालयितव्या भवति । सा स्त्री तं गर्भं विभर्त्ति धारयति ।
अग्रे प्रथमम् एव स पिता जन्मनः अग्रे सीमन्तोच्चयनादिना अधि
जहुं जातकर्मणादिना कुमारं भावयति परिवर्द्धयति । स पिता
जन्मनः अग्रे अधि जहुं च कुमारं यत् भावयति, तत् आत्मानम्
एव भावयति एषां लोकानां सन्तत्यै अविच्छेदाय । एवं पुत्रोत्पाद-
नादिकर्मणा हि इमे लोकाः सन्तताः अविच्छेदेन वर्त्तमानाः । तत्
अस्य जीवस्य द्वितीयं जन्म ।

अथ सोऽयम् आत्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः पुण्यकर्मसम्पादनार्थम्
अस्य पितुः स्थाने प्रतिधीयते प्रतिनिधीयते । अथ अनन्तरम् अस्य
पुत्ररूपेण जातस्य जीवस्य अयम् इतरः अन्यतरः आत्मा पितृरूपः
कृतकृत्यः कृतार्थः वयोगतः गतवयाः वृद्धः जीर्णः सन् प्रैति अग्नियते ।
स पितृरूपः आत्मा इतः संसादात् प्रयम् गच्छन् एव पुनः जायते ।
तत् अस्य तृतीयं जन्म—पितापुत्रयोरात्मत्वेनेकत्वात् पुत्रस्यापि अ-

स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वं उत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाम्नाऽमृतः समभवत् समभवत् ।

ऐत ४।१—६ ।

८ । आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानमसदेवे-
दमय आसीत् तत् सदासीत्तत् समभवत्तदाण्डं निरवर्त्तत
तत् संवत्सरस्य मात्रामशयत तन्निरभिद्यत ते आण्डक-
पाले रजतञ्च सुवर्णञ्चाभवताम् ।

पुत्रापेक्षया भवेत् तादृशं जन्म इति च कारणात् । तत् कृतकत्वत्वम्
उक्तम् ऋषिणा वामदेवेन ;—तु वितर्के । गर्भे मातृगर्भे तु सन् अहं
देवानां विश्वा विश्वानि निखिलानि जानिमानि जन्मानि अन्ववेदम्
अनुबुद्धवान् अस्मि । शतम् आयसोः आयस्यः लौहमय्यः पुरः शरो-
राणि मा माम् अरक्षन् रक्षितवत्यः, श्वेनः इव जवसा वेगेन ज्ञानकृत-
सामर्थ्येन अथः निरदौयम् निर्गतः अस्मि (ऋक् ४म, २७सू, १ऋक्) ।
गर्भे शयानः एव वामदेवः एवम् एतत् उवाच ।

स वामदेवः एव विद्वान् अस्मात् शरीरभेदात् देवनाशात् अन-
न्तरम् ऊर्ध्वः उन्नतः सन् उत्क्रम्य अमुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामान्
आप्त्वा प्राप्य अमृतः समभवत् । द्विराहुक्तिः सफलात्मज्ञानस्य समाप्ति-
सूचनाय ।

८ । आदित्यो ब्रह्मणः पाद (३।१३) इत्युक्तम् । तस्मिन्नेव समय-
ब्रह्मदृष्ट्यर्थमिदमारभ्यते सृष्टिप्रक्रियाप्रदर्शनेन आदित्यइति । आदित्यः
ब्रह्म इति आदेशः उपदेशः । तस्य उपव्याख्यानं प्रागवस्थादिकथनम् ।
अथे सृष्टेः प्राक् इदम् जगत् असत् अव्याकृतनामरूपम् आसीत्, तत्
इदं सत् व्याकृतनामरूपम् आसीत्, तत् सत् समभवत् बीजाकारं
प्राप्तवत् । तत् बीजाकारम् आण्डम् अण्डं निरवर्त्तत संवत्सम् । तत्
अण्डं संवत्सरस्य मात्रां तत्परिमाणकालम् अशयत अनिर्भक्षम्

तदाद्रजतं सैयं पृथिवी यत् सुवर्णं सा द्यौर्यज्ज-
रायु ते पर्वता यदुल्बं समेषो नौहारो या धमनयस्ता-
नद्यो यद्वास्तेयमुदकं स समुद्रः ।

अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं जायमानं
घोषा उलूलवोऽनुदतिष्ठन्त्सर्व्वाणि च भूतानि सर्व्वं च
कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा उलूल-
वोऽनुतिष्ठन्ति सर्व्वाणि च भूतानि सर्व्वं चैव कामाः ।

स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्यासोह
यदेनं साधवो घोषा आ च गच्छेयुरुप च निम्नेऽरेरनिम्ने-
ऽरेरन् । ऋ, ३।५।१६।१—४ ।

अतिष्ठत्, तत् ततः संवत्सरकालाद्दूर्ध्वं निरभिव्यत निर्भिन्नम् अभवत् ।
ते निर्भिन्ने आण्डकपाले रजतं च सुवर्णं च अभवताम् ।

तत् यत् रजतं सा इयं पृथिवी, यत् सुवर्णं सा द्यौः, यत् जरायु
गर्भवेष्टनं ते पर्व्वताः, यत् उल्बं गर्भीपादानं शुक्रशोणितसन्निपातं
तत् समेषः मेषसंवलितः नौहारः, याः धमनयः शिराः ताः नद्यः,
यत् वास्तेयं वस्तौ भवम् उदकं जलं स समुद्रः ।

अथ यत् तत् गर्भरूपम् अजायत सोऽसौ आदित्यः । तं जायमानम्
आदित्यम् अनु लक्ष्मीकृत्य उलूलवः उलु उलु इति घोषाः विस्तीर्णत्वाः
उदतिष्ठन् उल्लितवन्तः । यतः सर्व्वाणि च भूतानि सर्व्वं च कामाः
तस्मात् आदित्यात् उदतिष्ठन्, ततः सर्व्वाणि भूतानि सर्व्वं एव च
कामाः तस्य उदयं प्रति प्रत्यायनम् अस्तगमनं प्रति उलूलवः घोषाः
अनुतिष्ठन्ति कोलाहलं कुर्व्वन्ति । सूर्य्योदये भूतानि कामाश्च
स्वस्वक्रियायै सरवसुद्यच्छन्ति अस्तमिते तस्मिन् विश्रामाय भोगाय च
तथा कुर्व्वन्तीति फलितार्थः ।

स यः एतम् आदित्यमहिमानम् एवं विद्वान् आदित्यं ब्रह्म इति

६ । सदेव सोम्येदमद्य आसीदेकमेवाद्वितीयम् ।
तद्वैक आहुरसदेवेदमद्य आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्माद्-
सतः सज्जायत ।

उपास्ते, अभ्यासः इ क्षिप्रम् एव तत् यत् एनं विद्वांसं साधवः
शोभनाः घोषाः साधुवादपूर्णाः आगच्छेयुः च उपनिम्नेडेरन् च आन-
न्दीभ्यस्तं कुर्युः च । हौचकारावविल्लम्बार्थकौ । स्नेड—उत्पादने ।

७ । अव्याकृतनामरूपापेक्षया तैत्तिरीयके “असहा इदमद्य
आसीत् ततो वै सदजायत” (८।६) इत्याह । तां प्रतिवदतीयं
श्रुतिः “कथमसतः सज्जायत” इति चेत् वेदान्तानां समन्वयः सुदूर-
पराहत एव स्यात्, सूत्रकारस्य च सिद्धान्तो (१।१।४) व्याहृत्येव, भवेत्
स्वात्किविरोधश्च (८।८) । अतएवासदञ्च सर्वशून्यवादिनामसहादस्व
निरसनायेति मन्तव्यम् । सन्मूलकं सर्वमिदमिति प्रदर्शनायोच्यते
सदेवेति । हे सोम्य श्वेतकेतो, अये सृष्टेः प्राक् इदं जगत् सत् एव
आसीत् । किमिदं सत् यथाद्य बहुरूपं दृश्यते तथैवासीत् ? न,
एकम् एव अखण्डम् एव । अखण्डत्वे पुनरस्य कार्यभूतस्य कारणात्म-
त्वेनेव स्थितिरिति गम्यते । तत् कथमिदमा प्राधान्यमस्य ख्यायते ?
सम्प्रति दृश्यमानं जगत् नैवमासीदिति प्रदर्शनाय चेत् अत्रैतस्या
अवतारः, तदा यदिदं जगत् दृश्यते तत् सृष्टेः प्रागखण्डरुत्तामात्र-
मासीदिति कथनेन कारणसत्तयास्याभिन्नत्वं प्रदर्शयति । एतस्य पुनः
निःसन्दिग्धतासम्पादनाय ‘अद्वितीयम्’ इति विशेषणम् । वस्वन्तर-
विरहितत्वमद्वितीयत्वम् । वस्वन्तरविरहितमेकं सदासीदिदं जग-
दित्यर्थे निष्पन्ने “ते यदन्तरा तद्वन्न” (१।१।८) इति वाक्येनैकार्थं, न
तयोर्वस्वन्तरत्वं किन्तु तदभिन्नत्वं विशेषणद्वयमत्र साधयति । तत्
हि तत्र सृष्टिविषय एव एके सर्वशून्यवादिनः आहुः—अये सृष्टेः प्राक्
इदं जगत् एकम् एव अद्वितीयं असत् एव आसीत्, तस्मात् असतः
सत् जायत अजायत ।

कुतस्तु खलु सोम्ये व० स्यादिति होवाच कथमसतः
सञ्जायेतेति । सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाहि-
तीयम् ।

तदेक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत तत्तेज
ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क्वच
शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते ।

ता आप ऐक्षन्त बह्वः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्न-
मसृजत तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भव-
त्यङ्गा एव तदध्यन्नाद्यं जायते । छा ६।८।१—४ ।

हे सोम्य खेतकेतो, कुतस्तु खलु एवं स्यात् इति पुनः उवाच पिता
आरुणिः—कथम् असतः सत् जायेत उत्पद्येत इति—नाभावात्
भावस्योपलब्धेः ; एकम् एव अहितीयं सत् तु, हे सोम्य, अग्रे सृष्टेः
प्राक् इदं जगत् आसीत् । तत् अव्याकृतं सत् ऐक्षत ईक्षां कृतवत्
पश्चालोचयत—बहु प्रभूतं व्याकृतनामरूपं स्यां भवेयम्, प्रजायेय
प्रकर्षेण उत्पद्येत प्रादुर्भवेयम् इति । तत् सत् तेजः असृजत सृष्टवत् ।
तत् सृष्टं तेजः—परात्मनापूर्णम्—ऐक्षत बहु स्याम् प्रजायेय इति ।
तत् तेजः अपः असृजत । तेजसोऽपामुत्पत्तिः कथं सम्भाव्यते प्रत्यक्ष-
दृष्टान्तेन तत् प्रतिपादयति—तस्मात् तेजसोऽपामुत्पत्तेः यत्र क्व च
पुरुषः शोचति सन्तप्यते स्वेदते प्रस्त्रियति वा, तत् तदा तेजसः एव
आपः अधिजायन्ते । ताः आपः—परात्मनापूर्णाः—ऐक्षन्त, बह्वः
स्याम प्रजायेमहि इति । ताः आपः अन्नम् असृजन्त । एतदपि
प्रत्यक्षदृष्टान्तेन प्रतिपादयति—तस्मात् कारणात् यत्र क्व च वर्षति तत्
एव तत्र एव भूयिष्ठम् अन्नं भवति । अङ्गाः एव तत् अन्नाद्यं व्रीहि-
यवादिक्म अधिजायते ।

१० । नैवेह किञ्चनाय आसीत् सृष्ट्युनैवेदमावृत्त-
मासीत् । अशनाययाशनाया हि सृष्ट्युस्तन्मनोऽकुरुता-
त्मन्वी स्यामिति । सोऽर्चन्नचरत् तस्यार्चत आपोऽजाय-
न्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वम् । कः ह
वा अस्मै भवति यएवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ।

१० । जीवात्मसम्बन्धं विना न जातु सृष्टिर्जायत इति वेदान्त-
समयः प्राधान्येन प्रदर्शयति नैवेहेति । इह संसारमण्डले अग्रे सृष्टेः
प्राक् किञ्चन नामरूपप्रविभक्तविशेषं न आसीत् । इदं दृश्यमानं
कार्यभूतं जगत् तदा सृष्ट्युना एव आवृत्तम् आसीत् । यदि किञ्चन
न आसीत् कथमुक्तं सृष्ट्युनावृत्तमिति । प्रच्छन्नतापेक्षया “किञ्चन न
आसीत्” इत्युक्तिः । कारणे कार्यस्य गूढतया स्थितेः कारणस्य च
जीवबुद्धावप्राकट्यात् तयोः प्रच्छन्नत्वम् । कोऽयं सृष्ट्युः ? अशितुम्
इच्छा अशनाया । अशनायया परिलक्षितः सृष्ट्युः ; अतएव अशनाया
हि सृष्ट्युः । भोक्तृत्वमेव हि तस्य लक्षणम् । कथं भोक्तृमृत्युरित्य-
भिरव्या ? हिंसाप्रवृत्तेः । भोगार्थमेव जीवा जीवान् घ्नन्ति, अतएवेदं
जगत् सृष्ट्युना ग्रस्तम् । किमहिंसया नास्ति भोगसम्भावना ? भोक्तृ-
भोग्यस्यापचयोऽवश्यभावी, अतः सृष्टुक्तं भोक्ता सृष्ट्युरिति । “परा-
त्मनोऽशनाया धर्म इति स एष बुद्धवस्थो हिरण्यगर्भोऽमृत्युरित्युच्यते”
इति भाष्यकारः । आत्मन्वी आत्मवान् मनस्वी स्याम् इति स तन्मनः
तदीयं मनः कार्यालोचनक्षमम् अन्तःकरणम् अकुरुत कृतवान् स्वात्म-
वृत्तिभूतं तत् आविष्कृतवान्, स समनस्कः—परात्मसम्बन्धं विना न
ततो विस्मृष्टिरिति—अर्चन् परात्मानं पूजयन्—तपस्तपन्निति पौरा-
णिकाः—अचरत् व्यराजत् । अर्चयतः पूजयतः तस्मात् आपः
अजायन्तः । अर्चते पूजां कुर्वते मे मद्भां कं जलम् अभूत् इति तत्
एव अर्चनोत्पन्नं जलम् एव अर्कस्य—अर्चतेर्घञ्—अर्कत्वं तेजोभूय-
स्वात् जलस्य । यः एनम् एतत् अर्कस्य अर्कत्वं वेद जानाति,

आपो वा अर्कस्तद्यदपांशुशर आसीत्तत् समहन्यत ।
सा पृथिव्यभवत् तस्यामश्राम्यत् तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य
तेजो रसो निरवर्त्तताग्निः ।

स त्रेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयं
स एष प्राणस्त्रेधा विहितः तस्य प्राची दिक् शिरोऽसौ
चासौ चर्मर्षी । अथास्य प्रतीची दिक् पुच्छमसौ चासौ
च सकथ्नी दक्षिणा उदीची च पार्श्वं द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षं
मुदरमियमुरः स एषोऽप्यु प्रतिष्ठितो यत्र क्व चेति तदेव
प्रतिष्ठित्येवं विद्वान् ।

अस्मै कं सुखम् एव पुनः भवति—सुखे जने च कर्मिति नाम-
सामान्यात् ।

आपः वा अर्कः—तेजोऽधिष्ठानत्वात् । तत् तस्मात् यत् अपां
शरद्भव शरः दध्नुव मण्डभूतम् आसीत् तत् समहन्यत संघातम् आप-
द्यत । सा पृथिवी अभवत्, तस्याम् उत्पादितायां सृत्युः अश्राम्यत्
अमयुक्तः बभूव । श्रान्तस्य तस्य तप्तस्य सन्तप्तस्य तेजः रसः तेजएव
रसः सारः अग्निः भूत्वा निरवर्त्तत निष्क्रान्तवान् ।

स सृत्युः आत्मानं त्रेधा त्रिप्रकारं व्यकुरुत विभक्तवान् । कथम् ?
आदित्यं तृतीयम् अग्निवायुपेक्षया, वायुं तृतीयम् अग्न्यादित्यापेक्षया,
अग्निं तृतीयं वायुादित्यापेक्षया—“निरवर्त्तताग्निः” इति कथनात्
अग्निं तृतीयमिति नोक्तं स्पष्टम् । स एष प्राणः अग्निवायुादित्यरूपः
त्रेधा विहितः कृतः । तस्य त्रेधाभूतस्य प्राची दिक् शिरः असी च
असी च ऐशान्याग्नेयी ईर्ष्वर्षी वाह् । अथ अस्य प्राची दिक् पुच्छं
जघन्यभागः असी च असी च वायव्यनैर्ऋत्यौ सकथ्नी सकथिनी ;
दक्षिणा च उदीची च पार्श्वं, द्यौः पृष्ठम्, अन्तरिक्षम् उदरम्,
इयं पृथिवी उरः । स एष अप्यु प्रतिष्ठितः । एवं विद्वान् जानन्

सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायतेति स मनसा वाचं मिथुनं समभवत् अशनाया मृत्युस्तद्यद्वेत् आसीत् स संवत्सरोऽभवत् । न ह पुरा ततः संवत्सर आस तमेतावन्तं कालमबिभः । यावान्त्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत । तज्जातमभिव्याददात् स भाष्करोत् सैव वागभवत् ।

स ऐक्षत यदि वा इममभिमथ्ये कनीयोऽन्नं करिष्ये इति स तथा वाचा तेनात्मनेदं सर्व्वमसृजत यदिदं किञ्चर्ची यजुषि सामानि हन्दांसि यज्ञान् प्रजाः पशून् । स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमप्रियत सर्व्वं यत्र क्व च एति गच्छति तत् एव तत्र एव प्रतितिष्ठति स्थितिं लभते ।

स अशानाया मृत्युः द्वितीयः मे मम आत्मा शरीरं जायेत उत्पद्येत इति अकामयत । स एवं कामयित्वा मनसा पूर्व्वीत्यन्नेन वाचं मिथुनं हन्वं समभवत् समभावयत् कृतवान्—“त्रयीविहितं सृष्टिकर्म मनसाऽन्वालोचयत्” इति भाष्यकारः । तत् तत्र मिथुने यं रेतः बीजम् आसीत् स संवत्सरः अभवत् । ततः पुरा तत्पूर्व्वं न पुनः संवत्सरः आस । तं बीजभूतं एतावन्तं कालं स अबिभः भूतवान् पुष्टिमस्थासाधयत् । यावान् संवत्सरः तावतः कालस्य परस्तात् तं बीजभूतम् असृजत सृष्टवान् कुमारकारेण सः । तं जातं स अभिव्याददात् विदीर्णसुखं कृतवान् स कुमारः भाष् इति शब्दमकरोत् । सा एव वाक् अभवत् ।

स मृत्युः ऐक्षत पर्यालोचयत्—यदि वा इमं कुमारम् अभिमंस्त्रे भक्षणाय अभिलष्ये, कनीयः अल्पम् अन्नं करिष्ये इति । एवमालोचयन् स तथा वाचा तेन आत्मना मनसा इदं सर्व्वं स्थावरजङ्गमम्

वा असीति तददितेरदितित्वं सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान् भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेद ।

सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति । सोऽश्राम्यत् स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्य्यमुदक्रामत् । प्राणा वै यशो वीर्य्यं तत् प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं प्रव्यितुमधियत तस्य शरीरएव मन आसीत् ।

ठ, आ, ३।२।१—७ ।

सोऽकामयत मेध्यं मद्ददत् स्यात् इत्यादि (२।१३) ।

११ । आत्मैवेद्मग्र आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवीच्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत् असृजत यदिदं किञ्च—ऋचः यजुषि सामानि हृन्दांसि यज्ञान् प्रजाः पशून् । स यत् यत् एव असृजत तत् तत् अक्षुं भक्षयितुम् अधियत धृतवान् । यस्मात् सर्वं वै स अत्ति इति तत् तस्मात् अदितेः अदितिनान्नः अदितित्वं तस्य सृत्वोः प्रसिद्धम् । स सर्वस्य एतस्य अत्ता भवति, सर्वम् अस्य अन्नं भोग्यं भवति यः एवम् एतत् अदितेः अदितित्वं वेद जानाति ।

भूयसा महता यज्ञेन भूयः पुनरपि यजेय इति स सृत्वुः अकामयत । स अश्राम्यत् अममनुभूतवान् । स तपः अतप्यत ज्ञानशक्तिम् उदभावयत् । श्रान्तस्य तप्तस्य तस्य यशः वीर्य्यम् उदक्रामत् निःसृतवत् । प्राणाः चक्षुरादयः वै एव यशः वीर्य्यम्, तत् तस्मात् प्राणेषु उत्क्रान्तेषु शरीरं प्रव्यितुम् उच्छूनभावं गन्तुम् अधियत पारध्वम् । तस्य शरीर एव मनः आसीत्, तत्रैव व्यापृतं तत् ।

एवं व्यापृतं किमकरोत् “सोऽकामयत मेध्यं मद्ददत् स्यात्” इत्यादि (२।१३) ।

११ । सृत्वोश्चराचरान्तुत्वेन परब्रह्मण्यैक्यं सृष्टृत्वज्ञाभ्यदधात् ।

ततो ऽहन्नामाभवत् तस्मादथेतर्हामन्वितोऽहमित्येवाय
उक्त्वाऽथान्यन्नान् प्रब्रूते यदस्य भवति स यत् पूर्वीऽस्मात्
सर्व्वस्मात् सर्व्वान् पाप्मन औषत्तस्मात् पुरुष औषति ह
वै स तं योऽस्मात् पूर्वीं बुभूषति य एवं वेद ।

सोऽविभेत्तस्मादेकाकी विभेति स हायमीच्छाञ्चक्रे यन्म-
दन्यन्नास्ति कस्मान्नु विभेमीति ततएवास्य भयं वीयाय
कस्माद्द्विभेष्यत् द्वितीयाहै भयम्भवती ।

सस्मति स्रष्टं परात्मना परिष्वक्तस्य भोक्तुरुक्षे खेनाह आर्कैर्वति । सृष्टेः
प्राक् इदं दृश्यमानं जगत् आत्मा एव पुरुषविधः पुरुषाकारः शिरः-
पाश्चादिमान् आसीत् । स पर्यालोच्य आत्मनः अन्यत् न अपश्यत् ।
स आदिपुरुषः अहम् अस्मि इति अये व्याहरत् । ततः अहं नामा
अभवत् । तस्मात् एतर्हि एतस्मिन् काले अपि आमन्वितः कस्व-
मित्पुक्तः अये अहम् इत्येव उक्त्वा अथ अनन्तरम् अन्यत् यत् नाम
अस्य भवति तत् ब्रूते । यत् यस्मात् स सर्व्वस्मात् अस्मात् पूर्व्वः प्रथमः
सन् सर्व्वान् पाप्मनः देहागतमालिन्यानि (६।८) औषत् अदहत् । यः
पुरुषः जीवः अस्मात् सर्व्वस्मात् पूर्व्वः प्रधानः बुभूषति भवितुमिच्छति
स ह वै तं पाप्मानं मालिन्यम् औषति दहति । कोऽसौ ?
यः एवम् आदिपुरुषस्य स्वकार्य्यमाधनाय पापदहनव्यापारं वेद
जानाति ।

स अविभत् भीतोऽभवत् । तस्मात् अस्यत्वेऽपि एकाकी विभेति
भीतो भवति । सोऽयम् पुनः आदिपुरुषः ईशानं चक्रे पर्यालोचितवान्
—यत् यस्मात् मदन्वत् न अस्ति, कस्मात् तु विभेमि इति । ततः
एवं पर्यालोचनानन्तरम् एव अस्य भयं वीयाय विस्मष्टम् अपगतवत् ।
कस्मात् हि स अमेष्यत्, द्वितीयात् वै निश्चितं भयं भवति ।

स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीय-
मैच्छत् । स हैतावानास यथा स्त्रीपुमांसी सम्परिवृत्तौ
स इममेवात्मानं द्वेषा पातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां
तस्मादिदमर्द्धदृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्त-
स्मादयमाकाशः । स्त्रिया पूर्यते एव तां समभवत्ततो
मनुष्या अजायन्त । सोह्यमीक्षांचक्रे कथं नु आत्मन-
एव जनयित्वा सम्भवति हन्त तिरोसानीति सा गौरभ-
वदृषभ इतरस्तां समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त वड-
वेतराभवदश्वदृष इतरो गर्हभौतरा गर्हभइतरस्तां
समेवाभवत्तत एकशफभजायताऽजेतरा भवद्वस्त इतरो-
ऽविरतरा मेष इतरस्तां समेवाभवत्ततोऽजाऽवयोऽजा-
यन्तैवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तत् सर्व-
मसृजत ।

स वै पुनः न एव रेमे न रतिम् अन्वभवत् । तस्मात् अद्यत्वेऽपि
एकाकी न रमते । स द्वितीयम् ऐच्छत् । स ह पुनः एतावान्
एतत्परिमाणः आस बभूव यथा स्त्रीपुमांसी संपरिवृत्तौ यत्परिमाणी
स्याताम् । स इमं परिवृत्तस्त्रीपुरुषप्रमाणम् एव आत्मानं द्वेषा
अपातयत्, पातितवान् । ततः पातनात्—पातेर्डितिरिति शाब्दिकाः—
पतिः च पत्नी च इति संज्ञे अभवताम् । तस्मात् स्वः आत्मा पतिपत्नयोः
परिणयात् प्राक् इदं दृश्यमानम् अर्द्धदृगलम् अर्द्धविदलम् इव इति
पुनः आह स्म उक्तवान् याज्ञवल्क्यः । तस्मात् अयम् आकाशः पुरुषार्ध-
सिद्धः स्त्रिया स्व्यर्धेन पूर्यते एव । तां परिवृत्तस्त्रीपुरुषप्रमाणादात्मनः
सम्भूतां सं मिथुनभावम् अभवत् अगच्छत् उपगतवान् स आदिपुरुषः
ततः मनुष्याः अजायन्त । उह उहह—आत्मानं सम्बोध—सा इयम्

सोऽवेदहं वाव सृष्टिरस्माहृत् हीदृत् सर्व्वमसृ-
ज्जीति ततः सृष्टिरभवत् सृष्ट्यात् हाऽस्यैतस्यां भवति य
एवं वेद ।

अथेत्यभ्यसन्यत् स मुखाच्च योनिर्हस्ताभ्याञ्चाग्निमसृ-
जत तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतीऽलोमका हि योनि-
रन्तरतः । तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजित्येकैकं देवमेत-

ईक्षांचक्रे पर्यालोचयामास—कथं नु मा माम् आत्मनः जनयित्वा
उत्पाद्य सश्रवति उपगच्छति ? इन्त तिरोसानि तिरोभवानि जाल्म-
न्तरेण प्रच्छन्ना भवानि इति । सा गौः अभवत्, इतरः आदिपुरुषः
ऋषभः वृषभः सन् सम्—मियुनभावमेव—अभवत् अगच्छत्, ततः
गावः अजायन्त इतरा वड्वा अभवत्, इतरः अश्ववृषः, इतरा गर्हभी
इतरः गर्हभः सन् तां सम् एव अभवत् उपागच्छत्, ततः एकशफम्
एकशूरम् अश्वश्वतरगर्हभाख्यं एवम् अजायत । इतरा अजा अभवत्
इतरः वस्तः, इतरा अविः इतरः मेषः सन् तां सम् एव अभवत् उपा-
गच्छत् ततः अजावयः अजाश्च अवयश्च अजायन्त । एवम् एव आपि-
पीलिकाभ्यः यत् इदं किञ्च मियुनं तत् सर्व्वम् असृजत ।

स आदिपुरुषः अवेत् अभावयत्—अहं वाव सृष्टिः अस्मि, अहं
हि इदं सर्व्वम् असृष्टिं सृष्टवान् अस्मि इति । ततः अस्मात् भावनात्
स सृष्टिः सृष्टिसंज्ञकः अभवत् । यः एवम् आत्मानं सृष्टित्वेन वेद स
अस्य आदिपुरुषस्य एतस्यां सृष्ट्यां भवति तद्वत् ।

अथेति अनेन प्रकारेण इति स सुखे हस्ती प्रक्षिप्य अभ्यसन्यत्
आभिसुख्येन मथितवान् । सुखात् च हस्ताभ्यां च योनिः अग्निम्
असृजत । तस्मात् एतत् उभयं हस्ती च सुखं च अन्तरतः अलोम-
कम् । कथमेव अभवत् ? हि यस्मात् योनिः अन्तरतः अलोमका—
तदुभयोरीनिस्त्राभाव्यात् तथाभवदिति भावः । यत् इदं वचः—

स्यैव सा विसृष्टिरेषः उ ह्येव सर्व्वे देवाः । अथ यत् किञ्चेदमार्द्रं तद्वेतसोऽसृजत तद् सोम एतावद्वा इदं सर्व्वमन्नञ्चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । यच्छे यसो देवानसृजताथ यन्नमर्त्यः सन्नसृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्यां हास्यैतस्यां भवति यएवं वेद ।

तद्देदं तच्चैव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौनामायमिदं रूपं इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामायमिदं रूपं इति स एष इह प्रविष्ट आनखायेभ्यो यथा चुरः चुरधानेऽवहितः

अमुं यज अमुं यज इति एकैकं देवं याज्ञिकाः आहुः तत् एतस्य आदिपुरुषस्य एव विसृष्टिः—“एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति” (ऋक् १५, १६४ सू, ४६ ऋक्) इति वैदिकन्यायेन—देवभेदः । एष उ हि एव सर्व्वे देवाः । अस्य यत् किञ्च इदम् आर्द्रं द्रवात्मकं तत् रेतसः स असृजत, तत् द्रवात्मकं वस्तु सोमः एव अन्नं च अन्नादः च एव । इदं सर्व्वम् एतावदेव नातोऽधिकम् । कथम् ? सोमः एव अन्नम्, अग्निः अन्नादः । सा एषा ब्रह्मणः हिरण्यगर्भस्य अतिसृष्टिः सृष्टेरुत्कर्षः । का सा ? यत् यस्मात् श्रेयसः प्रशस्यतरात् आत्मनः देवान् असृजत । कथमतिसृष्टिरिति सिद्धान्तः ? यत् यस्मात् मर्त्यः मरणधर्म्या सन्—आत्मनः पाप्मान् दग्ध्वा—असृतान् अमरान् देवान् असृजत, तस्मात् अतिसृष्टिः । यः एवम् अस्य आदिपुरुषस्य अतिसृष्टिं वेद, स एतस्याम् अतिसृष्ट्यां भवति तद्वत् ।

मूले किमासीत् कथं वा जगदाकारेण तस्याभूदभिव्यक्तिस्तादाह तद्देदम् इति । इ ऐतिह्ये । तत् इदं परोक्षापरोक्षं जगत् तर्हि तस्मिन् काले अव्याकृतम् अनभिव्यक्तम् आसीत् । तत् अव्याकृतम्—

स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तन्न पश्यन्ति । अकृतस्यो
 हि स प्राणनेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक् पश्यन् चक्षुः
 शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव ।
 स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृतस्यो ह्येषोऽत
 एकैकेन भवत्यात्मैत्योवोपासोतात्र ह्येते सर्व्वं एकं
 भवन्ति । तदेतत् पदनौयमस्य सर्व्वस्य यदयमात्मानेन
 ह्येतत् सर्व्वं वेद । यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्त्तिं
 श्लोकं विन्दते य एवं वेद । बृह, ३।४।१—७ ।

असीनामा अयम्, इदंरूपः अयम् इति—नामरूपाभ्याम् एव व्याक्रि-
 यत अभिव्यक्तमभवत्—“वि आ अक्रियत विस्पष्टं नामरूपविशे-
 षावधारणमर्थ्यादं व्यक्तीभावमापद्यत” । तत् तस्मात् एतर्हि एतस्मिन्
 काले अपि इदं जगत्—असीनामा अयम् इदंरूपः अयम् इति—
 नामरूपाभ्याम् एव व्याक्रियते अभिव्यक्तीभवति । व्यक्तीभवतीति
 निर्द्धारणात् जीवपरिष्वक्त्वनिरपेक्षमिदं व्यक्तीभवनमिति वा बुध्येतीति
 वारणाय स्पष्टमुच्यते—स एष इह प्रविष्टः आनखायेभ्यः—“तत्
 मृष्ट्या तदेवानुप्राविश्वत्” (८।५) इतिवत् । यदि प्रविष्टएव स, तत्
 कथं न दृश्यते, तत् कारणमाह—यथा क्षुरः क्षुरधाने क्षुरकोशे
 आहितः प्रविशितः स्यात्, यथा वा विश्वम्भरः अग्निः विश्वम्भरकुलाये
 स्वयोनिकाष्ठादी, तथा तम् आत्मानं न पश्यन्ति जनाः । एवं
 प्रच्छन्नत्वेऽपि तत् क्रियया तद्दर्शनं सम्भवतीति निर्द्दिशति । स हि
 अकृतस्यः असमस्तः, अतः प्राणन् एव प्राणः नाम भवति, वदन् वाक्,
 पश्यन् चक्षुः, शृण्वन् श्रोत्रं, मन्वानः मनः, तानि एतानि अस्य आत्मनः
 क्रियानामानि एव—“रूपं रूपं प्रतिरूपः” (५।६) इति श्रौतन्यायेन ।
 हि यस्मात् एष आत्मा अतः प्राणनादिक्रियासमुदायञ्च एकैकेन
 अकृतस्यः असमस्तः भवति, तस्मात् स यः अतः प्राणनादि-

१२ । तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तोमनुष्या मन्यन्ते । किमु तद्ब्रह्मविद्यस्मात्तत् सर्वमभवदिति ।

ब्रह्म वा इदमद्य आसीत् तदात्मानमेवावित् । अहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तत् सर्वमभवत् । तद्योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां तद्वैतत् पश्यन्नृषिर्वाग्देवः प्रतिपदेऽहं मनु- भवत् सूर्यश्चेति । तदिदमप्येतर्हि य एव वेदाहं

क्रियातः एकैकं प्राणं चक्षुरिति वा उपास्ते न स वेद न स जानाति इति अतः प्राणादिकं परिहाय आत्मा इति एव उपासीत् । कथम् ? अत्र आत्मनि एतं सर्वं एकम् अभिन्नं भवन्ति । यत् यस्मात् अस्व सर्वस्व अयम् आत्मा, तत् तस्मात् एतत् आत्मस्वरूपं पदनीयं गमनीयं प्राप्यम् । हि अतएव अनेन आत्मस्वरूपेण एतत्सर्वं वेद जानाति । कथम् ? यथा हि पदेन गवादिखुराङ्गितदेशेन तदङ्गमनुमूल्य उद्दिष्टं पश्वादि अनुविन्देत् लभेत, एवं यः एवम् आत्मस्वरूपं वेद जानाति स कीर्तिं ख्यातिं श्लोकं गुणवर्णनं विन्दते लभते ।

१२ । जीवप्रवेशं विना सृष्टिर्न सम्भाव्यतेऽतस्तदेवाग्रे प्रोक्तं सम्यग्नि प्रवेष्टुः परब्रह्मणीमुख्यं सृष्टिकर्तृत्वं वक्तुमाह तदिति । तत्— वक्ष्यमाणमनन्तरवाक्येऽवद्योत्यं वसु—आहुः ब्रह्मविदः । ब्रह्मविद्यया—ब्रह्म परमात्मा तत् यया वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तथा—सर्वं निरवशेषं भविष्यन्तः भविष्याम इत्येवं मनुष्याः यत् मन्यन्ते, किमु तत् ब्रह्म अवेत्, यस्मात् तत् ब्रह्म सर्वम् अभवत् ?

ब्रह्मानुरूपास्तदुपासकाभविष्यन्ति । ब्रह्म चेदात्मज्ञानेन सर्व- मभवत्, तदा तज्ज्ञानिनोपासकानामपि सर्वात्मता भवितुमर्हतीति प्रश्नोऽयं 'किमु' तत् इति । तदुत्तरेऽभिदधाति—अग्रे सृष्टेः प्राक् ब्रह्म एव आसीत्, तत् आत्मानम् एव न वस्वन्तरम्—अहं ब्रह्म अस्मि

ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च
नाभूत्या ईशते । आत्मा ह्येषां स भवति । अथ
योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद
यथा पशुरिव ॥ स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो
मनुष्यं भुञ्जुरिवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनक्तौकस्मिन्नेव
पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न
प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ।

इति अवेत् ज्ञातवान् । तस्मात् तत् ब्रह्म सर्वम् अभवत् । ब्रह्म-
व्यतिरिक्तं न यतः किञ्चन आसीत् ; अतस्तत् स्वयमेव—अहं ब्रह्मा-
स्मीति—चिच्छक्तेर्विषयः । अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं तस्य नित्यं न
तु कालोत्पन्नम् । अवेत् इति कालनिर्देशश्चिच्छक्तेरभिव्यक्त्या सृष्ट्या-
रम्भबुद्धिस्वरूपाय । यतो न वस्त्वन्तरम् आसीत् यदिदं किञ्च तत्
सर्वं ब्रह्म स्वयमभवत् । “नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत” इत्युक्त्वात्र पुनः
“तत् सर्वमभवत्” इत्युक्तिः पूर्वापरविरोधसुहावयेत् यदि न सर्वत्र
वेदान्तवाक्यानां समन्वयो घटेत । नामरूपे न चिच्छक्तेरनात्मभूते,
अतो व्याकृतं सर्वं तत्स्वरूपत्वात् ब्रह्मेति निर्देशः कार्यकारणयोरनु-
न्यत्वात् । देवानां मध्ये यः यः तत् तत्र प्रत्यदुष्यत स एव तत् ब्रह्म
अभवत् तेनैक्यमापत्, तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां—यो यस्तत्
प्रत्यदुष्यत तत् अभवत् । तत् एतत् एव कृतकत्वत्वं पश्यन् ऋषिः
वामदेवः प्रतिपेदे प्रतिपन्नवान्—अहं मनुः अभवम्, सूर्यः च इति ।
तत् इदं ब्रह्म सर्वभूतानुप्रविष्टम् एतर्हि अस्मिन् काले यः एवं वेद—
अहं ब्रह्म अस्मि इति, स इदं सर्वं भवति । तस्य कृतार्थस्य अभूत्ये
तद्भावाभावाय देवाः न ईशते न समर्थाः भवन्ति, किमु न अन्ये ।
कथमेवं भवति ? हि यस्मात् स एषां सर्वेषाम् एकात्मत्वेन आत्मा
भवति । कथमेतदेकात्मत्वं न देवानां प्रियं भवति तत्कथयति—अथ

ब्रह्म वा इदमय आसीदेकमेव तदेकं सन्न व्यभवत् ।
 तच्छ्रेयोरूपमेत्यसृजत क्षत्रं यान्ये तानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो
 वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति ।
 तस्मात् क्षत्रात् परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्ता-
 दुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यज्ञो दधाति सैषा क्षत्रस्य
 योनिर्यद्ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मै-
 वान्तत उपनिश्रवति स्वां योनिं य उ एनं हिनास्त
 स्वां स योनिमृच्छति स पापीयान् भवति यथा श्रेया-
 मं हिंसित्वा ।

अन्यः अमी अन्यः अहम् अस्मि इति यः अन्यां देवताम् उपास्ते न स
 वेदं जानाति, यथा पशुः एव स देवानाम् । यथा पुनः बहवः पशवः
 मनुष्यं भुञ्जाः पक्षयैः पुष्पीयुः एवम् एकैकः पुरुषः देवान् भुनक्ति
 पुष्णाति । एकस्मिन् एव पशौ आदीयमाने व्याघ्रादिना ह्ययमाणि
 अप्रियं भवति, किमु बहुषु अपह्ययमाणिषु । तस्मात् एषां देवानां
 तत् न प्रियं यत् मनुष्याः एतत् ब्रह्मात्मतत्त्वं विद्युः जानीयुः—तथा
 सति तेषां भोगक्षतेः ।

देवयजनपरवर्णविभाग उच्यते—इदं चातुर्वर्ण्यं अये एकम्
 एव ब्रह्म आसीत् अभिन्नभावेन । अतएव महाभारते—“न विशेषो-
 ऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् । ब्रह्मणा पूर्व्यसृष्टं हि
 कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥” इति । तत् एकं सत् न व्यभवत् न विभूत-
 वत्, कर्मणि न प्रशङ्कोत् । ततः तत् ब्रह्म यैोरूपं प्रशस्तरूपं क्षत्रम्
 अत्यसृजत अतिशयेन सृष्टवान् । यानि एतानि देवत्रा देवेषु क्षत्राणि
 तानि—इन्द्रः वरुणः सोमः रुद्रः पर्जन्यः यमः मृत्युः ईशानः इति ।
 तस्मात् अतिशयेन सृष्टत्वात् क्षत्रात् परं श्रेष्ठं न अस्ति—ब्राह्मणा-
 नामपि नियन्तृत्वात् । तस्मात् राजसूये क्षत्रियं मधस्त्यम् अधस्तात्

स नैव व्यभवत् स विश्वमसृजत यान्ये तानि देव-
जातानि गणश्च आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे-
देवा मरुत इति ।

स नैव व्यवभवत् स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै
पूषियं ह्रीदं सव्यं पुष्यति यदिदं किञ्च ।

स नैव व्यभवत् ऋयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्
क्षत्रस्य क्षत्रं यद्वर्णस्तस्मात् धर्मात् परं नास्त्यथो अबली-

अधःस्थः सन् ब्राह्मणः—‘ब्रह्मन्’ इति आमन्वितः ऋत्विक्—उपास्ते—
“त्वं ब्रह्मासि” प्रत्युत्तरं । सुतरां क्षत्रे एव तद्यशः तस्यात्मनः यशः
ब्रह्मत्वरूपं दधाति । एवमपि यत् यस्मात् ब्रह्म क्षत्रस्य सा एषा
योनिः उद्भवस्थानं तस्मात् यद्यपि राजसूये राजा परमतां श्रेष्ठतां
गच्छति प्राप्नोति तथापि अन्ततः राजसूययज्ञान्ते ब्रह्म स्वयोनिं
प्रकाशस्थानं ब्राह्मणं पुनः आश्रयति । सुतरां यः राजा एनं ब्राह्मणं
हिनस्ति न्यग्भावेन पश्यति स स्वां योनिं प्रभवस्थानम् ऋच्छति
इन्ति । अयोसं प्रशस्ततरं हिंसित्वा यथा तथा स पापीयान्
भवति ।

स वर्णप्रवर्त्तयिता न एव व्यभवत्—कर्म्मणि नैवाशक्तोत् । स विश्वं
वैश्वम् असृजत । यानि एतानि देवजातानि देवजातिभेदाः गणश्च
गणं गणम् आख्यायन्ते तानि—वसवः, रुद्राः, आदित्याः विश्वेदेवाः
मरुतः इति ।

स वर्णप्रवर्त्तयिता नैव व्यभवत् । स शौद्रं पूषणं सेवया पोषकं
वर्णम् असृजत । इयं पृथिवी वै पूषा । कथम् ? इयं हि इदं सव्यं
पुष्यति यत् इदं किञ्च ।

स वर्णप्रवर्त्तयिता वर्णसृजनेन न एव व्यभवत्, तत् तस्मात् अयो-
रूपं धर्मम् अत्यसृजत । तत् एतत् धर्मं यत् यस्मात् क्षत्रस्य

यान् बलीयात् समाशंसते धर्मेण यथा रात्रैवं वो वै
स धर्मः सत्यं वै तत् तस्मात् सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं
वदतीति धर्मं वा वदन्त् सत्यं वदतीत्येतद्वैतदुभयं
भवति ।

तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्मा-
भवत् ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः
शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नाविव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे
मनुष्येष्वेताभ्यात् हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् । अथ यो ह
वा अस्माल्लोकात् स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो
न भुनक्ति यथा वेदोऽननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदिह वा
अप्यनेवंविद् महत् पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यान्ततः चीयत
एव आत्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोक-
नियन्तुः क्षत्रं नियन्तु, तत् तस्मात् धर्मात् परं न अस्ति । अथ
राज्ञा यथा, तथा धर्मेण अवलीयाम् बलीयांसम् आशंसते जितुं काम-
यते । किमसौ धर्मः ? यः एव स धर्मः सत्यम् एव तत्, तस्मात्
सत्यं वदन्तं जनं धर्मं वदति इति, धर्मं वा वदन्तं सत्यं वदति इति
आहुः विवेकिनः । हि यस्मात् श्रेयोरूपं धर्मम् एव एतत् उभयं
धर्म-सत्यरूपं, तस्मात् भवति—सिद्धयति धर्मात्परं न इति ।

तत् एतत् ब्रह्म क्षत्रं विट् शूद्रः चातुर्वर्ण्यम्, देवेषु अग्निना एव
ब्रह्म अभवत्, मनुष्येषु ब्राह्मणः ब्राह्मणस्वरूपेण, क्षत्रियेण क्षत्रियः
इन्द्रादिदेवाधिष्ठितः, वैश्येन वैश्यः वसुरुद्रादिदेवाधिष्ठितः । शूद्रेण
शूद्रः पृथिव्यधिष्ठितः । हि यतः एताभ्याम् अग्निश्च ब्राह्मणश्चेति
रूपाभ्यां ब्रह्म अभवत्, अतः देवेषु अग्नी एव मनुष्येषु ब्राह्मणे एव
लोकम् इच्छन्ति । अथ यः पुनः स्वं लोकम्—“एषोऽस्य परमोलोकः”
(५।३।५८५) इति—परं ब्रह्म अदृष्ट्वा अपरोक्षम् अकृत्वा अस्मात्

मुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते अस्माद्धेवात्मनो यद्यत्
कामयते तत्तत् सृजते । वृ, आ, ३।४।६—१५ ।

अथ अयं वा आत्मा इत्यादि (२।१५) ।

१३ । आत्मेवेदमय आसीदेकएव सोऽकामयत
जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वी-
येत्येतावान् वै कामो नेच्छंश्च नातो भूयो विन्देत्तस्मा-
दथ्ये तर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ

लोकात् प्रैति, स अविदितः स्वलोकानभिज्ञः एनम् आत्मानं न
भुनक्ति न पालयति । वेदः वा अननूक्तः अनधीतः, इह यत् अन्यत्
वा कृष्यादि कर्म तत् अकृतं येन स यथा तथा, अपि चेत् अनिर्विदु
महत् पुण्यं कर्म करोति अथ तत् पुनः अन्ततः अन्ते क्षीयते एव ।
आत्मानम् एव लोकम् उपासीत । स यः आत्मानम् एव लोकम्
उपास्ते, न पुनः अथ कर्म क्षीयते, अस्मात् हि आत्मनः यत् यत्
कामयते तत् तत् सृजते लभते ।

अथ अयं वा आत्मा इत्यादि (२।१५) ।

१३ । “स वै नैव रिमे” (८।११) इति सामान्यतो यद्युक्तं तदेव
विशेषेण प्रदर्शयते आत्मेति । इदं जायादिकं यत् किञ्चन दृश्यते अग्रे
जन्मकाले एकः आत्मा एव आसीत् । यदि जायादिकं सर्व्वं तद-
भिद्यं तत् कुतस्तेषां स्वातन्त्र्यमासीत् ? स आत्मा अकामयत—जाया
मे स्यात्, अथ प्रजायेय प्रजारूपेण उत्पद्येय, वित्तं मे स्यात्, अथ कर्म-
कुर्वीय इति एतावान् एव कामः जीवस्याभिलषितविषयः । क्व
नैतावतोऽधिकः ? न इच्छन् च एतावानेव भवत्विति अविच्छन्नपि, न
अतः भूयः अधिकं विन्देत् लभेत, तस्मात् अपि एतर्हि एतस्मिन् काले
जीवः कामयते—जाया मे स्यात्, अथ प्रजायेय, अथ वित्तं मे स्यात्,
अथ कर्म कुर्वीय इति । यावत् अपि एतेषां जायादीनाम् एकैकं न

वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं
न प्राप्नोत्वक्तृत्वात् एव तावन्मन्यते तस्यो क्तृत्वात्ता मन-
एवास्यात्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं
चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं दैवम् श्रोत्रेण हि तच्छृणो-
त्यात्मैवास्य कर्माऽऽत्मना हि कर्म करोति स एष प्राङ्गो
यज्ञः पाङ्कः पशुः पाङ्कः पुरुषः पाङ्कमिदम् सर्वं यदिदं
किञ्च तदिदम् सर्वमाप्नोति य एवं वेद । ३।४।१७ ।

१४ । चयं वा इदं नाम रूपं कर्म तेषां नाम्नां
वागित्येतदेषामुक्त्यमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति ।
एतदेषाम् सामैतद्वि सर्व्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्वि
सर्वाणि नामानि विभर्त्ति ।

स प्राप्नोति, तावत् स अक्तृत्वात् असमस्तः एव मन्यते । तस्य क्तृत्वात्ता
उ पुनः जायादिकं विनापि—अस्य जीवस्य मनएव आत्मा—पतिः
यजमानः सर्व्वविधकार्य्यकरणप्रवृत्तिसहायत्वात्, वाक् जाया—मनो-
ऽनुगामित्वात् तस्याः, प्राणः प्रजा—वाक्जनसाभ्यां चेष्टाया उत्पत्तेः,
चक्षुः मानुषं वित्तम् । कथम् ? हि यस्मात् चक्षुषा तत् वित्तं
विन्दते लभते । श्रोत्रं हि दैवं वित्तम् । कथम् ? हि यस्मात्
श्रोत्रेण तत् वित्तरूपं वेदादिकं शृणोति । आत्मा देहः एव अस्य
जीवस्य कर्म । कथम् ? हि यस्मात् आत्मना देहेन कर्म करोति ।
स एष पाङ्कः—मनआदिपञ्चभिर्निवृत्तः—यज्ञः, पाङ्कः पशुः—
यज्ञोपकरणम्, पाङ्कः पुरुषः यज्ञानुष्ठाता । किं बहुना यत् इदं
किञ्च तत् सर्व्वं पाङ्कम् । य एवं वेद स सर्व्वम् आप्नोति ।

१४ । नामरूपकर्मविषयकं तत्त्वं विशेषेणोच्यते षड्मिति ।
इदं जयत् चयं—नाम रूपं कर्म । तेषां नाम्नां वाक् इति एतत्
नामान्यम् एषां नाम्नाम् उक्त्यम्—वाचास्तुत्यानकारणम् । तदेतत्

अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्त्यमतो हि सर्वाणि
रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां सामैतद्धि सर्वैरूपैः सममेतदेषां
ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ।

अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्त्यमतो हि सर्वाणि
कर्मण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः
सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि विभर्ति ।
तदेतच्चयं सदेकमयमात्माऽऽत्मो एकः सन्नेतच्चयं तदेत-
दमृतं सत्येन ह्यन्नं प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं
ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः । ष, आ, ३।६।१—३ ।

प्रतिपादयति—हि यस्मात् अतः वाक्सामान्यात् सर्वाणि देवदत्त-
यज्ञदत्तादीनि नामानि उत्तिष्ठन्ति । एतत् वाक्सामान्यम् एषां
नामविशेषाणां साम । कथम् ? हि यस्मात् एतत् वाक्सामान्यं सर्वैः
नामभिः समम्—नाममात्रेण सम्बन्धवशादस्य । एतत् वाक्सामान्यम्
एषां नामविशेषाणां ब्रह्म अन्तर्भावकम् । हि यस्मात् एतत् सर्वाणि
नामानि विभर्ति ।

अथ रूपाणां चक्षुः इति एतत् सामान्यम् एषां रूपाणाम् अर्थम्
अभिधेयं—चक्षुर्विषयत्वेन सर्वेषां ग्रहणात् । तदेव प्रतिपादयति—
हि यतः अतः चक्षुःसामान्यात् सर्वाणि रूपाणि उत्तिष्ठन्ति । एतत्
चक्षुःसामान्यम् एषां रूपाणां साम । हि यतः एतत् सर्वैः रूपैः
समम्—रूपमात्रेण सम्बन्धवशादस्य । एतत् चक्षुःसामान्यं रूपाणां
ब्रह्म अन्तर्भावकम् । हि यस्मात् एतत् सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ।

अथ कर्मणाम् आत्मा शरीरः इति एतत् सामान्यम् एषां कर्म-
णाम् उक्त्यम्—शरीरादेव कर्मणामुत्थानस्योक्तत्वात् । तदेव प्रति-
पादयति—हि यतः अतः आत्मसामान्यात् सर्वाणि कर्माणि उत्ति-
ष्ठन्ति । एतत् आत्मसामान्यम् एषां साम । कथम् ? हि यस्मात्

१५ । अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
 बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाम् ।
 अजीह्वेकी जुषमानोऽनुशेते
 जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ श्वे, ४।५ ।

१६ । स्वभावमेके कवयो वदन्ति
 कालं तथान्ये परिमुह्यमानाः ।
 देवस्यैष महिमा तु लोके
 येनेदं भास्यते ब्रह्मचक्रम् ॥

एतत् सर्वैः कर्मभिः समम्—कर्ममात्रेण सम्बन्धवशादस्य । एतत्
 आत्मसामान्यम् एषां कर्मिणां ब्रह्म अन्तर्भावकम् । हि यस्मात् एतत्
 सर्वाणि कर्मणि विभर्त्ति । तत् तस्मात् एतत् त्रयं सत्—एकम् ;
 अयम् आत्मा शरीरम् उ पुनः एकः सन् एतत् त्रयम्—नामरूपकर्मा-
 त्मकत्वादस्य । तत् एतत्—त्रयाणामेकत्वम् एकस्य चित्तम्—असृष्टम्
 अविनाशि । कथम् ? सत्येन कृत्स्नम्—ब्रह्मणि विद्यमानाभ्यां नाम-
 रूपाभ्यां व्याप्तम् । एतदेव स्फुटतयोच्यते—प्राणः क्रियात्मकः एव
 असृष्टम्, नामरूपे—सत्यम्, ताभ्यां नामरूपाभ्यां प्राणः कृत्स्नः व्याप्तः ।

१५ । पराञ्चापराञ्च प्रकृतिं तदतीतं परं ब्रह्म च स्फुटतयाभि-
 दधाति अजामिति । बह्वीः प्रजाः सृजमानां, सरूपां समानाकारां
 स्वस्वरूपतया अभिन्नां, लोहितकृष्णशुक्लाम् त्रिजोत्त्रलक्षणाम्, एकाम्
 अजाम् अपरां प्रकृतिम् एकः अजः जीवः परा प्रकृतिः जुषमाणः
 सेवमानः अनुशेते भजते तस्याम् आसक्तः सन् तिष्ठति । अन्यः अजः
 नित्यबुद्धः परात्मा भुक्तभोगाम् भुक्ताः पालिताः भोगाः विषयाः यस्याः
 ताम् एनां जहाति निरस्तकुहकत्वात् त्यजति तदतीतः सन् तिष्ठति
 न तां जुषत इति भावः ।

१६ । भगवच्छक्त्यैव जगत् प्रवर्त्तमानमित्याह स्वभावमिति ।

येनावृतं नित्यमिदं हि सर्वं
 ज्ञः कालकारो गुणी सर्वविद्यः ।
 तेनेशितं कर्म विवर्तते ह
 पृथ्वाप्तेजोऽनिलखानि चिन्त्यम् ॥
 तत् कर्मकृत्वा विनिवर्त्य भूय-
 स्तत्त्वस्य तत्त्वेन समेत्य योगम् ।
 एकेन द्वाभ्यां त्रिभिरष्टभिर्व्या
 कालेन चैवात्मगुणैश्च सूक्ष्मैः ॥
 आरभ्य कर्माणि गुणान्वितानि
 भावांश्च सर्वान् विनियोजयेद् यः ।
 तेषामभावे कृतकर्मनाशः
 कर्मक्षये याति स तत्त्वतोऽन्यत् ॥

एके परिमुच्यमानाः भ्रान्ताः सन्तः जगत्कारणत्वेन स्वभावं तथा
 अन्ये कालं वदन्ति । लोके देवस्य परात्मनः एष महिमा माहात्म्यं
 येन इदं ब्रह्मचक्रं ब्रह्माण्डं जगत् भ्राम्यते वहमानम् अस्ति ।

येनेति । येन परात्मना हि इदं सर्वम् आवृतम्, स ज्ञः ज्ञान-
 स्वरूपः—स्वभावः पुनर्न तथा, कालकारः कालस्य प्रवर्तकः, गुणी
 कल्याणगुणसम्पन्नः, सर्वविद्यः सर्ववित् ; येन परात्मना ईशितं प्रेरितं
 कर्म क्रियामात्रं जगद्गुणमण्डिदिव्यापारः विवर्तते विविधाकारेण प्रका-
 शते ह खलु । पृथ्वाप्तेजोऽनिलखानि नित्यप्तेजोमहुरोमानि सर्व-
 मेतत् चिन्त्यं संशयास्पदं—कारणत्वेन यत् पूर्वमुक्तं तत् मूलकारणो-
 ज्जेखेनात्र मीमांसितव्यम् ।

तदेव मीमांसते तदिति आरभ्येति । तत् कर्म पृथिव्यादिकार्यं
 कृत्वा सृष्ट्वा विनिवर्त्य समालोच्य भूयः पुनः तत्त्वेन भूम्यादिना तत्त्वस्य

आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः
 परस्त्रिकालादकलोऽपि दृष्टः ।
 तं विश्वरूपं भवभूतमीदं
 देवं स्वचित्तस्थमुपास्य पूर्वंम् ॥
 स वृक्षकालाकृतिभिः परोऽन्यो
 यस्मात् प्रपञ्चः परिवर्त्ततेऽयम् ।
 धर्मावहं पापनुदं भगेशं
 ज्ञात्वात्मस्थममृतं विप्रवधाम् ॥

प्रवे, ६।१—६ ।

परतत्त्वस्य आत्मनः एकेन हाभ्यां चिभिः अष्टभिः वा कालेन सूक्ष्मैः
 आत्मगुणैः च योमं समेत्य सम्पाद्य, गुणान्वितानि सत्त्वादिगुणसम्भू-
 तानि कर्मणि क्रियाः आरभ्य सर्वान् भावान् विषयान् यः विनियो-
 जयेत् स्व-स्व-कर्मणि नियोजयेत्, स तेषाम् अभावे पूर्वोवस्थां प्रापिते
 कर्मक्षये क्रियाविलोपे कृतकर्मनाशः कृतात्मक्रियाशङ्क्युपसंहारः तत्त्वतः
 भूम्यादेः स अन्यत् विलक्षणं याति प्राप्नोति ।

आदिरिति । स आदिः, संयोगनिमित्तहेतुः संयोगानां सृज्यानां
 निमित्तं हेतुः च निमित्तोपादानकारणं, त्रिकालात् अतीतानागत-
 वर्त्तमानात् परः अतीतः, अकलः निष्कलः प्रपञ्चातीतः अपि दृष्टः
 दर्शनविषयः । तं विश्वरूपं विश्वाणि रूपाणि अस्य—“रूपं रूपं
 प्रतिरूपः” इति त्रैतन्यायात्—भवभूतम् उत्पत्तिहेतुभूतम्, इष्टं
 स्तवनीयं स्वचित्तस्य देवम् उपास्य यातीति पूर्वोणान्वयेन पूर्वं याति
 श्रेष्ठत्वं प्राप्नोति ।

स इति । यस्मात् प्रपञ्चः परिवर्त्तते विविधाकारं प्राप्नोति,
 धर्मावहं—धर्मः आवहति यस्मात्, पापनुदं पापापहर्त्तारं, भगेशम्

ऐश्वर्येण, अमृतं विश्वधाम विश्वाधारभूतं यं ज्ञात्वां पूर्वे यति,
स वृक्षकालाकृतिभिः वृक्षः संसारः संसाराकारेभ्यः कालाकारेभ्यः
परः अन्यः ।

•
•

पूर्वाध्याये परा प्रकृतिरभिहितोऽस्मिन् पुनरपरा । पराया यथा परिणामिन्त्रलं स्वरूपक-
मथापि बहुभवनं दृश्यते, तथैवापराया अपि । विचित्रतयोभयोः परिणामिन्त्रलमपि समानम् ।
तत् कथं परापरेति भिन्ना संज्ञा ? स्वरूपामिन्त्रलतारतम्येन । वदति यदा श्रुतिः—“न प्रश्नं
नाप्रश्नम्” (२।३।६८) इति तदा पराया युगपद्विचित्रविषयज्ञातृत्वमपरायाः पुनश्चातृत्वविरहितत्वं
सूचितम् । अस्या वैचित्र्ये यज्ञानादिकं प्रकटीभवति, तत् साक्षात्परस्यैव न त्वपराया, परायान्तु
पुनश्चानवैचित्र्यमेव जीवानु । एवं भेदकारणे सति कथमुभयोर्भगवत्प्रकृतित्वमभिन्नत्वम् ।
कीदृशं वैचित्र्यं जगिता ? स्वयं परएव । तज्ज्ञानशक्तावसति वैचित्र्ये वैचित्र्यसमागमस्य न
ध्रुवेणातु सम्भावना । यदि ततएव वैचित्र्यास्यागमः, तत् कथं तस्मिंस्तदारीपेऽसम्भ्रतिः ? स्थिरता-
भावान् । वर्णादीनां यदपि वस्तुनिर्हास्थिरत्वं भासते लीकट्टी, तथापि अथे अथे तेषामुप-
मानत्वं परीक्षाती भवति प्रतिपन्नम् । किमनेन स्थालमेधामाधाति ? स्वान्मृषालं यद्यपि
सर्वेषां वस्तुनामविशेषेण वर्णादिषु प्रकटनसामर्थ्यं दृश्यते । अतएवाह भाष्यकारः—“यच्च
यदात्मना यच्च न वर्तते, न तत् तच्च तत् उच्यते, यथा शिकताभ्यसौलम् । प्रागुत्पत्तेरन्यत्वाद्-
तुपन्नमन्यनन्वदेव कारणात् कार्यमित्यवगम्यते । यथा च कारणं ब्रह्म विषु कालेषु सत्त्वं न
व्यभिचरति, एवं कार्यमपि विषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति । एकश्च पुनः सत्त्वं, अतीऽप्यन-
न्वत् कारणात् कार्यस्य (२।१।१६) इति । “यएकवर्षो बहुधाशक्तियोगादध्वानेकान् निहिसार्धो
दधाति” (६।७) इत्यनया यदुक्तमिह तत् प्रतिपन्नम् । अत्र शक्ती विचित्रता, “निहिसार्धः” इति
निश्चेषेण तद्विचित्रतायानु यज्ञानादि प्रकाशमानं तत् स्वयं परात्मन इति सू- प्रतीयते ।
चैतन्यमात्मनि निरुध्य जगति केवलं शक्तिवैचित्र्यसंक्रामणं, वर्णादिवैचित्र्यं जगति निश्चिद्य
जीवात्मनि पुनश्चैतन्यसंयोजनं परस्यैव महिमा । कथं स एवमकरोदिति जिज्ञासा भूताधैवादि-
भिर्नापिच्छते । अतो नास्या अवकाशी वेदान्तेषु ।

१ । अत्र परस्य भूतधीनित्वं निर्द्धार्य ततः पृथिव्यादीनां निश्चलस्य विश्वस्य च सम्भवी विना-
यासेन सिद्धातीत्याह । सन्वयं तपसा सृष्टेः प्रकृतिर्धरति । तपो हि प्रयाससाध्यम् ; तत्र
सम्भवति परात्मनि, सुतरां प्रथमं जगदुत्पत्तिमप्रयाससाध्यत्वेनैवाचोदसिद्धत् । पश्चात् किं वा
वेदान्तानां समर्थमनुसृत्य ‘तपसा चैयते’ इत्युदसीसीत् ? तपसा बहुभवनसंवेदनाभिप्रेतं तपोऽधीनत्व-
मेव परस्वावश्यं स्वीकर्तव्यम् । ‘ज्ञानमयं’ तस्य तपइति वचनेन तपसस्तत्स्वरूपत्वं चेत्, मद्यटा
तस्य प्राचुर्यं पुनर्जीवज्ञानवत् सङ्गीचविकारमात्मनी ज्ञापयति । ज्ञानप्राचुर्येण ब्रह्मनिपचैयत
ईत्यपि पूर्ववदसमञ्जसं स्वरूपस्वरूपिणोर्भेदाद्यनेन स्वरुपाधीनत्वप्रथमानास्य । प्रथमं स्वरूपस्य
प्राचुर्यं, तेन प्राचुर्येण च ब्रह्मण्य उपचय, इति जीववत्तस्योपचितस्योपचितत्वं दर्शयति । एव-

मन्ववधार्यमिति तस्य विशेषणं न युज्यते । अट्टत्वाभिमानिनि तस्मिन् चटने पुनरात्मोपचय इति चेत्, तेनापि न दीषपरिहारी ब्रह्मण एवोपचयस्योक्तत्वात् । नैदं परं ब्रह्म कार्यं ब्रह्मेति चेत्, सर्वेषु वेदान्तत्वमाश्लेष्यते, तैर्जगत्कारणत्वेन ब्रह्मणो निर्दिष्टात्, तदिदमात्मस्य अट्टत्वविधिषाच्च । यत्र च तद्व्यतिरिक्तस्यात्मस्य अट्टत्वशङ्कीपतिष्ठते, तत्र स्वयमेव युतिर्व्याप्तान्तरिच तामपनुदति । यथा हि “नैवेह किञ्चनाय आसीत् सत्यु नैवेदमावतमासीत्” (८।१०) इत्यादी सत्युक्तस्य अट्टत्वशङ्का-निवारणाय “सोऽन्नचरत्” इत्युक्त्वा परात्मशक्त्याश्रयेण ततोऽवादिनां विष्टिरिति भण्यते । यथा वा “आत्मैवेदमय आसीत् पुरुषविधः” (८।११) इत्यत्र जीवकृतस्य अट्टत्वनिरासाय “तद्वेदं तर्ह्यव्याजतमासीत्” इत्यादिना युत्यन्तरणान्वयात् जीवपरिवृत्तः परात्मन उल्लेखः । अतएव भाष्यकार आह—“नामरूपयोरपि निर्व्विच्छेदं निरद्भुतं न ब्रह्मस्योऽन्यत्र सम्भवति । ‘अनेन जीवे-नात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि’ इति ब्रह्मकर्तृत्वश्रवणात् । ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्व्वोदूलमस्ति ? वादमस्ति अभेदस्तत्र विवक्षितः । नामरूपनिर्व्विच्छेदाभिधानादेव च अट्टत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहितं भवति (१।२।४)” इति । अतएवाव “ब्रह्म नाम रूपमत्र च जायते” इति कार्यं ब्रह्म ततोऽभवदित्युक्तम् । सत्येव कथं वा “तपसा चौयते ब्रह्म” इत्यस्या-सामञ्जस्यं समञ्जसं भवतीति विवेच्यम् । जीवानुप्रवेशेन सट्टरभिव्यक्तिरिति वेदान्तसमयः । जीवबुद्धौ न पुनरनन्तं ब्रह्म स्मरवशेषधारणायीयम् । सट्टप्रकाशेन समं क्रमश्च स तत् धारणा-विषयं करोति, अतस्तेनानुपचयमानत्वेऽपि स्वानुभूत्या ब्रह्मण उपचयमानत्वमुपलभ्यते । वस्तुतस्तु न ब्रह्मोपचयिते किन्तर्हि जीवबुद्धौ सट्टपरम्परया तज्ज्ञानस्वरूपस्य क्रमप्रकाशएव । अतएवाह युतिः—“तपसा चौयते” इति । तपसा—कामाभिव्यक्त्योपचयमानवत् प्रतीयमानेन ज्ञानेन—ब्रह्म उपचयिते इद्विं गतमित्युपलभ्यते जीवेन । अतएव हि सट्टादावात्मनः पुरुषविधत्वमाह (८।११) युतिः ।

१ । न खलु वेदान्तेषु जीवोत्पत्तिर्दृश्यते, तस्याजलमेव सर्वेषु प्रसिद्धम् । कथमत्र भाष्यकारिणो ‘भावाः’ जीवा इति व्याख्यातम् । भावशब्दस्य सप्तमाभाभिधेयतया जीवव्यतिरिक्त-मन्यत् सर्व्वं कथं न तेन गृहीतम् । “यथायः सुद्रा विष्णुश्चिद्रा व्युत्तरन्त्येवमेवाद्यादात्मनः सर्व्वं प्राणाः सर्व्वं लीलाः सर्व्वं देवाः सर्व्वानि भूतानि व्युत्तरन्ति” (१।५।५०५) इत्युक्त्वा न जीवस्य किन्तर्हि जीवादेव सर्व्वोत्पत्तिः युज्यते । न जीवात् किन्तर्हि जीवपरिवृत्तत्वरिति चेत्, तथापि नास्य जन्म युज्यते । वादम्, “चेतनचेतनात्” (५।६) “अस्मिन्नात्मनि.....सर्व्वएत आत्मानः समर्पिताः” (१।११) इत्याद्यासु जीवानां बहुत्वमयं च “आत्मैवेदमय आसीत् पुरुषविधः” (८।११) “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य” (११।१) इत्याद्यास्तेकत्वमस्य दृश्यते, ततो जीवस्तेकस्य बहुभवनं परात्मन एवेति सिद्धत्वात् ‘भावाः’ जीवा इति व्याख्या न दीषभाक् । युतिभिन्नामेवोद्दिष्ट आशयकार आह—“यद्यपि क्वचिदस्योत्पत्तिप्रलयश्रवणं तदस्यतएवोपाधिस्त्वभावे तस्यम् । उपा-भ्युत्पत्तौ आसीत्पत्तिसत्प्रलयश्च प्रलय इति” (१।१।१०) इति । वस्तुतस्तु परा चापरा च प्रकृतिः परात्मनोऽभिन्नत्वाद्दजलेन युत्या निर्दिष्टा, “आजायमानो बहुधा व्यजायत” इति त्रैतय्यायेन बहुभवनमेव जन्मव्याख्यातमिति श्रेयम् ।

१। परापरप्रकृतिपरिष्कृता पुरुष इत्यभिधीयतेऽतएवात्र सृष्टिप्रकरणे “दिव्यी ह्यमृतः पुरुषः” (५।८) इति पुरुषार्देव प्राणमन्त्रादीनामुत्पत्तिरूपवर्णने, वैदिकरीत्या सर्वभूतान्तरात्मनोऽस्य रूपस्य परिकल्पितम् । किमनेन रूपपरिकल्पनयेति तत्त्वं विवेच्यम् । सर्वान्तीतं परं ब्रह्म यदपि योगप्रलयरीत्या योगिजनानुभूती प्रतीतिविवयं भवति, तथापि तदुपलब्धा तेनानुसृत-क्षितिः ; अन्वया तदुपदेश एव वेदान्तेषु न जातु सम्भवेत् । अतएव शिवस्वरूपस्य तस्य परा-परात्मप्रकृतौ नित्यप्रकाशमानत्वं स्वप्रकाशतयाभिधीयते । ततएव सृष्ट्यादौ “सृष्टं ब्रह्माऽस्मि” (८।१२) इति वेदान्ते तस्य विकारित्वं नापादयति । किमिदं स्वप्रकाशत्वम् ? अहमस्मीति ज्ञानक्षेत्रं, न वयं स्वात्मारिकविवयविज्ञानं विना ऽहमिति विविकृतया यद्गीतुं शक्नुमः । किञ्चास्ति परे तस्मिन् स्वात्मारिकं विषयज्ञानं येन स्यात्तस्याहमिति ज्ञानं परिष्कृतम् ? अस्ति क्षेत्रेण तस्यानन्तत्वस्य ज्ञानिः । नास्ति वेदहमिति ज्ञानस्य नात्यवकाशः । आत्मानमेवात्मना स जानाति, ततः पुनरात्मानभूतशक्तिशक्तिवैचित्र्याणां स्रष्टृत्वात्सृष्टिमिति ज्ञानमिति वदानः । न वयं प्रतिरोधं विनात्मज्ञानवन्तोऽतो भवेत्तदेव परे तथैतं भणितं योगिप्रत्यक्षात्मज्ञानेन प्रतिबुद्धं भवति । योगाभिविष्टानां समीपतः सर्वे तिरोधक्ते, केवलात्मज्ञानमात्रं शिष्येते ऽहमस्मीत्याकारेण । तस्मिन्नहमि पुनः सर्वेषां स्फूर्तिरात्मानभूततया प्रदर्शयति किमस्तीत् परे सृष्ट्यादौ । रूपपरिकल्पनमेतदेव दर्शयति । न हि चन्द्रसूर्यादयश्चन्द्रसूर्यादाकारेण नित्यकात्मं सन्ति, तथा सति तेषामुत्पत्तिकथनं प्रलापरव स्यात् । ग्रहे चिन्मात्रे परब्रह्मणि चिदाकारा सृष्टिः नित्यकालं तिष्ठतीति वदानः । जीवसन्निधी तस्याः शक्तिवैचित्र्ययोगात् प्रकटनमेव कालकृतम् । “रूपं रूपं प्रतिरूपः” (५।६) इति युतिः “रूपं रूपम्” इत्यनेन कालकृतरूप-प्रकटनं “प्रतिरूपः” इत्यनेन चिन्मात्रतया नित्यस्थितं तत् कारणं दर्शयति । यद्यपिनिषिद्धि पुरुषरूपं परिकल्प्यते तत्र “रूपं रूपं प्रतिरूपः” इत्युभयमेवैकैव सा निवेशयति । अतः “एव सर्वभूतान्तरात्मा” इति निवेशनं “एकमया सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो वद्विष्ट” (३।६) इत्यनयान्वयं सूचयति । कथमेव कारातीति जिज्ञासा निष्फला, यतो भवति एकैवात्मनोर्ना कार्याणां दर्शनेन दृगतीतानां कारणानां प्रतीतिः । अतएव हि साधनकाले “तत्त्वान्” इति प्रकृतात् (६।१२३०प्र.) कार्थलयेन तस्यापृथग्भासतया स्थापनेन वा साक्षाद्ब्रह्मदर्शनम् । ततएव च पुरुषादन्व्यादुत्पत्तिकथनान्तरं “पुरुषएवेदं विश्वम्” इत्युक्त्वा सर्वे ब्रह्मस्थानभूय सृष्टि तद्दर्शनेना-विद्यारमिच्छेदेनमुपदिशति ।

४। ‘तस्मादा एतस्यादात्मनः’ इत्यत्र तदेतत्पदयोः परीक्षापरीक्षपरयोर्ब्रह्मजीवपरत्वम् इति निर्णयं नितात्परब्रह्मसूत्रविवरितौ यदुक्तं—“अखण्डाद्येस्यैव पुरुषा पर्येवसाधित्वेन प्रकृतीपरनिषेधः— केवलसृष्टिपरत्वे पुरुषार्थपरत्वायोगात्, ईशात् प्रहसामिव जगत्सृष्टिं मानान्तरेण विशदीभतासुपा-दायानायासेनात्मतत्त्वं बीधयितुमखण्डार्थं परस्त्वैव—प्रवर्तितत्वात्, यद्यपि केवलादेव ईशात्म्यत्वं-प्रगतिमेवति, तथापि ईशस्यापि भूमाधिष्ठानकत्वेन भूयः सर्व्यादिभूलत्वात् तमेव भूमानं जीवेशाश्रय-मन्त्रवशाद्यभूतमाश्रित्य सृष्टिसमबलत्वात्तत्त्वं पुरुषार्थपर्येवसायीह निरूपितमिति विवेकव्यम्” इति,—तत् साधु । तदेवासाधनीयम् ।

५ । 'सोऽकामयत्' 'वृक्ष्यां प्रजायेथ' 'तपोऽतप्यत्' इत्यादिकं परात्मनः काले सृष्टाभि-
 क्षापः, बहुभवनं, पर्यालोचनञ्चाभिधाय तस्मिन् विकारभाषादयति । वदसि चेत् साधिकमेतत्
 सर्वं, तदपि रक्ष्यान्तरमुद्गावयति, यदर्थोद्घाटने विकल्पप्रयास एव भवेत् । न खलु जगत्
 तत्क्रियाशक्तिमनपेक्षोदेति । क्रियाशक्तेः काष्ण्याभ्युदयः (८।१६) । असुख्यानेनास्य परात्म-
 क्रियाप्रकाशो भवति । सुतराम् 'अकामयत्' 'स्या' 'प्रजायेथ' 'अतप्यत्' इत्यादिकं तदेव
 सूचयति । बहुभवनन्वात्मनि विद्यमानं नामरूपयोर्व्यतीकरणम् । अतएव भूमत्वं तस्य युती
 प्रसिद्धम् । तयोर्व्यतीभवनन्तु न ततः स्वातन्त्र्यमुद्गावयतीति तदनुपवेशनिवचनमन्वेषाच्चिद्विद्यमा-
 नस्य । एवमनुपवेशेऽपि दृश्यमानेऽदृश्यमानत्वेन वचनौघेऽनिसंचनीयत्वेन, आश्रितेऽनाश्रितत्वेन
 सोऽतिष्ठत् । भवतु तावत्तत्तथा । "विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च सत्यस्य तच्च" इति न घटते तस्मिन् ।
 घटते पुनश्चात्क्रमेण—अविज्ञाने विज्ञानम्, अन्वृते सत्यमिति । अचेतनानां चेतनवत् क्रिया
 तदधिष्ठानेन, अस्थिराणामस्थिरत्वेऽपि रूपाकारेण स्थितिसत्सत्सामूलकत्वेन ।

६ । "त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म" (८।१४) इत्यत्र जगति प्राणत्वेन प्रकाशमाना क्रियाशक्ति-
 कथ्यते । तत्र सन्देह उपतिष्ठते "परास्य शक्तिर्विषयैव यूयने स्वाभाविकी ज्ञानवत्क्रिया च"
 (६।१२) इति क्रियात्वेन यस्या उल्लेखी सैवा नैव । परन्तु "निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" (६।१२)
 इत्यत्र क्रियाविरहितत्ववचनात् "अस्य शक्तिः" इति भेदनीतेयं नियं स्वरूपभूता किन्तु साधिकीति
 भवितुमर्हति । शक्तौ क्रिया, स तु परात्मा स्वयं निष्क्रिय इति सिद्धान्तमनुसृत्य क्रियाया जग-
 त्प्रिल्लमिति "त्रयं वा नाम रूपं कर्म" इति प्रतिपादयति । यद्येवं यदतीतं "तदात्मानं" स्वय-
 मकुरुत । तस्मात्तत् सुकृतमुच्यते इति तत्र सिद्धयति । निष्क्रियं कथमात्मानं कर्तुं शक्नुयान्,
 सुकृतनामभाजनं वा स्यात् । सक्रियत्वेऽपि शान्तत्वेन यदि निष्क्रियत्वं सम्भवति सर्व्वविधतरङ्ग-
 शून्यत्वात् तदेव परं नास्मिन् । अनन्तशक्तस्तरङ्गवर्जितत्वेऽपि ततः क्रियासंक्रमणेन तस्मिन्त-
 चाश्रित्यं जगति प्रकाशते, सुतरां तदधिष्ठित्य "त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म" । तरङ्गवर्जितानन्-
 शक्तिमभिप्रेत्य "निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" "तदात्मानं" स्वयमकुरुत" इत्युभयं सिद्धयति ।

७।८। सप्तमे (७) सर्व्वोत्तमत्वेतस्यः परात्मा एक एवासीत्, यदिदं किञ्च दृश्यते तत्ततोऽभुदिति
 सर्व्वजनानुभोदितं कृत्यमिदमाश्रित्य सृष्टिप्रकरणं न्यधन्नात् । न पुनः स्थितस्थानमनुसृत्य जीव-
 स्यागमः सम्भवत्यतस्तदुद्गावनात् प्रागत्र अपां सृष्टीपदानम्, तेजः, पृथिवीम्, अपथ लोकातया
 सोऽसृजदितुशक्तिः । एवं विषयसर्जनानन्तरं विषयशायिनं विषयिण्यं स तेषु प्रथमाभ्योऽङ्ग-
 एवोदभाषयत् । एवं विषयविषयिण्यार्थिन्यतमेकत्र स्थितिर्जावबुद्धौ जगत्प्रीडासनं, शक्तौचित्या-
 भिन्नत्वं भगवच्छक्तिरूपत्वञ्च दर्शयति । विषयविषयार्थेव नित्ययोगमनुभूय जीवस्य शरीरेन्द्रिय-
 वत्त्वेन प्रथमत एव वर्धनमनुपलभ्यते । शरीरस्थीष्णापगमे वाकशक्तेः पुनः स्फुरन्वसम्भावना तिरिधसे,
 अतो वागिन्द्रियस्यापि देवत्वेन निर्णीतः । प्रायेन्द्रियस्य वायुः, अक्षरिन्द्रियस्यादित्यः, अथचेन्द्रियस्य
 दिक् इत्यादयः सम्भवाः प्रत्यक्षणीपलभ्या इति तद्योक्तौ स्वाभाविकत्वमेव दृश्यते । प्रथमः पुरुष-
 एवैवा प्रकाशः स्फुटतर इति तस्मिंसेषामादरेणात्मसन्निवेशवर्णनं न चिन्वम् । अन्नपानादिविषयो
 यत्किञ्चेद्गीतं तत्स्वाभाविकक्रममपेक्ष्येव । इन्द्रियाणामात्मापिचिन्तमात्मनो वाच परात्मापिचिन्त

सुखसमुक्तम् । सृष्टिप्रकारचे जायदवस्थायाः प्राधान्यात् जनयसृष्ट्यधिष्ठितस्य चेतन्यस्यातीवैश्वर्यः ।
 अष्टमे (८) पुनरिदं शंभुसत्त्वावधारणायोदाहरणम्वयम्—“पुनर्मज्ञः पुनरायुर्म चागन् पुनः प्रायः
 पुनरात्मा न चागन् पुनश्चक्षुः पुनः शीघ्रं न चागन्” (४।१।१५) इति । प्रतिदिनं स्वपती जन-
 चादयोऽपक्रामन्ति (अ, प, ब्रा, १।१।२।२६) ; सूर्योदये पुनर्नवीभूतात्मं प्रविशन्तीति नित्यसृष्टि-
 प्रक्रियाऽऽदित्यादिवोपलभ्यतइति नित्यसृष्टिक्रियाद्येतन्मात्रं तं ब्रह्मात्मतयाचीपदिशति ।

८—१२ । नवमे (९) पुनस्तं ज्ञक्षत्वतोऽपी, पञ्चाक्षरीत्पतिविश्वइतया प्रत्यभात्यन्वचान्यथा प्रति-
 पादनादिति चेत्, “एकेन ब्राह्म्यां चिभिरष्टभिर्वा (८।१६) इत्युक्त्वा ज्ञातव्यं नास्त्वच यादृङ्मिर्मेवम् ।
 दशमे (१०) अथोः सृष्टिविस्तारः सृष्टेर्भोगविषयत्वात् जीवस्य च भीक्षुत्वादित्याकरे प्रतिपादितम् ।
 न खलु परमात्मसम्बन्धं विना भवितुमर्हति सेत्यारब्धो तदर्शनं स्यत्समुक्तम् । अत्रापि तेजस्तत्त्वस्य
 प्राधान्यं लल्यते । अन्वयत् पूर्व्यमुक्तं तेनैव समम् । एकादशे (११) पुनरात्मनः ‘सोऽहमस्मि’
 इति ज्ञानं ब्रह्मण्यः ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इति ज्ञानेन न विरुद्धतेऽस्यापूर्वत्वात् । कथं ज्ञायतेऽयमपूर्वम्
 इति । “अस्मात् सर्व्वस्मात् सर्व्वान् पाप्मन उषेत्” “मर्थ्यः सन्नश्चतानसृजत” इति पापविद्धत्वात्
 पापपरिहारीचासृत्तललाभात् । एकस्यात्मनो हेधाभवत् स्त्रीपुंस्त्वेनेति तथोरसृष्टल्लं प्रतिपादयति ।
 यद्वच नामरूपव्याकरणं न तत् परात्मनिरपेक्षमिति ज्ञेयम् । द्वादशे (१२) ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इति
 ज्ञानं ‘अवेत्’ इति क्रियया न जातु काले समुत्पन्नमिति बोध्यम् । स्वप्रकाशस्य तस्य स्वस्मिन् स्वस्य
 नित्यप्रकाशएव सिद्धमिति । जीवबुद्धरूपेच्या सर्व्वत्र वेदान्तोपेक्षविधाः प्रयोगा इति न कोऽपि
 दोषः । ‘अहमस्मि’ इति ज्ञानस्यात्मभूतं ज्ञानवैचित्र्यमिति तत्प्रकाशएव “तत् सर्व्वमभवत्”
 इति वचनस्य मूलम् । “किं पुनस्तत् कर्म यत् प्रागुत्पत्तरीश्वरज्ञानस्य विषयो भवतीति ।
 तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्व्वचनीये नामरूपे अन्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः” (१।१।५) इति भाष्यकारो-
 क्तितदेव दर्शयति । “यस्य हि सर्व्वविषयावभासलक्ष्यं ज्ञानं नित्यमस्ति” तस्य पुनर्ज्ञानावभास्यं
 तद्वैचित्र्यं विना किं वाऽन्यत् भवितुमर्हति । जीवबुद्धी तदेव यदा तनोति परात्मा तदा सृष्टिः
 प्रवर्त्तते । स पुनर्जीवः प्रतिबुद्धः कारणेन तेनाभिन्नं सर्व्वमात्मानञ्च पश्यत्यतएवोक्तम्—“एषामी
 देवानां प्रत्यगुच्यत स एव तदभवत् तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणाम्” इति । देवेषु अथादिवर्ण-
 विभागः—“प्रजया पृथुभिर्षु ज्ञवर्षसा सुवर्गे लीके” (तै, ब्रा, १।२।१) “तत्रापि च विशेषोऽस्ति
 दिवि नीचीयमध्यमाः” (अनु, गी, १०।४१) इत्यादीनां मूलम् । धर्मस्य सत्यस्य चैकत्वम्—“एकस्य
 सत्यस्य विविधोपाधिधोगादिविधाकारिण प्रकाशो धर्मः” (१।२-[१३५४]) इति यत् पूर्व्वमुक्तं न
 तेन विरुद्धते ।

१३—१६ । त्रयोदशे (१३) सकामत्वमात्मनः प्रदर्शं कश्चन्यात्मनपेच्या स्थानस्य ज्ञत्त्वत्वं
 तदेव दर्शयति । वाच्यनशीत्पत्रेण प्रयत्नेन सत्यबलः अक्षुवा भगवदेत्येवदर्शनं, शीघ्रेण तद्गुण्यमर्कन-
 त्वत्वं, कायेन च तत्कर्मोत्पत्तयामपद्धरति तस्य सर्व्वविधविषयाभिन्नावमित्यासृष्टारिकरोत्या भवति
 “मम एवास्यात्मा जाम्नाया” इत्यादि । चतुर्दशे (१४) नामरूपं कर्म्मोति तत्त्वत्वं विदुषीति ।
 तत्रानिन्द्रिययोगात्मात्मः, अक्षरिन्द्रिययोगात्त्वत्त्वत्वं, देहयोगात् कर्म्मयो भवत्यभिस्वप्तिरिति तेनैव
 तत्त्वत्त्वात्मां प्राक्कथं स्थितिच प्राक्कथि । मूलमुक्तं हि सर्व्वम्, अती नामरूपमात्मकं सर्व्वं

सत्यमित्यभिख्ययाऽऽख्यातम्, कर्म पुनः प्राणः, ततएव नामरूपात्मकानां धेष्टीत्पत्तेः । नामरूपे
 एवेन्द्रियगोचरे प्राणस्तु ताभ्यां प्रच्छन्नः । योऽसौ प्रच्छन्नः स एव नित्यव्यक्तसत्तम् । यस्मिन् सर्वमन्त-
 र्भूतं तदेव वृद्धेति नामादिषु यद्यदन्तर्भावकं तत्तद्भ्रतया दृष्टम् । पञ्चदशे (१५) सर्वेषामवान्तर-
 तत्त्वानां भूतं चित्तगीकम् । अतः पुनः सर्वमन्तर्भूय विद्यमानं तद्दृष्टम् । अतीऽन्तर्भावकलक्षण-
 मशुक्ल्योक्तं “उद्गीतमितत् परमन्तु वृद्ध तस्मिन्नयम्” (१५।११) इति । भोक्तृर्जीवस्य, भोग्यस्य
 प्रकृतेः, प्रेरितुः परात्मनो मधुद्राक्षाद्यप्रदर्शितमार्गेषु सर्वान्तर्भावके वृद्धस्थे कालम् । “त्रिविधं
 वृद्धमितत्” इत्युक्त्वा भोग्ये भोग्यस्य, जीवे भोग्यस्य जीवस्य च, भोग्यस्य जीवस्य च परात्मनि,
 वृद्धस्थे तु सर्वेषामित्यन्तर्भावप्रक्रिया व्यक्तीभविष्यति तत्त्ववद्भ्रतयाम् । योऽशे (१६) अभावकाला-
 दिकं न जगत्कारणं किन्तु तत्क्रियाशक्त्या प्रीकृतमिति निर्णयान्तरतत्त्वानां संख्याया
 चनित्यलक्षाख्याय जीववृद्धिमेदात्तथा प्रतीतिर्भवतीति ध्वनितम् । तत् परतत्त्वमेकमेव कालादेर्हेतुः,
 तदेव सर्वं नियोजयति, तेनैव सर्वं विवर्त्तते, तत्क्रियाशक्त्युपसंहारे तदेव सर्वविसृज्यमिदुप-
 लभ्यत इत्यत्र समासात् प्रदर्शितम् ।

इति प्रकृतिवल्ली अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

देवतावह्नी ।

१ । सुकेशा च भारद्वाजः शैव्यश्च सत्यकामः
सौर्यायणी च गार्ग्यः कौशल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः
कवम्बी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मा-
न्वेषमाणाएष ह वै तत् सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्-
पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ।

तान् ह ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण
श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान् पृच्छथ यदि
विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ।

आदित्यादयो वैदिकदेवा एवोपनिषदि गृह्यन्ते न पुनः पीरा-
णिकाः । तत्तद्देवेषु ब्रह्मदृष्टिः, तेषां सहायत्वं, तेषां परस्परसम्बन्ध-
श्चास्मिन्नध्याये दृश्यन्ते । न कुत्रचित् ब्रह्म त्वमिति पदेन सम्बुध्यते ।
प्राणादिषु तदन्तर्भावकत्वं पश्यता त्वत्पदेन सुतिर्वैदिकरीत्यनुसरण-
मात्मम् । वेदवेदान्तयोरिकत्वे पुराणस्याभ्युदयः । तत्रास्या बहूल-
प्रचारः । श्वेताश्वतरीपनिषदि त्वम्पदस्य प्रयोगो लीलामयत्वेनैव, न
पुनर्ब्रह्मणि सर्वातीति, तच्च तदसम्भवात् ।

१ । आदित्यं चन्द्रश्च प्रथमं देवतया गृह्णात्वाख्यायिकयारभ्य ।
भारद्वाजः भरद्वाजस्यापत्यं सुकेशा च, शैव्यः शिवेरपत्यं सत्यकामः च,
सौर्यायणी—सौर्यायणिः—सूर्यस्यापत्यं गार्ग्यः गर्गगोत्रोत्पन्नः, आश्व-
लायनः अश्वलस्यापत्यं कौशल्यः, भार्गवः भृगोरपत्यं वैदर्भिः, कात्या-
यनः कतस्यापत्यं कवम्बी, ते एते ब्रह्मपराः वेदपरायणाः ब्रह्मनिष्ठाः
वेदनिष्ठाः परं ब्रह्म अन्वेषमाणाः, तदधिगमाय—एष पुनः तत् सर्वं
वक्ष्यति इति समित्पाणयः भगवन्तं पिप्पलादम् उपसन्नाः उपजग्मुः ।

तान् उपसन्नान् स पिप्पलादः पुनः उवाच—भूयः एव पुनरेव

अथ कवन्धी कात्यायनउपेत्थ पप्रच्छ । भगवन्,
कुतो इ वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते इति ।

तस्मै स हीवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽत-
प्यत स तपसाम्ना स मिथुनमुत्पादयते । रविश्च प्राच-
ञ्चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ।

आदित्यो इ वै प्राची रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा एतत्
सर्व्वं यन्मूर्त्तञ्चामूर्त्तञ्च तस्मान्मूर्त्तिरेव रयिः ।

अथादित्य उदयन् यत् प्राचीं दिशं प्रविशति तेन
प्राच्यान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते । यदक्षिणां यत् प्रतीचीं
यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत् सर्व्वं प्रका-
शयति तेन सर्व्वान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते ।

तपसा, ब्रह्मचर्य्येण, अहया संवत्सरं संवत्सरकालं संवत्स्वयं सम्यन्-
सुरह्यभूषापराः सन्तः वत्स्वय । यथाकामं यो यस्व कामः तन्
चनतिक्रम्य मुन्नान् पृच्छत्य, यदि विज्ञास्यामः सर्व्वं पुनः वः सुखमयम्
पश्यामः इति ।

अथ अमन्तरं कात्यायनः कवन्धी उपेत्थ पप्रच्छ—हे भगवन्, इमाः
प्रजाः कुतः पुनः प्रजायन्ते इति ।

स पिष्यलादः तस्मै पृष्टवते उवाच—स प्रजापतिः पुनः प्रजाकामः
तपः अतप्यत, स तपः तप्त्वा, स रयिं च प्राचं च मिथुनं इन्द्रम्
उत्पादयते उत्पादितवान् । कथम् ? एतौ मे बहुधा प्रजाः करि-
ष्यते इति ।

के ते ? प्राचः पुनः आदित्यः, रयिः एव चन्द्रमाः । एतत् सर्व्वं
सर्व्वं मूर्त्तं च अमूर्त्तं च तत् वा रयिः अकम् । तस्मात् मूर्त्तिः एव
रयिः ।

अथ आदित्यः उदयन् उदयन् यत् प्राचीं दिशं प्रविशति तेन

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽम्बिरुदयते । तदे-
तदृचाऽभ्युक्तम् ।

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं
परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।
सहस्ररश्मिः शतधा वर्त्तमानः
प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥

प्र, १११—८ ।

२ । अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः प्रपृच्छ । भगवन्,
कथं देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत् प्रकाशयते कः
पुनरेषां वरिष्ठ इति ।

प्राच्यान् तद्विगतान् प्राचान् प्राणिनः रश्मिषु स्वकिरणेषु सन्निधत्ते
आत्मभूतान् करोति । यत् स दक्षिणां, यत् स प्रतीर्षीं, यत् स
उदीचीं, यत् स पश्चिमः, यत् स ऊर्ध्वं, यत् स अन्तरा दिशः, कोणदिशः
अवान्तरदिशः, यत् च स अन्यत् सर्व्वं प्रविशति, तत् सर्व्वं प्रकाशयति,
तेन सर्व्वान् सर्व्वदिक्स्थान् प्राणान् प्राणिनः स रश्मिषु सन्निधत्ते आत्म-
भूतान् करोति ।

स एष प्राणः आदित्यरूपो वैश्वानरः सर्व्वात्मा, विश्वरूपः विश्वानि
रूपाणि यस्मिन्, अग्निः उ्वलनः—रात्रौ तस्मिन् निहिततेजस्वात्—
उदयते । तत् एतत् वस्तु ऋचा मन्त्रेण अभ्युक्तम् ।

सहस्ररश्मिः, शतधा वर्त्तमानः, प्रजानां प्राणः य एष सूर्यः
उदेति, तं विश्वरूपं सर्व्वरूपं, हरिणं रश्मिमन्तं, जातवेदसं
सञ्जातप्रज्ञानं, परायणं सर्व्वप्राणाश्रयं, ज्योतिरेकं सर्व्वप्राणिनां चक्षु-
भूतमद्वितीयं, तपन्तं तापक्रियां कुर्व्वाणं वदन्ति ।

२ । अथ अनन्तरम् एनं पिप्यसादं पुनः भार्गवः वैदर्भिः प्रपृच्छ

तस्मै स होवाचाकाशोऽह वा एष देवो वायुरग्निरापः
पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रञ्च । ते प्रकाशाभिवदन्ति वय-
मेतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामः ।

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाऽह-
मेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारया-
मीति ।

तेऽश्रद्धाना बभूवुः । सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इव
तस्मिन्नुत्क्रामत्यधितरे सर्व्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिन्श्च
प्रतिष्ठमाने सर्व्वे एव प्रातिष्ठन्ते । तद्यथा मच्चिका मधु-
पृष्टवान् । हे भगवन्, कति एव देवाः प्रजां विधारयन्ते, कतरः एतत्
शरीरं प्रकाशयते, कः पुनः एषां वरिष्ठः श्रेष्ठः इति ।

तस्मै वैदर्भ्ये स पिप्पलादः उवाच—आकाशः पुनः एष देवः ।
न केवलमाकाशः किन्तुर्हि—वायुः, अग्निः, आपः, पृथिवी—इति
पञ्चभूतानि ; वाक्, मनः, चक्षुः श्रोत्रं च । ते देवाः प्रकाशं स्व-
सामर्थ्यम् आविष्कृत्य अभिवदन्ति—वयम् एतत् वाणं शरीरम् अवष्टभ्य
अग्निथिलभावेन अवरुध्य विधारयामः ।

वरिष्ठः सुख्यः प्राणः तान् उवाच—मा मोहम् आपद्यथ ह्याभि-
मानं मा कुरुत । अहम् एव एतत् वागादिरूपेण पञ्चधा आत्मानं
विभज्यं एतत् वाणं शरीरम् अवष्टभ्य अग्निथिलभावेन अवरुध्य विधा-
रयामि इति ।

ते वागादयः अश्रद्धानाः अपत्ययवन्तः बभूवुः । स सुख्यप्राणः
अभिमानात् ऊर्ध्वम् उत्क्रामते इव । तस्मिन् उत्क्रामति इतरे सर्व्वे
उत्क्रामन्ते, तस्मिन् च प्रतिष्ठमाने सर्व्वे एव प्रातिष्ठन्ते । तत् यथा
उत्क्रामन्तं मधुकरराजानं प्रति सर्वाः एव मच्चिकाः उत्क्रामन्ते,

करराजानमुत्क्रामन्त सर्वाएषीत्क्रामन्ते तस्मिंश्च पृथिष्ठ-
माने सर्वा एव प्रातिष्ठन्त एवं वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रश्च ते
प्रीताः प्राणं सुवन्ति ।

एषीऽग्निस्तपत्येष सूर्य्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायु
रेव पृथिवी रयिर्देवः सदसञ्चामृतं च यत् ।

अराद्भव रथनाभौ प्राणे सर्व्यं प्रतिष्ठितम् ।

ऋषी यजूषि सामानि यज्ञः ऋचं ब्रह्म च ॥

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे ।

तुभ्यं प्राणः प्रजास्त्विमा वसिं हरन्ति यः प्राणैः

पृथितिष्ठसि ॥

तस्मिन् च सञ्चकरराज्ञि प्रतिष्ठमाने सर्वाः एव प्रातिष्ठन्ते, एवं
तद्दृष्टान्तानुसरन्ते वाक्, मनः, चक्षुः, श्रोत्रं च ते प्रीताः ब्रह्मणाः
प्राणं सुवन्ति ।

एष प्राणः अग्निः सन् तपति, एष प्राणः सूर्य्यः, एष प्राणः
पर्जन्यः, एष प्राणः मघवान् इन्द्रः, एष प्राणः वायुः—तत्तत्कर्तृ
निर्व्वहति । पृथिवी, देवः रयिः, यत् सत् मूर्त्तम् असत् अमूर्त्तम्
अमृतं च—तत् सर्व्वम् एष प्राणः एव ।

रथनाभौ अराः इव, प्राणे ऋचः, यजूषि, सामानि, यज्ञः, ऋचं
सर्व्वेषु पालयित्वा ब्रह्म च यज्ञादिकर्त्तृकर्त्तृ सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।

त्वम् एव प्रजापतिः गर्भे चरसि, प्रतिजायसे पितुः आत्तुः च
प्रतिरूपः सन् जायसे । यः त्वं प्राणैः चक्षुरादिभिः प्रतितिष्ठसि, ते
प्राणैः इमाः प्रजाः त्वम् तुभ्यं वसिं हरन्ति ।

देवानामसि वञ्चितमः पितृणां प्रथमा स्वधा ।
 ऋषीणां चरितं सत्यमथर्व्वीङ्गिरसामसि ॥
 इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।
 त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषाम्पतिः ॥
 यदा त्वमभिवर्षस्यधेमाः प्राण ते प्रजाः ।
 आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति ॥
 ब्राह्मस्त्वं प्राणैकऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः ।
 वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्चनः ॥
 या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रुत्रे या च चक्षुषि ।
 या च मनसि सन्तता शिवां तां कुरु मोत्कमीः ॥

त्वं देवानां वञ्चितमः अष्टान्निः असि ; पितृणां प्रथमा स्वधा—
 देवानामग्रे नान्दीमुख्यादे दौयमानं प्रथमम् अन्नम्—महर्षीणाम्
 अथर्व्वीङ्गिरसां सत्त्वं चरितम् असि ।

हे प्राण, त्वम् इन्द्रः, त्वं तेजसा परिरक्षिता परिपालकः रुद्रः
 असि, त्वम् अन्तरिक्षे चरसि, त्वं ज्योतिषां पतिः सूर्यः ।

हे प्राण, यदा त्वम् अभिवर्षसि तदा इमाः ते तव प्रजाः—कामाय
 अभिलाषाय यद्येष्टमिति यावत् अन्नं भविष्यति इति—आनन्दरूपाः
 सुखं प्राप्ता इव तिष्ठन्ति ।

हे प्राण, त्वं ब्राह्मः—प्रथमजत्वात् संस्कर्तुरभाषादसंस्कृतः—स्वमा-
 वतः शुद्धः, एकऋषिः—अथर्व्वीणां प्रसिद्धः एकर्षिनामा अग्निः, विश्वस्य
 जज्ञा भोक्ता, सत्पतिः । वयम् आद्यस्य अदनीयस्य दातारः, मात-
 विश्चनः वायोः त्वं पिता ।

या च वाचि, या च श्रुत्रे, या च चक्षुषि, या च मनसि ते तव
 तनूः सन्तता अपिच्छिता प्रतिष्ठिता तां तनूं शिवां शान्तां कुरु, मा
 हत्कमीः मा उत्क्रान्ती भूः ।

प्राणस्येदं वशे सर्व्वं त्रिदिवे यत् प्रतिष्ठितम् ।
मातेव पुत्रान् रक्षस्व श्रीस्य प्रज्ञाञ्च विधेहि न इति ॥

प्र २।१—१३ ।

३ । अथ हैनं कौशल्यञ्चाप्रवलायनः पप्रच्छ । भगवन् कुतएष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिञ्छरीरे आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते कथं वाङ्ममभिधत्ते कथमध्यात्ममिति ।

तस्मै स होवाचातिप्रश्नान् पृच्छसि । ब्रह्मिष्ठो-
सीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ।

आत्मनएष प्राणो जायते यथेषा पुरुषे ह्ययैतस्मि-
न्नेतदाततं मनोकृतेनायात्यस्मिञ्छरीरे ।

त्रिदिवे तृतीयस्यां दिवि यत् इदं प्रतिष्ठितं तत् सर्व्वं प्राणस्य वशे । हे प्राण, माता इव पुत्रान् अस्मान् त्वं रक्षस्व, श्रीः श्रियः च प्रज्ञां च नः अस्मभ्यं विधेहि विधत्स्व ।

२ । अथ अनन्तरं पुनः एनं पिप्यलादम् आश्रलायनः कौशल्यः पप्रच्छ पृष्टवान् । हे भगवन्, एष प्राणः कुतः जायते ? अस्मिन् शरीरे कथम् आयाति ? आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते प्रति-
तिष्ठति ? केन वृत्तिविशेषेण उत्क्रमते देहात् निर्गच्छति ? कथं वाङ्ममभिधत्ते धारयति ? कथम् अध्यात्मं धारयति ?

स पिप्यलादः तस्मै पृष्टवते पुनः उवाच—अतिप्रश्नान् विषमप्रश्नान्—प्राणस्य दुर्बिज्ञेयत्वात्—पृच्छसि । त्वं ब्रह्मिष्ठः असि इति । तस्मात् ते तुभ्यम् अहं ब्रवीमि । यद्यब्रह्मिष्ठः सन्नेवं दुर्बिज्ञेयं प्रश्न-
मकार्षीः, श्रवणानधिकारित्वात् नाहं तदुत्तरमदामिति भावः ।

आत्मनः परात्मनः एष प्राणः जायते । यथा पुरुषे एषा ह्याया,

यथा सम्राड्वाधिकृतान् विनियुक्ते एतान् ग्रामान् ग्रामान् ग्रामान् धितिष्ठस्वस्त्वेषमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक् पृथगेव सन्निधत्ते ।

पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्भुतमन्नं समं नयति तस्मादेताः समार्चिषो भवन्ति ।

इदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमैकैकस्यां हासप्रतिर्हासप्रतिः प्रतिशाखानाडी सहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति ।

तथा एतस्मिन् परात्मनि एतत् प्राणतत्त्वम् आततं विस्तृतम् । मनोक्तं मनःकृतेन सङ्ख्येन—परात्मेच्छया—अस्मिन् शरीरे आयाति ।

सम्राट् एव यथा एतान् ग्रामान् एतान् ग्रामान् अधितिष्ठस्व इति अधिकृतान् अधिकारिपुरुषान् विनियुङ्क्ते एवम् एव एष परात्मनः उद्भूतः प्राणः इतरान् तदधीनान् प्राणान् चक्षुरादीन् पृथक् पृथक् एव सन्निधत्ते नियुङ्क्ते ।

तेषां स्थानानि निर्दिशति—पायूपस्थे अपानं, मुखनासिकाभ्यां विचरन् चक्षुःश्रोत्रे स्वयं प्राणः, मध्ये तु समानः प्रतिष्ठते । एष समानः हि एतत् भुक्तं भुक्तम् अन्नं समं नयति देहोपयोगितां प्रापयति । तस्मात् भुक्तान्नेभ्यनात् अन्तरस्थान्जः एताः सप्त अर्चिषः भवन्ति ।

इदि हृदयस्थानि हि एष आत्मा । अत्र इदि एतत् नाडीनाम् एकशतम् एकोत्तरशतम् । तासाम् एकोत्तरशतसंख्यकप्रधाननाडीनाम् एकैकस्यां शतं शतं शाखानाद्यः । प्रतिशाखानाडी एकैकशाखानाडीं प्रति हासप्रतिः हासप्रतिः सहस्राणि नाद्यः भवन्ति सन्ति । आसु नाडीषु व्यानः चरति ।

अथैकयोर्द्वादानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन
पापसुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ।

आदित्यो ह वै वाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं
प्राणमनुष्टब्धानः । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्या-
पानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो वायुर्व्याहः ।

तेजो ह वा उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः । पुनर्भव-
न्निन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः ।

यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति पाणस्तेजसा युक्तः ।
सहात्मना यथासङ्कल्पितं लोकं नयति ।

अत्र एकया प्रधाननाडीगतया सुषुम्नास्थया नाड्या ऊर्ध्वः ऊर्ध्वगतः
सन् उदानः पुषेःन पुण्यं लोकं, पापेन पापं लोकम्, उभाभ्यां पाप-
पुण्याभ्यां मनुष्यलोकं नयति ।

आदित्यः पुनः प्रसिद्धः वाह्यः प्राणः । हि यतः एनं चाक्षुषं
प्राणम् अनुष्टब्धानः एव उदयति । पृथिव्यां यः देवता अस्ति सा
पुरुषस्य जीवस्य अपानम् अवष्टभ्य अश्रितिलभावेन अवष्टब्धं अनु-
ष्टब्धानः वर्तते । अन्तरा मध्ये यदाकाशः यः आकाशः स समानः
तद्भित्तः तमनुष्टब्धानः वर्तमानः ; यः वायुः स व्यानः तद्भित्तः
तमनुष्टब्धानः विद्यमानः ।

यत् पुनः प्रसिद्धं वाह्यं तेजः तत् उदानः तद्भित्तं तमनुष्टब्धानं
विद्यमानम् । तस्मात् उपशान्ततेजाः भवति सुसूक्ष्मः । कथम् ?
मनसि सम्पद्यमानैः एकीभावाप्रसैः इन्द्रियैः वागादिभिः पुनर्भवं
पुनर्जन्म प्राप्नोति ।

तदा यच्चित्तः यादृक्सङ्कल्पवान् तेन सङ्कल्पेन एव जीवः प्रत्यक्षं
सुसूक्ष्मचित्तम् आयाति । स प्राणः तेजसा युक्तः सन् प्राणना सह सुसूक्ष्म-
सङ्कल्पितं लोकं नयति ।

य एवं विद्वान् प्राणं वेद । न हास्य पूजा हीयते-
ऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ।

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वञ्चैव पञ्चधा ।

अध्यात्मञ्चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते

विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥

पृ ३१—१२ ।

४ । देवासुरा ह वै यत्र संयेतिरे उभये प्राजापत्या-
स्तद् देवा उद्गीथमाजङ्गुरनेनैनानभिभविष्याम इति ।

यः विद्वान् प्राणम् एवं वेद, न पुनः अस्य प्रजा हीयते, स अमृतः
अमरणधर्मा भवति । तत् तस्मिन् अर्थे एष श्लोकः ।

प्राणस्य उत्पत्तिं—परात्मन इति ; आयतिम् आगमनं—मनः-
कृतेन सङ्कल्पवशात् ; स्थानं स्थितिं—पायूपस्थादिषु ; विभुत्वं—स्वाम्यं
सम्नाद्धिव प्राणवृत्तिभेदानां पञ्चधा स्थापनम् ; अध्यात्मं—वाङ्मन्
आदित्यादिरूपेण अध्यात्मं चक्षुरादिरूपेण अवस्थानं विज्ञाय ज्ञात्वा
अमृतम् अश्नुते । दिव्यचनं प्रश्नपरिसमाप्त्यर्थम् ।

४ । देवासुरसंघामाख्यायिकया पापपुण्यतत्त्वमुद्गावयति देवा-
सुरा इति । ह वै ऐतिह्ये—देवासुराः देवाः च असुराः च—“देवा
दीव्यतेर्दीतनार्थस्य शास्त्रोद्गासिता इन्द्रियहृत्तयः, असुरास्तद्दिपरीताः ।
स्वेषवासुषु विश्वग्विषयासु प्राणक्रियासु रमणात् स्वाभाविक्यस्तम
आत्मिका इन्द्रियहृत्तय एव” इति भाष्यकारः—यत्र यस्मिन्निमित्ते—
इतरेतरविषयापहारलक्षणम्—संयेतिरे संघामं कृतवन्तः । उभये प्राजा-
पत्याः—प्रजापतेः अपत्यानि ; तत् तत्र तस्मिन् विषये—उत्कर्षापकर्ष-
लक्षणनिमित्ते—उद्गीथम् आजङ्गुः आहृतवन्तः । कथम् ? अनेन
उद्गीथेन उद्गाहकर्मणा एनान् असुरान् अभिभविष्यामः पराजेष्या-
महे इति ।

ते ह नासिक्खं प्राणमुद्गीयमुपासाञ्चक्रिरे तच्छासुराः
पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि
च पाप्मना ह्येष विद्धः ।

अथ ह वाचमुद्गीयमुपासाञ्चक्रिरे तच्छासुराः पाप्-
मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं वदति सत्यञ्चानृतं च पाप्-
मना ह्येषा विद्या ।

अथ ह चक्षुःमुद्गीयमुपासाञ्चक्रिरे तच्छासुराः पाप्मना
विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनोयञ्चादर्शनोयं च
पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ।

अथ ह श्रोत्रमुद्गीयमुपासाञ्चक्रिरे तच्छासुराः पाप्मना
विविधुस्तस्मात्तेनोभयं शृणोति श्रवणीयञ्चाश्रवणीयञ्च
पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ।

ते देवाः पुनः नासिक्खं प्राणम् उद्गीयकर्तारम् उद्गीयं तद्रूपेण
उपासाञ्चक्रिरे । तं नासिक्खं प्राणं पुनः असुराः पाप्मना विविधुः
विद्ववन्तः । हि यस्मात् एष पाप्मना विद्धः, तस्मात् तेन पाप्मना सुरभि
च दुर्गन्धि च जिघ्रति ।

अथ अनन्तरं देवाः पुनः वाचम् उद्गीयम् उपासाञ्चक्रिरे, असुराः
तां पुनः पाप्मना विविधुः विद्ववन्तः । हि यस्मात् पाप्मना एषा वाक्
विद्या, तस्मात् तया सत्यं च अनृतं च वदति ।

अथ अनन्तरं देवाः पुनः चक्षुः उद्गीयम् उपासाञ्चक्रिरे, तत् पुनः
असुराः पाप्मना विविधुः विद्ववन्तः । हि यस्मात् पाप्मना एतत् चक्षुः
विद्धं, तस्मात् तेन दर्शनोयं च अदर्शनोयं च पश्यति ।

अथ अनन्तरं देवाः पुनः श्रोत्रम् उद्गीयम् उपासाञ्चक्रिरे असुराः
पुनः तत् पाप्मना विविधुः । हि यस्मात् एतत् श्रोत्रं पाप्मना विद्धं,
तस्मात् तेन श्रवणीयं च अश्रवणीयं च उभयं शृणोति ।

अथ ह मन उद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्वासुराः पाप्मना
विविधुस्तस्मात्ते नोभयं सङ्कल्पयते सङ्कल्पनीयञ्चासङ्कल्प-
नीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्वम् ।

अथ ह एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तं
हासुरा ऋत्वा विध्वंसुर्यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसते ।

एवं यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसते एव हेव
स विध्वंसते य एवंविदि पापं कामयते यच्चैनमभिदा-
सति स एषोऽश्माखणः ।

नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहतपाप्मा
ह्येष तेन यदश्नाति यत् पिबति तेनेतरान् प्राणानवति ।
एतमु एवान्ततोऽविच्योत्क्रामति व्याददात्येवान्तत इति ।

अथ अनन्तरं देवाः पुनः मनः उद्गीथम् उपासाञ्चक्रिरे, असुराः
तत् पुनः पाप्मना विविधुः । हि यस्मात् एतत् मनः पाप्मना विध्वं-
तस्मात् तेन मनसा सङ्कल्पनीयं च असङ्कल्पनीयं च उभयं सङ्कल्पयते ।

अथ अनन्तरं य एव अयं मुख्यः प्राणः तं पुनः देवाः उद्गीथम्
उपासाञ्चक्रिरे । असुराः तं पुनः ऋत्वा प्राप्य—आखणं खनितुम्
अशक्यम् अश्मानं प्रस्तरम् ऋत्वा प्राप्य यथा विध्वंसते विदीर्यते,
तथा—विध्वंसुः ध्वंसं प्राप्तवन्तः ।

प्राणः एवम्—असुरैरघर्षितत्वात् विशुद्धः । यः एवंविदि यद्योक्त-
प्राणविदि पापं कामयते, यः च एनं प्राणविदम् अभिदासति हिनस्ति,
स यथा आखणम् अश्मानम् ऋत्वा विध्वंसते एवं पुनरेव स विध्वंसते ।
स एव प्राणवित् आखणः अश्मा—स इव अघर्षणीयः ।

एतेन मुख्यप्राणेन न एव सुरभि न दुर्गन्धि विजानाति लोकः ।
हि यस्मात् एष अपहतपाप्मा पाप्मना न विद्वः । तेन मुख्यप्राणेन

तत् हाङ्गिरा उद्गीथमुपासांचक्र एतमु एवाङ्गिरसं
मन्यन्ते । अङ्गानां यद्रसः ।

तेन तत् ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासांचक्र एतमु एव
बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्धि बृहती तस्या एष पतिः ।

तेन तत् हाऽऽयास्यमुद्गीथमुपासांचक्र एतमु एवा-
ऽऽयास्यं मन्यन्त आस्याद्यदयते ।

तेन तत् ह वकीदाल्भ्यो विदांचकार । स ह
नैमिषीयानामुद्गाता बभूव स ह स्मैभ्यः कामाना-
गायति ।

यत् अत्राति, यत् पिबति लोकः, तेन अशितेन पीतेन इतरान् प्राणान्
अवति पालयति । अन्ततः मरणकाले एतं मुख्यप्राणम् एव पुनः
अवित्त्वा अप्राप्य उत्क्रामति, अन्ततः मरणकाले व्याददाति आस्य-
विदारणं करोति एव—अन्नालाभे—प्राणादिप्राणसमुदायः ।

अङ्गिराः तं मुख्यप्राणम् उद्गीथम् उपासाञ्चक्रे । यत् यस्मात्
अङ्गानां रसः सारः धारयिता तस्मात् एतं मुख्यप्राणं पुनः आङ्गिरसं
मन्यन्ते तत्त्वविदः ।

बृहस्पतिः तं मुख्यप्राणं पुनः उद्गीथम् उपासाञ्चक्रे । हि यस्मात्
बृहती वाक् तस्याः एष पतिः, तेन एतं मुख्यप्राणं पुनः बृहस्पतिं
मन्यन्ते तत्त्वविदः ।

आयास्यः तं मुख्यप्राणं पुनः उद्गीथम् उपासाञ्चक्रे । यत् यस्मात्
आस्वात् अयते निर्गच्छति तेन एतं मुख्यप्राणम् एव आयास्यं मन्यन्ते
तत्त्वविदः ।

तेन हेतुना दाल्भ्यः दाल्भस्यापत्यं वकः तं मुख्यप्राणं पुनः विदा-
ञ्चकारे । स पुनः नैमिषीयाणां सत्रिणाम् उद्गाता बभूव । स पुनः
एभ्यः नैमिषीयेभ्यः कामान् आगायति स्म ।

आगाता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वान-
चरमुद्गीथमुपास्त इत्यधात्मम् ।

छा, १।३।२।१—१४ ।

५ । अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं
विविदिषानीत्युषस्तरस्मि चाक्रायण इति होवाच ।

स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरात्विज्यैः
पर्येषिषं भगवतो वा अहमविद्यान्यानावृषि ।

भगवात्स्वेव मे सर्वैरात्विज्यै रिति तथेत्यथ तर्हीत
एव समतिस्ष्टाः सुवतां यावत्त्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम
दद्या इति तथेति स यजमान उवाच ।

यः एतत् एवं विद्वान् अचरम् उद्गीथम् उपास्ते स पुनः निश्चितं
कामानाम् आगाता भवति । इत्याध्यात्मम् ।

५ । अत्र प्राणस्य ब्रह्मलिङ्गात् यद्यपि ब्रह्मत्वमुद्दिष्टं (३।१०)
अथाप्यत्रान्यत्र च देवतयास्य ग्रहणं दृश्यते एवमादित्यादीनाम् । अत-
एव देवतावल्गुं पुनरुल्लेखस्तस्य । अथ अनन्तरं ह एनम् उपस्तिं
यजमानः राजा उवाच—अहं भगवन्तं पुनः विविदिषाणि ज्ञातुम्
इच्छामि इति । स उपस्तिः उवाच—उपस्तिः चाक्रायणः अस्मि इति ।

स राजा पुनरुवाच—एभिः सर्वैः आत्विज्यैः भगवन्तं पुनः अहं
पर्येषिषम् अन्विष्टवान् अस्मि । भगवतः पुनः अविद्या अलाभेन अहम्
अन्यान् आहृषि हतवान् अस्मि ।

भगवान् एव तु मे मम सर्वैः आत्विज्यैः ऋत्विक्कर्मधार्यम् असु
इति । उपस्तिः—तथा इति । अथ तर्हि एते एव ऋत्विजः समति-
स्ष्टाः सम्यक् प्रसन्नेन मया अनुज्ञाताः सुवताम् । एभ्यः यावत् तु
धनं त्वं दद्याः, तावत् धनं मम मह्यं त्वं दद्याः इति । यजमानः
राजा पुनः उवाच—तथा इति ।

अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद् प्रस्तोतर्या देवता प्रस्ताव-
मन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपति-
ष्यतीति । मा भगवानवोचत् कतमा सा देवतीति ।

प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि
प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता
प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रास्तोष्यो मूर्धा ते व्यप-
तिष्यत् तथोक्तस्य मयेति ।

अथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता
तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भग-
वानवोचत् कतमा सा देवतीति ।

अथ प्रस्तोता एनम् उपस्तिम् उपससाद् विनयेन उपजगाम ।
उपस्तिः—हे प्रस्तोतः, या देवता प्रस्तावं साक्षः प्रथमभागम् अनु
प्रायत्ता निर्दिष्टः तां चेत् अविद्वान् अविदित्वा प्रस्तोष्यसि ते तव
मूर्धा विपतिष्यति महत् अनिष्टं भविष्यति इति । प्रस्तोता—कतमा
सा देवता इति भगवान् मा माम् अवोचत् ।

एवं पृष्ट उपस्तिराह—प्राणः इति । कथम् ? सर्वाणि ह वै
इमानि भूतानि प्राणम् एव अभिसंविशन्ति तस्मिन् लीनानि भवन्ति,
प्राणम् अभि लक्ष्मीकृत्य उज्जिहते उन्नच्छन्ति जन्मकाले, सा एषा देवता
प्रस्तावम् अनु प्रायत्ता । तां चेत् अविद्वान् प्रास्तोष्यः “मूर्धा ते
विपतिष्यतीति” मया उक्तस्य ते तव तथा मूर्धा व्यपतिष्यत् ।

अथ अनन्तरम् उद्गाता एनम् उपस्तिम् उपससाद् विनयेन उप-
जगाम । उपस्तिः—हे उद्गाताः, या देवता उद्गीथं साक्षः द्वितीयभागम्
अनु प्रायत्ता, तां चेत् अविद्वान् उद्गास्यसि, मूर्धा ते विपतिष्यति इति ।
उद्गाता—कतमा सा देवता इति भगवान् मा माम् अवोचत् ।

आदित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गीयमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुदगास्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ।

अथ हैनं प्रतिहर्त्तीपससाद् प्रतिहर्त्तयां देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत् कतमा सा देवतेति ।

अन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् प्रत्यहरिष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति तथोक्तस्य मयेति ।

छा, १।३।११।१—६ ।

स पुनरुवाच—आदित्यः इति । कथम् ? सर्वाणि ह वै इमानि भूतानि उच्चैः ऊर्ध्वं सन्तम् आदित्यं गायन्ति सुवन्ति । सा एषा देवता उद्गीयम् अनु आयत्ता । तां चेत् अविद्वान् उदगास्यः “मूर्धा ते विपतिष्यतीति” मया उक्तस्य ते तव तथा मूर्धा व्यपतिष्यत् ।

अथ अनन्तरं प्रतिहर्त्ता एनम् उषस्तिम् उपससाद् । उषस्तिः—हे प्रतिहर्त्तः, या देवता प्रतिहारं सान्नः तृतीयभागम् अनु आयत्ता, तां चेत् अविद्वान् प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यति इति । प्रतिहर्त्ता—कतमा सा देवता इति भगवान् मा माम् अवोचत् ।

स पुनरुवाच—अन्नम् इति । कथम् ? सर्वाणि ह वै इमानि भूतानि अन्नम् एव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति, सा एषा देवता प्रतिहारम् अनु आयत्ता । तां चेत् अविद्वान् प्रत्यहरिष्यः “मूर्धा ते विपतिष्यतीति” मया उक्तस्य ते तव मूर्धा तथा व्यपतिष्यत् । हिरा-हतिः समाप्त्यर्था ।

६ । तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स योऽस्य प्राङ्मुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्यस्तदेत-
तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्वान्नादो भवति य एवं वेद ।

अथ योऽस्य दक्षिणः मुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमान् यशस्वी भवति य एवं वेद ।

अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुषिः सोऽपानः सा वाक् सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्यन्नादो-
भवति य एवं वेद ।

अथ योऽस्योदङ्मुषिः समानस्तन्मनः स पर्जन्यः

६ । स्वर्गलोकद्वाराधिष्ठातृदेवा उच्यन्ते तस्येति । तस्य पुनः एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः देवैः रक्षमाणानि स्वर्गलोकप्रामिहार-
च्छिद्राणि । अस्य हृदयस्य यः प्राङ् मुषिः प्रागतं छिद्रं स प्राणः, तत् चक्षुः, स आदित्यः । तत् एतत् चक्षुः आदित्यस्वरूपेण तेजोऽन्ना-
द्यम् इति गुणाभ्याम् उपासीत । यः एवं वेद स तेजस्वी अन्नादो भवति ।

अथ अस्य हृदयस्य यः दक्षिणः मुषिः, स व्यानः, तत् श्रोत्रं, स चन्द्रमाः, तत् एतत् श्रोत्रं चन्द्रमःस्वरूपेण श्रीः च यशः च इति गुणाभ्याम् उपासीत । यः एवं वेद स श्रीमान् यशस्वी भवति ।

अथ अस्य हृदयस्य यः प्रत्यङ् मुषिः, स अपानः, सा वाक्, सः अग्निः । तत् एतत् वागिन्द्रियम् अग्निस्वरूपेण ब्रह्मवर्चसम् अन्नाद्यम् इति गुणाभ्याम् उपासीत । यः एवं वेद स ब्रह्मवर्चसी अन्नादः भवति ।

अथ अस्य हृदयस्य यः उदङ् मुषिः स समानः, तत् मनः, स पर्जन्यः । तत् एतत् मनः पर्जन्यस्वरूपेण कीर्त्तिः च व्युष्टिः देह-

तदेतत् क्रीर्त्तिञ्च व्युष्टिश्चैत्युपासीत क्रीर्त्तिमान् व्युष्टि-
मान् भवति य एवं वेद ।

अथ योऽस्योर्द्धः सुषिः स उदानः स वायुः स आका-
शस्तदेतदोजश्च महश्चैत्युपासीत भोजस्त्री महस्वान् भवति
य एवं वेद ।

ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः ।
स य एतानेव पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्
वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं स एता-
नेव पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेद ।

छा, ३।५।१३।१—६ ।

७ । यो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च वेद ज्येष्ठश्च ह वै
श्रेष्ठश्च भवति प्राणोवाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ।

कान्तिः च इति गुणाभ्याम् उपासीत । य एवं वेद स क्रीर्त्तिमान्
व्युष्टिमान् कान्तिमान् भवति ।

अथ अस्य हृदयस्य यः ऊर्द्धः सुषिः स उदानः, स वायुः, स
आकाशः । तत् ऐतत् वायुतत्त्वम् आकाशस्वरूपेण भोजः च महः च
इति गुणाभ्याम् उपासीत । य एवं वेद स भोजस्त्री महस्वान् भवति ।

ते पुनः एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः हार्दस्य ब्रह्मणः पुरुषाः, स्वर्गस्य
हार्दस्य लोकस्य द्वारपाः द्वारपालाः । स यः एतान् पञ्च ब्रह्मपुरुषान्
स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् एवं वेद अस्य कुले वीरः पुत्रः जायते । यः
एतान् पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् एवं वेद स स्वर्ग-
लोकं प्रतिपद्यते ।

७ । उपनिषत्सु प्राणस्यैव श्रेष्ठत्वमिति पुनस्तदेव विद्वेषीत्याख्या-
यिकाच्छलेन यद्वति । यो ह वै ज्येष्ठं च—अथसा प्रथमं, श्रेष्ठं च—

यो ह वै वसिष्ठं वेदं वसिष्ठो ह स्वानां भवति वाग्वाव वसिष्ठः ।

यो ह वै प्रतिष्ठां वेदं प्रति ह तिष्ठत्यस्मिन् च लोके-
ऽस्मिन् च चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ।

यो ह वै सम्पदं वेदं संह्यास्मै कामाः पद्यान्ते
देवाश्च मानुषाश्च संह्यास्मै कामाः पद्यान्ते देवाश्च मनु-
ष्याश्च श्रोत्रं वाव सम्पत् ।

शुणेरभ्यधिकं वेदं, स पुनः ज्येष्ठः च श्रेष्ठः च भवति । यदीव कोऽसौ पुनः ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ? प्राणो वाव ज्येष्ठः च वयसा वागादिभ्यः,—“गर्भस्थे हि पुरुषे प्राणस्य वृत्तिर्वागादिभ्यः पूर्व्यं लब्धात्मिका भवति । यथा गर्भो विवर्धते चक्षुरादिस्थानावयवनिष्पत्ती सत्यां पद्याद्वागादीनां वृत्तिलाभ इति प्राणो ज्येष्ठो वयसा भवति” इति भाष्यकारः,—श्रेष्ठश्च वागादीनां प्राणाधीनस्थितिकत्वात् ।

यो ह वै वसिष्ठम् आच्छादयित्तमं वेदं, स पुनः स्वानां ज्ञानानां वसिष्ठः आच्छादयित्तमः—दोषाद्यावरणेन—भवति । वाक् च वाव वसिष्ठः—वाग्मिताया दोषाद्यावरणकर्म्मसाधिकात्वात् ।

यो ह वै प्रतिष्ठां वेदं, अस्मिन् च लोके अस्मिन् च लोके स पुनः प्रतितिष्ठति स्थितिं लभते । का सा प्रतिष्ठा ? चक्षुः वाव प्रतिष्ठा—“चक्षुषा हि पश्यन् समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति यस्मात् अतः” ।

यो ह वै सम्पदं वेदं, अस्मै पुनः देवाः च मानुषाः च कामाः सम्पद्यन्ते । कासौ सम्पत् ? श्रोत्रं वाव सम्पत्—“यस्मात् श्रोत्रेण वेदाः गृह्यन्ते तदर्थविज्ञानञ्च, ततः कर्माणि क्रियन्ते ततः कामं सम्पदित्येवं कामसम्पत्तुत्वात् ।”

यो ह वा आयतनं वेदायतनं ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनम् ।

अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदरेऽहं श्रेयान-
स्माहं श्रेयानस्मीति ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितर-
मेत्योचुर्भगवन् कोनः श्रेष्ठ इति तान् होवाच यस्मिन्
व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठ
इति ।

सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पथ्यैत्योवाच
कथमशक्तर्त्तं मञ्जीवितुमिति यथा कला अवदन्तः
प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो
मनसैवमिति प्रविवेश ह वाक् ।

यो ह वै आयतनं वेद, स पुनः स्वानां ज्ञातीनाम् आयतनं
भवति । किन्त्सायतनम् ? मनः—‘इन्द्रियोपहृतानां विषयाणां
भोक्तृथानां प्रत्ययरूपाणां मनः आयतनम् आश्रयः, अतो मनो ह वा
आयतनमित्युक्तम् ।’

अथ अनन्तरं प्राणाः एवं गुणवन्तः श्रेयसि अहम्, श्रेयान् अस्मि
अहम्, श्रेयान् अस्मि अहम् इति ते व्यूदरे नानाविरुद्धं च जदिरि
उक्तवन्तः । एवं विवदमानाः ते पुनः पितरं प्रजापतिम् एव जडुः—
हे भगवन्, को नः अस्माकं मध्ये श्रेष्ठः इति । तान् पुनः प्रजापतिः
उवाच—वः युष्माकं मध्ये यस्मिन् उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरम्
अभ्युद्यतरं दृश्यते, स वः युष्माकं मध्ये श्रेष्ठः इति ।

सा पुनः वाक् उच्चक्राम उज्जगाम । सा संवत्सरं संवत्सरकालं
प्रोष्य अन्त्य उषिता—स्वव्यापारात् निवृत्त्य—पथ्यैत्य पुनरागम्य उवाच
इतरान् प्राणान्—कथं मत् ऋते विना जीवितुम् अशक्त यूयम् इति ।
ते पुनरुचुः—यथा कलाः मूकाः अवदन्तः वाचम् अनुदीरयन्तः प्राणेन

चक्षुर्हीञ्चक्राम तत् संवत्सरं प्रीष्य पर्य्यंत्योवाच कथ-
मशकतर्त्तं मज्जीवितुमिति यथाश्वा अपश्यन्तः प्राणन्तः
प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैव-
मिति प्रविवेश ह चक्षुः ।

श्रोत्रं हीञ्चक्राम तत् संवत्सरं प्रीष्य पर्य्यंत्योवाच
कथमशकतर्त्तं मज्जीवितुमिति यथा बधिराः अपश्यन्तः
प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो
मनसैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ।

मनो हीञ्चक्राम तत् संवत्सरं प्रीष्य पर्य्यंत्योवाच
कथमशकतर्त्तं मज्जीवितुमिति यथा बाला अमनसः

प्राणन्तः, चक्षुषा पश्यन्तः, श्रोत्रेण शृण्वन्तः, मनसा ध्यायन्तः जीवितुं
शक्नुवन्ति, एवम् इति । सा वाक् पुनः प्रविवेश देहम् ।

चक्षुः पुनः उच्चक्राम । तत् संवत्सरं प्रीष्य पर्य्यंत्य उवाच
इतरान् प्राणान्—कथं मत् ऋते जीवितुम् अशकत यूयम् इति ।
ते पुनरुचुः—यथा अश्वाः अपश्यन्तः प्राणेन प्राणन्तः, वाचा वदन्तः,
श्रोत्रेण शृण्वन्तः, मनसा ध्यायन्तः जीवितुं शक्नुवन्ति, एवम् इति ।
चक्षुः पुनः प्रविवेश देहम् ।

श्रोत्रं पुनः उच्चक्राम । तत् संवत्सरं प्रीष्य पर्य्यंत्य उवाच
इतरान् प्राणान्—कथं मत् ऋते जीवितुम् अशकत यूयम् इति । ते
पुनरुचुः—यथा बधिराः अपश्यन्तः प्राणेन प्राणन्तः, वाचा वदन्तः,
चक्षुषा पश्यन्तः, मनसा ध्यायन्तः जीवितुं शक्नुवन्ति, एवम् इति ।
श्रोत्रं पुनः प्रविवेश देहम् ।

मनः पुनः उच्चक्राम । तत् संवत्सरं प्रीष्य पर्य्यंत्य उवाच इत-
रान् प्राणान्—कथं मत् ऋते जीवितुम् अशकत यूयम् इति । ते
पुनरुचुः—यथा बालाः अमनसः अपश्यन्तः प्राणेन प्राणन्तः, वाचा

प्राणन्तः प्राणेन वदन्ती वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः
श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह मनः ।

अथ ह प्राण उच्चिक्रमिष्यन् स यथा सुहयः पट्वीश-
शङ्कून् संखिदेदेवमितरान् प्राणान् समखिदत्तः५ हाभि-
समेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वं नः श्रेष्ठोऽसि मोत्क्रमीरिति ।

अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसि-
ष्ठोऽसीत्यथ हैनं चक्षुर्वाच यदहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्
प्रतिष्ठासीति ।

अथ हैनं५ श्रोत्रमुवाच यदहं५ सम्पदस्मि त्वं तत्
सम्पदसीत्यथ हैनं मन उवाच यदहमायतनसस्मि त्वं
तदायतनमसीति ।

वदन्तः, चक्षुषा पश्यन्तः, श्रोत्रेण शृण्वन्तः जीवितुं शक्नुवन्ति एवम्
इति । मनः पुनः प्रविवेश देहम् ।

अथ पुनः प्राणः मुख्यप्राणः उच्चिक्रमिष्यन् उत्क्रान्तुमिच्छन्—यथा
सुहयः शोभनोऽश्वः पट्वीशशङ्कून्—‘पदनशीलाः पादाः तेषां संहतिः
पट्टिः तस्याः ईशाः नियामकाः शङ्कवः’—पादबन्धनकीलान् संखिदेत्
युगपत् उत्पाटयेत्—एवम् इतरान् प्राणान् वागादीन् समखिदत्
ससुदृतवान् । ते प्राणाः—एवं विचालिताः—अभिसमेत्य तं मुख्य-
प्राणं पुनः ऊचुः—भगवन्, एधि भव नः स्वामी, त्वं नः अस्माकं मधेय
श्रेष्ठः असि, मा उत्क्रमीः उद्गमः ।

अथ पुनः एनं मुख्यप्राणं वाक् उवाच—अहं यत् वसिष्ठा अस्मि,
तत् त्वं वसिष्ठः असि इति हेतोः—तव वसिष्ठतया मम वसिष्ठत्वं न
पुनस्त्वत्स्वातन्त्र्येण । अथ पुनः एनं चक्षुः उवाच—अहं यत् प्रतिष्ठा
अस्मि तत् त्वं प्रतिष्ठा असि इति हेतोः ।

अथ पुनः एनं मुख्यप्राणं श्रोत्रम् उवाच—अहं यत् सम्पत् अस्मि,

न वै वाचो न चक्षुषि न श्रोत्राणि न मनांसि-
त्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणोच्चीवैतानि सर्वाणि
भवति । छा, ५।७।१।१—१५ । बृह, ८।१।१—१४ ।

तत् त्वं सम्पत् असि इति हेतोः । अथ पुनः एनं मनः उवाच—अहं
यत् प्रायतनम् अस्मि तत् त्वम् प्रायतनम् असि इति हेतोः ।

न हि वाचः, न चक्षुषि, न श्रोत्राणि, न मनांसि इति आचक्षते
तत्त्वविदः, किन्तर्हि प्राणाः इति एव आचक्षते । कथम् ? हि
यस्मात् सर्वाणि एतानि वागादीनि करणजातानि प्राणः एव ।

तथा च बृहदारण्यके,—

यो ह वै ज्येष्ठश्च ज्येष्ठश्च वेद ज्येष्ठश्च ज्येष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च ज्येष्ठश्च ज्येष्ठश्च
ज्येष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ।

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति वाम्बे वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां
बुभूषति य एवं वेद ।

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतिष्ठति समि प्रतिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समि च
दुर्गे च प्रतिष्ठति प्रतिष्ठति समि प्रतिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ।

यो ह वै सम्पदं वेद संहार्यं पयते यं काम कामयते शीतं वै सम्पत् शीते हीमे सर्व्वं
वेदा अभिसम्पन्नाः संहार्ये पयते यं काम कामयते य एवं वेद ।

यो ह वा प्रायतनं वेदायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां मनो वा प्रायतनमायतनं ज्ञानां
भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ।

यो ह वै प्रजापतिं वेद प्रजायते ह प्रजया पयभैरिती वै प्रजातिः प्रजायते ह प्रजया पयभि-
र्भ एवं वेद ।

ते हिमे प्राणाः अहं ज्येष्ठे विवदभाना ब्रह्म जन्मुत्तद्दीपुः को नो वसिष्ठ इति तां हीवाच
यस्मिन्व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ।

वाग्धीश्चक्राम सा संवत्सरं प्रीष्यागन्वीवाच कथमशकत मद्दते जीवितुमिति ते होचुर्वंधा
कला अवनन्ती वाचा प्राणलः प्रायेन पश्यन्त्यश्चक्षुषा श्मन्तः श्रोत्रेण विधांसो मनसा प्रजाय-
माना रितसेवमजीविष्यति प्रविशेत्स ह वाक् ।

चक्षुर्धीश्चक्राम तत् संवत्सरं प्रीष्यागन्वीवाच कथमशकत मद्दते जीवितुमिति ते होचुर्वंधा
अन्धाश्चपश्यन्त्यश्चक्षुषा प्राणलः प्रायेन वदन्ती वाचा श्मन्तः श्रोत्रेण विधांसो मनसा प्रजायमाना
रितसेवमजीविष्यति प्रविशेत्स ह वाक् ।

८ । इया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च । ततः
कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुराः । त एषु लोकिष्व-
स्पर्द्धन्त । ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान् यत्र उद्गीथिनात्य-
यामेति ।

‘ओषं’ हीञ्चक्राम तत् संवत्सरं प्रीष्यागव्योवाच कथमशकत मटते जीवितुमिति ते हीचुर्यथा
वधिरा अश्वत्थन्तः श्रीर्वेण प्राणन्तः प्राणिन वदन्ती वाचा पश्यन्त्यक्षुषा श्वत्थन्तः श्रीर्वेण मनसा प्रजायमाना
रितसैवमजीविषोति प्रविवेश ह श्रीचम् ।

मनोहीञ्चक्राम तत् संवत्सरं प्रीष्यागव्योवाच कथमशकत मटते जीवितुमिति ते हीचुर्यथा
सुग्धा अविदांशी मनसा प्राणन्तः प्राणिन वदन्ती वाचा पश्यन्त्यक्षुषा श्वत्थन्तः श्रीर्वेण प्रजायमाना
रितसैवमजीविषोति प्रविवेश ह मनः ।

रिती हीञ्चक्राम तत् संवत्सरं प्रीष्यागव्योवाच कथमशकत मटते जीवितुमिति ते हीचुर्यथा
कीवा अप्रजायमाना रितसा प्राणन्तः प्राणिन वदन्ती वाचा पश्यन्त्यक्षुषा श्वत्थन्तः श्रीर्वेण विदांशी
मनसैवमजीविषोति प्रविवेश ह रितः ।

अथ ह प्राण उत्कमिष्यन् यथा मद्या सुहृदयः सैन्धवः पट्टीशशङ्कुन् संवहेदेवं हैवेभान् प्राणान्
संववर्हते हीचुर्मा भगव उत्कसीन् वै श्रय्यामस्वटते जीवितुमिति तस्थी मे बलिं कुरुतेति
तथेति ।

साह वागवाच यदा अहं वसिष्ठास्मि त्वं तवसिष्ठीऽसीति यदा अहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रति-
ष्ठीऽसीति अचुर्यथा अहं सम्पदस्मि त्वं तत्सम्पदसीति श्रीचं यदा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतन-
मसीति मनः यदा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति रितसस्थी मे किमन्नं किं मे वाच
इति यदिदं किञ्चायभ्य आकमिष्यआक्रीटतपङ्केभ्यसासेऽन्नमापो वास इति न ह वा अस्यानन्नं
जग्धं भवति नात्रं परिगृहीतं य एवमेतदन्नस्यान्नं वेद तद्विदांसः श्रीचिया अश्वत्थन्त आचा-
मन्यशिलाचामन्येतमेव तदनमनन्नं कुर्वन्ती मन्यन्ते । बृह, ८।१।१—१४ ।

अत्र प्रजातिसंज्ञकस्य जननेन्द्रियस्याधिक्यं तदनु रूपं वचनाधिक्यञ्च ।
सर्वाश्वभक्षणादिकमनन्तरमपि छान्दोग्ये प्रसङ्गान्तरयुक्तम् । (१०।२८)

८ । देवाश्चाराणां विरोधं प्रदर्श्य प्राणस्य अष्टत्वं छान्दोग्ये
यदभिहितं तदेव प्राणोपासनाविधानाय विस्तारेण विवृणोति—
इया हेति । ह ऐतिह्ये । प्राजापत्याः प्रजापतेः अपत्यानि—
‘प्रजापतेः प्राणा वागादयः’—इया द्विप्रकाराः—देवाः च असुराः
च—“शास्त्रजनितज्ञानकर्म्मभाक्ता द्योतनात् देवाः ; तएव स्वाभा-

ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति, तथेति तेभ्यो वागुद-
गायत् । यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् यत्
कल्याणं वदति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गाचा-
त्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् स यः स पाप्मा
यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ।

विक्रप्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजनकर्मज्ञानभाविता असुराः” इति
भाष्यकारः । ततः द्विप्रकारतः देवाः कानीयस्ताः कनीयांसः अल्पाः
एव, असुराः ज्यायसः ज्यायांसः—“स्वाभाविकी हि कर्मज्ञानप्रवृत्ति-
र्महत्तरा ; प्राणानां शास्त्रज्ञानजनितायाः कर्मज्ञानप्रवृत्तेर्दृष्टप्रयोजन-
त्वात् । अतएव कनीयस्त्वं देवानां शास्त्रजनितप्रवृत्तेरल्पत्वात् ।
अत्यन्तयत्नसाध्या हि सा” इति भाष्यकारः । ते देवाः असुराश्च एषु
लोकेषु अस्पर्धन्त स्पर्धां कृतवन्तः—“देवानाञ्चासुराणाञ्च हृत्पुङ्गवाभि-
भवौ स्पर्धा । कदाचित् शास्त्रजनिता कर्मज्ञानभावनारूपा वृत्तिः
प्राणानामुद्भवति । यदा चोद्भवति तदा दृष्टप्रयोजना प्रत्यक्षानुमान-
जनितकर्मज्ञानभावनारूपा तेषामिव प्राणानां वृत्तिरासुर्यभिभूयते ।
स देवानां जयोऽसुराणां पराजयः । कदाचित्तद्विपर्ययेण देवानां
वृत्तिरभिभूयते आसुर्या उद्भवः । सोऽसुराणां जयो देवानां पराजयः ।
एवं देवानां जये धर्मभूयस्त्वादुत्कर्षं आप्रजापतित्वप्राप्तेः । असुरजये-
ऽधर्मभूयस्त्वादपकर्षं आस्वात्वरत्वप्राप्तेः । उभयसाम्ये मनुष्यत्वप्राप्तिः”
इति भाष्यकारः । कनीयस्त्वादभिभूयमानाः ते देवाः पुनः ऊचुः—
इत्, यन्ने ज्योतिष्टोमे उद्गीथेन असुरान् अत्ययाम अतिगण्ठाम इति ।

ते देवाः पुनः वाचम् ऊचुः—त्वं नः अस्मभ्यम् उद्गाय जीवात्रं
कर्म कुरुष्व इति । तथा इति तथा असु इति वाक् तेभ्यः देवेभ्यः
उदगायत् जीवात्रं कर्म अकरोत् । वाचि यः भोगः वाङ्मिमित्तो-
प्रकारः तं देवेभ्यः आगायत् उद्गानेन असाधयत् ; यत् कल्याणं
लोभनं वदति—वर्णान् अभिनिष्पादयति—तत् आत्मने स्वार्थमेव

अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उदगायत् । यः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायत् यत् कल्याणं जिघ्रति तदात्मने । ते विदुरनेन वै उद्गावा-
त्येष्वन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् स यः स पाप्मा
यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ।

अथ ह चक्षुरुचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुद-
गायत् । यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् यत् कल्याणं

आगायत् । ते असुराः विदुः—अनेन उद्गात्रा नः अस्मान् अत्येष्वन्ति
अतिगमिष्यन्ति इति । किं ते ऽकुर्वन् ? तम् उद्गातारम् अभिद्रुत्य
अभिगम्य पाप्मना अविधान् विह्ववन्तः । स यः—स प्रजापति यः
यत्स्वरूपः—पाप्मा स तत्स्वरूपः । कथमेतत् ज्ञायते ? यत् एव
इदम् अप्रतिरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं वदति प्रजा, स एव—अप्रतिरूपवद-
नेनानुमितः स—प्रजापतेर्वाचि गतः—पाप्मा । कारणानुविधायि
कार्यमिति न्यायेन प्रजासु प्राकृत्यं भजते यदप्रतिरूपवदनं, तत्
प्रजापतेर्वाचि तदस्त्वित्वं ज्ञापयति ।

अथ अनन्तरं प्राणं पुनः ऊचुः देवाः—त्वं नः अस्मभ्यम् उद्गाय
इति । तथा इति प्राणः तेभ्यः उदगायत् । प्राणे यः भोगः तन्निमि-
त्तोपकारः तं देवेभ्यः आगायत्, यत् कल्याणं शोभनं जिघ्रति, तत्
आत्मने स्वार्थमेव आगायत् । ते असुराः विदुः—अनेन उद्गात्रा नः
अस्मान् अत्येष्वन्ति इति । किन्तेऽकुर्वन् ? तम् उद्गातारम् अभिद्रुत्य
पाप्मना अविध्यन् । स यः पाप्मा सः । कथमेतत् ज्ञायते ? यत् एव
इदम् अप्रतिरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं जिघ्रति, स एव स प्रजापतिव्राणगतः
पाप्मा ।

अथ अनन्तरं चक्षुः पुनः ऊचुः देवाः—त्वं नः अस्मभ्यम् उद्गाय
इति । तथा इति चक्षुः तेभ्यः उदगायत् । चक्षुषि यः भोगः तन्निमि-

पश्यति तदात्मने । ते विदुरनेनैव न उद्गात्रालेष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मना अविध्यन् स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ।

अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायत् । यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायत् यत् कल्याणं शृणोति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रालेष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति स एव स पाप्मा ।

अथ ह मनञ्जुचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन

सोपकारः तं देवेभ्यः आगायत्, यत् कल्याणं शोभनं पश्यति तत् आत्मने स्वार्थमेव आगायत् । ते असुराः विदुः—अनेन उद्गात्रा नः अस्मान् अत्येष्यन्ति इति । किन्तेऽकुर्वन् ? तम् उद्गातारम् अभिद्रुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः पाप्मा सः । कथमेतत् ज्ञायते ? यत् एव इदम् अप्रतिरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं पश्यति स एव स प्रजापतिचक्षुर्गतः पाप्मा ।

अथ अनन्तरं श्रोत्रं पुनः ऊचुः देवाः—त्वं न अस्मभ्यम् उद्गाथ इति । तथा इति श्रोत्रं तेभ्यः उदगायत् । श्रोत्रे यः भोगः तन्निमित्तोपकारः तं देवेभ्यः आगायात्, यत् कल्याणं शोभनं शृणोति तत् आत्मने स्वार्थमेव आगायात् । ते असुराः विदुः—अनेन उद्गात्रा नः अस्मान् अत्येष्यन्ति इति । किं तेऽकुर्वन् ? तम् उद्गातारम् अभिद्रुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः पाप्मा सः । कथमेतत् ज्ञायते ? यत् एव इदम् अप्रतिरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं शृणोति, स एव स प्रजापति-श्रोत्रगतः पाप्मा ।

अथ अनन्तरं मनः पुनः ऊचुः देवाः—त्वं नः अस्मभ्यम् उद्गाथ इति । तथा इति मनः तेभ्यः उदगायत् । मनसि यः भोगः तन्निमित्त-

उदगायत् । यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् यत् कल्याणं सङ्कल्पयति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राल्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविधान् स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं सङ्कल्पयति स एव स पाप्मा । एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपास्यजन्नेवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ।

अथ हेममासन्यं प्राणमुचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत् । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राल्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविधान् स यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टोविध्वंसेतैव हैव विध्वंसमाना विध्वञ्चो विनेशुस्ततो देवा अभवन् पराऽसुरा भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन् भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ।

सोपकारः तं देवेभ्यः आगायात्, यत् कल्याणं शोभनं सङ्कल्पयति तत् आत्मने स्वार्थमेव आगायात् । ते असुराः विदुः—अनेन उद्गात्रा नः अस्मान् अत्येष्यन्ति इति । किं तेऽकुर्वन् ? तम् उद्गातारम् अभिद्रुत्य पाप्मना अविध्यन् । स यः पाप्मा सः । कथमेतत् ज्ञायते ? यत् एव इदम् अप्रतिरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं सङ्कल्पयति, स एव स प्रजापतिमनोगतः पाप्मा । एवं पुनः खलु एताः देवताः अनुक्ताः त्वगादि-देवताः वागादिवत् पाप्मभिः उपास्यजन् संसर्गं कृतवन्तः, एवम् एनाः त्वगादिदेवताः पाप्मना अविध्यन् विद्ववन्तः ।

अथ अनन्तरम् इमम् आसन्यम् आस्ये भवं मुखान्तर्विलस्यं प्राणम् जनुः देवाः—त्वं नः अस्मभ्यम् उद्गाय इति । तथा इति एव प्राणः तेभ्यः उदगायत् । ते असुराः विदुः—अनेन उद्गात्रा नः अस्मान् अत्येष्यन्ति इति । किं तेऽकुर्वन् ? तम् उद्गातारम् अभिद्रुत्य पाप्मना

ते होचुः क्व नु सोऽभूद्यो न इत्यमसंज्ञेत्ययमाख्येऽन्तरिति सोऽयाख्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः ।

सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरच्छस्था मृत्युर्दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ।

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्रासां दिशामन्तस्तद्गमयाञ्चकार तदासां पाप्मनो विन्द्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत् पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ।

अविधत् । स दृष्टान्तः—यथा लोके लोष्टः सृत्पिच्छः अस्मान्मृत्वा प्राप्य विध्वंसेत एवं ह एव विध्वंसमानाः विश्वञ्चः विविधगतयः असुराः विनेशुः विनाशं प्राप्ताः । ततः देवाः द्योतनशीलाः अभवन्, असुराः परा अभवन् पराभूताः बभूवुः । यः एवं वेद—प्राणस्यात्मत्वेन परित्यक्त्वात्; तस्य अस्य द्विषन् भ्रातृत्यः—प्रजापतिप्रतिपक्षभूतः पाप्मा—भवति, आत्मना—प्रजापतिस्वरूपेण—स च परा भवति विशीर्यते—लोष्टवत् प्राणपरिष्वङ्गात् ।

ते देवाः पुनः ऊचुः—क्व नु कस्मिन् नु स अभूत्, यः नः अस्मान् इत्यम् असंज्ञं सञ्ज्ञितवान् देवभावमात्मत्वेनोपगमितवान् इति । एव मतुसन्धाय निर्णीतवन्तः—अयम् आख्ये सुखे अन्तः इति । स सुख्यप्राणः अयास्यः—वागाद्यात्मत्वेन विशेषभावमनाश्रित्य वर्त्तमानः—आङ्गिरसः । कथम् ? हि यस्मात् अङ्गानां रसः सारः—तं विना अङ्गानां शीघ्रप्राप्तेः ।

हि यस्मात् अस्माः प्राणदेवतायाः सृत्पः दूरम्—पापासुरविध्वंसनात्; तस्मात् एषा देवता पुनः दूर् नाम—दूरित्येषां ख्याता । यः एवं वेद, तस्मात् अस्मात् दूरं पुनः मृत्युः भवति ।

सा पुनः एषा देवता एतासां वागादीनां देवतानां पाप्मानं स्वाभा-

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्यु-
मपहृत्यापिना मृत्युमत्यवहत् ।

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् सा यदा मृत्युमत्यमु-
च्यत सोऽग्निरभवत् सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो
दीप्यते ।

अथ प्राणमत्यवहत् स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायु-
रभवत् सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ।

विकान्धानप्रयुक्तेन्द्रियविषयसंसर्गासक्तिजनितं मृत्युम् अपहृत्य विनाश्य
यत्र आसां दिशम् अन्तः, तत् तत्र गमयाश्चकार । तत् तत्र आसां
देवतानां पाप्मनः पापानि विन्यदधात् विविधेन न्यग्भावेन अदधात्
स्थापितवती । तस्मात् जनम् अन्तं न इयात् न गच्छेत्, अन्तं जन-
शून्यमपि न इयात् । कथम् ? नेत्—इत्यं जनसंसर्गं—नेद गति-
कर्षंसु, ततः क्लिबन्धयम् तादृग्जनान्तिकगमनव्यापारे—पाप्मानं
मृत्युम् अन्ववायानि अनुगच्छेयम् इति हेतोः ।

सा वा एषा देवता एतासां वागादीनां देवतानां पाप्मानं मृत्युम्
अपहृत्य विनाश्य, अथ एनाः मृत्युम् अत्यवहत् अतीत्य प्रापयत् स्वस्वा-
म्बादिदेवतास्वरूपत्वम् ।

स प्राणः पुनः प्रथमां वाचम् एव अत्यवहत् । सा यदा मृत्युं
पाप्मानम् अत्यमुच्यत अतीत्य मुक्ता बभूव, तदा स अग्निः अभवत् ।
सोऽयं अग्निः परेण मृत्युं मृत्योः परस्तात् अतिक्रान्तः दीप्यते दीप्ति-
मान् भवति । पापराहित्येनैव वाचां दीप्तिमत्ता ।

अथ स प्राणः प्राणं प्राणम् अत्यवहत् । स प्राणः प्राणः यदा
मृत्युम् अत्यमुच्यत अतीत्य मुक्ता बभूव तदा स वायुः अभवत् । सोऽयं
वायुः परेण मृत्युं मृत्योः परस्तात् अतिक्रान्तः पवते वहति ।

अथ चक्षुरत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्यो-
ऽभवत् सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ।

अथ श्रीचमत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत तादिशी-
ऽभवत्स्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ।

अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा
अभवत् सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भातीवत्
इ वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ।

अथात्मनेऽन्नाद्यमागायद्यच्चि किञ्चान्नमद्यतेऽनेनैव तद्-
द्यत इह प्रतितिष्ठति ।

अथ अनन्तरं स चक्षुः अत्यवहत् । तत् यदा मृत्युं पाप्मानम्
अत्यमुच्यत, तदा स आदित्यः अभवत्, सोऽसौ आदित्यः परेण मृत्युं
मृत्योः परस्तात् अतिक्रान्तः तपति तेजस्वित्वं भजते पापराहित्यात् ।

अथ अनन्तरं स श्रीत्रयम् अत्यवहत् । तत् यदा मृत्युम् अत्यमुच्यत,
तदा ताः दिशः अभवन् । ताः इमाः दिशः परेण मृत्युं मृत्योः
परस्तात् अतिक्रान्ताः तदतीताः । अतिक्रान्ता इत्येतन्नाचकथना-
त्तदुद्भूतानां ध्वनिमात्राणां प्राणात्मविदे पापराहित्यं सूच्यते विकारा-
नुत्पादकत्वञ्च ।

अथ अनन्तरं स मनः अत्यवहत् । तत् यदा मृत्युम् अत्यमुच्यत,
तदा स चन्द्रमाः अभवत् । सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युं मृत्योः परस्तात्
अतिक्रान्तः भाति दीप्तिमान् भवति—पापराहित्येनैव मनसो दीप्ति-
मत्ता । यः एवं वेद—प्रायेण वागादीनां पाप्माभिहननव्यापारं, तन्
एनम् एषा देवता मृत्युं पाप्मानम् अतिवहति अतीत्य प्रापयति तत्त-
द्देवभावम् ।

वागादिभिरात्मार्यमागानं कृतमिति स्पष्टमुक्तं न तु प्रायेण ।
तदिह प्रस्तूयते अथात्मने इति । आत्मने अन्नाद्यम्—अथ च तत्

ते देवा अद्भुवन्नेताषहा इदं सर्वं यदन्नं तदात्मन
 आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माभिसंविश-
 त्तेति तथेति तं समस्तं परिष्यविशन्त । तस्माद्यद-
 नेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येव ह वा एनं स्वा अभि-
 संविशन्ति भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुरएता भवत्यन्नादोऽधि-
 पतिर्य एवं वेद य उ हैवविदं स्त्रेषु प्रतिपत्तिर्बुभूषति
 न हैवालं भार्य्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति यो वै
 तमनु भार्य्यान् बुभूषति स हैवालं भार्य्येभ्यो भवति ।

आद्यं च—अदनीयम् अन्नम् आगायात् उद्दानेन असाधयत् आत्म-
 सात् अकरोत्, हि यस्मात् यत् किञ्च अन्नम् अद्यते अनेन प्राणेन एव
 तत् अद्यते । इह तेन असाधेन प्राणः प्रतितिष्ठति ।

ते वागादयः देवाः—स्वविषयद्योतनात् देवाः—अद्भुवन्—एता-
 वत् वै यत् इदं सर्वम् अन्नं, तत् आत्मने आत्मार्थम् आगासीः आगीत-
 वान् आगानेन आत्मसात् कृतमित्यर्थः । अनु यस्मात् आत्मसात्कर-
 णानन्तरम् अस्मिन् अन्ने नः अस्मान् आभजस्व आभाजयस्व अस्मांश्च
 अन्नभागिनः कुरु इति । प्राण आह—ते यूयं वै मा माम् अभिसं-
 विशत आभिसुस्थेन समन्ततः निविशत इति । इतरे प्राणाः—तथा
 इति, तथा अस्तु इति । तं सुख्यप्राणं समस्तं परिष्यविशन्त सम-
 न्तात् परिवेष्ट्य निविष्टवन्तः । तस्मात् अनेन प्राणेन यत् अन्नम् अस्ति
 लोकः, तेन एताः वागादिदेवताः दृष्यन्ति । यः एवंवेद—वागा-
 द्याश्रयं प्राणम् ; तम् एनं स्वाः ज्ञातयः अभिसंविशन्ति, स्वानां स
 भर्ता भरणकर्ता भवति, श्रेष्ठः भवति, पुरः अग्रतः एता गन्ता भवति,
 अन्नादः—प्राणवत् स्वयं पुष्टोऽन्वेषां पोष्टा—भवति, अधिपतिः भवति,
 एवंविदं प्रति स्त्रेषु ज्ञातीनां मधेय यः प्रतिपत्तिः प्रतिकूलः बुभूषति
 भवितुम् इच्छति, न स पुनः भार्य्येभ्यः भरणीयेभ्यः अलं पर्याप्तो

सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः प्राणो वा
अङ्गानां रसः प्राणो हि वा अङ्गानां रसस्तस्माद्यस्मात्
कस्माच्चाङ्गात् प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुध्यतिष हि वा
अङ्गानां रसः ।

एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष पति-
स्तस्माद् बृहस्पतिः ।

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पति-
स्तस्माद् ब्रह्मणस्पतिः ।

एष उ एव साम वाग्वै सामैष सा चामश्चेति तत्
साम्नः सामत्वम् । यदेव समः भुषिणा समीमशकेन

भवति, अथ ज्ञातीनां मधेय यः एव एवम् अनुभवति अनुगतो भवति,
यो वै तम् अनु अनुवर्त्य भार्यान् भरणीयान् बुभूर्षति भर्तुम् इच्छति,
स पुनः निश्चितं भार्यभ्यः भरणीयेभ्यः अन्नं पथ्याप्तः भवति ।

स मुख्यप्राणः अयास्यः—वागाद्यात्मत्वेन विशेषभावमनात्त्रित्य वर्त्त-
मानः—आङ्गिरसः । कथम् ? हि यस्मात् अङ्गानां रसः सारः, प्राणः
वै निश्चितम् अङ्गानां रसः । रसत्वमस्य साधयति—हि यस्मात् प्राणो
वै अङ्गानां रसः, तस्मात् यस्मात् कस्मात् अङ्गात् प्राणः उत्क्रामति
अपसर्पति, तत् एव तत्र एव तत् अन्नं शुष्यति । एष प्राणः हि वै
निश्चितम् अङ्गानां रसः ।

एष प्राणः उ पुनः एव बृहस्पतिः । वाक् वै बृहती हृन्दोविशिष्टा
ऋक्, तस्या एष पतिः पालकः—तं विना तदुच्चारणासामर्थ्यात् ।
तस्मात् पुनः बृहस्पतिः ।

एष प्राणः उ पुनः एव ब्रह्मणस्पतिः । वाक् वै ब्रह्म यजूरूपं
तस्याः एष पतिः पालकः । तस्मात् पुनः ब्रह्मणस्पतिः ।

एष प्राणः उ पुनः एव साम । वाक् वै साम । एष प्राणः सा

समीनागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन * सर्वेषां
तस्माद्देव सामाश्रुते साम्नः सायुजात् सलोकतां य एव-
मेतत् साम वेद ।

एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणेन हीदत् सर्व-
मुत्तमं वागेव गीथोच्चगीथा चेति स उद्गीथः ।

तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चै कितानियो राजानं भक्षयन् उवाचा-
यन्त्यस्य राजा मूर्धानं विपातयताद्यदितोऽयास्य आङ्गि-
रसोऽन्येनोदगायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चीद-
गायदिति ।

च—वाक् अमश्र—प्राणः—निखिलस्त्रीशब्दाभिधेयवस्तुविषयः सा,
निखिलपुंशब्दाभिधेयवस्तुविषयः अमः—तस्मात् साम्नः गीतिरूपस्य
स्वरादिसमुदायस्य सामत्वम् । प्रकारान्तरे—यत् यस्मात् उ एव
शुषिणा पुत्तिकाशरीरेण समः, मशकेन मशकशरीरेण समः, नागेन
हस्तिशरीरेण समः, एभिः त्रिभिः लोकैः समः, अनेन सर्वेषां समः,
तस्मात् उ एव साम । यः एवम् एतत् साम वेद स अश्रुते व्याप्नोति
तादृङ्महत्त्वलाभेन, साम्नः सायुज्यं—सयुग्भावं समानदेहेन्द्रियाभि-
मानित्वं सलोकतां समानलोकतां जयति आयत्तीकरोति ।

एष उ वै प्राणः उद्गीथः । कथम् ? हि यस्मात् प्राणः वै उत्प्रा-
णेन ऊर्ध्वगतप्राणेन इदं सर्वम् उत्तमम् उत्तमिन् विष्टतम् । वाक्
एव गीथा । उत् च प्राणः गीथा च वाक् इति स उद्गीथः ।

तद्वापि—तत् तत्र अर्थे ह आख्यायिका अपि । चैकितानः
चिकितानस्वापत्यं ब्रह्मदत्तः राजानं सोमं भक्षयन् उवाच—अयं
होजा सोमः त्वस्य परोक्षगतस्य तस्य मूर्धानं विपातयतात् विष्यष्टं
पातयतु यदि इतः अस्मात् प्रकृतात् प्राणात् अन्ये देवतान्तरेण
अवाप्तः आङ्गिरसः इति उदगायत्—अयास्यः आङ्गिरसः प्राणएव,

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वरएव स्वं तस्मादात्विज्यं करिष्यन् वाचि स्वरमिच्छेत तथा वाचा स्वरसम्पन्नयात्विज्यं कुर्यात् तस्मात् यच्चे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एव । अथो यस्य स्वम्भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत् साम्नः स्वं वेद ।

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वरएव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत् साम्नः सुवर्णं वेद ।

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत् प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्न इत्यु हैक आहुः ।

तस्य यदि अन्यदेवत्वेन उद्धानं कृतवान् महान् अपराधोऽभूदिति निर्गलितोऽर्थः । वाचा च प्राणेन च हि एव स अयास्यः आङ्गिरसः उद्गाता उदगायत् इति ।

तस्य एतस्य साम्नः पुनः यः स्वं धनं वेद, तस्य अस्य भवति पुनः स्वं धनम् । तस्य साम्नः किं धनम् ? तस्य साम्नः स्वरः एव स्वं धनम् । तस्मात् आत्विज्यम् ऋत्विक्कर्म्मज्ञानं करिष्यन् वाचि स्वरम् इच्छेत । तथा स्वरसम्पन्नया वाचा आत्विज्यं कुर्यात् । तस्मात् यच्चे स्वरवन्तम् उद्गातारं दिदृक्षन्तः द्रष्टुम् इच्छन्तः एव लौकिकाः, अथो अपि च यस्य स्वं धनं भवति तं धनिनं दिदृक्षन्तः इति । एवं साम्नः एतत् स्वं यः वेद, तस्य अस्य पुनः स्वं भवति ।

तस्य व्रतस्य साम्नः यः पुनः सुवर्णं वेद, तस्य अस्य पुनः सुवर्णं भवति । तस्य साम्नः स्वरः एव सुवर्णम् । यः एवं साम्नः एतत् सुवर्णं वेद तस्य अस्य सुवर्णं भवति ।

तस्य एतस्य साम्नः यः पुनः प्रतिष्ठां वेद, स पुनः प्रतितिष्ठति ।

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु प्रस्तोता
 साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात् तदेतानि जपेत् । असतो
 मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं
 गमयेति स यदाहासतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत्
 सदमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह
 तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं
 मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्मा-
 ऽमृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ यानीत-
 राणि स्तोत्राणि तेष्व्वात्मनेऽन्नाद्यमागायत्तस्माद् तेषु वरं
 वृणीत यं कामं कामयेत तत् स एष एवंविदुद्गाताऽऽ-
 त्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयेत तमागायति
 तद्वैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया आशास्ति य एव-
 मेतत् सामवेद । वृह ३।३।१—२८ ।

तस्य साम्नः वाक् एव प्रतिष्ठा । कथम् ? हि यस्मात् वाचि खलु एष
 प्राणः प्रतिष्ठितः एतत् गानं गीयते—गीतिभावमापद्यते, एके अन्वे
 प्रतिष्ठितः इति पुनः आहुः ।

अथ अनन्तरं यस्मात् जपकर्म देवभावायाभ्यारोहफलम् अतः
 पवमानानां—ज्योतिष्टमसिद्धानां द्वादशस्तोत्राणां यजमानार्थमुद्गीतानां
 त्रयाणां पवमानाख्यानां स्तोत्राणां—एव तदारभ्यएव अभ्यारोहः जप-
 कर्म । स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति । स यत्र यस्मिन् काले
 साम प्रस्तुयात् प्रारभेत तत् तस्मिन् काले एतानि जपेत्—“असतो मा
 सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्माऽमृतं गमय” इति । जप्यानां
 त्रयाणामेकार्थत्वेऽपि शब्दान्तरेस्तिरोहितार्थत्वादर्थाभिबोधनाय स्वयमेव
 मन्त्रार्थं व्याचष्टे—यदा प्रस्तोता आह—असतो मा सद्गमय इति मृत्युः

६ । त्रयो लोका एतएव वागेवायं लोकोमनोऽन्तरिच्छलोकः प्राणोऽसौ लोकः ।

त्रयो वेदा एतएव वागेवर्वेदो मन्त्रो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ।

देवाः पितरो मनुष्या एतएव वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ।

वा असत्, सत् असृतं, सृत्योः मा असृतं गमय, असृतं मा मां कुरु इति एव । यदा स एतत् आह—तमसो मा ज्योतिर्गमय इति सृत्युः वै तमः, ज्योतिः असृतं, सृत्योः मा असृतं गमय, असृतं मा मां कुरु इति एव । सृत्योः मा असृतं गमय इति न अत्र तिरोहितम् इव अस्ति यथाश्रुत एवार्थः । अथ यानि इतराणि स्तोत्राणि नवसंख्यकानि तेषु आत्मने आत्मार्थम् अन्नाद्यम् आगायत् । तस्मात् तेषु स्तोत्रेषु यं कामं कामयेत तं वरं वृणीत । स एष एवंविद् उद्गाता आत्मने आत्मार्थं यजमानाय यजमानार्थं वा यं कामं कामयते, तम् आगायति उद्गानेन साधयति । तत् पुनः एतत् कर्म लोकजित् एव । य एवम् एतत् साम वेद, न हि पुनरेव तस्य अलोक्यतायै अलोकार्हत्वाय अस्ति । तन्नाभो निश्चय इति न तादृशं शंसनम् ।

७ । मनोवाक् प्राण इति त्रितयारब्ध आत्मैत्युक्तम् (७।११) सम्प्रति तेषां लोकत्वादिकमुच्यते त्रयइति । एते वाङ्मनःप्राणाः एव त्रयः लोकाः भूर्भुवःस्वरित्याख्याः । वाक् एव अयं लोकः भूर्लोकः, मनः अन्तरिच्छलोकः भुवीलोकः, प्राणः असौ लोकः स्वर्लोकः ।

एते वाङ्मनःप्राणाः एव त्रयः वेदाः । वाक् एव ऋग्वेदः, मनः यजुर्वेदः, प्राणः सामवेदः ।

एते वाङ्मनःप्राणाः एव देवाः पितरः मनुष्याः । वाक् एव देवाः मनः पितरः, प्राणः मनुष्याः ।

पिता माता प्रजैतएव मनएव पिता वाक्प्राता प्राणः
प्रजा ।

विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेतएव यत्किञ्च
विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्धि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वा-
ऽवति ।

यत् किञ्च विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजि-
ज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वाऽवति ।

यत् किञ्चाऽविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणोऽविज्ञातः
प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ।

एते मनोवाक्प्राणाः एव पिता माता प्रजा । मनः एव पिता,
वाक् माता, प्राणः प्रजा ।

एते वाङ्मनःप्राणाः एव विज्ञातं, विजिज्ञास्यम्, अविज्ञातम् ।
यत् किञ्च विज्ञातं विस्मृतं ज्ञातं वाचः तद्रूपम्—विज्ञातविषयो हि
वाग्धुषेण विज्ञातरि तिष्ठति ; वाक् हि विज्ञाता—विज्ञातविषयविज्ञा-
पनकाले वाचैव तत् सिद्धयति, एवं तस्यामेव विज्ञातत्वं विभाति, अत-
एव तस्याएव तत्त्वम् ; तत् विज्ञातं भूत्वा वाक् एनं वाग्बिदम् अवति
पालयति—वाक्तिरोधाने तेन च विज्ञातविषयस्य भवेत् तिरोधानं
वाग्बिदो विपत्यातश्च ।

यत् किञ्च विजिज्ञास्यं मनसः तद्रूपम् । मनो हि विजिज्ञास्यम् ;
मनसः सन्दिह्यमानाकारत्वात् । तत् विजिज्ञास्यं भूत्वा मनः एनं
मनोविदम् अवति पालयति—विजिज्ञास्याभावे स्यान्मानससम्बन्धो-
ऽभावः ।

यत्किञ्च अविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपम्—ज्ञातविषयो वाचि, सन्दिह्य-
मानविषयो मनसि, अज्ञातविषयः प्राणै तदाकारेण तिष्ठति न वाङ्-
मनोसयोर्गोचरो भवति । कथमेव भवति ? प्राणो हि अविज्ञातः—

तस्याएव वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निस-
द्यावत्येव वाक् तावती पृथिवी तावानयमग्निः ।

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्य-
स्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथु-
नः समेतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो
द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ।

अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्त-

अनिर्व्वचनीयत्वात् । तत् अविज्ञातं भूत्वा एनं प्राणविदम् अवति
पालयति—सर्व्वस्मिन् विज्ञाते विज्ञातव्याभावे विज्ञातुर्विलोप आ-
तति, अतएवाविज्ञातमेव तं विलोपाद्गच्छति ।

वाङ्मनःप्राणानामाधिभौतिकविस्तारमुक्त्वाधिदैविकविस्तार उप-
स्थाप्यते तस्यैवेति । तस्याः एव—तस्याः वाचः पृथिवी शरीरं आधार-
भूतम् अयम् अग्निः ज्योतीरूपं करणं, तत् तस्मात् यावती एव वाक्
तावती एव पृथिवी तावान् अयम् अग्निः ।

अथ एतस्य मनसः द्यौः शरीरम् आधारभूतम्, असौ आदित्यः
ज्योतीरूपं करणम् । तत् तस्मात् यावत् एव मनः तावती द्यौः, तावत्
असौ आदित्यः । तौ अग्न्यादित्यौ वाङ्मनसे मातापितरौ—आदित्यस्य
मनसः पितृत्वं वाचस्याग्नेश्च मातृत्वम्, 'सावित्रं पाकमान्नेयश्च प्रकाश-
यते कर्मसिद्धयदर्शनात्तयोः सिद्धं जनकत्वम् ।'—मिथुनं मैथुन्यम्
इतरेतरसंसर्गं द्यावापृथिव्योरन्तराले समेतां सङ्गच्छेतां ततः प्राणः वायुः
अजायत । यः जातः स इन्द्रः विश्वः (३।२३) स एष असपत्नः प्रति-
पक्षविरहितः । कथम् ? द्वितीयः वै सपत्नः—यच्च द्वितीयो विद्यते
तच्च सपत्नत्वं सश्रवति नात्र तथा । यः एवंवेद—प्राणस्य इन्द्रस्यासपत्नत्वं,
तस्य अस्य न सपत्नः प्रतिपक्षः भवति ।

अथ एतस्य प्राणस्य आपः शरीरम्, असौ चन्द्रः ज्योतीरूपम्, तत्

द्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रस्तत्र ते सर्व-
एव समाः सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्तं
स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तं स लोकं
जयति ।

बृह ३।५।४—१३ ।

१० । यो ह वै शिशुः साधानं सप्रत्याधानं
सस्थूणां सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्वि ।
अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येदमेवाधानमिदं
प्रत्याधानं प्राणाः स्थूणात्रं दाम ।

तस्मात् यावान् एव प्राणः तावत्यः आपः, तावान् असौ चन्द्रः । तत्र ते
एते वाङ्मनःप्राणाः सर्वे एव समाः सर्वे अनन्ताः । स यः पुनः एतान्
अन्तवतः परिच्छिन्नान् उपास्ते स अन्तवन्तं लोकं जयति, अथ यः
एतान् अनन्तान् अपरिच्छिन्नान् उपास्ते स अनन्तं लोकं जयति ।

१० । “प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्” (३।५।५०५), अतएव
परात्मा “सत्यस्य सत्यम्” इति यदुक्तं तत्र प्राणतत्त्वनिर्णयायाह अय-
मिति । यः पुनः साधानं साधारं, सप्रत्याधानं सप्रत्याधारं—यत्र
आधेयस्य साक्षात् संसर्गः तत् प्रत्याधानं ; सस्थूणां सस्तम्भं सदामं
सरज्जुं शिशुं प्राणं वेद स सप्त सप्तसंख्यकान् द्विषतः भ्रातृव्यान-
‘भ्रातृव्या द्वि द्विविधा भवन्ति द्विषन्तोऽद्विषन्तश्च तत्र द्विषन्तो ये तान्’
—विरोधिनः अवरुणद्वि । “सप्त ये शीर्षण्याः प्राणाः (८।३) विषयोप-
लब्धिद्वाराणि तत्प्रभवा विषयरागाः सहजत्वात् भ्रातृव्याः” इति भाष्य-
कारः । यः अयं मध्यमः प्राणः शरीरमध्यस्थः प्राणः लिङ्गात्मा अयं
पुनः शिशुः—“विषयेष्वितरकरणवदपटुत्वात् शिशुः” । तस्य इदं
शरीरम् एव आधानम्, इदं शिरः प्रत्याधानं—तत्रास्य साक्षात्संसर्गात्,
प्राणाः करणानि स्थूणा, अन्नं दाम—अन्नपानजनितबलेन देहेऽस्यावष्ट-
भ्यमानत्वात् ।

तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तस्या इमा अक्षन् लोहिन्यो राजयस्ताभिरेमः रुद्रोऽन्वायत्तोऽथ या अक्षन्ना-
पस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तथादित्यो यत् कृष्णं
तेनाग्निर्यच्छुक्लं तेनेन्द्रोऽधरयैर्न वर्त्तन्त्या पृथिव्यान्वायत्ता
द्यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ।

तदेष श्लोको भवति—अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुधस्त-
स्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् । तथासत ऋषयः सप्त
तीरे वागाष्टमो ब्रह्मणा संविदानेति ॥ अर्वाग्विलश्चमस
ऊर्ध्वबुधस्तदीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुधस्त-
स्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशोनिहितं

एताः सप्त अक्षितयः—‘क्षयवासावपि क्षिति’ इति—अक्षयहेतवः
तं प्राणम् उपतिष्ठन्ते अनुगताः भवन्ति—‘यद्यपि मन्त्रकरणे तिष्ठति-
रूपपूर्व्यः (पा, १।३।२५) आत्मनेपदौ भवति इहापि सप्तदेवताभिधा-
नानि मन्त्रस्थानीयानि करणानि, तिष्ठतेरतोऽत्राप्यात्मनेपदं न विरुद्धम्”
इति भाष्यकारः । तत् तत्र याः इमाः अक्षन् अक्षिणि लोहिन्यः
लोहिताः राजयः रेखाः ताभिः राजभिः रुद्रः एनं प्राणम् अन्वायत्तः
अनुगतः उपतिष्ठतइत्यर्थः । अथ अक्षन् अक्षिणि याः आपः ताभिः
पर्जन्यः एनम् अन्वायत्तः, या कनीनका कनीनिका नेत्रतारका तथा
आदित्यः एनम् अन्वायत्तः, यत् कृष्णं चक्षुषि तेन अग्निः एनम् अन्वा-
यत्तः, यत् शुक्लं चक्षुषि तेन इन्द्रः एनम् अन्वायत्तः, अधरया वर्त्तन्त्या
पद्मणा एनं पृथिवी अन्वायत्ता, उत्तरया वर्त्तन्त्या द्यौः अन्वायत्ता, यः
एवं वेद, तस्य अस्त्र अन्नं न क्षीयते ।

तत् तस्मिन् अर्थे एष श्लोकः मन्त्रः भवति । मन्त्रमुक्त्वा स्वयं युतिः
तदर्थमाचष्टे—“अर्वाग्विलश्चमसऊर्ध्वबुधः’ इति इदं तच्छिरः, एष
हि अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुधः”—इदं तच्छिरः चमसाकारम् मुखम्

विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्यासत ऋषयः सप्ततौरइति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वाग्ध्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ।

इमावेव गौतमभरद्वाजावयमेव गौतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिवाचा ह्यन्नमद्यतेऽत्तिर्ह वै नामैतद्यदचिरिति सर्व्वस्यात्ता भवति सर्व्वमस्थान्नं भवति य एवं वेद ।

बृह ४।२।१—४ ।

बिलरूपत्वात् शिरसः बुध्नाकारत्वात्” ; “तस्मिन् यशो निहिते विश्वरूपम्” इति प्राणा वै यशोनिहिते विश्वरूपं प्राणानेतदाह—तस्मिन् शिरसि विश्वरूपं नानारूपं यशः निहितं स्थितं भवति । किन्तद्यशः ? प्राणाः । किन्तद्विश्वरूपम् ? प्राणाः शोचादयः वायवश्च ; “तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे” इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह—तस्य चमसस्य तीरे समीवर्त्तिनि देशे सप्त ऋषयः आसते प्राणाः परिस्यन्दात्मकाः ते एव च ऋषयः ; “वागष्टमी ब्रह्मणा संविदान” इति वाक् हि अष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते—छिद्राणां सप्तत्वेन सप्तेन्द्रियाणि तत्र रसना तु सप्तमी अष्टमी वाक् तथा ब्रह्मणा वेदेन संवादं कुरुते ।

के पुनस्ते चमसस्य तीरे ऋषयः ? इमौ एव गौतमभरद्वाजी कर्णौ अयमेव दक्षिणः कर्णः गौतमः अयमेव उत्तरः कर्णः भरद्वाजः । इमौ एव विश्वामित्रजमदग्नी चक्षुषी—अयमेव विश्वामित्रः दक्षिणं चक्षुः, अयमेव जमदग्निः उत्तरं चक्षुः, इमौ एव वसिष्ठकश्यपी नासिकापुटी—अयमेव वसिष्ठः दक्षिणनासापुटः, अयमेव कश्यपः उत्तरनासापुटः ; वाक् एव अत्रिः । वाचा हि अन्नम् अद्यते—यत् अचिरिति तत् अतिः इ वै प्रसिद्धं नाम—अचिरिति वक्तव्ये अचिरित्युक्तमिति भावः ।

११ । अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः प्रप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्कीति । स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्कीति त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्कीति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्कीति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्कीति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्कीत्यध्यर्द्ध इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्कीत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ।

व एवं वेद, स सर्वस्य अन्ता भोक्ता भवति, सर्वम् अस्व अन्नं भवति ।

११ । वैदिकदेवसंख्यासङ्कीर्णकारेण प्राणि तत् सर्वं पर्यवस्यति अथेति । अथ अनन्तरं ह किल जनकसभागतम् एनं याज्ञवल्कीं शाकल्यः शकलस्यापत्यं विदग्धः प्रप्रच्छ पृष्टवान्—हे याज्ञवल्की, कति देवाः इति । स याज्ञवल्कीः पुनः एतयाएव निविदा—वक्ष्यमाण देवतासंख्यावाचकमन्त्रपदेन—प्रतिपेदे उत्तरं ददौ । वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य निविदि यावन्तः देवाः उच्यन्ते तावन्तः देवाः इति । काऽसौ निवित्—“त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्राणि” इति । त्रयश्च त्रयश्च त्रीणि च शतानि त्रीणि च सहस्राणि—षडुत्तरत्रिंशताधिकत्रिसहस्राणि देवाः इति । ओमिति पुनः शाकल्य उवाच । पुनः स संख्यासङ्कीर्णप्रापनाय—हे याज्ञवल्की, कति एव देवाः इति । याज्ञवल्की आह—त्रयस्त्रिंशत् इति । ओमिति पुनः शाकल्य उवाच । पुनः स संख्यासङ्कीर्णप्रापनाय—हे याज्ञवल्की, कति एव देवाः इति ।

स होवाच महिमान एवेषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्तएकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशत् शशविति ।

कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षञ्चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं सर्व्वं हितमिति तस्माद्वसव इति ।

याज्ञवल्क्य आह—षट् इति । ओमिति पुनः शाकल्य उवाच । पुनः स संख्यासङ्कोचज्ञापनाय—हे याज्ञवल्क्य, कति एव देवाः इति । याज्ञवल्क्यः—त्रय इति । ओमिति पुनः शाकल्य उवाच । पुनः स संख्यासङ्कोचज्ञापनाय—हे याज्ञवल्क्य, कति एव देवाः इति, याज्ञवल्क्यः—द्वौ इति । ओमिति पुनः शाकल्य उवाच । पुनः स संख्यासङ्कोचज्ञापनाय—हे याज्ञवल्क्य, कति एव देवाः इति । याज्ञवल्क्यः—अध्वर्युः अर्धाधिकः एकः । ओमिति पुनः शाकल्य उवाच । पुनः स संख्यासङ्कोचज्ञापनाय—हे याज्ञवल्क्य, कति एव देवाः इति । याज्ञवल्क्यः—एकः इति । ओमिति पुनः शाकल्य उवाच । शाकल्यः कतमे ते 'त्रयश्च नौ च शता त्रयश्च नौ च सहस्रा' ? इति ।

स याज्ञवल्क्यः पुनः उवाच—त्रयस्त्रिंशत् तु एव देवाः, एते षडुत्तरत्रिंशताधिकत्रिसहस्रदेवाः एषां त्रयस्त्रिंशद्देवानां महिमानः विभूतयः एव इति । शाकल्यः—कतमे ते त्रयस्त्रिंशत् इति । याज्ञवल्क्यः—अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादश आदित्याः—ते एकत्रिंशत्, इति । इन्द्रः च प्रजापतिः च त्रयस्त्रिंशौ त्रयस्त्रिंशतां पूरणी इति ।

शाकल्यः—कतमे वसवः इति । अग्निः च, पृथिवी च, वायुः च, अन्तरिक्षं च, आदित्यः च, द्यौः च, चन्द्रमाः च, नक्षत्राणि च, एते वसवः । हि यस्मात् एतेषु इदं सर्व्वं हितं स्थितम् इति, तस्मात्

कतमे रुद्रा इति दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते
यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोद-
यन्ति तस्माद्रुद्रा इति ।

कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्येत
आदित्या एते हीदृषु सर्व्वमाददाना यन्ति ते यदिदृषु
र्व्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ।

कतमइन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयिन्नुरेवेन्द्रो
यज्ञः प्रजापतिरिति, कतमस्तनयिन्नुरित्यशनिरिति कतमो
यज्ञ इति पशव इति ।

वसव इति । वसतेरुः—वसुः । ‘यस्मादासयन्ते तस्माद्वसवः’ इति
भाष्यकारः ।

शाकल्यः—कतमे रुद्राः इति । याज्ञवल्क्यः—पुरुषे प्राणाः
इन्द्रियाणि दश, आत्मा मनः च एकादशः एकादशानां पूरणः । ते यदा
अस्मात् मर्त्यात् शरीरात् उत्क्रामन्ति, अथ तदा रोदयन्ति । तत्
तत्र उत्क्रमणे यत् यस्मात् रोदयन्ति, तस्मात् रुद्राः इति ।

शाकल्यः—कतमे आदित्याः इति । द्वादश वै मासाः, संवत्सरस्य
एते आदित्याः, कथम् ? हि यस्मात् एतं इदं सर्व्वम् आददानाः
गृह्णन्तः यन्ति गच्छन्ति । यस्मात् इदं सर्व्वम् आददानाः यन्ति,
तस्मात् आदित्याः इति ।

शाकल्यः—कतमः इन्द्रः कतमः प्रजापतिः इति । याज्ञवल्क्यः
—स्तनयिन्नुरेव इन्द्रः, यज्ञः प्रजापतिः इति । शाकल्यः—कतमः
स्तनयिन्नुरेव इति । याज्ञवल्क्यः—अशनिः इति । शाकल्यः—कतमः
यज्ञः इति । याज्ञवल्क्यः—पशवः इति—‘यज्ञस्य हि साधनानि
पशवः । यज्ञस्वरूपत्वात् पशुसाधनाश्रयत्वाच्च पशवो यज्ञइत्युच्यते’
इति भाष्यकारः ।

कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षञ्चादित्यश्च द्यौश्चैते षडेते हीदं सर्वं षडिति ।

कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु होमे सर्वं देवा इति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नञ्चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्ह इति योऽयं पवत इति ।

तदाहुर्यदयमेकइवैव पवतेऽय कथमध्यर्ह इति यदस्मिन्नित्यं सर्वमध्याहूर्णेतिनाधर्ह इति कतम एकोदेव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ।

वृह, ५।६।१—६ ।

शाकल्यः—कतमे षट् इति । याज्ञवल्क्यः—अग्निः च, पृथिवी च, वायुः च, अन्तरिक्षं च, आदित्यः च, द्यौः च एते षट् । एते षट् इदं सर्वम् इति ।

शाकल्यः—कतमे ते त्रयो देवाः इति । इमे त्रयः लोकाः एव—पृथिव्याम् अग्निं, अन्तरिक्षे वायुं, दिवि आदित्यं पुनरन्तर्भूय लोकास्त्रय इति । शाकल्यः—कतमौ तौ देवौ इति । अन्नं च एव प्राणः च एव । शाकल्यः—कतमः अध्यर्हः इति योऽयं पवते वायुः ।

तत् तच्च आहुः—यत् यस्मात् अयम् एकः इव एव पवते, अथ कथम् अध्यर्हः इति । यत् यस्मात् अस्मिन् वायौ इदं सर्वम् अध्याहूर्णेत् अग्नि आहूर्णेत् अग्नि ऋद्धिं प्राप्नोत्, तेन अध्यर्हः इति । शाकल्यः—कतमः एकः देवः इति । प्राणः इति । कथम् ? स प्राणः ब्रह्म त्यत् इति आचक्षते । परोक्षाभिधायकेन त्यच्छब्देन परोक्षत्वेन । प्राणि ब्रह्मदर्शनं परोक्षं न तु साक्षात् ।

वेदिकदेवतायां यद्यप्येकत्वं प्राणि साधितं, तथापि न तद्व्यस्त ऋक्संहितायां किन्तुः सम्यक्त-मथ्यन्ते । जीवनधारणाय मनसः प्राधान्यं दृश्यत ऋक्संहितायां, तथाचा—

यत्ते यमं वैवस्वतं मनी जगाम दूरकम् ।

तत्त आबर्त्तयामसीह चयाय जीवसे ॥

यत्ते दिवं यत् पृथिवीम्—

यत्ते भूमिं चतुर्भूटिम्—

यत्ते चतस्रः प्रदिशी—

यत्ते समुद्रमर्षवम्—

यत्ते मरीचैः प्रवती—

यत्ते अपो यदीवधीः—

यत्ते सूर्यं यदुषमं—

यत्ते पर्वतान् ब्रह्मती—

यत्ते विश्वमिदं जगत्—

यत्ते पराः परावती—

यत्ते भूतं च भव्यश्च मनी जगाम दूरकम् ।

तत्त आबर्त्तयामसीह चयाय जीवसे ॥ ऋक् १०म ५८-५९, १—१२ ऋक् ।

यज्जायतो दूरमुदैति देवं तद्द सुमस्य तथैवेति ।

दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरंक्तं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥

शैव कर्मस्थानपसी मनोपिथी यज्ञं कण्वन्ति विदथेषु धौरः ।

यदपूर्वं यच्चमन्तः प्रजानां—

यत् प्रज्ञानमुत्त चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।

यस्मान्न ऋतं किञ्चन कश्चे क्रियते—

शिवेद् भूतं भुवनं भविष्यत् परिवृद्धोत्तमश्चतेन सर्वम् ।

शैव यज्ञस्त्रायते सप्तहोता—

यस्मिन्नृचः साम यजूषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवासाः ।

यस्मिंश्चित् सर्वमीतं प्रजानां—

सुवारथिरत्रानिव यन्मनुष्यान्मे नीयतेऽभीष्टुभिर्वाग्निमइव ।

इत्प्रतिष्ठं यदजिरं त्रविष्टं—

। यजुः ३४अ, १—६क ।

वाग्विषयकं सोढं न पुनर्विरलक्षकसंज्ञितायाम् ।

चत्वारिंशद्वा ययो ऋस्य पादा वे शीर्षं सप्त हस्तासो ऋस्य ।

विधा बद्धी ह्यथर्भो रीरवीति मङ्गोदेवी मर्त्यां आ विवेश ॥

ऋक् ४म, ५८-५९, ३ ऋक् ।

इत्यस्या यद्यपि श्रीमत्पतञ्जलिमङ्गलिकेन व्याख्यानं कृतम्—“मङ्गोदेवी मर्त्यां आविवेशिति मङ्गान् देवः शब्दः मर्त्या मरुत्तचक्षोषो ऋ मनुष्याः तां आविवेश । मङ्गता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यर्थेयं व्याकरणम्” इति, तथापि नैतद्कालं यतो निरुक्तकताऽस्या व्याख्याता ।

तद्यथा—“अथारि शक्रेति वेदा एव एतज्जाः, चयी अस्व पादा इति स्वनामि ऋषि, हे श्रीयं प्राथम्योदनीयं, सम हस्ताः सम हृन्दासि, विधात्रुः मन्त्रज्ञाश्चकस्ये; इवमी रीरवीति रीवष-
मस्य स्वनक्रमेष ऋग्भिर्गुभिः सामभिर्यद्वेषभिः शंसन्ति, यजुभिर्गुण्णि, सामभिः सुवन्ति ।
मङ्गीदेव इत्येष द्वि मङ्गान् देवी यद्यथा मन्वां आविवेश इत्येष द्वि मनुष्यान् आविशति यजनाय,
तस्थीतराभूयसे निर्व्वचनाय ।” इति ।

यद्वास्वदन्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां त्रिवसाद् मन्दा ।

अतस्त्वं ऊर्ध्वं दुद्रुहं पर्यासि क्व स्वदस्याः परमं जगाम ॥

देवीं वाचमजगयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पश्यती वदन्ति ।

सा नी मन्देषमूर्च्छं दुद्रुहानां धेनुर्वांगभ्यानुप सुष्टु तैतु ॥

ऋक् पन, १००व, १०।११ ऋक् ।

एते दशममण्डलगतेकसप्ततितमसूक्तस्था एताश्च, —

वदस्यते प्रथमं वाचीं अथं यत् प्रैरत नामधेयं दधानाः ।

यदेवां श्रेष्ठं यदरिप्रमासीत् प्रेषा तदेवां निहितं गङ्गाविः ॥

सक्तुमिव तितउना पुनन्ती यत्र धीरा मनसा वाचमकृत ।

अत्रा सखायः सख्यानि ज्ञानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥

धर्म्मं न वाचः पदधीनायत्नामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम् ।

तामाभ्रव्या व्यदधुः पुरुवा तां सम रेभा अभि सं जवन्ते ॥

उत त्वः पश्यन्न ददशं वाचसुत त्वः शश्वन्न शशीत्येनाम् ।

उसी तस्मै तन्ववि सस्ते जायेव पत्य उशती सुपासाः ॥

उत त्वं सख्यं स्थिरपीतमाहर्म्मैर्नं ह्विन्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययेष वाचं ययुवां अफत्तामपुष्याम् ॥

यस्मित्याज सचिचिदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागी अस्ति ।

यदीं शशीत्यलकं शशीति न द्वि प्रवेद सुकृतस्य पत्याम् ॥

अचण्वन्तः कर्णवन्तः सख्यायी मनीजवेण्वसमा बभूवुः ।

आटप्रास उपकचास उ त्वे ऋदा इव खाला उ त्वे दृष्टये ॥

ऋदा तष्टेपु मनसी जवेषु यदन्नाश्वाः संयजन्ते सखायः ।

अवाह त्वं वि जह्वेद्याभिरोह त्रक्षाणी विचरन्तु त्वे ॥

इमे ये मावाङ् न परथरन्ति न त्राक्षणासी न सुतेकरासः ।

तएते वाचमभिपद्य पापया सिरौक्षन् तन्वते अपजज्जयः ॥

सर्व्वे मन्दन्ति यज्ञसागतेषु सभासाङ्गिण सख्या सखायः ।

किल्बिषस्पृत्पितृषण्डिष्वामारं ह्विती भवति वाजिनाय ॥

अर्चं त्वः पोषमान्ते पुपुष्यान् गायन् त्वी गायति शकृतीषु ।

त्रक्षा त्वी वदति जातल्यां यज्ञस्य मावां वि निमीत उ त्वः ॥

ऋक् १०ज, ७१सु, १—११ ऋक् ।

यद्यपि प्रायः प्रशस्ततरत्वं प्रथयन्ति, तथापि न तथा यथा प्राणस्वाधर्व्येति,

प्राणाय नमी यस्य सर्व्वमिदं वज्रै ।
 यो भूतः सर्व्वस्येश्वरी यस्मिन् सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 नमस्ते प्राणक्रन्दाय नमस्ते स्तनयिबवे ।
 नमस्ते प्राण विदुते नमस्ते प्राण वर्धने ॥
 यत् प्राण स्तनयिदुनाभिक्रन्दत्योषधीः ।
 प्र वीयन्ते गर्भान् दधनेऽथो वद्वीर्व्वि जायन्ते ।
 यत् प्राण ऋतावागतैऽभिक्रन्दत्योषधीः ।
 सर्व्वं तदा प्रमोदते यत् किञ्च भूग्यामधि ॥
 यदा प्राणो अश्ववर्षींश्चर्येण पृथिवीं महीम् ।
 पशवस्तन् प्रमोदन्त मही वै नो भवित्यदि ॥
 अमिषष्टा षोषधयः प्राणं समवादिन् ।
 आयुर्वै नः प्रातीतरः सर्व्वानः सुरभीरकः ॥
 नमस्ते अस्त्रायते नमी अस्तु परायते ।
 नमस्ते प्राण तिष्ठत आसीनायते ते नमः ॥
 नमस्ते प्राण प्राणते नमी अस्तपानते ।
 पराचीनाय ते नमः प्रतीचीनाय ते नमः सर्व्वस्यै त इदं नमः ॥
 या ते प्राण प्रिया तनूर्यो ते प्राणप्रेयसी ।
 अथो यज्ञेषु तव तस्य नो धिञ्चि जीवसे ॥
 प्राणः प्रजा अनु वक्तुं पिता पुत्रमिव प्रियम् ।
 प्राणो हि सर्व्वस्येश्वरी यश्च प्राणति यश्च न ॥
 प्राणो स्वतुः प्राणस्तक्त्वा प्राणं देवा उपासते ।
 प्राणो हि सत्यवादिनमुत्तमं लोक आदधत् ॥
 प्राणो विराट्, प्राणो देष्टो प्राणं सर्व्वं उपासते ।
 प्राणो हि सूर्य्यश्चन्द्रमाः प्राणमाहुः प्रजापतिम् ॥
 प्राणायामो ग्रीह्यवावगङ्गान् प्राण उच्यते ।
 यवे हि प्राण आहितीऽपानो ग्रीह्यरुच्यते ॥
 अपानति प्राणति पुरुषो गर्भे अन्तरा ।
 यदा त्वं प्राण जित्स्वस्य स जायते पुनः ॥
 प्राणमाहुर्मातरियान् वाती हि प्राण उच्यते ।
 प्राणे हि भूतं भव्यश्च प्राण्ये सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 आयुर्व्वशीराङ्गरसीर्देवीर्मनुष्यजा उत ।
 षोषधयः प्रजायन्ते यदा त्वं प्राण जित्स्वसि ॥

यदा प्राचीं अथर्ववेदेषु प्रथिवीं महीम् ।
 श्रीवधयः प्रजासन्तोऽधी याः काय कीचयः ॥
 यन्ने प्राणोद् वेद यस्मिंश्चासि प्रतिष्ठितः ।
 सर्वे तस्यै वसिं हराममुष्मिंस्त्रीक उच्यते ॥
 यथा प्राणवसिष्ठतस्तुभ्यं सर्व्याः प्रजा इमाः ।
 एवा तस्यै वसिं हरान् यस्ता शश्ववत् सुश्ववः ॥
 अन्तर्गर्भश्चरति देवता स्वामृती भूतः स उ जायते पुनः ।
 स मृती मव्यं भविष्यत् पिता पुत्रं प्रविवेशा शचीभिः ॥
 एकं पादं नीत्स्त्रिदति ससिञ्जात् स उच्यते ।
 यदङ्गं स तमुत्स्त्रिदेनैवाद्य न चः स्यात् ।
 न रावी नाष्टः स्यात् व्युष्केत् कदाचन ॥
 अष्टां चक्रे वर्त्तत एकनेमि सङ्ख्याचरं प्रपरी नि पश्या ।
 अर्द्धेन विश्वं भुवनं ज्ञानं यदस्याहं कतमः स कैतः ॥
 यी अस्य विश्वजन्मन ईशे विश्वस्य चिदतः ।
 अन्येषु लिप्रधन्वने तस्यै प्राणं जमीऽस्तु ते ॥
 यी अस्य सर्वजन्मन ईशे सर्वस्य चिदतः ।
 अतन्दी ब्रह्मणा धीरः प्राणी मानु तिष्ठतु ॥
 ऊर्ध्वः सुमेषु जगार मनु तिर्यङ्क् नि पश्यते ।
 न सुप्तस्य सुमेष्वनु शूयाव कश्चन ॥
 प्राण मा मत् पर्याहती न मदन्वी भविष्यति ।
 अपां गर्भसिधव जीवसे प्राणं ब्रह्मणि त्वा मयि ॥

अथ—११ का, २५तु, २४पु, १—२६ ऋक् ।

शाकल्यप्रश्नीकरे वेदिकान्निखिलान् देवानुष्ठित्य “प्राण इति स ब्रह्म त्वदित्याचक्षते” इति वत्
 प्रत्ये तेषामेकत्वं साधितं महर्षियाज्ञवल्क्येण तदेवाद्यस्यैर्दितप्राणसोमेषु दृढतामापत् । कथं वा
 चरीश्वरेण ब्रह्मदर्शनसन्धेषु देवेषु षट्ते, स्फुटीभविष्यति तदननरवज्जगाम् । वेदानि मृत्युपरनाभः
 धापस्य तत्त्वसाध्यायिकाच्छलेनीत् यत्तत्प्राणवज्जगाम् विवेक्यम् ।

इति देवतावली नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

विद्यावल्ली ।

१ । ईशावास्यमिदं सर्व्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विन्नम् ॥
कुर्व्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म्म लिप्यते नरे ॥

ईश १।२ ।

विद्या चाविद्येति विभागो दृश्यते सर्व्वत्रोपनिषदि, कथं केवलं विद्यावल्लीत्यभिध्या। “अविद्यायां बहुधा वर्त्तमानाः” (१।८) इत्यादौ वैदिककर्माभ्यां लिप्यन्ते । तत्रैवाविद्येत्यभिध्या । उपनिषदि पुनरनुष्ठेयेषु सर्व्वत्र ज्ञानसम्बन्धो दृश्यते, सुतरां न तान्यविद्यासंज्ञामवगाहन्ते किन्तर्हि विद्यामेव । कथमत्र ज्ञानसम्बन्ध इति ज्ञायते ? ‘ईशावास्यमिदम्’ इत्यारम्भवचनेन । इदमेव सर्व्वत्रानुषज्यते ।

१ । ईशेति । जगत्यां ब्रह्माण्डे इदं यत् किञ्च जगत्—गमनशीलमित्युपलक्षणं—स्यावरजङ्गमं, तत् सर्व्वम् ईशा ईशित्वा ईशरेण वास्यम्—‘तज्जलान्’ इति प्रक्रियया (६।४[२३०पृ])—आच्छादनौयं त्वयेति शेषः । न केवलमेतत् कृत्वा कृतार्थता किन्तर्हि,—तेन ईशा त्यक्तेन विसृष्टेन विषयेण भुञ्जीथाः भोगं निर्व्वेद्वेथाः, कस्यस्वित् कस्वापि धनं—धनमित्युपलक्षणं धनजनगृहादिकं—मा गृधः मा काङ्क्षीः । तेन कारणेन त्यक्तेन त्यागीनेति वैष्णवार्थमात्रावलम्बिनः, तेन ईशा त्यक्तेन विसृष्टेनेति कर्म्मार्पणवादिनः । धनन्तरवचनेनेक्यसंरक्षणायाश्चाभिरिकतरपक्षावलम्बनं कृतम्, अन्वयसुखेन व्याख्यायाः पक्षपातित्वाच्च ।

इहेति । इह संसारे कर्माणि कुर्व्वन् एव शतं समाः संवत्सरान्

२ । अन्यदेवाहुः सम्भवादन्वद्वाहुरसम्भवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥
सम्भूतिञ्च विनाशञ्च यस्तद्देदोभयं सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वासम्भूत्यामृतमश्नुते ॥

ईश १३।१४ ।

पुरुषायुषशतवर्षपर्यन्तं जिजीविषेत् जीवितुम् इच्छेत् ; इत्येष विधिः
त्वयि एवम्—‘ईशावास्वम्’ इत्युक्तप्रकारेण—अस्ति वर्तते, इतः उक्त-
प्रकारात् अन्यथा न । कथम् ? तदनुसरणेन नरे मानवे न कर्म
कर्मदोषः लिप्यते । एवं कर्मणा भगवदनुसरणं भवति, सुतरां तेन
कर्मबन्धनोच्छेद एव । श्रुतिहयमिदं गीताशास्त्रस्य जीवात् ।

२ । “अन्यंतमः प्रविशन्ति” (१।१--४) इत्याद्यासु वैदिककर्मणः
प्रकृतिपूजायाश्च फलमज्ञानता, देवाराधनाया ऐश्वर्यविशेषेऽनुरक्तेः पुन-
स्ततोऽप्यधिकतरा सेत्युक्तम् । “विद्याञ्चाविद्याञ्च” (१।२) इत्यनया
योऽसौ कर्मदेवाराधनयोः प्रतिप्रसवः स प्रदर्शितः । योऽसौ प्रकृति-
पूजाया ऐश्वर्यविशेषानुरक्तेश्च, स पुनर्विद्यावज्जग्रां विशेषनियोगाय तत्र
न विविक्तः । सोऽत्र प्रदर्शते अन्यदिति सम्भूतिश्चेति । सम्भवात्
ऐश्वर्यविशेषात् अन्यत् एव, असम्भवात् प्रकृतेः अन्यत् फलम् आहुः ;
इति ये नः अस्मभ्यः तत् विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः तेषां धीराणां
शुश्रुम श्रुतवन्तः वयम् ।

सम्भूतिम् असम्भूतिम्—अकारलोपच्छाहसः—प्रकृतिं विनाशं नश-
रम् ऐश्वर्यं च, तत् उभयं सह एकत्र यः वेद स विनाशेन ऐश्वर्येषु
मृत्युं तीर्त्वा असम्भूत्या प्रकृत्या अमृतम् अश्नुते प्राप्नोति । प्रकृतिः
परात्मशक्तिः तेनाभिज्ञा । अतएव “हिरण्ययेन पापेषु” (२।१—४)
इत्याद्याभिरनन्तराभिः श्रुतिभिरावरणविमोचनेन भेदग्रहणे यदासौद-
ज्ञानकारणं तदपाकृतम् । अपाकृते पुनरज्ञानकारणे प्रकृतिः परिषा-
भिज्ञा शिवस्य तस्य शिवत्वं सत्सिदानन्दघनत्वं वा साधकानुभूतौ प्रत्यक्ष-

३ । अथाध्यात्मम् षट्पदङ्गच्छतीव च मनोऽनेन
चैतदुपस्मारत्यभीष्टां सङ्कल्पः ।

तच्च तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं
वेदाभि ह्येनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ।

उपनिषद् भो ब्रूहीत्युक्त्वा त उपनिषद्वाङ्मयीं वाचं त
उपनिषदमब्रूमेति ।

तस्यै तपो दमः कर्मैति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गाणि
सत्यमायतनम् ।

विषयं करोति, तेन च तस्यासृतत्वलाभः । ऐश्वर्येण पुनर्मृत्वयतिक्रम-
स्तत्र भगवदैश्वर्यप्रत्यक्षीकरणेन तदनुषक्तपापवासनानां तिरोधानेन
भवति ।

३ । साक्षाद्ब्रह्मविद्यामुपदिशति अथेति । अथ अनन्तरम् अध्यात्मं
परात्मविषयम् आदेशः । यत् यस्मात् मनः एतत् ब्रह्म गच्छति इव
प्राप्नोति इव विषयीकरोति इव च, तत् तस्मात् अनेन मनसा एतत्
ब्रह्म अभीष्टां पुनः पुनः उपस्मरति च, सङ्कल्पः—एष सङ्कल्पः साधक-
स्येति शेषः ।

तत् ब्रह्म ह खलु तद्वनं तस्य प्राणिजातस्य वनं वननीयं भजनीयं
नाम प्रख्यातम्, सुतरां तद्वनम् इति नाम्ना उपासितव्यम् । स यः
एतत् ब्रह्म एवं—प्राणिजातस्य भजनीयमिति प्रकारेण—वेदं जानाति,
सर्वाणि भूतानि पुनः एनं साधकं अभिसंवाञ्छन्ति । न केवलमव-
मुपासनेन भूतहेषस्तिरोधत्ते किन्तर्हि प्रियत्वमेवांपतिष्ठते ।

उपनिषद् भो ब्रूहि इति त्वया शिष्येणोक्तम् । मया ते तुभ्यम्
उपनिषत् उक्त्वा । ब्राह्मीं ब्रह्मसम्पर्कीयां वाचं उपनिषद्ं रहस्यं ते
तुभ्यम् अब्रूम उक्तवन्तः स्मः इति ।

तपः—कर्मान्द्रियमनसां समाधानं, दमः उपशमः, कर्म—ईशा

यो वा एतामेवं वेदापहृत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके
ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति । तल ३०—३४ ।

४ । पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः ।

अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वैतत् ।
कठ ५।१ ।

५ । तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययी ॥

वास्यम्' इत्युक्तप्रकरणानुष्ठीयमानं कर्म इति तस्यै उपनिषदे प्रतिष्ठा
पादरूपा स्थितिहेतुः—तैः सा प्रतितिष्ठन्तीति भावः ; वेदाः सर्वा-
ङ्गानि शिरसादीनि अन्यान्याङ्गानि, सत्यम् आयतनम् आश्रयः श्रेष्ठत्व-
वशात् । ब्रह्मविद्यायां सर्वेषामन्तर्भावः ।

यो वा एताम् उपनिषदम् एवं सर्वान्तर्भावकत्वेन वेद जानाति स
पाप्मानम् अपहृत्य विधूय ज्येये ज्येयसि सर्वमहत्तरं अनन्ते स्वर्गे लोके
प्रतितिष्ठति नित्यकालं निवसति । हिरभ्यास आदरार्थः ।

४ । सर्वप्राणिनां भजनीयत्वेन ब्रह्मोपदिश्य स्वदेहस्थं तदुपदि-
शति पुरमिति । अजस्य जम्बरहितस्य अवक्रचेतसः अवक्रम् अकुटिलं
नित्यैकरूपं चेतः चैतन्यं यस्य तस्य एकादशद्वारं—'सप्तशीर्षस्थानि
नाभ्या सह सर्वाणि त्रीणि शिरसि एकम्'—पुरं नगरं शरीरास्थम् अनु-
ष्ठाय तदधीनतया नियोज्य विमुक्तः इन्द्रियविकारशून्यः सन् न शोचति
न दुःखमनुभवति, विमुच्यते च शरीरबन्धनात् । एतत् वै तत् ब्रह्म ।

५ । ब्रह्मयोगमभिदधाति तामिति । तां स्थिराम् अचलाम्
इन्द्रियधारणां वाह्यान्तःकरणानां धारणां समाधानं योगम् इति
मन्यन्ते विवेकिनः । तदा धारणाकाले योगी अप्रमत्तः प्रमादशून्यः
भवति । कथं तदेत्युक्तम्—'हि यस्मात् योगः प्रभवाप्ययी उपजना-
पायी—योगी यथा उत्पद्यते तथा तिरोधत्ते च, सुतरामप्रमत्ततार्ये
निरन्तरधारणायुक्तएव स्वाद्योगाकाङ्क्षी ।

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्याऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

यदा सर्वे प्रभियन्ते हृदयस्येह गन्धयः ।

अथ मर्त्याऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥

कठ ६।११—१५ ।

ब्रह्मावलम्बनं विना न जातु सम्भवति निरवच्छेदेन्द्रियधारणा ।
कथं वा सा स्यात्तदाह नैवेति । सर्वातीतः परात्मा न वाचा, न
मनसा, न चक्षुषा एव प्राप्तुं शक्यः । तत् सर्वान्तर्भावकं ब्रह्म अस्ति
इति सर्वमात्मन्तर्भूय विद्यमानम् इति ब्रुवतः वदतः अन्यत्र कथम्
उपलभ्यते उपलब्धिविषयं भवेत् ।

भारवाकालेऽन्तश्चक्षुषः सर्वस्य तिरोधानेऽपि यदस्ति त्वमात्रमव-
शिष्यते तद्ब्रह्मण्येवेति निश्चये सर्वातीतपरात्मनोऽपि तेनैवोपलब्धिर्जायत
इत्याह अस्तीति । उभयोः सर्वातीतसर्वान्तर्भावकयोः भावः तत्त्व-
भावेन चिन्मात्रतया अस्ति इति एव उपलब्धव्यः । अस्ति इति एव
उपलब्धस्य साधकस्य तत्त्वभावः चिन्मात्रतयोपलब्धिः प्रसीदति अभि-
मुखीभवति ।

कदा भवति क्लृप्तार्थता तदाह यदेति । अस्त्व मर्त्यस्य ये कामाः
हृदि श्रिताः, यदा ते सर्वे प्रमुच्यन्ते विशीर्यन्ते, अथ तदा मर्त्यः
अमृतः भवति, अत्र इहैव ब्रह्म समश्नुते प्राप्नोति ।

यदेति । यदा इह हृदयस्य सर्वे गन्धयः प्रभियन्ते भेदम् उप-

६ । तदेतत् सत्यम्,

मन्त्रेषु कर्मणि कवयो वान्यपश्य-
स्तानि चेतयां बहुधा सन्तानि ।

तान्याचरथ नियतं सत्यकामा

एष वः पत्याः सुकृतस्य लोके ॥

यदा लिलायते चार्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।

तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेच्छ्रद्धया हुतम् ॥

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौरुषमास-

मचातुर्मास्यमनाययणमतिथिवर्जितञ्च ।

यान्ति विनश्यन्ति, अथ तदा मर्त्यः अमृतः भवति । एतावत् एव
अनुशासनम् उपदेशः सर्ववेदान्तानाम् ।

६ । “प्रवा ह्येते अट्टका यज्ञरूपाः” इत्याद्याभिः (१।७—८) यत्
सर्वमधःकृतं तदचोल्लिखति षड्भिः ब्रह्मविद्यायाः अष्टस्वप्रतिपादनाय
तदेतदिति । तत् एतत् सत्यम्—इत्येतत् “परीक्ष लोकां कर्म-
चितान्” (७) इत्येताभ्यां सम्बध्यते परीक्षाविषयाचामचोल्लेखान् ।
मन्त्रेषु ऋतु कवयः वशिष्ठादयः यानि कर्मणि अपश्यन् दृष्टवन्तः
तानि चेतायाम् अस्मिन्त्रये—“ब्रह्माग्निर्गार्हपत्ये स्यादग्निर्वाग्निरेश्वरः ।
विष्णुराहुवनीये स्यादग्निहोत्रे च यो मताः ॥” इति—बहुधा सन्तानानि
ग्रहस्तानि । सत्यकामाः यथाभूतकर्मफलकामाः सन्तः तानि कर्मणि
नियतम् आचरथ निर्व्यर्त्तयथ । सुकृतस्य सुबुद्धितस्य लोके एष वः
सुष्माकं पत्याः ।

हव्यवाहने अग्नी समिद्धे प्रज्वलिते यदा हि चर्चिः लिलायते
कलति, तदा आग्निभागी आग्निभाग्योः अन्तरेण मध्ये आत्मापस्माने
आहुतीः प्रतिपादयेत् प्रविषेत् । हुतं हवनं अहया स्यात् ।

अहया अवनं स्यादित्यस्य दुष्करत्वं विज्ञानबुद्धत्वं च दर्शयति

अहुतमवैश्वदेवमविधिनाहुत-
 मासप्रमांसस्य लोकान् हिनस्ति ॥
 काली कराली च मनोजवा च
 सुलोहिता या च सुधूमवर्णा ।
 स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी
 लेलायमाना इति सप्तजिह्वाः ॥
 एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु
 यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ।
 तन्नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो
 यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥
 एहोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः
 सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।

यस्वेति । यस्य अग्निहोतिषः अग्निहोतृम् अदर्शनं दर्शाख्येन कर्मणा
 वर्जितम्, अपौर्णमासं पौर्णमासकर्मवर्जितम्, अचातुष्मास्यं चातुष्मास-
 कर्मवर्जितम्, अनाययणं शरदादिऋतुसमुचितकर्मवर्जितम्, अतिथि-
 वर्जितं च अहुतम् अप्रशस्तभावेन हुतं कालाद्युपेक्षया, अवैश्वदे-
 वैश्वदेवकर्मवर्जितम्, अविधिना हुतं, तस्य तत् अग्निहोतृम् आसप्तमान्
 सप्तमसहितान् लोकान् हिनस्ति ।

काली, कराली, मनोजवा, सुलोहिता, सुधूमवर्णा, स्फुलिङ्गिनी,
 देवी विश्वरुची इति आहुतिप्रसनाद्यां अग्नेः सप्त जिह्वाः ।

एतेषु भ्राजमानेषु दीप्यमानेषु जिह्वाभिर्देवेषु यथाकालं यः चरति
 अग्निहोतृं, तं यजमानम् आददायन् आददानाः एता आहुतयः
 सूर्यस्य रश्मयः भूत्वा तत् तत् नयन्ति यत् देवानाम् एकः पतिः इन्द्रः
 अधिवासः—सर्वानुपरि वसतीत्यधिवासः ।

सुवर्चसः दौमिमत्स्यः आहुतयः—‘एष वः युष्माकं सुकृतः कर्मफल-

प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य

एष वः पुण्यः सुकृती ब्रह्मलोकः ॥

मु, १(२) । १—६ ।

- ७ । परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो
निर्व्वेदमायान्नास्वकृतः कृतेन ।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्
समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥
तस्मै स विद्वानुपकृन्नाय सम्यक्
प्रशान्तचित्ताय श्रमान्विताय ।

रूपः पुण्यः ब्रह्मलोकः एहि एहि' इति प्रियां वाचम् अभिवदन्त्यः
अर्चयन्त्यः—तं यजमानं सूर्यस्य रश्मिभिः वहन्ति,—“एषा ह वा
अस्वाहुतिरसुषिन् लोके आत्मा भवति । स यदैवंविदस्माज्जोकात्
मैति, अथैनमेषाहुतिरितस्य पृष्ठे सत्याह्वयते, अहं वै त इहात्मास्मीति ।
तद्वाह्वयति तस्मादाहुतिर्नाम ।” (श, प, ब्रा, ११।२।२।६) इति ।

७ । “नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा
विशन्ति” (१।८) इति कर्मचितानां लोकानामनित्यत्वात्, कर्मणां
पुनर्विघ्नबाहुल्यनिपोद्धितत्वात्, गत्यवरुषकत्वाच्च तत् वैदृष्यमुत्-
पाद्य ब्रह्मविद्योत्पादनाय प्रोक्ताह्वयति परीक्षेति । कर्मचितान्
कर्मार्जितान् लोकान् परीक्ष्य तत्क्षणस्थायित्वादिकमवधार्य ब्राह्मणः
ब्रह्मजिज्ञासुः निर्व्वेदं वैराग्यम् आयात् प्राप्नुयात् । किमवधार्य
स्यावैराग्यम् ? कृतेन कर्मणा अकृतः अनुत्पन्नः नित्यः पदार्थः न
अस्ति । तद्विज्ञानार्थं तस्य नित्यपदार्थस्य विज्ञानार्थं समित्पाणिः
श्रोत्रियम् अध्ययनश्चुतार्थसम्पन्नं ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मणि निष्ठा स्थितिः यस्तु
अपरोक्षज्ञानसम्पन्नं गुरुम् एव अभिगच्छेत् उपसीदेत् ।

सम्यक् प्रशान्तचित्ताय उपरतदर्पादिदोषाय श्रमान्विताय शास्त्रे-

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

मु १(२) । १२ । १३ ।

८ । धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महान्तं
शरं ह्युपासानिश्चितं समीचीतम् ।
आयम्य तद्भावावगतेन चेतसा
लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥

प्रणवो धनुः शरो ह्य्वात्मान् ब्रह्म तद्ब्रह्मच्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्ब्रह्मं शरवत् तन्मयो भवेत् ॥

मु २(२) । ३ । ४ ।

९ । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

न्द्रियोपरमेण च युक्ताय उपसन्नाय उपगताय तस्मै शिष्याय स विद्वान्
गुरुः—येन विद्वानेन अक्षरं सत्यं पुरुषं वेद—तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतः
यथावत् प्रोवाच प्रोक्तवान् ।

८ । कथं वा तदक्षरं ब्रह्मापरोक्षज्ञानविषयं भवेत्तदाह धनु-
रिति । औपनिषदम् उपनिषत्सम्भूतं धनुः गृहीत्वा उपासानिश्चितम्
उपासया ध्यानाराधनादिना निश्चितं तीक्ष्णीकृतं महान्तं शरं हि
समीचीतम्—कर्मणि प्रयोग आर्षः—सन्दधीत । तद्भावावगतेन तस्मिन्
ब्रह्मणि भावः अभिनिवेशः तद्वतेन चेतसा आयम्य धनुः आकृष्य, हि
सोम्य, तत् एव अक्षरं ब्रह्म लक्ष्यं विद्धि भिन्धि ।

प्रणवः ओङ्कारः धनुः, आत्मा हि शरः, तद्ब्रह्मं तस्य शरस्य लक्ष्यं
ब्रह्म । तत् लक्ष्यम् अप्रमत्तेन वेद्ब्रह्मम् । शरवत् तन्मयः भवेत्
तस्मिन् मग्नः भवेत् ।

९ । किमेतदक्षरं ब्रह्म पुरुषकारेण लभ्यम् ? न, किन्तु तदनु-

यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-
 स्तस्यैष आत्मा वृणुते तनूँस्वाम् ॥
 नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो
 न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् ।
 एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वां-
 स्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥
 सम्प्राप्येनमृषयो ज्ञानदृष्टाः
 कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।
 ते सर्व्वगं सर्व्वतः प्राप्य धीरा
 युक्तात्मानः सर्व्वमेवाविशन्ति ॥

ग्रहेण । यद्यनुग्रहेण किं साधनैः ? अनुग्रहेण तत्स्वरूपज्ञानलाभः ।
 कषायपरिपाकं विना न तेनेक्यम् । उक्तञ्चैतत् पञ्चमस्य दृतीये
 (५।३) । नायमात्मेत्येषा तत्रैव व्याख्याता । अत्र पुनर्ग्रहणमन्वय-
 प्रदर्शनाय ।

नायमिति । अयम् आत्मा परात्मा बलहीनेन आत्मनिष्ठाजनित-
 वीर्य्यहीनेन न लभ्यः, न च प्रमादात् अनात्मविषयानुरागजनित-
 मोहात्, अलिङ्गात्—‘निष्कामतारूपमोक्षलिङ्गरहितात् अशास्त्रीयात्
 वा’ इति श्रीमद्भास्करानन्दः—तपसः वा न लभ्यः । एतैः बल-विषय-
 वासनात्याग-निष्कामतपोरूपैः उपायैः यः तु विद्वान् यतते तस्य एष
 आत्मा ब्रह्मधाम ब्रह्म एव धाम तत् विशते—“एषोऽस्य परमोलोकः”
 इति श्रौतन्यायात् ।

सम्प्राप्येति । ऋषयः दर्शनवन्तः एवं परात्मानं प्राप्य ज्ञानदृष्टाः
 तज्ज्ञानेन दृष्टाः, कृतात्मानः निष्कामस्वरूपाः परमात्मस्वरूपेण स्वरूप-
 वन्तः सुतरां वीतरागाः विगतरागादिदोषाः, प्रशान्ताः उपरतेन्द्रियाः

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः

सत्र्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले

परामृताः परिमुच्यन्ति सर्व्व ॥

मु ३(२) । ३—६ ।

१० । तदेतद्वचाम्युक्तम्,

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः

स्वयं जुह्वते एकर्षिं श्रद्धयन्तः ।

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत

शिरोव्रतं विधिवद्देस्तु चीर्णम् ॥

भवन्ति । ते युक्तात्मानः नित्यसमाहितस्वभावाः धीराः विवेकिनः सर्व्वतः सर्व्वेण तं प्राप्य सर्व्वम् अखण्डाद्वैतं पूर्णम् एव आविशन्ति । सर्व्वगतत्वेन दर्शनेन वस्तुसापेक्षत्वं नापैति, अतस्तद्दर्शनानन्तरं सर्व्व-माविशन्तीत्युक्तम् ।

वेदान्तेति । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः वेदान्तसिद्धसाक्षात्-ज्ञानेन सुनिश्चितः अर्थः प्रतिपाद्यविषयः ब्रह्म यैः ते, सत्र्यासयोगात् सर्व्वसमर्पणलक्षणयोगात् शुद्धसत्त्वाः शुद्धान्तःकरणाः ते सर्व्वे यतयः यत्रशीलाः परामृताः परम् असृष्टं येषां ते ब्रह्मभूताः सन्तः परान्तकाले देहपरित्यागकाले ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मणि विद्यमानेषु लोकेषु—“साध-कानां बहुत्वात् ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक एकोप्यनेकवद्वश्यते प्राप्यते च । अतो बहुवचनं ब्रह्मलोकेष्विति ब्रह्मणीत्यर्थः” इति भाष्यकारः—परि-मुच्यन्ति परिमुच्यन्ते समन्तात् मुक्ताः भवन्ति ।

१० । ब्रह्मविद्यासम्प्रदानविधानमुच्यते तदेतदिति । तत् एतत् विद्यासम्प्रदानविधानम् ऋषा अभ्युक्तम्—क्रियावन्तः यद्योक्तकर्मानु-ष्ठानरताः श्रोत्रियाः वेदज्ञाः ब्रह्मनिष्ठाः परब्रह्मनुभूतसवः स्वयम्

तदेतत् सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते ।

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥

मु, ३(२) । १०।११ ।

११ । सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् ।

अथातः सङ्घिताया उपनिषद् व्याख्यास्यामः । पञ्च-
स्वधिकरणेषु । अधिलोकमधिज्योतिषमधिविद्यमधिप्रज-
मध्यात्मम् ।—

अथाधिलोकम् । पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौरुत्तर-

एकधिम् तत्संज्ञकाग्निं अहयन्तः अहधानाः सन्तः जुह्वते जुह्वति, येः
तु विधिवत् शिरोव्रतं शिरस्त्रिभारणरूपं व्रतं चीर्णम् अनुष्ठितं
तेषाम् एव एतां ब्रह्मविद्यां वदेत ।

तत् एतत् सत्यम् अक्षरपरब्रह्मविज्ञानरूपम् ऋषिः अङ्गिराः पुरा
पूर्वम् उवाच शौनकाय । न एतत् विज्ञानम् अचीर्णव्रतः अनुष्ठित-
शिरोव्रतः अधीते । परमऋषिभ्यः—येभ्यः परमार्थक्रमेण ब्रह्मविद्या
सम्प्राप्ता तेभ्यः—नमः । द्विर्वचनमत्यन्तादरार्थम् ।

११ । इतः परम् 'ईशावास्यम्' इत्युपायस्य सर्व्वत्रिनियोगं दर्श-
यति । 'यत् किञ्च जगत्त्वां जगत्' इत्यनेन स्थावरजङ्गमं सर्व्वमायाति
न तु वर्णाः । तेषां संज्ञेये पुनर्नामोदयः ? सुतरां नामद्योतकेषु तेषु
लोकादारोपे सम्भवति तत्र ब्रह्मदर्शनम् । अतस्तएव तेषारोप्यन्ते ।
वर्णेषु शब्दवाक्याद्युत्पत्तिनिमित्तभूतायाः संज्ञितायाः प्राधान्यात् तत्रैव
तेषामारोपः ।

र्षीं ऋषीं व्याख्यास्यामः । वर्षः स्वरः । माषावचम् । साम समानः । इत्युक्तः
ऋषिभाष्यः ।

इत्यत्र वर्षः अकारादिः । स्वरः उदात्तादिः । माषाः ऊष्वाद्याः ।
वत् प्रयत्नः स्पृष्टाद्याभ्यन्तरः विचारादिवाङ्मः । साम समता एक-

रूपम् । आकाशः सन्धिः । वायुः सन्धानम् । इत्यधि-
लोकम् । १ ।

श्रुतिसंग्रहकमुदात्तादीनामविभागिनोच्चारणम् । सन्तानः सन्ततिः
संहिता । एवं शिष्याध्यायमुक्त्वा तत्र संहितामिवोपनिषद्विषयं करोति
सह नाशिति । संहिताद्युपनिषत्परिज्ञाननिमित्तं यत् यशः तत्
नौ आवयोः शिष्याचार्ययोः सह एकत्र असु ; तथा तन्निमित्तञ्च ब्रह्म-
वर्षसं ब्रह्मतेजः नौ आवयोः सह एकत्र असु ।—सर्व्वेच विद्यायां
प्रार्थना श्रूयते, 'तेन त्यक्तेन' इति वचनादीश्विष्टष्टविषयप्रार्थनायां न
ब्रह्मदर्शनं विच्छिद्यते तत्सन्निधौ तद्विज्ञापनात् । यशस्तेजश्चात्र ज्ञान-
विस्तारे सहायौ सुतरां न विघ्नौ ज्ञानविच्छेदकरौ । सति स्वार्थे
स्यातां ते ज्ञानप्रतिरोधिनौ ।—अथ अनन्तरं संहितायाः उपनिषदं
संहिताविषयं दर्शनं पञ्चसु अधिकरणेषु ज्ञानविषयेषु व्याख्यास्यामः ।
कानि तानि ? अधिलोकम् लोकेषु अधि यत् दर्शनं तत् अधिलोकम् ;
अधिज्योतिषम् ज्योतिष्सु अधि यत् दर्शनं तदधिज्योतिषम् ; अधि-
विद्यम् विद्यासु अधि यत् दर्शनं तत् अधिविद्यम् ; अधिप्रजम्
प्रजासु अधि यत् दर्शनं तत् अधिप्रजम् ; अधात्मम् आत्मनि अधि यत्
दर्शनं तत् अध्यात्मम् । ताः एताः पञ्चमहासंहिताः लोकादिमहा-
वस्तुविषयत्वात् संहिताविषयत्वाच्च महत्त्वस्य ताः संहिताश्च महासंहिताः
इति प्राचक्षते कथयन्ति वेदविदः । अथ—दर्शनक्रमविवक्षार्थः अथ-
शब्दः सर्व्वेच—अधिलोकं लोकविषयकं दर्शनम् । तद्वया पृथिवी
पूर्व्वरूपं—पूर्व्वोवर्णः पूर्व्वरूपम्—संहितायाः पूर्वे वर्ये पृथिवीदृष्टिः
कर्त्तव्या ; दग्नीः उत्तररूपम्—उत्तरोवर्णः उत्तररूपम्, तस्मिन् स्वर्ग-
लोकदृष्टिः कर्त्तव्या ; आकाशः अन्तरिक्षलोकः सन्धिः पूर्व्वोत्तरोवर्ण-
योर्मध्यदेशः, तन्ान्तरिक्षलोकदृष्टिः कर्त्तव्या ; वायुः सन्धानं—सन्धी-
यतेऽनेनेति सन्धानं पूर्व्वोत्तरवर्षीं येन सन्धीयेते तत् । उपनिषत्प्रसादे
श्रीमद्भास्करानन्दस्वामिना विषदतयैव व्याख्यातम्—“इषित्वोर्ज्जं”

अथाधिज्योतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य
उत्तररूपम् । आपः सन्धिः । वैद्युतः सन्धानम् । इत्यधि-
ज्योतिषम् । २ ।

अथाधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपम् । अन्तेवास्य-

इति मन्त्र षकारान्तरो य एकारः पूर्वरूपं पूर्ववर्णः सा पृथिवी ;
उत्तररूपं उत्तरो वर्णो य एकारात् तकारः सा द्यौः स्वर्गलोकः ; यत्र
पूर्वीत्तररूपे सन्धीयेते स सन्धिर्मध्यदेशस्तयोर्वर्णयोः स आकाशोभुव-
लीकोऽन्तरिक्षम् । येन च पूर्वीत्तरवर्णो सन्धीयेते तत् सन्धानं तयो-
र्मध्ये द्वित्वसिद्धोऽन्यस्तकारः स वायुरिति भावना लोकसम्बन्धुपासनम् ।
एवमग्रेऽपीदमेवोदाहरणं चतुर्षुपासनेषु ।” इति । नेयं संहिता वर्ण-
संश्लेषसिद्धा, किन्तुहि पदानां सन्धिभिन्नात्त्रापिकेति ‘इषेत्तोर्ज्जेत्वा’
इति दृष्टान्तेन स्फुटम् । मन्त्रार्थविज्ञाने पदविभागोऽवश्यकर्तव्यः ।
विना हि पदवर्णघटितां संहितां न स सम्भवति । अतः “परः सन्धि-
कर्षः संहिता” “पदप्रकृतिः संहिता” इत्युभयमेव निरुक्ते (१।६।१)
परिगृहीतम् । उक्तोदाहरणे पुनः स्वराणां स्वराधिरूढानाञ्च व्यञ्ज-
नानां परस्परिण संश्लेषमपरिगृह्य पदानां संश्लेषेणैव परिगृहीतः ।
उभयविधसंहितायाः परिग्रहे न वयं कश्चिद्दिरोधसुतृपश्यामः । दध्-
त्वेत्यच (दधि + अच) इकारः पूर्वरूपम्, अकारः उत्तररूपम्, तयो-
र्मध्यदेशः सन्धिः, यकारः सन्धानम् । अधग्रयनारभ्ये पुनरुभयविध-
संहिताज्ञानं विना पदविभागेनार्थपरिग्रहो न सम्भवति । सुतरां
तदुभयमवलम्ब्यैवोपासनसुक्तमिति ज्ञेयम् ।

अथ अधिज्योतिषम् । अग्निः पूर्वरूपं पूर्ववर्णः, आदित्यः
उत्तररूपम् उत्तरवर्णः, आपः सन्धिः मध्यदेशः, वैद्युतः विद्युत्प्रकाशः
सन्धानम् । इति अधिज्योतिषम् ।

अथ अधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपं पूर्ववर्णः, अन्तेवासी

त्तररूपम् । विद्या सन्धिः । प्रवचनं सन्धानम् । इत्यधि-
विद्याम् । ३ ।

अथाधिप्रजम् । माता पूर्वरूपम् । पितृत्तररूपम् ।
प्रजा सन्धिः । प्रजननसन्धानम् । इत्यधिप्रजम् । ४ ।

अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा
हनुरुत्तररूपम् । वाक् सन्धिः । जिज्ञा सन्धानम् । इत्य-
ध्यात्मम् । ५ ।

इतीमा महासंहिताः । य एवमेता महासंहिता
व्याख्याता वेद, सन्धीयते प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनात्रा-
देान सुवर्गेण लोकेन । ३ अनु ।

यच्छन्दसामृषभो विप्रवरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्

शिवः उत्तररूपम् उत्तरवर्णः, विद्यासन्धिः मध्यादेशः, प्रवचनम् उच्चा-
रणं सन्धानम् । इति अधिविद्यम् ।

अधिप्रजम् । माता पूर्वरूपं पूर्ववर्णः, पिता उत्तररूपम् उत्तर-
वर्णः, प्रजा सन्धिः मध्यादेशः, प्रजननम् उत्पादनम् सन्धानम् । इति
अधिप्रजम् ।

अथ अध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपं पूर्ववर्णः, उत्तरा हनुः
उत्तररूपम् उत्तरवर्णः, वाक् सन्धिः मध्यादेशः, जिज्ञा सन्धानम् । इति
अध्यात्मम् ।

इति इमाः पञ्च महासंहिताः । यः एवं प्रोक्तानुरूपं व्याख्याताः
एताः महासंहिताः वेद जानाति मननविषयं करोति, स प्रजया
पशुभिः ब्रह्मवर्चसेन अत्राद्येन ब्रौह्मिवादिभिः सुवर्गेण लोकेन स्वर्ग-
लोकेन सन्धीयते युज्यते । ३ ।

संहिताघटितोपासनकथनानन्तरं ज्ञानवितरणसामर्थ्यं प्रार्थयत्युपा-
सनान्तरमारब्धुं यच्छन्दसामिति । यः छन्दसां वेदानाम् ऋषभः

संबभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । असृतस्य देवधारणो-
भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधु-
मत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि
मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय । आवहन्ती वित-
न्वाना । कुर्वाणा चौरमात्मनः । वासांसि मम गावश्च ।
अन्नपाने च सर्व्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशां
पशुभिः सह स्वाहा । आ मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ।
वि मा यन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्र मा यन्तु ब्रह्मचारिणः
स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । शमायन्तु

श्रेष्ठः, विश्वरूपः—“ओमित्येदक्षरमिदं सर्व्वम्” (३।५[६८८]) इति—
सर्व्वरूपः, कन्दोभ्यः वेदेभ्यः उद्भूतात् सारिष्ठात् असृतात् अधिसंबभूव
उत्पन्नवान्, स इन्द्रः जागरितस्थानाधिष्ठाता ऐश्वर्य्यपूर्णः मा मां मेधया
प्रपन्नया—“धारणशक्तिबुद्ध्या”—स्पृणोतु पालयतु समयं करोतु । हे
देव, असृतस्य असृतत्वहेतुभूतस्य ब्रह्मज्ञानस्य धारणः धारयिता भूयासं
भवेयम् । शरीरं मे मम विचर्षणं विचरणयोग्यं कर्षणम् भूयात् ।
जिह्वा मे मम मधुमत्तमा भूयात् । कर्णाभ्यां भूरि बहु विश्रुवम्—
लेट्—श्रोता भूयासम् । मेधया बुद्ध्या पिहितः आच्छन्नः अविदितः
त्वं ब्रह्मणः कोशः पिधानम् असि त्वयि निगूढं ब्रह्म उपलभ्यते इति
भावः । श्रुतं श्रवणपूर्व्वकम् आत्मज्ञानादिकं मे मम गोपाय रक्ष ।
इमे प्रार्थनामन्त्रा जपार्थाः । होममन्त्रास्वाह—आत्मनो मम वासांसि
गावः च अन्नपाने च सर्व्वदा अचौरं शीघ्रम् आवहन्ती आनयन्ती,
वितन्वाना विस्तारयन्ती, कुर्वाणा निर्व्वर्त्तयन्ती श्रीः यतः, ततः
तस्मात्, हे देव, लोमशां बहुलोमयुक्ताम् अजाव्यादिरूपां श्रियं मे
मम समीपे पशुभिः अजाव्याद्यतिरिक्तैरन्यैः सह आवह आनय ।
स्वाहा—इदं हविस्ते ददे । ब्रह्मचारिणः शिष्याधिनिः मा माम्

ब्रह्मचारिणः स्वाहा । बभौजनेऽसानि स्वाहा । प्रेवान्
 वससीऽसानि स्वाहा । तं त्वं भग प्रविशानि स्वाहा ।
 स मा भग प्रविश स्वाहा । तस्मिन् तत् सहस्रग्राखे ।
 नि भगाहं त्वयि सृजे स्वाहा । यथापः प्रवता वन्ति ।
 यथा मासा अहर्जरम् । एवं मा ब्रह्मचारिणः । धात-
 रावान्तु सर्व्वतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र
 मा पद्यस्व । ४ अनु ।

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्त्रो व्याहृतयः । तासा-

भायन्तु प्रागच्छन्तु । स्वाहा । ब्रह्मचारिणः मा वियन्तु मत्तः मा
 वियुक्ताः भवन्तु । स्वाहा । ब्रह्मचारिणः मा मां प्रयन्तु प्राप्नुवन्तु ।
 स्वाहा । ब्रह्मचारिणः दम् दमम् प्रायन्तु प्राप्नुवन्तु । ब्रह्मचारिणः
 शम् शमम् प्रायन्तु प्राप्नुवन्तु । स्वाहा । जने जनसमूहे यद्यः यद्यस्त्री
 असानि भवन्ति । स्वाहा । वससः वसीयसः निरतिशयेन बहुमतः
 अहं श्रेयान् प्रवर्द्धतरः असानि भवन्ति । स्वाहा । हे भग भज-
 नीय, तं ब्रह्मकौशभूतं त्वां प्रविशानि त्वया एकत्वम् अहम् आप्रवानि ।
 स्वाहा । हे भग, स त्वं मा मां प्रविश मया एकत्वम् अहम् ।
 स्वाहा । हे भग, तस्मिन् सहस्रग्राखे बहुमेदे त्वयि अहं नि सृजे नितरां
 शोधयामि आत्मानम् । यथा आपः प्रवता प्रवण्वता निष्ण्वता दिशेभ
 रन्ति अच्छन्ति, यथा मासाः अहर्जरं संवत्सरम्—अहानि जीर्णन्ति
 अन्तर्भवन्ति अस्मिन् इति अहर्जरः तम्—वन्ति, एवं, हे धातः सर्व्वस्य
 विधाता, ब्रह्मचारिणः सर्व्वतः सर्व्वदिग्भ्यः माम् प्रायन्तु प्रागच्छन्तु ।
 स्वाहा । त्वं प्रतिवेशः सहस्रग्राहितत्रमापनयनस्त्रानम् असि, त्वं मा
 मां प्रमाहि अनेन दीप्तिमन्तं कुरु, त्वं मा मां प्रपद्यस्व आत्मसात्
 कुरु । ४ ।

अहारेणैकत्वमुक्त्वा तच्छाशास्त्राद् व्याहृतिषु ब्रह्मतदङ्गदेवता प्राप्ती-

सु इ स्रोतां चतुर्धीम् । माहाचमस्यः प्रवेदयते । मह इति । तद्ब्रह्म । स आत्मा । अज्ञानान्या देवताः । भूरिति वा अयं लोकः । भुवइत्यन्तरिक्षम् । सुव इत्यसौ लोकः । मह इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः । सुवरित्यादित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतींषि महीयन्ते । भूरिति वा ऋचः । भुव इति सामानि । सुवरिति यजूंषि । मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते । भूरिति वै प्राणः । भुवइत्यपानः । सुवरिति व्यानः । मह इत्यन्नम् । अग्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता वा एताश्चतस्रस्तुर्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । ता यो वेद । स वेद ब्रह्म । सर्वेऽसौ देवा बलिमावहन्ति ।

५ अनु ।

पाननार्थम् भूर्भुवरिति । भूः भुवः सुवः इति एताः तिस्रः व्याहृतयः—वै—कार्यन्ते । तासां व्याहृतीनाम् उ एव महः इति एतां चतुर्धीं व्याहृतिं माहाचमस्यः माहाचमसस्य अपत्यं इ किल प्रवेदयति सः विदितवान् । तत् महः ब्रह्म, स आत्मा ; अग्याच व्याहृतयः देवताः—देवताइत्युपलक्षणं, लोका देवा वेदाः प्राणाः—पञ्चानि । भूः इति वै अयं लोकः, भुवः इति अन्तरिक्षम्, सुवः इति असौ लोकः सर्वलोकः—एते अवयवभूताः । महः इति आदित्यः व्याहृत्यात्मा । आदित्येन व्याहृत्यात्मना वाव पुनः सर्वे लोकाः व्याहृतिसरूपाः महीयन्ते वर्धन्ते । भूः इति वै अग्निः, भुवः इति वायुः सुवः इति आदित्यः—अवयवभूताः, महः इति चन्द्रमाः व्याहृत्यात्मा, चन्द्रमसा व्याहृत्यात्मना वाव

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो
मनोमयः । असृतो हिरण्मयः । अन्तरेण तालुके । य
एष स्तन इवावलम्बते । सन्द्रयोनिः । यदासौ केशान्तो
विवर्त्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले । भूरित्यग्नौ प्रति-
तिष्ठति । भुव इति वायौ । सुवरित्वादित्ये । मह
इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् । आप्नोति मन-
स्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षुस्पतिः श्रोत्रपतिर्द्विज्ञानपतिः ।

६ अनु ।

सर्वाणि ज्योतीषि व्याहृतिस्वरूपाणि महीयन्ते । भूः इति वै ऋचः,
भुवः इति सामानि, सुवः इति यजूषि, महः इति ब्रह्म, ब्रह्मणा वाव
सर्वे वेदाः महीयन्ते । भूः इति वै प्राणः, भुवः इति अपानः, सुवः
इति व्यानः, महः इति अन्नम् । अन्नेन वाव सर्वे प्राणाः महीयन्ते ।
ताः एताः वै चतस्रः व्याहृतयः, चतस्रः चतस्रः सत्यः चतुर्धा । यः
ताः प्रोक्तस्वरूपाः व्याहृतीः वेद, स ब्रह्म वेद । अस्मै जनाय सर्वे देवाः
बलिम् आवहन्ति आनयन्ति । ५ ।

ब्रह्मप्रवेशसोपानपरम्परां तत्स्वरूपेणैक्यञ्च वर्णयति स य एष
इति । स यः एष अन्तर्हृदये आकाशः तस्मिन् अयं मनोमयः,
असृतः अमरणधर्मा, हिरण्मयः ज्योतिर्मयः पुरुषः अस्ति । तालुके
अन्तरेण तालुकयोः मध्ये स्तनः इव य एष मांसखण्डः अवलम्बते
लम्बमानः सन् वर्त्तते, स इन्द्रयोनिः इन्द्रस्य जागरितस्थानाधिप्रातुः
आत्मनः योनिः स्वरूपानुभवप्रदेशः । यत्र असौ केशान्तः केशानाम्
अन्तः मूलं विवर्त्तते विभागेन वर्त्तते, तत्र सोऽयं मनोमयः शीर्षकपाले
शिरसः कपाले शिरोऽस्थिखण्डे व्यपोह्य विभज्य—येन मार्गेण प्रविष्टः
(८।७[२७८५]) तेन निष्क्राम्य भूः इति अग्नौ प्रतितिष्ठति अग्न्यात्मना
तल्लोकं व्याप्नोति, भुवः इति वायौ प्रतितिष्ठति, सुवः इति आदित्ये

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशः । अग्निर्वायु-
रादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयः वनस्पतयः ।
आकाश आत्मा इत्यधिभूतम्, अथाध्यात्मम् । प्राणो-
ऽपानो व्यान उदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्
त्वक् । चर्म मांसं स्नावास्थि मज्जा । एतदधिविधाय
ऋषिरवोचत् । पाङ्कं वा इदं सर्वम् । पाङ्केनैव
पाङ्कं स्पृशोतीति । ७ अनु ।

तै १।३—७ ।

प्रतितिष्ठति, महः इति ब्रह्मणि प्रतितिष्ठति । ततः ब्रह्मभूतः सन्
स्वाराज्यम् अङ्गभूतानां देवानाम् आधिपत्यम् आप्नोति, मनस्यतिं
मनसां पतिं हिरण्यगर्भम् आप्नोति । ततः भवति स वाक्पतिः वाचां
पतिः, श्रोत्रपतिः श्रोत्राणां पतिः, विज्ञानपतिः विज्ञानानां पतिः ।
भवति तदनन्तरं ब्रह्मणा स्वरूपैक्यञ्च (६।३) । ६ ।

प्राक् ब्रह्मणा स्वरूपैक्यात् अग्न्यादिभिर्हिरण्यगर्भेण चैकता भवती-
त्युक्तम् सम्प्रति कथमेकात्मता भवति सर्वस्येत्युच्यते पृथिवीति । पृथिवी
अन्तरिक्षं द्यौः, दिशः, अवान्तरदिशः इति पञ्च लोकाः ; अग्निः,
वायुः, आदित्यः, चन्द्रमाः, नक्षत्राणि इति पञ्च देवताः ; आपः,
ओषधयः, वनस्पतयः, आकाशः, आत्मा विराट् इति पञ्च भौतिकाः ।
इति अधिभूतम् पञ्चभिः निष्यन्नं पाङ्कम् । अथ अध्यात्मं पाङ्कं पुनः
—प्राणः, अपानः, व्यानः, उदानः, समानः इति पञ्च वायवः ; चक्षुः,
श्रोत्रं, मनः, वाक्, त्वक् इति पञ्च इन्द्रियाणि ; चर्म, मांसं, स्नायुः,
अस्थि, मज्जा इति पञ्च धातवः । एतत् पञ्चभिः निष्यन्नं पाङ्कम्
अधिविधाय परिकल्प्य ऋषिः कश्चित् वेदद्रष्टा अवोचत्—पाङ्कं वै
इदं सर्वम् । पाङ्केन आध्यात्मिकेन पाङ्कं वाङ्मं भूतरूपं स्पृशोति
पालयति एकाम्बतया उपलभ्यते इति । ७ ।

१२ । ऋतश्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यश्च
 स्वाध्यायप्रवचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
 दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने
 च । अन्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रश्च
 स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।
 मानुषश्च स्वाध्यायप्रवचने च । पूजा च स्वाध्यायप्रव-
 चने च । पूजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । पूजापतिश्च
 स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचाराधीतरः । तप
 इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति
 नाको मौद्गल्यः । तच्च तपस्तद्वि तपः । ६ अनु ।

१२ । श्रीहाराख सर्वात्मकत्वमुक्त्वा (११२ [१६४]) कर्त्तव्याग्याहः
 ऋतश्चेति । ऋतः सत्यं च व्यवहारे स्वाध्यायप्रवचने च स्वाध्यायः अध्यय-
 नम् प्रवचनम् अध्यापनं च ; सत्यं च भाषषि, स्वाध्यायप्रवचने च ;
 तपः कष्टसाधनं च, स्वाध्यायप्रवचने च ; दमः वाङ्मेन्द्रियोपशमः च,
 स्वाध्यायप्रवचने च ; शमः अन्तरिन्द्रियोपशमः, स्वाध्यायप्रवचने च ;
 अन्नयः च दक्षिणादयः आधानार्थम्, स्वाध्यायप्रवचने च ; अग्निहोत्रं
 होमकर्म च स्वाध्यायप्रवचने च ; अतिथयः च अतिथिसेवा, स्वाध्याय-
 प्रवचने च ; मानुषं च लौकिकसंख्यवहारः, स्वाध्यायप्रवचने च ; पूजा
 च पुकार्थं यज्ञः, पूजनः पुनीत्यादनक्रिया ; पूजापतिः पूजार्थं पुत्रस्य
 निवेशः, स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यम् इति सत्यवचाः सत्यं वचः यत्स
 स राधीतरः रधीतरस्वापत्यं ; तपः इति तपोनित्यः नित्यतपःपरायणः
 पौरुशिष्टिः पुरुशिष्टस्वापत्यम्, स्वाध्यायप्रवचने एव नाकः मौद्गल्यः
 मुद्रलस्वापत्यम् ? कथम् ? हि यस्मात् तत् स्वाध्यायप्रवचनं तपः ।
 “स्वाध्याययोगसम्पत्त्वा परमात्मा प्रकाशते” इति हेतोः । पुनश्चि-
 रादराया । ६ ।

अहं हृषस्व रेरिवा । कीर्तिः पुष्टं गिरिरिव । जहं-
पवित्रोवाजिनीव स्वसृतमस्मि । इविषं सुवर्षसम् ।
सुमेधा असृतोच्चितः । इति विश्वहोर्वेदानुवचनम् ।

१० अनु ॥

वेदमनूच्याचार्याऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद,
धर्माच्चर, स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धन-
माहृत्य प्रजातनुं मा व्यवच्छेत्सीः, सत्यान्न प्रमदितव्यम् ।
धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितवाम् । भूष्ये
न प्रमदितवाम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितवाम् ।
देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितवाम् । मातृदेवो भव ।

एवं कर्त्तव्यानुष्ठानेन तत्फलं ब्रह्मचैक्येन संसारजयादिकं भवतीति
त्रिशङ्कुवाक्येन दर्शयति अहमिति । अहं हृषस्व संसारहृषस्व रेरिवा
प्रेरयिता तदन्तर्धामिषैकालतया, कीर्तिः मम गिरिः पर्येतस्य पुष्टम्
इव, जहं सर्वातीतं ब्रह्म तदिव पवित्रः शुद्धः अहम्, वाजः श्रेणः
सोऽस्यास्तीति वाजी—रश्मिभिधायकाः वाजिन इति सुखानदेवता-
मधेय पाठात्—सविता तस्मिन् इव स्वसृतं शोभनम् असृतम् अस्मि
अविवर्त्तधर्मा अस्मीतिभावः, सुवर्षसं दीप्तिमत् इविषं धनं ज्ञानरूपं
मम, सुमेधाः शोभनमेधानुक्तः दुष्टैर्नैकैस्वत्यात्, असृतः अमरश्चधर्मा,
अस्मितः अस्मीचः अस्मि इति विश्वहोः ऋषेः वेदानुवचनम् आत्मतत्त्व-
स्वाभानन्तरमुक्तिः । त्रिशङ्कुवचनानुक्रमं शिक्षार्थिनि स्वर्गं भविष्यतीति
प्रत्ययोत्पादनसास्त्रोक्तेः । १० ।

वेदाध्यायनसमापनानन्तरं कर्त्तव्यान्वाह वेदमिति । वेदम् अमनूष्य
अध्याय्य आचार्यैः अन्तेवासिनं शिष्यम् अनुशास्ति—सत्यं वद, धर्मं चर, स्वाध्यायात् मा प्रमदः मा अनवहितो
भूः, आचार्याय प्रियं धनं विश्वानिष्कृत्यार्थम् आहृत्य इत्यादिमाहृत्य

पितृदेवो भव । आचार्य्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव ।
यान्यनवद्याणि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो
इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपा-
स्याणि । नो इतराणि । ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः ।
तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितवाम् । अथवा देयम् । अश्र-
द्धयाऽदेयम् । श्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा
देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा
वा स्यात् । ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः ।
अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्त्तरन् । तथा तत्र
वर्त्तथाः । अथाख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः ।
युक्ता आयुक्ताः अलूक्षा धर्मकामाः स्युः यथा ते तेषु
वर्त्तरन् । तथा तेषु वर्त्तथाः । एष आदेशः । एष
उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एव-
मुपासितवाम् । एव मु चैतदुपास्यम् । ११ अनु ।

तै, १।६—११ ।

प्रजातन्तुं वंशवृद्धिं मा व्यवच्छेत्सीः तदुच्छेदं मा कार्षीः । सत्यात्
न प्रमदितव्यं न प्रमादः कर्त्तव्यः । धर्मात् न प्रमदितव्यम् । कुश-
लात् कल्याणात् न प्रमदितव्यम् । भूत्वै आत्मोन्नत्ये तद्धेतोः न प्रमदि-
तव्यं कुतश्चित् अपि कल्याणानुष्ठानात् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न
प्रमदितव्यम्, देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्, मातृदेवः माता एव
देवः यस्य तादृशः भव, पितृदेवः पिता एव देवः यस्य तादृशः भव,
आचार्य्यदेवः आचार्य्यः एव देवः यस्य तादृशः भव, अतिथिदेवः अतिथिः
एव देवः यस्य तादृशः भव । यानि अनवद्यानि अनिन्दनीयानि
कर्माणि तानि सेवितव्यानि कर्त्तव्यानि, नो न इतराणि अवद्यानि

१३ । भुगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार ।
अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत् प्रोवाच । अन्नं

निन्दनीयानि, अस्माकं यानि सुचरितानि शोभनहस्तानि तानि त्वया
उपास्यानि नियमेन आत्मसात्करणायानि, नो न इतराणि तद्विपरी-
तानि । ये के च ब्राह्मणाः ब्रह्मज्ञाः अस्मत् मत्तः श्रेयांसः प्रशस्यतराः
त्वया आसनेन तेषां प्रशसितव्यम्—प्रश्वासः असापनयः—अमः त्वया
अपनेतव्यः । आसने न इति व्यवच्छेदे—तेषाम् आसने उपवेशनभूमौ
न प्रशसितव्यम् श्वासत्वागोऽपि न कर्त्तव्यः, केवलं तदुक्तिसारघाट्टिणा
भवितव्यम् । अहया देयं यत् कश्चित् देयं तत् अहया एव देयम् ।
अअहया अदेयं न देयम् । श्रिया शोभनरीत्या देयम् । क्रिया लज्जया
अर्गाव्यतभावेन देयम् । भिया भयेन धर्मभोक्तया देयम् । संविदा
च सद्दानुभूत्या च देयम् । अथ यदि कर्मविचिकित्सा कर्मणि
विचिकित्सा किं कर्त्तव्यमित्यत्र वा संशयः स्यात्, वृत्तविचिकित्सा
वृत्ते आचरणे विचिकित्सा संशयः वा स्यात्, तदा ये तत्र सम्मर्शिनः
विचारक्षमाः, युक्ताः स्वयं यागादौ निरताः, आयुक्ताः अपरैः तत्र
नियुक्ताः, अलूक्षाः अरूक्षाः अक्रूरमतयः, धर्मकामाः ब्राह्मणाः ब्रह्मज्ञाः
स्युः, ते यथा तत्र संशयितविषये वर्त्तेरन्, त्वमपि तथा तत्र वर्त्तेथाः ।
अथ अभ्याख्यातिषु दीवस्थापनेन अपरैः उत्पादितसन्देहेषु ये तत्र
सम्मर्शिनः, युक्ताः, आयुक्ताः, अलूक्षाः, धर्मकामाः ब्राह्मणाः स्युः यथा
ते तेषु वर्त्तेरन्, तथा तेषु त्वं वर्त्तेथाः । एष आदेशः विधिः, एष
उपदेशः, एषा वेदोपनिषत् वेदरहस्यम्, एतत् अनुशासनम् ईश्वरवच-
नम् । एवम् उपास्यम् उपासितव्यम् यथायोग्यं नियमेन कर्त्तव्यम् ।
पुनर्त्र्यचनमादरार्थम् ।

१३ । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (४।१।१) इत्यारभ्य “आनन्दं
ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन (१।१।१३) इत्यन्तोऽध्याये ब्रह्मविद्यां
परिसमाप्याधुना तत्साधनं कथयति, तत्र यदुक्तं तदेव तद्विषयत्वेन

प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तच्छ्रोत्रोवाच ।
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति ।
यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्य तद्विज्ञेति । स
तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा— । १अनु ।

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्देव खल्विमानि
भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं
प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं
पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तच्छ्रो-
त्रोवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति ।
स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा— । २अनु ।

दृष्टवन्ती भृगुरिति । वैशब्दः प्रसिद्धानुस्मारकः । भृगुरिति नाम्ना
प्रसिद्धः वारुणः वरुणस्यापत्यं पितरं वरुणं—हे भगवः भगवन्, ब्रह्म
अधीहि अध्यापय इति उपससार उपगतवान् ब्रह्मविज्ञासुः । तस्मै
पुत्राय स पिता—अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनः वाचम् इति—एतत्
ब्रह्मोक्तम् हारभूतं प्रोवाच । कथं भवति तेषां हारत्वं तत् तं
पुत्रं पुनः स उवाच—यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादि
(४।१३) । हारभूतत्वमेषां दर्शयति श्रुत्यन्तरम् “अन्नस्यान्नं मनसो
मनः” इत्यादिना माध्यन्दिनीयपाठेन । स भृगुः तपः अतप्यत मननम्
अकरोत् स तपः तद्वा मननं ज्ञत्वा— । १ ।

अन्नं ब्रह्म इति व्यजानात् विज्ञातवान् । कथमन्नम् ? इमानि
भूतानि खलु अन्नात् हि एव जायन्ते, जातानि अन्नेन जीवन्ति, अन्नं
प्रयन्ति प्रतिगच्छन्ति अभिसंविशन्ति तादात्म्यमेव प्रतिपद्यन्ते भूत-
विलये इति हेतोः । न हि अन्नादुत्पत्त्यादिकं तदन्तर्यामिप्रेरणां
विना सम्भवति । सुतरासुत्पत्त्यादिषु तत्प्रेरणामनुभूय भृगुरन्तर्यामिणी
ब्रह्मवर्षेवास्वासेन ब्रह्मोवापश्यत् । उपाविशच्छतानुसारेण दर्शनस्योत्त-

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तच्छोवाच । तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा— । ३८७ ।

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । मनसा जातानि जीवन्ति । मनः प्रयन्त्याभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणं

रोक्षरौज्वल्यं भवति, अतः प्राणादिषु तादृग्दर्शनानन्तरमानन्दे साक्षादुज्ज्वलतरब्रह्मदर्शनमभूदिति तत्रैव परिसमाप्तिः । तत् अन्नं ब्रह्म इति विज्ञाय पुनः एव पितरं वरुणम् उपससार उपगतवान्—भगवः हे भगवन् अधीहि अध्यापय ब्रह्म इति । तं पुत्रं पुनः स उवाच तपः ब्रह्म इति हेतोः तपसा बाह्यान्तःकरणसमाधानप्रधानेन मननेन ब्रह्म विजिज्ञासस्व विज्ञातुम् इच्छस्व । “यस्य ज्ञानमयं तपः” (८।१) इति तपसोज्ञानस्वरूपत्वम् । तपसा ज्ञानस्वरूपेणोद्भूतज्ञानेन ब्रह्मविज्ञानं सम्भवतीति तर्थाक्तम् । स तपः अतप्यत स तपः तप्त्वा— । २ ।

प्राणः ब्रह्म इति व्यजानात् । कथम् ? इमानि भूतानि खलु प्राणात् हि एव जायन्ते, जातानि प्राणेन जीवन्ति, अन्ते प्राणं प्रयन्ति प्रतिगच्छन्ति अभिसंविशन्ति तादात्म्यं प्रतिपद्यन्ते इति हेतोः । तत् विज्ञाय पुनः एव पितरं वरुणम् उपससार—अधीहि भगवः ब्रह्म इति । तं पुत्रं स पुनः उवाच—तपः ब्रह्म इति तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । स तपः अतप्यत, स तपः तप्त्वा— । २ ।

मनः ब्रह्म इति व्यजानात् । कथम् ? इमानि भूतानि खलु मनसः हि एव जायन्ते, जातानि मनसा जीवन्ति, अन्ते मनः प्रयन्ति

पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तच्छ्रुत्वा
 होवाच । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति ।
 स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा— । ४अनु ।

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानाद्देव खल्वि-
 मानि भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति ।
 विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव
 वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तच्छ्रुत्वा
 होवाच । तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति ।
 स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा— । ५अनु ।

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्देव खल्वि-
 मानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति ।
 आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । सैषा भार्गवो वारुणो
 प्रतिगच्छन्ति अभिसंविशन्ति तादात्म्यं प्रतिपद्यन्ते इति हेतोः । तत्
 विज्ञाय पुनः एव पितरं वरुणम् उपससार—अधीहि भगवः ब्रह्म
 इति । तं पुत्रं पुनः स उवाच—तपः ब्रह्म इति तपसा ब्रह्म विजि-
 ज्ञासस्व । स तपः अतप्यत, स तपः तप्त्वा— । ४ ।

विज्ञानं ब्रह्म इति व्यजानात् । कथम् ? इमानि भूतानि खलु
 विज्ञानात् हि एव जायन्ते, जातानि विज्ञानेन जीवन्ति, विज्ञानं
 प्रयन्ति प्रतिगच्छन्ति अभिसंविशन्ति तादात्म्यं प्रतिपद्यन्ते इति हेतोः ।
 तत् विज्ञाय पुनः एव स पितरं वरुणम् उपससार—अधीहि भगवः
 ब्रह्म इति । तं पुत्रं पुनः स उवाच—तपः ब्रह्म इति तपसा ब्रह्म
 विजिज्ञासस्व । स तपः अतप्यत, स तपः तप्त्वा— । ५ ।

आनन्दः ब्रह्म इति व्यजानात् । कथम् ? इमानि भूतानि खलु
 आनन्दात् हि एव जायन्ते, जातानि आनन्देन जीवन्ति, एते आनन्दं

विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता । स य एवं वेद प्रति-
तिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान् भवति ।
प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान् कीर्त्या । ६अनु ।

अन्नं न निन्द्यात् । तद्व्रतम् । प्राणोवान्नम् ।
शरीरमन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे
प्राणः प्रतिष्ठितः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य
एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो
भवति । महान् भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन ।
महान् कीर्त्या । ७अनु ।

प्रयन्ति प्रतिगच्छन्ति अभिसंविशन्ति तादात्म्यं प्रतिपद्यन्ते इति हेतोः ।
सा एषा भार्गवी शृगुणा विदिता वारुणी वरुणेन प्रोक्ता विद्या परमे
व्योमन् हृद्याकाशगुहायां प्रतिष्ठिता परिसमाप्ता, तत्रैव जीवपरिष्वक्तु-
रानन्दमयस्योपलब्धेः । स यः एवं वेद प्रतितिष्ठति आनन्दे ब्रह्मणि
स्थितिं लभते । एवं ब्रह्मणि स्थितौ तत्स्थितिमाहात्म्येन न त्वाका-
ङ्क्षावशात्—अन्नवान् अन्नादः भवति, प्रजया पुत्रादिना पशुभिः गवाश्वा-
दिभिः ब्रह्मवर्चसेन शमदमन्नानादिनिमित्तेन तेजसा महान् भवति ।
कीर्त्या ख्यात्या शुभप्रचारनिमित्तया महान् भवति । ६ ।

एवमानन्दे प्रतिष्ठितस्य साधकस्य न जातु भवति व्रतहीनता,
अतः किं भवति तस्य व्रतं तदेव व्यनक्ति । अन्नम् एव ब्रह्माविर्भाव-
पूर्णं न निन्द्यात् इति व्रतम् । यदि निन्दोपतिष्ठते भवत्याविर्भाव-
तिरोधानम् । अतः एवं नियतचित्तेन भवितव्यं यदुपस्थितं कदन्न-
मपि न निन्दनीयत्वेनावलोक्येत । अन्नरसेन पुनः प्राणशक्तिरुद्भूयते
तथा च देहस्य शक्तिसम्पन्नत्वं देहेन च प्राणशक्तेरनवच्छेदः । अतस्त्वयो-
रन्नत्वं परिकल्प्य अन्नानिन्दनव्रतस्य तत्र विस्तारमभिदधाति प्राण-
श्रेण्यां देहश्रेण्यां तद्भावमारोप्य—प्राणः वै अन्नं शरीरम् अन्नादः

अन्नं न परिचक्षीत । तद्गतम्, आपो वा ऽन्नम् ।
ज्योतिरन्नादम् । अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् । ज्योति-
ष्यापः प्रतिष्ठिताः । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य
एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठिति । अन्नवानन्नादो
भवति । महान् भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन ।
महान् कीर्त्या । ८ अन्नु ।

अन्नं बहु कुर्वीत । तद्गतम् । पृथिवी वा ऽन्नम् ।
आकाशो ऽन्नादः । पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः । आकाशे
पृथिवी प्रतिष्ठिता । तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स

प्राणान्भोजि, तस्मिन् प्राणस्य स्थितस्तदन्नत्वं तस्य—“यद्यस्यान्तः-
प्रतिष्ठितं भवति तत्तस्यान्नं भवति” इति भाष्यकारः । एवं सति
ब्रह्मणि सर्वस्य सर्वस्मिन् ब्रह्मणः स्थितस्तस्मिन्नन्नादत्वपरिकल्पन-
मिति तस्यम्—प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितं शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः, तत्
तस्मात् एतत् अन्नम् अन्ने प्रतिष्ठितम् । अन्ने अन्नं प्रतिष्ठितं यः एतत्
वेद स प्रतिष्ठिति अन्ने प्राणे च ब्रह्माविर्भावपूर्णे स्थितिं लभते ।
एवं स्थितौ अन्नवानन्नादो भवतीत्यादि पूर्ववत् । ७ ।

अन्नं न परिचक्षीत परिहरित तत् व्रतम् । भोजने चेष्टयाञ्च
यथा तथा ज्ञानपानावलीकनादौ ब्रह्माविर्भावदर्शनार्थमाह—आपः
दे अन्नं, ज्योतिः अन्नादम्, अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितं ज्योतिषि आपः
प्रतिष्ठिताः, तत् तस्मात् एतत् अन्नं अन्ने प्रतिष्ठितम् । अन्ने अन्नं
प्रतिष्ठितं स यः एतत् वेद प्रतिष्ठिति अप्सु ब्रह्माविर्भावपूर्णे
च ज्योतिषि च तादृशि स्थितिं लभते । एवं स्थितौ अन्नवान् भवती-
त्यादि पूर्ववत् । ८ ।

अन्नं बहु कुर्वीत तस्य प्राणुर्ध्वं साधयेदपरीषां सेवार्थं तन् व्रतम् ।
अन्नान् प्राणुर्विषाग्ने लयादिकर्षणं निरतत्वमन्नमन्नादि एवं पृथिव्या

य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवान-
न्नादो भवति । महान् भवति । पूजया पशुभिर्गन्ध-
वच्चंसेन । महान् कौर्त्या । ६ अनु ।

न कञ्चन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्व्रतम् । तस्मा-
दाया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । अराध्यस्मा
अन्नमित्याचक्षते । एतद्वै मुखतोऽन्नं राद्यम् । मुखतो
ऽस्मा अन्नं राध्यते एतद्वै मध्यतोऽन्नं राध्यते । मध्यतो
ऽस्मा अन्नं राध्यते । एतद्वा अन्ततोऽन्नं राद्यम् ।
अन्ततोऽस्मा अन्नं राध्यते ।

च सञ्चत्यः, अत आह पृथिवी वा अन्नम् आकाशः अन्नादः पृथिव्याम्
आकाशः प्रतिष्ठितः आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता, तत् तस्मात् एतत्
अन्नम् अन्ने प्रतिष्ठितम् । अन्ने अन्नं प्रतिष्ठितं स य एतत् वेद प्रति-
तिष्ठति पृथिव्यां ब्रह्माविर्भाहूपूर्णायाम् आकाशे च तादृशि स्थितिं
लभते । शिष्टं पूर्व्ववत् । ८ ।

एवमनुप्राप्त्यैसाधनेन सम्पन्नः—न कञ्चन वसतौ वसन्तिनिमित्तं
समागतं परिचक्षीत निवारयेत्, तत् व्रतम् । अस्मै अभ्यागताय
अन्नम् अराधि सिद्धम् अभावि इति विद्वांसः आचक्षते, अन्नं नास्तीति
वदन्तो न प्रत्याख्यानं कुर्वन्ति यतः, तस्मात् यया कया च विधया
धर्माविश्रया बहु अन्नं प्राप्नुयात् तत्संग्रहं कुर्यात् । एतत् पुनः
अन्नं सुखतः प्रथमतः प्रथमे वयसि राहं संसिद्धम् अभ्यागताय
किमस्व फलम् ? अस्मै अन्नदाय सुखतः प्रथमे वयसि अन्नं राध्यते
संसिद्धरति । तत् पुनः अन्तः मध्यतः मध्यमे वयसि अन्नं राहं संसिद्धम्
अभ्यागताय । किमस्व फलम् ? अस्मै अन्नदाय मध्यतः मध्यमे वयसि
अन्नं राध्यते संसिद्धरति । एतत् अन्नं पुनः अन्ततः अन्तमे वयसि राहं

य एवं वेद । ज्ञेय इति वाचि । योगज्ञेय इति प्राणापानयोः । कर्मेति हस्तयोः । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायी । इति मानुषीः समाज्ञाः । अथ देवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति ।

यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजापतिरमृतमानन्द इत्युपस्थे । सर्व्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठे ल्युपासीत् । प्रतिष्ठावान् भवति । तन्मह इत्युपासीत् । महान् भवति । तन्मन इत्युपासीत् । मानवान् भवति ।

तन्नम इत्युपासीत् । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत् । ब्रह्मवान् भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत् । पर्य्येनं म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः, परि येऽपिया भ्रातृव्याः । १० अनु । तै, ३।१—१० ।

संसिद्धम् अभ्यागताय । किमस्य फलम् ? असौ अनुदाय अन्ततः चरमे वयसि अन्नुं राध्यते संसिद्धयते ।

य एवम् अनुमाहात्म्यं वेद तस्य प्रोक्तं फलं भवति । ज्ञेय कल्याणं वाचि, योगज्ञेय अप्राप्तस्य प्राप्तिसुदृक्षणं च इति प्राणापानयोः—ताभ्यामुद्यमधारणप्रसरणात्, कर्म इति हस्तयोः, गतिः इति पादयोः, विमुक्तिः विसर्गः इति पायी इति मानुषीः मनुष्यसम्बन्धिभ्यः समाज्ञाः विज्ञानानि पञ्च । अथ अनन्तरं देवीः देवसम्पर्कीयाः समाज्ञाः—तृप्तिः इति वृष्टौ, बलम् इति विद्युति, यशः इति पशुषु, ज्योतिः इति नक्षत्रेषु, प्रजातिः पुत्रीत्पत्तिः अमृतम् अनुच्छेदसाधनात् आनन्दः प्राज्ञालिङ्गनस्योद्बोधनात् इति उपस्थे, सर्व्वम् एतत् आकाशे ब्रह्मणि, तन् ब्रह्म प्रतिष्ठा सर्व्वस्य स्थितिस्थानम् इति उपासीत् ।

१४ । अग्निदेवतम् । य एवासी तपति तम्-
 स्त्रीधनुषोसीतीत्यन्वा एष प्रजाभ्यं उद्गावति । उद्गाव-
 त्तमोभयसपहस्यपहन्त इ वे भयस्य तमसो भवति इ
 एवं वेद ।

समान उ एवायश्वासी चीष्णोऽयमुष्णोऽसौ स्वरद्वी-
 षागादिसाधं वेमादिकं सर्वं ब्रह्मणि प्रतिष्ठितमिति तत्र तत्र ब्रह्मैव
 तत्तत्कारणतयोपास्वमुपलभ्यन्ते । फलञ्च—प्रतिष्ठावान् ब्रह्मणि
 स्थितिमान् भवति । तत् ब्रह्म महः महत्त्वगुणवत् इति उपासीत ;
 फलं—महान् भवति । तत् ब्रह्म मनः मननम् इति उपासीत ।
 फलम्—मानवान् मननसमर्थः भवति । तत् ब्रह्म नमः नमनगुणवत्
 इति उपासीत, फलम्—अस्मै उपासकाय कामाः नम्यन्ते प्रह्वीभवन्ति
 तदधीनाः भवन्ति । तत् ब्रह्म ब्रह्म वृहत्तमम् इति उपासीत ;
 फलम्—ब्रह्मवान् तद्गुणः भवति । तत् ब्रह्म ब्रह्मण्यः वेदस्य तदभि-
 हितानाम् अग्निादिदेवानां परिमरः तिरोधानस्वानम् इति उपासीत,
 फलम्—एनम् उपासकं हृषन्तः सपत्न्याः परिस्त्रियन्ते, ये च अप्रियः
 आत्तव्याः ते परिस्त्रियन्ते । १० ।

१४ । करश्चविषयकोद्गीषोपासनकथनानन्तरं (८१४) तदधि-
 ष्ठादेवपरं तत् कथयति अथेति । अथ अनन्तरम् अग्निदेवं देवता-
 विषयम् उद्गीषोपासनम् । यः एव असी आदित्यः तपति तम् उद्गीषम्
 उपासीत । कथं तस्त्रीधीयत्वम् ? उद्यन् उद्गावन् वे एष आदित्यः
 प्रजाभ्यः उद्गावति अन्नोत्पत्त्यर्थं, न विना सामगामं तदुत्पद्यते, अननुद्वि-
 त्तस्मिन् न उद्गीषादिपरिपाकः सम्भवति । न केवलमनेनोपकारं साध-
 यति किन्तु उद्यन् तमः च भयं च तज्जनितमपहन्ति । इ एवं वेद
 च भयस्य तमसः अज्ञानस्य च अपहन्ता नाशयिता इ वे निश्चितं
 भवति ।

“एकं सद्भिर्ना बहुधा वदन्ति” (ऋक् १३, १६४ सू ४६ ऋक्)

समाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद्वा एतस्मि-
मममुञ्चोद्गीथमुपासीत ।

अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणिति स
प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः प्राणापानयोः
सन्धिः स व्यानो यो व्यानः सा वाक् । तस्मादप्राणान्न-
नपानन् वाचमभिव्याहरति ।

इति वैदिकवाक्येन सवितुर्वायोश्चाभिन्नत्वम्, तदेव दर्शयन्त्याह--
समानः उ एव तुष्यः पुनः एव अयं च प्राणः असौ च आदित्यः ।
कथम् ? उष्यः अयं प्राणः उष्यः असौ आदित्यः, स्वरः इति इमं
प्राणम् आचक्षते, स्वरः इति प्रत्यास्वरः इति असुम् आदित्यम् आच-
क्षते—खुगतौ स्वरति गच्छति इति स्वरः प्रतिस्वरति प्रत्यागच्छति
इति प्रत्यास्वरः । प्राणो हि स्वरति देहादपैति, न पुनरागच्छति,
आदित्यस्तु स्वरन् पुनरागच्छति, इत्येष भेदो न भेदसाधकः गमन-
व्यापारे तुल्यत्वात् । तस्मात् वै एतम् इमं प्राणम् असुं च आदित्यम्
उद्गीथम् उपासीत ।

अथ अनन्तरं व्यानं प्राणवृत्तिविशेषम् एव उद्गीथम् उपासीत ।
कोऽयं व्यानः ? यत् वै पुरुषः प्राणिति सुखनासिकाभ्यां वायुं वहि-
र्निःसारयति स प्राणः, यत् अपानिति अपश्नसिति सः अपानः, अथ
यः प्राणापानयोः सन्धिः तयोः अन्तरा वृत्तिविशेषः स व्यानः । यः
व्यानः सा वाक् । कथमस्य वाक्त्वं प्रतिभाति ? यस्मात् व्यान-
निर्व्वर्त्त्या वाक् तस्मात् अप्राणन् अपानान् प्राणक्रियाम् अपानक्रियाञ्च
अकुर्व्वन् वाचम् अभिव्याहरति उच्चारयति श्लोकः । सुखाभ्यन्तरेऽव-
दधेन वायुना भवति वागुच्चारिता, भवति च यदस्य वहिर्निःसरणं
तत् वर्षोच्चारणानन्तरमेव । अतः प्राणापानक्रियामकुर्व्वन्निति वचनं
साधयेत् ।

या वाक् सर्कं तस्मादप्राणन्नपानन्नचमभिव्याहरति
सर्कं तत् साम तस्मादप्राणन्नपानन् साम गायति,
यत् साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्नपानन्नद्गायति ।

अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथान्नेर्मन्यन्-
माजिः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्नपानन्स्तानि
करोत्येतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत ।

अथ खलूद्गीथाक्षराण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण एवोत्
प्राणेन क्षुत्तिष्ठति वाग्गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षते अन्नं
यमन्ने हीदं सर्वं स्थितम् ।

द्वीरेवोदन्तरीक्षं गीः पृथिवी यमादित्यएवोद्वायु-
गीरग्निस्थं सामवेद एवोद्द्यूजुर्वेदोगीः ऋग्वेदस्थं

या वाक् सा ऋक्, तस्मात् अप्राणन् अपानन् ऋचम् अभि-
व्याहरति । या ऋक् तत् साम—ऋचधूढत्वात् साक्—तस्मात्
अप्राणन् अपानन् साम गायति । यत् साम स उद्गीथ, तस्मात् अप्रा-
णन् अपानन् उद्गायति ।

अतः यानि अन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि—यथा अग्नेः मन्यनम्
अरण्योः उत्पादनम्, आजिः संप्रामस्य सरणं धावनं प्रतिहन्दिनां,
दृढस्य धनुषः आयमनम् आकर्षणं, तानि अप्राणन् अपानन् करोति,
एतस्य हेतोः वीर्यवत्कर्माथं व्यानम् एव उद्गीथम् उपासीत ।

अथ खलु उद्गीथाक्षराणि उपासीत । तत्र प्राणः एव उत् ।
कथम् ? प्राणेन उत्तिष्ठति—अप्राणस्योत्थानादर्शनात् ; वाक् गीः ।
कथम् ? वाचः—ह प्रसिद्धे—गिरः इति आचक्षते ; अन्नं यम्, हि
यस्मात् अन्ने हि इदं सर्वं स्थितम् ।

द्वीः एव उत्, अन्तरिक्षं गीः, पृथिवी यम् ; आदित्यः एव उत्,
वायुः गीः, अग्निः यम् ; सामवेदः एव उत्, यजुर्वेदः गीः, ऋग्वेदः

दुग्धेऽसौ वाग्दोहं यो वाचो दोहः चक्षुषा चक्षुषी भवति
 स एतान्येवं विद्वानुद्धीयाच्चराण्युपास्ते उद्धीय इति ।

अथ खल्वग्नीःसमृद्धिरुपसरणानीत्युपासीत येन साम्नाह
 स्तोष्यन् स्यात् तत् सामीपधावेत् ।

यस्यामृचि तामृचं यदाग्नेयं तमृचिं यां देवतामभि-
 ष्टोष्यन् स्यात् तां देवतामुपधावेत् ।

येन हृन्दसा स्तोष्यन् स्यात् तच्छन्द उपधावेत् येन
 स्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात् तच्छोममुपधावेत् ।

यां दिशमभिष्टोष्यन् स्यात् तां दिशमुपधावेत् ।

यम् । उद्धीयोपासनस्य फलम्—यः वाचः दोहः दोहनव्यापारः,
 चक्षुषी उपासकाय स्वयं काक् तं दोहं दुग्धे दोषिध । यः एव विद्वान्
 एतानि उद्धीयाच्चराणि उद्धीय इति उपास्ते स चक्षुषान् चक्षुषीः च
 भवति ।

अथ खलु आग्नीःसमृद्धिः आग्निः कामस्य समृद्धिः सा उ एव यथा
 भवेत् तत् उच्यते इति शेषः । उपसरणानि उपगन्तव्यानि चिन्तनीय-
 विषयाणि इति एवंप्रकारेण उपासीत । दर्शयन्ति तानि—येन साम्नाह
 स्तोष्यन् स्तुतिं करिष्यन् स्यात् तत् साम उपधावेत् उपसरित् चिन्तयेत् ।

यस्याम् अचि तत् साम तां च अचम् उपधावेत्, यदाग्नेयं यस्या
 अचिः प्रोक्तं साम तम् अचिम् उपधावेत्, यां देवताम् अभिष्टोष्यन्
 स्यात् तां देवताम् उपधावेत् ।

येन हृन्दसा गायत्रादिना स्तोष्यन् स्यात् तत् हृन्दः उपधावेत्,
 येन स्तोमेन—स्तूयते ज्ञाष्यते नास्तीति मः स्तोत्रविशेषः, त्रिदश पञ्च-
 दश ब्रह्मदश एकविंश इति प्रसिद्धः सोमयानि स्तोमः—स्तोष्यमाणः
 स्यात् तं स्तोमम् उपधावेत् ।

यां दिशम् अभिष्टोष्यन् स्यात् तां दिशम् उपधावेत् ।

आत्मानमन्वत उपसृत्य सुवीत कामं ध्यायन्नप्रमत्तो-
भ्यासो ऽ यदस्मै स कामः समुद्येत यत् कामः सुवी-
तेति यत् कामः सुवीतेति । छा १।१।१।१—१२ ।

१५ । ओमित्येतदक्षरमुपासीतोमिति दृढायति
तस्योपव्याख्यानम् ।

देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन्स्ते हृन्दो-
भिरष्ठादयन् यदेभिरष्ठादयन्स्तच्छन्दसां हृन्दस्त्वम् ।

तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके परिपश्येदेवं पर्य-
पश्यदृचि साम्नि यजुषि । ते नु वित्त्वोर्द्धा ऋचः साम्नो
यजुषः स्वरमेव प्राविशन् ।

अन्ततः एतेषां चिन्तनात्ते उद्गाता अग्रमत्तः सन् उपासृत्य कामम्
अभिलक्षितविषयं ध्यायन् चिन्तयन् आत्मानं स्वस्वरूपं सुवीत । यत्
यत्र यत्कामः सन् सुवीत स कामः अस्मै एवंविदे समुद्येत समृद्धिं
प्राप्नुयात् । यत्कामः सुवीत यत्कामः सुवीतेति द्विक्रियारदारथा ।

१५ । अक्षरोपासने प्रधानत्वमोहहारस्य तस्येवोद्गीयोपासनस्य
जोषनीभूतस्योपादानमोमिति । ओम् इत्येतत् अक्षरम् उपासीत ।
ओम् इति हि उद्गायति मानविषयं करोति, तस्य उपव्याख्यानम्
प्राख्यायिकाच्छ्लेन तस्मात्तत्त्वफलप्रदर्शनम् ।

मृत्योः विभ्यतः देवाः वै त्रयीं विद्यां वेदविहितं कथं प्राविशन् ।
ते हृन्दोभिः आत्मानम् अष्ठादयन् ह्यदितवन्तः, यत् यस्मात् एभि
हृन्दोभिः अष्ठादयन् तत् तस्मात् हृन्दसां हृन्दस्त्वम् ।

अस्मत्स्यं यथा उदके परिपश्येत् एवं एव ऋचि साम्नि यजुषि
तान् देवान् मृत्युः पर्यपश्यत् । ते नु विष्ठा मृत्योः त्रिक्रिषितं
त्रिदित्वा ऋचः यजुषः साम्निः कर्द्धीः तत्रत्रिषितः काङ्कः अतिक्थ्य
तदूर्ध्वगताः स्वरम् एव प्राविशन् ।

यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्वेवः सामैवं यजुरेष उ स्वरो यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत् प्रविश्य देवा अमृता अभया अभवन् ।

स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणीत्येतदेवाक्षरं स्वर-ममृतमभयं प्रविशति तत् प्रविश्य यदमृता देवास्तदमृतो भवति । छा, १।३।४।१—५ ।

१६ । अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवः यः प्रणवः स उद्गीथ इत्यसौ वा आदित्य उद्गीथएष प्रणव ओमिति ह्येष स्वरन्निति ।

यदा वा ऋचम् आप्नोति अध्यायनाय अधिकरोति, तदा ओम् इति एव अतिस्वरति निरतिशयेनादरेण उच्चारयति ; एवं साम एव यजुः—तत्तदध्यायनकाले ओमित्युच्चारणानन्तरं तत् करोति । एष उ स्वरः ओङ्कारः । कोऽसौ ? यत् एतत् अक्षरम् एतत् अमृतम् अभयम् । तत् अक्षरं प्रविश्य देवाः अमृताः अभयाः अभवन् ।

स यः एतत् एव विद्वान् अक्षरं प्रणीति स्तीति, तदर्थचिन्तनादिना तन्महत्त्वमनुभवति, स एतत् एव अमृतम् अभयम् अक्षरं स्वयम् प्रविशति, तत् प्रविश्य यदमृताः यादृशः अमृताः देवाः अभवन् तदमृतः तादृक् अमृतः साधकः भवति ।

१६ । उद्गीथस्य जीवनीभूत ओङ्कार इति स्पष्टमभिदधाति तदुभयोरेकत्वमुद्गीथ अयेति । अथ खलु यः उद्गीथः, स प्रणवः यः प्रणवः स उद्गीथः इति—बहुचानां योऽसौ प्रणवः हृन्दीगानां सोऽसा-नुद्गीथ इति तत्त्वम् । असौ वै आदित्यः उद्गीथः । एष प्रणवः ओम् इति । कथम् ? हि यस्मात् एष आदित्यः स्वरन् गच्छन् ओमिति उच्चारयन् वा एति ।

एतम् एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति
ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मींस्त्वं पर्यावर्त्तयाद्ब्रह्मो
वै ते भविष्यन्तीत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीतो-
मिति ह्येष स्वरज्ञेति ।

एतम् एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति
ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच प्राणंस्त्वं भूमानमभिगायता-
द्ब्रह्मो मे भविष्यन्तीति ।

अथ खलु य उद्गीथः स प्राणवो यः प्राणवः स उद्गीथ
इति होतृषटनाद्वैवापि दुर्दुद्गीथमनुसमाहरतीत्यनुसमा-
हरतीति । छा, १।३।५।१—५ ।

एतम् उ आदित्यम् एव अहम् अभ्यगासिषम् चाभिसुख्येन गीत-
वान् असि ; तस्मात् त्वम् एकः पुत्रः असि इति ह कौषीतकिः कुषीत-
कस्यापत्यं पुत्रम् उवाच उक्तवान्, त्वं रश्मीन् आदित्यं च पर्यावर्त्तयात्
पर्यावर्त्तय, ब्रह्मवः पुत्राः ते तव भविष्यन्ति इति । इति अधिदैवम् ।

अथ अध्यात्मम् । यः एव अयं मुख्यः प्राणः, तम् सोमं इति
उद्गीथः उपासीत, हि यस्मात् एष वागादिप्रवृत्त्यर्थं स्वरन् सोमिति
अनुष्ठां कुर्वन् एति ।

एतम् उ एव प्राणम् अहम् अभ्यगासिषम् तस्मात् त्वं मम एकः
पुत्रः असि इति त्वं कौषीतकिः पुत्रम् उवाच ब्रह्मो मे मम पुत्राः
भविष्यन्ति इति अभिप्रेत्य त्वं प्राणं भूमानं तद्गुणविशिष्टम् अभि-
गायतात् ।

अथ खलु यः उद्गीथः स प्राणवः यः प्राणवः स उद्गीथः इति दुर्दुद्गीतं
दुष्टम् उद्गीतं होतृषटनात् ह एव अपि—होता यत्रस्वः शंसति तत्-

१७ । अथातः शीव उद्गीथस्तत्र वक्तो दालभ्यो म्नावो
वे मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्घवाच ।

स्वानं होतृपदनं तस्मात्—ततः अनुसमाहरति प्रतिसन्दधाति तत्-
प्रतिविधानं करोति ।

१७ । अत्रालाभजनितकष्टप्रख्यापनानन्तरं, तद्यथा—

मटश्रीइतेषु कष्टप्रकारिका सह जाययीवसिष्ठं चाक्रायय इत्यग्रामे प्रद्रावक उवाच । १ । इ-
दं कृत्वापान् खादन् विभिक्षे तं होवाच । नेतोऽग्रे विद्यते यच्च ये मद्म उपनिहिता
इति । २ । एतेषां मे देहीति होवाच तान् क्वे प्रददी ह्यनानुपानमित्तुः क्विष्टं वै मे पीतं खादति
होवाच । ३ । न खिदंतेऽप्युक्चिष्टा इति न वा अजीविष्यन्निमान्खादन्निति होवाच कानी न
उपपन्नमिति । ४ । स ह खादित्वाऽतिशेषान् जायया चाश्रद्धार सायपव सुभिषा बभूव तान् प्रति-
पद्य निदधी । ५ । स प्रातः सञ्चिदान उवाच यदतारस्य लमेमहि लमेमहि धनमावां राजाऽसी
बभूवते स मा सन्धैरालिङ्ग्येहं शीतेति । ६ । तं जायोवाच इमं पत इमपव कुत्वाया इति तान्
खादित्वाऽमुं यन्नं विततमेवाय । ७ । तत्रोद्गीतानुशासो वै स्त्रीष्यमावाऽनुपीपविष्य, स ह प्रसोतार-
मुवाच । ८ । प्रसोतया देवता प्रसावमन्वायया तास्तेद्विद्वान् प्रसोष्यसि मूर्धां ते विपतिष्य-
तीति । ९ । एवमेवोद्गीतारमुवाचोद्गीतया देवतोद्गीः प्रमन्वायया तास्तेद्विद्वानुद्गीत्यसि मूर्धां ते
विपतिष्यतीति । १० । एवमेव प्रतिश्चत्तारमुवाच प्रतिश्चत्तया देवता प्रतिश्चत्तारमन्वायया तास्ते-
द्विधान प्रतिश्चत्तसि मूर्धां ते विपतिष्यतीति ते ह समारतात्पूषीमासाचक्रिरे । ११ ।

आ, १/१/१० ।

मटश्री वर्षीपलः तथा इतेषु गत्यग्न्येषु कुबडु इत्यग्रामे इस्तिप-
काधिष्ठितग्रामे चाक्राययः चाक्राययस्यापत्यम् उपसिः ह प्राटिका
अप्राप्तयीवनय जायया सह प्रद्रावकः कुर्यति प्रातः उवाच । १ । स
पुनः कुत्वापान् कुत्सितमापान् खादन्तम् इभ्यं इस्तिपकं विभिक्षे
याचे । तन् उपसिं स इभ्यः पुनः उवाच—सत् यच्च ये इमे मे
मस कुत्वापानः उपनिहिताः प्रक्षिताः उक्चिष्टभूताः, इतः भक्ष्यमाश्रज्ज
कुत्वापान् पन्थे कुत्वापान् न विद्वन्ते । २ । स उपसिः पुनः उवाच—
एतेषाम् एतान् मे मद्मं देहि इति । असी उपस्ये तान् प्रददी ।
स इस्तिपकः उवाच—इत्स इक्चिष्टं यन्मावधिष्टं मे मस अनुपानं
अमीपमतं पानीयं पीतं अगन् १ इति । ३ । न खित्त्वेह न,

तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्बभूव तमनो श्वान उपसमंत्यो-
चुरन्नं नो भगवानागायतु अशनायाम वा इति ।

एते कुल्पाषाः अपि उच्छिष्टाः इति । उपस्तिः पुनः उवाच—इमान्
अखादन् न खलु अजीविष्यम् इति । कामः कामतः मे मम उदपानम्
इति—यत्र तत्र तत्र प्राप्सामीति भावः । ४ । स पुनः खादित्वा
अतिशेषान् अवशिष्टान् कुल्पापान् जायायाः समीपे आजहर आनीत-
वान्, सा अग्रे एव सुभिक्षा शोभनभिक्षा लब्धात्रा बभूव, पश्चात् तान्
शिष्टान् प्रतिशृङ्खल निदधौ स्यापितवती । ५ । स उपस्तिः पुनः प्रातः
अज्जिहानः शयां परिव्यजन् उवाच जायां लक्ष्योक्त्य—यत् यदि वत
हन्त अन्नस्य भावां स्तोत्रं लभेमहि धनमात्रं धनस्य अल्पं लभेमहि ।
कथम् ? असौ नातिदूरवर्त्ती राजा यक्षते यज्ञानुष्ठानं करिष्यति ।
स राजा सर्वैः आर्त्तिज्यैः ऋत्विक्कर्मभिः मा मां वृणीत इति । ६ ।
तं जाया उवाच—हन्त पते इमे एव कुल्पाषाः इति । तान् कुल्पा-
पान् खादित्वा अमुं व्रिततं यज्ञं स इयाय गतवान् । ७ । तत्र
आस्तावि स्तोत्रोच्चारणस्थाने स्तोथमानान् उद्गातृन् उप समीपे उप-
विवेश उपवेशनं कृतवान् । स पुनः प्रस्तोतारम् उवाच । ८ । हे
प्रस्तोतः, या देवता प्रस्तावं प्रस्तावभक्तिम् अन्वायत्ता अनुगता तां
चेत् अविद्वान् सन् प्रस्तोष्यति मूर्खा ते तव विपतिष्यति इति । ९ ।
एवम् एव उद्गातारम् उवाच—हे उद्गातः, या देवता उद्गीथम् अन्वा-
यत्ता तां चेत् अविद्वान् सन् स्तोष्यसि मूर्खा ते तव विपतिष्यति
इति । १० । एवम् एव प्रतिहर्तारम् उवाच—हे प्रतिहर्त्तः, या
देवता प्रतिहारम् अन्वायत्ता, तां चेत् अविद्वान् सन् प्रतिहरिष्यसि
मूर्खा ते तव विपतिष्यति इति । ते उद्गात्रादयः पुनः समारताः कर्मणः
उपरताः सन्तः तूष्णीम् आसाञ्चक्रिरे । ११ ।

--प्रचुराक्षलाभार्थमुद्गीथोपासनमाह अथेति । अथ अनन्तरम् अतः
अन्नकष्टानन्तरं शौवः श्वभिः दृष्टः उद्गीथः उद्गानं प्रस्तूयते । तत् तत्र

तान् होवाचेहैव मा प्रातरुपसमीयातेति तच्च वक्तो
दास्यो ग्लावो मैत्रेयः प्रतिपालयश्चकार ।

ते ह यथैवेह वहिष्यवमानेन स्तोष्यमाणाः सध्रुव्याः
सर्पन्तीत्येवमाससृपुस्ते ह समुपविश्य हिचक्रुः ।

ॐ३मदा३मीं पिवा३मीं देवो वरुणः प्रजापतिः
सवितारऽन्नमिहारऽहरदऽन्नपतेऽन्नमिहारहरारऽऽह-
रो३मिति । छा, १।३।१२।१—५ ।

ह किल दास्यः दस्यस्वापत्यं मैत्रेयः मित्रायाश्चापत्यं वक्तः ग्लावः
वा—नामान्तरे—स्वाध्यायं स्वाध्यायं कर्तुम् उहन्नाज यामात् वहिः
उहन्तवान् ।

तस्मै ऋषये श्वेतः श्वा प्रादुर्बभूव—स्वाध्यायतोषिता देवता श्वरु-
पेथात्मानं प्रकाशितवती । तं श्वेतश्चानम् अन्ये श्वानः उपसमेत्य
जसुः—भगवान् नः अन्नभ्यम् अन्नम् आगायतु गानेन निष्यादयतु
अशनयाम अन्नाम वयं वै इति ।

तान् शूनः स श्वेतश्वा पुनरुवाच—इह एव मा मां प्रातः उपसमी-
यात उपागच्छेत इति । तत् तच्च पुनः दास्यः मैत्रेयः वक्तः ग्लावः वा
प्रतिपालयाश्चकार प्रतीक्षां कृतवान् ।

यथा एव इह कर्मणि वहिष्यवमानेन स्तोत्रेण स्तोष्यमाणाः
उद्गात्रपुरुषाः संरुव्याः अन्योन्यलज्जाः सर्पन्ति, एवं ते पुनः श्वानः आस-
सृपुः परिभ्रमणं कृतवन्तः, समुपविश्य पुनः ते हिचक्रुः गानारभ-
काले सर्वे मिलित्वा हुङ्कारध्वनिं कृतवन्तः । हिङ्काररूपमाह—
धोम् अदाम् अन्नम्, ॐ पिवाम् जलम्, ॐ देवः वरुणः प्रजापतिः
सविता अन्नम् इह आहरतु—लेट्—आहरतु । हे अन्नपते, अन्नम् इह
आहर आहर ॐम् इति ।

१८ । अयं वाव लोको हा उकारो वायुर्हा इकार
चन्द्रमाअथकारः । आत्मेइकारोऽग्निरीकारः ।

आदित्य जकारः निहवएकारो विश्वे देवा औहो-
इकारः प्रजापतिर्हङ्कारः प्राणः स्वरोऽन्नं या वाग्विराट् ।

अनिरुक्तस्त्रयोदशस्तोभः सञ्चरो हुङ्कारः ।

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो
भवति य एतामेवऽ सास्त्रामुपनिषदं वेदोपनिषदं वेद ।

छा, १।३।१३।१—४ ।

१८ । हा उ, हाइ, अथ, इह, ई, ज, ए, औहोह, हि, स्वरः,
या वाक्, हुम्, इत्येतानि त्रयोदशसंख्यकानि गानसिद्धये यान्यननर्थ-
कान्यक्षराणि मध्ये मध्ये समुपादीयन्ते तानि स्तोभसंज्ञकानि भूली-
कादिदृष्ट्योपासनाविषयाणि क्रियन्ते अयमिति । अयं वाव लोकः
हाउकारः, वायुः हाइकारः, चन्द्रमाः अथकारः आत्मा इहकारः,
अग्निः ईकारः ।

आदित्यः जकारः, निहवः आह्वानम् एकारः, विश्वदेवा
औहोइकारः, प्रजापतिः हिङ्कारः, प्राणः स्वरः, अन्नं या, विराट्
वाक् ।

अनिरुक्तः—अव्यक्तत्वात् इदं दृष्टेति अनिर्व्याच्यः कारणात्मा,
सञ्चरः—कार्यरूपेषामेकधा सञ्चरतीति सञ्चरः हुङ्कारः त्रयोदशः
स्तोभः ।

उपासनफलमाह—यः वाचः दोहः दोहनव्यापारः, अस्मै उपा-
सकाय स्वयं वाक् तं दोहं दुग्धे दोम्भि । यः एतां सास्त्राम् उप-
निषदं रहस्त्रम् एषं वेद स अन्नवान् अन्नादः भवति । उपनिषदं
वेद, उपनिषदं वेद इति द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ।

१६ । समस्तस्य खलु साम्नउपासनं साधु यत् खलु साधु तत् सामेत्याचक्षते यदसाधु तदसामेति ।

तदुताप्याहुः साम्नैनमुपागादिति साधुनैनमुपागादित्येव तदाहुरसाम्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव तदाहुः ।

अथोताप्याहुः साम नो वतेति यत् साधु भवति साधु वतित्येव तदाहुरसाम नो वतेति यदसाधु भवत्यसाधु वतित्येव तदाहुः ।

स य एतदेवं विद्वान् साधु सामेत्युपास्तेऽभ्याशोह यदेनं साधवो धर्मा आ च गच्छेयुरूप च नभेयुः ।

का, २।४।१।१—४ ।

१६ । सामावयवविशिष्टस्योपासनस्य स्तोभाक्षराणाञ्चोपासनमुक्त्वा समस्ति समस्तसाम्न उपासनं विदधाति समस्तस्येति । समस्तस्य सर्व्वावयवविशिष्टस्योपासनादित्याचक्षते भक्तिक्रमोपासनादिसाम्न-भक्तिकस्य च—साम्नः उपासनं खलु साधु । यत् खलु साधु तत् साम्न इति आचक्षते, यत् असाधु तत् असाम्न इति ।

तत् तत्र साध्वसाधुविवेके उत अपि आहुः । किम् ? यत् यत्र साधु भवति, तत् तत्र साधु वत—सन्तोषे—इति हेतोः एव साम्नः अस्माकं वत इति आहुः । यत् यत्र असाधु भवति, तत् तत्र असाधु—वत—खेदे “वनाप्रवृत्तमन्तोपखेटानुक्रोशविस्मये”—इति एव असाम्नः अस्माकं वत इति आहुः ।

यः एतत् एवं विद्वान् स साम्न साधु इति उपास्ते । यत् यतः उपासनातः एनम् उपासकम् अभ्याशं क्षिप्रं साधवः धर्माः आगच्छेयुः च उपनभेयुः भोग्यत्वं प्राप्नुयुः च—ही चकारावदित्तरुज्ञापकौ ।

२० । लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत, पृथिवी
हिङ्गारः, अग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रति-
हारो द्यौर्निधनमित्यूह्वेषु ।

२० । सम्प्रति लोकादिषु समस्तावयवविशिष्टसामोपासनं प्रस्तू-
यते तेषां प्राणाभिव्यक्तित्वात् । “समस्तस्य सान्द्रोपासनं साधु” इत्यतः
साधुदृष्ट्यनुवृत्तेः लोकादिदृष्टिर्विरुद्धेति भाष्यकारेणोक्तं—“साधुशब्द-
वाच्योऽर्थो धर्मा ब्रह्म वा सर्वथा लोकादिकार्येष्वनुगतम् । अतो
यथा यत्र घटादिदृष्टिर्दादिदृष्ट्यनुगतैव सा, तथा साधुदृष्ट्यनुगतैव
लोकादिदृष्टिः धर्मादिकार्यत्वात्लोकानाम् ।” इति । अपि च तेनो-
क्तम्—“यद्यपि कारणत्वमविशिष्टं ब्रह्मधर्मयोः धर्म एव साधुशब्दवाच्य
इति युक्तं ‘साधुकारो साधुर्भवति’ इति धर्मविषये साधुशब्दप्रयोगात्”
इति । किमिदं सामेति प्रश्ने तदुत्तरम्—“एष सामश्चेति तत् सान्द्रः
सामत्वम्” इति (८।८[३४४पृ]) वागारब्धजगद्वापिप्राणरूपत्वमस्य ।
“स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते” (८।११[३५७पृ]) इति प्राणस्यापरोक्षब्रह्म-
त्वम् । एवं सति सर्वत्र प्राणक्रिययाऽभिव्यक्तेशु लोकादिषु साधुदृष्ट्या
“ब्रह्मणि तु परमानन्दे साधुशब्दोभक्त्या गमयितव्यः” इति भाष्य-
व्याख्यातुरुक्तिं गौणाभिधायिनीं मुख्यत्वेन परिणमस्य साधुत्वं शोभनत्व-
मानन्दघनस्यैवेति तेषु ब्रह्मसुत्युपलब्धिरिव समस्तावयवविशिष्टसामोपा-
सनस्य मुख्योऽभिप्राय इति वेदितव्यम् ; कार्येषु कारणानुगमेन वेदा-
न्तेषु सर्वलोपासनस्य विहितत्वात् । फलान्तरश्रवणन्तु ब्रह्मविदि स्वत-
स्तत्पवृत्तेः । लोकेष्विति । लोकेषु पृथिव्यादिषु हिङ्गारादिभक्तिकं
पञ्चविधं साम उपासीत । तद्यथा—पृथिवी हिङ्गारः गानारम्भकाले
सर्वैः उद्गात्पुरुषैः मिलित्वा हुङ्गारध्वनिः ; अग्निः प्रस्तावः प्रस्तोत्रा
गीयः—अग्नी हि कर्माणि प्रस्तूयन्नेऽतः प्रस्तावः ; अन्तरिक्षम् उद्गीथः
उद्गात्रा गीयः—“अन्तरिक्षं हि गगनं गकारविशिष्टोद्गीथः” ; आदित्यः
प्रतिहारः, प्रतिहर्त्वा गीयः—“प्रतिप्राण्यभिसुखत्वात्सां प्रति मां प्रतीति”,

अथावृत्तेषु द्यौर्हिंकार आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमु-
द्गीथोऽग्निं प्रतिहारः पृथिवी निधनम् ।

कल्पन्ते हाम्ने लोका जर्द्वाश्चावृत्ताश्च य एतदेवं
विद्वांल्लोकेषु पञ्चविधं सामोपास्ते । १—३ ।

दृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत पुरोवातो हिंकारो
मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तन-
यति स प्रतिहारः ।

द्यौ निधनं पञ्चभिर्युगपद्भेद्यम्—‘दिवि निधीयन्ते हि इतो गता
इति’ ; इति जर्द्वा जर्द्वा गतेषु लोकेषु ब्रह्मकार्येषु सामोपासनं तत्र
ब्रह्मस्रुतिगानोपलम्बनम् ।

अथ आवृत्तेषु भवास्तुत्प्रेषु लोकेषु सामोपासनम् । द्यौः हिंकारः
प्राथम्यात्, आदित्यः प्रस्तावः—‘उदिते हि आदित्ये प्रस्तूयन्ते कर्माणि
प्राणिनाम्’ ; अन्तरिक्षम् उद्गीथः ; अग्निः प्रतिहारः—प्राणिभिः
प्रतिहरणात् इतस्ततो नयनात् अग्नेः, पृथिवी निधनम्—‘तत आग-
तानामिह निधनात्’ ।

फलम्—यः एवंविद्वां पञ्चविधं साम उपास्ते, अस्मै उपास-
काय जर्द्वाः च आवृत्ताः च लोकाः कल्पन्ते आयत्तीभवन्ति ।

दृष्टौ वर्षणे पञ्चविधं साम उपासीत । पुरोवातः वर्षणस्य पूर्वं
प्रवर्त्तितः वायुः हिंकारः प्राथम्यात् ; मेघः जायते घनीभूतावाप्या यत्
मेघाकारेण परिणमन्ते स प्रस्तावः—‘प्रावृत्ति मेघोपजनने दृष्टेः प्रस्ताव
इति हि प्रसिद्धिः’ ; वर्षति स उद्गीथः सैद्धान्त्यात् ; विद्योतते विद्युत्
प्रकाशते स्तनयति गर्जति स प्रतिहारः—वर्षणानन्तरं विद्युत्प्रकाशेन
गर्जनेन च प्रतिहृतत्वात् ।

उद्गृह्णाति तन्निधनं वर्षति हास्यै वर्षयति इ य एत-
देवं विद्वान् वृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते । १।२ ।

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामीपासीत मेघो यत् संग्र-
वते स हिङ्कारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः प्राच्यः स्रन्दन्ते
स उद्गीथो याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः समुद्रो निधनम् ।

न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान् भवति य एतदेवं विद्वान्
सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपास्ते । २।१ ।

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत वसन्तो हिङ्कारो
ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत् प्रतिहारो हिमन्तो
निधनम् ।

उद्गृह्णाति पुनर्वाच्याकारेण यत् परिणमन्ते तत् निधनं समाप्ति-
सामान्यात् । फलम्—यः एतत् एवं विद्वान् वृष्टौ पञ्चविधं साम
उपास्ते अस्मै पुनः वर्षति इच्छातः, असत्याम् अपि वृष्टौ वर्षयति वर्षं
प्रवर्षयति ।

सर्वासु अप्सु पञ्चविधं साम उपासीत । मेघः यत् संग्रवते एकी-
भावेनेतरतरं घनो भवति स हिङ्कारः अपाम् आरम्भात् ; यत् वर्षति स
प्रस्तावः—‘आपः सर्व्वतो व्याप्तुं प्रस्तुताः’ ; याः प्राच्यः नद्यः गङ्गाद्याः
स्रन्दन्ते स उद्गीथः श्रेष्ठगात् ; याः प्रतीच्यः नद्यः नर्मदाद्याः स्रन्दन्ते
स प्रतिहारः प्रतिहारसामान्यात् ; समुद्रः निधनम् तैत्र्यापां निधानात् ।

फलम्—यः एतत् एवं विद्वान् सर्वासु अप्सु पञ्चविधं साम उपास्ते
स पुनः अप्सु न प्रेति जलमज्जनेन न ऋतो भवति, अप्सुमान् मरुत्यङ्गी-
ष्वपि उदकवान् भवति ।

ऋतुषु पञ्चविधं साम उपासीत । वसन्तः हिङ्कारः प्रावभ्यात् ;
ग्रीष्मः प्रस्तावः—‘यवादिसंपपङ्गः प्रस्तूयते हि प्राहड्यम्’ ; वर्षा उद्गीथः

कल्पन्ते हास्या ऋतव ऋतुमान् भवति य एतदेवं
विद्वान्तुषु पञ्चविधं सामोपास्ते । ११० ।

पशुषु पञ्चविधं सामोपासीताजा हिङ्कारोऽवयः
प्रस्तावो गावउद्गीथोऽश्वः प्रतिहारः पुरुषो निधनम् ।

भवन्ति हास्य पशवः पशुमान् भवति य एतदेवं
विद्वान् पशुषु पञ्चविधं सामोपास्ते । ११२ ।

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो
हिङ्कारो वाक् प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारो मनो-
निधनं परोवरीयांसि वैतानि ।

प्राधान्यात् ; शरत् प्रतिहारः—‘रोगिणां ऋतानाञ्च प्रतिहरणात्’ ;
हेमन्तः निधनम् ऋतुपरिसमाप्तेः ।

फलम्—यः एतत् एवं विद्वान् ऋतुषु पञ्चविधं साम उपास्ते
अस्मै पुनः ऋतवः कल्पन्ते भोग्यत्वेन, अयम् ऋतुमान् तदुपयोगिविषयैः
सम्पन्नः भवति ।

पशुषु पञ्चविधं साम उपासीत । अजाः हिङ्कारः प्राधान्यात्,
अवयः प्रस्तावः—‘साहचर्यदर्शनादजावीनाम्’ ; गावः उद्गीथः,
श्वेष्ट्यात्, अश्वः प्रतिहारः—पुरुषाणां प्रतिहरणात् ; पुरुषो निधनं
—पुरुषाश्च यत्वात् पशुनाम् ।

फलम्—यः एतत् एवं विद्वान् पशुषु पञ्चविधं साम उपास्ते अस्य
पुनः पशवः भवन्ति, अयं पशुमान् भवति ।

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः उत्तरोत्तरश्चेष्टं साम उपासीत ।
प्राणः—प्राण इति भाष्यकारः मुख्यप्राणव्यावर्त्तनार्थम्—हिङ्कारः प्राथ-
म्यात् ; वाक् प्रस्तावः—वाचा हि सर्व्वं प्रस्तूयते, प्राणाद्वाग्वरीयसी
प्राणविषयाद्वाग्विषयस्य बाहुल्यात् ; चक्षुः उद्गीथः—बहुतरविषयं
प्रकाशयति चक्षुरतो वाचो वरीयः ; श्रोत्रं प्रतिहारः—चक्षुषो वरीयः

परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोका-
ञ्जयति य एतदेवं विद्वान् प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः
सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य । १।२ ।

अथ सप्तविधस्य । वाचि सप्तविधं सामोपासीत्,
यत्किञ्च वाचो हं इति स हिङ्गारो यत् प्रीति स प्रस्तावो
यदिति स आदिः ।

यदुदितं स उद्गीथो यत् प्रतीति स प्रतिहारो यदु-
पेति स उपद्रवः यद्गीति तन्निधनम् ।

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो
भवति य एतदेवं विद्वान् वाचि सप्तविधं सामो-
पास्ते । १—३ ।

सर्वतः अत्रणात् ; मनो निधनं—सर्वेन्द्रियाहृतविषयाणां निधानं-
त्वात् वरीयः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः । एतानि वा प्राणादीनि परो-
वरीयामि ।

फलम्—यः एतत् एवं विद्वान् प्राणेषु पञ्चविधं साम उपास्ते
अस्य पुनः जीवनं परोवरीयः उत्तरोत्तरश्चैष्टं भवति, परोवरीयसः
उत्तरोत्तरश्चैष्टान् लोकान् जयति । इति पञ्चविधस्य ।

अथ सप्तविधस्य । वाचि सप्तविधं साम उपासीत् । यत्किञ्च
वाचः हं इति स हिङ्गारः, यत्किञ्च प्र इति स प्रस्तावः, यत्किञ्च
आ इति स आदिः अङ्गारः ।

यत् किञ्च उत् इति स उद्गीथः, यत् किञ्च प्रति इति स प्रतिहारः,
यत्किञ्च उप इति स उपद्रवः—पुनरुद्गात्रा गीयः, यत् किञ्च नि इति
तत् निधनम् ।

यः वाचः दोहः दोहनव्यापारः अस्मै उपासकाय स्वयं वाक् तं

अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीत सर्व्वदा समस्तेन साम मां प्रति मां प्रतीति सर्व्वेण समस्तेन साम ।

तस्मिन्निमानि सर्व्वानि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यात् तस्य यत् पुरोदयात् स हिङ्गारस्तदस्य पशवोऽन्वायत्तास्तस्मात् ते हिङ्कुर्व्वन्ति हिङ्गारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ।

अथ यत् प्रथमोदिते स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रस्तुतिकामाः प्रशंसाकामाः प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ।

दोहं सुधे दीग्धि । यः एतत् एव विद्वान् वाचि सप्तविधं साम उपास्ते स अन्नवान् अन्नादः भवति ।

अथ खलु असुम् आदित्यं सप्तविधसामावयवत्वेनाद्यस्य सप्तविधं साम उपासीत । कथमादित्यस्य सामत्वम् ? सर्व्वदा समः त्रिद्विचयाभावात्, तेन हेतुना साम, मां प्रति मां प्रति इति सर्व्वेण समः—अयं मत्सन्निधौ मत्सन्निधाविति सर्व्वेषां सन्निधौ समभावेन प्रकाशमानः, तेन हेतुना साम ।

तस्मिन् इमानि वक्ष्यमाणानि सर्व्वानि भूतानि अन्वायत्तानि अनुगतानि इति विद्यात् । कथम् ? तस्य आदित्यस्य उदयात् पुरा पूर्व्वं यत् तद्रूपं स हिङ्गारः । तत् तत्र पशवः गवादयः अस्य आदित्यस्य अन्वायत्ताः अनुगताः, तस्मात् ते हिङ्कुर्व्वन्ति । हि अतएव ते एतस्य आदित्याख्यस्य साम्नः हिङ्गारभाजिनः भवन्ति हिङ्गारभजन्शीलत्वात् ते तथा वर्त्तन्ते ।

अथ प्रथमोदिते यत् तद्रूपं स प्रस्तावः, तत् तत्र मनुष्याः अस्य आदित्यस्य अन्वायत्ताः, तस्मात् ते प्रस्तुतिकामाः कश्मीरभाभिलाषिणः

अथ यत् सङ्गवविलायां स आदित्यस्य वयांस्य-
न्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्बणान्यादायात्मानं
परिपतन्त्यादिभाजीनि ह्येतस्य साम्नः ।

अथ यत् सम्प्रति मध्यन्दिने स उद्गीथस्तदस्य देवा
अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनो
ह्येतस्य साम्नः ।

अथ यद्दूर्ध्वं मध्यन्दिनात् प्रागपहराह्णात् स प्रति-
हारस्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते
प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ।

प्रशंसाकामाः स्तुतिवन्दनाभिलाषिणः भवन्ति । हि अतएव अस्य
आदित्याख्यस्य साम्नः प्रस्तावभाजिनः भवन्ति ते ।

अथ सङ्गवविलायां गवां रश्मीनां जगन्मण्डलेन यत् सङ्गमनं तस्यां
विलायां—“प्रातःकालो मुहूर्त्तस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्न-
स्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥ सायाह्णस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात्” इति
मुहूर्त्तत्रयात्मकस्य दिवसपञ्चभागस्य द्वितीयभागः सङ्गवः—यत् तद्रूपं
स आदिः ओङ्कारः । तत् तत्र वयांसि पक्षिणः अस्य आदित्यस्य
अन्वायत्तानि, तस्मात् तानि अन्तरिक्षे अनारम्बणानि अनालम्बनानि
आत्मानम् आदाय परिपतन्ति गच्छन्ति । हि अतएव एतस्य आदि-
त्याख्यस्य साम्नः आदिभाजीनि भवन्ति तानि ।

अथ सम्प्रति मध्यन्दिने यत् तद्रूपं स उद्गीथः । तत् तत्र देवाः
अस्य आदित्यस्य अन्वायत्ताः, तस्मात् ते देवाः प्राजापत्यानां प्राजापत्य-
पत्यानां सत्तमाः विशिष्टतमाः । हि अतएव एतस्य आदित्याख्यस्य
साम्नः उद्गीथभाजिनः भवन्ति ते ।

अथ मध्यन्दिनात् ऊर्ध्वम् अपराह्णात् प्राक् यत् तद्रूपं स प्रतिहारः ।
तत् तत्र गर्भाः अस्य आदित्यस्य अन्वायत्ताः । तस्मात् ते प्रतिहृताः

अथ यद्दूङ्मपराङ्गात् प्रागस्तमयात् स उपद्रवस्तद-
स्यारण्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षं श्वभ्रमि-
त्युपद्रवन्तु उपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ।

अथ यत् प्रथमास्तमिते तदनिधनं तदस्य पितरोऽन्वा-
यत्तास्तस्मात्तान्निदधति निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्नः एवं
खलु अमुमादित्यं सप्तविधं सामोपास्ते । १—८ ।

अथ खल्व्वात्मसंस्मितमतिमृत्यु सप्तविधं सामोपा-
सीत् हिङ्गार इति व्यञ्जरं प्रस्ताव इति व्यञ्जरं तत्
समम् ।

ऊर्द्धं नीताः सन्तः न अवपश्यन्ते न स्वप्नन्ते । हि अतएव एतस्य
आदित्याख्यस्य साम्नः प्रतिहारभाजिनः भवन्ति ।

अपराङ्गात् ऊर्द्धं अस्तमयात् पाक् यत् तद्रूपं स उपद्रवः । तत्
तत्र आरण्याः पशवः अस्य आदित्यस्य अन्वायत्ताः । तस्मात् ते पुरुषं
दृष्ट्वा कक्षं अरण्यान्तर्भागं श्वभ्रं विन्दतुल्यं मयशून्यम् इति उपद्रवन्ति
उपगच्छन्ति । हि अतएव एतस्य आदित्याख्यस्य साम्नः उपद्रव-
भाजिनः भवन्ति ते ।

अथ प्रथमःस्तमिते अदर्शनं जिगमिषति मवितरि यत् तस्य रूपं
तत् निधनम् । तत् तत्र पितरः अस्य आदित्यस्य अन्वायत्ताः ?
तस्मात् तान् पितॄन् निदधति पितृपितामहप्रपितामहरूपेण दभंषु
निक्षिपन्ति । हि अतएव एतस्य आदित्याख्यस्य साम्नः निधनसम्ब-
न्धात् ते निधनभाजिनः भवन्ति, एवं खलु अमुम् आदित्यं सप्तविधं
साम उपास्ते ।

अहोरात्रादिकालेन जगतः प्रमापयित्वादादित्यो मृत्युः ।
तस्यानितरणयेदं सामोपासनमुपदिश्यते अर्थेति । अथ खलु आत्म-
संस्मितं—सप्तविधभक्तिनामाक्षराणि समाहृत्य तदवयवतुल्यतया मितम्

आदिरिति द्व्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत्
इहेकं तत् समम् ।

उद्गीथ इति व्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभि-
स्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरं तत्समम् ।

निधनमिति व्यक्षरं तत्सममेव भवति तानि ह वा
एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि ।

एकविंशत्यादित्यमाप्नोत्येकविंशो वा इतोऽसा-
वादित्यो द्वाविंशेन परमादित्याज्जयति तन्नाकं तद्वि-
शोकम् ।

—अतिसृत्य—सृत्यम् अतिक्रान्तम् अतिरिक्ताक्षरेण—नामाक्षराणि
द्वाविंशतिः श्रुत्यनुसारतः द्वादशमासाः, पञ्च ऋतवः, त्रयो लोकाः, असौ
आदित्यः इति एकदिंशतिः ततो वियोगात् शिष्यतेऽक्षरैकं तेन सृत्व-
तिक्रम इति अतिसृत्य—समविधं साम उपासीत । चक्षरचक्षर-
नामाक्षरसंख्यया समत्वेन सामत्वं सम्पाद्य शिष्टनैकेन सृत्वप्रतिक्रम इति
तद्विद्वन्नेति—ह्रिङ्कारः इति चक्षरं प्रस्ताव इति चक्षरं तत् समं
पूर्व्वेण ।

आदिः इति द्व्यक्षरं प्रतिहारः इति चतुरक्षरं, ततः चतुर-
क्षरात् एकं गृह्णीता इह आदेरक्षरद्वये प्रक्षिप्य तेन तत् समम् ।

उद्गीथः इति त्र्यक्षरं उपद्रव इति चतुरक्षरं, त्रिभिः त्रिभिः समं
भवति अक्षरम् एकम् अतिशिष्यते, सुतरां तत्परिहाय त्र्यक्षरं तत्
समम् ।

निधनम् इति त्र्यक्षरं, तत् समम् एव भवति । तानि ह वा
एतानि द्वाविंशतिः अक्षराणि ।

एकदिंशत्या आदित्यम आप्नोति । कथम् ? इतः अस्मात् लोकात्
द्वादशमासादिगणनया असौ आदित्यः एकदिंशः । द्वाविंशेन शिष्टेन

आप्नोति हादित्यस्य जयं परोहास्यादित्यजयाज्ययो
भवति य एतदेवं विद्वानात्मसम्पन्नमतिष्ठत्यु सप्तविधं
सामोपास्ते सामोपास्ते । १—६ ।

मनो हिङ्कारो वाक् प्रस्तावश्चक्षुःश्रोत्रं प्रति-
हारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ।

स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति
सर्व्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति
महान् कौर्त्त्या महामनाः स्यात्तद्वृतम् । १।२ ।

अक्षरेण आदित्यात् सृष्ट्योः परं जयति । यत् च आदित्यात् परं
किं तत् ? तत् नाकम्—कमिति सुखं तस्य प्रतिषेधः अकम्, तत् न
भवतीति नाकं कमेवेत्यर्थः । तत् विशोकम् विगतशोकं मानस-
दुःखरहितम् ।

यः एतत् एवं विद्वान् आत्मसम्पन्नम् अतिष्ठत्यु सप्तविधं साम
उपास्ते स इह एकदिंशतिसंख्यया आदित्यस्य जयम् आप्नोति, आदित्य-
जयात् हाविंशत्यक्षरसंख्यया परः जयः भवति । सामोपास्ते सामो-
पास्ते इति हिरभ्यासः सप्तविध्यसमाख्यर्थः ।

अनन्तरं गायत्रादिनामग्रहणपूर्व्वकं सामोपासनानुच्यन्ते मन
इति । मनः हिङ्कारः प्राथम्यात्, वाक् प्रस्तावः तदानन्तर्यात्, चक्षुः
उद्गाथः श्रेष्ठ्यात्, श्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिष्ठत्वात्, प्राणो निधनं—स्वाप-
काले यथोक्तानां प्राणे निधानात् । एतत् गायत्रं साम प्राणेषु प्रोतं
प्रतिष्ठितम् ।

स यः एवम् एतत् गायत्रं साम प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी अविकल-
करणः भवति, सर्व्वम् आशुः—शतवर्षाणि—एति आप्नोति, ज्योक्
उज्ज्वलं जीवति, प्रजया पशुभिः महान् भवति, कौर्त्त्या महान् भवति ।
महामनाः अक्षुद्रवेताः स्यात् तत् व्रतं गायत्रीपासकस्य ।

अभिमन्यति स हिङ्गारो धूमो जायते स प्रस्तावो
ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार उपशाम्यति
तन्निधनमेतद्रथन्तरमग्नी प्रोतम् ।

स य एवमेतद्रथन्तरमग्नी प्रोतं वेदं ब्रह्मवर्चस्यन्नादौ
भवति सर्व्वमायुरीत ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभि-
र्भवति महान् कौर्या न प्रत्यङ्ङग्निमाचामिन्न निष्ठीवेत्
तद्वृतम् । १।२ ।

उपमन्वयते स हिङ्गारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया-
सह श्रुते स उद्गीथः प्रति स्त्री सह श्रुते स प्रतिहारः कालं
गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं
मिथुने प्रोतम् ।

अभिमन्यति अरणिद्वयघर्षणि स हिङ्गारः, धूमः जायते स प्रस्तावः,
ज्वलति स उद्गीथः, अङ्गाराः भवन्ति स प्रतिहारः, उपशाम्यति अग्नेः
उपशमो भवति तत् निधनम् । एतत् रथान्तरं साम अग्नी प्रोतम्
प्रतिष्ठितम् ।

स य एवम् एतत् रथान्तरं अग्नी प्रोतं वेदं स ब्रह्मवर्चसो तेजस्वी
अन्नदः दीप्ताग्निः भवति, सर्व्वम् आयुः एति, ज्योक् जीवति, प्रजया
पशुभिः महान् भवति, कौर्या महान् भवति । प्रत्यङ्ङग्निम् अग्ने-
रभिमुखं न आचामेत् न भज्यात्, न निष्ठीवेत् श्लेषानिरसनञ्च न
कुर्यात् तत् वृतम् ।

उपमन्वयते सङ्केतं करोति स हिङ्गारः, ज्ञपयते माख्यचन्दनादि-
भिरभिप्रायमाविष्काराति प्रीणयति वा स प्रस्तावः, स्त्रिया सह श्रुते स
उद्गीथः, प्रति आभिमुख्येन स्त्री सह मिलितभावेन श्रुते स प्रतिहारः,
कालं गच्छति तत् निधनं, पारं समाप्तिं गच्छति तत् निधनम्, एतत्
वामदेव्यं साम मिथुने प्रोतं प्रतिष्ठितम् ।

स य एवमेतद्वासदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनो-
भवति मिथुनान्मिथुनात् प्रजायते सर्वमायुनेति ज्योक्
जीवति, महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कोर्त्या न
काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतम् । १।२ ।

उद्यन् हिङ्गार उदितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गीथो-
ऽपराङ्गः प्रतिहाराऽस्तं यन्निषेधकैतद्दृष्टादित्ये प्रोतम् ।

स यः एवं वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद स मिथुनीभवति नियत-
स्त्रीसम्पर्कवान् भवति, मिथुनात् मिथुनात् प्रजायते अमोघरताः भवति,
सर्वम् आयुः एति, ज्योक् जीवति, प्रजया पशुभिः महान् भवति,
कोर्त्या महान् भवति, न काञ्चन प्रजाधिनीं परिहरेत् प्रत्याख्यायात्
तत् व्रतम् । पुरा वैदिककाले दस्यूपद्रुतत्वात् प्रजापत्याभावाद्द्वपन्ना
आसन्नाय्यः । अतः प्रजापत्यादनेन तामामापविचारणं महान् धर्म
इति बुद्ध्या केचन तद्भ्रतरता अभूवन् । एतस्यास्य विपरीतार्थं सम्पाद्य
घृण्यवामाचाररूपव्यभिचारं प्रतिष्ठितवन्तः केचित् भ्रष्टाचाराः ।
ततोऽस्य महत् पार्थक्यम् ; यदस्मिन् प्रजापत्यादने, तस्मिन् पुनः प्रजा-
जन्मप्रतिरोधेन यथेच्छभागसाधनमुद्देश्यम् । दस्युनाऽद्रुतेऽस्मिन् कार्त्त-
“अयं हिजर्हि विद्यद्भिः पशुधर्मी विगर्हिनः” इत्यस्य नियोगनिन्दा-
विषयत्वेऽपि व्रतेऽस्मिन्नपि योज्यमेतत् “अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्दे-
पुरातनैः । न शक्यास्तधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैः ॥” इति
निषेधदर्शनात् ; अनेकधैत्युक्तेः मणिगणनातिप्रिका अपि व्रतधारिण
आसन्निति प्रतिपत्तेः । ये पुनः श्रान्तस्मार्त्तधोऽत्यनभेदं स्वीकृत्य
शुल्युक्तमिति धर्मत्वेनाद्यापि व्रतमिदं निषेधकक्षां नावगाहत इति
मन्यन्ते ते कथं विविधान् वैदिकाचारान् युगभेदे निषिध्यमानान् परि-
हरन्ति तत्तन्निषेधबलादिति विवेक्तव्यम् ।

उद्यन् सविता हिङ्गारः प्राथम्याद्दर्शनस्य, उदितः प्रस्तावः प्रस्तावन-

स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रीतं वेद तेजस्वान्नादो
भवति सर्वमायुरिति ज्योञ्जीवति महान्
पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या वर्जन्तं न निन्देत् तद्-
व्रतम् । १।२ ।

अभ्राणि संप्लवन्ते स हिङ्गारो मेघो जायते स प्रस्तावो
वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्नयति स प्रतिहार उद्गृ-
ह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्या प्रीतम् ।

स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रीतं वेद विरूपांश्च
सुरूपांश्च पशूनवसुभ्ये सर्वमायुरिति ज्योञ्जीवति महान्
प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या वर्जन्तं न निन्देत्
तद्ब्रतम् । १।२ ।

हेतुत्वात् कर्मणः, मध्यन्दिनः मध्यन्दिनम् उद्गीथः श्रेष्ठ्यात् ; अपराहः
प्रतिहारः पश्चादीनां गृहान् प्रति हरणात्, अस्मिन् निधनं रात्रौ गृहे
निधानात् प्राणिनां । एतत् बृहत् साम आदित्ये प्रीतं प्रतिष्ठितं
तद्देवतत्वात् ।

स यः एवम् एतत् बृहत् आदित्ये प्रीतं वेद, स तेजस्वी अन्नादः
भवति, सर्वम् आयुः एति, ज्योक् जीवति, प्रजया पशुभिः महान्
भवति । तपस्त्वं सवितारं न निन्देत् तत् व्रतम् ।

अभ्राणि—अपो विभर्त्सि इति अश्वं तानि—अघनीभूतवाप्या-
कारिण विद्यमानानि संप्लवन्ते आकाशपथे मञ्जरन्ति स हिङ्गारः, मेघः
जायते घनीभूततया परिणमते स प्रस्तावः, वर्षति स उद्गीथः, विद्यो-
तते विद्युत् प्रकाशने स्नयति गर्जति स प्रतिहारः, उद्गृह्णाति पुन-
र्वाप्याकारिण परिणमते तत् निधनम् । एतत् वैरूपं साम पर्जन्ये
प्रीतं प्रतिष्ठितम् ।

स यः एवम् एतत् वैरूपं पर्जन्ये प्रीतं वेद, स विरूपान् च

वसन्तो हिङ्कारो द्यौश्चः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्

हेमन्तो निधनमेतद्वेराजऋतुषु प्रोतम् ।

स य एवमेतद्वेराजऋतुषु वेद विराजति
प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्व्वमायुरेति ज्योग्जीवति
महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्यर्त्तून्न निन्दे-
त्तद्भ्रतम् । १।२ ।

पृथिवी हिङ्कारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो दिशः
प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्यी लोकेषु प्रोताः ।

स य एवमेताः शक्यी लोकेषु प्रोता वेद लोकी
भवति सर्व्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभि-
र्भवति महान् कीर्त्त्या लोकाद्भ्र निन्देत्तद्भ्रतम् । १।२ ।

सुरूपान् च अजाविप्रभृतीन् पशून् अवरुन्धे प्राप्नोति सर्व्वम् आयुः एति,
ज्योक् जीवति, प्रजया पशुभिः महान् भवति, कीर्त्त्या महान् भवति ।
वर्षन्तं पर्जन्यं न निन्देत् तत् व्रतम् ।

वसन्तः हिङ्कारः प्राथम्यात् । द्यौश्चः प्रस्ताव इत्यादि पूर्व्वव्या-
ख्यानुरूपम् । एतत् वेराजं वेराजस्य साम्नाः युक्तम् ऋतुषु प्रोतम् ।

स यः एवम् एतत् वेराजम् साम्नाः युक्तम् ऋतुषु प्रोतं वेद प्रजया पशुभिः
ब्रह्मवर्चसेन विराजति ऋतुवत् सर्व्वम् आयुः एति, ज्योक् जीवति,
प्रजया पशुभिः महान् भवति, कीर्त्त्या महान् भवति । ऋतून् शीत-
श्रीष्मादीन् न निन्देत् तत् व्रतम् ।

पृथिवी हिङ्कारः, अन्तरिक्षं प्रस्तावः, द्यौः उद्गीथः, दिशः प्रति-
हारः, समुद्रः निधनम् । एताः शक्यः—एकस्यैव नाम्नी नामधेय-
त्वेऽपि नित्यं बहुवचनतया बहुवचनम्—लोकेषु प्रोताः प्रतिष्ठिताः ।

स यः एवम् एताः शक्यः लोकेषु प्रोताः वेद लोकी भवति लोक-
कलेन दुष्करी, सर्व्वम् आयुः एति, ज्योक् जीवति, प्रजया पशुभिः

अजा हिङ्गारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेतारेवत्यः पशुषु प्रोताः ।

स य एवमेतारेवत्यः पशुषु प्रोताः वेद पशुमान् भवति सर्व्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्तया पशुन् निन्देत्तद् व्रतम् । १।२ ।

लोम हिङ्गारस्त्वक् प्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतम् ।

स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गी भवति नाङ्गेन विद्मर्च्छति सर्व्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्तया संवत्सरं मज्जो नाश्रीयात्तद् व्रतं मज्जोनाश्रीयादिति वा । १।२ ।

महान् भवति, कीर्त्त्या महान् भवति । लोकान् न निन्देत् तत् व्रतम् ।

अजाः हिङ्गारः, अवयः प्रस्तावः, गावः उद्गीथः, अश्वः प्रतिहारः, पुरुषः निधनम् । एताः रेवत्यः—शक्यं इव नित्यबहुवचनम्—पशुषु प्रोताः प्रतिष्ठिताः ।

स यः एवम् एताः रेवत्यः पशुषु प्रोताः वेद, स पशुमान् भवति सर्व्वम् आयुः एति, ज्योक् जीवति, प्रजया पशुभिः महान् भवति, कीर्त्त्या महान् भवति, पशुन् न निन्देत् तत् व्रतम् ।

लोम हिङ्गारः प्राथम्यात्, त्वक् प्रस्तावः आनन्तर्थात्, मांसम् उद्गीथः श्रैष्ठ्यात्, अस्थि प्रतिहारः प्रतिहतत्वात्, मज्जा निधनं निधानात् । एतत् यज्ञायज्ञीयं नाम साम अङ्गेषु प्रोतं प्रतिष्ठितम् ।

स यः एवम् एतत् यज्ञायज्ञीयम् अङ्गेषु प्रोतं वेद अङ्गी भवति समप्राङ् भवति, न अङ्गेन विद्मर्च्छति कुटिलो भवति, न पङ्कः कुञ्जः

अग्निर्हिङ्कारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देवतासु प्रीतम् ।

स य एतद्राजनं देवतासु प्रीतं वेदैतासामिव देवतानां सलोकतां सार्ष्टितां सायुज्यं गच्छति सर्व्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्त्या ब्राह्मणान् निन्देत्तद् व्रतम् । १।२ ।

त्रयी विद्या हिङ्कारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयांसि मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तन्निधनमेतत् साम सर्व्वस्मिन् प्रीतम् ।

कुणिः वा भवति, सर्व्वम् आयुः एति, ज्योक् जीवति, प्रजया पशुभिः महान् भवति, कीर्त्त्या महान् भवति । संवत्सरं मज्जः न अश्रीयात्, मज्जः न अश्रीयात् चिरजीवनम् इति वा तत् व्रतम् ।

अग्निः हिङ्कारः, वायुः प्रस्तावः आदित्यः उद्गीथः, नक्षत्राणि प्रतिहारः चन्द्रमाः निधनम् कस्मिणां तन्निधनात् । एतत् राजनं साम देवतानां दौष्टिमत्त्वात् देवतासु प्रीतं प्रतिष्ठितम् ।

स यः एवम् एतत् राजनं देवतासु प्रीतं वेद, एतासां देवतानां स लोकतां समानलोकतां सार्ष्टितां समानैश्वर्य्यतां गच्छति प्राप्नोति, सर्व्वम् आयुः एति, ज्योक् जीवति, प्रजया पशुभिः महान् भवति, कीर्त्त्या महान् भवति । ब्राह्मणान् न निन्देत् तत् व्रतम् ।

त्रयी विद्या हिङ्कारः, त्रयः इमे लोकाः स प्रस्तावः, अग्निः वायुः आदित्यः स उद्गीथः, नक्षत्राणि वयांसि मरीचयः स प्रतिहारः, सर्पाः गन्धर्वाः पितरः तन्निधनम् । एतत् साम सामससुदायः सर्व्वस्मिन् —त्रयीविद्यादि सर्व्वं तस्मिन्—प्रीतं प्रतिष्ठितम् ।

स य एवमेतत् साम सर्वस्मिन् प्रोतं वेद सर्वं ह भवति ।

तदेष श्लोकः—यानि पञ्चधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति । यस्तद्दे स वेद सर्वं ह सर्वादिशो बलिमस्मै हरन्ति ॥ सर्वमस्मीत्युपासीत तद्गतं तद्गतम् । १।२ ।

विमर्हि साम्नो वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः प्रजापतेर्निरुक्तः सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः श्लक्ष्णं बलवदि-

स यः एवम् एतत् साम सर्वस्मिन् प्रोतं वेद, स पुनः सर्वं सर्वसम्पन्नः भवति ।

तत् तस्मिन् अर्थे एष श्लोकः—यानि पञ्चधा पञ्चप्रकारेण हिङ्गारादिविभागैः प्रोक्तानि त्रीणि त्रीणि त्रयीविद्यादीनि तेभ्यः पञ्चत्रिकेभ्यः ज्यायः महत्तरं परं व्यतिरिक्तं च अन्यत् न अस्ति । यः तत् सर्वात्मकं साम वेद स सर्वं वेद सर्वं ह भवति ; अस्मै सर्वाः दिशः बलिं हरन्ति प्रापयन्ति । सर्वम् अस्मि इति उपासीत । तत् व्रतं तत् व्रतम् । हिरुक्तिः सामोपासनसमाप्त्यर्था । साम्नो वागारब्धजगद्ग्रापिप्राणरूपत्वं प्राणस्य च परीक्षन्नृत्वं यत् पूर्वमुक्तं तदत्राऽहङ्गसर्वोपासनविधानेन सुष्ठु प्रतिपन्नम् । “ब्रह्मविद्याया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्यामन्यन्ते” (८।१२) इति यदन्यत्रोक्तं तस्याच विनियोगेन निखिलसामोपासनं ब्रह्मविद्यायामन्तर्भूतम् । फलान्तरश्रवणन्तु “ते त्वत्केन भुञ्जीथाः” (१०।१) इति नियमात् विद्यावतो विना प्रथमं परानुग्रहेण स्वतःप्रवृत्तफलप्राप्तिवशादिति सर्वमनवद्यम् । अन्यत्राप्येवं ज्ञेयम् ।

सामोपासनप्रसङ्गेन गानविशेषादिसम्पदुद्गातुरुपदिश्यते विनर्हीति । पशव्यं पशव्यः हितम् इति हेतोः विनर्हि—विशिष्टः नर्हः

अथ क्रीषं ब्रह्मस्यतेरपध्वानं वरुणस्य तान् सव्यं निषोप-
सेवेत वारुणं त्वेव वर्जयेत् ।

अमृतत्वं देवेभ्यः आगायानीत्यागायेत् स्वधां पितृभ्यः
आशां मनुष्येभ्यस्तृषोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमाना-
यान्नमात्मन आगायानीत्वेतानि मनसा ध्यायन्नपुमत्तः
स्तुवीत ।

सर्वे स्वरा इन्द्रस्यात्मानः सर्वे स्यर्शा मृत्योरात्मानस्तं
यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्रः शरभं प्रपन्नोऽभूव स त्वा प्रति
वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ।

स्वरविशेषः ऋषभकूजितसमोऽप्यास्तीति विनर्हि—अग्नेः अग्निदेवत्वम्
साक्यः साम सम्बन्धि यत् उद्गानं तत् अहं हृषे ; उद्गीषः अग्निरुक्तः
अशुकसम इत्यविशेषितः, अतएव प्रजापतेः प्राजापत्यः ; निरुक्तः
सुसृष्टः सोमस्य सोमदेवत्वः उद्गीषः ; ऋदु अन्नं अन्नं वायोः वायु-
देवत्वं गानम् ; स्रष्टां अन्नं बलवत् इन्द्रस्य इन्द्रदेवत्वं गानं ; क्रीषं
क्रीषपत्निनादसमं ब्रह्मस्यतेः ब्रह्मस्यतिदेवत्वं गानम् ; अपध्वान्तं
भिन्नकांस्वरसमं वरुणस्य वरुणदेवत्वं गानम् । एतान् सर्वान्
एव उपसेवेत, वारुणं तु एव वर्जयेत् ।

अमृतत्वं देवेभ्यः आगायानि साधयानि इति आनायेत् ; स्वधां
पितृभ्यः, आशां मनुष्येभ्यः, तृषोदकं पशुभ्यः, स्वर्गलोकं यजमानाय,
अन्नम् आत्मने आगायानि साधयानि इति एतानि मनसा ध्यायन्
चिन्तयन् अप्रमत्तः सन् स्तुवीत ।

सर्वे स्वराः अथः इन्द्रस्य प्राणस्य आत्मानः देहावयवस्थानीयाः,
सर्वे उद्गानः अ-व-स हाः प्रजापतेः आत्मानः देहावयवस्थानीयाः,
सर्वे स्यर्शाः कादयः व्यञ्जनानि अस्तीः आत्मानः देहावयवस्थानीयाः ।
तम् एवंविदम् उद्गातारं यदि कश्चित् करिषु उपासमेत स्वराः त्वया

अथ अयोनिमुत्पत्त्यात्मैत प्रजापति ए शरषं प्रपन्नो-
ऽभूवम् स त्वा प्रति वेद्यातीत्येनं ब्रूयदथ अशान ए स्पर्म-
भूपात्मैत मृत्यु ए शरषं प्रपन्नोऽभूव स त्वा प्रति वेद्यातो-
त्येनं ब्रूयात् ।

सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं
ददानीति सर्वे उद्याधोऽयस्ता अनिरस्ता विहता वक्तव्याः
प्रजापतेरात्मानं ददानीति सर्वे स्पर्शा लेशेनानभिनि-
हितावक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहरावीति । १—५ ।

छा, १।४।१—२२ ।

दुष्ययुक्ताः इति निन्देत्, स उद्गाता एनम् उपास्यारं ब्रूयात्—अहम्
इन्द्रं शरषं प्रपन्नः अभूवम्, स त्वा त्वां प्रतिवक्ष्यति स एव देव उतरं
दास्यति इति ।

अथ यदि एनम् उद्गातारम् उद्यसु उपास्यते, स एनम् उपास्यारं
ब्रूयात्—अहं प्रजापतिं शरषं प्रपन्नः अभूवम्, स त्वा त्वां प्रतिवक्षति
मम विनिमयेन चूर्णयिष्यति इति । अथ यदि एनम् उद्गातारं सर्वेभ्यो
उपास्यते, स एनम् उपास्यारं ब्रूयात्—अहं मृत्युं शरषं
प्रपन्नः अभूवम् स त्वा त्वां प्रतिवक्ष्यति मम विनिमयेन भक्षी-
करिष्यति ।

अहम् इन्द्रे बलं ददानि इति ध्यात्वा सर्वे स्वराः घोषवन्तः बल-
वन्तः वक्तव्याः ; प्रजापतेः आत्मानं परिददानी प्रयच्छानि इति ध्यात्वा
सर्वे उद्याधः अपस्ताः अन्तरप्रवेशिताः अनिरस्ताः अवहिराचिताः
विहताः विहृतप्रवहोपिताः वक्तव्याः ; मृत्योः आत्मानं परिहराषि
इति ध्यात्वा सर्वे स्पर्शा लेशेन शनैः अनभिनिहिताः अनभिनिहिताः
वक्तव्याः ।

२१ । त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति
पुत्रमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचर्याचार्य्यकुलवासी तृतीयो-
ऽत्यन्तमात्मानमाचार्य्यकुलेऽवसादयन् सर्व्व एते पुण्यलोका
भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ।

पूजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या
सम्प्राप्तवत् तामभ्यतपत् तस्या अभितप्ताया एतान्यक्ष-
राणि सम्प्राप्तवन्त भूर्भुवः स्वरिति ।

तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ओङ्कारः सम्प्राप्तवत्
नद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्माणि संतस्मान्यवमोङ्कारेण

२१ । “ओमित्येतदक्षरमिदं सर्व्वम्” (१।५।६।८) इत्योङ्कारस्य
सर्वात्मकत्वं सामोपासनस्य जीवनीभूतमिति वक्तुमारभ्यते त्रय इति ।
यज्ञः अध्ययनं दानम् इति त्रयः धर्मस्कन्धाः धर्मस्य प्रविभागाः ।
स्कन्धत्रयविशिष्टो धर्म एव प्रथमः, तपः एव द्वितीयः, आचार्य्यकुले
आत्मानम् अत्यन्तं यावज्जीवम् अवसादयन् आचार्य्यकुलवासी ब्रह्मचारी
तृतीयः ; सर्व्व एते—यज्ञाध्ययनदाननिरताः, तापसाः, नैष्ठिकब्रह्म-
चारिणश्च—पुण्यलोकाः पुण्यलोको येषां ते इमे—पुण्यार्जितलोक-
भाजः भवन्ति ; ब्रह्मसंस्थः ब्रह्मणि सम्यक् स्थितः अमृतत्वम् अमृतं
ब्रह्म तद्भावापन्नत्वम् एति प्राप्नोति ।

प्रजापतिः प्रथमजः लोकान् अभ्यतपत् अभितप्तवान् सारजिष्टद्यया
तपोविषयान् कृतवान् अनुचिन्तितवानिति भावः । तेभ्यः अभित-
प्तेभ्यः अनुचिन्तितेभ्यः त्रयो कर्मप्रधाना विद्या सम्प्राप्तवत्—‘प्रजापते-
र्मनसि प्रत्यभात्’ इति भाष्यकारः । तां त्रयीविद्याम् अभ्यतपत् ;
तस्याः अभितप्तायाः भूः भुवः स्वर इति एतानि अक्षराणि सम्प्राप्तवन्त
सर्व्वलोकसारतया तन्मनसि प्रादुरभवन् ।

तानि अक्षराणि अभ्यतपत् आलोचितवान्, तेभ्यः अभितप्तेभ्यः

सर्वा वाक् संतुष्टा ओङ्कार एवेदं सर्वमोङ्कार एवेदं
सर्वम् । छा, ५।४।२३।१—३ ।

२२ । ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदसूनां प्रातःसवनं
रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनमादित्यानां च विश्वेषाञ्च
देवानां तृतीयसवनम् ।

क्व तर्हि यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्
कथं कुर्यादथ विद्वान् कुर्यात् ।

ओङ्कारः सम्प्रास्वत्—सर्वान्तर्भावकस्य ब्रह्मणः प्रतीकतया तन्मनसि
प्रत्यभात् । स ओङ्कारः तत् ब्रह्म । कथम् ? सर्वेषां पक्षानि यथा
शङ्कुना पर्णनालेन सन्तृप्तानि निबद्धानि व्याप्तानि तथा सर्वा वाक्
ओङ्कारिणं सन्तृष्टा व्याप्ता । इदं सर्वं नामधेयमात्रम् ओङ्कारः एव ।
हिरभ्यास आदरार्थः । सामशब्दस्य सा वाङ्मात्राभिधायिका, ओङ्कारः
पुनर्नामधेयमात्रात्मकः । सुतरां सामः सांशमोङ्कारिणैकीकृत्य प्राणा-
भिधायिनाऽनेन “प्राणस्य प्राणः” इति गृहीत्वा सप्रतीकं ब्रह्म अतएव
जगति जीवे च नित्यप्रकाशमानं सामोपासने षाड्भित्त्वञ्च प्रति-
पादितम् ।

२२ । पञ्चविधं सप्तविधं च सामोपासनं, यज्ञाङ्गीभूतञ्च तत्,
तत्सर्वसारभूतमोङ्कारञ्च मात्राचयेण ब्रह्मसम्पुटकं प्रोक्त्वा सम्प्रति
प्रस्तुतयज्ञाङ्गीभूतसामादिविज्ञानविधानार्थमाह ब्रह्मवादिन इति ।
ब्रह्मवादिनः वदन्ति । यत् प्रातःसवनं तत् वसूनाम्, यत् माध्य-
न्दिनं सवनं तत् रुद्राणां, यत् तृतीयसवनं तत् आदित्यानां च
विश्वेषां देवानां च ।

तेस्तैर्देवैः स स लोकः वशीकृतः । कुतो वा यजमानस्य लोक-
इत्यपेक्षयाह,—क्व तर्हि यजमानस्य लोकः इति । स यः यजमानः

पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणाञ्जघनेन गार्हपत्यस्यो-
दद्भुख उपविश्य स वासवꣳ सामाभिगायति ।

लोकꣳद्वारमपावाꣳर्णूꣳꣳꣳ पश्येम त्वा वयꣳ राꣳꣳꣳꣳ
ꣳꣳ हुꣳꣳ आꣳꣳ ज्याꣳ योꣳ आꣳꣳꣳꣳꣳꣳ इति ।

अथ जुहोति नमोऽग्नेये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकं
मेऽथ यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ।

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघ-
मित्युक्तोत्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनꣳ सम्प्रयच्छति ।

तं लोकं न विद्यात् न विजानीयात्, स कथं कुर्यात् कर्म । अथ
विद्वान् वक्ष्यमाणसामायुपायज्ञः कुर्यात् ।

प्रातः अप्रगीतत्वेन अनुवाकस्य शस्त्रसंज्ञकगीतिरद्वितर्कः; उपाकर-
णात् आरम्भात् पुरा पुर्व्वं गार्हपत्यस्य अग्नेः जघनेन पृष्ठतः उपविश्य
उदद्भुखः सन् स यजमानः वासवं वसुदेवताकं साम अभिगायति ।

‘लोकद्वारमपाठुषु पश्येम त्वा वयं राज्याय’—हे अग्ने, लोकद्वारं
पृथिवीलोकप्राप्तिद्वारं त्वम् अपाठुषु उन्मोचय, तेन द्वारेण त्वां वयं
पश्येम राज्याय राज्यार्थम् प्रभविष्णुत्वलाभाय ।

अथ अनन्तरं जुहोति अनेन मन्त्रेण—पृथिवीक्षिते पृथिवी-
निवासाय लोकक्षिते लोकनिवासाय अग्नये नमः । लोकं मे मह्यं
यजमानाय विन्दे लभस्व । एष वै यजमानस्य लोकः । एतास्मि
गन्तास्मि ।

कुत्र ? तदाह—अथ अस्मिन् लोके अहं यजमानः आयुषः पर-
स्तात् जहं सत्वानन्तरं । स्वाहा । परिघं लोकद्वारार्णवं अपजहि
अपनय इति जज्ञा उत्तिष्ठति । तस्मै यजमानाय वसवः प्रातःसवनं
संप्रयच्छन्ति ।

पुरा माध्यन्दिनस्य सवनस्योपाकरणाञ्जघनेनाग्नी-
ध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रं सामाभिगायति ।

लो३कहारमपावा३र्णू३३ पश्येम त्वा वयं वैरा३३३
३३ हुं३ आ३३ ज्या३ यो३ द्वा ३२१११ इति ।

अथ जुहोति नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते
लोकं मे यजमानाय विन्देऽष वै यजमानाय लोक
एतास्मि ।

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघ-
मित्युक्तोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यान्दिनं सवनं
सम्प्रयच्छन्ति ।

माध्यन्दिनस्य सवनस्य उपाकरणात् आरम्भात् पुरा पूर्वम् आग्नी-
ध्रीयस्य अग्नेः जघनेन पृष्ठतः उपविश्य उदङ्मुखः सन् स रौद्रं रुद्र-
दैवत्यं साम अभिगायति ।

‘लोकहारमपाहणु पश्येम त्वा वयं वैराज्याय’—इह अग्ने, लोक-
हारम् अन्तरिक्षलोकप्राप्तिहारं त्वम् अपाहणु उच्योच्य, तेन हारेण
त्वां वयं पश्येम वैराज्याय विराट्त्वं विपुलत्वं तन्नाभाय ।

अथ अनन्तरं जुहोति अग्नेन मन्त्रेण—अन्तरिक्षक्षिते अन्तरिक्ष-
निवासाय लोकक्षिते लोकनिवासाय वायवे नमः, यजमानाय मे मङ्गलं
लोकं विन्दे लभस्व । एष वै यजमानस्य लोकः । एतास्मि
गन्तास्मि ।

कुत्र तदाह—अत्र अहं यजमानः आयुषः परस्तात् । स्वाहा ।
परिघम् अपजहि इति उक्त्वा उत्तिष्ठति । तस्मै यजमानाय रुद्राः माध्य-
न्दिनं सवनं सम्प्रयच्छन्ति ।

पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणाञ्जघनेनाह्वनीयस्योद्-
द्भुख उपविश्य स आदित्यं स वैश्वदेवं सामाभि-
गायति ।

लो३कहारमपावा३र्णू३३ पश्येम त्वा वयं५ स्वारा३
३३३३ हुं३ आ३३ ज्या३ यो३ आ३२१११ इति ।

आदित्यमथ वैश्वदेवं लो३कहारमपावा३र्णू३३ पश्येम
त्वा वयं५ साम्ना३३३३३हुं३ आ३३ ज्या३ यो३ आ३२
१११ इति ।

अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो
दिविच्छिन्नो लोकच्छिन्नो लोकं मे यजमानाय बिन्दत ।

तृतीय सवनस्य उपाकरणात् आरम्भात् पुरा पूर्वम् आह्वनीयस्य
अग्नेः जघनेन पृष्ठतः उद्द्भुखः सन् उपविश्य स आदित्यं स वैश्वदेवं
साम अभिगायति ।

‘लोकहारम् अपाहणं पश्येम त्वा वयं स्वाराज्याय’—हे अग्ने,
लोकहारं द्युलोकप्राप्तिहारम् अपाहणं वयं त्वा त्वाम् पश्येम स्वाराज्याय
स्वराट्त्वं स्वस्मिन् विराजमानत्वं तन्नाभाय ।

आदित्यं साम गायन् वैश्वदेवं साम गायति—‘लोकहारम् अपा-
हणं पश्येम त्वा वयं साम्नाज्याय’—हे अग्ने, लोकहारं विविधलोक-
प्राप्तिहारं अपाहणं वयं त्वा त्वां पश्येम साम्नाज्याय सर्वत्राधिकार-
प्राप्त्यर्थम् ।

अथ अनन्तरं जुहोति अनेन मन्त्रेण—दिविच्छिन्नः लोकच्छिन्नः
आदित्येभ्यः च विश्वेभ्यः च देवेभ्यः नमः लोकं मे मङ्गं यजमानाय
बिन्दत ।

एष वै यजमानाय लोक एतास्मद् यजमानः पर-
स्तादायुषः स्वाहाऽपहतपरिघमित्युक्तोत्तिष्ठति ।

तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयसवनं सम-
यच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद य एवं वेद य एवं वेद ।

छा, २।४।२४।१—१६ ।

२३ । असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य द्यौरिव
तिरश्चीनवंशो अन्तरिक्षमपूपो मरीचयः पुत्राः ।

तस्य ये प्राञ्ची रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाद्यः ।
ऋच एव मधुक्ततः ऋग्वेद एव पुष्यं ता अमृता आपस्ता
वा एता ऋचः ।

एष वै यजमानस्य लोकः । एतास्मि अत्र अहं यजमानः आयुषः
परस्तात् । स्वाहा । परिघम् अपहत इति उक्त्वा उत्तिष्ठति ।

तस्मै यजमानाय आदित्याः च विश्वे च देवाः तृतीयं सवनं
समयच्छन्ति । यः एवं वेद, एष ह वै यज्ञस्य मात्रां यज्ञयाश्चात्मं
वेद । हिरुक्त्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्था ।

२३ । आदित्योपास्तिरभिधीयत ऋगाद्यारोपेण असाविति ।
असौ वा आदित्यः देवमधु देवानां मोदनात् मधु इव मधु । तस्य
आदित्यस्य द्यौः एव तिरश्चीनवंशः—यत्र संलग्नः सन् लम्बते इव ;
अन्तरिक्षम् अपूपः मधुक्रम इव—मधुनः सवितुः आश्रयत्वात् ; मरी-
चयः पुत्राः—मधुक्रमस्थाः मधुकरबीजभूताः पुत्रा इव पुत्राः ।

तस्य ये प्राञ्ची रश्मयः, ताः एव अस्य प्राच्यः मधुनाद्यः मध्वाधार-
च्छिद्राणि ; ऋचः एव मधुक्ततः भ्रमराः, ऋग्वेदः तद्विहितं कर्म
एव पुष्यं—यतो मधुसंग्रहः ; ताः अमृताः अत्यन्तरसवत्यः आपः—
कर्मणि प्रयुक्ताः सोमाज्यपयोरूपाः । ताः वा एताः ऋचः मधुक्ततः
तद्गसान् आदाय—

एतन्मृग्वेदमभ्यतपंस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं
वीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत ।

तद्वाचरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादि-
त्यस्य रोहितं रूपम् । १—४ ।

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधु-
नाद्यो यजूंष्येव मधुक्ततो यजुर्वेदएव पुष्यं ता अमृता
आपः ।

तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपंस्त-
स्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यं रसोऽ-
जायत ।

—एतं पुष्यस्थानीयम् ऋग्वेदम् ऋग्वेदविहितं कर्म अभ्यतप-
अभितप्तवन्तः समाचूषन्निव, अभितप्तस्य तस्य ऋग्वेदस्य रसः अजायत
—रसं विवृणोति—यशः विश्रुतत्वं, तेजः देहगता दीप्तिः, इन्द्रिय-
सामर्थ्योपेतं; इन्द्रियैः अवैकल्यम्, वीर्यं बलम्, अन्नाद्यं व्रीह्यादिकम्

तत् यशश्चादि व्यञ्जरत् विशेषेण अञ्जरत् चरितवत् तत् आदित्यम्
अभितः पार्श्वतः सवितुः पूर्वभागम् अश्रयत् आश्रितवत् । यत् एतत्
आदित्यस्य रोहितं रूपम् उदयकाले तत् वा एतत् यशश्चादिकं
मधु । १ ।

अथ अस्य ये दक्षिणाः रश्मयः, ताः एव अस्य मधुनाद्यः, यजूंषि
एव मधुक्ततः, यजुर्वेदः तद्विहितं कर्म एव पुष्यम्, ताः अमृताः
आपः—सोमाद्याः ।

तानि वा एतानि यजूंषि एतं पुष्यस्थानीयं यजुर्वेदं तद्विहितं
कर्म अभ्यतपन् ; अभितप्तस्य तस्य यजुर्वेदस्य रसः अजायत—रसं
विवृणोति—यशः, तेजः, इन्द्रियम्, वीर्यं अन्नाद्यम् ।

तद्वाचरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादि-
त्यस्य शुक्लं रूपम् । १—३ ।

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चोरश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधु-
नाद्यः सामान्येव मधुक्ततः साम वेद एव पुष्यं ता
अमृता आपः ।

तानि वा एतानि सामान्येतरं सामवेदमभ्यतप-
स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यं रसोऽ-
जायत ।

तद्वाचरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादि-
त्यस्य कृष्णं रूपम् । १—३ ।

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुनाद्यो-

तत् यशभादि व्यञ्जरत् विशेषेण चरितवत्, तत् आदित्यम्
अभितः अश्रयत् । यत् एतत् आदित्यस्य शुक्लं रूपं तत् वा एतत्
यश आदिकं मधु । २ ।

अथ अस्य ये प्रत्यञ्चः रश्मयः ताः एव अस्य प्रतीच्यः मधुनाद्यः ;
सामानि एव मधुक्ततः, सामवेदः तद्विहितं कर्षं एव पुष्यं, ताः अमृताः
आपः—सोमाद्याः ।

तानि वा एतानि सामानि एतं पुष्यस्थानीयं सामवेदं तद्विहितं
कर्षं अभ्यतपन् ; अभितप्तस्य तस्य सामवेदस्य रसः अजायत—रसं
विद्वषोति—यशः तेजः, इन्द्रियं वीर्यम् अन्नाद्यम् ।

तत् यशभादि व्यञ्जरत् विशेषेण चरितवत्, तत् आदित्यम्
अभितः आश्रयत् यत् एतत् आदित्यस्य कृष्णं रूपं तत् वा एतत् यश-
आदिकं मधु । ३ ।

अथ ये अस्य उदञ्चः रश्मयः ताः एव अस्य उदीच्यः मधुनाद्यः ;

ऽथर्व्वीङ्गिरसएव मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्यं ता अमृता
आपः ।

ते वा एते ऽथर्व्वीङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्य-
तपन्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य्यमन्नाद्यर्प्रसो-
ऽजायत ।

तद्वाचरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतदादेतदादि-
त्यस्य परः कृष्णं रूपम् । १—३ ।

अथ येऽस्योर्द्धा रश्मयस्ता एवास्योर्द्धा मधुनाद्या गुह्या
एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्यं ता अमृता आपः ।

ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतपन्तस्याभि-
तप्तस्य यश इन्द्रियं वीर्य्यमन्नाद्यर्प्रसोऽजायत ।

अथर्व्वीङ्गिरसः एव कर्मणि प्रयुक्ताः मधुकृतः, इतिहासपुराणं पुष्यं,
ताः अमृताः आपः—सोमाद्याः ।

ते वा एते अथर्व्वीङ्गिरसः एतत् पुष्यस्थानीयम् इतिहासपुराणम्
अभ्यतपन्, तस्य अभितप्तस्य रसः अजायत, रसं विवृणोति—यशः तेजः
इन्द्रियं, वीर्य्यम्, अन्नाद्यम् ।

तत् यशभादि व्यचरत्, तत् आदित्यम् अभितः अश्रयत्, यत्
एतत् आदित्यस्य कृष्णं रूपं, तत् वै एतत् यशभादिकं मधु । ४ ।

अथ ये अस्य ऊर्द्धाः रश्मयः ताः एव अस्य ऊर्द्धाः मधुनाद्याः, गुह्या
रहस्याः एव आदेशाः मधुकृतः, ब्रह्म एव—शब्दाधिकारात् प्रथवाख्य-
मिति भाष्यकारः—पुष्यम् ; ताः अमृताः आपः—सोमाद्याः ।

ताः वा एताः गुह्याः आदेशाः, एतत् पुष्यस्थानीयं ब्रह्म अभ्य-
तपन् । तस्य अभितप्तस्य रसः अजायत—रसं विवृणोति—यशः,
इन्द्रियं वीर्य्यम्, अन्नाद्यम् ।

तद्वाचरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्देतदादि-
त्यस्य मध्ये क्षोभत इव ।

ते वा एते रसानां रसा वेदा हि रसास्तेषामेते
रसास्तानि वा एतान्यमृतानाममृतानि वेदान्मृतान्तेषा-
मेतान्यमृतानि । १—४ ।

तद्वात् प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्यग्निना मुखेन
न वै देवा अश्रन्ति न पिबन्तेऽतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ।

त एतदेवरूपमभिसंविशन्तेऽतस्माद्रूपादुच्यन्ति ।

तत् यश आदि व्यक्षरत्, तत् आदित्यम् अभितः अश्रयत्, यत्
एतत् आदित्यस्य मध्ये क्षोभते इव चलतां भजते इव, तत् वै एतत्
यशआदिकं मधु ।

ते वा एते यथोक्ताः रोहितादिरूपविशिषाः रसानां रसाः । केषां
रसानाम् ? वेदाः हि रसाः तेषाम् एते रसाः, तानि वा एतानि
रोहितादिरूपाणि अमृतानाम् अमृतानि । केषाम् अमृतानाम् ?
वेदाः हि अमृताः तेषाम् एतानि अमृतानि । ५ ।

तत् तत्र यत् प्रथमम् अमृतं रोहितरूपलक्षणं तत् वसवः प्रातः-
सवनेशानाः अग्निना मुखेन—“अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षश्चा-
दित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवः” (८।१।१) इति अग्नि-
प्रधानाः सन्तः उपजीवन्ति । कथम् ? न वै देवाः अश्रन्ति न पिबन्ति
किन्तुर्हि एतत् एव अमृतं दृष्ट्वा उपलभ्य तृप्यन्ति । यशआदिकस्य
सर्व्वस्यास्य अमृतत्वात् सर्व्वेन्द्रियत्वमिरिति भाष्यकारः ।

एतत् एव रूपम् अभि लक्ष्योक्त्य ते वसवः संविशन्ति उदासते
भोगावसरकालं प्रतीक्षन्ते, तदवसरे एतस्मात् रूपात् उच्यन्ति उत्-
साहवन्तः भवन्ति ।

स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनेव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृष्यति स य एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ।

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वसूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्य्यता । १—४ ।

अथ यद्द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीन्द्रेण मुखेन न वै देवा अम्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृष्यन्ति ।

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्ये तस्माद्रूपादुद्यन्ति ।

स य एतदेव अमृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रेणैव

स यः एवम् ऋद्धमधुकरतादिक्रमेण एतत् वसूनाम् अमृतं वेद, स वसुभिः एकः भूत्वा अग्निना एव मुखेन एतत् एव अमृतं दृष्ट्वा तृष्यति, स यः एतत् एव रूपम् अभि लक्ष्मीकृत्य संविशति, तस्मात् रूपात् उदेति ।

यावत् आदित्यः पुरस्तात् उदेता पश्चात् अस्तमेता तावत् एव वसूनाम् आधिपत्यम् । स तावन्तं कालं स्वाराज्यं स्वराट्त्वम् पर्य्यता परितो गन्ता आप्ता भवति । ६ ।

अथ यत् द्वितीयम् अमृतं शुक्लरूपलक्षणं तत् रुद्राः—“दशमे पुरुषे प्राणाभ्रालैकादश” (८.११) इति दशेन्द्रियाणि मनश्च—उपजीवन्ति, इन्द्रेण मुखेन—विश्रत्वात् (३।२३) इन्द्रस्येन्द्रियेषु प्राधान्यात् । कथम् ? न वै देवाः अम्रन्ति न पिबन्ति, किन्तर्हि एतत् एव अमृतं दृष्ट्वा उपस्रभ्य तृष्यन्ति ।

एतत् एव रूपम् अभि लक्ष्मीकृत्य ते रुद्राः संविशन्ति, एतस्मात् रूपात् उद्यन्ति ।

स यः एवं यजुर्मधुकरत्वादिक्रमेण एतत् रुद्राणाम् एव अमृतं वेद, स रुद्रेः एकः भूत्वा इन्द्रेण एव मुखेन एतत् एव अमृतं दृष्ट्वा

मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेवरूपमभिसंविश-
त्येतस्माद्रूपादुदेति ।

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्ताव-
द्विचिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामेव तावदाधि-
पत्यं स्वाराज्यं पर्येता । १।४ ।

अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन
मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यन्ति ।

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्ये तस्माद्रूपादुद्यन्ति ।

तृप्यति, स एतत् एव रूपम् अभि लक्ष्मीकृत्य संविशति, एतस्मात्
रूपात् उदेति ।

यावत् आदित्यः पुरस्तात् उदेता पश्चात् अस्तमेता द्विस्तावत्
ततोद्विगुणं कालं दक्षिणतः उदेता उत्तरतः अस्तमेता रुद्राणाम् एव
आधिपत्यं—वसूनां यावत् भोगकालः ततोरुद्राणां भोगकालो द्विगुण
इति फलितार्थः । स द्विगुणकालं स्वाराज्यं स्वराड्भावं पर्येता । ७ ।

अथ यत् तृतीयम् अमृतं क्षणरूपलक्षणं तत् आदित्याः—
“द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैव आदित्याः” (८।११) इति वर्षात्मका-
देवाः—उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन—“वि ये दधुः शरदं मासमादह-
र्यन्नमत्तुं चादृचम् । अनाप्यं वरुणो मित्रो अर्थमा चत्रं राजान
आशत ॥” (ऋक् ७८, ६६सू, ११ऋक्) इति वर्षमासादिविधाह-
त्वान्तस्य । कथम् ? न वै देवाः अश्नन्ति न पिबन्ति, किन्तर्हि एतत्
एव अमृतं दृष्ट्वा उपलभ्य तृप्यन्ति ।

एतत् एव रूपम् अभि लक्ष्मीकृत्य ते आदित्याः संविशन्ति, एत-
स्मात् रूपात् उद्यन्ति ।

स य एतदेवममृतं वेदादित्यानामेवैको भूत्वा वरुणे-
नैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेवरूपमभिसं-
विशत्येतस्माद्रूपादुदेति ।

स यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता
द्विस्तावत् पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव ताव-
दाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्य्येता । १—४ ।

अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन
मुखेन न वै देवा अम्रन्ति न पिबन्तोऽतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यन्ति ।

त एतदेव रूपमभिसंविशन्तोऽतस्माद्रूपादुद्यन्ति ।

स यः एवं साममधुकरतादिक्रमेण एतत् आदित्यानाम् एव
अमृतं वेद, स आदित्यैः एकः भूत्वा वरुणेन एव मुखेन एतत् एव
अमृतं दृष्ट्वा उपलभ्य तृप्यन्ति । स एतत् एव रूपम् अभिसंविशति,
एतस्मात् रूपात् उदेति ।

यावत् आदित्यः दक्षिणतः उदेता उत्तरतः अस्तमेता द्विस्तावत्
ततोद्विगुणं कालं पश्चात् उदेता पुरस्तात् अस्तमेता आदित्यानाम् एव
तावत् आधिपत्यम् । स तावन्तं कालं स्वाराज्यं पर्य्येता । ८ ।

अथ यत् चतुर्थम् अमृतं कृष्णरूपलक्षणं तत् मरुतः—“अजनयो
मरुतो वक्षणाभ्यो दिव आ वक्षणाभ्यः” (ऋक् १२, १३४ सू, ४ ऋक्)
इति वायोरन्तर्भूताः सुतरां देवसंख्यायामुपनिषदि वायुरेव गृहीतो
निरुक्तज्ञता च स एव प्राधान्येन—उपजीवन्ति सोमेन मुखेन तेषां
बलविधायकत्वात् । न वै देवाः अम्रन्ति, न पिबन्ति, किन्तर्हि एतत्
एव अमृतं दृष्ट्वा उपलभ्य तृप्यन्ति ।

एतत् एव रूपम् अभि लक्ष्मीकृत्य ते मरुतः संविशन्ति, एतस्मात्
रूपात् उद्यन्ति ।

स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमे-
नैव मुखेन नैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूप-
मभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ।

स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्ता-
वदुत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधि-
पत्यं स्वाराज्यं प्रर्थ्यता ।

अथ यत् पञ्चमममृतं तत् साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा
मुखेन न वै देवा अग्नन्ति न पिवन्तोऽतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यन्ति ।

स यः एवम् अथर्वार्ङ्गिरसमधुक्ततादिक्रमेण एतत् मरुताम् एव
अमृतं वेद । स मरुद्भिः एकः भूत्वा सोमेन एव मुखेन एतत् एव
अमृतं दृष्ट्वा तृप्यति, स एतत् एव रूपम् अभिसंविशति एतस्मात्
रूपात् उदेति ।

यावत् आदित्यः पश्चात् उदेता परस्तात् अस्तमेता द्विस्तावत् ततो
द्विगुणं कालम् उत्तरतः उदेता दक्षिणतः अस्तमेता, मरुताम् एव
तावत् आधिपत्यं, स तावन्तं कालं स्वाराज्यं प्रर्थ्यता । ८ ।

अथ यत् पञ्चमम् अमृतम् अनिरूप्यरूपलक्षणं तत् साध्याः उप-
जीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन—“यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि
प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः
सन्ति देवाः ॥” (ऋक् १म, १६४ सू, ५० ऋक्) । रश्मिनामसु “सप्त-
ऋषयः । साध्याः” पठिताः । “तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा
सप्तऋषीन्परएकमाहुः” (१०म, ८२ सू, २ ऋक्) इत्यत्र यथा
व्याख्यातभीरश्मय इत्यर्थो न गृहीतः “साध्याः सन्ति देवाः” इत्यत्रापि
तथा भवितुमर्हति । “मनी मन्ता तथा प्राणो भरोऽपानश्च धीर्यवान् ।

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्ये तस्माद्रूपपादुयन्ति ।

स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा ब्रह्म-
णैव मुखेनैतदेवममृतं दृष्ट्वा त्वप्यति स एतदेव रूपमभि-
संविशत्येतस्माद्रूपपादुदेति ।

स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमे
द्विस्तावदूर्ध्वम् उदेताऽर्वागस्तमेता साध्यानामेव ताव-
दाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता । १—४ ।

निर्मम्योनरकश्चैव दंशो नारायणो वृषः । प्रभुश्चेति भेमाख्याताः साध्या
द्वादश देवताः ॥” इति । अन्यत्र “मनोऽनुमन्ता विष्णुश्च मनुर्नारा-
यणस्तथा । तपोनिधिर्निमिषैव हंसो धर्मश्च कीर्त्तिताः । रिपुश्चैव
प्रसूश्चापि साध्या द्वादश कीर्त्तिताः ॥” इति पीराणिकैः । मनोमन्ता
प्राणा इत्यादीनां साध्येषु ग्रहणात् प्राणमनइत्यादीनां देवैभ्यः श्रेष्ठ-
त्वात् ऋगर्थस्वारस्यात् “साध्यन्ते आराध्यन्ते साध्याः” इति चौरस्वामि-
कृतव्युत्पत्त्या देवानामाराध्यास्ते इत्यायाति । के पुनस्ते इति जिज्ञा-
सायां “ब्रह्मणा मुखेन” इत्युक्तत्वात् ब्रह्माविर्भावकतार्था मनश्चादय
एव गृह्यन्ते साध्येष्विति तत्त्वं प्रतिभाति ।—न वै देवाः अश्रान्ति न
पिबन्ति किन्तर्हि एतत् एव अमृतं दृष्ट्वा उपलभ्य त्वप्यन्ति ।

ते एतत् एव रूपम् अभिसंविशन्ति, एतस्मात् रूपात् उद्यन्ति ।

स यः एवं गुह्यादेशादिक्रमेण एतत् साध्यानाम् अमृतं वेद साध्यैः
एकः भूत्वा ब्रह्मणा एव मुखेन एतत् एव अमृतं दृष्ट्वा त्वप्यति । स
एतत् एव रूपम् अभिसंविशति एतस्मात् रूपात् उदेति ।

यावत् आदित्यः उत्तरतः उदेता दक्षिणतः अस्तमेता द्विस्तावत्
ततो द्विगुणं कालम् ऊर्ध्वम् उदेता अर्वाक् अस्तमेता, साध्यानां
तावत् आधिपत्यम् । स तावन्तं कालं स्वाराज्यं पर्येता ।

पूर्वास्मात् पूर्वास्मात् द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालिनोदेता चास्तमेतेति

अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव
मध्ये स्थाता तदेष श्लोकः ।

न वै तत्र न निम्नोच नोदियाय कदाचन ।

देवास्तेनाहं सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ।

यदत्र निरूपितं तत् पुराणविरुद्धम् । तत्र तूदयास्तमयकालस्य
तुल्यत्वं मेरोर्मूर्धनि संलग्नस्य चक्राख्यस्य सवितुर्मैरोः प्रदक्षिणाहृत्ते-
सुख्यत्वात् । इन्द्रयमवरुणसोमपुरीष्विह तस्योदयास्तमयकालो निरू-
पितः । तद्यथा—यदा ऐन्द्रे मधराङ्गः, तदा ऐशान्ये तृतीययामः,
आग्नेये प्रथमयामः, संयमिन्याम् उदयः । यदा याम्ये मधराङ्गः,
तदा ऐन्द्रे अस्तमयः, आग्नेये तृतीययामः, नैऋतिकोणे प्रथमयामः,
वारुण्ये उदयः । यदा वारुण्ये मधराङ्गः, तदा याम्ये अस्तमयः,
नैऋतिकोणे तृतीययामः, वायव्ये प्रथमयामः, सौम्ये उदयः । यदा
च सौम्ये मधराङ्गः, तदा वारुण्ये अस्तमयः, वायव्ये तृतीययामः,
ऐशान्ये प्रथमयामः, ऐन्द्रे उदयः । अत्रैवं समाधानं कृतम् व्याख्या-
तभिः—न हि सवितुरुदयास्तमयौ स्तः नियतविद्यमानत्वात्तस्य । तौ
पुनर्दृष्टुरपेक्षया वर्ण्येते । सुतरां श्रुतौ सविहृगतेराधिक्यापेक्षया भोग-
कालद्वैगुण्यं नोच्यते किन्तर्हि अमरावत्यादीनां पुरीषां देव्योपद्रुतानां
पूर्वपूर्वापेक्षया द्विगुणेन कालेनोत्तरोत्तरपुरीषामुद्भासहेतोर्दृष्ट्रभावात्
तदपेक्षयोत्तरोत्तरस्थानेषु भोगकाले द्वैगुण्यमिति तदभिप्रायः । १० ।

प्राणिदृष्टिगतावैवोदयास्तमयी स्वयन्तु तद्वर्जित इति प्रदर्शयति
अथेति । अथ ततः प्रोक्ताऽङ्गकालादनन्तरम् ऊर्ध्वं तदूर्ध्वगतः सन्
उदेत्य आत्मनि उद्भव्य न एव उदेता न अस्तमेता एकलः अद्वितीयः
एव मधेरा स्वात्मनि स्थाता । तत् तस्मिन् अर्थे एष श्लोकः ।

किन्तत्र उदयास्तमयव्यापारेण सविता प्राणिनामायुर्हरतीत्यस्य
प्रशस्योत्तरे आह—न वै तत्र—आयुर्हरणव्यापारोऽस्ति । कथम् ?
कदाचन न निम्नोच—छान्दसः प्रयोगः—न न्यन्त्रोचीत् अस्तमगमत्,

न ह वा अस्मा उदेति न निम्नोचति सकृत् ।

दिवा हैवासौ भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥

तद्वैतब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः
प्रजाभ्यस्तद्वैतदुद्दालकायारुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म
प्रोवाच ।

इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात्
प्राणायामे वान्तेवासिने ।

नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामग्निः परिगृहीतां
धनस्य पूर्णां दद्यादे तदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूय
इति । १—६ । छा, ३।५।१—११ ।

न उदियाय न उद्वतवान् । हे देवाः, तेन सत्येन—नोदेति नास्तमे-
तीति सत्यवचनेन—अहं ब्रह्मणा मा विराधिषि मा विरुधे—सुतरां
ब्रह्मणोऽप्राप्तिर्माभूत् ।

फलमाह—यः एतां ब्रह्मोपनिषदम् एवं वेद, अस्मै ब्रह्मविदे
सविता न उदेति, न निम्नोचति, अस्मै पुनः सकृत् सदा एव दिवा
भवति । उदयास्तमयविरहात् न भवति तस्यायुर्हरणम् ।

तत् एतत् ह किल ब्रह्मा हिरण्यगर्भः प्रजापतये विराजे उवाच,
प्रजापतिः मनवे, मनुः प्रजाभ्यः । तत् एतत् मधुज्ञानं ब्रह्म ब्रह्म-
विज्ञानं ह किल पिता ज्येष्ठाय पुत्राय उद्दालकाय आरुणये प्रोवाच ।

इदं वाव तत् ब्रह्म ब्रह्मविज्ञानं ज्येष्ठाय पुत्राय पिता प्रब्रूयात्,
प्राणायामे योम्याय अन्तेवासिने शिष्याय वा ।

यद्यपि अस्मै आचार्याय अग्निः पूर्णां समुद्रवेष्टितां धनस्य पूर्णाम्
इमां पृथिवीं दद्यात् तथापि अन्यस्मै कस्मैचन न दद्यात् । कथम् ?
एतत् एव विज्ञानं ततो भूयः इति हेतोः । हिरण्यास आदरार्थः । १ ।

२४ । अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिवुधो न जीर्यति
दिशो ह्यस्य सक्तयो द्यौरस्योत्तरं बिलं स एष कोशो
वसूधानस्तस्मिन् विश्वमिदं श्रितम् ।

तस्य प्राची दिग्जुह्वर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा
राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीची तासां वायुर्वत्सः
स य एतमेव वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्रोदं
रोदिति सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद मा पुत्र-
रोदं रुदम् ।

२४ । अथ दीर्घायुष्टसाधकं कोशविज्ञानमारभते अन्तरिक्षेति ।
अन्तरिक्षोदरः—अन्तरिक्षम् उदरम् अन्तःसुषिरं यस्य सः—भूमिवुधः
—भूमिः बुधः मूलं यस्य सः—कोशः न जीर्यति न विनश्यति चैलो-
क्यात्मकत्वात् । अस्य कोशस्य दिशः द्वि सक्तयः कोशाः, द्यौः अस्य
उत्तरम् ऊर्ध्वं बिलम् । स एष कोशः वसूधानः वसुसाधनसम्पत्
धीयतेऽस्मिन् इति—निखिलसाधनसम्पदाधारः । तस्मिन् कोशे
विश्वं समस्तम् इदं साधनैश्वर्यं श्रितं स्थितम् ।

तस्य अस्य कोशस्य प्राची दिक् प्रागन्तभागः जुह्वः—जुह्वति
अस्यां दिशि कर्मिणः प्राप्नुस्ताः सन्तः इति जुह्वर्नाम ; सहमाना—
सहन्ते अस्यां पापकर्मफलानि यमपुण्यां प्राणिनः इति—सहमाना
नाम दक्षिणा दिक् ; राज्ञी नाम—राज्ञा वत्सिनाधिष्ठिता—प्रतीची
पश्चिमा दिक् ; सुभूता नाम—भूमिमङ्गिः कुवेरादिभिरधिष्ठिता—
उदीची उत्तरा दिक् । तासां दिशां वायुः वत्सः—पुरोवातस्याकारिण
ताभ्य उद्भूतत्वात् तस्य । स यः एवम् एतं वायुं दिशां वत्सं वेद न
पुत्रोदं पुत्रनिमित्तरोदनं रोदिति । सोऽहं एतं वायुम् एव
दिशां वत्सं वेद पुत्रोदं मा रुदम्—पुत्रनिमित्तरोदनं मम
माभूत् ।

अरिष्टं कोशं प्रपद्ये ऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणं प्रपद्ये
 ऽमुनाऽमुनाऽमुना भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भुवः प्रपद्ये
 ऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वः प्रपद्ये ऽमुनाऽमुनाऽमुना ।

स यदवोचं प्राणं प्रपद्या इति प्राणो वा इदं सर्व्वं
 भूतं यदिदं किञ्च तमेव तत् प्रापत्सि ।

अथ यदवोचं भूः प्रपद्या इति पृथिवीं प्रपद्ये ऽन्तरिक्षं
 प्रपद्ये दिवं प्रपद्या इत्येव तदवोचम् ।

अथ यदवोचं भुवः प्रपद्या इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं प्रपद्या
 आदित्यं प्रपद्या इत्येव तदवोचम् ।

अथ यदवोचं स्वः प्रपद्या इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजुर्व्वेदं
 प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्या इत्येव तदवोचं तदवोचम् । १-७।

जपमन्त्रः—अमुना अमुना अमुना इति त्रिः पुत्रस्य नाम गृहीत्वा
 तस्य दीर्घाद्युष्वाकाङ्क्षी जपति—अरिष्टम् अविनाशिनं कोशं यद्योक्तं
 प्रपद्ये ; अमुना अमुना अमुना प्राणं प्रपद्ये ; अमुना अमुना अमुना
 भूः प्रपद्ये ; अमुना अमुना अमुना भुवः प्रपद्ये ; अमुना अमुना अमुना
 स्वः प्रपद्ये ।

जपस्वार्थं व्याचष्टे—सोऽहं प्राणं प्रपद्ये इति यत् अवोचम्—तत्
 तस्मात् प्राणः वा इदं सर्व्वं भूतं यत् इदं किञ्च, तम् एव प्राणं
 प्रापत्सि प्रपन्नः अभूवम् ।

अथ भूः प्रपद्ये इति यत् अवोचम्—तत् पृथिवीं प्रपद्ये, अन्तरिक्षं
 प्रपद्ये, दिवं प्रपद्ये इति एव अवोचम् ।

अथ भुवः प्रपद्ये इति यत् अवोचम्—तत् अग्निं प्रपद्ये, वायुं
 प्रपद्ये, आदित्यं प्रपद्ये इति एव अवोचम् ।

अथ स्वः प्रपद्ये इति यत् अवोचम्—तत् ऋग्वेदं प्रपद्ये, यजुर्व्वेदं
 प्रपद्ये, सामवेदं प्रपद्ये इति एव अवोचम्, हिरण्यासः आदरार्थः । १५।

पुरुषो वाव यज्ञस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि
तत् प्रातःसवनं, चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातः-
सवनं तदस्य वसवीऽन्वायत्ताः प्राणा वाव वसव एते
हीदृष्टं सर्वं वासयन्ति ।

तच्चेदेतस्मिन् वयसि किञ्चिदुपतपेत् स ब्रूयात् प्राणा
वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनमनुसन्तनु-
तेति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो विलोपीयेत्युद्देव
तत एत्यगदोह भवति ।

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं
सवनं चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् चैष्टुभं माध्यन्दिनं

पुरुषायुषजीवनाय पुरुषमेव यज्ञत्वेन कल्पयति—पुरुषः वाव
यज्ञः । तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत् प्रातःसवनम् । गायत्री
चतुर्विंशत्यक्षरा । तत् तत्र पुरुषयज्ञे गायत्रं गायत्रीच्छन्दस्कं स्तोत्रादि
प्रातःसवनम् ; अस्य पुरुषयज्ञस्य वसवः देवाः अन्वायत्ता अनुगताः ।
प्राणाः वाव वसवः । कथम् ? एते प्राणाः हि इदं सर्वं वासयन्ति—
तेषु देहे वसत्सु सर्वमिदं वसति नान्यथा ।

एतस्मिन् वयसि तं चेत् किञ्चित् रोगादि उपतपेत् स ब्रूयात्
इमं मन्त्रम्—‘हे प्राणाः वसवः, इदं मे प्रातःसवनम् माध्याह्निकं
सवनम् अनुसन्तनुत—एतत् प्रातःसवनं माध्याह्निकसवनेन एकीभूतं
कुरुत । अहं यज्ञः—यज्ञभूतोऽहम्—प्राणानां वसूनां प्रातःसवनेशानां
मध्ये मा विलोपीय मा विलुप्येयं न विच्छेदेयम् इति । ततः उपतापात्
एव पुनः उदेति उद्गच्छति । उद्गतः सन् अगदः अनुपतापः पुनः
भवति ।

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशत् वर्षाणि, तत् माध्यन्दिनं सवनम् ।
चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । तत् तत्र यज्ञे चैष्टुभं त्रिष्टुप्छन्दस्कं

सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः प्राणावाव रुद्रा एते हीदं सर्वं ॥ रोदयन्ति ।

तच्चेदेतस्मिन् वयसि किञ्चिदुपतपेत् स ब्रूयात् प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यन्दिनं सवनं तृतीयसवनमनुसन्तनुतेति माहं प्राणानां रुद्राणां मध्ये यज्ञो विलोपीयत्युडैव तत एत्यगदोहभवति ।

अथ यान्यष्टचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयसवनमष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागतं तृतीयं सवनं तदस्यादित्या अन्वयत्ताः प्राणा वावादित्या एते हीदं सर्वं माददते ।

तच्चेदेतस्मिन् वयसि किञ्चिदुपतपेत् स ब्रूयात् प्राणास्तीर्णादि माध्यन्दिनं सवनम्, अस्य यज्ञस्य रुद्राः देवाः अन्वायत्ताः, प्राणाः वाव रुद्राः । कथम् ? एते प्राणाः हि इदं सर्वं रोदयन्ति—ततो विच्छेदे रोदनात् ।

तस्मिन् वयसि तं चेत् किञ्चित् रोगादि उपतपेत् स ब्रूयात्— प्राणाः रुद्राः, इदं मे माध्यन्दिनं सवनं तृतीयसवनम् अनुसन्तनुत इति । अहं यज्ञः प्राणानां रुद्राणां मध्ये मा विलोपीय इति । ततः उपतापात् एव पुनः उदेति । उदतः मन् अगदः पुनः भवति ।

अथ यानि अष्टचत्वारिंशत् वर्षाणि तत् तृतीयं सवनम् । अष्टचत्वारिंशदक्षरा जगती । तत् तत्र जागतं जगतीच्छन्दस्कं स्तीर्णादि तृतीयसवनम् । अस्य यज्ञस्य आदित्याः देवाः अन्वायत्ताः । प्राणाः वाव आदित्याः । कथम् ? एते प्राणाः इदं सर्वं शब्दादिजातम् आददते ।

एतस्मिन् वयसि तं चेत् किञ्चित् रोगादि उपतपेत् स ब्रूयात्—

आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसन्तनुतेति माहं
प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव ततो
एत्यगदो हैव भवति ।

एतद्दृष्ट्वा वै तद्विद्वानाह महोदास ऐतरेयः स किं म
एतदुपतपसि योऽहमनेन न प्रेष्यामीति स ह षोडशं
वर्षशतमजीवत् प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं
वेद । १—७ ।

स यदग्निशिषति यत् पिपासति यन्न रमते ता अस्य
दीक्षा ।

अथ यदग्नाति यत् पिबति यद्रमते तदुपसदैरेति ।

हे प्राणाः आदित्याः, इदं तृतीयसवनम् आयुः—षोडशोत्तरवर्षशतम्
—अनुसन्तनुत इति । अहं यज्ञः प्राणानाम् आदित्यानां मध्ये मा
विलोप्सीय, तत उपतापात् एव पुनः उदेति । उद्गतः सन् अगदः एव
पुनः भवति ।

निश्चितफलयं विद्येलुटाहरणेन दर्शयति । एतत् यज्ञदर्शनं ह
अ वै किञ्च निश्चितफलम् । तत् तस्मात् विद्वान् ऐतरेयः इतरायाः
अपत्यं महोदासः आह—स त्वं रोगः किं कस्मात् मे मम एतत् उप-
तपनम् उपतपसि योऽहम् अनेन उपतापेन न प्रेष्यामि न मरिष्यामि
इति । स पुनः षोडशं वर्षशतं षोडशोत्तरवर्षशतम् अजीवत् । यः
एवं वेद स पुनः षोडशं वर्षशतं प्रजीवति । १६ ।

स यज्ञरूपी पुरुषः यत् अग्निशिषति अशितुम् इच्छति, यत् पिपा-
सति पातुम् इच्छति, यत् न रमते न सुखम् अनुभवति ता तानि अस्य
दीक्षा—दुःखरूपत्वात् तस्याः ।

अथ यत् अग्नाति, यत् पिबति, यत् रमते तत् उपसदैः अभोज-

अथ यद्वसति यज्जघति यन्मैथुनं चरति सुतशस्त्रैरेव
तदिति ।

अथ यत्तपोदानमार्ज्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता
अस्य दक्षिणा ।

तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य तन्म-
रणमेवास्यावभृथः ।

तद्धैतद्घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्तो-
वाचाऽपिपास एव स बभूव । सोऽन्तर्वेलायामेतत् त्रयं
प्रतिपदेताच्चित्तमस्यच्युतमसि प्राणसंश्रितमसीति
तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ।

नीयदिनावसानसूचनात् मितभोजनादिभिः सुखकरैः समताम् एति
प्राप्नोति ।

अथ यत् हसति, यन् जघति भक्षयति, अथ मैथुनं चरति तत्
सुतशस्त्रैः एव—तच्च तच्च शब्दवत्त्वमत्रापि तथेति—समानत्वम् एति ।

अथ यत् तपः दानम् मार्ज्जवम् ऋजुत्वम्, अहिंसा, सत्यवचनम्
इति ताः अस्य दक्षिणाः—धर्मपुष्टिकरत्वसामान्यात् ।

तस्मात् पुनः अस्य पुरुषस्य उत्पादनं जन्म एव सोष्यति असोष्ट
इति—जन्मपक्षे षूड् प्राणिप्रसवे यज्ञपक्षे षूज् अभिषवे धातुरुपैक्यम् ।
अस्य पुरुषस्य तत् मरणम् अवभृथः—समापकात् ।

इ किल तत् एतत् दर्शनं नामतः घोरः गोचतः आङ्गिरसः
कृष्णाय देवकीपुत्राय उक्ता—व्यवहितं “एतत् त्रयम्” इत्यादि—
उवाच—स कृष्णसु अपिपासः विद्यान्तरस्थहाशून्यः एव बभूव ।
यदासीत् व्यवहितं तत् उपस्त्राप्यते—स यज्ञवित् अन्तर्वेलायां मरण-
काले एतत् त्रयं मन्त्रत्रयं प्रतिपद्येत अथेत अपार्यम्—अचित्तम्

आदित् प्रत्नस्य रेतसः । उद्भवन्तमसस्यरि ज्योतिः
पश्यन्त उत्तरं ७ स्म पश्यन्त उत्तरं देवं देवत्वा सूर्य्यमगन्म
ज्योतिरुत्तममिति ज्योतिरुत्तममिति । १—७ ।

छा, ३।५।१५—१७ ।

२५ । वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुदायति
वायुमेवाप्येति यदा सूर्य्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा
चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ।

अक्षीणम् असि त्वं प्राणतत्त्वमितिशेषः, अच्युतं स्वरूपात् अविच्युतम्
असि, प्राणसंश्रितं प्राणस्य संश्रितं सम्यक् तनूकृतं च सूक्ष्मं तत्त्वम्
असि इति ।

एते ही ऋची भवतः—आत् इत् इत्यत्र आकारस्यानु-
बन्धस्तकारोऽनर्थकश्च्छब्दश्च । तमसः परि तमसः परस्तात् देवत्वा
देवेषु उत्तरम् उत्कृष्टतरं देवं द्योतनशौलं सूर्य्यम् आ सम्यक् न
तु लौकिकवत् पश्यन्तः सन्तः उत्तरं तदुत्तरं प्रद्वस्य चिरन्तनस्य रेतसः
बीजभूतस्य कारणस्य ज्योतिः चिच्छक्तिं वयम् उत्पश्यन्तः स्मः । तेन
किमभवत् ? उत्तमं ज्योतिः ज्ञानस्वरूपं ब्रह्म अगत्या अगमाम प्राप्ता-
वन्तः स्मः चिरजीवनाय—क्रियाप्रबन्धे लुङ् । द्विरभ्यासो यज्ञकल्पना-
परिसमाख्यर्थः । १७ ।

२५ । अथ संवर्गविद्यारभ्यते ; तत्रेयमाख्यायिका :—

जानयुतिर्द्वाययथः यद्वादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस स इ अर्धतः आवसथान् मापयाचके
सर्वत एव मेऽत्सन्तीति । १ ।

अथ इ इंसा निश्राथानमित्तसर्द्धैव ईंसीईसमभुवाद् ही इीयि भद्वाच भद्वाच जानयुतेः
पौत्रायथस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसाङ्गीकृत्वा मा प्रधाचौरिति । २ ।

तमुक् परः प्रत्युवाच कन्वर एनमेतत् सनं सयुवाननिव रैकमात्वेति यी नु कथं स युम्वा
रैक इति । ३ ।

यथा कृताय विजितायाधरियाः संयन्नेप्रवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत् किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति
असत्सेद् यत् स वेद् स नयेतदुक्त इति । ४ ।

तदुह जानश्रुतिः पीत्रायणसपयश्याच स ह सञ्जिहानएव चतारमुबोचाङ्गारे ह सयुग्वानमिष
रैकमात्येति योनु कथं सयुग्वा रैक इति । ५ ।

यथा कृताय विजितायाधरियाः संयन्त्यवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत् किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति
यसहेद यत् स वेद स मयैतदुक्त इति । ६ ।

स ह चत्ताऽन्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय तंहीवाच यदारे ब्राह्मणस्यान्वेषथा तदेनम-
र्ष्येति । ७ ।

वीऽधस्ताच्छकटस्य पानानं कषमाणनुपीपविवेश तंहाभुपवाद तं तु भगवः सयुग्वा रैक
इत्यहं च्छराइइति ह प्रतिश्रुत्तं स ह चत्ताऽविदमिति प्रत्येयाय । ८ । १ ।

तदुह जानश्रुतिः पीत्रायणः षट्शतानि गवां निष्कमश्रतरोरथं तदादाय प्रतिचक्रमे तं
हाभुपवाद । १ ।

रैकैमानि षट्शतानि गवामयं निष्कीऽयमश्रतरौरथोनु म एतां भगवो देव तां श्राधि यां
देवतामुपास्य इति । २ ।

तमु ह परः प्रतुगवाचाह चारेला शूद्र तबैव सह गीभिरस्त्विति तदुह पुनरेव जानश्रुतिः
पीत्रायणः सहस्रं गवां निष्कमश्रतरौरथं दुहितरं तदादाय प्रतिचक्राम । ३ ।

तं हाभुपवाद रैकै दें सहस्रं गवामयं निष्कीऽयमश्रतरौरथ इयं आयाऽयं यानी यस्मिन्नास्य
ऽन्वे व मा भगवः श्राधीति । ४ ।

तस्या ह सुखमुपीद्द्रुङ्गमुवाचाजहारिमाः शूद्र चनेनेव सुखिनालापयिषथा इति ते हेते रैकपथां
नाम महाहषेषु यत्रास्मा उवास स तस्मै हीवाच । ५ । २ ।

ह ऐतिह्ये । जानश्रुतिः जनश्रुतस्यापत्यं पौत्रायणः पुत्रस्य पौत्रः
श्रद्धादेयः श्रद्धया देयम् अस्येति श्रद्धया दानशीलः, बहुदायी—बहु
प्रभूतं दातुं शीलम् अस्येति बहुदायी, बहुपाक्यः—बहु पक्तव्यम् अह-
न्यहानि गृहे यस्य असौ बहुपाक्यः अस्य गृहे भोजनार्थिभ्यः बहु अन्नं
पच्यते इत्यर्थः—आस बभूव । स पुनः सर्व्वतः सर्व्वीसु दिक्षु आवसथान्
अभ्यागतवासगृहान् मापयाञ्चक्रे कारितवान् । कथम् ? सर्व्वतः सर्व्व-
दिग्भा एव मे मम अन्नम् अत्स्यन्ति भोष्यन्ते अभ्यागता इति ।

अथ ह किल हंसाः अभिपेतुः पतितवन्तः जानश्रुतेर्दशमगोचरे ।
तत् तस्मिन् काले हंसः हंसम् एवं समभुगवाद अभुग्नवान्—हो हीयि
भोभो भक्षात् भक्षात्—भक्षवत् अक्षिणी यस्य स त्वम्—दिवा द्युलो-
केन समं तुल्यं जानश्रुतिः पौत्रायणस्य ज्योतिः—अन्नदानादिजनित-
प्रभास्वरम्—आततं व्याप्तं, तत् तत्र मा प्रसाङ्गीः प्रसक्तिं तेन ज्योतिषा

सर्व्वं मा कार्षीः । कथम् ? तत् ज्योतिः त्वा त्वां मम प्रधात्रीः—
युरुष्यत्ययेन—मा दहत् । परः अपरः तं पुनः किल प्रत्युवाच—
कम्बरे—अनादरे—कम् उ अरे एनं जानश्रुतिं—अयोग्यमिति यावत्
—सन्तं साधुगुणयुक्तं सयुग्वानं—युगं वहतीति युग्यः बलीवर्द्धः अश्रुः
वा अस्यास्तीति युग्यः शकटः तेन सह वर्त्तते इति सयुग्वानं—शकटिनं
—रैकम् इव एतत् वचनं गुणवर्णनयोग्यम्—आत्य इति । प्रथम
आह—यः नु त्वया उच्यते कथं स युग्वा रैकः इति ।

यथा कृतायविजिताय—कृतः नाम्ना उल्लिखितः अयः द्यूतसमये
प्रसिद्धः चतुरङ्गः स विजितः येन तस्मै अधरेयाः विहेरकाङ्क्षाः संयन्ति
यद्गच्छन्ति अन्तर्भवन्ति एवम् एनं रैकं सर्व्वं तत् अभिसमेति अन्त-
र्भवति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति । स रैकः यत् वेद, तत् यः
वेद—तमपि सर्व्वं समेतीति शेषः । एतत् विजानन् स रैकः मया
उक्तः ।

तत् हंसवाक्यं ह पुनः जानश्रुतिः पौत्रायणः उपश्रुत्वाव श्रुतवान् ।
स जानश्रुतिः सञ्चिहानः शय्यां परित्यजन् एव क्षत्तारं द्वारपालं
सारथिं वा उवाच—अङ्ग क्षिप्रं अरे अहो द्वारपाल सयुग्वानम् इव
तल्लक्षणेन लक्षितं रैकम् आत्य मदभिप्रायं ज्ञापय । द्वारपाल आह
यः नु—वितर्के—सयुग्वा रैकः कथं स—तदभिप्रायज्ञापनयोग्य इति
भावः ।

जानश्रुतिरसवाक्यं तत्सन्निधौ वाचयति—यथाकृतायविजिताये-
त्यादि पूर्व्ववत् ।

स क्षत्ता पुनः अन्विथ्य न अविदं न व्यञ्जासिषं नाहं ज्ञातवान्
इति प्रत्येयाय प्रत्यागतवान् । तं क्षत्तारं जानश्रुतिः पुनः उवाच—
अरे यच्च अरुण्यनदीतटादौ ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदः अन्वेषणा अनुभार्गणा,
तत् तच्च एनं रैकम् अर्च्छं गच्छ मार्गणाय ।

स क्षत्ता शकटस्य अधस्तात् पामानं—“सूक्ष्मा वहाः पीङ्गवाः
स्त्रावत्यः पामेत्युक्ताः कण्डुमत्याः सदाहाः” इति अथर्व्ववेदोक्तं—

रोगविशेषं कषमाणं कण्डूयमानं रैकम् दृष्ट्वा उप समीपे उपविशेग
उपविष्टवान् । तं रैकं ह पुनः स अभ्युवाद उक्तवान्—हे भगवः
भगवन्, त्वं तु सयुग्वा रैकः इति । अहं हि अरारश्चर इति ह पुनः
स रैकः प्रतिजज्ञे दार्ढ्येन ज्ञापितवान् ।

स ह क्षत्ता अविदं ज्ञातवानहम् इति प्रत्येयाय प्रत्यागतवान् ।

तत् तत्र विदिततच्चे उ ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः गवां
षट्शतानि, निष्कं कण्ठहारम्, अश्वतरीरथम् अश्वतरीभ्यां युक्तरथम्
आदाय तदा प्रतिचक्रमे रैकं प्रतिगतवान् । तं रैकं पुनः अभ्युवाद
अभुक्तवान्, हे रैक, इमानि गवां षट्शतानि, अयं निष्कः, अयम्
अश्वतरीरथः विद्यानिष्कृत्य इति शेषः । हे भगवः भगवन्, यां
देवतां त्वम् उपास्ते तान् एतां देवतां मे माम् अनुशाधि ।

तं जानश्रुतिं पुनरेव परः रैकः प्रत्युवाच—अरे—अनादरे—शूद्र
शोचनीय (१।३।३४) हंसमुखात्तत्कीर्त्तिश्रवणेन जातेर्षत्वात्, गोभिः
सह हारेत्वा हारेण सह इत्वा गन्ती गन्तीरथः—इत्येति पाठएव
रुचिरः—तव एव अस्तु इति । तत् तस्मात् गवादिप्रत्याख्यानादेव
पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः गवां सहस्रं, निष्कम्, अश्वतरीरथं,
दुहितरम् आदाय तदा प्रतिचक्राम ।

तं रैकं पुनः जानश्रुतिः अभ्युवाद—हे रैक, इदं गवां सहस्रं
अयं निष्कः, अयम् अश्वतरीरथः, इयं जाया, यस्मिन् त्वम् आस्ते
तिष्ठसि सोऽयं ग्रामः विद्यानिष्कृत्य इति शेषः । हे भगवः भगवन्,
मा माम् अनुशाधि एव इति ।

तस्याः जानश्रुतेर्दुहितुः सुखं—परिग्रहसूचनाय—उपीडूङ्गन्—
सार्धकीप्रसर्गद्वयप्रयोगात्—करेणाकृत्य उन्नमयन् उवाच—इमाः गावः
आजहार आहृतवान् सम्पदभिमानवशादिति भावः । हे शूद्र, अनेन
एव स्तदुहितुर्मुखेन—अभिमानादिलक्षणपरिशून्येन—आलापयिष्यथाः
आलापं कुर्वीथाः—तत्सदृशविनयावनतः सन्निति भावः । अतएवाह
सहर्षिद्वैपायनः जनकनिवासाय गमनोद्यतं क्षतनयं शुकम् :—

यदाप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवैतान्
सर्वान् संवृङ्क्त इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति
प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रीत्रं प्राणं मनः
प्राणो ह्येवैतान् सर्वान् संवृङ्क्त इति ।

उक्तं मातृषिण त्वं पथा गच्छेत्पविस्मितः ।

न प्रभावेण गन्तव्यमन्तरीक्षचरैण वै ॥

आर्ज्वेनैव गन्तव्यं न सुखान्ते षणा तथा ।

माखं ख्या विग्रेपास्तु विग्रेषा हि प्रसङ्गतः ॥

अहङ्कारी न कर्त्तव्यो याज्यं तस्मिन् नराधिपे ।

स्यात्तव्यञ्च यज्ञे तस्य स ते ह्येत्यति संशयम् ॥

शान्ति ३२५ अ, ८—१० श्लो । इति ।

महावृषेषु देशेषु यत्र स उवास, ते पुनः एते रैक्कपर्णाः नाम इति
प्रसिद्धाः अस्मै रैक्काय तान् अदात् इति शेषः । स रैक्कः तस्मै जान-
श्रुतये जातनिरभिमानाय पुनः उवाच ।

वायुः वाव एव संवर्गः—संवर्जनात् संग्रहणात् संग्रसनात् वा
संवर्गः—वक्ष्यमाणानाम् अग्न्यादीनाम् आत्मभावापादनात् । एतद्गुण-
सम्पन्नो वाह्यवायुरिव ध्येयः आत्मसात्करणेन ब्रह्मगुणसम्पन्नत्वहेतोः ।
वायोः संवर्गत्वं दर्शयति—यदा यस्मिन् काले वै अग्निः उद्वायति
उपशाम्यति, तदा असी अग्निः वायुम् एव अप्येति तत्स्वाभाव्यम्
अपिगच्छति । एवं यदा सूर्यः अस्तम् एति, तदा वायुम् एव अप्येति
तज्योतिषाम् अस्मिन् विलयात् । यदा चन्द्रः अस्तम् एति, तदा वायुम्
एव अप्येति ।

यदा आपः उच्छुष्यन्ति उच्छीषं प्राप्नुवन्ति तदा वायुम् एव अपि-
यन्ति । वायुः हि एव एतान् सर्वान् अग्न्यादीन् संवृङ्क्ते संवृणक्ति
आत्मसात्करोति । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । प्राणः सुख्यः वाव एव संवर्गः । कथम् ? स

तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ।

अथ ह शौनकश्च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्ष-
सेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे तस्मा उ ह न
ददतुः ।

स होवाच—महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार
भुवनस्य गोपाः तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रता-
रिन् बहुधा वसन्तं, यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतन्न
दत्तमिति ।

पुरुषः यदा स्वपिति प्राणेन एकीभूय तिष्ठति—“यदा गृह्णात्यथ ह्ये-
तत्पुरुषः स्वपिति नाम” (३।५।५०४) इति—तदा प्राणम् एव वाक्
अप्येति, प्राणं चक्षुः अप्येति, प्राणं श्रोत्रम् अप्येति । प्राणो हि
एव एतान् सर्वान् संवृङ्क्ते संवृणक्ति आत्मभावमापादयति ।

तौ वै एतौ द्वौ वायुश्च प्राणश्च संवर्गौ—वायुः एव देवेषु संवर्गः,
प्राणः मुख्यः प्राणेषु वागादिषु संवर्गः ।

अथ—वायोः प्राणस्य च मुख्यप्रमः श्यायिकाः ५०५ ।
एतिष्ठे । शौनकश्च शुकस्यापत्यं कापेयं कपिगोत्रं, काक्षसेनिं
काक्षसेनास्यापत्यम् अभिप्रतारिणं च भोजनाय उपविष्टौ सूपकारेः
परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे भिक्षितवान् । तस्मै ब्रह्मचारिणे
उ ह पुनः न तौ ददतुः भिक्षां न दत्तवन्तौ ।

स ब्रह्मचारी पुनः उवाच—भुवनस्य भूरादिलोकस्य गोपाः गोप्ता
रक्षयिता कः स एकः देवः यः चतुरः महात्मनः अग्न्यादीन् वागादीन्
च जगार प्रसितवान् । हे कापेय, हे अभिप्रतारिन्, बहुधा वसन्तं
तं मर्त्याः न अभिपश्यन्ति न जानन्ति । यस्मै देवाय वै एतत् अन्नं,
तस्मै देवाय एतत् अन्नं न दत्तम् इति ।

तद् ह शौनकः कापियः प्रतिमन्वानः प्रत्येयायाह
देवानां जनिता प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रो बभसोऽनसूरि-
र्महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्नमत्तीति
वै वयं ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति ।

तस्मा उ ह ददुस्ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश
सन्तस्तत् कृतं तस्मात् सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव दश कृतं
सैषा विवाङ्नादौ तयेदं सर्वं दृष्टं सर्वमस्येदं दृष्टं
भवत्यन्नादौ भवति य एवं वेद य एवं वेद ।

छा, ४।६।३।१—२ ।

तत् ब्रह्मचारिवचनं पुनः प्रतिमन्वानः मनसा आलोचयन् शौनकः
कापियः ब्रह्मचारिणं प्रत्येयाय आजगाम, आगत्य आह—देवानाम्
अग्न्यादीनां वायुरूपेण यसनानन्तरं पुनरुत्पत्ती जनिता उत्पादयिता,
वागादीनां प्रजानां स्थावरजङ्गमानाञ्च प्राणरूपेण यसनानन्तरं पुनरुत्-
पत्ती जनिता उत्पादयिता स एकः देवः हिरण्यदंष्ट्रः असृतदंष्ट्रः
अभग्नदंष्ट्रः इति यावत् बभसः भक्षणशीलः, अनसूरिः न असूरिः सूरि-
रेवेत्यर्थः । अस्य देवस्य महान्तं महिमानम् आहुः ब्रह्मविदः । स्वयम्
अन्यैः अनद्यमानः अभस्यमाणः अनन्नम् अग्निवागादिदेवतारूपम्
अस्ति आत्मसात्करोति इति वै एतल्लक्षणम्—एव यत्, हे ब्रह्मचारिन्,
तत् इदं सर्वान्तर्भावकं ब्रह्म वयम् आ सम्यक् उपास्महे । अस्मै
ब्रह्मचारिणे भिक्षां दत्त, हे भृत्याः इति ।

तस्मै ब्रह्मचारिणे पुनः ददुः भिक्षाम्, ते वै एते अग्न्यादयः चत्वारः
वागादयश्च चत्वारः तेषां असिता वायुश्च प्राणश्च इति पञ्च । अतः
वागादिभ्यः अन्ये पञ्च, अग्न्यादिभ्यः अन्ये पञ्च इति दश सन्तः तसु
कृतं भवति—चतुरङ्गकितः कृतसंज्ञकः, त्र्यङ्गकितः त्रेतासंज्ञितः,
द्व्यङ्गकितः द्वापरसंज्ञितः, एकाङ्कितः कलिंसंज्ञितः अयः इति दश

२६ । एष ह वै यज्ञो योऽयं पवत एष ह यन्निदं
सर्वं पुनाति यदेष यन्निदं सर्वं पुनाति तस्मादेष एव
यज्ञस्तस्य वाक् च मनश्च वर्त्तनी ।

तयोरन्यतरां मनसा सः स्करोति ब्रह्मा वाचा हीता-

सन्तः तत् कृतं भवतिः कृतस्य प्राधान्यात् त्रितयमन्यत् तस्मिन्नन्तर्भूय
कृतमित्युक्तं, कृतायोपलक्षितं द्यूतं कृतमित्युच्यत इति टीकाकृतम् ।
द्यूतस्य सर्वाङ्गाकृत्वप्रसिद्ध्या तदारोपात् दशसंख्यावतां देवानामकृत्वं
सिद्धम् । सम्प्रति तेषामन्नं साधयति—तस्मात् दशसंख्यकदेवानां
कृतत्वात् सर्वासु दिक्षु—दशसंख्यासामान्यात्—अन्नम् एव दश—
“विराडन्नम्” इति श्रुतिः दशदिक्स्थं जगत् विराट्त्वेन गृहीत्वाऽत्रं
दश तेषां दशसंख्यकानामकृत्वात् । सा एषा विराट्—कन्दोरूपा
दशाक्षरा—कृतम् अन्नरूपमपि कृतत्वेन अन्नादौ अन्नादिनी । तथा
विराजा कृतसंख्याभूतया इदं सर्वं दृष्टम्—दशसु दिक्षु स्थितं जगत्
न हि देवतादशकं हित्वा स्वतन्त्रमस्ति, सुतराम् अग्न्यादिषु कृतत्वेन
अकृत्वं, विराट्त्वेन अन्नत्वं, विराज्यपि कृतत्वेन अकृत्वं संसाध्य देवता-
दशके कृतत्वविराट्त्वाद्वाद्वादत्वभावेन दृष्टे सर्वं जगत् दृष्टं भवती
त्यर्थः । य एवं वेद तस्य अस्य इदं सर्वं दृष्टं भवति, अन्नादयश्च
भवति सः ।

२६ । यज्ञस्तप्रतिविधेः नार्थमाह एष इति । यः अयं पवते
वायुः एष—ह वै प्रसिद्धे—यज्ञः ;—वायुप्रतिष्ठितो हि यज्ञः प्रसिद्धः
श्रुतिषु । एष ह यन् गच्छन् इदं सर्वं पुनाति । यत् यस्मात् एष
यन् इदं सर्वं पुनाति, तस्मात् एष एव यज्ञः । तस्य एवभूतस्य
यज्ञस्य वाक् च मनः च वर्त्तनी मार्गो—ताभ्यां यज्ञः प्रवर्त्तते इति
हेतोः ।

तयोः वर्त्तन्त्योः अन्यतरां मनोलक्षणां वर्त्तनीं ब्रह्मा ऋत्विक् मौनि-
त्वात् मनसा मननेन ध्यानेन संस्करोति । अन्यतरां वाग्लक्षणां वर्त्तनीं

ऽध्वर्युरुक्ताताऽन्यतरात् स यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदति ।

अन्यतरामेव वर्त्तनीत् सत्स्क्रोति हीयतेऽन्यतरा स यथैकपाद्ब्रजन्नथो वैकेन चक्रेण वर्त्तमानो रिष्यत्येवमस्य यज्ञो रिष्यति यज्ञत् रिष्यन्तं यजमानोऽनु रिष्यति स इष्टा पापीयान् भवति ।

अथ यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके न पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदत्युभे एव वर्त्तनीत् सत्स्क्रुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा ।

स यथोभयपाद्ब्रजन्नथोवीभाभ्यां चक्राभ्यां वर्त्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनु प्रतितिष्ठति स इष्टा श्रेयान् भवति ।

१—५ ।

अध्वर्युः उक्ताता वाचा मन्वोच्चारणेन संस्क्रुर्वन्ति । यत्र प्रातरनुवाके शस्त्रे उपाकृते प्रारब्धे स ब्रह्मा परिधानीयाय ऋचः पुरा पूर्वं व्यववदति मौनं परित्यजति—

अन्यतराम् एव वर्त्तनीं वाग्लक्षणां संस्क्रोति, सुतराम् अन्यतरा मनोवर्त्तनी हीयते किद्रीभवति । यथा स एकपात् पुरुषः ब्रजन् गच्छन्, रथः वा एकेन चक्रेण वर्त्तमानः गच्छन् रिष्यति क्षणोति एवम् अस्य यजमानस्य यज्ञः रिष्यति क्षतं प्राप्नोति । यज्ञं रिष्यन्तम् अतु यजमानः रिष्यति क्षणोति । स तं यज्ञम् इष्टा पापीयान् भवति ।

अथ यत्र प्रातरनुवाके उपाकृते परिधानीयायाः ऋचः पुरा ब्रह्मा न व्यववदति, उभे एव वर्त्तनीं वर्त्तन्वी सव्वं ऋत्विजः संस्क्रुर्वन्ति, न अन्यतरा हीयते ।

यथा स पुरुषः उभयपात् ब्रजन् रथः वा उभाभ्यां चक्राभ्यां वर्त्त-

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानां रसान् प्रावृहद्ग्नं पृथिव्या, वायुमन्तरिक्षादादित्यं दिवः ।

स एतास्त्रिंशो देवता अभ्यतपत् तासां तप्यमानानां रसान् प्रावृहद्ग्नैर्ऋचो वायोर्यजूषि सामादित्यात् ।

स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत् तस्यास्तप्यमानाया रसान् प्रावृहद्ग्नैरित्यृग्भ्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः ।

तद्यदृक्त्तो रिष्येत् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयादृचा-
मेव तद्गसेनर्चां वीर्यं ऋचां यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति ।

मानः प्रतितिष्ठति अविनश्यन् वर्त्तते, एवम् अस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति ।
स यज्ञम् इष्ट्वा अयान् भवति । १—५ ।

यज्ञरिषे व्याहृतिर्होमः प्रायश्चित्तमतस्तदर्थं ज्याजनयोविधानव्याहृत्वाह—प्रजापतिः लोकान् अभ्यतपत्, तेषां तप्यमानानां लोकानां रसान् प्रावृहत् उद्धृतवान् । कान् रसान् । अग्निं रसं पृथिव्याः, वायुं रसम् अन्तरिक्षात्, आदित्यं रसं दिवः ।

स प्रजापतिः एताः तिस्रः देवताः अभ्यतपत्, तासां तप्यमानानां रसान् प्रावृहत् । कान् तान् ? अग्नेः ऋचः, वायोः यजूषि, आदित्यात् साम ।

स प्रजापतिः एतां त्रयीं विद्याम् अभ्यतपत् । तस्याः तप्यमानायाः रसान् प्रावृहत् । कान् तान् । भूः इति ऋग्भ्यः, भुवः इति यजुर्भ्यः स्वर इति सामभ्यः ।

तत् तत्र यज्ञे यदि ऋक्तः ऋङ्निमित्तं रिष्येत् क्षतं प्राप्नुयात् यज्ञः, भूः स्वाहा इति गार्हपत्ये अग्नीं जुहुयात् । तत् ततः ऋक्षाम्

अथ यदि यजुष्टो रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाम्नौ जुहुयात् यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति ।

अथ यदि सामतो रिष्येत् स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात् सामामेव तद्रसेन सामां वीर्येण सामां यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति ।

तद्यथा लवणेन सुवर्णं सन्दध्यात् सुवर्णेन रजतं रजतेन त्रपु त्रपुणा सीसं सीसेन लोहं लोहेन दारु चर्मणा ।

एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्वया विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति ।

एव रसेन ऋचां वीर्येण भोजसा ऋचां यज्ञस्य ऋक्सम्बन्धिनो यज्ञस्य विरिष्टं क्षतं सन्दधाति प्रतिसम्बन्धे ।

अथ यदि यजुष्टः रिष्येत्, भुवः स्वाहा इति दक्षिणाम्नौ जुहुयात् । तत् ततः यजुषाम् एव रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति ।

अथ यदि सामतो रिष्येत्, स्वः स्वाहा इति आहवनीये अग्नी जुहुयात्, तत् ततः सामाम् एव रसेन सामां वीर्येण सामां यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति ।

तत् यथा लवणेन क्षारेण वङ्गयोगात् द्रवीभूतं सुवर्णं सुवर्णेन सन्दध्यात्, रजतं रजतेन, त्रपु त्रपुणा, सीसं सीसेन, लोहं लोहेन, दारु चर्मणा सन्दध्यात्—

एवम् एषां लोकानाम्, आसां देवतानाम्, अस्याः त्वयाः विद्यायाः

एष ह वा उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवं-
विदुः ह वा एषा ब्राह्मणमनु गाथा यतो यत आवर्त्तते
तत्तद्गच्छति ।

मानवो ब्रह्मैवैक ऋत्विक् कुरूनप्रवाऽभिरक्षत्येवंविद्-
वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानः सव्वाःश्चर्त्विजोऽभिरक्षति
तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवं-
विदम् । १—१० । छा, ४।६।१६।१७ ।

२७ । स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्चि-

वीर्येण भोजसा यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति । यत्र यज्ञे एदंवित् ब्रह्मा
ऋत्विक् भवति, तत्र यज्ञे एष वै यज्ञः भेषजकृतः भेषजेन श्रीपधेन
इव कृतः प्रतिकृतः संस्कृत इति यावत् भवति सुचिकित्सकेन इव
ब्रह्मणा इति शेषः ।

यत्र यज्ञे एवंविद् ब्रह्मा भवति, एष ह वै यज्ञः उदक्प्रवणः—
“एतस्यां हि दिशि स्वर्गस्य लोकस्य द्वारम्” (श, प, ब्रा ६।६।२।४)
—स्वर्गद्वारप्रवणः भवति । एवंविदं ब्रह्माणम् अनु यतः यतः कर्म
प्रदेशात् एषा गाथा ब्रह्मणः स्तुतिपरा आवर्त्तते—तदनुरूपव्यापार-
मूर्त्तिमती प्रकाशते, तत् तत् तत्र तत्र गच्छति प्राप्नोति परिपालय-
तीति यावत्—

मानवः—मीनाचरणात् मननात् ज्ञानवत्त्वात् वा—ब्रह्मा एव एकः
ऋत्विक् कुरून् कर्तृन् ऋत्विजः तैः साधितानां दीषाणाम् अप-
हारय । अश्वा वज्रवा योधान् आरूढान् यथा अभिरक्षति, तथा
एवंवित् ह वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वान् च ऋत्विजः अभिरक्षति ;
तस्मात् एवंविदम् एव ब्रह्माणं कुर्वीत, न अनेवंविदं न अनेवं-
विदम् । द्विरभ्यासोऽध्यायमाश्रयः ।

२७ । वागादीनां संवादेन (६।७) प्राणस्य श्रेष्ठत्वं प्रतिपाद्य

दिदमाश्रम्य आ शकुनिभ्य इति हीचुस्तद्वा एतदनस्यान्न-
मनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं
भवतीति ।

स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति हीचु-
स्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाञ्चान्निः परिदधति
लम्बुकोह वासो भवत्यनग्नो ह भवति ।

तद्वैतत् सत्यकामो जावालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायो-
क्तौवाच यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्ने वास्मिञ्-
च्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ।

तस्योपासनमाह सहेति । स ह मुख्यः प्राणः उवाच,—किं मे अन्नं
भविष्यति इति । आश्रम्यः आशकुनिभ्यः यत् किञ्चित् इदं—सर्व्वैः
अद्यमानं सर्व्वं—तत् तव अन्नम् इति ह ऊचुः वागादयः । तत् वै
एतत् सर्व्वम् अन्नस्य प्राणस्य अन्नम् । अन्नः इति—सर्व्वप्रकारचेष्टा-
व्याप्तिगुणदर्शनात्—प्राणस्य प्रत्यक्षं नाम । एवंविदि प्राणस्य सर्व्व-
ानात्तृत्वज्ञानवति किञ्चन न ह वै अन्नन्नं भवति इति ।

स च मुख्यप्राण उवाच—किं मे वासः भविष्यति इति । आपः
इति ह ऊचुः वागादयः । तस्मात् अन्नवासत्वात् एतत् अन्नम् अशि-
ष्यन्तः भोक्ष्यमाणाः भुक्तवन्तः च पुरस्तात् भोजनात् पूर्व्वम् उपरिष्ठात्
भोजनात् ऊर्द्ध्वं च अग्निः वासस्थानीयाभिः परिदधति परिहितं
कुर्व्वन्ति । एतेन किं भवति ? वासः—कर्म (पा, २।२।६८)—लम्बुकः
लम्बनशीलः भवति प्राणः ; एवं वासोलम्बनात् अन्नन्नः पुनः भवति—
“भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं शुद्ध्यर्थं विज्ञातं तस्मिन् प्राणस्य
वास इति दर्शनमात्रमिह विधीयते ।”

तत् ह एतत् प्राणदर्शनं सत्यकामः जावालः वैयाघ्रपद्याय व्याघ्र-
पदस्यापत्याय गोश्रुतये उक्त्वा उवाच—यद्यपि एतत् एतत् प्राणदर्शनं

अथ यदि महज्जिगमिषिदमावस्थायां दीक्षित्वा पौर्ण-
मास्यां रात्रौ सर्व्वीषधस्य मन्थं दधिमधुनोरुपममथ्य
ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्याग्नवाज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पात-
मवनयेत् ।

वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पात-
मवनयेत् प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पा-
तमवनयेदायतनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पा-
तमवनयेत् ।

अथ प्रतिस्पृष्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपत्यमोनामास्यमा
हि ते सर्व्वमिदं स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाधिपतिः स
शुक्लाय स्वाणवे ब्रूयात् प्राणवित् जायेरन् उत्पद्येरन् एव, अस्मिन्
स्वाणो शाखाः प्ररोहेयुः पलाशाणि पत्राणि च इति ।

अथ अनन्तरं यदि महत् महत्त्वं जिगमिषेत् गन्तुं प्राप्तुम् इच्छेत्,
तदा अमावास्यायां दीक्षित्वा—दीक्षित इव भूमिगयनादिनियमं
कृत्वा—पौर्णमास्यां रात्रौ सर्व्वीषधस्य ग्रामारण्यजातस्य मन्थं पिष्ट्वा
दधिमधुनोः उपमथ्य पिष्ट्वा—ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहा इति अग्नी
षाज्यस्य आवापस्थाने हुत्वा मन्ये पिष्टे सम्पातं शुक्लमंलग्नाज्यमंस्त्रवम्
अवनयेत् अधःपातयेत् ।

वसिष्ठाय स्वाहा इति अग्नी षाज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पातम् अ-
वनयेत् ; प्रतिष्ठायै स्वाहा इति अग्नी षाज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पातम्
अवनयेत् ; सम्पदे स्वाहा इति अग्नी षाज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पातम्
अवनयेत् ; आयतनाय स्वाहा इति अग्नी षाज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पा-
तम् अवनयेत् ।

अथ हवनानन्तरं प्रतिस्पृष्य अग्नेः ईषदपसृत्य अञ्जलौ मन्थं पिष्टुम्
आधाय जपति—“अमोनामाऽस्यमा हि ते सर्व्वमिदम्” इत्यादि ।

मा ज्यैष्ठ्यं श्रेष्ठम् राज्यमाधिपत्यं समयत्वम्वेदं सर्व-
मसानीति ।

अथ खल्वेतयञ्चा पञ्च आचामति तत्सवितुर्वृषीमह
इत्याचामति । वयं देवस्य भोजनमित्याचामति श्रेष्ठं
सर्वधातममित्याचामति तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं
पिबति ।

अमः इति प्राणस्य नाम । हे मन्व, त्वम् अमोनामा प्राणनामा असि ।
कथम् ? हि यस्मात् ते तव अमा क्रियया सह एकत्र सम्बद्धं सर्वम् इदं
जगत् । स हि प्राणभूतः मन्वः ज्येष्ठः श्रेष्ठः राज्ञा अधिपतिः । स
मा मां ज्यैष्ठ्यं श्रेष्ठं राज्यम् आधिपत्यं समयतु प्रापयतु, अहम् एव
इदं सर्वम् असानि भवानि तादात्म्येन ।

अथ अनन्तरम् एतया ऋचा पञ्चः पादशः—मन्वस्यैकैकेन पादेन
एकेकयासम् आचामति भक्षयति । “तत् सवितुर्वृषीमहे”—इति
आचामति—सवितुः सर्व्वकर्मणामभ्यनुज्ञातुः कल्याणप्रसवितुः—द्यौ-
र्यदाऽपहृततमस्का भवति तत्काले विकीर्णरश्मिरादित्यः सवितेति
वैदिकाः—तत् भोजनं—धनमिति निरुक्तम्—मन्वरूपभोजनं वृषी-
महे प्रार्थयेमहि इति मन्वम् आचामति भक्षयति ; “वयं देवस्य
भोजनम्” इति आचामति मन्वं भक्षयति—देवस्य द्योतनशीलस्य
वयम् इति पूर्व्वणान्वयः । “श्रेष्ठं सर्व्वधातमम्” इति आचामति
भक्षयति—श्रेष्ठं प्रशस्यतमं सर्व्वधातमं सर्व्वस्य धारयिष्यतमम् इति
परिणान्वयः । “तुरं भगस्य धीमहि” (५म, ८२च्, १ऋक्) इति
सर्व्वं पिबति—भगस्य प्रातःकालीनतमोजितुः आदित्यस्य तुरम्—
“यमः तूर्णगतिः”—इति निरुक्तम्—तदधिष्ठितरिपुसंहरणसामर्थ्यं वयं
धीमहि चिन्तयेमहि आत्मशुद्धार्थमिति यावत् । एवं मन्वं पिबतो
भवति पापहरणमित्यभिप्रायेण निरवशेषं मन्वं पिबति ।

निर्धिष्य कर्त्तुं चमसं वा पश्चादग्नेः संविशति
चर्मणि वा स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः स यदि
स्त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्मेति विद्यात् । तदेष श्लोकः,

यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने तस्मिन्
स्वप्ननिदर्शने ॥

छा, ५।७।२।१—८ ।

२८ । प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषि-
रिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराज्यो बुडिल आश्वतरा-
श्विक्से हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमां-
साञ्चक्रुः कोन आत्मा किं ब्रह्मेति ।

कंसं पानपात्रं चमसं वा निर्धिष्य प्रक्षाल्य अग्नेः पश्चात् पश्चाद्भागं
चर्मणि वा स्थण्डिले केवलायां भूमौ वा वाचंयमः वाग्यतः अप्रसाहः
संयतचित्तः सन् संविशति स्वापं भजति । स यदि स्वप्ने स्त्रियं पश्येत्
कर्म समृद्धम् इति जानीयात् ।

तत् तस्मिन् अर्थे एष श्लोकः—यदा काम्येषु सकामेषु कर्मसु
स्वप्ने स्त्रियं पश्यति, तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने तत्र कर्मणि समृद्धिं सफलतां
जानीयात् । द्विकृतिः कर्मसमाप्त्यर्थी ।

२८ । वैश्वानरविद्यारभ्यते प्राचीनशाल इति । औपमन्यवः उप-
मन्योरपत्यं प्राचीनशालः, पौलुषिः पुलुषस्यापत्यं सत्ययज्ञः, भाल्लवेयः
भाल्लवेरपत्यम् इन्द्रद्युम्नः, शार्कराज्यः शार्कराज्यापत्यम् जनः, आश्व-
तराश्विः अश्वतराश्वस्यापत्यं बुडिलः, ते ह एते महाशालाः महा-
गृहस्थाः, महाश्रोत्रियाः युनाध्ययनवृत्तसम्पन्नाः समेत्य सम्भूय मीमांसां
विचारणां चक्रुः कृतवन्तः—को नः अस्माकम् आत्मा, किं ब्रह्म इति ।

ते ह सम्पादयाञ्चक्रुर्दालकोवै भगवन्तोऽयमारुणिः
सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तः हन्ताभ्यागच्छा-
मेति तः हाभ्याजग्मुः ।

स ह सम्पादयाञ्चकार प्रच्यन्ति मामिमे महाशाला
महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्व्वमिव प्रतिपत्सि हन्ताहमन्य-
मभ्यनुशासानीति ।

तान् हीवाचाश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः सम्प्रती-
ममात्मानं वैश्वानरमध्येति तः हन्ताभ्यागच्छामेति,
तः हाभ्याजग्मुः ।

तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयाञ्चकार स ह
प्रातः सञ्जिहान उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्थ्यैः

हे भगवन्तः, आरुणिः अरुणस्यापत्यम् उदालकः वै इमम् आत्मानं
वैश्वानरम् अध्येति स्मरति जानाति । हन्त—वाक्पारभ्ये—तम् अभ्या-
गच्छाम इति ते पुनः सम्पादयाञ्चक्रुः ऐकमत्येन निश्चितवन्तः । एवं
निश्चित्य ते पुनः अभ्याजग्मुः ।

स आरुणिः पुनः तान् दृष्ट्वैव सम्पादयाञ्चकार मन्त्रितवान्—इमे
महाशालाः महाश्रोत्रियाः संप्रच्यन्ति, तेभ्यः आत्मानं सर्व्वं प्रश्रोत्तर-
समप्रविषयज्ञम् इव न प्रतिपत्स्ये न स्वीकरिष्यामि । हन्त, अहम्
अन्यम् उपदेष्टारम् अनुशासनि वक्ष्यामि इति ।

तान् समागतान् पुनः स उवाच—हे भगवन्तः, कैकेयः कैकेयस्य
अपत्यम् अश्वपतिः वै सम्प्रति इमम् आत्मानं वैश्वानरम् अध्येति ।
हन्त, तम् अभ्यागच्छाम इति । इत्युक्त्वा तम् अश्वपतिं ते अभ्याजग्मुः ।

तेभ्यः पुनः प्राप्तेभ्यः आगतैभ्यः स अश्वपतिः पृथक् पृथक् अर्हाणि
अर्हणानि कारयाञ्चकार भृत्यैः पुरोहितैश्च । स पुनः प्रातः सञ्जिहानः

न मद्यपी नानाहिताग्निर्नाविद्वान्न खैरी खैरिणी कुतो
यच्च्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा ऋत्विजे
धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि वसन्तु भगवन्त
इति ।

ते होचुर्येन हैवार्थेन पुरुषश्चरेत् तं हैव वदेदात्मान-
मेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्ये षि तमेव नो ब्रूहीति ।

तान् होवाच प्रातर्वा प्रतिवक्ताऽस्मीति ते ह समित्-
पाणयः पूर्व्वाल्ले प्रतिचक्रमिरे तान् हानुपनीयैवैतदु-
वाच । १—७ ।

शब्दां परित्यजन् उवाच परिग्रहादीषसंसूचनाय—मी मम जनपदे न
स्तेनः परस्वापहर्त्ता, न कदर्थः अदाता, न मद्यपः, न अनाहिताग्निः,
न अविहान, न खैरी परदारिषु गन्ता कुतः खैरिणी दुष्टाचारिणी
स्यात् । हे भगवन्तः, अहं वै यच्च्यमाणः यन्नं चिकीर्षुः अस्मि एकै-
कस्मै ऋत्विजे यावत् धनं दास्यामि भगवद्भ्यः तावत् धनं दास्यामि ।
भगवन्तः वसन्तु इति ।

ते पुनः जसुः—येन एव अर्थेन प्रयोजनेन पुरुषः चरेत् गच्छेत्,
तं पुनः एव अर्थं वदेत् । न वयं धनार्थिनः किन्तर्हि वैश्वानरज्ञाना-
र्थिनः, सुतराम्—आत्मानम् एव इमं वैश्वानरं सम्प्रति अध्ये षि सत्यक्
जानासि, तम् एव नः अस्मभ्यं ब्रूहि ।

तान् पुनः अश्वपतिः उवाच—प्रातः वः युष्मभ्यं प्रतिवक्तास्मि
प्रतिवाक्त्वं दातास्मि । ते पुनः समित्पाणयः अपरेद्युः पूर्व्वाल्ले प्रति-
चक्रमिरे गतवन्तः । तान् पुनः असत्यग्भावेन वैश्वानरोपासनशीलत्वात्
अनुपनीय एव उपनयनमकृत्वैव एतम् वैश्वानरविज्ञानम् उवाच ।

श्रीपमन्यव, कं त्वमात्मानमुपास्ते इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ।

अत्सन्नं पश्यसि प्रियमत्सन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्धा ते व्यपतिष्यदन्मां नागमिष्य इति । १—२ ।

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्यं कं त्वमात्मानमुपास्ते इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते ।

हे श्रीपमन्यव, कम् आत्मानं त्वम् उपास्ते इति । हे भगवः भगवन् राजन्, दिवं द्युलोकम् एव आत्मानं पुनः इति श्रीपमन्यव उवाच । एष वै अयं सुतेजाः शोभनतेजाः इति प्रसिद्धः वैश्वानरः आत्मा, तम् आत्मानं त्वम् उपास्ते । तस्मात् तव कुले सुतम् अभिषुतं सोमरूपं लताद्रव्यं प्रसुतं प्रकर्षेण सुतम्, आसुतञ्च यज्ञीयदिनगणेषु दृश्यते ।

अतएव त्वम् अन्नम् अत्सि प्रियं पश्यसि । अन्योऽपि य एतम् आत्मानं वैश्वानरम् एवम् उपास्ते, स अन्नम् अत्ति प्रियं पश्यति, अस्य कुले ब्रह्मवर्चसं भवति । एष तु वैश्वानरस्य आत्मनः मूर्धा इति पुनः अश्वपतिरुवाच—यत् यदि माम् न आगमिष्यः, मूर्धा ते व्यपतिष्यत् इति । असमये समग्रबुद्धोपासनादिति भावः । १।२ ।

अथ स पुनः सत्ययज्ञं पौलुषिम् उवाच—हे प्राचीनयोग्य, कम्

प्रहृष्टोऽश्वतरीरथो दासीनिष्क्रीऽत्स्यन्नं पश्यसि
 प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य
 एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुष्टे तदात्मन इति
 होवाचान्योऽभविष्योयन्मां नागमिष्य इति । १—२ ।

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भास्त्रवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमा-
 त्मानमुपास्ते इति वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष
 वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वां
 पृथग्बलय आयन्ति पृथग्यथैषाण्योऽनुयन्ति ।

आत्मानं त्वम् उपास्ते इति । हे भगवः भगवन् राजन्, आदित्यम्
 एव इति स पुनः उवाच । एष वै अयं विश्वरूपः विविधरूपः आत्मा
 वैश्वानरः तम् आत्मानं त्वम् उपास्ते । तस्मात् तव कुले बहु विविधं
 विश्वरूपम् इदामुद्वार्यमुपकरणं दृश्यते ।

त्वामनु प्रहृष्टः अश्वतरीरथः दासीनिष्कः दासीभिर्युक्तः हारः
 पत्सि अन्नम् पश्यसि प्रियम् । अन्योऽपि यः एतम् आत्मानं वैश्वान-
 नरम् एवम् उपास्ते, स अन्नम् अस्ति प्रियं पश्यति, अस्य कुले ब्रह्मवर्चसं
 भवति । एतत् तु आत्मानः अक्षुः इति पुनः उवाच अश्वपतिः, यत्
 यदि मां न आगमिष्यः अन्धः अभविष्यः इति—असमये समग्रबुद्धोपा-
 सनादिति भावः । १।२ ।

अथ इन्द्रद्युम्नं भास्त्रवेयं स उवाच—हे वैयाघ्रपद्य, कम् आत्मानं
 त्वम् उपास्ते इति । हे भगवः भगवन् राजन्, वायुम् एव इति स
 उवाच । एष वै अयं पृथग्वर्त्मा पृथक् नाना वर्त्मानि यस्य वायोः स
 इव पृथग्वर्त्मा विविधमार्गसञ्चरणशीलः आत्मा वैश्वानरः, तम् आत्मानं
 त्वम् उपास्ते । तस्मात् त्वां पृथग्बलयः नानाविधवस्त्राद्यादयः आयन्ति
 आगच्छन्ति, पृथग्यथैषाण्यः अपि त्वाम् अनुयन्ति ।

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमस्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य
ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त उदक्रमिष्यद्यन्मां
नागमिष्य इति । १।२ ।

अथ होवाच जनः शार्कराख्यं कं त्वमात्मानमुपासस्व
इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै बहुल आत्मा
वैश्वानरोऽयं त्वमात्मानमुपासस्व तस्मात्त्वं बहुलोऽसि
प्रजया च धनेन च ।

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमस्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य
ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
सन्देहस्त्वेष आत्मन इति होवाच सन्देहस्ते व्यशीर्यद्यन्मां
नागमिष्य इति । १—२ ।

अतएव अन्नम् अत्सि प्रियं पश्यसि त्वम् । अन्योऽपि य एतम्
आत्मानं वैश्वानरम् एवम् उपास्ते, स अन्नम् अत्ति प्रियं पश्यति—
अस्य कुले ब्रह्मवर्चसं भवति । एष तु आत्मनः प्राणः इति पुनः
अश्वपतिः उवाच—यत् यदि मां न आगमिष्यः ते तव प्राणः उदक्रमि-
ष्यत् इति । असमये समग्रबुद्धोपासनादिति भावः । १।२ ।

अथ जनः पुनः स उवाच—हे शार्कराख्य, कम् आत्मानं त्वम्
उपास्ते इति । हे भगवः भगवन् राजन्, आकाशम् एव इति पुनः
स उवाच । एष वै अयं बहुलः सर्वगतत्वात् आत्मा वैश्वानरः ।
तम् आत्मानं त्वम् उपास्ते, तस्मात् त्वं प्रजया च धनेन च बहुलः
असि ।

अतएव त्वम् अन्नम् अत्सि, प्रियं पश्यसि । अन्योऽपि यः एतम्
आत्मानं वैश्वानरम् एवम् उपास्ते स अन्नम् अत्ति प्रियं पश्यति अस्य

अथ होवाच बुडिलमाश्रितराशिं वैयाघ्रपद्य कं
त्वमात्मानमुपासुस इत्यपएव भगवो राजन्निति होवाचैष
वै रथिरात्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मानमुपासुसे तस्मात्त्व
रथिमान् पुष्टिमानसि ।

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्तान्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य
ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते वस्ति-
स्त्वेष आत्मन इति होवाच वस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां
नागमिष्य इति । १।२ ।

कुले ब्रह्मवर्चसं भवति । एष तु आत्मनः सन्देहः मध्यमशरीरम् इति
पुनः स उवाच ; ते तव सन्देहः—उपचयसामान्यत्वात् दिहतेर्देहस्य
सन्देहस्य चीत्पत्तेरुपसर्गस्य सार्थकत्वे सन्देहस्य संग्रयार्थत्वात्
अत्र पुनर्निरर्थकत्वेन—शरीरं अशीर्यत् शीर्षः अभविष्यत्, यत्
यदि मां न आगमिष्यः इति । असमये समग्रबुद्धीपोसनादिति
भावः । १।२ ।

अथ पुनः बुडिलम् आश्रितराशिं स उवाच—हे वैयाघ्रपद्य, त्वम्
आत्मानं त्वम् उपास्ते इति । हे भगवः भगवन् राजन्, अपि एव
इति स पुनः उवाच । एष वै अयं रथिः धनस्वरूपः आत्मा वैश्वानरः
तम् आत्मानं त्वम् उपास्ते । तस्मात् त्वं रथिमान् धनवान् पुष्टिमान्
असि ।

अतएव त्वम् अन्नम् अत्सि प्रियं पश्यसि । अन्योऽपि यः एतम्
आत्मानं वैश्वानरम् एवम् उपास्ते स अन्नम् अत्सि प्रियं पश्यति,
अस्य कुले ब्रह्मवर्चसं भवति । एष तु आत्मनः वस्तिः इति पुन-
रुवाच अश्रपतिः, यत् यदि मां न आगमिष्यः, ते तव वस्तिः
व्यभेत्स्यत् मित्रोऽभविष्यत् इति । असमये समग्रबुद्धीपोसनादिति
भावः । १।२ ।

अथ होवाचौहालकमारुणिं गौतमं कं त्वमात्मान-
मुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै
प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं
प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशुभिश्च ।

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य
ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच पादौ ते व्यञ्जास्येतां
यन्मां नागमिष्य इति । १।२ ।

तान् होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वान-
नरं विद्वांसोऽन्नमत्य यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमान-
मात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु
सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमत्ति ।

अथ पुनः स उवाच उहालकम् आरुणिम्—हे गौतम, कम्
आत्मानं त्वम् उपास्ते इति । हे भगवः भगवन् राजन्, पृथिवीम्
एव स पुनः उवाच । एष वै अयं प्रतिष्ठा वैश्वानरपादरूपः आत्मा
वैश्वानरः । तम् आत्मानं त्वम् उपास्ते । तस्मात् त्वं प्रजया च
पशुभिः च प्रतिष्ठितः असि ।

अतएव त्वम् अन्नम् अत्सि प्रियं पश्यसि । अन्योऽपि यः एतम्
आत्मानं वैश्वानरम् एवम् उपास्ते स अन्नम् अत्ति प्रियं पश्यति,
अस्य कुले ब्रह्मवर्चसं भवति । एतौ तु आत्मनः पादौ इति उवाच
अश्नपतिः । यत् यदि मां न आगमिष्यः ते तव पादौ व्यञ्जास्येतां
विज्ञानौ शिथिलीभूतौ अभविष्येताम् इति । असमये समयदुष्प्रोपा-
सनादिति भावः ।

तान् पुनः स उवाच—एते यूयं वै खलु इमम् आत्मानं वैश्वानरम्

तस्य च वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतीजा-
श्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वत्समात्मा सन्देही बहुलो वस्ति-
रेव रयिः पृथिवीव पादौ उरएव वेदित्सीमानि वर्हिर्हृदयं
गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्य्यपचन आस्यमाहवनीयः । ११२ ।

तद्यज्ञं प्रथममागच्छेत्तद्वीमीयत् स यां प्रथमा-
माहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति प्राण-
सृष्यति ।

प्राणे तृष्यति चक्षुस्तृष्यति चक्षुषि तृष्यत्यादित्यस्तृष्य-
त्यादित्ये तृष्यति द्यौस्तृष्यति दिवि तृष्यत्यां यत्किञ्च
द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तृष्यति तस्यानुद्विंशं तृष्यति
प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवच्चंसेनेति । ११२ ।

एकमपि पृथगिव विहांसः जानन्तः अन्नम् अत्थ । यः तु पुनः एवम्
वैश्वानरं प्रादेशमाचन्—प्रादेशैः शुभ्रैर्वादिभिः पादास्तैः मीयते
प्रायते इति प्रादेशमाचः तद्रूपम्—अभिविमानं—अहम् अहमिति
आभिसुख्येन विमीयते प्रायते इति अभिविमानः तम्—आत्मानं
वैश्वानरम् उपास्ते, स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषु आत्मसु
अन्नम् अत्ति ।

तस्य च वा एतस्यात्मन इति पूर्व्यं व्याख्यातम् (२११२) । ११२ ।

यत् यज्मात् उरःस्थसमेव स्वच्छिन्नं सोमान्येवास्तीर्णकुशा हृन्मनो-
सुखान्येव गार्हपत्यान्वाहार्य्यपचनाहवनीयान्नयः, तत् तस्मात् यत्
भक्तम् अन्नं भोजनकाले प्रथमम् आगच्छेत् तत् हीमोयं हीतव्यम् ।
स भोक्ता यां प्रथमाम् आहुतिम् अवदानप्रमाणमन्नम् स्वमुखे जुहुयात्,
तां “प्राणाय स्वाहा” इति जुहुयात् । तथा प्राणः तृष्यति ।

प्राणे तृष्यति इति चक्षुः तृष्यति, चक्षुषि तृष्यति इति आदित्यः

अथ यां द्वितीयां जुहुयात् तां जुहुयाद्वानाय
स्वाहेति व्यानस्तृप्यति ।

व्याने तृपाति श्रीचं तृपाति श्रीत्रे तृपाति चन्द्रमा-
स्तृपाति चन्द्रमसि तृपाति दिशस्तृप्यन्ति दिक्षु तृपान्तीषु
यत्किञ्च दिशश्च चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति तत्तृपाति तस्यानु-
तृप्तिं तृपाति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्ष-
सेनेति । १।२ ।

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहे-
त्यपानस्तृपाति ।

अपाने तृपाति वाक्तृपाति वाचि तृपान्त्यामग्निस्तृ-

दृप्यति, आदित्ये दृप्यति सति द्यौः दृप्यति, दिवि दृप्यन्त्यां सत्यां द्यौः
च आदित्यः च यत्किञ्च अधितिष्ठतः तत् दृप्यति, तस्य दृप्तिम् अनु
भोक्ता प्रजया पशुभिः अन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्षसेन दृप्यति इति । १।२।

अथ यां द्वितीयाम् आहुतिं जुहुयात् तां “व्यानाय स्वाहा” इति
जुहुयात् । तथा व्यानः दृप्यति ।

व्याने दृप्यति सति श्रीचं दृप्यति, श्रीत्रे दृप्यति सति चन्द्रमाः
दृप्यति, चन्द्रमसि दृप्यति सति दिशः दृप्यन्ति, दिक्षुः दृप्यन्तीषु
सतीषु दिशः च चन्द्रमाः च यत्किञ्च अधितिष्ठन्ति तत् दृप्यति,
तस्य दृप्तिम् अनु भोक्ता प्रजया पशुभिः अन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्षसेन
दृप्यति इति । १।२ ।

अथ यां तृतीयाम् आहुतिं जुहुयात् ताम् अपानाय स्वाहा”
इति जुहुयात् । तथा अपानः दृप्यति ।

अपाने तृपाति सति वाक् तृपाति, वाचि तृपान्त्यां सत्यां अग्निः
तृपाति, अग्नी तृपाति सति पृथिवी तृप्यति, पृथिव्यां तृपान्त्यां सत्यां

प्रात्यङ्गौ तृप्राति पृथिवी तृप्राति पृथिव्यां तृप्रात्यां यत्
किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत् तृप्राति तस्यानु-
तृप्तिं तृप्राति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्चसे-
नेति । १।२ ।

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात् तां जुहुयात् समानाय
स्वाहेति समानस्तृप्राति ।

समाने तृप्राति मनस्तृप्राति मनसि तृप्राति पर्जन्य-
स्तृप्राति पर्जन्ये तृप्राति विद्युत्तृप्राति विद्युति तृप्रात्यां
यत् किञ्च विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्राति तस्या-
नुतृप्तिं तृप्राति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्चसे-
नेति । १।२ ।

अथ यां पञ्चमीं जुहुयात् तां जुहुयादुदानाय स्वाहे-
त्युदानस्तृप्राति ।

पृथिवी च अग्निः च यत्किञ्च अधितिष्ठतः तत् तृप्राति तस्य तृप्तिम्
अनु भोक्ता प्रजया पशुभिः अन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेन तृप्राति
इति । १।२ ।

अथ यां चतुर्थीम् आहुतिं जुहुयात् तां “समानाय स्वाहा” इति
जुहुयात् । तथा समानः तृप्राति ।

समाने तृप्राति सति मनः तृप्राति, मनसि तृप्राति सति पर्जन्यः
तृप्राति, पर्जन्ये तृप्राति सति विद्युत् तृप्राति, विद्युति तृप्रात्यां सत्यां
विद्युत् च पर्जन्यः च यत्किञ्च अधितिष्ठतः तत् तृप्राति, तस्य तृप्तिम्
अनु भोक्ता प्रजया पशुभिः अन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेन तृप्राति । १।२ ।

अथ यां पञ्चमीम् आहुतिं जुहुयात् ताम् “उदानाय स्वाहा”
इति जुहुयात् । तथा उदानः तृप्राति ।

उदाने तृपति वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यत्याकाशस्तृप्य-
त्याकाशे तृपति यत् किञ्च वायुस्याकाशस्याधितिष्ठतस्तत्
तृपति तस्यानुत्तिं तृपति प्रजया पशुभिरन्नादेन
तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति । १।२ ।

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य
भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत् स्यात् ।

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भवति ।

तद्यथोक्तातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयैतैव ७ हास्य सर्व्यं
पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ।

उदाने तृपति सति वायुः तृपति, वायौ तृपति सति आकाशः
तृपति, आकाशे तृपति सति वायुः च आकाशः च यत्किञ्च अधि-
तिष्ठतः तत् तृपति, तस्य तृप्तिम् अनु भोक्ता प्रजया पशुभिः अन्नाद्येन
तेजसा ब्रह्मवर्चसेन तृपति इति ।

स यः इदं दैश्वानरदर्शनम् अविद्वान् सन् अग्निहोत्रं जुहोति
अङ्गारान् आहुतियोग्यान् अपोह्य परिहाय भस्मनि यथा जुहुयात्
तादृक् तत्तुल्यं तस्य तत् अग्निहोत्रं स्यात् । प्रसिद्धान्निहोत्रनिन्द्या
दैश्वानरविदोऽग्निहोत्रं स्तूयते ।

श्रेष्ठत्वमस्य फलेन प्रतिपादयति—अथ यः एतत् दैश्वानराग्नि-
होत्रम् एवं विद्वान् अग्निहोत्रं साम्पादिकं जुहोति तस्य सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषु आत्मसु हुतं भवति ।

न केवलमिदमेव फलं किन्तर्हि—तद्यथा इषिकातूलम् अग्नौ
प्रोतं प्रक्षिप्तं प्रदूयते प्रदह्येत, एवं पुनः अस्य सर्व्यं पाप्मानः प्रदूयन्ते
दह्यन्ते, य एतत् एवं विद्वान् अग्निहोत्रं जुहोति ।

तस्माद् वैवन्विद्यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छे दा-
त्मनि हेवास्य तद्दैश्वानरे हुतः स्यादिति तदेषश्लोकः ।

यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते ।

एवः सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते इत्यग्निहोत्र-
मुपासत इति । १—५ । छा, ५।७।११—२४ ।

२६ । उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः । सूर्यश्चक्षु-
र्वाचः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सरश्चात्मा अश्वस्य
मेध्यस्य । द्यौः पृष्ठमन्तरीक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यम् ।
दिशः पार्श्वे अवान्तरदिशः पशवः ऋतवोऽङ्गानि मासा-
श्चाहमासाश्च पर्व्याण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्रान्यस्थीनि

तस्मात् पुनः एवंवित् यद्यपि चण्डालाय उच्छिष्टार्नहाय उच्छिष्टं
प्रयच्छेत् दद्यात् अस्य पुनरेष आत्मनि वैश्वानरे तत् उच्छिष्टं हुतं
स्यात् इति । तत् तस्मिन्नर्थे एष श्लोकः ।

यथा इहलोके क्षुधिताः बुभुक्षिताः बालाः मातरं पर्युपासते—
कदा नो मातात्नं प्रदास्यतीति, एवं हि सर्वाणि भूतानि अग्न्यादीनि
अग्निहोत्रं वैश्वानरविदः भोजनम् उपासते—कदा त्वसौ भोक्षते इति ।
जगत् सर्वं विहङ्गोजने तृप्तं भवतीत्यर्थः । हिरुक्त्तरध्यायसमा-
ख्यार्थः । १—४ ।

२६ । अश्वमेधविज्ञानेऽश्वस्य प्राधान्यात् तद्विषयकमेव दर्शनसु-
च्यते । मेध्यस्य यज्ञीयस्य अश्वस्य उषा वै शिरः, सूर्यः चक्षुः, वातः प्राणः,
व्यात्तं विवृतं मुखं वैश्वानरः अग्निः, संवत्सरः आत्मा । अश्वस्य मेध्यस्येति
पुनर्वचनं सर्वत्रानुषङ्गार्थम् । द्यौः पृष्ठम्, अन्तरिक्षम् उदरं, पृथिवी
पाजस्यं—पादासनस्थानमित्यर्थः—दिशः पार्श्वे, अवान्तरदिशः आम्बे-
याद्याः पशवः पार्श्वस्थीनि, ऋतवः अङ्गानि, मासाः च अहमासाः च
पर्व्याणि सम्वयः, अहोरात्राणि प्रतिष्ठाः पादाः, नक्षत्राणि अस्थीनि,

नभो मांसानि । ज्वध्मं सिकताः सिन्धवो गुदा
यक्तञ्च क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि
उद्यन्नु पूर्वाह्निं निम्नोचन् जघनाह्निं यद्विजृम्भते तद्विद्यो
तते यद्विधूनते तत् स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागे-
वास्य वाक् ।

अह्वां अश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायत तस्य पूर्व्वे
समुद्रे योनी-रात्रिरेनम्यञ्चान्महिमान्वजायत तस्यापरे
समुद्रे योनिरेतौ वा अश्वं महिमानावभितः सम्बभूवतुः ।
हयो भूत्वा देवानवहत् वाजी गन्धर्व्वानर्व्वामुरानश्वो
मनुष्यान् समुद्रएवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ।

वृह, ३।१।१।२ ।

नभः मांसानि । सिकताः ज्वध्मम् उदरस्यमर्द्धजोर्धमशयम्, सिन्धवः
नद्यः गुदाः—गुद क्रीडायां कुञ्चनाकुञ्चनाभ्यां क्रीडनस्वाभाव्यात्—
नाद्यः, पर्वताः यक्तञ्च कालजं कुचेर्दक्षिणपार्श्वस्थम्, क्लमानः च—
बहुवचनं दक्षिणादिविभागापेक्षं—क्लम पुष्फुसः च, ओषधयश्च वन-
स्पतयः च लोमानि, उद्यन् आदित्यः शामध्याह्नात् पूर्वाह्निः अश्वस्य
नाभिः ऊर्ध्वम्, मध्याह्नात् निम्नोचन् अस्तंयन् आदित्यः जघनाह्निः नाभिः
अधः, यत् विजृम्भते गात्राणि विनामयति विक्षिपति तत् विद्योतते
—जृम्भणं विद्योतनमिति यावत् । यत् विधूनते गात्राणि कम्पयति
तत् स्तनयति—गात्रधूननं गर्जनमिति यावत् । यत् मेहति मूत्रं
करोति तत् वर्षति—मूत्रकरणं वर्षणमिति यावत् । वाक् एव अस्य
अश्वस्य वाक् हेपितम् ।

अश्वं पुरस्तात् महिमा—हवनीयद्रव्याधारः सीवर्णः—वे अहः
दिनम् अन्वजायत अभवत्, तस्य आधारस्य योनिः स्थितिस्थानं पूर्व्वे
समुद्रे—विभक्तित्वत्ययेन—पूर्व्वेः समुद्रः, एनम् अश्वं पश्चात् महिमा

३० । तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयोविच्चात् प्रेयोऽन्य-
स्मात् सर्व्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा । स योऽन्यमात्मनः
प्रियं ब्रूवाणं ब्रूयात् प्रियं रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव
स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रिय-
मुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति । वृ, ३।४।८ ।

—हवनीयद्रव्याधारः राजतः—रात्रिः अन्वजायत अभवत्, तस्य आधा-
रस्य योनिः स्थितिस्थानं अपरे समुद्रे—विभक्तिव्यत्ययेन—अपरः
पश्चिमः समुद्रः । एतौ सौवर्णरजतहवनीयद्रव्याधारी उभयतः
—संज्ञपनात् पूर्व्वं पश्चाच्च स्थापितौ—महिमानौ संबभूवुः अश्वस्य
महत्त्वज्ञापकत्वात् । अश्वो हि हयः भूत्वा देवान् अवहत्, वाजी
भूत्वा गन्धर्व्वान् अवहत्, अर्वा भूत्वा असुरान् अवहत् । स यः एव
अस्य बन्धुः बन्धनगद्गुः, समुद्रः एव अस्य योनिः कारणम् उपत्तिं
प्रति । समुद्रः परमात्मेति भाष्यकारः, समुत्पद्य भूतानि इति अस्मि-
न्निति व्युत्पत्त्येति टीकाकृत् ।

३० । प्रियत्वं परमात्मानोऽन्तरतमत्वादतस्तस्योपासनयोः कृतार्थ-
तेत्याह तदेतदिति । तत् एतत् आत्मतत्त्वं पुत्रात् प्रेयः प्रियतरं,
वितात् प्रेयः प्रियतरम्, अन्यस्मात् सर्व्वस्मात् प्रेयः प्रियतरम् ।
कथम् ? यत् यस्मात् अयम् आत्मा आत्मतत्त्वं अन्तरतरं सन्निकृष्टम्
प्राणादिभ्यः सर्व्वेभ्यः—सन्निकृष्टत्वं हि प्रियत्वे हेतुः । स यः कश्चित्
साधकः अन्धं पुत्रादिकं प्रियं ब्रूवाणं जनं ब्रूयात् कथयेत् प्रियं तं
रोत्स्यति प्राणसंरोधं विनाशं यास्यति इति ईश्वरः वक्तुं समर्थः ।
कथम् ? तदैव स्यात् प्राणसंरोधम् एव यायात् । एवं सति किं कर्त्त-
व्यम् ? आत्मानं परमात्मानम् एव प्रियम् उपासीत । स यः कश्चित्
साधकः आत्मानं परमात्मानम् एव प्रियम् उपास्ते, न पुनः अस्य
साधकस्य प्रियं प्रमायुकं मरणशीलं भवति ।

३१ । यत् सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत् पिता । एकमस्य साधारणं हे देवानभाजयत् । त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्येकं प्रायच्छत् । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न । कस्मात् तानि न क्षीयन्ते ऽद्यमानानि सर्व्वदा । यो वै तामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । स देवानपि गच्छति स जर्ज्जमुपजीवतीति श्लोकाः ।

यत् सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत् पितेति । मेधया हि तपसा ऽजनयत् पितैकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत् साधारणमन्नं यदिदमद्यते । स य एतदु-

३१ । कार्यकारणात्मकमिदं सर्व्वं जगत् भोक्तृभोग्यरूपमुपास्तिविषयत्वोपस्थाप्यते यदिति । पिता प्रजापतिः मेधया प्रज्ञया विज्ञानेन तपसा कर्मणा क्रियाशक्त्या च सप्त अन्नानि यत् अजनयत्, तत् प्रकाशयिष्याम इति वाक्यशेषः । अस्य सप्तधा विभक्तस्य अन्नस्य एकं साधारणं सर्व्वप्राणिसाधारणम्, हे अन्ने देवान् स अभाजयत्, त्रीणि मनोवाक्प्राणरूपाणि (७।११) अन्नानि आत्मने अकुरुत, एकम् अन्नं पशुभ्यः प्रायच्छत् । यत् च प्राणिति यत् च न प्राणिति सर्व्वं तत् तस्मिन् पशुन्ने प्रतिष्ठितम् । कस्मात् तानि अन्नानि सर्व्वदा अद्यमानानि न क्षीयन्ते ? यो वै ताम् अक्षितिम् अक्षयकारणं वेद स प्रतीकेन सुखेन अन्नम् अत्ति, स जर्ज्जम् अमृतं उपजीवति, स देवान् अपि गच्छति—कायमनोवाक्चेष्टया प्रज्ञानेन च भोक्तृतयानित्यकालस्थितेरन्नानामप्यक्षयत्वमिति प्रशस्योत्तरम् । इति श्लोकाः ।

एषां श्लोकानां व्याख्यानं स्वयं ब्राह्मणं विदधाति पादशो ष्टहीत्वा यदिति ।

“यत् सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत् पिता” इति ।

पाप्मी न स पाप्मनो व्यावर्त्तते मिश्रः ७ छेतवै । देवान-
भाजयदिति हुतञ्च प्रहुतञ्च तद्देवेभ्यो जुहति च प्रजु-
ह्वत्यथो आहुर्दशपौर्णमासाविति । तस्मान्नेष्टियाजुकः
स्यात् पशुभ्य एकं प्रायश्चदिति तत् पयः । पयोश्चेवाग्रे
मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात् कुमारं जातं घृतं
वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्नानं वानुधापयन्त्यथ वत्सं जात-

‘नेधया हि तपसा’—हि प्रसिद्धे—“जाया मे स्यात्” (८।१६) इत्या-
दिना प्रसिद्धोऽर्थोऽत्र प्रकाशित इति भाष्यकारः ।

“एकस्य साधारणम्”

यत् इदम् अद्यते प्राणिभिः तत् इदम् अस्य सप्तधा विभक्तस्य अन्नस्य
साधारणम् अन्नम् । स यः एतत् साधारणम् अन्नम् उपास्ते भजते
आत्मार्यम्, न स पाप्मनः पापात् व्यावर्त्तते । कथम् ? हि यस्मात्
एतत् साधारणम् अन्नं मिश्रम्—सर्वेषां स्वम् ; अतएवान्येभ्योऽविभज्य
स्वयं भोजने श्रुतिस्मृतिषु निन्दा श्रूयते ।

“हे देवानभाजयत्” इति ।

के हे हुतं च प्रहुतं च—हुतम् अग्नौ हवनम्, प्रहुतं हुत्वा बलिः अथ
भूतयश्चार्यम् । तत् अन्नं देवेभ्यः जुहति, प्रजुहति ततो बलिं हरति
च । अथ अपरे आहुः—हे अग्ने दशपौर्णमासी इति । दशपौर्णमास-
योरन्नत्वेऽपि साधारणेनैवैकाग्र्येण मनुष्याश्च पशवश्च यस्मात् जीवन्ति—
तस्मात् न इष्टियाजुकः स्यात् केवलं कामनयैव यजनशीलो न स्यात्—
साक्षात्सम्बन्धेन हवनं प्रहरणञ्च कर्त्तव्यमिति भावः, अन्यथा यज्ञ-
शिष्टाश्रित्वं न सम्भवेत् ।

“पशुभ्य एकं प्रायश्चत्” इति ।

क्लिं तत् । तत् पयः । कथं पय एवास्त्वं तत्कारणमाह—मनुष्याः च
पशवः च अग्ने पयः हि एव उपजीवन्ति । तस्मात् जातं कुमारं
मनुष्यतनयम् अग्ने घृतं प्रतिलेहयन्ति, स्नानं वा अनुधापयन्ति । अथ

माहुरदृष्ट्याद इति तस्मिन् सर्व्वं प्रतिष्ठितम् । यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि होदृष्टं सर्व्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न । तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वान्त् स सर्व्वं ह्यि देवेभ्यो ऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्व्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते । यो वै तामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्वैतन्न कुर्यात् क्षीयते ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतस्य देवानपि गच्छति स ऊर्ज्जमुपजीवतीति प्रशंसा ।
 वृह, ३।५।१।२ ।

पशुपदे—जातं वत्सम् आहुः जनाः—अदृष्ट्यादः इति नाद्यापि दृष्टम् अक्षिति अतिबालः इति ।

“तस्मिन् सर्व्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न” इति—

यत् च प्राणिति यत् च न प्राणिति तत् सर्व्वं पयसि रससामान्यात् पशुपदे प्रतिष्ठितम् । यत् ब्राह्मणान्तरेण इदम् आहुः—संवत्सरं पयसा जुह्वत् पुनः मृत्युम् अपजयति इति । न तत् तथा विद्यात् । कथम् ? यत् अहः एव जुहोति तत् अहः पुनः मृत्युम् अपजयति इति एवं विद्वान् सर्व्वं—सर्व्वात्मा—भवति । हि यस्मात् देवेभ्यः सर्व्वेभ्यः स अन्नाद्यं प्रयच्छति, एवं हि सर्व्वदेवमयो भवति सः ।

“कस्मात् तानि न क्षीयन्ते अद्यमानानि सर्व्वदा” इति—

पुरुषः वै अक्षितिः तन्नामा । स हि इदम् अन्नं सप्तविधं पुनः पुनः जनयते । एतत् पुनः श्लोकपादव्याख्यया प्रतिपादयति—

“यो वै तामक्षितिं वेद” इति ।

३२ । स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकल-
स्तस्य रात्रय एव पञ्चदशकला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स
रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्याः रात्रि
मेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः
प्रातर्जायते तस्मादेताः रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छि-
न्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचिच्यै ।

पुरुषः वे अक्षितिः । स हि इदम् अन्नं सप्तविधं धिया धिया तत्-
कालभाविन्या पञ्चया कर्मभिः च—मनःकायचेष्टितैः—जनयते उत्पा-
दयति, यत् यदि वा एतत् अन्नं न कुर्यात्, क्षीयते पुनः तत् ।

“सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन” इति ।

प्रतीकं सुखं प्रतीकेन सुखेन इति एतत् अन्नभोजनं भवति—भोक्तैव
भवति न भोजनमिति भावः ।

“स देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवति”

इति प्रशंसा—नापूर्वार्थ इति भाष्यकारः, “देवभावं प्राप्नोति पिवति
चामृतम्” इति श्रीमद्भास्करानन्दः । विषयविषयिसम्बन्धपरमिदं
ब्राह्मणमित्याधुनिकाः ।

३२ । पांक्तस्य कर्मणः फलानि सप्तानानि । मनःप्राणदेहवित्ते-
न्द्रियैः पञ्चभिः पांक्तत्वं (८।१३) सिद्धयति । तत्र मनोवाक्प्राणरूपा-
ख्यन्नान्यात्मनेऽकुरुत (७।११) इत्युक्तं वित्तकर्मणो नोक्ते तै उच्येते स
एष इति । स एष संवत्सरः अन्नात्मा प्रजापतिः षोडशकलः षोडश-
कलाः अवयवाः यस्य सः । तस्य संवत्सरस्य रात्रयः अहोरात्राणि—
तिथय इत्यर्थः—पञ्चदशकलाः । अस्य षोडशी कला ध्रुवा नित्या एव ।
स रात्रिभिः तिथिभिः एव आपूर्यते च शुक्ले पक्षे, अपर्णीयते च कृष्णे-
पक्षे । अमावास्यां रात्रिम् अमावस्यायां रात्री एतया षोडश्या ध्रुवया
कलया स इदं सर्वं प्राणभृत् प्राणिजातम् अनुप्रविश्य ततः प्रातः
जायते द्वितीयया कलया संयुक्तः । तस्मात् एतां रात्रिम् एतस्यां रात्री

यो वै संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स
योऽयमेवंवित् पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदशकला आत्मैवास्य
षोडशी कला स वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च ह्वीयते तदेत-
न्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्तं तस्माद्यद्यपि सर्व्वज्यानिं
जीयत आत्मना चेज्जीवति प्रधिनागादित्येवाहुः ।

वृ, ३।५।१४।१५ ।

३३ । अथातो व्रतमीमांसा प्रजापतिर्ह कर्माणि
सृष्टी तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पृङ्गन्त वदिष्याम्यहमिति
वाग्दध्रे ईक्षाम्यहमिति चतुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्र-

अमावस्यायां ककलासस्य वधाहस्य अपि प्राणस्यतः प्राणं न विच्छिन्द्यात्
कुतोऽन्यस्य । कथम् ? एतस्याः देवतायाः सोमस्य अपचित्यै पूजाहं
भवतीयमहिंसा ।

यः वै स परोक्षः संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः, अयम् एव स
अपरोक्षः । योऽयम् एवंवित् पुरुषः अस्य वित्तम् एव पञ्चदश कलाः,
आत्मा देहः कर्मकारणम् एव अस्य षोडशी कला ध्रुवस्थानीया । स
पुरुषः वित्तेन एव आपूर्यते च अपह्वीयते च । यदयं योऽयम् आत्मा
देहः, तदेतत् नभ्यं—नाभिः चक्रपिण्डिका तत्स्थानीयम् ; वित्तं
प्रधिः नेमिः । तस्मात् यद्यपि सर्व्वज्यानिं सर्व्वस्वहानिर्यथा स्वात्
तथा जीयते ह्वीयते, आत्मना देहेन चेत् जीवति प्रधिना ह्वीनः नाभिः
इव भगात् तादृगवस्वाम् आपत् इति एव आहुः जनाश्च ।

३३ । वाङ्मनःप्राणोपासनेन गतिमुक्त्वा (११।२३) तेषु कश्चिद्दि-
शेषोऽप्यस्ति न वेति विचार्य्यते अथात इति । अथ अतः अतोऽनन्तरम्
एतस्य उपासनस्य मीमांसा उपासनकर्मविचारणा—एषां प्राणानां
कस्य कर्म व्रतत्वेन धारयितव्यमिति मीमांसा प्रवर्त्तते । प्रजापतिः
किल कर्माणि—कर्मार्यानि हितानि करणानि वागादीनि—सृष्टी

मेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म्म तानि मृत्युः अमोभूत्वो-
पयेमे तान्याप्नोत्तान्याप्नुा मृत्युरवारुन्धत् तस्माच्छास्यत्येव
वाक् आस्यति चक्षुः आस्यति श्रोत्रमथेममेव नाप्नोद्योऽयं
मध्यमः प्राणस्तानि ज्ञातुं दध्नरे । अयं वै नः श्रेष्ठो यः
सञ्चरन्श्चासञ्चरन्श्च न व्यथते न रिष्यति हन्तास्यैव
सर्व्वं रूपमसामेति त एतस्यैव सर्व्वं रूपमभवत्स्तस्मादेत
एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते
यस्मिन् कुले भवति य एवंवेद य उ ह्येवंविदा स्पृहन्ते-
ऽनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मम् ।

सृष्टवान् । सृष्टानि तानि अन्योन्येन अस्यर्द्धन्त स्पृहां चक्रुः । अहं वदि-
ष्यामि इति वाग् दध्ने धृतवती निर्व्वन्धं कृतवती, अहम् ईक्षामि ईक्षे
पश्यामि—भविष्यत् सामीप्ये वर्त्तमाना—इति चक्षुः, अहं श्रोष्यामि
इति श्रोत्रम् । एवम् अन्यानि कर्माणि करणानि यथाकर्म्म स्वस्व-
कर्मानुसारेण स्पृहां चक्रुः । मृत्युः अमः अमरूपी भूत्वा तानि उपयेमे
सञ्जग्राह, तानि आप्नोत् व्याप्तवान्, आप्ता तानि अवारुन्धत् अवारु-
वान् । तस्मात् कारणात् वाक् आस्यति एव, चक्षुः आस्यति, श्रोत्रं
आस्यति । अथ योऽयं मध्यमः प्राणः इमम् एव मृत्युः न आप्नोत् ।
तानि करणानि तं ज्ञातुं दध्नरे धृतवन्ति मनश्चक्रुः । अयं वै नः
अस्माकं मध्ये श्रेष्ठः यः सञ्चरन् यः असञ्चरन् च न व्यथते, न रिष्यति
क्षीयते । हन्त—वाक्कारभ्ये—इदानीं सर्व्वं वयम् अस्यैव प्राणस्य
रूपम् अमाम् प्रतिपद्येमहि इति निश्चित्य ते सर्व्वं एतस्य एव प्राणस्य
रूपम् अभवन् । यस्मात् ते प्राणात्मताम् आप्तुवन् तस्मात् एते चक्षुरा-
दयः प्राणा इति एतेन प्राणेन आख्यायन्ते । यः एवं वेद इन्द्रियाणां
प्राणात्मतां जानाति, तेन ह वाव तेन एव विदुषा तत् कुलम् आचक्षते
प्रथितं भवति । यः उ ह यः पुनः एवंविदा विदुषा स्पृहन्ते प्रतिपक्षी

अथाधिदैवतम् । ज्वलिष्यामिवाहमित्यग्निर्दध्ने तप्-
स्यामाहमित्यादित्योभास्यामाहमिति चन्द्रमा एवमन्या
देवता यथादैवतं स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राणएव-
मेतासां देवतानां वायुर्होचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः
सैयाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः ।

अथैष श्लोको भवति यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च
गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति तन्देवाश्च-
क्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ श्व इति यद्वा एतेऽमुर्ह्यधि-
यन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्
प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युरापुवदिति यद्वा
चरेत् समापिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलो-
कतां जयति ।

वृ, ३।५।२१—२३ ।

भवति, स पुनः अनुशुष्य शीषं गत्वा अन्ततः अन्ते म्रियते । इति
अध्यात्मम् ।

अथ अधिदैवतम् । अहं ज्वलिष्यामि इति अग्निः दध्ने धृतवान्,
अहं तप्स्यामि इति आदित्यः, अहं भास्यामि इति चन्द्रमाः, एवम्
अन्याः देवताः यथादैवतं स्वस्वदेवत्वानुसारेण स्पर्धां चक्रुः, एषां
प्राणानां यथा मध्यमः प्राणः, एवम् एतासां देवतानां वायुः । कथम् ?
अन्याः देवताः होचन्ति अस्तं यन्ति न वायुः होचति । यद्वायुः
योऽसौ वायुः सा एषा देवता अनस्तमिता ।

अथ एतदर्थप्रकाशकः एष श्लोकः भवति—“यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं
यत्र च गच्छति” इति—प्राणात् वा एष सूर्यः उदेति प्राणे अस्तम्
एति । “तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ श्वः” इति—प्राणात्

३४ । अथ हैनं कहीलः कौपीतकेयः पप्रच्छ याज्ञ-
वल्कीति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा
सर्वान्तरत्नं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः ।
कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकं
उदयः प्राणे अस्तगमनम् इत्येवं धर्मं देवाः चक्रिरे कृतवन्तः । 'स
उवाच स उ श्वः'—यद्वा यस्मात् पुनः असुर्हि असुभिन् काले एते
वागादयः अग्न्यादयश्च तत् एव प्राणव्रतं वायुव्रतं च अथ अपि अग्नि-
यन्त कुर्वन्ति अनुवर्त्तन्ते, श्वः च । यस्मात् स्वापकाले प्राणम् एव चक्षु-
रादयः यन्ति गच्छन्ति प्रबोधकाले प्राणादेव पुनराविर्भवन्ति, वायुमेव
अग्न्यादयः प्रविशन्ति पुनराविर्भावकाले वायोरेव प्रादुर्भवन्ति, तस्मात्
एकम् एव व्रतं चरेत् । किन्तु ? प्रास्यात् च प्राणव्यापारं कुर्यात्
च, अपान्यात् च अपानव्यापारं च कुर्यात् । कथम् ? मा मां
पाप्मा मृत्युः आप्रयात् इति नेत् भयवशात्—“नेच्छेद्ः परिभये” ।
यदि पुनः चरेत् व्रतं तदा समापिपयिषेत् समापयितुमिच्छेत्—
प्राणादिपरिहारार्थम् ; ऐहिकजीवनस्य चिरजीविताकाङ्क्षाया अक्ष-
त्यात् । किं व्रतफलम् ? तेन उ पुनः व्रतेन एतस्यै देवतायै तस्याः
प्राणदेवतायाः सायुज्यं सयुग्भावम् एकात्मत्वं सलोकतां समानलोक-
ताम् एकस्थानत्वं जयति प्राप्नोति ।

३४ । सर्वविधेषुभावर्जनमेव ब्रह्मणि स्थितरूपाय इति तदेव
वक्ति अथिति । अथ अनन्तरम् एनम् जनकसभागतं याज्ञवल्क्यं
कौपीतकेयः कुपीतकस्यापत्यम् कहीलः पप्रच्छ पृष्टवान् । हे याज्ञ-
वल्क्य इति सम्बोध्य पुनः स उवाच—यत् एव ब्रह्म साक्षात् अव्यव-
हितम् अपरोक्षात् परोक्षाभावात् अगौणमिति यावत्, यः सर्वान्-
न्तरः आत्मा तं मे व्याचक्ष्व इति । उषस्त्राप्रभोत्तरानुरूपम् (५।१२)
एवाह—एष ते तव आत्मा सर्वान्तरः । आत्मशब्दस्य संशयास्यद-
त्वात् कहीलः पुनराह—हे याज्ञवल्क्य, कतमः सर्वान्तरः । याज्ञ-

मोहं जरां मृत्युमत्येति । एतं वै तमात्मानं विदित्वा
 ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च
 व्युत्थाय अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति याञ्छेव पुत्रैषणा सा
 वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव
 भवतः । तस्मान्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्व्विद्य बाल्येन
 तिष्ठासेत् । बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्व्विद्याथ मुनिरमौ-
 नञ्च मौनञ्च निर्व्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन
 स्यात्तेनेदृश एवातीऽन्यदार्त्तं ततोह कश्चोलः कौषीतकेय
 उपरराम । ४, ५।५।१ ।

वल्क्यग्राह—अशनायापिपासे ह्युत्तृणो शोकं मोहं जराम् अत्येति
 अतिक्रम्य वर्त्तते । एवं वै तम् आत्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाः
 च—पुत्रं प्रति एषणा इच्छा दारसंग्रहः तस्मात्—वित्तैषणायाः
 गवादिसंग्रहात् ; लोकैषणायाः—देवलोकादिप्रास्यभिलाषात् व्युत्थाय
 वैपरीत्येन उत्थानं कृत्वा अथ भिक्षाचर्यं भिक्षार्थं चरणं यत् तत् चरन्ति
 आचरन्ति । पुत्रेण च वित्तेन च लोकप्राप्तिर्भवति, अतः उच्यते—
 या हि एव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा । लोको हि सम्पत्तेनाधिक्रियते,
 अत उच्यते या हि वित्तैषणा सा लोकैषणा । एवमेषणानामेकत्वेऽपि
 पुत्रवित्ताभ्यां लोकः साध्य इति तद्भेदं स्वीकृत्य उच्यते—उभे हि एते
 एषणे भवतः । यस्मात् एषणापरिहारेण भिक्षाचर्यं चरणमेवाचारः,
 तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं वेदान्ततात्पर्यावधारणं निर्व्विद्य निःशेषेण
 विदित्वा “बुधो बालकवत् स्त्रीङ्ङेत्” इति न्यायात् बाल्येन अप्रौढित्वादि-
 बालभावेन तिष्ठासेत् स्यातुम् इच्छेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्व्विद्य
 निःशेषेण विदित्वा मुनिः मननशीलः भवति । अमौनम्—आत्मज्ञाना-
 विष्करणं पाण्डित्यं, मौनम्—आत्मज्ञानानाविष्करणं बाल्यं तदुभयं
 निर्व्विद्य निःशेषेण विदित्वा अथ ब्राह्मणः ब्रह्मविद् भवति । स

३५ । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञान-
मयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदये आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य
वशी सर्वस्थेशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा
भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् । एष सर्वेश्वर एष
भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोका-
नामसम्भेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति
यत्नेन दानेन तपसाऽनाशकनैतमेव विदित्वा मुनि-
र्भवति । एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ।
एतद् ब्रह्म वै तत् पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं
ब्राह्मणः केन स्यात् ? येन उपायेन स्यात् तेन ईदृशः एतन्नक्षणा-
क्रान्तः बालभावापन्नः—‘तिष्ठासेत्’ इति उक्तिबलात्—(३।४।५०)—
एवस्यात् । अतः ब्राह्मण्यात् अन्यत् एषणारूपम् आर्त्तं दुःखकारणम् ।
ततः कहूलः कौपीतकेयः उपरराम प्रश्नान्तरात् निवृत्तोऽभवत्
प्रतिबुद्धः ।

३५ । यदुक्तं तदेव विशेषीकृत्या द्रढयति स वा एष इति । य
अयं विज्ञानमयः सन् प्राणेषु, यः एष अन्तर्हृदये आकाशः सन् तस्मिन्
आकाशे शेते तिष्ठति, स एष महान् अजः, सर्वस्य वशी वशी स्थाप-
यिता, सर्वस्य ईशानः ईशिता, सर्वस्य अधिपतिः अधिष्ठाय पाल-
यिता, न स साधुना सुखदानरूपविहितकर्मणा भूयान् महत्तरः, न
एव न च असाधुना दुःखदानरूपविहितकर्मणा कनीयान् अत्यतरः ।
कथम् ? एष सर्वेश्वरः सर्वेषां नियन्ता कर्मानुयायिसुखदुःखविधानेन,
एष भूताधिपतिः भूतानां सुखदुःखविधानेन पालयिता अन्यथा तेषा-
मुच्छेद एव स्यात्, एष भूतपालः भूतानां पोषयिता एषां लोकानाम्
असम्भेदाय अभङ्गाय एष विधरणः सेतुः भेदनिवारणः । तम् एतं परमा-
त्मानं वेदानुवचनेन नित्यस्वाध्यायेन ब्राह्मणाः विविदिषन्ति वेदितुम्

प्रजया करिष्यामः । येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति
 ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च
 व्युत्थाय भिक्षाचर्य्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तै-
 षणा या वित्तैषणा सा लोकैषणाभे ह्येते एषणे एव
 भवतः । स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यते
 ऽशीर्य्यी न हि शीर्य्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न
 व्यथते न रिष्यत्येतमु हैवैते न तरत इति । अतः पाप-
 मकरवसित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे उ हैवैष एते
 तरति नैनं कृताकृते तपतः ।

इच्छन्ति । न केवलं स्वाध्यायेन किन्तुर्हि यज्ञेन, दानेन, अनाशकेन
 धातुद्वेषस्यानुत्पादकेन तपसा एतं परमात्मानं विदित्वा मुनिः मनन-
 शीलः भवति । एवं परमात्मानम् एव लोकम् स्वधाम इच्छन्तः प्रत्रा-
 जिनः प्रत्रजन्ति । एतत् एतस्मात् कारणात्—ह वै किल—पूर्वं
 विद्वांसः—येषां नः अस्माकम् अयम् आत्मा अयं लोकः ते वयं प्रजया
 किं करिष्यामः इति प्रजां न कामयन्ते स्म । ते किल पुत्रैषणायाः इत्या-
 दिकायाः च व्युत्थाय भिक्षाचर्य्यं चरन्ति स्म । या हि एव पुत्रैषणा सा
 वित्तैषणा, या हि वित्तैषणा सा लोकैषणा, उभे हि एते एषणे भवतः ।
 स एष इत्यारभ्य न रिष्यतीत्यन्तं पूर्वं व्याख्यातम् (३।२३[१४८८]) ।
 एतं—नेति नेतीत्यादिना निर्द्धारितात्मविदम्—एते पापकल्याणे न
 तरतः न प्राप्नुतः इति, अतः अस्माद्धेतोः पापम् अकरवम्—आत्मवित्त-
 लाभात् पूर्वम्—इति अतः अस्मात् हेतोः, कल्याणं शुभं पुण्यम्
 अकरवम्—आत्मवित्तलाभात् पूर्वम्—इति उभे उ पुनः एते पाप-
 कल्याणे एष आत्मवित् तरति तज्जनितहर्षविषादी जहाति अभिमाना-
 भावात्, न एनं कृताकृते कृतञ्च अकृतञ्च—आत्मवित्तलाभात् पूर्वम्—
 तपतः सन्नापं जनयतः—सम्प्रति । “न लिप्यते कर्षणा पापकेन”

तदेतदृचाभ्युक्तमेव नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयान् तस्यैव स्यात् पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति । तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिष्ठः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति सर्व्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्व्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्व्वं पाप्मानं तपति, विपापो विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हीवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि माञ्चापि सह दास्यायेति ।

इत्यनेनात्मविच्छलाभादनन्तरं पापलेपाभावस्योक्तत्वात् भूतवर्त्तमाना-
प्रयोगाच्च लभ्यत एषोऽर्थः ।

तदेतत् ब्राह्मणेनोक्तम् ऋचा मन्त्रेण अभ्युक्तम् प्रकाशितम् । ब्राह्म-
णस्य तत्त्वविदः एष नित्यः स्थायी महिमा । कथम् ? एतोऽसौ
कर्मणा न वर्द्धते न कनीयान् भवति—बालवदभिमानविरहितत्वात् ।
तस्य महिम्नः एव पदवित् स्वरूपवेत्ता भवति । तं महिम्नं
विदित्वा पापकेन परात्मना विच्छेदसाधकेन कर्मणा न लिप्यते इति ।
तस्मात् कारणात् पापकर्मणा लेपो न भवेदिति हेतोः एवंवित्
शान्तः—वाङ्मेन्द्रियव्यापारतः उपशान्तः, दान्तः—अन्तःकरणदृष्ट्यातः
निवृत्तः, उपरतः—सर्व्वेषणाविनिर्मुक्तः, तितिष्ठः—इन्द्रसहिष्णुः,
समाहितः—एकाग्रचित्तः आत्मनि एव आत्मानं परात्मानं पश्यति,
सर्व्वं—व्यापित्वेन निखिलात्मभूतम्—आत्मानं परात्मानं पश्यति ।
स य एवं पश्यति तम् एनं न पाप्मा तरति न आप्नोति, स एष सर्व्वं
पाप्मानं तरति अतिक्रामति, एनं पाप्मा न तपति न दहति, सर्व्वं
पाप्मानं स एष तपति दहति । एवं विपापः पापविसुक्तः, विरजः
विगतकामः, विचिकित्सः द्विन्द्वसंग्रहः ब्राह्मणो भवति । “येन

स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानो विन्दते
वसु य एवं वेद ।

स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो
ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ।

ट, ६।४।२२—२५ ।

३६ । चयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्म-
चर्य्यमूर्ध्नि देवा मनुष्या असुरा उपित्वा ब्रह्मचर्य्यं देवा ऊचु-
र्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हेतदक्षरमुवाच द इति

ख्यात्तेनेदृश एव' इत्येतदत्राप्यनुवर्त्तते—गार्हस्थ्यान्नं वनात् प्र-
जनम्, गार्हस्थ्यस्वीकारेण परिव्रजनात् स्वरूपे स्थित्यन्तरं गार्हस्थ्यं
शुके तथा दर्शनादुपायस्यानैकात्मिकत्वम् । हे रुम्नाट्, एष ब्रह्मलोकः
ब्रह्मैव लोकः ब्रह्मणि स्थितिः इति याज्ञवल्क्य उवाच । स जनक
आह—सोऽहं जनकः भगवते विदेहान् मम राज्यं ददामि, तेन
राज्येन सह मां च अपि दास्याय दासकर्मणे ददामि इति ।

स वा एष महान् अजः आत्मा अन्नादः अन्नानां भूतमात्राणाम्
अन्ता संहर्त्ता, वसुदानः वसूनां धनानां दाता । यः एवं एवंगुण-
सम्पन्नं तम् आत्मानं वेद स वसु धनादि विन्दते लभते ।

स वा एष महान् सर्वान्तर्भावकः अजरः अमरः अमृतः अभयः
आत्मा ब्रह्म अभयं भयशून्यम् एव । हि यस्मात् ब्रह्म अभयं,
तस्मात् यः एवं—ब्रह्म अभयम् इति—वेद वेत्ति स ब्रह्म भवति
तद्गुणो भयशून्यः भवति—'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति श्रौतन्यायात् ।

३६ । दमादि साधनचयमुच्यते चया इति । देवाः मनुष्याः
असुराः चयः त्रिसंख्यकाः प्राजापत्याः प्रजापतेरपत्यानि प्रजापतौ
पितरि शिष्यत्वेन ब्रह्मचर्य्यम् ऊचुः उपितवन्तः । ब्रह्मचर्य्यम् उपित्वा
देवाः ऊचुः उक्तवन्तः—भवान् नः अस्मभ्यं ब्रवीतु कथयतु अनुशासन-

व्यञ्जासिष्टाऽ इति व्यञ्जासिष्टेति होचुर्दाम्यतेति न
आत्येत्योमिति होवाच व्यञ्जासिष्टेति ।

अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो
हैतदक्षरमुवाच दद्वति व्यञ्जासिष्टाऽ इति व्यञ्जासिष्टेति
होचुर्दत्तेति न आत्येत्योमिति होवाच व्यञ्जासिष्टेति ।

अथ हैनमसुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो
हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यञ्जासिष्टाऽ इति व्यञ्जासि-
ष्टेति होचुर्दयध्वमिति न आत्येत्योमिति होवाच वाञ्जा-
सिष्टेति, तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयिन्नुर्ददद
इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्तयः शिचेद्दमं दानं
दयामिति । १—३ ।

मिति शेषः । तेभ्यः देवेभ्यः—दः इति अक्षरम् उवाच । उक्त्वा तान्
प्रपच्छ पिता—व्यञ्जासिष्ट—किं इति । ते ऊचुः—व्यञ्जासिष्टः इति ।
किं विज्ञातवन्त इति पृष्टास्ते ऊचुः—दाम्यत दान्ताः भवत इति नः
अस्मान् आत्य कथयसि इति । ओम् इति पुनः प्रजापतिः उवाच—
व्यञ्जासिष्ट इति ।

अथ अनन्तरम् एनं प्रजापतिं मनुष्याः ऊचुः—ब्रवीतु नः भवान्
इति । स तेभ्यः पुनः दः इति एतत् एव अक्षरम् उवाच । उक्त्वा
प्रपच्छ—व्यञ्जासिष्ट इति । ते ऊचुः—व्यञ्जासिष्ट इति । दत्त
दाननिरता भवत इति नः आत्य । स पुनरुवाच—ओमिति व्यञ्जा-
सिष्ट इति ।

अथ अनन्तरम् एनं प्रजापतिम् असुराः ऊचुः—ब्रवीतु नः भवान्
इति । स तेभ्यः पुनः दः इति एतत् एव अक्षरम् उवाच । उक्त्वा
प्रपच्छ—व्यञ्जासिष्ट इति । ते पुनः ऊचुः—व्यञ्जासिष्ट इति दयध्वं
दयां कुरुत इति नः आत्य । स पुनः ओमिति उवाच—व्यञ्जासिष्ट

एष प्रजापतिर्यद्दृश्यमेतद्ब्रह्मैतत् सर्व्वं तदेतत्त्व्यक्षरं हृदयमिति ह इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्वान्ये च य एवं वेद द इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्वान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद । १ ।

तद्वैतदेतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमांस्त्रिकान् जित इन्वन्सावसद्य एवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यं ह्येव ब्रह्म । १ ।

इति । तत् तस्मात् एतत् एतस्मात् एव कारणात् स्तनयिषुः भेषगर्जितं ददद इति दाम्यत दत्त दयध्वम् इति एषा देवीवाक् अनुवदति । तत् तस्मात् दमं दानं दयाम् इति एतत् त्रयं शिचेत् कर्त्तव्यत्वेन गृह्णीयात्—दमेन जितेन्द्रियत्वं दानेन निर्लीभत्वं दयया पुनरहिंसत्वं सिद्धयति । देवमानवदानवसुलभदान्तत्वलोभित्वहिंस्रत्वसाधारणामां जनानां त्रयमेवैकत्र साधनीयम् । १—३ ।

यत् हृदयं स एष प्रजापतिः, एतत् ब्रह्म, एतत् सर्व्वम् । तत् तस्मात् सर्वात्मकत्वात् हृदयमिति एतत् त्रक्षरम् । ह इत्येकम् अक्षरं यः एवं सर्वात्मकं वेद अस्मै तद्विदे स्वयं ज्ञातयः अन्ये च अभिहरन्ति बलिमिति शेषः । द इति एकम् अक्षरम्, यः एवं सर्वात्मकं वेद अस्मै स्वाः च अन्ये च ददति । यम्—इन्-धातोः यम् इत्येतद्रूपम्—इत्येकम् अक्षरं यः एवं सर्वात्मकं वेद स स्वर्गं लोकम् एति । १ ।

तत् हृदयं वा एव सत्यम्—“प्राणा वै सत्यम्” (३।५०पृ)—प्राणः, न तु सच्च त्वच्च पञ्चाक्षरापत्त्या । एतत् सत्यम् एव तत् हृदयम् आस बभूव । स यः एतत् महत् यज्यं पूज्यं प्रथमजं प्रथमोत्पन्नं सत्यं—“सत्यस्य सत्यं” इति—ब्रह्म वेद इमान् लोकान् जयति, हि यस्मात्

आप एवेदमग्रआमुस्ता आपः सत्यमसृजन्त सत्यं
ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवाः स्ते देवाः सत्यमेवो-
पासते तदेतत् त्यक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्ये-
कमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतो-
ऽनृतं तदेतदन्तमुभयतः सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव
भवति नैनं विहासमन्तं हिनस्ति ।

तद्यत् तत् सत्यमसौ स आदित्यो यएष एतस्मिन्
मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तावितावन्यो-
न्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरिषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः प्राणै-
सत्यम् एव ब्रह्म । तस्मात् जितः इन्द्र-एव असौ असत् तेन साधकेन
यः सत्यं ब्रह्मेति एवं महत् यत् प्रथमजं वेद । १ ।

इदं जगत् अग्रे सृष्ट्यादौ आपः एव आस्तुः—“अन्धो मरीचिः”
(दा०) इति—सृष्ट्वाप्याकारिण, ताः आपः सत्यं प्राणम्—तस्मात्
तत् प्रथमजम्—असृजन्त ; सत्यं—प्राणः—ब्रह्म व्याकृतं जगत्,
ब्रह्म प्रजापतिं विराजं, प्रजापतिः देवान् असृजत । ते देवाः सत्यम्
एव व्याप्तजगति प्रकाशमानं देवम् एव उपासते, तत् एतत् सत्यम्
इति त्र्यक्षरम् । स इत्येकम् अक्षरं, ति—इकारानुबन्धः स्वरूपादप्रच्य-
वमानः—इति एकम् अक्षरम्, यम् इति एकम् अक्षरम्, प्रथमोत्तमे
अक्षरे सकारयकारी सत्यम्, मध्यतः तकारः अनृतं सत्यरूपम् अभाव-
रूपम् । तत् एतत् अनृतम् उभयतः सत्येन परिगृहीतम् । तत्
सत्यभूयं सत्यत्राहृण्यन् एव भवति । एनं सत्यप्राण्यभिज्ञं विहासम्
अनृतं कदाचित् प्रमादोत्थं न हिनस्ति ।

तत् प्रसिद्धं यत्, तत् सत्यम् ; स असौ सत्यम् आदित्यः । एत-
स्मिन् आदिपमण्डले यः एष पुरुषः, यः च अयं दक्षिणे अक्षन्
अक्षिणि पुरुषः, तौ एतौ अन्योन्यस्मिन् एतरेतरस्मिन्—आदित्यः

रयममुष्मिन् स यदोत्क्रामिष्यन् भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलं
पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ।

य एष एतस्मिन् मण्डलपुरुषस्तस्य भूरिति शिर
एकं शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे
एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे
तस्योपनिषदहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं
वेद ।

योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकं
चाक्षुषे पुरुषे चाक्षुषः पुरुषः आदित्ये प्रतिष्ठितौ । कथं प्रतिष्ठितौ ?
एष आदित्यः रश्मिभिः अस्मिन् चाक्षुषे पुरुषे प्रतिष्ठितः अयं चाक्षुषः
पुरुषः प्राणैः अमुष्मिन् आदित्ये प्रतिष्ठितः । स पुरुषः विज्ञानमयः
यदा उत्क्रामिष्यन् भवति उत्क्रान्तुमुद्यतो भवति, तदा एतत् मण्डलं
शुद्धं किरणजालवर्जितं चन्द्रमण्डलमिव पश्यति । एनं पुरुषं प्रति
रश्मयः न आयन्ति न आगच्छन्ति, तदृष्टिरोधं न कुर्वन्तीतिभावः ।

एतस्मिन् मण्डले यः एष पुरुषः सत्यनामा, तस्य भूः इति
व्याहृतिः शिरः, शिरः एकम्, अतः एतत् भूरिति एकम् अक्षरम् ;
भुवः इति व्याहृतिः तस्य बाहू, द्वे बाहू अतः एते द्वे अक्षरे ; स्वर
इति व्याहृतिः प्रतिष्ठा पदद्वयं, द्वे प्रतिष्ठे, अतः द्वे एते अक्षरे । तस्य
सत्यपुरुषस्य अहः इति उपनिषत् गूढतत्त्वम् । तत् तत्त्वं विवृणोति
—पाप्मानं हन्ति इति अहः । यः एवं वेद स च पाप्मानं जहाति ।
यद्यपि नञयोगात् जहातेः कनि कालं न जहातीति व्युत्पत्त्या अहन्
इति पदं सिद्धति तथाप्यत्र हन्तेर्जहातेश्च निरर्थकेनाङ्गमेन रहस्यो-
द्घाटनाय व्युत्पादयति तत् श्रुतिः ।

यः अयं दक्षिणे अक्षन् अक्षिणि पुरुषः तस्य भूरिति शिर इत्यादि
पूर्वेषु ।

शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे
स्वरिति प्रतिष्ठा प्रतिष्ठे द्वे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदह-
रिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ।

१—४ । वृह, ७।२—५ ।

३७ । मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये
यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधि-
पतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च । १ ।

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युद्विद्यत्वेनं पाप्मनो य
एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्ब्रह्मेव ब्रह्म । १ ।

वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो
वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्या द्वौ स्तनौ देवा
उपजीवन्ति स्वाहाकारञ्च वषट्कारञ्च हन्तकारञ्च मनुष्याः
स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनोवत्सः । १ ।

३७ । मनश्चाद्युपाधित्वेनोपासनं मन इति । अयं पुरुषः मनो-
मयः भाः सत्यः भा एव सत्यं स्वरूपं यस्य । यथा व्रीहिः वा
यवो वा तत्परिमाणः तस्मिन् अन्तर्हृदये स एष सर्वस्य ईशानः स्वामी
सर्वस्य अधिपतिः अधिष्ठाय पालयिता, यत् इदं किञ्च तत् इदं
सर्वं प्रशास्ति ।

विद्युदिति । विद्युत् ब्रह्म इति आहुः । कथम् ? विदानात्
खण्डनात् तमोराशेरपाकरणात् विद्युत् । यः एवं वेद, स एनम्
आत्मानं प्रति पाप्मनः पापानि विद्यति खण्डयति । विद्युत् ब्रह्म
इति ज्ञानात् कथमेवं भवति ? हि यस्मात् ब्रह्म विद्युत् खण्डयिता ।

वाचमिति । वाचं धेनुं—धेनुरिव धेनुः—उपासीत । तस्याः
वाचो धेन्वाः चत्वारः स्तनाः—स्वाहाकारः, वषट्कारः, हन्तकारः,

अयमग्निर्वैश्वानरो षोऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं
पच्यते यद्विदमद्यते तस्यैष दोषो भवति यमेतत्कर्णा-
वपिधाय शृणोति, स यदोत्क्रामिष्यन् भवति नैनं दोषं
शृणोति । १ । वृ, ७।६—६ ।

३८ । एतद्वै परमं तपो यद्ग्राहितस्तप्यते परमं
हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतम-
रण्यं हरन्ति परमं हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै
परमन्तपो यत् प्रेतमग्नावभ्यादधति परमं हैव लोकं
जयति य एवं वेद । १ ।

स्वधाकारः । तस्याः द्वौ स्तनी देवाः उपजीवन्ति । की तौ ? स्वाहा-
कारं च वषट्कारं च—आभ्यां हि हविर्दीयते देवेभ्यः ; इन्तकारं
च स्तनं मनुष्याः उपजीवन्ति ;—इन्त इति मनुष्येभ्योऽन्नं हि प्रय-
च्छन्ति ; स्वधाकारं स्तनं पितरः उपजीवन्ति—स्वधाकारेण हि
पितृभ्यः स्वधां प्रयच्छन्ति । तस्याः वाचीधन्वाः प्राणः ऋषभः—प्राणो
हि वाक् प्रसूयते, मनः वत्सः—मनसा हि प्रस्राव्यते । ‘मनसा
द्वालोचितविषये वाक् प्रवर्तते तस्मान्मनो वत्सस्थानीयम् ।’

अयमिति । अयम् अग्निः वैश्वानरः, यः अयम् अन्तः पुरुषे, येन
अग्निना इदम् अन्नं पच्यते, यत् इदं पक्कम् अन्नं प्रजाभिः अद्यते
भुज्यते । तस्य जाठराग्नेः एष दोषः भवति, यं दोषम् एतत्कर्णौ
एतौ कर्णौ अपिधाय अङ्गुलिभ्याम् आच्छाद्य शृणोति । स पुरुषः
यदा उत्क्रामिष्यन् भवति उत्क्रान्तुसुद्यतो भवति, तदा एनं दोषं न
शृणोति ।

३८ । उपासनान्तराणि वक्तुमुपक्रमते एतदिति । व्याहितः
व्याधिस्रस्तः सन् यत् क्षप्यते, एतत् वै परमं तपः । यः एवं—व्याधि-
जनितसन्ताप एव तप इति—वेद, स पुनः परमम् एव लोकं जयति ।

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते प्राणात् प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नादेते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतस्तन्न स्माह प्राटदः पितरं किंस्विदेवैव विदुषे साधु कुर्यां किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति स ह स्माह पाणिना मा प्राटद कस्त्वेनयोरिकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति तस्माउ हैतदुवाच वीत्यन्नं वै वि अन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि रमिति प्राणो वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते सर्वाणि ह वा अस्मिन् भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद । १ ।

प्रेतं मृतं यम् अरख्यं हन्ति तत्र नयन्ति—एतत् वै परमं तपः । यः एव—सत्कारार्थं यामादरख्यनयनरूपं तपः—वेद, स पुनः परमम् एव लोकं जयति । प्रेतं मृतं यम् अग्नी अभ्यादधति, एतत् वै परमंतपः, यः एवम्—अग्निप्रवेशरूपं तपः—वेद, स पुनः परमम् एव लोकं जयति ।

अन्नमिति । एके अन्नं ब्रह्म इति आहुः, तत् न तथा । कथम् ? प्राणात् ऋते प्राणसम्बन्धं विना पूयति वै अन्नम् । प्राणः ब्रह्म इति एके आहुः, तत् न तथा । कथम् ? अन्नात् ऋते अन्नं विना प्राणः वै शुष्यति । एते अन्नप्राणरूपे देवते तु पुनः एकधाभूयं भूत्वा एकत्वमागत्य परमतां परमत्वं ब्रह्मत्वं गच्छतः, तत् तस्मात् ह—एतिह्ये—प्राटदः तन्नामा ऋषिः पितरम् आह स—किंस्वित् एवंविदे—अन्नस्याब्रह्मत्वं प्राणस्याब्रह्मत्वं तयोर्मिलितभावे पुनर्ब्रह्मत्वमिति ज्ञानवते—साधु शोभनं सम्माननां कुर्याम्, किम् एव अस्मै अन्नब्रह्म-विदे प्राणब्रह्मविदे असाधु अशोभनम् असम्माननां कुर्याम् इति । स

उक्थं प्राणो वा उक्थं प्राणो हीदुः सर्वमुत्थापय-
त्युवास्मादुक्थविद्वीरस्त्रिष्टत्युक्थस्य सायुज्यं सलोकतां
जयति य एवं वेद ।

यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि
युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय यजुषः
सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ।

पिता पुनः प्राणिना वारयन् आह स्म—हे प्राहृद, कः तु अनयोः
अन्नप्राणयोः एकधाभूयं भूत्वा एकत्वमागत्य परमतां परमत्वं ब्रह्मत्वं
गच्छति इति हेतोः मा एवं कथाः । तस्मै प्राहृदाय उ ह पुनः एतत्
उवाच पिता—अन्नं वै वि इति उच्यते, हि यस्मात् वि अन्ने विश्वरूप-
भूते अन्ने इमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि ; रम् इति प्राणः वै
उच्यते, हि यस्मात् रम्प्राणे रम्स्वरूपभूते प्राणे इमानि सर्वाणि
भूतानि रमन्ते । यः एवम्—अन्ने विगन्ति प्राणे रमन्ते इति—वेद,
अस्मिन् विदुषि सर्वाणि पुनः भूतानि विगन्ति सर्वाणि भूतानि
रमन्ते । “अन्नप्राणयोर्गुणद्वयविशिष्टयोर्मिलितयोरुपासनमुक्तम्” इति
टीकाकृतम् ।

उक्थमिति । प्राणः वै उक्थम् । कथं प्राणः उक्थम् ? हि
यस्मात् प्राणः इदं सर्वम् उत्थापयति । यः एवं—प्राणो हि उत्थाप-
यिता इति—वेद, अस्मात् उक्थविदः उक्थवित् वीरः पुनः पुनः
उत्तिष्ठति, उक्थस्य सायुज्यं सलोकतां जयति ।

यजुरिति । यजुः वै प्राणः । कथं यजुः प्राण इति ? हि
यस्मात् इमानि सर्वाणि भूतानि प्राणे युज्यन्ते । यः एवं वेद अस्मै
पुनः सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते, श्रैष्ठ्याय भवति स, यजुषः सायुज्यं
सलोकतां जयति ।

साम प्राणो वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि
सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते
साम्नः सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ।

क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रं प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते हैनं
प्राणः क्षणितोः प्रक्षत्रमत्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यं
जयति य एवंवेद । १—४ ।

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा
एकं गायत्र्यै पदमेतद् हैवास्या एतत् स यावदेषु त्रिषु
लोकेषु तावद् जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ।

ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा

सामेति । साम वै प्राणः । कथं साम प्राण इति ? हि यस्मात्
हीमानि भूतानि प्राणे सम्यञ्चि सङ्गच्छन्ते । यः एवंवेद, अस्मै सर्वाणि
भूतानि सम्यञ्चि सङ्गच्छन्ते, श्रैष्ठ्याय श्रेष्ठभावाय कल्पन्ते समर्थन्ते,
साम्नः सायुज्यं सलोकतां जयति ।

क्षत्रमिति । क्षत्रं वै प्राणः । कथं क्षत्रम् ? हि यस्मात् प्राणः
क्षत्रम् इति वै प्रसिद्धम् । कथमेवं प्रसिद्धम् ? एनं देहं प्राणः त्रायते ।
यः एवं वेद, स क्षणितः शस्त्रादिहिंसितः अत्रं—न त्रायतेऽन्येन केन-
चित् इत्यत्रं प्राणशक्ता क्षत्रपूरणदर्शनात्—क्षत्रं प्राणरूपं प्राप्नोति
क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति ।

भूमिरिति । भूमिः, अन्तरिक्षं, द्यौः इति अष्टौ अक्षराणि,
अष्टाक्षरं पुनः गायत्रै ऋन्दोरूपायै एकं पदम् । अस्याः गायत्र्या,
एतत् त्रैलोक्यं पुनः एतत् पदम् । यः अस्याः गायत्र्याः एतत् त्रैलो-
क्यम् पदम् एवं वेद, स एषु त्रिषु लोकेषु यावत् तावत् पुनः जयति ।

ऋच इति । ऋचः यजूंषि सामानि इति अष्टौ अक्षराणि, अष्टा-

एकं गायत्र्यै पदमेतद् हैवास्या एतत् स यावतीयं त्रयी
विद्या तावद् जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ।

प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ७ वा
एकं गायत्र्यै पदमेतद् हैवास्या एतत् स यावदिदं प्राणि
तावद् जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेदाथास्या एतदेव
तुरीयं दर्शतं पदं परो रजा य एष तपति यद्द्वै चतुर्थं
तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति ददृश इव द्वेष परो रजा इति
सर्व्वमु द्वेष रज उपर्य्युपरि तपत्येव ७ हैव श्रिया यशसा
तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ।

क्षरं पुनः गायत्र्यै एकं पदम् । अस्याः गायत्र्याः एतत् त्रयीरूपम्
एतत् पदम् । यः अस्याः एतत् त्रयीरूपं पदम् एव वेद, स यावती
इयं त्रयी विद्या तावत् पुनः जयति ।

प्राणइति । प्राणः अपानः व्यान इति अष्टौ अक्षराणि, अष्टाक्षरं
पुनः गायत्र्यै एकं पदम् । अस्याः एतत् प्राणरूपं पुनः एतत् पदम् ।
यः अस्याः एतत् प्राणत्रयं पदम् एव वेद स यावत् इदं प्राणि प्राणि-
जातं तावत् पुनः जयति । अनन्तरं चतुर्थपदव्याख्या अथेति । अथ
अस्याः चतुर्थं पदम् । तत्र ऋक्—“एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परो
रजा य एष तपति” इति । स्वयमेव श्रुतिः व्याचष्टे—“यद्द्वै चतुर्थं
तत् तुरीयम् ‘दर्शतं पदमिति’ ददृश इव द्वि एष परो रजा इति—
सर्व्वम् उ द्वि एष रजः उपर्य्युपरि तपति ।’ योऽसौ सविता उपर्य्युपरि
स्थितान् सर्व्वान् लोकान् तपति सोऽसौ चतुर्थं पदं दृश्यते इव इति
समुदायार्थः । ‘योगिभिर्दृश्यते इवेति लक्ष्यते न तु मुख्यमीश्वरस्य
दृश्यत्वमतीन्द्रियत्वात्’ इति टीकाकृत् । एवं पुनः स श्रिया यशसा
तपति यः अस्याः एतत् ‘तुरीयं दर्शतं पदं वेद ।

सैषा गायत्रीतस्मिंस्तुरीये दर्शते पदे परो रजसि प्रतिष्ठिता तद्वैतत् सत्ये प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रीषमिति य एव ब्रूयादहमदर्शमिति तस्माएव अहध्याम तद्वैतत् सत्यं बले प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं तत् प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलं सत्यादोजीय इत्येवमेषा गायत्र्यध्यात्मप्रतिष्ठिता सा सैषा गयास्तुत्रे प्राणा वै गयास्तत् प्राणास्तुत्रे तद्यद्गयास्तुत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेवाम् सावित्रीमन्वाहैषैव स यस्या अन्वाह तस्य प्राणा स्वयते ।

सैषेति । त्रैलोक्य त्रैविद्य-प्राणलक्षणा त्रिपदीक्ता गायत्री एतस्मिन् तुरीये दर्शते पदे परो रजसि प्रतिष्ठिता—त्रिपदा गायत्री मूर्त्तामूर्त्तात्मकं जगत् । सा पुनः जगदतिक्रम्य आदित्ये प्रतिष्ठिता ; न पुनरादित्यः सत्यातिरिक्तः तदात्मकत्वात्तस्य, अत आह—तत् वै एतत् चतुर्थं पदं पादत्रयेण सह सत्ये प्रतिष्ठितम् । चक्षुः वै सत्यम् । कथं ? हि यस्मात् चक्षुः सत्यं वै प्रसिद्धम्, तस्मात्—चक्षुषः सत्यं प्रसिद्धं दर्शयति—यत् यदि इदानीम् ‘अहमदर्शम् अहमश्रीषम्’ इति द्वौ विवदमानौ विरुद्धं वदमानौ एयाताम् आगच्छेयातां, यः एव ब्रूयात् ‘अहम् अदर्शम्’ इति तस्मै एव अहध्याम—यतः श्रवणे भ्रान्तिसम्भावनास्ति न तु दर्शने । तत् वै एतत् सत्यं बले प्रतिष्ठितम्, प्राणः वै बलम् । यस्मात् प्राणे तत् बलं प्रतिष्ठितं तस्मात् सत्यात् बलम् ओजीयः ओजस्तरमिति आहुः । एषा गायत्री अध्यात्मप्रतिष्ठिता अध्यात्मे प्राणे प्रतिष्ठिता । सा पुनः एषा गायत्री गयां—‘गायन्तीति गयाः’ वागुपलक्षिता चक्षुरादयः तान्—तत्रे ज्ञातवती । के पुनस्ते गयाः ? प्राणाः चक्षुरादयः वै गयाः । तत्प्राणान् तन्नाम-

ताऽहैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुबेत-
द्वाचमनुब्रूम इति न तथा कुर्याद्गायत्रीमेव सावित्रीमनु-
ब्रूयाद्यदि ह वा अप्येवंविद् बह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव
तद्गायत्र्या एकञ्च न पदं प्रति ।

स य इमाऽस्त्रींल्लोकान् पूर्णान् प्रतिगृह्णीयात्
सोऽस्या एतत् प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या
यस्तावत् प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतद्वितीयं पदमाप्नुया-
दथ यावद्विदं प्राणि यस्तावत् प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या

प्रसिद्धान् प्राणान् तत्रे वातवती । यत् यस्मात् गयान् तत्रे वातवती
तस्मात् गायत्री नाम । याम् एव अस्मूँ गायत्रीं स आचार्यः अन्वाह
मानवकाय, एषा गायत्री एव—सावित्रीगायत्रीरेकत्वम् । स यस्मै
मानवकाय अन्वाह, तस्य मानवकस्य प्राणान् त्रायते नरकादिषु
पतनात् ।

तामिति । तां पुनः एतां सावित्रीम् एके शाखिनः अनुष्टुभम्
अन्वाह । कथम् ? अनुष्टुप् एव वाक् । एतद्वाचं एताम् अनुष्टुब्रूपां
वाचम् अनुब्रूम इति हेतोः । तन्निषेधति—न तथा कुर्यात्, गायत्रीम्
एव सावित्रीम् अनुब्रूयात् । यदि अपि पुनः वै एवंवित् बहु एव
निखिलम् एव प्रतिगृह्णाति—‘गायत्रीपादत्रिलोकादिपरिग्रहं’ करोति
न पुनः गायत्र्याः तत् प्रतिग्रहणं भवति, सुतरां न तस्याः एकञ्च पदं
प्रति—विज्ञानफलं भवतीति शेषः । तथाहि टीकाकृतम्—‘न तेन
प्रतिग्रहजातेन एकस्यापि गायत्रीपदस्य विज्ञानफलं भुक्तं स्यात्’ इति ।

स यः गायत्रीवित् इमान् भूरादीन् त्रिलोकान् पूर्णान् गोऽश्व-
दिभिः प्रतिगृह्णीयात् स अस्याः एतत् प्रथमं पदम् आप्नुयात्—
प्रथमपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यात् ; अथ यावती इयं एषा विद्या
यः तावत् प्रतिगृह्णीयात्, स अस्याः गायत्र्याः एतत् द्वितीयं पदम्

एतत् तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति नैव केन च नाप्यं कुत उ एतावत् प्रतिगृह्णीयात् ।

तस्या उपस्थानं गायत्रास्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदपदसि न हि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परो रजसेऽसावदो मा प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समर्द्धीति वा न हैवास्मै स काम ऋध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ।

आप्नुयात्—द्वितीयपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यात् ; अथ यावत् इदं प्राणि प्राणिजातं यः तावत् प्रतिगृह्णीयात्, स अस्याः गायत्राः एतत् तृतीयं पदम् आप्नुयात्—तृतीयपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यात् । अथ अस्याः 'एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति' इत्युपलक्षितं पदं चतुर्थं न एव केन च देयं, न च केन च आप्यं प्राप्यं, सुतरां कुतः उ पुनः एतावत् प्रतिगृह्णीयात्—नात्र दानं प्रतिगृह्णी वा सम्भवति । 'न तथा कुर्यात्' निषेधस्य कारणमिदमेव । एतेन त्रिपदा गायत्रेण सावित्रीति सिद्धम् ।

तस्याः गायत्राः उपस्थानं नमस्करणम् अनेन मन्त्रेण—हे गायत्रि, त्वम् तैलोक्यपादेन एकपदी असि, त्रयोविद्यारूपेण पादेन द्विपदी असि, प्राणादिना तृतीयपादेन त्रिपदी असि, तुरीयेण पादेन चतुष्पदी असि । चतुर्थं पादस्य सीमप्रतिग्रहासम्भवात् अपत् ज्ञानातीता असि ; सुतरां न हि पद्यसे ज्ञायसे केनापि । ते तत्र दर्शताय तुरीयाय पदाय परोरजसे नमः । असौ तत्प्राप्तिविन्नकरः पाप्मा अदः प्राप्तिविन्नोत्पादनकर्त्तृत्वं मा प्रापत् मा प्राप्नोतु । असौ विद्वान् यं द्विष्यात्—अस्मै अमुकाय कामः अभिलषितं मा समर्द्धिं मा समृद्धिं प्राप्नोतु, यस्मै एवम् उपतिष्ठते, न पुनः एष अस्मै स कामः ऋध्यते । अथवा

एतच्च वै तज्जनकी वेदेहो बुद्धिलमाश्वतराश्विमुवाच
 यन्नु हो तद्गायत्रीविदब्रूया अथ कथं हस्तीभूतो वहसौति
 मुखं चक्षुःस्थः समाण्ण विदांचकारेति होवाच तस्या
 अग्निरेव मुखं यदि ह वा अपि बह्विवाग्नावभ्यादधाति
 सर्वमेव तत् सन्दहत्येव ह वैवैवविद्यद्यपि बह्वि पापं
 कुरुते सर्वमेव तत्संस्माय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः सम्भ-
 वति । १—८ । वृ, ७।११—१४ ।

३६ । स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामित्युदगयन
 आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्गती भूत्वौदुम्बर
 कंसे चमसे वा सर्वौषधं फलानीति संभृत्य परिसमूह्य
 परिलिप्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्य्याऽऽवृताऽऽज्यं स-
 अदः अमुकस्याभिप्रेतं ससृष्टिरूपम् अहम् प्रापम् । मन्त्रपदानामेव
 यथाकामं विकल्पः ।

गायत्रीमुखविधानार्थमुपाख्यानमाह इतिदिति । इ एतिहो । तत्
 तत्र गायत्री विज्ञाने आश्वतराश्विम् अश्वतरस्य अश्वस्य अपत्यं बुद्धि-
 वेदेहः विदेहाधिपतिः जनकः एतत् वै उवाच—यत् यदि-नु वितर्के—
 हे अहो, तद्गायत्रीवित् प्रसिद्धगायत्रीविज्ञानज्ञः ब्रूयाः, अथ कथं हस्ती-
 भूतः सन् वहसि मां—प्रतिग्रहाकाङ्क्षया नीचतां स्वीकरोषि । बुद्धिल
 उवाच—हे सम्राट्, अस्याः गायत्र्याः मुखं न विदांचकार इति—
 ततो न विज्ञानफलं लब्धवानस्मीतिभावः । राजाह—तस्याः गायत्र्याः
 अग्निः एव मुखम् । यदि अपि हि वै बहु इव इन्धनम् अग्नी अभ्या-
 दधाति सर्वम् एव तत् सन्दहति, एवं पुनरेव एवंवित् यद्यपि बहु इव
 पापं कुरुते सर्वम् एव तत् संस्माय संभक्षयित्वा शुद्धः पूतः अजरः
 अमरः संभवति ।

३६ । वित्तोपार्जनेन महत्त्वलाभायानुष्ठानम् । स य इति ।

स्क्रुत्य पुंसा नक्षत्रेण मन्ये संनीय जुहोति यावन्तो देवा-
स्त्वधि जातवेदस्तिर्यञ्चोन्नन्ति पुरुषस्य कामान् तेभ्योऽहं
भागधियं जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु
स्वाहा । या तिरश्ची निपद्यतेऽहं विधरणी इति तां
त्वा घृतस्य धारया यजे सः राधनीमहः स्वाहा ।

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सः-
स्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
मन्ये सःस्रवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मन्ये सःस्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मन्ये सःस्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहाऽऽयत-
नाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सःस्रवमवनयति मनमे
स्वाहा प्रजापत्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सःस्रवमवनयति
भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सःस्रवमवनयति ।

अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सःस्रवमवनयति यो-
माय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये सःस्रवमवनयति भूः स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मन्ये सःस्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
व्याख्यातमिदमष्टमस्य तृतीयं ब्राह्मणं थीमता भास्करानन्दस्वामिनैव
संक्षेपेण—

“यो महच्चमिच्छेत्स उत्तरायणे शुक्लपक्षे शुभेऽङ्गि पयोव्रतमाचरेत् ।
तच्च द्वादशहं पयोभक्षणरूपम् । ततस्त्रयोदशेऽङ्गि शुभे उदुम्बरस्य
कंभे चमसे वा पात्रे दधिमधुघृतं दत्त्वा व्रीह्याद्या वक्ष्यमाणा दश निय-
मेनान्याश्च यथाशक्तिसम्भवं ग्राम्यारण्यौषधीः फलानि च समाहृत्य पि-
ष्टोपमिच्य तत्रैव पात्रेऽथ कृतयोरीदुम्बर्योर्मन्यन्त्योरेकया संमथ्य गृह्णीक्त-
रीत्या भूमंस्कारमन्युपसमाधानं परिस्तरणं स्थालीपाकविधिनाज्य-

मन्ये स॒स्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये स॒स्रव-
मवनयति भूर्भूवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये स॒स्रवमव-
नयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये स॒स्रवमवनयति
क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये स॒स्रवमवनयति भूताय
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये स॒स्रवमवनयति भविष्यते स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मन्ये स॒स्रवमवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ
हुत्वा मन्ये स॒स्रवमवनयति सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
मन्ये स॒स्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्ये
स॒स्रवमवनयति ।

अथैनमभिसृष्टति भमदसि ज्वलदसि पूर्णमसि
प्रस्रब्धमस्येकसभमसि हिंक्वतमसि हिंक्रियमाणमस्युद्गीथ
मस्युद्गीयमानमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रं
संदीप्तमसि विभूरसि प्रभूरस्यन्नमसि ज्योतिरसि निधन-
मसि संवर्गीऽसीति ।

अथैनमुदाच्छत्याम॒स्याम॒हि ते महि स हि राजे-
शानोधिपतिः स मा॒राजेशानोऽधिपतिं करोत्विति ।

अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यम् मधुघाताऋतायते
मधु क्षरन्ति सिन्धवः माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः भूः स्वाहा ।
भर्गीदेवस्य धोमहि मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिव॒रजः

संस्कारं च कृत्वा पुत्रामनक्षत्रे पात्रमग्नेः स्वस्व च मध्ये स्थापयित्वा-
दुस्वरसमिद्धिरग्निं प्रज्वाल्यौदुस्वरमुवेष्टान्जहोमं कुर्यात् । रेतसे
इत्यारभ्य त्वेकैकाहुत्वनन्तरं शुवावल्लिप्ताज्यस्य चमसस्यमन्त्रद्रव्ये पात-
नानन्तरमपरमन्त्रव्या मन्त्रनं कार्यम् ततश्चमसस्यद्रव्यस्य भ्रमदसीत्यादि

मधु द्यौरस्तु नः पिता भुवः स्वाहा । धियो यो नः प्रचो-
दयात् मधुमात्रो वनस्पतिर्मधुमां अस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो
भवन्तु नः स्वः स्वाहेति । सर्वां च सावित्रीमन्वाह
सर्वांश्च मधुमतीरहमेवेदं सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः
स्वाहित्यन्तत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जघनेनाग्निं प्राक्-
च्छिराः संविशति प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुण्ड-
रीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति यथे-
तमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ।

तएव हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्या-
यान्तेवासिन उक्त्वावाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषि-
ञ्चेज्जायेरञ्काखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ।

एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्गा-
यान्तेवासिन उक्त्वावाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ
निषिञ्चेज्जायेरञ्काखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ।

एतमु हैव मधुकः पैङ्गाशूलाय भागवित्तये,न्तेवासिन
उक्त्वावाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेर-
ञ्काखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ।

मन्त्रेण स्पर्शः आममिति मन्त्रेण सपातृस्य हस्ते ग्रहणम् । ततः पातृस्य-
मन्त्रद्रव्यं चतुर्धा विभज्य गायत्र्याः मधुमत्याः व्याहृत्याथैकैकपादेनै-
कैकभागं ममस्ताभिस्ताभितुर्थं तथा भक्षयेद्यथा निश्शेषता स्वात् ।
ततः सर्वं पार्श्वं प्रक्षाल्य तृणीं पिबेत् । ततो हस्ती प्रक्षाल्य शुद्धोदक-
माचम्याग्नेः पृष्ठदेशं गत्वा पूर्वशिराः शयीत ततः प्रभातकाले दिशा-
मिति मन्त्रेणादित्योपस्थानं कृत्वा येन मार्गेण गतस्तेनैवागत्याग्नेरभि-

एतमु हेव चूलीभागवित्तिर्जानकय आयस्यूणायान्ते-
वासिन उक्तीवाचापि य एनंशुष्के स्याणौ निषिञ्चेज्जा-
येरञ्काखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ।

एतमु हेव जानकिरायस्यूणः सत्यकामाय जावाला-
यान्तेवासिन उक्तीवाचापि य एनंशुष्के स्याणौ निषि-
ञ्चे ज्जायेरञ्काखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ।

एतमु हेव सत्यकामो जावालोऽन्तेवासिभ्य उक्ती-
वाचापि य एनंशुष्के स्याणौ निषिञ्चे ज्जायेरञ्काखाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतं नापुत्राय वाऽनन्तेवासिने
ब्रूयात् ।

चतुरौदुम्बरो भवत्यौदुम्बरः सुवञ्चौदुम्बरश्चमसञ्चौदु-
म्बर इक्षुञ्चौदुम्बर्या उपमन्यन्तौ दश ग्राम्याणि धान्यानि
भवन्ति ब्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्गवो गोधूमाश्च
मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च तान् पिष्टान्दधनि मधुनि
घृत उपसिञ्चत्याज्यस्य जुहोति । वृ, ८।३ । १—१३ ।

४० । एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या

मुखमुपविश्य तं ह्येतसुहान्नक इत्यारभ्य तमेतं नापुत्रायेत्यतः प्राक्
ये वंशमन्त्रास्तान् जपेत् । भक्षणाय संस्मृतं मन्यं शुष्कवृक्षे यदि निषि-
ञ्चेत्तर्हि शाखापत्रादि भवेत्तत्रेति मन्यकर्मप्रशंसोक्तिर्विशमन्दिषु । अथ
विद्याया दानस्य षट् सम्प्रदानानि शिष्यः श्रोत्रियो मेधावी धनदायी
प्रियपुत्रो विद्याया विद्याया दाता चेति । तत्र मन्यविद्यायास्तु शिष्य-
पुत्रावैव सम्प्रदाने ।”

४० । पुत्रार्थमनुष्ठानमाह एषामित्यारभ्य यावदध्यायपरिसमा-
प्तिम् । अत्रेदं विवेच्यम् । न ह्यत्र वैदिककाले यथा वीरकुलवर्द्धनाय

आपोऽपामोषधय ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि
फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः ।

स ह प्रजापतिरीक्षाचक्रे हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पया-
नीति स स्त्रियं सृजते तां सृष्ट्वाथ उपास्त तस्मात्-
स्त्रियमथ उपासीत स एतं प्राञ्चं यावणमात्मन एव
समुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ।

तस्यावेदिरुपस्थो लोमानि वर्हिश्चर्माधिषवणो समिद्धो
मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान् ह वै वाजपेयेन यजमानस्य
लोको भवति तावानस्य लोको भवति य एवं विद्वानधो-
पहासं चरत्यासां स्त्रीणां मुक्तं वृक्षेऽथ य इदमविद्वा-
नधोपहासं चरत्यस्य स्त्रियः मुक्तं वृञ्चते ।

एतद्वस्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराहैतद्व स्म वै
तद्विद्वान् नाको मौद्गल्य आहैतद्व स्म वै तद्विद्वान् कुमार-
हारित आह बहवोमर्या ब्राह्मणायनानिरिन्द्रियाविसृक्त-
तोऽस्माँल्लोकात्प्रयन्ति य इदमविद्वां सोऽधोपहासं चर-
न्तीति बहु वा इदं सुप्तस्य वा जायतो वा रेतः
स्कन्दति ।

तदभिसृशेदनु वा मन्वयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवी-
मस्कान्तसीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः इदमहं तद्रेत आददे

पुत्रैषणासीत् तथेति मन्त्वयम् । 'वेदोऽसीति' पुत्रस्य नामकरणं दर्श-
यति ब्रह्मविज्ञानानवच्छेदमभिकाङ्क्ष्य वेदान्तिकर्षय आत्मसदृशपुत्रजन-
समुत्सुका आसन् । सुतरामिषणाजनितदोषो न तानप्राचीत् ;
अन्यथा शकादीनां मोक्षनिरतानां प्रव्रजनेनात्मयोगसिद्धानन्तरं पुत्रोत्-

पुनर्भामैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः पुनरग्निर्धिष्णया
यथास्थानं कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण
स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृश्यात् ।

अथ यद्युदकं आत्मानं पश्येत्तदभिमन्वयेत् मयि
तेज इन्द्रियं यशोद्रविणः सुकृतमिति श्रीर्हं वा एषा
स्त्रीणां यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीमभि-
क्रम्योपमन्वयेत् ।

सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणीयात्सा चेदस्मै-
नैव दद्यात्काममेनां यश्या वा पाणिनावोपहृत्यातिक्रामे-
दिन्द्रियेण ते यशसा यश आदद इत्ययशा एव भवति ।

सा चेदस्मै दद्यादिन्द्रियेण ते यशसायश आदधा-
मीति यशस्विनाविव भवतः ।

स यामिच्छेत्कामयेत् मेति तस्यामर्थं य मुखिन
मुखं संधायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेद्द्वादशसंभवसि
हृदयादधि जायसे स त्वमङ्ग कषायोऽसि दिग्धविज्ञामिव
मादयेमाममं मयीति ।

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय

पादनप्रवृत्तिर्जातुचिन्नोदीयात् । अतएव “स्वाध्यायमधीयानो धार्मि-
कान् विदधत्” इति श्रुतिचोदना । ये पुनर्विशुद्धदान्मन्वयोगस्य
मन्धानभिज्ञाः पशुधर्मनिरता निन्दिताचारा भवन्ति ते धिक्कारभाजः,
तथाहि श्रुतिः—“बहवोमर्थ्या ब्राह्मणायनानिरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्त्रा-
ज्जोकात् प्रयन्ति” इति । मर्थ्याः सरणधर्षिणः, ब्राह्मणायनाः ब्रह्म-
वन्धवः जातिमात्रोपजीविनः । न हि वेदान्ते यद्ब्रह्मि विज्ञा व्यवाया-

मुखेन मुखं संधायाभिप्राय्याऽपान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा
रेत आदद् इत्यरेता एव भवति ।

अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन
मुखं संधायापान्याभिप्राय्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेत
आदधामीति गर्भिण्येव भवति ।

अथ यस्य जायायै जारः स्यात्तं चेद् द्विष्यादामपा-
त्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमं शरवर्हिस्तीर्त्वा तस्मि-
न्नेताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाक्ता जुहुयान्मम समि-
द्धेऽहौषीः प्राणापानौ त आददेऽसाविति मम समिद्धे-
हौषीः पुत्रपशुस्त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषी-
रिष्टा सुकृते त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीराशा-
पराकाशौ त आददेऽसाविति । स वा एषनिरिन्द्रियो
विमुक्तोऽन्तर्लोक्यात्प्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति तस्मा-
देवं विच्छोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंत्यगो
भवति ।

चरणं दृश्यते । न स पुनरमन्त्रकोऽत्र विधीयते । अतएव हि प्रत्यङ्गं
मन्त्रविधानम् । अतिगतानां मन्त्राणाञ्चार्थानुसन्धानमतिगोप्यत्वा-
दधेतृन् प्रति न्यस्य मन्त्रमेकलं तत्त्वोद्घाटकं व्याख्यास्यामः—

“अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहम् ।

सामाहमस्मि अहं त्वं दीरहं प्रथिवी त्वम् ॥

तार्किकं संभावये सद् रेतो दधावहे ।

पुंसे पुत्राय विसये ॥” इति ।

अहम् अमः प्राणः—पुत्तिकाशरीरमारभ्य द्विलोकध्यापी परोक्ष-
ब्रह्माख्यः जगत्प्राणः, अतएव परब्रह्मणो विलासभूमिरहम् (८।८

अथ यस्य जाया मार्तवं विन्देत् व्यहं क्सेन पिवे-
दहतवासा नैनां वृषलोन वृषल्युपहन्यात् चिरात्रान्त
आम्लुत्य व्रीहीनवघातयेत् ।

स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्रो जायेत वेदमनुब्रवीत सर्व-
मायुरियादिति क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीया-
तामीश्वरौ जनयितवै ।

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ
वेदावनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति दध्मोदनं पाचयित्वा
सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ।

अथ य इच्छेत् पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत
वीन्वेदानुब्रवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनं पाचयित्वा
सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ।

[३४४।४५८]) ; त्वं सा वाक्—सर्वस्य प्रकाशम्; वाचारभणत्वात्
सर्वस्य, अतएव चिच्छक्तेरवयवत्वम् । यतः सा त्वमसि, अहम् अमः,
अतः उभयोरिकत्वेन साम अहम् अस्मि, त्वम् ऋक्—चिच्छक्त्यालिङ्कित-
परब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वात् सर्वविज्ञानाधारत्वमुभयोः “अस्य महतो
भूतस्य निश्चसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः” इति श्रुतेः । अहं
क्षीः त्वं पृथिवी—अतः प्राणात् प्राणस्य विश्वात्मकसुतस्य जन्म (६।८
[३५०८]) । शेषः सुगमः । विस्रये—विज्ञानाय तस्याविच्छेदाय ।
सर्वत्र वेदान्तो मुत्राय शिष्याय वा प्रियतमाय पुत्रस्थानीयाय विज्ञान-
दानव्यवस्था गार्हस्थ्येनोपसंहारश्च वेदान्तविज्ञानस्य । दृष्टिःपुनराधु-
निकानाम्बन्ध,—

श्यामीहीऽत दम्ब्योः सवित्रीक्रीडसंश्रयः ।

द्वैविशिश्रयक्रीडा करारिद्युष्टिरितयोः ॥

अथ य इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्व्वमायुरियादिति तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ।

अथ य इच्छेत् पुत्रो मे पण्डितो विगीतः समितिगमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्व्वान्वेदाननुब्रवीत सर्व्वमायुरियादिति मासौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवा औच्छेन वाऽर्षभेण वा ।

अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताऽऽज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहाऽनुमतये स्वाहा सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येत-

उरःसंश्लेषश्चेत्तद्रसमूर्त्तं वचसः ।

परिवृत्तस्योलेन परिवृत्तस्य चात्मनः ॥

तेनैकता सुखेनाह सुखनिष्पत्तिरेव हि ।

एवानुभूतिरुद्देश्या ह्यन्वययोगसिद्धये ॥

प्रथममङ्गद्वयस्य नैतिकं, द्वितीयमन्वयत् शारीरशास्त्रविधिव्यवधानेनानुष्ठेयम् । साधारणनियमः—“चिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि त्रिनयात् प्रमदां नरः । सर्व्वेषुत्तुषु घर्षं तु पचात् पचाद्भ्रजेद्बुधः ॥” इति सुश्रुतः । मासिकरजःप्रवृत्तेः प्राक् पचाच्च गर्भसञ्चारदर्शनात् तद्व्यनान्तःपाततयेवायं साधारणनियमः । विशेषनियमस्तु रोगादिजनित विघ्नोत्पत्तेः । वेदान्तसिद्धोऽप्ययं तत्र निशागमनमाचक्ष्व ब्रह्मचर्यान्तःपातात् (११।६) । संवत्सरे मासत्रयं जायती शिष्टेषु निद्रिता काम-प्रवृत्तिरितरप्राणिनामिति नियमोऽयं स्वभावप्रतिष्ठः । अस्माकमाननायां स्त्रीपुंसोः शक्तिहीनताऽवश्यम्भाविनी । सवित्री न केवलं सुतानां प्रेमसम्पत्तेरपि । सिद्धयति सर्व्वमेतत् साक्षात्सर्व्वकारणकारणज्ञानेन तत्तत् तत्र तत्र हृत्पथारूढीकरणेन । आत्मन इत्येकवचनं द्वयो-

रस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनेनां
त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठातो विप्रवावसीऽन्यामिच्छ प्रपूर्व्यां संजायां
पत्या सहेति ।

अथैनार्माभपद्यतेऽमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्य-
मोऽहं सामाहमस्मि ऋक् त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि
अप्रभावहै सह वेतो दधावहै पुंसे पुत्राय विजय इति ।

अथस्या ऊरु विहापद्यति विजिहीषां द्यावा पृथिवी
इति तस्यानर्घं निष्ठाय सुखेन सुखं संघाव विवेनामनु-
लोमासनुसार्ष्टिं विष्णुर्वीनिं कल्पयन्तु त्वष्टा रूपाणि प्रिष्-
यन्तु आभिक्षन्तु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते । गर्भं वेहि-
सिमीवास्ति गर्भं वेहि पृथुष्टुके गर्भं ते अष्टिनो देवा-
वाधत्तां पुष्करस्वजा ।

हिरण्ययी अरणी याभ्यां निर्भ्रान्त्वनामप्रिवर्तौ तं ते
गर्भं हवामहे दशमं सार्मि सूतये यथास्मिगर्भां पृथिवी
यथा द्यौरिन्द्रे य गर्भिणी वायुर्दिशां यथा गर्भमेवं गर्भं
दधामि तेऽसाविति ।

रालनोः प्राञ्जालिङ्गनेनैकत्वात् । एव हि इति निर्धारणेन “समानश्च
खेदविगमो गम्यायां गम्यायाञ्च” इति भाष्यकारनिवचनेनायोगिनां
खेदनिवृत्तिर्योगिनान्तु सुखनिष्पत्तिः सान्द्रानन्दभगवत्प्रेमाविर्भाववशा-
दिति भेदो बोध्यः ।

“अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीत” इत्येतत् “सा चेदस्मै न दद्यात्”
इत्यकामासुद्दिश्य । नैतद्भगवन्नियमविरोधि, सुतरां श्रुतेरस्या नाश्रु-
तित्वम् । नियमः पुनः—पेशियाहप्रणालीप्राप्तस्य पेशिवृत्तस्य बीज-

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति यथा वायुः पुष्करिणीं
समिद्भयति सर्वतः । एवमेते गर्भं एजतु सहावैतु जरा-
युगा । इन्द्रस्थार्यं ब्रजः कृतः सार्गलः सपरिश्रयः ।
तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरां सहति ।

जातेऽग्निमुपसमाधायाङ्क आधाय कंसे पृषदाज्यं
संनीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन्सहस्रं पुष्यासमेध-
मानः स्वे गृहे अस्योपसन्द्यां माच्छैत्सीत्यजया च पशुभिश्च
स्वाहा मयि प्राणांस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा
यत्कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा नूनमिहाकरम् अग्निष्टत्स्वि-
ष्टकृद्द्विधात्स्विष्टं सुहुतं करोतु नः स्वाहेति ।

अथास्य दक्षिणं कर्ममभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथ
दधिमधुघृतं संनीयानन्तर्हि तेन जातरूपेण प्राशयति
भूस्तेदधामि भूवस्ते दधामि स्वस्ते दधामि भूर्भुवः स्वः
सर्वं त्वयि दधामीति ।

अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति तदस्य तद् गुह्यमेव
नाम भवति ।

जीवाणुप्रवेशानुकूलस्याकामावस्थायां निष्क्रियत्वे अन्यदा च घनावरणत्वे
तत्प्रवेशप्रतिहतत्वात् निष्फलत्वम् । ध्वजपतनाक्रान्तासु गर्भसञ्चार-
दर्शनात् स्त्रीपुंसोः स्पर्शादिसमुत्पहर्षाद्यादिक्यप्रमाणेन न तु क्रिया-
निष्पत्तिकालभाविसर्वाङ्गाक्षेपेण पेशित्तस्य वीजजीवाणुप्रवेशे दत्त-
मार्गस्य मन्दक्रियत्वे मार्हवगुणोद्भावकत्वादुपादानानां कन्या ; अधिक-
क्रियत्वे संहननशालित्वगुणोद्भावकत्वादुपादानानां पुत्रः । यैः पुनः
पेशित्तस्याङ्गुलप्रसारणाभ्यां पुत्रकन्याजन्मेति निर्णीयते, न तैरयं

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति । यस्तेस्तनः
सशयो यो मयोभूर्यी रत्नधा वसुविद्यः सुदत्तः । येन विश्वा
पृथ्सि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे करिति ।

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते इत्यासि मैत्रावरुणी वीरे
वीरमजीजनत् सा त्वं वीरवती भवयाऽस्मान्वीरवतो
करदिति तं वा एतमाहुरति पिता वतोभूरति पिता-
महोवताभूः परमां वतः काष्ठां प्रापच्छ्रिया यशसा ब्रह्म-
वर्चसेन य एवं विदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति ।

४, ८।४ । १—१८ ।

४१ । युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः ।

अग्निं ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥

नियमो निरुध्यते ; निष्क्रियपेशिहृत्तस्याल्पक्रियत्वे प्रसारणमधिकक्रियत्वे
पुनराक्षेपादाकुञ्चनमिति हेतोः । भोग्यादिकं सर्वं कारणत्वेना-
स्मिन्नवान्तर्भवति । बाहुल्येन रत्यङ्गानामुपदेशस्तच्छास्त्रे नियमस्या-
स्यानुकूल्याय ।

४१ । विविधान्यनुष्ठानानि ब्रह्मदर्शनानुकूलान्यभिधाय साक्षा-
त्तत्साधनं ध्यानं वक्तुमारभते । “स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरा-
रणिम् । ध्याननिर्गन्धनाभ्यासात् देवं पश्येन्निगूढवत् ॥” इत्यतीता-
ध्याये सर्वतश्चित्तं विनिवर्त्य स्वदेहे तस्य धारणमुक्तम् । केन वा तत्
सिद्धं भवति तदेवाह युञ्जान इति । सविता—“धियोयोनः प्रचोद-
यात्” इति धीप्रचोदयिता तत्त्वाय अहयज्ञानाय प्रथमं मनः युञ्जानः
तत्र प्रवर्त्तयानः अग्निं ज्योतिः तदधिष्ठितं ज्ञानञ्च निचाय्य अवगम्य
पृथिव्याः अधि अस्मिन् शरीरे धियः बुद्धिहृत्तीः आभरत् आहरत्—
तत्र साक्षात्सम्बन्धेन तत्त्वावगमाय ।

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे ।
सुवर्गेयाय शक्त्यै ।

युक्ताय मनसा देवान् सुवर्ष्यतो धिया दिवम् ।
वृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो
विप्रा विप्रस्य वृहतो विपश्चितः ।
वि होवा दधि वयुना विदं क इन्-
मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥
युजे वा ब्रह्म पूर्वी नामोभि-
र्वि शोका यन्ति पथ्येव सूरः ।

युक्तेति । एवं युक्तेन योगयुक्तेन मनसा वयं सुवर्गेयाय स्वर्ग-
प्राप्तिहेतुभूताय ध्यानाय शक्त्यै सासर्थात् तन्निमित्तं देवस्य सवितुः
सवे अतुष्कायां वर्तमानहे ।

युक्तायेति । सुवः स्वर्गं यतः गच्छतः--तदाभिसुखान्--देवान्
करणानि मनसा मह युक्ताय--हान्दसं--युक्ता--तेन सह तेषां निकल्पं
संसाध्य--धिया सम्यग्दर्शननि दिवं द्योतनशीलं वृहत् महत् ज्योतिः
करिष्यतः आविष्करिष्यतः तान् देवान् करणानि सविता प्रेरयिता
प्रसुवाति--केट्--प्रसुवतु--तदाविष्करणान् प्रेरयतु ।

युञ्जते इति । विप्राः संधाविनः मनः युञ्जते ममाहिनं कुर्वन्ति,
उत धियः दतराणि करणानि युञ्जते । तैः विप्रस्य--विपूर्वीः प्रा पूर्णे
कः, विप्रेषणं पूरयति साधकानामभीष्टम्--अभीष्टपूरयितुः, वृहतः
महत्तः विपश्चितः सर्वज्ञस्य, देवस्य सवितुः मही महती परिष्टुतिः
कर्त्तव्या । स पुनः होवाः वाचः यज्ञान् वा विदधे प्रवर्त्तितवान्, अतः
वयुनावित् प्रजावित् सर्वज्ञानात् साक्षिभूतः एकः अद्वितीयः इत् एव ।

युजे इति । दशमसर्गस्य त्रयोदशश्लोके प्रथमा ऋगियम् ।

शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा

आ ये धामानि दिव्यानि तस्युः ॥

अग्निर्यत्राभिमथ्यते वायुर्यत्राभियुञ्जते ।

सोमो यत्रातिरिच्यते तत्र सञ्जायते मनः ॥

सवित्रा प्रसवेन जुषेत ब्रह्म पूर्व्वम् ।

तत्र योनिं कृण्वसे न हि तं पूर्व्वमक्षिपत् ॥

अस्या देवते हविर्धानि । ब्रह्मपूर्व्वम् मन्तोच्चारणपूर्व्वकं वां हविर्धानि युजं योजयामि इत्याद्यस्या व्याख्यानम् तत्र । अत्र त्वन्वयाद्धतं तत् श्वेताश्वतरिणं वेदान्तवेद्ये परात्मनि तस्या नियोगात् । नमोभिः नमस्कारस्तुतिप्रणिधानादिभिः वां युवयोः नरनार्योः कारणभूतं पूर्व्वम् चिरन्तनं ब्रह्म युजं आनुकूल्ये योजयामि—समादधे इति भाष्यकारः । इवार्थं एव । सुराः पण्डिताः यथा पथि सन्मार्गं वियन्ति जीवनशेषं कर्त्सन्ति, तथा श्लोकाः भगवद्यशोगीतानि मम सन्मार्गं वियन्तु व्ययिताः भवन्तु—भगवद्यशोवर्णनं हित्वा नान्यत्र प्रसरन्तु । ये दिव्यानि धामानि आतस्युः अधितिष्ठन्ति विश्वे सर्व्वे ते अमृतस्य परब्रह्मणः पुत्राः आत्मजाः तान् शृण्वन्तु—तैः सहैकहृदयत्वेनैव स्तुतिरिति श्रवण-प्रार्थना ।

प्रेरयितुः प्रेरणां विना न जातु परमात्मनि मनसो गतिर्भवतीति दर्शयति वाङ्मानुष्ठाननिरतत्वं तस्योदाहृत्य अग्निरिति । यत्र अग्निः अभिमथ्यते यज्ञार्थं मथ्यनेनाभिव्याह्यते, यत्र वायुः प्रवर्ग्यादौ अभियुञ्जते पवित्रेरितः शब्दाभिव्यक्तिं करोति, यत्र सोमः अतिरिच्यते दशापवित्रात् पूर्य्यमाणः, तत्र क्रतौ मनः सञ्जायते प्रवृत्तिमत् भवति ।

सवित्तेति । सवित्वा प्रेरयित्वा प्रसवेन प्रेरणेन पूर्व्वम् चिरन्तनं ब्रह्म जुषेत सेवेत । किन्तेन सेवनविधिपालनेन ? हि यस्मात् सेवन-फलवशात् ते तव पूर्व्वम् आचरितं न अक्षिपत् न त्वां सन्मार्गात्

चिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं
 हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निवेश्य ।
 ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान्
 श्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि ॥
 प्राणान् प्रपीड्येह संयुक्तचेष्टः
 क्षीणे प्राणे नासिकयोष्कृसीत ।
 दुष्टाश्वयुक्तमिव वाहमेनं
 विद्वान् मनो धारयेताप्रमत्तः ॥
 समे शुचौ शर्करावह्निवालुका-
 विवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः ।

अभ्रंशयत् । अतस्ततोऽधिकफललाभाय तत्र ब्रह्मणि त्वं योनिं वसतिं
 कण्ठसे कुरुष्व ।

अधुना योगरीतिं वक्तुमुपक्रमते त्रिरुन्नतमिति । त्रीणि उरोशीव-
 शिरांसि उन्नतानि यस्मिन् शरीरे तत् चिरुन्नतं शरीरं समं समभावेन
 स्थाप्य संस्थाप्य, मनसा सह इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि अन्तरिक्षतया
 हृदि सन्निवेश्य विषयतो विनिवर्त्य सूक्ष्माकारेण तत्र सन्नाथ्य विद्वान्
 योगनिरतः ब्रह्मोडुपेन ब्रह्मप्लवेन ब्रह्मावलम्बनेन सर्वाणि भयावहानि
 श्रोतांसि वह्निर्मुहतासाधकेन्द्रियप्रावल्यादीनि प्रतरेत अतिक्रमेत् ।

प्राणानिति । इह योगसने संयुक्तचेष्टः संयतेन्द्रियेष्टः जितासनः
 स प्राणान् प्रपीड्य श्वासप्रश्वासयोः गतिं विच्छिद्य क्षीणे प्राणे शक्ति-
 हान्या तनुत्वं प्राप्ते नासिकया उष्कृसीत श्वासम् उत्सृजेत् न तु
 मुखेन । विद्वान् योगज्ञः अप्रमत्तः सन् दुष्टाश्वयुक्तम् एनं वाहं रथम्
 इव मनः धारयेत स्वयमेव स्थापयेत् ।

समइति । समे निष्क्रान्तरहिते, शुचौ शुद्धे, शर्करावह्निवालुका-
 विवर्जिते तथा शब्दजलाश्रयादिभिः— शर्करा कुट्टोपलः, शब्दः जन-

मनोऽनुकूले न तु चक्षुषीङ्गे
 गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥
 नीहारधूमाकांनिलानलानां
 खद्योतविद्युत्-स्फटिक-शशिनाम् ।
 एतानि रूपाणि पुरःसराणि
 ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे ॥

कोलाहलः, जलं जलार्थिभिर्नित्यमुपद्रुतं, आश्रयः आश्रयार्थिभिः
 सकुलः, इत्यादिभिः—वर्जिते, मनोऽनुकूले मनसः स्थैर्यानुकूले मनो-
 रमे, न तु चक्षुषीङ्गे चक्षुःपीङ्गे—ह्यन्दसो विसर्गलोपः—चक्षुःपीङ्गा-
 करे—“प्रतिपाद्याभिसुखे”—इति भाष्यकारः—एवञ्चूते गुहानिवाता-
 श्रयणे गुहायां निवाते वायुप्रवाहशून्ये आश्रयणे च विजनप्रदेशे प्रयो-
 जयेत् प्रयुञ्जीत चित्तं परमात्मनि ।

एवं प्राणायामेन कानि कानि दृश्यानि दृक्पथगतानि भवन्ति
 तान्युच्यन्ते नीहारेति । नीहारादीनां रूपाणि तत्तद्दृश्यानि योगे
 क्रियमाणे ब्रह्मणि आविष्कृत्यमाणे निमित्ते पुरःसराणि अथगामीनि ।
 “तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः” (४।८) इति कथनात् न पूर्वोक्तानि
 दृश्यानि ब्रह्मरूपाणीति मन्तव्यम् । तत्तद्दृश्यानि वाताधिक्यवशा-
 दुद्यन्ति, अतएवोक्तं महाभारते याज्ञवल्क्येन जनकं प्रति—“प्राणा-
 यामो हि सगुणः निर्गुणं धारयेन्नरः । यद्यदृषति सुखं वै प्राणान्
 मेधिलसत्तम । वाताधिक्यं भवत्येव तस्मात्तत्र समाचरेत् ॥”
 (शान्तिप, ३१६ अ, १० श्लो)—प्राणान् श्वासप्रश्वासान् सुखं यत् यत्
 दृश्यं नीहारादिकं ऋषति गच्छति प्राप्नोति तत्र तत्र वाताधिक्यं
 भवति वातविकारहेतोस्तत्तदुद्भवतीति फलितार्थः । अतः तत् श्वास-
 प्रश्वासनियमनं न समाचरेत् इति । आधुनिकैरप्येतत् प्राणायाम-
 वैशुष्यं प्रत्यक्षीकृतम् । “निशायाः प्रथमे यामे” इत्यादिभिस्तत्रैव स
 स्वाभाविकं योगमाह ।

पृथ्वपतेजोऽनिलखे समुत्थिते
 पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।
 न तस्य रोगो न जरा न दुःखं
 प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ॥

लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं
 वर्णाप्रसादः स्वरसौष्टवञ्च ।
 गन्धः शुभो मूत्र पुरीषमल्पं
 योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति ॥

यथैव विस्वं मृदयोपलिप्तं
 तेजोमयं भ्राजते तत् सुधातम् ।
 तद्वात्मतत्त्वं प्रसमीच्य देही
 एकः द्वैतार्थो भवते वीतशोकः ॥

अनन्तरं भूतजयमाह पृथ्व्याविति । पृथ्वपतेजोऽनिलखे त्तित्थप्
 तेजोमरुद्गोमप्रसिद्धे पञ्चभूते समुत्थिते तत्तत्स्वरूपदर्शननिष्पन्ने पञ्चा
 त्मके योगगुणे गन्धादिस्वरूपदर्शनरूपे प्रवृत्ते योगाग्निमयं शरीरं
 प्राप्तस्य तस्य योगिनः न रोगः न जरा न दुःखं भवति—भूतजयात्
 भूतोत्थानां तेषामभिभवः ।

योगस्य प्रथमप्रवृत्तौ किं भवति तदाह लघुत्वमिति । स्पष्टम् ।

आत्मतत्त्वदर्शनमाह यथैवेति । मृदया मृदादिभिः उपलिप्तं विस्वं
 सौवर्णं राजतं वा सुधातं सुधौतं यथा तेजोमयं सत् भ्राजते दीप्ति-
 मत् भवति, तत् वा तत् इव आत्मतत्त्वं प्रसमीच्य दृष्ट्वा देही जीवः
 एकः—प्रकृत्यादीनामात्मनि लये अद्वितीयः—कृतार्थः सिद्धमनोरथः
 वीतशोकः भवते भवति ।

यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मात्मनः
 दीपोपमेनिह युक्तः प्रपश्येत् ।
 अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं
 ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः ॥

श्रुते २।१—१५ ।

४२ । अजात इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रतिपद्यते ।

रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यम् ॥

मा नस्तोकि तनये मा न आयुषि
 मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रौरिषः ।
 वीरान् मा नो रुद्र भावितोवधी-
 र्हविष्मन्तः सदसि त्वा हवामहे ॥

श्रुते ४ । २१।२२ ।

केवलमात्मतत्त्वदर्शनेन न कृतार्थता किन्तुर्ज्ञात्मनि परमात्मदर्शने-
 नैवेत्याह यदेति । युक्तः योगी यदा दीपोपमेन आत्मतत्त्वेन ब्रह्मतत्त्वं
 प्रपश्येत् प्रत्यक्षं कुर्यात्, तदा सर्वतत्त्वैः प्रकृतमितृकार्थैः विशुद्धम्
 असृष्टम्, अजं जम्बरहितं स्वयम्भू, ध्रुवम् अप्रच्युतस्वरूपं देवं ज्ञात्वा
 सर्वपापैः सर्वबन्धैः मुच्यते ।

४२ । प्रार्थनाप्राधान्येन विद्योपसंहारः क्रियते, अजात इति ।
 अजातः जन्मादिविरहितः इति हेतोः कश्चित्—यः कोऽपि जीवः—
 भीरुः जम्बरदिभ्यः भीतः त्वाम् एवं प्रतिपद्यते शरणं गच्छति ।
 एवमित्युदाहरति—इं रुद्र क्लेशापहारक, यत् ते तय दक्षिणम् अनुकूलं
 भक्तानुयाहकं मुखं तेन मां नित्यं पाहि रक्ष ।

विशेषप्रार्थनामाह । इं रुद्र, नः अस्माकं तीक्ष्णं युजे तनये पीये

मा दीरिषः दीरं मा कार्षीः, यज्जायन् चायुषि मा दीरिषः, नः यज्जायं नीयु मा दीरिषः, नः यज्जायं यज्जेषु मा दीरिषः, नः यज्जायं दीरान् दीर्युषयान् मायितः दीर्युषीषः मा वधीः इतान् मा कार्षीः, इतिरिषः इतिषा इयः यं मा इदधि यज्ज्याने इवामहे पात्रया-
 म्नी । इयं इयमन्तकयज्जेयतयतुर्गदत्ते यदही यत् । 'चायुषि'
 यज्जय तय पाठान्तरं चासी—मानवे । 'इदधि' इत्यत्र—इदमित्—
 इत्येव । 'मायितः' इत्यत्र यत् मायित इति पाठान्तरं तदेव
 इतिरम् । भाग्ये ।

पूर्ववद्भाष्यपरीक्षकत्वेन वाच्यमीपीपादिभ्यम् । स एव पञ्चभूतानां वाक्यमस्यःप्रभतीना-
 मादिवादीनाञ्च सर्वेषां प्रभुः, इदमीनक्रियत्वात्तयाम् । "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" (४।११)
 इत्यत्र बलक्रिया क्रियाशक्तिरिति यदुक्तं तत् प्राञ्च एव पर्यवस्यत् । इत्यत्राने जगति क्रियाशक्तिः
 स्फूर्तिः प्राचत्वेनेव गच्छति विद्विः । ब्रह्मात्मस्य प्राचि ब्रह्मदर्शनस्य प्राचान्तरम् । सर्वस्य प्राच-
 क्रियात्वात् सर्वेत् प्राचस्य, प्राचि पुनः "प्राचस्य प्राचः" (५।१) इति प्रेरकत्वेन तदनर्थानिषः, तत्र
 च सर्वान्भावकतया ब्रह्मन्वी यज्जयं वेदान्तविज्ञानस्य श्रेणी । सर्वेत् परम्यरया ब्रह्मदर्शने स्यात्
 तस्यातिव्यवहितत्वमिति "पूषन्ने कर्षे" (५।१) इत्यत्र तत्प्रतिप्रसूनी इत्यने तत्रदधिष्ठातः क-
 र्षणपाविष्करणेन । सर्वपि साचादब्रह्मीपदेशे कथमेव व्यवधानेन तद्वर्षणीपदेश इति जिज्ञा-
 साया निरतिः स्यात्तत्त्वब्रह्मामिति नाच तत्प्रपञ्चः ।

१ । अत्र सायकमानस्य कर्षण्यं निर्दिष्टम् । न किमपि तेनेचराधिष्ठानविबन्धिततया
 दृष्टव्यं व्यवर्षण्यस्य । यीःसाविममुपायमुपेच्छ्यान्वया चरति न तस्यानुष्ठानवाङ्म्येऽपि यीमा-
 यामिः । यद्यज्ञादिसाभाविकव्यापारिण यीगविच्छेदः स्यात् तेषां परिष्ठागएव येयाभित्युक्तिर्षेव
 तदसम्भवात् । अतएव नुतियोगिस्साविच्छेदसिद्धान्तं प्रकटतमीपायमुपदिष्टवती । प्रतीरधार-
 चायापि भोगोऽपरिहाय्यः, सुतरां भोगकाले न केवत् भोगेषु भनवद्भनं किन्तु तद्विचरत्वं तेषा-
 नवस्मनवधारण्यम् । केवत् भोगेषु भनवद्भने का अतिरिति न वाच्य, अन्नि वद्वनी ये
 न्तिव्यादिपरिष्ठापितभनवदाच्चाविरोधितया नर्षितान् नुयुञ्जितान् विषयान् नुञ्जते, अत्रच
 सकल्पनाभरता चाकामं कृतार्थान्तरको तथैव धर्माधर्मातीतब्रह्मि सत्यप्रववा । "कदाचि-

“कृत्स्निः” इत्याद्युक्तामनारं “सुनिर्णयं व्यापीकं भजति सुखदीपाद्यतननाः” इति कृतार्थप्रथमता जानुचिदन्वया न सत्यवेत् । “देव व्यक्तैः”—तेन विद्वटेन भीक्षिनेत्यत्र चर्माविद्वद्वर्णनएव भव-
 न्तुमेति इति—“चर्माविद्वद्दीप्ततेषु कान्तीऽपि भरतर्षभ” (गी ०।११) इत्याद्यनुज्ञासनात् ।
 योऽसावभिजावी चर्माविद्वद्वः स एव स इति तदननुमीदनात्तदीकम् । यत्र मास्यस्यानुमीदन्
 तत्र सीऽप्येति मत्वाऽऽचरन् मित्याचारएव । भगवदनुमीदितानि चर्माश्च तदापूरितानीति तेषा-
 मनुष्ठाने न तस्यमितदीपस्य स्यादनेति ‘न चर्मा चिद्यते नरे’ इत्युक्तम् । तन्पूर्वेषां विना
 नोदिति साध्याद्य वा चर्मातस्ये सनामे इति नतननुमीदितनननुमीदितमिति मीदिन सर्वोर्देसाव-
 श्यायावित्साद्विक्रिञ्चत्करम् । अननुमीदितान्निष्ठानुमीदितसाधुष्ठानं चर्मादीपपरिहाराय भव-
 तीति सर्वे समस्तसम् ।

२ । विद्वान्प्रकृतिर्न पुनः सङ्घस्यैव वेदविद्विज्ञानानुष्ठानादीन् मित्यात्वेन परिहायात्तत्समुपदिश्यते
 किन्तु तत्रैव तद्विद्येत इति पूर्वमुद्दिष्टम् (१।३) । मधुब्राह्मणे पुनर्व्यनञ्जीवानवाभिधां
 परस्परसम्बन्धं प्रदर्शयं ब्रह्मचि सर्व्वेभ्यं विदधाति (२।९?) । यत्र सर्व्वेभ्योपकारिणाथानारसुप-
 दिश्य सुखभोगार्थं प्रदर्शयति युतिः कृपासुतया । न हि प्रकृती किञ्चिदिति यत्र परैश्च सम्बन्धम् ।
 ये पुनः प्रकृतिभवनस्य परैश्च योगसम्भवाद्भवति, न केवलं तेषां विद्ववापुल्लङ्घिता, किन्तु
 पदेपदे योगसंश्रय इत्यस्य न हटाकवेरस्यम् । न यथा स्वात्तादृशीऽनारावसास्यैव वेदानो सर्व्वेभ्य
 प्रकृतिभवनस्यैव साधनानुष्ठानि । प्रकृतिसद्वैश्वेति विभजनान् प्रकृतिः प्रकृता क्रियाशक्तिः
 तद्वैश्वेयं पुनर्मुद्दिष्टावभिभावितिसरोभावसम्भवात् तस्या विविधवैचित्र्यं, यत्र च वैचित्र्येण जीवस्य
 भावावेष्टात् यत्नं जीवस्य हृदिमिदाद्वैश्वेय्यावि । यदा हि प्रकृतिं परैश्च चिच्छिद्यतेत-
 जनद्वेषेण शब्दाति जनः, तदा साऽज्ञानकारणतया (१।७) यन्वयाय भवति मीढ्वकरविनिध-
 वैचित्र्ययोगात् तस्य मीढ्वोत्पादनेन । यदा पुनः कल्याणतमस्य परस्मैव प्रकृतिकारप्रकृत्येन सा
 शब्दाति, तस्या वैचित्र्यं पुनरैकस्यैव कल्याणगुणस्य विविधवैश्वेय्येन, तदा तेन परैश्च चिच्छिद्यते
 मुद्रास्य मीषेणाय भवति सा तद्वैचित्र्यं । इयं प्रकृतिक्रियाशक्तिः प्राक्प्रकृतिरेवेति वद्व्यामस्ता
 तस्याः प्राधान्यम् ।

३—१० । तृतीये (३) भजनौद्यत्वेन परमेवोपस्थाप्यते । परं ब्रह्मैवीपनिषदः प्रतिपाद्यम् ।
 न हि पुनर्जातु चिचससाधानं निवृत्तिं नमवदनुमीदितचर्माऽनुष्ठानस्य विना कथायकमुचितत्व-
 मपेक्षि । अद्वैतपदिके न तत्त्वकूर्तिः । असत्यां तत्त्वकूर्त्वाणीपनिषदज्ञानमवच्छिन्नतया तिष्ठति ।
 एवञ्च चिचससाधानादिव तत्त्वकूर्त्तिः, तत्त्वकूर्त्वाणीपनिषदज्ञानस्यानुष्ठानः, तेष च कृतार्थता ।
 यसुपनिषदेव परात्मज्ञानायासं किञ्चयादिभिः ? तैर्ज्ञाना सा चिकणाज्ञी, अतस्त एव तस्या

भवत्संस्थानम् । यद्येवं किमुपनिषत् ? अत्रादिषु स्वर्णकारादिज्ञानव्याप्ति स्वरूपादिकाराध्यात्म्य-
 स्थायि । यत् स्थायि तत् संस्थं, तद्विधाववर्णनमेकाः । सुतीरा न सा विद्यामुपयते, वैदुषेयस्य
 स्वसत्त्वतो हीयेत् । अतरे (४) ब्रह्माविधिर्न खल्विदं तदधीनतया विधीय्याधिकारी सन् मुक्ती
 भवति साधक इति संक्षेपः । अथने (५) ब्रह्मणोपायत् बीजाकाङ्क्षिणा निरन्तरप्रवृत्ततया प्रवि-
 त्तव्यमव्याधीनाद् भोऽपरिहाय्य ईशुञ्जा बीजावकल्पनमुच्यते कल्पितत्वस्वावधीये संतापाक-
 यद्वेषिनः । “ज्ञानं शिर्वन्वैतम्” इति तुरीये ब्रह्मणि शिवस्वरूपावधारणात् कर्त्तुं न तेन स्वरूपधी-
 क्तत्वताप्राप्तमस्ति” धारणाधी ब्रह्माति योगार्थीति जिज्ञासा इतिरेव भाति ; यतोऽस्तित्वं कस्यापि
 वस्तुतः, वस्तु च न स्वरूपहीन भवितुमर्हति । ब्रह्मणी तद्वत्त्वं सत्त्वात्मावकत्वमेव पर्ययनी “त
 यदन्तरा तद्ब्रह्म” इत्याद्युच्यते । स्वरूपात् पृथक्कृत्यास्तित्ववद्वत्त्वं यन्ममेव न तु वस्तुः । अथेदं
 दिवेद्यम्—शिवस्वरूपं वस्तुगतं न वस्तुतो भिन्नमद्यापि न तत् प्रथमं प्रतिभाति सत्त्वावधारणत्वे ।
 तथादिभिरभिव्यक्तमित्त्रिद्यवासात्त्वं विषयस्य गुणसम्बलितसत्त्वेव बुद्धिस्था भवति, न पुनः पञ्चराशयो
 तस्य । सर्वत्र विषयज्ञानं प्रत्याहरणं तिरोहितसम्बन्धीति ज्ञानं नापेति । अतएव तदेवास्तित्वं
 तत्त्वमिति निर्णयं न कितकपिप्रयः । अस्तित्वस्याभ्यासमन्तत् सङ्गजीपलभ्यमिति तदन्तर्गततया
 जीवात्मा बुद्धी भासते, सुतीरा सा मुक्ता ब्रह्मसत्त्वेवधारणं योगस्य प्रथमसमावृत्तमभ्यते । तस्य
 नीनस्य स्वस्वस्त्रित्वात्तदुद्वेष्टि शिवस्वरूपोपलब्धिः । यन् पुनः पञ्चाङ्गावि तस्यैववद्वेषीयमिति
 युतिर्यथावद्यं श्रीगोवल्लभनमुपदिशति । ब्रह्मदर्शनेन भवति इदयवस्थिच्छेदनं ; इदयवस्थिच्छेद
 नानन्तरमेव सत्त्वंतः सत्त्वस्मिन् कल्याणतस्वरूपप्रत्यक्षीकरणान् विषयसम्बन्धेऽपि न योगापायः । एत
 (६) कर्मानुष्ठापस्य विप्रोपदतत्वमस्यायित्त्वस्य ददर्थे ; सप्तमे (७) प्रकृतिविज्ञानतया तदेवीश्वरव्यति
 येन हि विज्ञानेऽन्तरस्यपुरुषः । परापरप्रकृतिपरिवृत्ता हि पुरुषः, सुतीरा शिवस्वरूपवशाऽस्य ।
 अष्टमे (८) पुनरुपासनं तद्वत्त्वस्वमे तेन चात्मनो ब्रह्मयोगापादनं संक्षेपेणोक्तम् । तस्योप-
 व्याख्यानं सिद्धिभ्रमवेदान्तव्याख्यातृणां सागानुसारी विस्तारिण तत्त्वगतीप्रपूर्णाविव द्रष्टव्यम् ।
 अत्र तस्योपहासायावलम्बनस्य तत्त्वं संक्षिप्तोच्यते “प्रणयो धनुः”—प्रणवधोकारः । अथ प्रथम-
 मावाऽकारी वैश्वानरः ; द्वितीयमादो कारकौजसः ; तृतीयमावा मकारः प्राणः (१५५ [६५५]) ।
 प्रथममावायां “रूपं रूपं प्रतिरूपो वक्षिष्य” (५५६) इत्यस्याः युतेः प्रयोगः ; द्वितीयमावायाम्
 “अथमावा ब्रह्म सत्त्वानुभूः” इत्यस्याः (१५९) ; तृतीयमावायां “सत्त्वं खल्विदं ब्रह्म तत्त्वलाभीति”
 (१६२) इत्यस्याः । एवं हि विहितमुपासानेविध्यमत्र । “जीव-सुख्यप्राच-लिङ्गात्तेति वेदीयापादा-
 नेविद्यादायित्वादिह तयोर्मात् (१६३) इत्यत्र जीवेन प्राणशक्तः, प्राणैक क्रियाशक्तिः, लिङ्गं न
 ब्रह्मस्वरूपमावावशाथं गृह्यते । क्रियाशक्ता विद्यायाम्, प्राणशक्ता मनमावावशोक्तस्य, स्वरूपे-

मानन्दस्वेति सच्चिदानन्दस्य परात्मन एव ब्रह्ममिति न कश्चिद्विरोधः । “अमात्रयतुयः” इत्यत्र “अङ्गं ब्रह्मात्मि” (८।१२) इत्यस्याः प्रथीनः । अत्र एकात्मप्रत्ययैश्च शिवस्वरूपैश्च श्रीपादाचार्येण विध्य-सम्पृक्तत्वस्य सम्भवति । अत्र श्रीपादाचार्याणां पुनिकैः कथं वा “ब्रह्मं ज्ञानमनन्दम्” इत्याख्यत्व-स्यनेत्रीपाठनं विहितं प्रोक्तं तद्गीतासंनन्दयंभाष्ये । विषयीभविष्यत्वेतत् सर्व्वं तत्त्वब्रह्मम् । नवमे (९) अगवदनुषङ्गे तदनुमतीपाठेन च संसिद्धिरुच्यते । दशमे (१०) नातपस्त्वाय ब्रह्मविद्या-प्रवर्त्तकेभ्यो भक्तिगुणाय ब्रह्मविज्ञानं यच्छेदितुमुपसंहारः ।

११—२० । एकादशे (११) प्रदृश्यते सुदं वा मद्यत् वा किमपि नानुष्ठियं तत्र ब्रह्मदर्शनोप-योगिविषयाणां सन्निवेशं विना । आरभ्यते हि जीवनं वेदाध्ययनेन । तत्र यदि ब्रह्मदर्शनानु-कूलं कौशलं नावलभ्यते स्यात् पुनस्तद्विच्छेदः । अतएव प्रथमाध्ययसंज्ञितायां पदाथैविभाग-रूपायां लोकाधारीवेशीपनिषददर्शनसन्निवेशः । एवञ्चाप्रसिद्धे विषये ब्रह्मदर्शनानुकूल्यं विधानं तदन्वयं यत् यदुक्तं स्फुटं तदाकरे विना विशेषव्याख्यानेन । द्वादशे (१२) सर्व्वं, तपः, अध्ययन-मध्यापनं, धर्मोपनिषत्, इन्द्रियरंथनः, गार्हस्थ्यं, तदुचितव्यवहारः, सर्व्वमेतत् कर्त्तव्यत्वेनोपदिष्ट-मीपनिषदज्ञानसर्व्वं यांच । त्रयोदशे (१३) यत् साधनमुक्तं तत्तत्त्वं विचारितमारोहवल्लीप्रपूर्त्तौ धमे । तदलं पितृपेणन । विशेषस्वाकर एव सत्यष्टः । अतर्हृञ्जादारभ्य यावद्विशं (१४—२०) साधनं हि सामप्रधानम् । वाक्प्राणयोरेकत्वेन साधः सामत्वम् । न हि विना प्राणशक्तिं वायुधारणसम्भावना । यानि पुनस्तच्छेत्तेरधिकविकाशः । गानमात्रं न हि ब्रह्मप्राप्तिकरं न यदि तत् ब्रह्मदर्शनानुकूलदृष्टिः सम्भवति । “यदेव समः ब्रुविष्या समी भक्षकेन समी नागेन सम एभिक्षिभिर्लोकैः समीऽनेन सर्व्वेषु तस्मान्नेव सामानुते साधः सायुज्यं सलीकता जयति य एवमेतत् साम वेद” (१।८) इत्यत्र प्राणस्य जगद्गापित्वात् सर्व्वस्य च वागारभ्रत्वात् तत्स्वरूपभूतं साम व्यापित्वेन परिष्टच्छादित्यादिविधाकारिण प्रकाशमानस्य साधः कार्य्येषु कारवानुमनेन ब्रह्मधि-ष्ठितत्वात् परीचब्रह्मणि प्राणं “प्राणस्य प्राणः” इति नियमेशोपरीचनियतब्रह्मदर्शनं विहितम् ; सर्व्वेभ्यो भासमानस्य स्वीवरूपस्य च तस्य साधः सुत्यसम्बन्धवशात् स्वीयभूते तस्मिन् सुत्यस्य साक्षादुपलब्धिः ।

२१ । अत्र यन्नाध्ययनदाननिरतानां, तापसानां, मैष्टिकदृष्टचारिणाञ्च पुण्यान्वितलोका-भाक्त्वमुद्दिश्य, ये पुनः ब्रह्मसंस्था भवन्ति तेऽन्ततत्वं यन्तीति साधारणतया भाषणात् यत्र तत्राग्ने ब्रह्मसंस्थतायाः सम्भावना । तथा हि नीचधर्मो युक्तानुप्रज्ञे व्यासः—

“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थीऽथ भिक्षुकः ।

यथोक्तचारिणः सर्व्वे गच्छन्ति परमां गतिम् ॥

एकोवाप्यात्रमात्रेणान् बीजव्यतिरेकव्यतिथिः ।

अकालदेवसंपुत्रः स वरप विधीयते ।

अतुषरी चि निःशैवी पुत्रकीया इतिष्ठिका ।

एतावावन्न निःशैवी पुत्रकीये लक्ष्मीये ॥

(आग्नि १७१५, १९—११३) इति ।

‘एकोवापि’ इत्यनेन शार्ङ्गवत्स इत्यन्वयनिमित्तम् । अथएव शौचै—

शैवायव्यं यद्वत्सल्य अतुषरीं मुनिदर्शनाम् ।

तस्माद्दार्ढ्यनिवेकं विज्ञेयं शर्मसाधनम् ॥ १५, ॥

सुहृत्तं विज्ञानभिक्षया सङ्गतवेदान्तनृपमाथ्यं “वकिन् चि पचे शार्ङ्गस्थादी विधेयभावस्यैव न प्रोक्तार्थं न सम्भवति, तस्मिन् पचे व्यासङ्गनिष्ठतिहारीपकारिणी प्रज्ञया ज्ञानाङ्गतया विधीयते न निश्चयेत्यर्थः । निश्चये इति वक्ष्यमाणस्य यद्वत्सलेनीपसंज्ञानस्यानुपपत्तेः..... ‘तत्प्रज्ञानेन मुच्यते इत्येतावन्वेदताः’ इत्यादि श्रुतिविरोधात् ।” इति । “प्रज्ञया ज्ञानाङ्गतया विधीयते” इत्युक्तिः मुन्यनुमोदिता “येन स्वाप्तेनेहश्च एव” (१०३४) इत्युक्तत्वात् । अत्र भाष्यकारेण यौन-
च्छदरेण यद्वत्सदा भावितं तस्मिन्निमानोनुसारि । अपरोक्षज्ञानानन्तरं यदा हि बालभावस्य स्थिरतामुपैति, तदा साधकस्य सर्वथा त्रिवस्वरूपाधीनत्वात् निरभिमानतया तदादिशकरत्वं लोकाचारमुपेत्य तद्विपर्ययाचरन् च प्रवृत्तिमार्गमुद्भावयति ।

यदा वनमुष्टञ्चाति भगवानात्मभाषितः ।

स जहति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ॥

(भा, ४।२८।४६) इति ।

मार्गोऽयं भक्तिधीन इति प्रसिद्धः । प्रकृतदृष्टान्तीऽस्य व्याससन्तवः शेषः—

ईपायनाच्छुद्धी जज्ञे भगवानेव गृह्वरः ।

अंशश्रीनाथतीर्थोन्म्यां स्वं प्राप परमं पदम् ॥

यकस्यास्याऽभवन् पुत्राः पञ्चात्मन्तपस्विनः ।

सूरिनवाः प्रभुः शम्भुः कृष्णी गौरश्च पञ्चनः ॥ (कुर्म्ये पु, १२५,) ।

इत्यत्र निरतिथीनसिद्धं प्रव्रजन्, यद्वनानरं सङ्कपावस्थानस्य मोक्षधर्मोक्तास्यानादवभवत् । ‘यकस्यास्य’ इति कथनात् सङ्कपावस्थानादर्थ्यान् त्रिवस्वरूपापङ्कतधितासदात्मना स बालमुच्छ्वाहं योजित्वां पीवर्थ्यां धीमात्वायान् पुत्रानुद्घातवद्विद्यावाति । इत्यन्ते हि पञ्चपुराणे पीवर्थ्यास्यपञ्च-
तादृशपतिनामायः ;—

अधीरधीनवाचैव अजानि दिवि देवताः ।

पुत्रस्यपुत्राः अतमस्यधीवीनमथान्विताः ॥

महात्मानो महाभागो महानामभवत्पराः ।

एतेषां धीवरी कन्या ज्ञानवी दिवि विमुक्ता ॥

योगिनी योगमता च तपश्चैव सुशुचिम् ।

प्रसन्नी भुववान् तस्या वरं वने सुता ततः ॥

कन्योवाच ।

योगवत् स्वरूपं भर्तारं विजितेन्द्रियम् ।

देहि देव प्रसन्नस्य यदि मे वदतां वर ॥

उवाच देवी भविता व्यासपुत्री यदा ह्यकः ।

भविषी तस्य भाष्या त्वं योग्याचार्यस्य सुमता ॥

भविष्यती च ते कन्या क्ली नाम्ना च योगिनी ।

पाश्चात्तापिपतेर्देया सास्तवस्य तदा तया ॥

जननी प्राह्मदत्तस्य धीमसिद्धार्थदा क्षृता ।

कन्यो गीरः प्रभुः ब्रह्मभविष्यन्ति च ते सुताः ॥ (छ, ख, १०च,) ।

‘स्वरूपं’ इति विशेषणं स्वरूपावस्थानं पत्युदंशयति अत्रंभादित्यादश्चतस्ययोगिनीम् । “कन्यायां स्वपुत्रसदृशी.....प्रचसे” “कन्यायां पश्यन् समागतः” (ब्रा, प, ११३च, १७।३८ श्लो) इत्युक्तिस्तु स्वरूपावस्थेन दशमं व्यज्यते “ज्ञायातपी ब्रह्मविदी वदन्ति” (ऋट ३।१) इति वचनानुरूपम् । परीचस्थितस्य शरीरस्थस्यैव ज्ञायादत्रं नं बहुसोऽद्यापि घटते । पुत्राः पञ्च कौर्मो वायने च ऋविंशेऽप च त्वारः ।

एतामुत्पाद्य धर्मात्मा योग्याचार्यान् महाव्रतान् ।

मुला सन्नमकाङ्क्षार्थान् व्यासादमिततुङ्गिमान् ॥

महायोगिनी तती गन्ताऽपुनरावर्तिनीं गतिम् ।

यत्तत्पदमनुविशमन्वयं ब्रह्म ज्ञानितम् ॥ (ऋविंश, १८च, ५७।५५ श्लो)

इत्यत्र ‘धर्मान्’ भागवतानिति जलन्त्यं पूर्वमेव सिद्धिन्त्यान्धर्मेयवयात् । ‘महायोगी’ निष्ठान्तिप्रभुभयधीमवत्त्वात् । ‘अपुनरावर्तिनीं गतिम्’ अत्र “स ह्यस्त्रेव” वत्तयन् यावदावुचं ब्रह्मकीर्तनभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तिने न च पुनरावर्तते” (१।।१३) इति ज्ञेया । ‘कन्या मानसी’ इत्युक्तिः धीमभिरतत्वस्य सिद्धयथावृहत्त्वात् । तथाचि—

एते स्युः पितरन्नात योगिनां योगवर्जनाः ।

बाध्याययन्ति ये पूर्वैः कीमं योगवलीन वे ॥

(इ. वं, १८७, १२ श्लो) इति ।

गीतापूर्वो प्रव्रजनात् भाक् यत् सुतोत्पादनमुक्तं तद्विज्ञेयांशुसम्भवात् विना लौकिककर्मकारान्-
सरथादिति बोध्यम् । ओ डारस्य तत्त्वमुक्तम् (८) ।

११—१४ । श्रुतिं (२२) देवाराधनं दृष्ट्वा न धर्मितव्यं वेदान्तसिद्धत्रयविज्ञानविच्छेदे
इति । के पुनस्तं देवा वेदान्ते परिगृहीतात्मनत्त्वमुक्तं देवतावह्नाम् । ततोऽयं विवेकः—
अग्निः, पृथिवी, वायुः, अन्नरिचम्, आदित्यः, सूर्यः, चन्द्रमाः, नक्षत्राणि च, एते षष्ठी वसवः ।
इन्द्रयाणि दश मनय—एकादश रुद्राः । द्वादश मासा आदित्याः । अग्निः—इन्द्रः । यज्ञ-
साधनानि—प्रजापतिः । यद्येवं, न प्राकृतिकान् पदार्थानतीत्य देवतापरिकल्पनानि वेदान्ते ।
अतएव तेजोवन्नमुद्दिश्योक्तं छान्दोग्ये—“सद्यं देवतैस्तत्र इत्यादिमासिस्त्री देवता अनेन जीने-
नात्मनाऽनुभविष्य नामरूपे व्याकरवाणि” इति (१२।२) । आध्यात्मविभूतमेतद् च प्रकृति-
परिगृह्य तत्र ब्रह्मदर्शनं तदन्तर्भूततया तस्या इति को निवारयेत् । सर्वेषां वेदोक्तानां देवानां
प्राणक्रियासम्भूतत्वादिकिञ्च प्राणं तेषामेकत्वं विधाप्य सत् “प्राणस्य प्राणः” इति दृष्ट्वा पुनरपरोक्ष-
ब्रह्मदर्शनमसक्तुदवीचामः । अम्बादी व्यथ्या प्राणै समम्बा ब्रह्मट्टट्टिरित्युभयविधदृष्टं नस्याप्युप-
योगिता धीमाविच्छेदादिति को न स्वीकुर्यात् । श्रुतिं (२३) उदयास्तविरहितव्यादित्यस्य
रश्मिषु मधुनाङ्गीत्वं वेदोपनिषदितिहासपुराणेषु च मधुकरत्वं परिकल्प्य दृश्यमानोदयास्तमयकानं
वस्वादीनामाधिभौतिकानां देवानामाधिभूतस्वरूपाणामाध्यात्मिकानां साध्यानामाधिपत्यमाविच्छेद-
रोद्धतादिरूपेषु च वेदरसत्वसारीष्य वैदिकदेवाग्नीन्द्रब्रह्मसीमानां मुखेन भौतिकदेवानामाध्यात्मि-
कानां ब्रह्मणो मुखेन तद्रसपानमुक्तम् । एतज्ज्ञानवत् उदयास्तविरहितादित्यवेदोदिसमुद्भूत-
ज्ञानस्याविच्छेदः सिद्धयतीत्यादित्यमधुविज्ञानस्य फलम् । लोकरुष्टमादिथोऽनुदयाभयवान् । न
सा मत्त्वदृष्टिः । असत्यदृष्टिर्ह्ये ब्रह्मविरोधिनी । तादृश्यासत्यदृष्टिविरहितस्य ब्रह्मविरोधित्वान्
तेनाविच्छेदयोगोऽवश्यभावीति युतेरन्तर्गताभिप्रायः । आदित्यरश्मिषु मधुनाङ्गीत्वसारीषः स्वाध्या-
योपकारित्वात्पेषामिति तत्त्वम् । अतुर्भिः (२४) प्रथमं पुत्राणां हीर्षांशुइसाधनं, द्वितीयं स्वस्य
पुत्रस्यपुत्रसाधनम्, तृतीयं स्वाभाविकक्रियासु यज्ञसाधनम् । प्रथमद्वितीये वेदीषिते कथमन
वेदान्ते तयोर्निवेश इति प्रश्नयेत् विज्ञानाविच्छेदाद्य प्रथमं विज्ञानसाधनाविच्छेदात् द्वितीयमिति
तथोत्तरम् । अथाप्यसि वेदान्तीष्वतरङ्गस्य । प्रथमे पुनस्त्वैलोक्यकोशस्याविनाशित्वं, तद्विच्छेति-
भूतानां दिग्वा वत्सलं वायोः, कीदृश्यास्य सर्वाधारत्वं, सञ्ज्ञाधिष्ठानप्राणादिप्रयत्नत्वम्, द्वितीये

वसुवद्रादीनां प्राचलं संसाध्य सर्वेषु तस्य पदेषु वैदानीहितसाधनशैलीनिर्वाहयति । ततोऽपि पुत्रवयस्ये स्वाभाविकक्रियासु यज्ञाङ्गानि तपोदानादिषु च दक्षिणां प्रकल्प्य ब्रह्मप्रापकत्वं तस्य प्रख्यापयति तपनातीतस्य सर्वकारणस्य ब्रह्मणश्चित्कलेर्विधासेषु तपसादिषु च ज्ञानसङ्कल्पानु-
गमात् । विज्ञानमिदं देवकौतुचाय कृष्याय घोरनामाऽक्षिरीनीनीत्पन्नः कश्चिद्विचंपदिद्वि-
न्याचकाम्यते । कृष्यस्य धीमाचार्यस्य स्वभावात्तुगतं योगप्रधानं धर्मं पश्यन्तो वयं तन्मूर्ध्नि
पुनरिदमेव विज्ञानमवधारयामः । ऋग्वेदे यथादिप्रथतीनां प्रतपयन्नाह्वये जनभिक्षयोर्ब्रह्मिणी
न वेदसम्बद्धः, का पुनरसम्बन्धना ह्यान्देग्योक्तस्य घोरान्द्वेषपदप्रयोज्यस्य कल्पेन । इत्यतः च
तस्य सवन्निरतस्य स्तोत्रनिबन्धनस्य कर्तव्यतायाम् । “विश्वं विश्वं मधवा पर्येषायत जनानां
वेना अचककाश्रुषा” (१०मः ४६सु, ६श्लोक) इत्येषा तस्य “ईश्वरः सर्वभूतानां इहं मेऽर्जुन
तिष्ठति” इति मतमुद्भावयन्ती तत्कृतित्वं सूचयति । युञ्जे त्रयलाभायेन्द्रस्य प्ररचयद्भवः, दस्युवधाप-
प्रहरणसर्वभूमनेनेति समस्य धर्मत्वं ख्यापयता तेन सवन्नामुष्ठानि स्तोत्ररचनेति विश्वासमुत्पा-
दयति । वैदिकविषु “कस्तचौरः” इति दर्शनात् घोरौऽपि वैदिककाले नाप्रसिद्ध आसीद्विद्यु-
नीयते । नैकानिकप्रमाणतयाऽनुमानमिदं गृह्यतेऽद्याभिविंशतीक्षेरेदर्शनात् । ह्यान्देग्ये तु
स्यसि टीषकौपुतलख्यापनेनातस्य इत्यनं निःसन्देहप्रमाणं मन्यतेऽज्याभिः ।

२५ । पञ्चविंशे सर्वशक्तिविद्यायामनामभावकगुणस्य प्राधास्यमुक्ता सर्वानामभावके तुरीये ब्रह्मवि-
सर्व्येकैः कथं वा तदुपासनं सिद्धयति तत् प्रदर्शयते । वायुश्च प्राचक्षानामभावकत्वेन गृहीतः,
यतो यदाग्निर्विस्तीति मूर्ध्नि चन्द्रचासं गच्छति, चाप उच्छोयं प्रागुबन्ति, तदा वायवेनेनेऽन्त-
र्भवति । एवं स्वापकाले मुख्यप्राणस्य वागादयोऽन्तर्भूतास्तिष्ठति । प्राणस्य परीचनकाले
प्रसिद्धम्, वायोस्तु तदन्तर्भूतत्वम् (२।११) । सुतरामुभयोरेकत्वेन “एकः कः स द्विः” इत्येकत्वं
सिद्धयति । एवमेकत्वेन पुनः “जनिता जनानाम्” इत्येकवचनम् । प्राचस्य परीचनकालम्
‘इदं’ शब्देनापरीचतया संसाध्य ‘इदं’ सर्वानामभावकं ब्रह्म ‘उपास्यते’ इति कथनम् । सूतस्य
सर्व्यस्तद्वरस्यसामर्थ्यं सर्वानामभावकत्वे परिचयस्य तद्वदानीपन्यासीऽन्यथाचतयैव प्रतिभाति ।
अधिभूताध्यात्मभूतं निश्चितं जगत् सर्वानामभावके ब्रह्मस्वरूपव्य सर्व्येकमपरीचदर्शने चैतुरिति
तद्वैवाच प्रकारान्तरेण साधितम् । सर्व्येकैः नीपासनं सिद्धयतीति वचनं “वयं ब्रह्मचारिभिः
मुपास्यते” इति वचनेन निरस्यम् । “देवानां जनिता प्रजानाम्” इत्यादिवचनेन तुरीयत्वमव-
विचटितं, सुतराम् “इदमुपास्यते” इति कथनं अष्टौत्वादिलक्षणस्युक्ते ब्रह्मविद्ये न तु तुरीये इति
शतं, न, यस्मिन्लस्यैव प्राधास्यात्, अन्यत् कारणगुणजातमभावविवक्षितम् । जनन्वीवादीरनाभावकं
सर्व्यनिरपेक्षम् “अहं ब्रह्मास्मि” इति वचनेन साक्षात्प्रकाशमानं तुरीयं ब्रह्म कारणत्वेन सर्व्य-

कर्तृत्वं साधकसङ्घिभी प्रकटयति, अती यत्सिद्धधर्मप्राधान्येऽपि कारकगुणजातस्योद्देशोऽत्र न किमप्युपलक्षणसमुदाययति यत्सिद्धत्वेऽपि कर्तृत्वव्यापनात् । न पुनर्नैक्यं नाम-सम्बन्धं 'वय-
मुपास्यते' इति वचनादिति । उपासकानां पुनरैक्यं तत्स्वरूपताप्रामिर्भिति "योऽसावती पुत्रः
योऽस्यसिन्धि" (२१९) "अहं मयुरभवं तूर्यय" (८१९) इत्यादिभिर्वाच्यते । स्वरूपेणैव कुत्र
योपासनेत्युक्तः प्रामादिकी "वस्य महिमानमिति वीतशोकः" (७१६) इति तन्महत्त्वेनात्मनी
महत्त्वानुभवसदापि न विनिरुचो भवति । अतएवात्रापि "महान्तमस्य महिमानमाहः" इति
महत्त्वस्योद्देशः ; स्वरूपेणैवऽपि "ज्ञात्री शिवजावीरणीश्री" (१२११) इत्यतः "चयं यदा विन्दते
ब्रह्ममेतत्" "विश्वं ब्रह्ममेतत्" इत्यभेदेऽपि भेदस्य सत्त्वात् क्रमेण जीवे महत्त्वयोगात् ।

२६ । वैदिकमूलदेवतासिद्धि (१७५) आश्रित्य यज्ञस्य प्रवृत्तिः, ताभ्यएव तद्विहितस्य प्रति-
विधानं द्रव्ययति । कथमत्र वायोः प्राधान्यमिति प्रश्ने तदुत्तरम्—तं विना नाग्निर्दीप्यते, अपदीपे
न तन्निष् कथं वा सिद्धः स्याद्यज्ञः । तत् किमत्रादित्यस्य सर्वथाऽप्राधान्यम् ? इत्यनीत्पादने
तस्य सर्व्वेतीमुखं कर्तृत्वं परब्रह्मसादृश्यात्किञ्चिन् जातु शोभते । किमिदमुच्यते—तन्व्यानेभ्यो लोके-
भ्यस्तत्सारभूतानामभ्यादीनामुच्चार इति । पृथिव्यां सर्व्वत्र तापरूपेणाग्निस्तिष्ठति, अस्त्वने
पुनर्चनीभूतभावेन । अतीऽरख्योर्ध्वेषेण वायुयोगात् तदुत्पत्तिः । अन्तरिक्षं वायुना पूर्य, दृश्य-
मानादनरिचादुपरि पुनरादित्यस्य स्थितिः, प्रकाशस्योत्पत्तयत्र । अग्निवायुरादित्य इति क्रम-
प्रतिरेव ऋग्यजुःसाक्षात् तेषः प्रवृत्तिकथनम्, अन्यथा अस्त्वनेः, यजुःपु वायोः सामसाहित्यस्य
प्राधान्यमिति वक्तुमुचितं, तन्न ब्रह्मते तत्र तत्र तेषां साम्ये नीदीरयान् । युतिमेतामनुस्येष
मनुराह—

अग्निवायुरविभ्यस्तु चयं ब्रह्म समातनम् ।

;

दुदीह यज्ञसिद्धयर्थस्यजुःसामलचक्षम् ॥ (१७५, २१३) इति ।

प्रबलं तावत् पृथिव्यादिभ्योऽप्रादीनाम्, अन्व्यादिभ्यस्त्वयाः, चथाः पुनर्प्रादीनां प्रवृत्तिर्द्रव्यते ।
पृथिव्यादिभ्यो भूरादीनां पार्थक्यम्, अथ च ज्योतिर्विद्वां मते भूमीखोऽयं लोकात्मिकात्मक इति ।
किमत्र भूरादीनां पार्थक्यं वर्धयता पीराधिकानां मतमेव युतिरनुमीयते ? अत्रेदं विवेच्यम्—न
पुनर्मेरीरक्षितं स्वह्मवाचीपनिवद्य उदलभ्यते, किन्तु तदुन्मी वन्नासात्मकी दिवयानपितृया-
पत्न्यानी तक्षे प्रद्वयते इति तत्त्वविदः । न अस्ति सवितुर्ब्रह्मसात्मयो वेशानमते ; ती द्रष्टृपचया
तथा प्रतिभात इत्यस्य सिद्धान्तः । यत्र पुनरनुभूयते आन्नासिकी दिवसः आन्नासिकी रजनी स
एव पीराधिकैर्बोधितो मेरुप्रदीपः । मेरुदेव सखीक इति प्रवयतां पीराधिकानां ज्योतिर्विद्भिर्न
सतमेदः । जन्मदीपस्य भुवर्लोकत्वं निरसदेहादधिभ्यस्त्वस्य जलपटस्य भूमीजादस्य भूर्लोकत्वं

व्यापयन्निरैतेक्षेप विरोधः । इच्छितस्वल्पपुटे सन्नि विधिधानां वीपानां क्षितिः । तत्रवाधि-
वासिनामपुच्छभूमिवासित्वं, अन्वुवोपवासिनासु पुच्छभूमिवासित्वमिति मनसिज्ञत्व ज्योतिर्विधा
भूमीस्य लोकावयवसंज्ञकत्वं कथनम्, उपनिषदि पुराणे च कृतिघाण्यलीकानामुक्तिरिति शेषः ।
भूर्भूवःस्वरिति लोकावयव कृतिघाण्यमिति त्रयास्तेषां प्रकृतिरव च्छंते न पुनर्भूमीस्यस्वामी
तेषामिति वक्ष्यमुपलभामहे । अतएव हि तेषां यश्चरिषापहरवसानम्बंमुपवर्षितम् । सूः—एव-
सञ्चारवधोऽस्यस्थानं पृथिवी ; भुवः—सिद्धादिभेदितं भूमिस्थानारमणरीक्षम् ; स्वः—द्रुव-
स्थानारं देवाधिष्ठितं विद्विमिति पीराणिकायां सिद्धान्तो ह्यस्यमानलोकावयवै, न त्वहस्ता-
व्यात्मलोकावयव इति ज्ञेयं, तनी भवति विरोधपरिहारः । लोकावयवस्यार्थमनैतरेषामाश्रयेऽन्व-
हस्यते । तथा हि “तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गलोकादवपातादविभयुः । तं विभिः स्वर्ग-
लोकैरधस्तात् प्रत्यक्षु वन् ।” अत्र सायनः—“धीऽयमादित्योऽसि तस्य आदित्यस्य स्वर्गलोकात्
अधःपातः आधाराभावात् अधःपतनं तस्मात् देवाःअविभयुः आदित्योऽधः पतित्यन्तीति भीताः सन्तः
तम् आदित्यम् अधस्तात् मन्त्रस्यार्थोभागे विभिः स्वर्गलोकैः स्वर्गशब्दोपलक्षितैः भूरादिभिः
प्रत्यक्षु वन् अधःपातप्रतिबन्धाद्यंमुत्तममनाधारमकुर्वन् ।” इति । “तस्य पराचोऽतिपातादविभ-
युत्वं विभिः स्वर्गलोकैः परस्तात् प्रत्यक्षु वन् (४।३।४) ।” इति । अत्र सायनः—“पुनरपि देवाः
तस्यादित्यस्य पराचोऽतिपातात् मन्त्रस्तात् पराभूतेषु ऊर्ध्वं वर्तिषु लोकेषु योऽयम् अतिपातः दृष्टि-
गोचरदेशमुल्लङ्घ्य यत्र कापि दूरदेशमननं, तस्मादतिपातात् भीताः सन्तः परस्तात् आदित्यमन्त्रस्य
स्योपरि विभिः जनतपःसत्यश्रद्धाभिधेयैः विभिः स्वर्गलोकैः तम् आदित्यं प्रत्यक्षु वन् यथा
पूर्वेषाधःपातनिवृत्त्यर्थंमुत्तममनं कृतम्, एवमुपरिटादतिपातनिवृत्त्यर्थं प्रतिबन्धनं प्रतिबन्धन-
मकुर्वन्” इति । “तद्यं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्” (१२।११) इत्यस्या उपनिषदिवधे सर्व्वेषु निघोम
इति दृश्यमाना विषयाः, उपनिषदाया, तद्वलयांसी पराया चैकत्वेन गृह्यन्ते तत्रैकान्त्रं ब्रह्मणि
सर्व्वान्भाषणात् । ईषपरिहारसामर्थमतः प्रेरयित्तरेवेति तत्त्वम् ।

२०—३३ । सप्तविंशे (२०) परीक्षप्रश्नणि यद्ब्रह्ममन्त्रस्य तेन च प्राचस्य प्रागेनापरीक्षेच
सन्वन्वन्वित्वा तेनेकं भवतीति तत्त्वम् । अन्नपानं यदीन्द्रियवासकत्वं वर्द्धयते प्रतिकूलं भवति
तद्योग्यं । अतएव योगिनः सङ्कल्पलाभाय सर्व्वोपघपिष्टभीजनकपमुपायं विदधाति संयमसामर्थ्यो-
द्भावकीनः सङ्कल्पेवास्यद्विनिमित्तेन । अष्टाविंशे (२८) वैश्वानरीपासनां विदधाति । कौडर्ष
वैश्वानरः ? “इषं इषं प्रतिवृषी वद्विच” (३।१४) इत्यस्या विषयः परमात्मा, माण्डुकीयः “सू-
क्तं वैश्वानरः प्रथमपादः”—निचक्षपः । विन्वन्वन्वित्वागृह्यतः सङ्कल्पो यद्यथेव वीक्षमुक्ता
तादृगुपासनाकात्मस्य चैयत्वं प्रदर्शितम् । सप्तविंशेऽन्नपानेन पापविनाशोऽर्षेण उक्तः, अक्ष-त्

सुखम् । वेदीकृतवनव्यापाराः सम्यगेव वेदानो परमात्मदीनपरत्वेन व्याख्यातव्ये वेदी पुन वेद-
विज्ञानव्यापारतयेति ततोऽस्य सुमहत् प्रार्थनम् । कर्मविधि (१९) वेदीकृतानुसंधेयस्य विचक्षणत्वेन
परिचालनं तद्विषयं दर्शयति । विधि (२०) पुनः साक्षात्सम्बन्धेन परमात्मीयात्मनो विधिकम् ।
एकविधि (२१) उच्यते किन्माहिं तेषामभिप्रायत्वमिति विविक्त्य विषयविधिकिसम्बन्धपरमिदं
कारकसम्बन्धः प्रदर्शितः किन्माहिं तेषामभिप्रायत्वमिति विविक्त्य विषयविधिकिसम्बन्धपरमिदं
ब्राह्मणमित्याहुनिका मन्थने । शान्ति (२२) श्रुतकृतपचयीः कक्षीयपचयपचयीर्हृदानीन
सम्पन्नसम्पन्नयोर्वेदः प्रदर्शयति, सम्पदविहीनस्य चाकर्षणत्वम् । प्राचिदधनिषेधहृदानीन विनष्टे-
निषेधः समुपस्थाप्यते । तद्यत्विधि (२३) चतुरादीनां असमस्यादीनामनर्हानं प्रदर्शयति प्राथम्य
तद्रूपस्य च भाग्यैः यमनान्द्वानरादित्येन येनत्वं स्यापयति प्राथम्यनिषेधवर्जनाथे प्राथापानगतिनियम-
नश्च । तन्निश्चयनेन स्वान्मूलप्रतिक्रम इति बुद्धिर्मा भूदिति काले ततो विरतिमप्यह ।

३४।३५ । चतुर्विधि (२४) न केवलं सर्वैषयापरिहारात् किन्माहिं बालवत् सर्वोभिमान-
शक्त्यात् ब्रह्मसंख्याता सिद्धादीति प्रतिपाद्यते । दृश्यते यकादौ निर्व्याथानन्तरं पुत्रीत्पादनादि-
कषेयथा । यद्यपि तेष्वेष्येषामुत् प्रादुर्भूता दम्भवत्प्रतीयमानान् तु दम्भादीनादङ्गीतृत्परिवासीत्
तेषामसम्बन्धविहितः । एषथा श्रमिताथः । अथमभिलाषो औषस्य परात्मानुदीननिरपेक्षः,
मुसर्तं बन्धनहेतुः । यकादौना भगवत्प्रेरक्या प्रव्रज्यानन्तरं मार्गस्थं न तेष्वेष्याकषामवनाहते ।
प्रतिपादितमेतदेकविधि । श्रुतपञ्चा. दीव्यात्पचयश्च योमाचारश्च दर्शयति न तस्यां भगवदाज्ञा-
पावनव्यतिरिक्ता काचिदेषथाऽऽसीत् । सत्यामेषथायां तदभूत्पञ्चानां पुत्राणां योमाचारत्वेन
कन्यायाश्च राजगृहे योमनिरतत्वं ज्ञातुं न सम्भवेत् । यै तु पुनर्भगवदाज्ञापावनव्यति-
गतामुगतिकप्रव्रज्याचारानुरोधान् न ते बालवत् परात्मानुवर्तिनः, सुसर्तं ततो भ्रंशो मिय्याचार-
आवश्यकत्वात् । दृश्यते च तथैवेह बालत्वेन । अन्ये भान्ता अज्ञानिनः वयमतिद्यातीता ज्ञान-
वन् इत्यभिमानो बालभावविरीध्येवाच कारथम् । न खलु वाच्यं भेदज्ञानविरहितताएव तद्वति,
भानानां आत्मनयननौतुसुकरामेव तेषु भेदज्ञानस्यास्तित्वं सुस्यक्तं सूचयति । पञ्चविधि (२५)
न तथा यथा चतुर्विधि “क्षीन स्वानेनेद्वजः” इति कथनान् पारिब्राज्यत्वात् ज्ञानाङ्गतया विधानमिति
चेत्, न ; तत्र ब्रह्मसंख्यास्य लक्षणां न विहतमत्र तु विहतमिति विधीयते । ईदृज इत्युक्ते षीद्वज
इति जिज्ञासायां निहतमथै—“विपादो विरलोविधिकित्त्वः” इति लक्षणां विरलोदीयम् । एतेन
लक्षणेन बालभावस्य न पुनरव्यक्तत्वं किन्माहिं तस्यैव विहितः । बालस्यात्मज्ञानस्य विपादत्वादिक्तं
न पुनर्लक्षणां भवितुमर्हति विषयानवधीयात्स्य, षीधनावादेव तेषां विषयासाय । विज्ञानेः प्राक्
यज्ञकथने यत्किञ्च तदेव ननुप्रकृतिः तस्यामेव भगवदभिप्रायाभिप्रायः, साधनैर्विकारापनयान् क्षेप

मुक्तिरिति 'विषयो विरजो विचिकित्सः' इत्युक्तिर्द्वन्द्वेति । साध्यासादिभिषयावैः परमात्मनः
 विशिष्या—ज्ञानेन न तपरोत्सवेन—'सुमिर्भवति' इति वचनान् वीजत्वेन साध्यासाधुभोदिवत् ।
 नाश्वन्निरभिमानत्वे पुनः ब्रह्मानचिततादीनामभुद्भ्यः । तदुद्वे परमात्मदर्शनम्, परमात्मदर्शने
 पापातिक्रमः, कामविह्वलिः, संशयापगमश्च । एषश्च यथादुक्तं तथ तत्तद्वत् स्फुटतया विद्वत् ।
 भिष्याचरवत्स यथा तथ 'यिन स्यात्' इत्यनियतवाक्यानामित्यलं साधितं, विशेषवचनभाष्यद्वयापि
 तस्य तथा । निर्वन्धस्तत्र निरर्थक इति युक्तः दीनामाचारादेव निःसंशयतया प्रतिभाति । विद्या-
 फले पुनः सम्पद्भाभीऽभयप्रतिशेयुभयोः सन्निवेशो न तवीकारतस्यमुद्भावयति, किन्तु च परमात्म-
 विशिष्टसम्पत्तिर्न ज्ञात्वभवप्रामेष्वांनिरिख्ये तदेव दर्शयति ; अन्वया परमात्मदर्शनप्रधानायां विद्यायां
 यन्वित्वादायभावः संशुचित इति सिद्धान्ते विद्यायाएव स्वपरमार्थभावोच्छेदः स्यात् । अन्तुनन्वा
 'अन्नादः'—भोगापहारी, 'वसुदानः'—सम्पद्दाता इति विशेषवचयस्यैकत्र सन्निवेशेन साऽऽत्मशूद्रा-
 भिप्रायमिमं व्यनक्ति - स परमात्माऽयै साधकस्य भोगवासनामपहृत्त्वं पश्चात् स्वेच्छया विनरति तस्ये
 सम्पदमिति । अतएव च श्रुतादीनामाचारी विद्यानुष्ठेयैत एवेति सर्वमवदातम् ।

३६—३१ । पदचिंशे (३६) प्रथमती बुद्धिभेदादिकस्यापि भेदेन यद्वचं भवतीति प्रथम
 भेदस्यास्यैककिञ्च प्रथोनीऽवस्थाभिदादिति प्रतिपादयति । इदयस्य सर्व्यात्मकत्वेन साधनानरं
 कथयन्ति प्रत्यक्षरं सर्व्यात्मकत्वान् विशेषविशेषकलावाप्तये—इदयस्य प्राशस्यादेवं फललाभ इति
 तत्त्वम् । एवं सत्यम् । सत्ये पुनः साधनमादित्यदृष्ट्याऽऽदित्यमस्त्वस्य च पुरुषदृष्ट्या । सप्त-
 विंशे (३०) मनोविद्युद्भागजठराप्रौषावलम्बा साधनमुक्तम् । अष्टाविंशे (३८) व्याधिसरच-
 दाङ्गात् तपस्वेन यद्वचं ; अन्नप्राणयोरेकत्वे ब्रह्मदर्शनम् ; अथ यद्यनुःसामचनेषु प्राशदृष्ट्यो-
 पासने ; भूमिरन्तरिचं दौरित्यादिव्यष्टाचरवदेषु विपदां गायत्री मूर्धामूर्धनजट्टपेष विभाव्य
 अतुर्धस्य पदानरस्यादृश्यस्य सत्ये प्रतिष्ठां परिकल्प्या, प्राणानां वाचान् सा तद्यथाख्यातेति नियत्य
 गायत्रीसावित्रीरेकत्वञ्चोपदिश्य तत्रोपदिष्टस्य प्राशचाणं, विपदेवीपदेशविषयो न सर्व्यातीतं
 तन्वाचतुष्टे पदं तस्य ज्ञानाविषयत्वादित्यादिकं निर्दिश्य तस्या उपस्थानम् । अन्नचत्वारिंशे (३८)
 मङ्गललाभायागुष्ठानविशेषः चत्वारिंशे (४०) पुत्रार्थश्च । अत्र परीचापरोचदश्चमेन भेदः प्राचीना-
 ज्ञाकीनामस्य । एकचत्वारिंशे (४१) साधनानरं परिहाय सुख्यं साधनमुपदिष्टम् । अत्र प्रेरयितुः
 परमात्मनो ध्यानधारणे एव प्रधाने । तदेवाकरे सर्व्यं व्याख्यातम् । कथं वा वैदिकस्त्रीवाचां
 वेदान्तसमुच्चिन्मभावेन विपरिवर्तनमभूत् तदत्र विमोषत उपलभ्यते । यी पुनसंश्वन्ते वेदान्तसिद्ध-
 परमात्मयोगेन सर्व्यात्मनिर्गपेलमुत्पन्न इति, ते "शृण्वन्तु विश्वे अद्यतस्य पुत्रा आ यी धामानि
 दिव्यानि तस्यः" इत्यस्या वेदान्तमार्गसम्मतव्याख्यानं परिचिन्तयन्तु । मनो हि स्वभावतत्पन्नं ।

चलत्वीपवीगी विविधेषु विषयेषु तस्याभिनिवेशः ; वाङ्मनोष्ठाननिरतत्त्वमतएव तस्य । सर्वेषां प्रेरणितुः परब्रह्मणं विना न तस्मात् चलतां जहाति । धीमीपायस्यावसन्नं वशीकरणाद्यं तस्य । कर्त्तृविशिष्टी मनसोऽभिनिवेशे आसस्य शीघ्रता नासाभ्यन्तरचारिता च भवति, आस-
प्रत्यासर्गविच्छेदे प्रथमोऽतएव स्वाभाविकक्रियायः प्रवृत्तः । नैष ऐकान्तिक उपायः । प्रकृत-
सूक्तः पञ्चमे (५)ऽभिनिवेशे तद्विषयस्यैव प्राधान्यात् । तदाकर्षकत्वं तत्र कारणमित्युक्ते माहात्म्य-
मिदं तद्विषयकारिणोपज्ञानस्य । जनकेन दृप्तवालाकिः संवादः प्रकारान्तरेण तदेव दर्शयति ।
(३।४८२) । अतएव हि वेदान्ते “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादिसवरूपानुचिन्तनं सर्वत्र
बिहितम् । आत्मतत्त्वप्रत्यक्षीकरणेन भवति प्रत्यक्षं ब्रह्मतत्त्वम् । हाचत्वारिंशं (४२) प्रार्थनीपाय-
त्वेन विहिता । वेदे, वेदान्ते, पुराणे चैवं सर्वत्र समाहृता सर्वत्रावस्थागतेः सर्वत्रैवाग्रयणीया ।

इति विद्यावल्ली दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः ।

गतिवल्ली ।

१ । यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मनोवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥

सिद्धयति गतिर्विद्यया, सुतरां विद्यावत्प्राप्त्यन्तरं गतिवल्लीति बोधुं न प्रयत्नमपेक्षते । विद्याभेदेन गतिभेदोऽवश्यम्भावीति सोऽपि सर्वत्र तथैव गीयते । सुख्या हि ब्रह्मणि स्थितिः, वेदान्तस्य नाम्यदुद्देश्यं भवितुमर्हति । तत् कथं गतीनां विविधत्वमत्रोपपत्त्यत इति जिज्ञासायां “अथ यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्” (१२।११) इत्यस्मात् विनियोगो गतावपीत्युत्तरम् । न हि किञ्चित् स्वभावविरुद्धं वेदान्तेष्वेवम् । अतएव हि योगाचार्यो वासुदेवः

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

सकर्मणा तसमर्थं सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ (गीता, १७।४६) ।

इत्युक्त्वा स्वभावानुसरणमेवोपादिशत् ।

१ । यदि स्वभावानुसरणमेव साधनार्थं मत्सर्वज्ञावलम्बनीयं सर्वभूतानामात्मनि सर्वभूतेषु चात्मानो दर्शनं किं स्वाभाविकं स्वभावातीतं वेति प्रश्ने “वाक्ये तिहासेत्” (१०।३४) इत्यस्मात्सर्वं सुधीभिर्विवेच्यम् । यद्यपि पित्रादिस्वभावैर्गुण्णात् कुत्र कुत्रचित् बालेऽपि विकारो लक्ष्यते तथापि स्वपरमेदज्ञानेन यदनाभीयत्वं वयोचिच्छे निरुद्धं दृश्यते तत्तस्मिन्निवृत्तमानसत्त्वमेव । अतएव यद्विद्ययादिना गतिवत्प्राप्त्यर्थं न जातु स्वभावमतिक्रामति । यद्विदति । यः तु पुनः साधकः आत्मनि एव सर्वाणि भूतानि अनुपश्यति—आत्मानं स्वरूपतः विज्ञाय तदनन्तरं तत्स्वरूपं विज्ञाय तदनुसारेण आत्मानं

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः ।
 तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ईश ६।७
 असुर्या नाम ते लोका अश्वेन तमसावृता ।
 तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ईश ३
 २ । स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति
 न तत्र त्वं न जरया बिभेति ।

समन्वया जानाति, ततः तस्मादेव कारणान् न विजुगुप्सते वृथा न करोति । आत्मा परमात्मेति पक्षे—

तद्यस्मिन् भगवान् विष्टमैयि चान्यत्र चास्ति सः ।

यतस्ततोऽयं भिन्नं मे शब्दं चेति पृथक् कुतः ॥ (वि, पु, १।२।२८) ।

इत्यात्मन्येषु च परात्मदर्शनात् शत्रुमित्थमेदञ्चानविरहः ।

यस्मिन्निति । यस्मिन् आत्मनि सर्वाणि भूतानि आत्मा एव अभूत्, अतएव एकत्वम् अनुपश्यतः विजानतः तादृग्ज्ञानसम्बन्धस्य तत्र आत्मनि कः मोहः—अयं बन्धुरयं नेत्यज्ञानं—ताडनादावपि शिक्षाप्रदबन्धुकार्यदर्शनात्, कः शोकः अवियोगे वियोगजनितखेदः—आत्मस्वरूपेण चिरस्थायित्वात् ।

विप्ररीते किं भवति तत्प्रदर्शनायाच्चैव व्युत्क्रमेण तत्प्रतिपादिकायाः श्रुतेर्ग्रहणम् असुर्या इति । ये के च जनाः आत्महनः आत्मपरहेषवन्तः—आत्मनि च भूतानि भूतेषु चात्मानं नानुपश्यन्तः—ते जनाः प्रेत्य तान् लोकान् अभिगच्छन्ति ये लोका अश्वेन तमसा आवृताः असुर्याः असुरभावापन्नाः नाम—नाम अभ्युपगमे—इह तथा दर्शनम् प्ररत्नापि तथैत्यभ्युपगमः—“यदेवेह तदसुत् यदसुत् तदन्विह” (४।३) इति श्रौतन्यायात् ।

२ । ये पुनः सर्वभूतात्मभूतात्मानस्तेषां भवति सुसृष्टजराभय-शोकातिक्रम इत्याह स्वर्ग इति । स्वर्गे लोके किञ्चन भयं न अस्ति ।

उभे तीर्त्वाऽश्नयापिपासे

शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ कठ १।१२ ।

३ । यथोदकं दुर्गं दृष्टं पर्वतेषु विधावति ।

एवं धर्मान् पृथक् पश्यन्स्तानेवानुविधावति ॥

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासित्तं तादृगेव भवति ।

एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गीतम ॥

कठ ४।१४।१५ ।

४ । इह चेदशकद् बोधुं प्राक् शरीरस्य विस्मसः ।

ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥

तत्र स्वर्गं, हे सत्यो, त्वं न असि ; जरया न तत्रत्यजनः विभेति ।

उभे अश्नयापिपासे चतुर्थे तीर्त्वा अतिक्रम्य शोकातिगः शोकात्
अतीत्य वर्त्तमानः जनः स्वर्गलोके मोदते ह्वयति ।

३ । प्रथमं गतिवैचित्र्यस्य कारणमुक्त्वा स्वरूपावस्थानमाह
यथेति शुद्ध इति । दुर्गं दुर्गमे उच्छ्रिते देशे दृष्टम् उदकं पर्वतेषु
गैरिकादिमत्सु प्रत्यन्तगिरिषु विधावति विकीर्णं भवति तत्तद्वैचित्र्य-
सङ्गतम्, एवं धर्मान् आत्मनः पृथक् पश्यन् तान् एव धर्मान् अनु
विधावति भिन्नभिन्नभावापन्नो भवति ।

शुद्धे निर्मले उदके शुद्धम् उदकम् आसित्तं तादृक् शुद्धम् एव
भवति, एवं हे गीतम, विजानतः मुनेः—शुद्धे परमात्मानं मननशील-
तया विद्यमानस्यात्मज्ञानसम्पन्नस्य—आत्मा भवति ।

४ । ज्ञानरूपमुपाधिग्रहणमुच्यते इहेति । शरीरस्य विस्मसः
विभ्रंशनात् पतनात् प्राक् यदि इह देहावस्थानकाले बोधुं ज्ञानं
सम्बुम् अशकत्, ततः शरीरस्त्रंसनादनन्तरं सर्गेषु पुनः प्रभवकालेषु
लोकेषु भिन्नभिन्नलोकेषु तत् ज्ञानं शरीरत्वाय शरीरभावाय कल्पते
समर्थं भवति ।

यथादर्शं तथात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।

यथाप्सु परीव दृष्टे तथा गन्धर्व्वलोके ।

छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।

पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।

सत्त्वाद्धि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥

अव्यक्तात् परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।

यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वञ्च गच्छति ॥

तदेव विवृणोति यथेति । “यस्मात्मा शरीरम्” (१।१४।४)

इत्यात्मनः परमात्मशरीरत्वात् आदर्शं यथा तथा आत्मनि चित्स्वरूप-
तयावस्थाने तत्स्वरूपमेव शरीरं भवति, यथा स्वप्ने स्थूलशरीरासत्त्वेऽपि
शरीरदर्शनं भवति, तथा पितृलोके स्वाप्निकशरीरं भवति, यथा
अप्सु परिदृष्टे उरिदृश्यते इव तथा गन्धर्व्वलोके शरीरं भवति—
आदर्शस्वातिनिर्भलत्वात् चित्स्वरूपतया भासनम्, चापि नाति-
निर्भलाः, अतोऽचोषाधिभौगोऽस्त्येव—“अन्यन्नवतरं कस्याश्चरत्
रूपं कुरुते पितॄन् वा गान्धर्व्वं वा देवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं
वाऽन्येषां भूतानाम् (१।१।२८)” इत्युक्तत्वादप्यदपि रूपान्तरं मन्तव्यम् ।
ब्रह्मलोके—“छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति” (७।६) इति छायातपयो-
रिव शरीरशरीरिणीरिव जीवब्रह्मणोः स्थितिर्भवत्येकत्र ।

इन्द्रियाणामिति । यत् यस्मात् शरीरग्रहणकारणात् पृथगुत्पद्य-
मानानां भिन्नभिन्नरूपेणोत्पद्यमानानाम् इन्द्रियाणां पृथग्भावं वसु-
ग्रहणसामर्थ्यपार्थक्यम्, उदयास्तमयौ—कुत्रापि तेषामुदयः शरीरग्रहणे,
कुत्राप्यस्तमयः स्वरूपावस्थाने—मत्वा ज्ञात्वा धीरः न शोचति ईदृक्-
परिवर्त्तनमिति यावत् । एतदनुरूपमेवानुगीतायां—

न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य
 न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
 हृदा मनीषा मनसाभिक्षुप्तो
 य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
 बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमाङ्गतिम् ॥

कठ ६।४—१० ।

देवान् वषेटमनेति हितेमां मानवीं तनुम् ।

निर्व्येदसु न कर्मणो भुञ्जानेन कथञ्चन ॥ (१८।३१) इति ।

सप्तमाध्याये यदुक्तं (७।६।२५२६]) तदेवाथ पुनरुल्लिख्यते सुक्तिहेतु-
 प्रदर्शनाय इन्द्रियेभ्य इति अव्यक्तादिति । सत्त्वं बुद्धिः । अलिङ्गः
 लिङ्ग्यते गम्यते येन तलिङ्गं बुद्ध्यादि तदविव्यमानमस्येति ।

कथमलिङ्गस्य तस्य दर्शनं सिद्धयति तदाह न सन्दृश इति ।
 अस्य अलिङ्गस्य रूपं सन्दृशे दर्शनविषये न तिष्ठति, कश्चन एनं
 चक्षुषा न पश्यति, किन्तुर्हि हृदा हृदयेन अनुरागेण, मनीषा—मनसः
 ईष् दर्शनं—ईष दर्शने—अनुरागजनितसूक्ष्मवसुदर्शनसामर्थ्यं विवेकः
 —तथा—

यथा यथात्मा परिवर्त्यतेऽसौ

मनुपुष्पगाथा नवम्बाभिधानेः ।

तथा तथा पश्यति बन्धु रज्ज्

अचर्ययेनाञ्जनसंप्रयुक्तम् ॥ (भा, ११।१७।१६) इति ।

—मनसा मननेन अभिक्षुप्तः अभिसुखीकृतः प्रकाशितः । वे इतत्
 परमात्मतत्त्वं विदुः जानन्ति ते अच्युताः विकारातीताः भवन्ति ।

यदेति । यदा पञ्च ज्ञानानि ज्ञानेन्द्रियाणि मनसा सह अवति-
 ष्टन्ते निर्व्यक्तव्या तिष्ठन्ति स्वस्वव्यापाराहिनित्वस्य बुद्धिः च न विचे-

५ । शतं चैका हृदयस्य नाद्य-
 स्तासामूर्धानमभिनिःसृतेका ।
 तयोर्हृत्मायन्नमृतत्वमेति
 विध्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥
 अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
 सदा जनानां हृदि सन्निविष्टः ।

तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन्मुञ्चादिवेषिकां धैर्य्येण ।

तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥

एते विषयावधारणाय न व्याप्रियते परमात्मन्येव विश्राम्यति तां परमां
 गतिम् आहुः बुधाः ।

५ । “हिता नाम नाद्यो हासप्रतिसहस्राणि हृदयात् पुरीतत-
 मभिप्रतिष्ठन्ते” (३।५[५०५]) इत्यत्र हृत्प्रभवा हासप्रतिसहस्राणि
 नाद्यः श्रूयन्ते । एता अतिसूत्राः, अतएवाह “यथा केशः सहस्रधा
 भिन्नस्तावताऽणिन्ना तिष्ठन्ति” (५७५) इति । सूक्ष्मत्वात्तासां संख्या-
 करणं प्रायिकमेवेति ज्ञेयम् । तासु शतसंख्यकानां शिरोगतानामेकस्या
 सुख्यायाश्चात्रोक्तेस्तथाः प्राणस्योत्क्रमणप्रदर्शनाय शतमिति । हृत्नाद्यः
 शतं च एका च, तासाम् एका मूर्धानं भित्वा अभिनिःसृता । तथा
 एकया जर्हम् आयन् गच्छन् अमृतत्वम् एति प्राप्नोति न तु विविधा
 गतीर्ब्रह्मस्यैव स्थितिवशात् । विश्वक् नानाविधगतियुक्ताः अन्याः नाद्यः
 उत्क्रमणे प्राणस्य भवन्ति प्रभवन्ति सहायाः भवन्ति । नानागति-
 युक्तत्वात् नानाविधगतीरेव लभन्ते जीवास्ताभ्यो न तु सुक्तिमिति
 वेदान्तविदः ।

जीवस्य शरीरात् पार्थक्यं संसाध्य ब्रह्मस्वरूपत्वं तस्याह अङ्गुष्ठेति ।

अङ्गुष्ठमात्रः हृत्प्रमाणः पुरुषः देहशायी अन्तरात्मा जीवात्मा—

जीवोऽन्तरात्माः सहजः सर्वदेहिनाम् ।

शेन वेदयते सर्वं सुखं दुःखञ्च जन्मसु ॥ (मनु १२।१९) ।

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा
 विद्यामेतां योगविधिञ्च कृतस्नम् ।
 ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्यु-
 रन्योप्येवं यो विदध्यात्ममेवम् ॥

कठ ६।१६—१८ ।

६ । संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणञ्चो-
 त्तरञ्च । तस्येह वै तद्विष्टापूर्त्तं कृतमितुपासते । ते
 चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । तएव पुनरावर्त्तन्ते
 तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामादक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एष
 ह वै रथिर्यः पितृयाणः ।

इति—सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः, सुञ्जात इषिकाम् अन्तःस्थाम्
 इव स्वात् आत्मीयात् शरीरात् तं जीवं धैर्येण धीरतासहकारेण
 प्रवृष्टेत् उद्यच्छेत् पृथक् कुर्यात् । तं शरीरान्निष्ठं चिन्मात्रं शुक्तं
 विशुद्धम् असृतम् अमरणधर्माणं विद्यात् जानीयात् । दिव्यं च न सुप-
 निषत् समाख्यर्थम् ।

आख्यायिकयात्मविद्योपसंहारः—अथ नचिकेतः मृत्युप्रोक्तं यमेन
 उक्तम् एतां विद्यान् आत्मविद्यां कृतस्नं समग्रं योगविधिं च लब्ध्वा
 ब्रह्मप्राप्तः, विरजः विरजस्कः विगतमलः, विस्तुतः विगतस्तुतः
 अभूत् । अन्यः अपि च अध्यात्मम् आत्मानमधिकृत्य एवं वित् सोऽपि
 ब्रह्मप्राप्तः विरजः विस्तुतः भवति । आत्मतत्त्वाधिकारे परमात्मतत्त्व-
 मधिकृतं भवतीति—“यद्दमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकाम् ।
 ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विष्णुसते ॥ एतद्वैतत्” (७।७) इत्याद्याभिः
 सर्वेषु सूचितम् ।

६ । पुनरावर्त्तनीमपुनरावर्त्तनीञ्च गतिमभिधाय ब्रह्मणि स्थितिः
 कथं स्यात्सहर्षयति संवत्सर इति । संवत्सरः एव प्रजापतिः,

अयोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण अहत्या विद्ययात्मान-
मन्विष्यादित्यमभिजयन्ते एतच्चै प्राणानामायतनमेतद-
मृतमभयमेतत् परायणमेतस्मान्न पुनरावर्त्तन्त इत्येष
निरोधस्तदेष श्लोकः ।

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं
दिव आहुः परे अर्द्धे पुरीषिणम् ।
अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं
सप्तचक्रे षड्र आहुरर्पितमिति ॥

दक्षिणं च उत्तरं च तस्य अयने मार्गो वयमासात्मको । तत् तत्र
चान्द्रमसम् एव लोकं ते अभिजयन्ते ये पुनः—तत् कर्म मया कृतम्
अनुष्ठितम् इति कर्तृत्वाभिमानेन—इष्टापूर्त्तं इष्टं च पूर्त्तं च उपासते
नियतम् अनुतिष्ठन्ति । ते पुनरेव आवर्त्तन्ते पार्थिवलोकान् प्राप्नुवन्ति ।
तस्मात् एते ऋषयः प्रजाकामाः दक्षिणम् अयनं प्रतिपद्यन्ते यान्ति ।
एष रयिः देवानाम् अन्नभूतः चन्द्रः एव यः पितृयाणः दक्षिणमार्गः ।

अथ तपसा, ब्रह्मचर्येण, अहत्या विद्यया आत्मानम् अन्विष्य उत्त-
रेण मार्गेण आदित्यम् अभिजयन्ते । एतत् आदित्यस्वरूपम् एव प्राणा-
नाम् आयतनम् आश्रयः । एतत् आदित्यस्वरूपम् एव अमृतम् अभयम्,
एतत् आदित्यस्वरूपं परायणं परमाश्रयः एतस्मात् न पुनः आवर्त्तन्ते ।
एष निरोधः भ्रमणनिवृत्तिः । तत् तस्मिन् अर्धे एष श्लोकः—

पञ्चपादं—हेमन्तशिथिरयोरभेदत्वात् एकत्वेन—पञ्च ऋतवः एव
पादाः यस्य, द्वादशाकृतिं द्वादशमासात्मकं, दिवः अन्तरीक्षञ्च परे
अर्धे उत्तरार्धे पुरीषिणम् उदकवर्षिणम् आदित्यं पितरम् आहुः एके ।
अथ अन्धे इमे पुनः परे अर्द्धदेशे विचक्षणं निपुणम् आदित्यं सप्तचक्रे
सप्तचक्रबुद्धौ संवत्सरचक्रे षड्रि षट् ऋतवः एव अराः यस्य तस्मिन् रथे
अर्पितम् इति आहुः ।

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रविः शुक्रः
प्राणस्तस्मादेते ऋषयः शुक्र इष्टिं कुर्वन्तीतर इतरस्मिन् ।

अहीराचो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव
रविः । प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते
ब्रह्मचर्यमेव तद् यद् रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ।

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद् रेतस्तस्मादिमाः प्रजाः
प्रजायन्त इति ।

तद् ये ह तत् प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पा-
दयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु
सत्यं प्रतिष्ठितम् ।

मासः वै प्रजापतिः—स्वावयवत्वात् । तस्य मासस्य कृष्णपक्षः
एव रविः अन्नम्, शुक्रः पक्षः प्राणः आदित्यः, तस्मात् ऋषयः क्रान्त-
दर्शिनः शुक्रपक्षे इष्टं यागादि कुर्वन्ति, इतरे अविद्वांसः इतरस्मिन्
कृष्णपक्षे इष्टं कुर्वन्ति ।

अहीराचं वै प्रजापतिः—संवत्सरावयवभूतत्वात् । तस्य अहः
एव प्राणः, रात्रिः एव रविः । ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते, ते ह्ये प्राणं
प्रस्कन्दन्ति शोषयन्ति आयुर्हरत्वात् तस्याः । रात्रौ यत् रत्या संयुज्यन्ते
तत् ब्रह्मचर्यम् एव—आयुष्करत्वात् यथावत् सेवनेन ।

अन्नं वै प्रजापतिः—कालपरिपाकत्वात् व्रीह्यादेः । ततः अन्नात्
एव हि रेतः नृवीजं, तस्मात् रेतसः इमाः प्रजाः प्रजायन्ते उत्प-
द्यन्ते इति ।

तत् तत्र ये पुनः प्रजापतिव्रतं यथाविहितभार्यागमनरूपं
चरन्ति, ते मिथुनं पुनः च पुत्रीं च उत्पादयन्ते । तेषां प्रजापति-
व्रताचरणरतानाम् एष—कामत आहुत्सिमत्वात्—चान्द्रमसः ब्रह्म-

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्वामन्त'
माया चेति । प्र, १।६—१६ ।

७ । तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये

शान्ता विद्वांसो भैक्ष्यचर्यां चरन्तः ।

सूर्य्यदारेण ते विरजाः प्रयान्ति

यत्रासृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥

मु १ (२) । ११ ।

लोकः । कीदृशानां ? येषां तपः कायिकवाचिकमानसिकसन्तपनं
ब्रह्मचर्यं विहितकाले भार्यासङ्गमनं, येषु सत्यम् अन्तवर्जनं प्रति-
ष्ठितम् अश्वभिचारितया वर्त्तमानम् । अत्र तपश्चरणप्रयोजनवशात्
सम्यक्सिद्धरजःसम्बन्धपरिहानिरिति बुध्यते, सुतरां लोकस्यास्य
नारजस्कत्वम् । एवं कथं लोकलोकान्तरभ्रमणोपयोगिव्रह्मलोक-
प्राप्तिः ? सत्येन ब्रह्मचर्येण च ।

येषु न जिह्वां न कौटिल्यं, न अन्तं न अन्तविषयानुरतिः, न
माया च न मिथ्याचरणं च तेषाम् असौ आदित्योपलक्षितः—आवृत्ति
परिशून्यः—विरजः मालिन्यविरहितः ब्रह्मलोकः । पूर्व्वत्र रजः-
सम्बन्धसत्त्वात् तपश्चरणस्य प्रयोजनम्, तेन च निमित्तेन लोकस्य
रजस्कत्वम्, अत्र तु विषयानुरतिशून्यत्वात् विरजस्कत्वेनापरिवृत्तिसम्ब-
लोकस्य ।

७ । इष्टापूर्त्तनिरतानां क्षयिष्णुगतिमुक्त्वा (१।६) ऽरण्याचारिणां
भिक्षूणाश्च गतिवक्ष्यते तपइति । ये हि वानप्रस्थनियमरताः अरण्ये
वने तपःश्रद्धे तपः—भक्ष्यसंयमादि आश्रमविहितं कर्म, अद्यां च—
अग्निहोत्रोत्पन्नाब्बिन्दून्—उपवसन्ति सेवन्ते, ये पुनः एवं तपश्च-
रणेन शान्ताः—उपरतकरणग्रामाः, विद्वांसः—कौपनिषदज्ञानसम्पन्नाः,
भैक्ष्यचर्यां चरन्तः—तापसादिभ्यः प्राणधारणमात्रोपयोगि भैक्ष्यम्

८ । भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

मु २ (२) । ८ ।

९ । सत्यमेव जयते नानृतं

सत्येन पश्या विततो देवयानः ।

येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा

यत्र तत् सत्यस्य परमं निधानम् ॥

मु, ३ (१) । ९ ।

आहरन्तः ते विरजाः रजःसंस्पर्शरहिताः विमलाः सूर्य्यद्वारेण ब्रह्मलोक-
प्रवेशवर्त्मना (११।२१) तत्र प्रयान्ति यत्र स अन्वयात्मा नित्यकालस्थायी,
अमृतः मरणधर्मरहितः पुरुषः जगज्जीवनियन्ता—हिरण्यगर्भ इति
भाष्यकारः ।

८ । जगज्जीवनियन्तुः सान्निध्येन तमेव कारणात्मना कार्यमात्र-
मात्मन्यन्तर्भूयविद्यमानं पश्यतः किं भवति तदेवाह—तस्मिन् मनः-
प्राणादिषु प्रकाशमाने (३।३[७८८]) परावरे परं कारणम् अवरं
कार्यं तदुभयोरेकस्मिन्नन्यस्यान्तर्भूयमानत्वादेकात्मत्वं, सुतरां—कारण-
कार्यात्मके ब्रह्मणि दृष्टे हृदयग्रन्थिः—अज्ञानजनिताऽहंबुद्धिः अहं
कर्त्तृत्वभिमानः—भिद्यते विशीर्यते, सर्वं संशयाः—आत्मतत्त्वादिषु
अविनिश्चयाः—छिद्यन्ते छिन्नाः भवन्ति ; अस्य साधकस्य कर्माणि
वासनाविकारजनितानि न त्वीशव्याप्यानि तत्परिचयसाधकानि
क्षीयन्ते क्षीणानि भवन्ति ।

९ । न हि जातु मिथ्याश्रयेण किन्तर्हि सत्याश्रयेणैव लोकजयो
भवति तदेवाह सत्यमिति । सत्यम् एव जयते जयति न अनृतं
मिथ्या । पुरुषानाश्रितयोः केवलयोः सत्यानृतयोः न सम्भवतो जय-
पराजयाविति सत्यशब्देन सत्यवादी अनृतशब्देनानृतवादीति भाष्य-

१० । यं यं लोकं मनसा संविभाति
 विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।
 तं तं लोकं जयते तांश्च कामां-
 स्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥

मु, ३(१) । १० ।

कारनिवचनेन न सत्यानृतयोर्जयपराजयसाधकत्वं व्याहृत्यते, किन्तु हिं पुरुषगतौ तौ स्वस्वक्रियामभिव्यङ्क्त इति तस्याभिप्रायः । सती यदु-
 ज्जुतं तद्भावेन तत् सत्यम्, अतएव सत्याश्रयेण ब्रह्मभावाश्रयः, तेन
 चोद्भूतं साधके महत् बलम्, येन बलेन स विघ्नराशीन् पराजयते,
 सुतरां 'सत्यमेव जयते' इति वदति श्रुतिः । अनृतं ह्यसद्भावः तेन च
 भवति बलक्षयः बलक्षयेणात्मपराजय इति तत्त्वम् । सत्येन तादृशेन
 देवयानः देवभावप्राप्तिसाधनः पत्न्याः विततः विस्तीर्णः सातत्येन प्रवृत्तः ।
 येन पथा हि आत्मकामाः विगतदृष्ट्याः ऋषयः दर्शनवन्तः तत्पदम्
 आक्रमन्ति यत्र सत्यस्य निधानं प्रवर्त्तकं तत् परं ब्रह्म । 'सत्यस्य
 निधानम्' इत्युक्तिबलादुक्तः सत्यस्यार्थः प्रतिपन्नो भवति । अतएव च
 "येषु सत्यं प्रतिष्ठितम्" इत्यतो भेदः ।

१० । सत्याश्रयेणोद्भूतबलः साधकः पापानि पराजयते, तेन च
 भवति विशुद्धान्तःकरणः, विशुद्धान्तःकरणे यथावत् प्राप्यविषयाः
 प्रतिभान्ति । सुतरां तत्तल्लभः सम्भवति परब्रह्माभिप्रायानुसारित्वात्
 तेषाम् । इममेवार्थं कथयति श्रुतिः यं यमिति । विशुद्धसत्त्वः विशुद्धान्तः-
 न्तःकरणः साधकः यं यं लोकं मनसा मननेन सङ्कल्पेन संविभाति—
 अन्तर्भावितस्थान्तात्—संविभापयति संविभासयति प्रकाशीकरोति,
 यान् यान् च कामान् कामयते अभिलषति, तं तं लोकं तान् च
 कामान् जयते जयति आयत्तीकरोति । तस्मात् एवभूतम् आत्मज्ञं
 प्रत्यक्षीकृतात्मप्रभावं जनं भूतिकामः ऐश्वर्यमिच्छुः अर्चयेत् सेवानम-
 स्कारादिभिः अर्चयेत् ।

११ । स वेदैतत् परमं ब्रह्मधाम
 यत्र विष्वं निहितं भाति शुभ्रम् ।
 उपासते पुरुषं ये ह्यकामा-
 स्ते शुक्रमेतदभिवर्त्तन्ति धीराः ॥
 कामान् यः कामयते मन्यमानः
 स कामभिर्जायते तत्र तत्र ।
 पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु
 इहैव सर्व्वं प्रविलीयन्ति कामाः ॥

मु ३(२) । ११२ ।

१२ । गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा
 देवाश्च सर्व्वे प्रतिदेवतासु ।

११ । सकामानां गतिमुक्त्वा तद्वर्जितानां गतिमाह स वेदेति ।
 स आत्मन्नः जनः एतत् अपरोक्षं ब्रह्म परमं प्रकृष्टं धाम वेद, यत्र
 ब्रह्मणि निहितम् अन्तर्भूय वर्त्तमानं विश्वं शुभ्रं शुद्धं दीपमलविरहितं
 भवति । कदा स एतत् जानाति तदकामानां गतिकथनेन स्फोरयति
 —ये हि अकामाः सन्तः पुरुषम्—भूतिकामरहितत्वात् अनन्तरोक्तं
 'परात्परम्'—उपासते, ते धीराः एतत् शुक्रं जन्मकारणम् अतिवर्त्तन्ति
 अतिवर्त्तन्ते अतिक्रामन्ति ।

यः कामान् कामयते स मन्यमानः—कामैः कृतार्थतेति—
 कामभिः कामैः तत्र तत्र—कामानुरूपेषु लोकेषु—जायते । पर्याप्त-
 कामस्य सुतरां कृतात्मनः कृतकृत्यस्य, इह इहलोके एव सर्व्वे कामाः
 प्रविलीयन्ते तिरोभवन्ति ।

१२ । किमिदं जन्मकारणातिक्रमणं तदाह गताइति यथा
 इति । प्राणाद्याः पञ्चदश कलाः (५।७) प्रतिष्ठाः—कर्म्म—गताः

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा
परेऽव्यये सर्व्वं एकीभवन्ति ॥

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे-
ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपाद्बिमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

स योह वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ।
नास्याब्रह्मवित् कुले भवति ।
तरति शोकं तरति पाप्मानं
गुहाग्रन्यिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥

मु, ३(२) । ७—६ ।

स्वकारणे विलयं प्राप्ताः, देवाश्च चक्षुरादिकरणस्थाः प्रतिदेवतासु
आदित्यादिषु गताः ; कर्माणि “इशावास्यम्” इति विधानिनानुष्ठि-
तानि, विज्ञानमयः आत्मा जीवः सर्व्वे एते अव्यये अनन्ते परे ब्रह्मार्त्तः
एकीभवन्ति एकत्वमापद्यन्ते ।

यथा स्यन्दमानाः गच्छन्त्यः नद्यः नामरूपे गङ्गादि नाम प्राशस्त्या-
दिजनितं रूपं च विहाय परित्यज्य समुद्रे अस्तं गच्छन्ति विलयं
प्राप्नुवन्ति, तथा विद्वान् नामरूपात् विमुक्तः स्वरूपमात्रावशेषः परात्-
परं परात् कारणात् तद्रूपेणाभिव्यक्तात् परं तदतीतं तुरीयं दिव्यं
विषयगन्धशून्यं स्वप्रकाशं पुरुषं शान्तं शिवम् उपैति उपगच्छति ।

स य इति । स यः पुनः तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्म एव भवति—
भेदकरविषयाभावात् तेनैकतामाप्नोति । अस्य कुले न अब्रह्मवित्
भवति । असौ शोकं तरति, पाप्मानं तरति, गुहाग्रन्यिभ्यः हृदय-
ग्रन्यिभ्यः विमुक्तः सन् अमृतः अमरणधर्मा भवति ।

१३ । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्मोऽनिरुक्ते-
ऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो
भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ
तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य ।

तै २।७ ।

१४ । स यश्चायं पुरुषि । यश्चासावादित्ये । स
एकः । स य एवं वित् । अस्माँल्लोकात् प्रेत्य । एत-
मन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुप-
संक्रामति । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं
विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानन्दमयमात्मा-
नमुपसंक्रामति । तदप्येष श्लोको भवति ।

१३ । रसस्वरूपे परब्रह्मण्येकत्वेनावस्थितौ भयशून्यो भवति
साधकः अतो नाणुमात्रमपि भेदं स सहते । भेददर्शिनस्तु ब्रह्मैव
भयकारणमित्याह यदेति । यदा हि एव एष साधकः एतस्मिन्
(४।१२) रसस्वरूपे—किञ्चूते ?—अदृश्ये दृगगोचरे, अनात्म्ये अशरीरे,
अनिरुक्ते अनिर्वचनीये, अनिलयने अनाधारे—अभयं यथा स्यात्
तथा प्रतिष्ठां स्थितिं विन्दते लभते, अथ स अभयं गतः प्राप्तः भवति ।
यदा हि एव एष साधकः एतस्मिन् परब्रह्मणि उदरम् अल्पम् अपि
अन्तरं भेदं कुरुते, अथ भेदकरणानन्तरं तस्य साधकस्य भयं भवति ।
अतएव अमन्वानस्य एकत्वमननङ्गीनस्य विदुषः वेदाद्यनुशीलनपरस्य
तत् ब्रह्म एव तु भयं भयकारणम्, भयवशादेव स धर्मं प्रवर्त्तते न
लनुरागात् यथा वातादयः (२।६) ।

१४ । रसस्वरूपोऽयं सर्वगतः । सर्वस्मिन् दृष्टेऽपि तस्मिन्न
यदि तस्यैकत्वं विस्मरति साधकस्तदा चराचरेषु पश्यन्नपि तं साक्षात्-

यतो वाचो निवर्त्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति । तद् ह
वाव न तपति । किमहं साधु नाकरवम् । किमहं
पापमकरवमिति । स एवं विद्वानेति आत्मानं स्पृणुते ।
उभे ह्येवैष एते आत्मानं स्पृणुते य एवं वेद । इत्युप-
निषत् । तै, २ । ८ । ६ ।

सम्बन्धेन जानाति, भवति च कृतार्थ इत्याह स य इति । स योऽयं
रसस्वरूपः पुरुषे जीवे, यः च असौ रसस्वरूपः आदित्ये—आदित्य-
इत्युपलक्षणं चराचरे—स एकः अखण्डः । स यः साधकः एवं वित्
अखण्डज्ञानसम्पन्नः अस्मात् लोकात् प्रेत्य एतं पूर्वीक्तम् अन्नमयं
चराचरमात्मन्यन्तर्भूय विद्यमानं—आत्मानं परमात्मानम् उपसंक्रामति
प्रविशति—तदापि चराचरेण सम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् सचराचरमेव—
एतं पूर्वीक्तं प्राणमयं चराचरोद्भावके सूक्ष्मजगति तदन्तर्भूय विद्य-
मानम् आत्मानं परमात्मानं उपसंक्रामति ; एतं पूर्वीक्तं मनोमयं
मानसराज्ये तदन्तर्भूय विद्यमानम् आत्मानं परमात्मानम् उपसंक्रा-
मति ; एतं पूर्वीक्तं विज्ञानमयं जीवात्मजगति तदन्तर्भूय विद्यमानम्
आत्मानं परमात्मानं उपसंक्रामति ; एतं पूर्वीक्तम् आनन्दमयं
प्राचुर्येणानुभूयमानम् आनन्दस्वरूपम् आत्मानं परमात्मानम् उप-
संक्रामति । तत् तस्मिन् एव अर्थे एष श्लोकः भवति ।

यतइति । व्याख्यातं पूर्वम् (३।७५४) । तत्र मनउपाधी
प्रकाशमानस्य ब्रह्मणः संस्पर्शजन्यसुखमत तु साक्षाद्ब्रह्मण आनन्द-
संस्पर्शइति विशेषः । अहं साधु न अकरवं किम् ? अहं पापम्
अकरवं किम् ? इति भूतकालसम्पर्कीयकर्त्तव्याकरणकर्त्तव्यकरण-
विषयकालजिज्ञासा तम् आनन्दलोकगतं साधकं न पुनः तपति
सन्तप्तं करोति । कथं न तपति ? स यः एते अतीतकर्त्तव्याकरणा-
कर्त्तव्यकरणे एवमानन्दमग्नावस्थायाम् असन्तापके इति विद्वान्

१५ । स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स
 एकः । स य एवंवित् । अस्माल्लोकात् प्रेत्य । एत-
 मन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं प्राणमयमात्मानमुप-
 संक्रम्य । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतं विज्ञान-
 मयमात्मानमुपसंक्रम्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसं-
 क्रम्य । इमँल्लोकान् कामान्नी भवति कामरूप्यनुसञ्च-
 रन् । एतत् साम गायन्नास्ते । हा३वु हा३वु हा३वु ।
 अहमन्नं ? अहमन्नं ? अहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्ना-

आत्मानं सृणुते पालयति ततो रक्षति—पतने पुनरानन्दस्य विच्छेदः
 स्यादिति ज्ञानात् । उभे हि एव एते पूर्व्यकृतकर्त्तव्याकरणकर्त्तव्य-
 करणे यः एवं वेद—ब्रह्मणि वसतौ न ताभ्यां सन्तापः संस्पर्शी वा इति
 —स एष आत्मानं सृणुते रक्षति—पापादिहलोकेऽपीति शेषः । इति
 उपनिषत् ब्रह्मानन्दरहस्यम् ।

१५ । “सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता”
 (४।११) इत्येतद्विद्वणोति स य इति । स यश्चायमित्यादि पूर्व्यवत् ।
 आनन्दमयमुपसंक्रम्य कामान्शो—कामतोऽन्नमस्येति कामान्नी, काम-
 रूपी—कामतो रूपाण्यस्येति कामरूपी इमान् भूरादीन् लोकान्
 अनुसञ्चरन् विचरन् एतत् साम गायन् आस्ते—हावु हावु हावु अहो
 अहो अहो—अहम् अन्नम्, अहम् अन्नम्, अहम् अन्नम्—न महर्ति-
 रिक्तं भोग्यं किमप्यस्ति विषयस्फूर्तेः पूर्व्यरूपत्वात् ; अहम् अन्नादः,
 अहम् अन्नादः, अहम् अन्नादः—न महर्तिरिक्तो भोक्तापि कश्चिदस्ति
 पराख्यप्रकृतित्वात् ; अहं श्लोककृत्, अहं श्लोककृत्, अहं श्लोककृत्
 —श्लोक संघाते—संघातकृत्—देहादिसंघातकारणम् ; अहम् ऋतस्य
 सत्यस्य मूर्त्तामूर्त्तस्यास्य जगत् प्रथमजः हिरण्यगर्भः, देवेभ्यः पूर्व्यम्,
 असृत्स्य—“पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यासृत्तं दिवि” (३।११)

दोऽहमन्नादः । अहंश्लो१ककृदहंश्लो१ककृदहंश्लो१ककृत् । अहमस्मि प्रथमजा ऋताऽस्य । पूर्वं देवभ्योऽमृतस्य नाऽभायि । यो मा ददाति सद्देव माऽवाः । अहमन्नमन्नमदन्तमाऽद्भि । अहं विश्वं भुवनमभ्यभवांऽ । सुवर्णज्योतीः । य एवं वेद । इत्युपनिषत् । तै ३ । १० ।

१६ । स एतेन प्राज्ञेनात्मनास्माह्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गं लोके सर्वान् कामानाम्नामृतः समभवत् समभवत् । ऐ ५ । ४ । ३ ।

इत्यमृतस्य परब्रह्मणः नाभिः—“अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” (१२।२) इति—मध्यदेशः अभिव्यक्तिस्थानम् । यः मा मां—दरिद्रैरेकत्वप्राप्तं—ददाति प्रयच्छति, स इत् इध्यम् एव माम् आवाः अवति—दरिद्ररक्षणं मद्रक्षणं भवति, “आवा इति लोणमध्यपुरुषैकवचनं पौनःपुन्येनेत्येवं सर्वव्याख्यानेषु निपात्यत इत्यवतीति व्याख्यातम्” इति टीकाकृत् । दरिद्रेभ्यः पुनरदत्वा भोजने—मां मत्स्वरूपम् अन्नम् अदन्तं जनम् अहम् अन्नस्वरूपम् अद्भि भोजयामि नाशयामि रूपान्तरतां प्रापयामि । कथमेवं भवति ? अहं विश्वं भुवनम् अभिभवाम् अभिभवामि—सर्वं महेश इति हेतोः । केवलं नाभिभवामि किन्तर्हि—सुवर्णज्योतिः—सुवः सूर्यः न इव सूर्य इव ज्योतिः प्रकाशः अहम्—अभिभवनमेव पुनःप्रकाशकारणम् । अत्रानन्दस्वरूपैकत्वात् सृष्ट्यादौ जीवे यद्यदासीत् सामर्थ्यं स्रष्टृत्वव्यतिरिक्तं तत्तदेव सर्व्वात्मताप्राप्ते साधके समुदेतीति—“य एवं वेद” इत्युपसंहारवचनेन दर्शयति—यः एवंवेद स तादृक् फलं लभते इति उपनिषत् रहस्यम् ।

१६ । न हि जीवो जातुचित् परात्मनानालिङ्गितस्तिष्ठतीह

१७ । इयमेवर्गनिः साम तदेतदेतस्यामृच्यधूढ् साम तस्मादृच्यधूढ् साम गीयते इयमेव साऽग्निरमस्तत् साम ।

अन्तरिक्षमेवर्वायुः साम तदेतदेतस्यामृचाधूढ् साम तस्मादृचाधूढ् साम गीयतेऽन्तरिक्षमेव सा वायुरमस्तत् साम ।

द्वौर्गर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यधूढ् साम तस्मादृच्यधूढ् साम गीयते द्वौरेव साऽऽदित्योऽमस्तत् साम ।

परत्र वानेन तस्य कृतार्थता । अतश्चाह—स शरीर आत्मा (३।५ [५८५]) वामदेवो वा एतेन प्राज्ञेन आत्मना जीवपरिष्वक्ता अस्मात् लोकात् उत्क्रम्य अमुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामान् आश्वा प्राप्य अमृतः ब्रह्मसम्पन्नः समभवत् । यथा वामदेवस्याभवत् तथा ब्रह्मविदोऽन्यस्यापि ।

१७ । विद्यावज्जगामुद्गीथोपासना सामोपासना च विहिता । तस्मूलमात्रोपन्यस्य तज्जनितगतिरत्रोच्यते इयमिति । इयं पृथिवी एव ऋक्, अग्निः साम । तत् तस्मात् एतत् अग्न्याख्यं साम एतस्यां पृथिव्याम् ऋचि अधूढम् उपरिभावेन स्थितम् । तस्मात् सामगैः ऋचि अधूढं साम गीयते । इयं पृथिवी सा अग्निः अमः, तत् तस्मात् उभययोगात् साम ।

अन्तरिक्षम् एव ऋक् वायुः साम, तत् तस्मात् एतत् वायुख्यं साम अन्तरिक्षाख्यायाम् ऋचि अधूढम् । तस्मात् सामगैः ऋचि अधूढं साम गीयते । अन्तरिक्षम् एव सा वायुः अमः, तत् तस्मात् उभययोगात् साम ।

द्वौः एव ऋक् आदित्यः साम । तस्मात् एतत् आदित्याख्यं साम

नक्षत्राण्येवर्क् चन्द्रमाः साम तदेतदेतस्यामृचधूढ्
साम तस्मादृचधूढ् साम गीयते नक्षत्राण्येव सा
चन्द्रमा अमस्तत् साम ।

अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः
कृष्णं तत् साम तदेतदेतस्यामृचधूढ् साम तस्मादृच-
धूढ् साम गीयते ।

अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव साऽथ यन्नीलं
परः कृष्णं तदमस्तत् सामाथ य एषोऽन्तरादित्ये हिर-
ण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्
सर्व्व एव सुवर्णः ।

एतस्यां दिवि ऋचि अधूढम् । तस्मात् सामगैः ऋचि अधूढं साम
गीयते । द्यौः एव सा आदित्यः अमः, तत् तस्मात् उभययोगात्
साम ।

नक्षत्राणि एव ऋक् चन्द्रमाः साम, तत् तस्मात् एतत् चन्द्रम-
आख्यं साम एतस्यां नक्षत्राख्यायाम् ऋचि अधूढं साम गीयते ।
नक्षत्राणि एव सा चन्द्रमाः अमः, तत् तस्मात् उभययोगात् साम ।

अथ यत् एतत् आदित्यस्य शुक्लं भाः सा एव ऋक्, अथ यत् नीलं
परःकृष्णं परोऽतिशयेन कार्णाग्र—रवी दृष्टेरेकान्तसमाधानेऽनुभूयमानं
—तत् साम । तत् तस्मात् एतत् कार्णाग्राख्यं साम एतस्यां शुक्लदीप्त्याम्
ऋचि अधूढम् । तस्मात् सामगैः ऋचि अधूढं साम गीयते ।

अथ यत् एव एतत् आदित्यस्य शुक्लं भाः सा एव सा, अथ यत्
नीलं परःकृष्णं तत् अमः, तत् तस्मात् उभययोगात् साम ।

अथ य एष अन्तरादित्ये— इत्यादि व्याख्यातम् (३।७) । इति
अधिदैवम् ।

तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति
नाम स एष सर्व्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै
सर्व्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद ।

तस्यर्कं च साम च गीष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वेवोद्गा-
तैतस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्तेषां
चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतम् । १—८ ।

अथाध्यात्मं वागेवर्कं प्राणः साम तदेतस्यामृच्य-
धूढं साम तस्मादृचाधूढं साम गीयते वागेव सा
प्राणोऽमस्तत् साम ।

चक्षुरिवर्गात्मा साम तदेतदेतस्यामृचाधूढं साम
तस्मादृचाधूढं साम गीयते । चक्षुरेव साऽऽत्मास्तत्
साम ।

श्रोत्रमेवर्द्धं मनः साम तदेतदेतस्यामृचाधूढं साम
तस्मादृचाधूढं साम गीयते । श्रोत्रमेव सा मनोऽम-
स्तत् साम ।

अथ अध्यात्मम् । वाक् एव ऋक् प्राणः साम । तत् तस्मात्
एतत् प्राणाख्यं साम एतस्यां वाचि ऋचि अधूढम् । तस्मात् सामगैः
ऋचि अधूढं साम गीयते । वाक् एव सा प्राणः अमः, तत् तस्मात्
उभययोगात् साम ।

चक्षुः एव ऋक्, आत्मा चक्षुषि स्थितः छायात्मा साम । तत् तस्मात्
एतत् आत्माख्यं साम एतस्यां चक्षुराख्यायाम् ऋचि अधूढम् । तस्मात्
सामगैः ऋचि अधूढं साम गीयते । चक्षुः एव सा आत्मा अमः, तत्
तस्मात् उभययोगात् साम ।

श्रोत्रम् एव ऋक् मनः साम । तत् तस्मात् एतत् मनसाख्यं

अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्षथ यन्नीलं परः कृष्णं
तत् साम तदेतदेतस्यामृचाधूदृत् साम तस्मादृचाधूदृत्
साम गीयते अथ यदेवैतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैव साऽथ
यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत् साम ।

अथ यएषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्कत्तत् साम
तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं
यावमुष्य गेषाँ तौ गेषाँ यन्नाम तन्नाम ।

स एष ये चैतस्मादूर्वाञ्चो लोकास्तेषां चिष्टे मनुष्य-
कामानाञ्चेति तद्यद्भमे वीणायां गायन्तेऽतं ते गायन्ति
तस्मात्ते धनसनयः ।

अथ य एतदेवं विद्वान् साम गायत्युभौ स गायति
सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्ताऽश्वा-
प्नोति देवकामाऽश्च ।

साम एतस्यां श्रोत्राख्यायाम् ऋचि अधूदृम् । तस्मात् सामगैः ऋचि
अधूदृं साम गीयते । श्रोत्रम् एव सा मनः अमः । तत् तस्मात्
उभययोगात् साम ।

अथ यत् एतत् अक्ष्णः चक्षुषः शुक्लं भाः सा एव ऋक्, अथ यत्
नीलं परः कृष्णं तत् साम । तत् तस्मात् एतत् कार्ष्णार्णस्यं साम
एतस्यां शुक्लदीप्त्याम् ऋचि अधूदृम् । तस्मात् सामगैः ऋचि अधूदृं
साम गीयते । अथ यत् एव एतत् अक्ष्णः शुक्लं भाः सा एव सा, अथ
यत् नीलं परः कृष्णं तत् अमः । तत् तस्मात् उभययोगात् साम ।

अथ यएषोऽन्तरक्षिणि पुरुषः इत्यादि व्याख्यगतम् (३।८) ।

अथ यः एतत् एवं विद्वान् साम गायति, उभौ—चाक्षुषम् आदि-
त्यं च—स गायति । स अमुना आदित्यपुरुषेण एव ये च अमुष्मात्

अथानेनैव ये चैतस्मादर्व्वीञ्ची लोकास्ताप्साप्नोति
मनुष्यकामाप्स्य तस्माद् ह्येवंविदुद्गाता ब्रूयात् ।

कं ते काममागयानीत्येष ह्येव कामागानस्येष्टे य
एतदेवं विद्वान् साम गायति साम गायति । १—६ ।

ह्य, १।३।६।७ ।

१८ । त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिलकः शाला-
वत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिगिति ते
होचुरुद्गीथे वै कुशलाः स्मो हन्तोद्गीथे कथां वदाम
इति ।

आदित्यात् पराञ्चः ऊर्ध्वस्थाः लोकाः तान् लोकान् च देवकामान्—स
एष आप्नोति ।

अथ अनेन एव चाक्षुषपुरुषेण ये च एतस्मात् आदित्यात् अर्व्वीञ्चः
अर्व्वीङ्गताः अधःस्थाः लोकाः तान् लोकान् मनुष्यकामान् च
आप्नोति । तस्मात् कारणात् पुनः उद्गाता एव ब्रूयात्—

हे यजमान, ते तव कं कामं देवं मानुषं वा आगयानि
इति । हि यस्मात् य एतत् एव विद्वान् साम गायति, स
एष उद्गाता कामागानस्य उद्गानेन इष्टे समर्थः कामं सम्पादयितुम् ।
साम गायति साम गायति इति द्विकृतिः समास्यर्था ।

१८ । उच्चादुच्चतरः परात् परतरो लोको विद्यते, तदधि-
गमोपायमाहाख्यानमुखेन त्रय इति । ह—एतिह्ये । शालावत्यः
शलावतोऽपत्यं शिलकः, चैकितायनः चिकितायनस्यापत्यं दाल्भ्यः,
जीबलस्यापत्यं जैवलिः प्रवाहणः इति त्रयः उद्गीथे उद्गीथज्ञानं
प्रति कुशलाः निपुणाः बभूवुः । ते पुनः ऊक्षुः वयम् उद्गीथे वै
कुशलाः स्मः । हन्त—वाक्यारम्भे—उद्गीथे उद्गीथविषये कथां वदामः
इति ।

तथेति ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच
भगवन्ताव्ये वदतां ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचं श्रोष्यामीति ।

स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच
हन्त त्वा पृच्छानीति पृच्छेति होवाच ।

का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य
का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का गतिरित्य-
न्नमिति होवाचान्नस्य का गतिरित्याप इति होवाच ।

अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाच, मनुष्य-
लोकस्य का गतिरिति न स्वर्गं लोकमतिनयेदिति होवाच
स्वर्गं वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः स्वर्गसंस्थाव-
हि सामेति ।

तथा इति पुनः उक्त्वा ते समुपविविशुः किल । स प्रवाहणः जैवलिः
पुनः उवाच—भगवन्तौ पूज्यौ अग्रे वदताम् । कथम् ? वदतोः
प्रश्नोत्तररूपेण भाषतोः ब्राह्मणयोः—अनुरोद्धा तु क्षत्रियः ब्राह्मणयो-
रिति विशेषणसामर्थ्यात्—वाचं श्रोष्यामि इति हेतोः ।

स पुनः शालावत्यः चैकितायनं दाल्भ्यम् उवाच—हन्त त्वा त्वाम्
पृच्छानि इति । स दाल्भ्यः पुनः उवाच—पृच्छ ।

साम्नः का गतिः इति प्रश्नः । स दाल्भ्यः पुनः उवाच—स्वरः
इति । स्वरस्य का गतिः इति प्रश्नः । स दाल्भ्यः पुनः उवाच—
प्राणः इति । प्राणस्य का गतिः इति प्रश्नः । स दाल्भ्यः उवाच
—अन्नम् । अन्नस्य का गतिः इति प्रश्नः । स दाल्भ्यः उवाच—
आपः इति ।

अपां का गतिः इति प्रश्नः । स दाल्भ्यः उवाच—असौ लोकः
इति । अमुष्य लोकस्य का गतिः इति प्रश्नः । स दाल्भ्यः पुनः
उवाच—स्वर्गं लोकम् अति अतीत्य न साम नयेत् इति । वयं साम

तच्छ्रिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भामुवा-
चाप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूया-
न्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति ।

हन्ताहमेतद्भवतो वेदानीति विद्मीति होवाचामुष्य-
लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति होवाच अस्य लोकस्य
का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमति नयेदिति होवाच
प्रतिष्ठां वयं लोकश्च सामाभिसंस्थापयामः प्रतिष्ठा-
संस्तावश्च हि सामेति ।

स्वर्गं लोकम् अभि संस्थापयामः—स्वर्गलोकप्रतिष्ठं साम जानीम
इत्यर्थः । हि यस्मात् साम स्वर्गसंस्ताव—स्वर्गत्वेन संस्तवनं यस्य
तत् ।

तं पुनः चैकितायनं दाल्भ्यं शिलकः शालावत्यः उवाच—हे
दाल्भ्य, ते तव साम अप्रतिष्ठितं किल, वै—आगमस्य स्मारकः । यः
तु एतर्हि एतस्मिन् काले असहिष्णुः सन् ब्रूयात्—मूर्धा ते तव विप-
तिष्यति इति ते तव मूर्धा विपतेत् इति—नाहं तथा ब्रवीमि, अतो न
ते मूर्धा पतितः ।

एवमुक्तो दाल्भ्य आह—हन्त, अहं भगवत्तः एतत्—यत्प्रतिष्ठं
साम तत्—वेदानि जानानि । स शालावत्यः शिलकः पुनः उवाच—
विद्धि इति । एवमनुमतस्य दाल्भ्यस्य प्रश्नः—अमुष्य मनुष्यलोकस्य
का गतिः इति । स शिलकः पुनः उवाच—अयं लोकः इति । अस्य
लोकस्य का गतिः इति प्रश्नः । स शिलकः पुनः उवाच—प्रतिष्ठां
साम्नः प्रतिष्ठाभूतम् इमं लोकम् अति अतीत्य साम न नयेत्—
यागदानादिभिरस्य मनुष्यलोकस्य परिपुष्टेः । वयं साम प्रतिष्ठाम्
इमं लोकम् अभिसंस्थापयामः । हि यस्मात् साम प्रतिष्ठासंस्तावम्
—प्रतिष्ठात्वेन संस्तुतम् ।

त ह प्रवाहणी जैवलिरुवाचान्तवहै किल ते शाला-
वत्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा
ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्मितीति
होवाच । १—८ ।

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच
सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त
आकाशं प्रत्यस्तंयन्त्याकाशो ह्यैवैभ्यो ज्यायानाकाशः परा-
यणम् ।

स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः परोवरीयो
हास्य भवति परोवरीयसोह लोकान् जयति य एतदेवं
विद्वान् परोवरीयाः समुद्गीथमुपास्ते ।

त एहैतमतिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्तोवाच
यावत्त एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्य-
स्तावदस्मिँस्त्रीके जीवनं भविष्यति ।

तं शालावत्यं शिलकं प्रवाहणः जैवलिः उवाच—अन्तवत् वै किल
ते तव साम । यः तु असद्विष्णुः एतर्हि एतस्मिन् काले ब्रूयात्—मूर्धा
ते तव विपतिष्यति इति, मूर्धा ते तव विपतेत् इति । शिलकः पुनः
उवाच—हन्त अहम् एतत् भगवत्तः वेदानि इति । स जैवलिः पुनः
उवाच—विद्मि इति ।

एवमनुमतस्य शिलकस्य प्रश्नः—अस्य लोकस्य का गतिः इति
व्याख्यातम् (३।९) ।

तम् एतम् उद्गीथं शौनकः शुकस्यापत्यम् अतिधन्वा उदरशाण्डि-
ल्याय शिष्याय उक्त्वा उवाच—एनम् उद्गीथं ते तव प्रजायां प्रजासमूहेषु

तथामुष्मिँल्लोके लोक इति स य एतमेवं विद्वानु-
पास्ते परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति तथा-
मुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक इति । १।४ ।

छा, १।३।८।६ ।

१८ । अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्न-

सन्ततयः यादत् वेदिष्यन्ते ज्ञास्यन्ते, तावत् एभ्यः प्रजाभ्यः परोवरीयः
उत्तरोत्तरविशिष्टं जीवनं भविष्यति अस्मिन् लोके

तथा अमुष्मिन् लोके इति । स यः अधुनापि एतम् उद्गीथम् एवं
विद्वान् उपास्ते अस्य पुनः परोवरीयः जीवनं भवति अस्मिन् लोके
तथा अमुष्मिन् लोके इति । लोके लोके इति द्विरुक्तिक्रद्गीथोपास्ति-
समाप्त्यर्था ।

१९ । “दुर्बलानां गवां चत्वारि शतानि सङ्घस्त्रेणापूर्व्यं प्रत्याव-
र्त्तितव्यमित्याचार्येणादिष्टं ब्रह्मचारिणं सत्यकामं जाबालं सङ्घ-
संख्याप्रपूर्त्तिकाल एव ऋषभादयो ब्रह्मोपदिदिशुः” इति यत् पूर्व्यमुक्तं
(३।१४) तत्रेयमाख्यायिका ;—

सत्यकामीश्च जाबाली जाबालां मातरमामन्वयाश्चक्रे ब्रह्मचर्यं, भवति, विवत्स्यामि किं
गीतौऽहमस्मीति । १ । सा हैनमुवाच नाहमेतद् वेद, तात, यद्गीतस्त्वमसि । ब्रह्मं चरन्ती
परिचारिणी यौवने लामलमे साङ्घमेतन्न वेद यद्गीतस्त्वमसि, जाबाला तु नामाङ्घमि सत्यकामी
नाम त्वमसि, स सत्यकाम एव जाबाली प्रवीयारति । २ । स ऋषारिदुमतं गीतमनेथीवाच
ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्यामुपेयां भगवन्मिति । ३ । तं होवाच किं गीतौ तु सीत्यासीति ;
स होवाच नाहमेतद् वेद भी यद्गीतौऽहमसि, अपृच्छं मातरं सा मा प्रत्यप्रवीत् “ब्रह्मं चरन्ती
परिचारिणी यौवने लामलमे साङ्घमेतन्न वेद यद्गीतस्त्वमसि, जाबाला तु नामाङ्घमि सत्यकामी
नाम त्वमसीति ।” सीऽहम् सत्यकामी जाबालोऽसि । ४ । तं होवाच मेतद्ब्राह्मणो विवक्तु-
मर्हति, समिधं सीत्याहरीप त्वा नेथं न सत्यादगा इति । तमुपनीय ऋशामामवजानां चतुःशता
गा निराङ्घथीवाचेमाः सीत्यात् संव्रजेति । ता अभिप्रस्थापयन्मुवाच नाऽसङ्घस्त्रेणावर्त्तयेति स ऋ
वर्षगणं प्रीवास ता यदा सङ्घं सम्पदुः । ५ ।

मादित्य इति य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि
स एवाहमस्मीति ।

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी
भवति सर्व्वमायुरिति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः

तस्य पुनराचार्य्यकुलप्राप्तानन्तरमेवमाख्यायिकापरिसमाप्तिः—

प्राप ह्याचार्य्यकुलं, तमाचार्य्योऽसुप्रवाद सत्यकामश् इति, भगव इति ह प्रतिश्रुत्वाव । १ ।
ब्रह्मविदिव वै, सोऽस्य, भासि, कीन् त्वानुशशासेति अनेन मनुर्येभ्य इति ह प्रतिश्रुत्ते, भगवाँस्त्वेव
मे कामे द्रयान् । २ । श्रुतं श्रोव मे भगवद्दृशेभ्यः—आचार्य्याङ्गैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयतीति,
तस्मै हेतुर्दवावाच, अत्र ह न किञ्चन वीयायति वीयायति । ३ ।

अत्र पुनः—

उपकीसलोह कामलायनः सत्यकामे जावर्णे ब्रह्मचर्य्यसुवास तस्य ह डादशवर्षांख्येयून् परि-
चचार स ह आचार्य्यमन्तेवासिनः समावर्त्तयेत् न ह स्मैव न समावर्त्तयति । १ । तं जायीवाच-
ततो ब्रह्मचारी कुशलसग्र्योन् परिचचारोन् मा त्वाग्रयः परिप्रर्वीचन् प्रब्रूह्यसा इति, तस्मै हार्हाय्यैव
प्रवासाचक्रे । २ । स ह व्याधिनाऽनशितुं दध्ने तमाचार्य्यजायीवाच ब्रह्मचारिब्रह्मज्ञान किं न
नाश्यासीति, स हीवाच बहव इमेऽस्मिन् पुरुषे कामा नानाव्ययाः व्याधिभिः प्रतिपूर्णाऽस्मि
नाशय्यामीति । ३ । अथ हाग्रयः समुदिरे, तयो ब्रह्मचारो कुशलं नः पर्थ्वारीत् हतास्मै प्र-
वामेति तस्मै हीचुः । ४ ।

‘प्राणो ब्रह्म’ इत्यादि (३।१५) सम्भूयाग्नय उपकीमलाय ब्रह्म
प्रोक्तवन्तः, अथ अनन्तरं प्रत्येकं स्वस्वविषयां विद्यां वक्तुमारिभरे ।
तत्रादौ एनं ब्रह्मचारिणं गार्हपत्यः अग्निः अनुशशास । पृथिवी,
अग्निः, अन्नम्, आदित्यः इति—मम चतस्रस्तनव इति शेषः । तत्र
आदित्ये यः एष पुरुषः दृश्यते स अहम् अस्मि गार्हपत्योऽग्निः स एवा-
ऽहमादित्ये पुरुषोऽस्मि इति ।

स यः एवं विद्वान् एतं गार्हपत्याग्निम् उपास्ते स पापकृत्यां
पापकर्म अपहते अपहन्ति, लोकी लोकवान् भवति, सर्व्वं वर्षशतम्
आयुः एति आप्नोति, ज्योक् उज्ज्वलं जीवति, अस्य विदुषः अवरपुरुषाः

क्षीयन्ते उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिँश्च लोकेऽसुष्मिँश्च य
एतमेवं विद्वानुपास्ते । १।२ ।

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासो दिशो नक्ष-
त्राणि चन्द्रमा इति य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽ-
हमस्मि स एवाहमस्मीति ।

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी
भवति सर्जमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः
क्षीयन्ते उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिँश्च लोकेऽसुष्मिँश्च
य एतमेवं विद्वानुपास्ते । १।२ ।

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौ-
र्विद्युदिति य एव विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स
एवाहमस्मीति ।

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी
भवति सर्जमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः

अधस्तनपुरुषाः पुत्रपौत्रादयः न क्षीयन्ते । यः एवं विद्वान् एतं
गार्हपत्याग्निम् उपास्ते तं त्वयम् अग्नयः सम्भूय अस्मिन् च लोके
असुस्मिन् च लोके उपभुञ्जामः पालयामः ।

अथ अनन्तरम् एनम् उपकोसलम् अन्वाहार्यपचनः दक्षिणाग्निः
अनुशशास । आपः दिशः नक्षत्राणि चन्द्रमाः इति चतस्रः मम तनवः ।

य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते इत्यादीनां व्याख्यानं पूर्व्ववत् ।

अथ अनन्तरम् एनम् उपकोसलम् आहवनीयः अनुशशास । प्राणः
आकाशः द्यौः विद्युत् इति चतस्रः मम तनवः ।

य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते इत्यादीनां व्याख्यानं पूर्व्ववत् ।

क्षीयन्ते उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिँश्च लोकेऽमुष्मिँश्च
य एतमेवं विद्वानुपास्ते । १।२ ।

ते होचुरूपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्दिद्यात्मविद्या
चाचार्य्यस्तु ते गतिं वक्तव्याजगाम हास्याचार्य्यस्तमाचा-
र्य्योऽभ्युवादोपकोसलः इति ।

भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद् इव सोम्य ते
मुखं भाति को नु त्वानुशशासेति को नु मानुशिष्याहो
इति हापेव निङ्गते इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इति
हाग्नीनभ्यूदे किं नु सोम्य किल तेऽवोचन्निति ।

ते पुनः सम्भूय ऊचुः हे सोम्य उपकोसल, एष ते तव अस्मद्दिद्या
अग्निविद्या आत्मविद्या च—पूर्वोक्ता (३।१५) “प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म
खं ब्रह्म” इति च । आचार्य्यः तु ते तुभ्यं गतिं वक्ता—विद्याफल-
प्राप्तये इति । अस्य आचार्य्यः आजगाम प्रवसात् । तम् उपकोसलम्
आचार्य्यः अभ्युवाद—उपकोसलः इति ।

हे भगवः भगवन् इति पुनः स प्रतिशुश्राव—आदरेणाचार्य्यवचनं
प्रतिजग्राह । आचार्य्य आह—हे सोम्य, ब्रह्मविदः सुखम् इव ते मुखं
भाति । को नु त्वा त्वाम् अनुशशास इति । उपकोसलः—भो
आचार्य्य, को नु मा माम् अनुशिषयात् इति ह अपनिङ्गते इव
—इवशब्देन द्योत्यते—दृश्यते न तु वस्तुतोऽपनिङ्गते । कथम् ?
इमे अग्नयः नूनम् ईदृशाः आचार्य्यवत् उपदेशयोग्याः सन्तः त्वत्-
सन्निधौ अन्यादृशाः उपदेशयोग्या इति ह स अग्नीन् अभ्यूदे उक्त-
वान्, तेषामुपदेशे न्यूनतास्ति—“आचार्य्यस्तु ते गतिं वक्ता” इति
तेरुक्तत्वात् । एवमेवोक्तमन्यथा निङ्गवाभिप्राये सति तमेवाचार्य्योऽवो-
चदिति चेत् न पुनरयं पृच्छेत्—किं नु ते अग्नयः, हे सोम्य, अवोचन्
किल इति ।

इदमिति ह प्रतिजज्ञे लोकान् वाव किल सोम्य
तेऽवोचन्नहन्तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न
श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति ब्रवीतु
मे भगवानिति तस्मै होवाच । १—३ ।

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचै-
तदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यस्मिन् सर्पिर्वीदकं वा
सिञ्चन्ति वर्त्मनी एव गच्छति ।

एतत् संयदाम इत्याचक्षत एतत् हि सर्वाणि वामा-
न्यभिसंयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद ।

एष उ एव वामनोरिष हि सर्वाणि वामानि नयति
सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ।

उपकोसलः—इदम् इति ह प्रतिजज्ञे—अग्निभिर्यदुक्तं तत् निवे-
दितवान् । वदसि चेत् न निखिलं तदुक्तं तेन निवेदितम्, तथा
सति न पुनराचार्य्येणोच्येत—लोकान् वाव किल ते अग्नयः, हे सोम्य,
अवोचन् इति । तत्रेदं विवेच्यम्—प्राप्यत्वेन यदुच्यते स लोकः ।
अग्निभिः “कं ब्रह्म खं ब्रह्म” इति प्राप्यत्वेनोक्तं ब्रह्म न तु गतित्वेन
सा त्वाचार्य्येणैव वक्तव्या—“अग्निर्षमेवाभि सम्भवन्ति” “स एतान्
ब्रह्म गमयति” इत्यादिभिरिति तैरभिप्रेतम् । अन्यथाऽग्निविद्यात्म-
विद्या चेत्युभयमत्रोक्तिव्य न तैरुच्येत ‘आचार्य्यस्तु ते गतिं वक्ता’
इति । सुतरां साधूक्तमग्निभिर्यदुक्तं तन्निवेदितवानिति । अहं तु
ते तुभ्यं तत् अनुक्तं वक्ष्यामि । मयोच्यमानस्य माहात्म्यम्—यथा
पुष्करपलाशे पद्मपत्रे आपः न श्लिष्यन्ते श्लिष्टा भवन्ति, एवम् एवंविदि
तादृशज्ञानवति पापं कर्म न श्लिष्यते इति । उपकोसलः—मे मह्यं
भगवान् ब्रवीतु इति । तस्मै उपकोसलाय पुनः आचार्य्यः उवाच ;—

यएषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्यादि व्याख्यातम् (३।१६) ।

एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ।

अथ यद् वैवास्मिञ्कव्यं कुर्वन्ति यदि च नाञ्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यञ्चिषोऽहरङ्ग आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासाऽस्तान्मासेभ्यः संवत्सरः संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विदुः तत्पुरुषोऽमानवः ।

स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन

गतिरुच्यते अथेति । अथ यत् यदि पुनः एव अस्मिन् एवंविदिशव्यं शवकर्म सत्क्रियां कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति ऋत्विजः, अचिषम् अचिषरभिमानिनीं देवताम् अभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते परेता :— तदाप्यायनेन प्राकृत्यं भजन्तीत्याधुनिकाः ; अचिर्देवतायाः अहः अहरभिमानिनीं देवताम्, अङ्गः आपूर्यमाणपक्षं श्लक्ष्णपक्षं तदभिमानिनीं देवताम्, आपूर्यमाणपक्षात् श्लक्ष्णपक्षात् यान् षण्मासान् उदङ् उत्तरां दिशम् एति सविता तान् मासान् उत्तरायणाभिमानिनीं देवतां, मासेभ्यः तेभ्यः संवत्सरम्—संवत्सरमिहलोकसम्बन्धं न जहतीत्याधुनिकाः, अहरादयः प्राकृत्यानुकूलकाला इत्यपि च तं—संवत्सरात् आदित्यम्, आदित्यात् चन्द्रमसं, चन्द्रमसः विद्युतम्—अभिसम्भवन्तीति शेषः । तत्पुरुषः विद्युत्स्थः पुरुषः अमानवः न मानवः देवः । दृश्यते पुनरथर्वणि—“ईजानश्चित्तमारुक्षदग्निं नाकस्य पृष्ठाद्विबभूत्पतिथन् । तस्मै प्रभाति नभसो ज्योतिषीमान्त्स्वर्गः पन्थाः सुकृते देवयानः ॥” (१८का, ४अनु, १४ऋक्) इति । तदुक्तेरयं प्रपञ्चः ।

स वैद्युतः पुरुषः एतान् परितान् ब्रह्म गमयति प्रापयति । एष देवपथः—देवैरचिषरादिभिरुपजाक्षतो मार्गः ब्रह्मपथः गन्तव्येन ब्रह्मणा

प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते नावर्त्तन्ते ।

१—६ । छा, ४।६।११—१५ ।

२० । श्वेतकेतुर्हारीण्यः पाञ्चालानाम् समिति-
मेयाय तच्छ्वेत् प्रवाहणो जैवलिरुवाच कुमारानु त्वा-
शिषत् पिता इत्यनु हि भगव इति ।

वेत्य यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति न भगव इति,
वेत्य यदा पुनरावर्त्तन्ताः इति न भगव इति ; वेत्य
पयोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्त्तनाः इति न भगव
इति ।

उपलक्षितो मार्गः । एतेन पथा प्रतिपद्यमानाः परेताः इमं मानवं
मनुसम्बन्धिनम् आमनोः प्रवर्त्तमानम् अथवा मानयगधो नरेणाणा
मानवसम्बन्धिनं मनुष्यलोकसम्पर्किणम् आवर्त्तं चक्रवद्रूपरूपान्तर-
लोकलोकान्तरपरिभ्रमणं न आवर्त्तन्ते—स्वरूपेणावस्थानात् । (४।३।
१—१५) ।

२० । विशेषभावेन गतिं वक्तुं प्रकरणान्तरमारभते श्वेतकेतुरिति ।
ह ऐतिह्ये । आरुण्यः—अरुणस्यापत्यम् आरुणिः तस्य अपत्यम्
आरुण्यः—श्वेतकेतुः पाञ्चालानां जनपदानां समितिं सभाम् एयाय
आजगाम । तम् आगतवन्तं पुनः जौवलस्यापत्यं जैवलिः प्रवाहणः
उवाच—हे कुमार, त्वा त्वां पिता अन्वशिषत् इति—किमनुशिष्टस्त्वं
पितृत्वर्थः । स आह—हे भगवः भगवन्, अनु हि—अनुशिष्टोऽस्मि
—इति ।

राजाह—वेत्य जानीषे यत्, इतः अस्मात् लोकात् अधि अध्यूङ्क्षुं
यत् यत्र परेताः प्रयन्ति इति ? स आह—न भगवः भगवन् इति ।
राजाह—वेत्य जानीषे, यथा येन प्रकारेण पुनरावर्त्तन्ते प्रजाः इति ?
स आह—न भगवः भगवन् इति । राजाह—वेत्य जानीषे, देव-

वेत्य यथासौ लोको न सम्पूर्यता इति न भगव इति ; वेत्य यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगव इति ।

अथ नु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो ह्यीमानि न विद्यात् कथं सोऽनुशिष्टो ब्रवीतीति स हायस्तः पितुरर्हमेयाय तं होवाचाऽननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाशिषमिति ।

पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्राचीत् तेषां नैकञ्च नाशकं विवक्तुमिति स होवाच यथा मा त्वं तदैतानवदो यानस्य पितृयाणस्य च पथोः व्यावर्त्तना—कुतः पथद्वयं पृथगिति भवतीति । स आह—न भगवः भगवन् इति ।

वेत्य जानीषे, यथा येन प्रकारेण असी लोकाः न सम्पूर्यते इति । स आह—न भगवः भगवन् इति । वेत्य जानीषे, यथा येन प्रकारेण पञ्चम्यां पञ्चपूरणसंख्यायाम् आहुती आपः—आहुतिसाधनाः—पुरुषवचसः पुरुषवाच्याः भवन्ति पुरुषाख्यां सभन्त इत्यर्थः । स आह— नैव भगवः भगवन् इति ।

राजाह—अथ किं नु त्वम् अनुशिष्टः तत् अवोचथाः, यो हि न इमानि विद्यात्, कथं स अनुशिष्टः—अनुशिष्टोऽस्मीति—ब्रवीत इति । स पुनः आयस्तः क्लिष्टहृदयः पितुः अर्हं स्थानम् एयाय गतवान् । तं पितरं पुनः स उवाच—अननुशिष्य अनुशासनम् अकृत्वा एव किल मा मां भगवान् अब्रवीत्—त्वा त्वाम् अन्वशिषम् अनुशिष्टवान् इति ।

राजन्यबन्धुः—क्लिष्टहृदयत्वाश्रकारोक्तिः—राजन्याधमः मा मां पञ्च प्रश्नान् अप्राचीत् पृष्टवान् । तेषां प्रश्नानाम् एकञ्च न विवक्तुं विशेषणार्थतो निर्णेतुं न अशकम् न शक्त्वान् इति । स पिता पुनः उवाच—तदा—मत्सन्निधावागमनकाले—यथा त्वं मा माम् एतान् प्रश्नान्

यथाहमेषां नैकञ्चन वेद यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं ते
नावक्ष्यमिति ।

स तु गौतमो राज्ञोऽर्द्धमेयाय तस्मै ह प्राप्तायार्हाञ्च-
कार स ह प्रातः सभाग उदेयाय त् होवाच मानुषस्य
भगवन् गौतम वित्तस्य वरं वृणीथा इति स होवाच तवैव
राजन् मानुषं वित्तं यामिव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथा-
स्तामेव मे ब्रूहीति ।

स ह कृच्छ्री बभूव त् हो चिरं वसेत्याज्ञापयाञ्चकार
त् होवाच यथा मा त्वं गौतमाऽवदो यथेयन्न प्राक्
त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति तस्माद् सवर्षेषु
लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति तस्मै होवाच । १—७ ।

अवदः उक्तवान् अस्मि, यथा अहम् एषां प्रश्नानाम् एकं च न वेद,
तथा तवाभवदिति शेषः । यदि अहम् इमान् प्रश्नान् अवेदिष्यम्
विदितवान् अस्मि, कथं ते तुभ्यं प्रियाय पुत्राय न अवक्ष्यम् उक्तवान्
अस्मि इति ।

स पुनः गौतमः—गोत्रतः आरुणः—राज्ञः अर्द्धं स्थानम् एयाय
गतवान् । प्राप्ताय समीपापगताय तस्मै गौतमाय स राजा अर्हाम्
अर्हणां चकार अर्हयाञ्चकार । स गौतमः पुनः प्रातः सभागे सभागते
राज्ञि उदेयाय । स राजा तं गौतमम् उवाच—हे भगवन् गौतम,
मानुषस्य मनुष्यसम्बन्धिनो वित्तस्य वरं कामं वृणीथाः प्रार्थयेथाः
इति । स गौतमः पुनः उवाच—हे राजन्, मानुषं वित्तं तव एव
अस्तु इति शेषः । कुमारस्य मम पुत्रस्य अन्ते समीपे याम् एव वाचम्
अभाषथाः ताम् एव वाचं मे ब्रूहि इति ।

स राजा पुनः कृच्छ्री कष्टागतः बभूव—ब्राह्मणस्याप्रत्याख्येयत्वात् ।
तं गौतमं पुनः चिरं दीर्घकालं वस इति आज्ञापयाञ्चकार आज्ञप्त-

असौवाव लोको गीतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्र-
श्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फु-
लिङ्गाः ।

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तदा आहुतेः
सोमो राजा सम्भवति । १।२ ।

वान् । हे गीतम, त्वं मा मां यथा अवदः “तामेव मा ब्रूहि” इति,
इयं विद्या त्वत्तः प्राक् ब्राह्मणान् यथा न गच्छति न अगच्छत्, तस्मात्
पुनः पुरा—त्वत्सन्निधौ भाषणात्—पूर्वं सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्य एव
प्रशासनम् अभूत् अनया विद्यया शिष्याणाम् । अतःप्रभृति ब्राह्मणा
उपदेक्ष्यन्तीति भावः । तस्मै गीतमाय स उवाच ;—

असौ लोकः दुलोकः आकाश इति यावत् एव, हे गीतम, अग्निः,
तस्य अग्नेः समित् आदित्यः एव—समिन्वनात्, रश्मयः धूमः—तदुत्या-
नात्, अहः अर्चिः—प्रकाशसामान्यात्, चन्द्रमाः अङ्गाराः—अङ्गः प्रश-
मेऽभिव्यक्तोः आदित्यकिरणेन च किरणवत्त्वात्, स्वतः क्षरणहीनत्वान्
नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः—विप्रकीर्णत्वात् ।

तस्मिन् एतस्मिन् अग्नौ देवाः—“यो दिवि तिष्ठन्” (३।२२),
इत्यन्तर्याम्यधिष्ठिताम्, “अनेज जीवेनात्मना” (१२।२) इति जीवोप-
दानाम्, मधुब्राह्मणानुमोदितसमावस्थितजगज्जीवतदन्तर्याम्युद्भूतस्वरू-
पाम्—श्रद्धां श्रद्धाभाविताः सूक्ष्मा आपः—“श्रद्धापूर्वकं होममुद्दिश्य
—‘पयः सोमाज्याहुतिसाधनं सम्पाद्य जुहोति’ इति तैत्तिरीयकाः
वदन्ति” इति टीकाकृतं—जुह्वति, तस्याः आहुतेः—परिणामः
—सोमः राजा सम्भवति आविरिति । “जलमयजलजस्य गोलक-
त्वात्” इति सोमस्य जलमयवपुष्टम् । अन्तरिक्षगतस्ताप आदि-
त्येन परिवर्द्धितः वाष्पाण्युद्भावयति तैश्च चन्द्रगोलक उद्भूयते इति
तत्त्वम् ।

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदम्
धूमो विदुदच्चिरशनिरङ्गारा द्वादुनयो विस्फुलिङ्गाः ।

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं राजानं जुह्वति
तस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवति । १।२ ।

पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समि-
दाकाशो धूमो रात्रिरच्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो
विस्फुलिङ्गाः ।

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुते-
रन्नं सम्भवति । १।२ ।

पर्जन्यः—वृष्ट्यापकरणवाय्वराशिः—एव, हे गौतम, अग्निः, तस्य
अग्नेः समित् वायुः एव—पुरीवातादिप्राबल्ये वृष्टिदर्शनात् तत्परि-
चालनेन च वर्षणयोग्यत्वात्, अम्भं धूमः तद्रूपेण प्रकाशमानत्वात्,
विद्युत् अस्त्रिः प्रकाशसामान्यात्, अशनिः अङ्गाराः—वैद्यतांशापगमे
विस्फिष्टायसादिरूपेण तत्समानाकारत्वात्, द्वादुनयः—गर्जितशब्दाः
—विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णत्वात् ।

तस्मिन् एतस्मिन् अग्नौ देवाः सोमं राजानं वाष्पपिण्डं जुह्वति,
तस्याः आहुतेः—परिणामः—वर्षं सम्भवति ।

पृथिवी एव, हे गौतम, अग्निः, तस्याः पृथिव्याः तदाख्याग्नेः
समित् संवत्सरः एव—संवत्सरेण वर्षणफलभूतानां त्रीन्नादीनां परि-
पाकात्, आकाशः धूमः—तद्वत्प्रतीयमानत्वात्, रात्रिः अस्त्रिः—पृथि-
व्यास्तमोरूपत्वाभिव्यञ्जकत्वात्, दिशः अङ्गाराः—उपशान्तत्वसामा-
न्यात्, अवान्तरदिशः विस्फुलिङ्गाः—क्षुद्रत्वसामान्यात् ।

तस्मिन् एतस्मिन् अग्नौ देवाः वर्षं जुह्वति, तस्याः आहुतेः—पारि-
णामः—अन्नं सम्भवति ।

पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित् प्राणो धूमो जिह्वाञ्चिच्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः ।

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते-
रेतः सम्भवति । १।२ ।

योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समिद्यदुप-
मन्वयते स धूमो योनिरर्च्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभि-
नन्दा विस्फुलिङ्गाः ।

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुते-
गर्भः सम्भवति । १।२ ।

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति

पुरुषः एव, हे गौतम, अग्निः, तस्य पुरुषाग्नेः वाक् एव समित्—
वाचा हि सुखेन समिध्यते पुरुषः न मूकः, प्राणः धूमः—धूम इव
सुखान्निर्गमनात्, जिह्वा अर्चिः—वाचां प्रकाशकत्वात्, चक्षुः अङ्गारः
—भास आश्रयत्वात्, श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः—विप्रकीर्णत्वसाम्यात् ।

तस्मिन् एतस्मिन् अग्नौ देवाः अन्नं जुह्वति, तस्याः आहुतेः—परि-
णामः—रेतः सम्भवति ।

योषा एव, हे गौतम, अग्निः, तस्याः उपस्थः योनिलिङ्गं समित्—
पुत्रोत्पादनाय समिन्धनात्, यत् उपमन्वयते स धूमः—उपमन्वयस्य
सङ्केतकरणस्य तदिकारोत्यत्वात्, योनिः अर्चिः—इत्यनकारणप्रकाशक-
त्वात्, यत् अन्तःकरोति ते अङ्गाराः—उपशान्तत्वसामान्यात्, अभि-
नन्दाः विस्फुलिङ्गाः—सुखावाप्त्युदयमात्रविलोपस्वभावत्वात् ।

तस्मिन् एतस्मिन् अग्नौ देवाः रेतः जुह्वति, तस्याः आहुतेः—परि-
णामः—गर्भः सम्भवति ।

इति ते एव त पञ्चम्याम आहुतो आपः—अङ्गाशब्दवाचाः—

स उल्वाहतो गर्भो दश वा नव वा मासान्तः शयित्वा
यावद्वायु जायते ।

स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितो-
ऽग्न्य एव हरन्ति यत एवेतोयतः सम्भूतो भवति । १।२ ।

पुरुषवचसः पुरुषवाच्याः भवन्ति इति । स उल्वाहतः गर्भचर्मणाहतः
गर्भः दश वा नव वा मासान् यावत् यावता वा कालेन न्यूनाति-
रिक्ते न शयित्वा—मातुः कुक्षी—अथ अनन्तरं जायते ।

येनैव क्रमेण सृष्टिः प्रकल्पिता तेनैव सर्व्वत्र क्रियाप्राधान्यात् तत्
तत् यज्ञसाधनत्वेन परिगृहीतम् । दृश्यते तैत्तिरीये—“तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्ने-
रापः । अग्नाः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् ।
अन्नाद्देतः । देतसः पुरुषः ।” (८।४) इति । यज्ञकल्पेन पुनरत्रादित्यस्य
प्राथम्यं वायोर्हितीयत्वं न विरुद्ध्यते क्रमस्थानियतत्वात् ह्यान्दोग्ये
तेजसः प्राथम्यञ्च दर्शनात् । जीवोत्पत्तिक्रमचिन्तनेनाराधनं तत्र तत्र
परमात्मक्रियादर्शनेन भवति । आकाशाद्युपादानानां परात्मालिङ्गित-
जीवसङ्गावात् तादृक्परिणामः सम्भवतीति देवस्वरूपेण तेषां कर्तृत्व-
मत्र यथितम्—दृश्यते च तथा ह्यान्दोग्ये “इन्ताहमिमास्तिस्त्रोदेवताः”
(१२।२) इत्यादि । “तज्जलानिति” न्यायमाश्रित्य सर्व्वत्र सर्व्वस्थे-
शावास्त्वत्वं सिद्धतीति नैतैः परात्मना साक्षात्सम्बन्धस्य हानिरावास-
नेन तुरीयत्वाभिव्यक्तेः ।

“वेत्य यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसोभवन्ति” इति चरम-
प्रश्नो व्याख्यातः । सम्प्रति “यदितोऽधिप्रजाः प्रयन्ति” “वेत्य पथो-
र्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्त्तना” इत्यनयोर्व्याख्यानमारभ्यते
स जात इति । स जातः आयुषं यावत् जीवति । प्रेतं मृतं तं
दिष्टं निर्दिष्टं कर्मानुरूपं लोकं प्रति इतः इहलोकान् अग्नयः
एव हरन्ति । कथमग्नयो हरन्तीति तत्कारणमुच्यते—यतः एव

तद्यद्व्यं विदुः ये चेमेऽरख्ये श्रद्धातप इत्युपासते
तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरङ्ग आपूर्य्यमाणपक्षमापू-
र्य्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान् ।

मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्र-
मसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः । स एनान्
ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति ।

अथ ये इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूम-
मभिसम्भवन्ति धूमाद्राविं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्
षड्दक्षिणेति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ।

अग्निभ्यः पञ्चभ्यः इतः आगतः जन्मकाले, यतः अग्निभ्यः श्मशाना-
स्तात् सन्भृतः भवति भास्वरवर्णपुरुषरूपेण ।

ये गृहस्थाः तत् पञ्चाग्निदर्शनम् इत्यं—द्युलोकाद्यग्निभ्यो वयं
क्रमेण जाता अग्निस्वरूपाः पञ्चाग्न्यात्मान इत्येवं—विदुः जानीयुः,
ये च इमे अरण्ये अरण्योपलक्षिताः वानप्रस्थाः वैश्वानसाः श्रद्धातपः
अत्रैव तपः श्रद्धास्थानीयं तपः—तपएवानुतिष्ठन्ति न तु पञ्चाग्निदर्शन-
सम्मतसुपासनम्—उपासते अनुतिष्ठन्ति, ते अर्चिषम् अभिसम्भवन्ति
इत्यादि पूर्व्ववत् (११।१८) ।

अथ ये च इमे ग्रामे ग्रामवासिनः गृहस्थाः पञ्चाग्निदर्शनानभिज्ञाः
इष्टापूर्ते—इष्टम् अग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म, पूर्ते वापीकूपतडागा-
रामादिकरणं, दत्तं यागाद्यतिरिक्तस्थले दरिद्रादिभ्यो दानम् उपासते,
ते धूमं—पञ्चाग्निपरिहारात् दर्शनप्रतिरोधिनं दह्यमानशरीरोत्थं धूमं
न त्वग्निं—धूमाभिमानिनीं देवताम् अभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते, धूमात्
रात्रिं रात्रिदेवताम्, रात्रेः अपरपक्षं कृष्णपक्षं तद्देवताम्, अपरपक्षात्
कृष्णपक्षात् यान् षष्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशम् एति सविता

मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्र-
मसमेघ सोमीराजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति ।

तस्मिन् यावत् सम्पातमुषित्वाऽथैतमध्वानं पुन-
र्निवर्त्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो
भवति धूमोभूत्वाऽभ्रं भवति ।

अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति तद्ब्रह्म
व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्तेऽतो
वै खलु दुर्निष्पतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति
तद्भूय एव भवति ।

तां दक्षिणायनाभिमानिनीं देवताम् प्रतिपद्यन्ते, न एते संवत्सरम्
अभिप्राप्नुवन्ति ;

किन्तर्हि मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकात् आकाशम्, आकाशात्
चन्द्रमसम् ? कोऽयं चन्द्रमाः ? एष सोमः राजा, देवानां तत् अन्नम्,
तं सोमं देवाः भक्षयन्ति ।

“वेत्य यथा पुनरावर्त्तन्ते” इत्यस्य व्याख्यानम्—तस्मिन् चन्द्र-
मण्डले सम्पातं पुनरवतरणकालं यावत् उषित्वा, अथ अनन्तरम् एतं
वक्ष्यमाणम् अध्वानं पुनः निवर्त्तन्ते । यथेतं यथागतं—दह्यमाने
शरीरे यत् आकाशत्वमगमत् तत्स्वरूपभूतम्—आकाशम्, आकाशात्
वायुं प्रतिपद्यते, वायुः भूत्वा धूमः भवति, धूमः भूत्वा अभ्रं भवति—

अभ्रं भूत्वा मेघः भवति, मेघः भूत्वा प्रवर्षति । ते इह मनुष्यलोके
एवमवतीर्णाः व्रीहियवाः ओषधिवनस्पतयः तिलमाषाः इति जायन्ते,
अतः व्रीहियवादेः अन्यत् खलु दुर्निष्पतरं दुर्निष्पतरम्—तकार-
एकीलुप्तः—दुर्निष्क्रमणं—ततो न निष्क्रमणं भवति । एवं सति
पुनर्दृष्ट्यादिरूपेण परिणामानन्तरं निष्क्रमणयोग्यावस्थायां प्राप्तायां—

तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां
योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्य-
योनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां
योनिमापद्येरन् शूद्रयोनिं वा शूकरयोनिं वा चण्डाल-
योनिं वा ।

अथैतयोः पथोर्नक्तरेण च न यन्ति तानीमानि
क्षुद्राण्यसक्तदावर्त्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वत्ये-
तत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते तस्मा-
ज्जगुप्सेत तदेष श्लोकः ।

यः यः हि अन्नम् अस्ति, तेषु च पुनः यः रेतः सिञ्चति तद्भूयः तद्भावः
सन् एव भवति पुरुषः ।

केन वा नियमेन निष्कृमणं भवति तदाह तदिति । यत् यत्र
अवतरणयोग्येषु ये इह पृथिवीलोके रमणीयचरणाः शोभनाचरण-
शीलाः आसन्, तत् तत्र तेषु ते ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्य-
योनिं वा रमणीयां योनिम् अभ्याशः क्षिप्रम् एव आपद्येरन् । अथ यत्
यत्र अवतरणयोग्येषु ये इह पृथिवीलोके कपूयचरणाः अशुभाचर-
शीलाः आसन् ते शूद्रयोनिं शूकरयोनिं चण्डालयोनिं वा कपूयां
योनिम् अभ्याशः क्षिप्रम् एव आपद्येरन् ।

“वेत्य यथासौ लोको न सम्पूर्यते” इत्यस्य व्याख्यानम् ।—अथ
एतयोः पथोः देवयानपितृयाणमार्गयोः न-कतरेण एकतरेण अन्य-
तरेण च न यन्ति न गच्छन्ति ये तानि इमानि जायस्व म्रियस्वति
असक्तदावर्त्तीनि पुनः पुनः रूपान्तरितानि क्षुद्राणि भूतानि कीटपत-
ङ्गादीनि भवन्ति । एतत् तृतीयं स्थानं मार्गद्वयपृथक्त्वात् । तेन
दुर्निष्पृततरत्वादिकारणेनासौ लोको न सम्पूर्यते । तस्मात् नीच-
योनित्वलाभकारणात् जगुप्सेत । तत् तस्मिन् अर्थे एष श्लोकः ।

स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबन्श्च गुरोस्तल्पमावसन्
ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरन्सैरिति ।

अथ ह य एतानिवं पञ्चाग्नीन् वेद न स ह तैरथा-
चरन् पापना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य
एवं वेद य एवं वेद । १—१० । ऋ, ५।७।३—१० ।

वृ, ८।२।१—१६ ।

हिरण्यस्य स्वर्गस्य स्तेनः हर्ता, सुरां पिबन् सुरापायी, गुरोः तल्पं
परिग्रहम् आवसन् गुरुतल्पगामी, ब्रह्महा च एते चत्वारः पतन्ति, तैः
पतितैः सह आचरन् च पञ्चमः पतति ।

अधुना पञ्चाग्निवेत्तृणां पापसंश्लेषराहित्यं गतिश्चाह अथेति । अथ
पुनः यः एतान् पञ्चाग्नीन् एवं—परात्माराधनोपायत्वेन—वेद स पुनः
तैः मद्रागातक्रिभिः अथ अपि आचरन् पापना न लिप्यते ; यः एववेद
स तादृगाराधनेन शुद्धः पूतः पुण्यलोकः पुण्याञ्जितलाकभाक् (१०।२१)
भवति । हिरण्यासः समस्तप्रश्ननिर्णयप्रदशेनार्थः ।

पुण्यलोकभाजां यः पुनः ब्रह्मसंस्था भवति सोऽस्तत्त्वमेतीत्यप्यत्रानु-
वर्त्तते । अन्यथा “एवर्विदि पापं कस्य न श्लिष्यते” (१८) इत्युक्त्वा
“इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते” इति यदुक्तं तस्यात्र सम्यङ्निर्णयो न
सम्भवति । पुण्यलोकानामसंख्येयत्वात् तत्र तत्रावर्त्तनस्य सम्भावना हि
ब्रह्मसंस्थत्व विना नावर्द्धति । “एनान् ब्रह्म गमयति” इत्युक्तं एव
ब्रह्मसंस्थत्वमनाह्वित्तत्त्वञ्च सिद्धति, किं पुनस्तत्साधनार्थमेतावता
प्रयासनेति चेत्, ब्रह्मप्राप्तिः ब्रह्माणि।स्थितारित्यतयारयं भेदा मन्तव्यः
—भगवदश्वयम्भूतेषु लोकलाकान्तरिषु परिभ्रमणन तत्र तत्र ब्रह्मप्राप्त्या
स्वरूपस्थाना कृताधिता, लाकलाकान्तरभ्रमणं परिहाय ब्रह्माणि स्थित्वा
तत्रैव सर्वं श्रव्यसम्भाष्य । एवञ्चेत् “मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते” इति
कथं सिद्धति ? स्वरूपस्वतारहितानां रूपरूपान्तरभाजां मनुष्यलोकेषु

यथा विवर्त्तस्वभाव' परिभ्रमण', न तथैषां स्वरूपस्थानां पुण्यलोकेषु देवलोकेषु विवर्त्तस्वभाव' परिभ्रमण' भवतीत्यनेन । सुक्तानां भगव-
दैश्वर्यदर्शनकुतूहलानां स्वेच्छया लोकलोकान्तरभ्रमणं पुराणेषु यद्गी-
यते "नाहं पुनरिहागन्ता लोकानालोकयाम्यहम्" इत्यनुगीतायाश्च
(१६।४०) यद्विद्यते तदेवमेव समञ्जसं भवति । (४।३।१—१५) ।

अत्र हृद्द्वारस्थिते :—

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेधः पञ्चालानां परिषदमाजगाम, स आजगाम जैबलिं प्रवाहणं परिचा-
रयमाणं तनुदीत्याभुपवाद कुमारश् इति । स भीरुइति प्रतिश्रुत्यावानुशिष्टोऽन्वमि पितृत्वी-
मिति ह्रीवाच । १ । वेत्य यथेमाः प्रजाः प्रयन्त्यो विप्रतिपद्यन्ताश् इति, नेति ह्रीवाच, वेत्य
यथेम' लीक' पुनरापद्यन्ताश् इति नेति ह्रीवाच, वेत्य यथेम' लीक' पुनः सम्पद्यन्ताश् इति, नेति
ह्रीवाच, वेत्य यथासौ लीक एव' बहुभिः पुनः पुनः प्रयङ्गिनं सम्युत्तारश् इति नेति ह्रीवाच,
वेत्य यतिष्यामाहुत्या हुतायामापः पुरुषवाची भूत्वा समुत्थाय वदन्तीश् इति नेति ह्रीवाच, वेत्य
देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पथानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं
वापि हि न ऋषेर्वचः सुत "दे सती अयणव' पितृणामहं देवानामुत मत्यां नाम् । ताभ्यामिदं
विश्वमेजत् समेति यदन्तरा पितरं मातरश्च ॥" इति नाहमत एकश्च न वेदति ह्रीवाच । २ ।
अथैनं वसन्त्योपमन्त्रयाञ्चक्रे नाहृत्य वसति' कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तं ह्रीवाचेति वान
किल नो भवान् पुरानुशिष्टानवोचदिति कथं समेध इति पञ्च मा प्रदान् राजत्यन्त्युरयान
ततो मैकश्चन वेदति कतमे त इतीम इति हि प्रतीकान्युदाजहार । ३ । स ह्रीवाच तथा नक्षं तात
जानीथाः यथा यदहं किञ्चन वेद सर्वमहं तत्सुभ्यमवोचं प्रं हि तु तव प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव
इति भवानिव गच्छत्विति स आजगाम गीतमो यत प्रवाहणस्य जैबलरास तस्या आसनमाहृत्वीदक
माहारयाञ्चकाराय ह्यास्मा अघ्ये चकार तं ह्रीवाच वरं भवति गीतमाय दश इति । ४ । स
ह्रीवाच प्रतिज्ञाती मण्य वरी यानु कुमारस्थान्ते वाचमभाषयान्तां मे ब्रूहीति । ५ । स ह्रीवाच
देवेषु वै गीतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति । ६ । स ह्रीवाच विज्ञायते हास्तिहरिच्छापात्त
कीअशानां दासीनां प्रवाराणां परिधानस्य सा नो भवान् बहोरनन्त्यापत्यन्त्यायवदात्वीऽभू-
दिति, स वै गीतम तीर्थनेच्छासा इत्युपैत्यहं भवन्त्विति वाचा हृ अ वै पूर्वं उपयन्ति स हापायन-
कीर्णां उवाच । ७ । स ह्रीवाच तथा नक्षं गीतम मापराधास्तव च पितामहा यथेयं विद्वतः
पूर्वं न कश्चिद्य न ब्राह्मण उवाच तां लहं' तुभ्यं वक्ष्यामि की हि खैव' हुवनमसर्चति प्रत्याग्यात-
मिति । ८ । अथी वै लोकोऽग्रिगीतम तस्यादित्यएव समिद्रामरीवृमोऽहरचिहिं वीऽक्रापा

अथान्तरदिशो विष्कलिङ्गालक्षिन्नतस्मिन्नग्री देवाः अर्हा जुहति तस्या आहुत्ये सीमी राजा
सम्भवति । ९ । पञ्चम्यो वापिर्गौतम तस्य संवत्सरएव समिदन्वापि धूमो विद्यदक्षिंरशनि-
रङ्गारा ज्ञादनयोविष्कलिङ्गालक्षिन्नतस्मिन्नग्री देवाः सीमं राजानं जुहति तस्या आहुत्ये इष्टिः
सम्भवति । १० । अथ वै लीकीऽपिर्गौतम तस्य पृथिवेव समिदपिर्धूमो रातिरक्षिंश्चन्द्रमाषङ्गारा
नक्षत्राणि विष्कलिङ्गालक्षिन्नतस्मिन्नग्री देवा इष्टिं जुहति तस्या आहुत्या अन्नं सम्भवति । ११ ।
परुषो वापिर्गौतम तस्य व्यात्तमेव समित् प्राणोधूमो वागर्क्षिंश्चन्द्रमाषङ्गाराः श्रौतं विष्कलिङ्गालक्षि-
न्नतस्मिन्नग्री देवा अन्नं जुहति तस्या आहुत्ये रेतः सम्भवति । १२ । यीषा वा अग्निर्गौतम तस्या
उपस्य एव समिह्नीमानि धूमो योनिरर्क्षिंश्चन्द्रः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विष्कलिङ्गालक्षि-
न्नतस्मिन्नग्री देवा रेतो जुहति तस्या आहुत्ये परुषः सम्भवति स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा
सिद्यते । १३ । अथेनम्गुणे हरन्ति तस्यागिरिवाग्निर्भवति समित् समिह्नीमो धूमोऽर्क्षिंश्चन्द्रमाषङ्गारा
अङ्गारा विष्कलिङ्गा विष्कलिङ्गालक्षिन्नतस्मिन्नग्री देवाः परुषं जुहति तस्या आहुत्ये परुषो
भास्वरवर्णः सम्भवति । १४ । ते य एवमेतद्दिदः ये चामी अरण्ये अर्हा सत्यमुपासते तेऽर्क्षिंरभि-
समावन्ति अर्क्षिषोऽङ्गरुद्रः आपुर्येमाणपक्षमापूर्येमाणपसादानं षण्मासान्दङ्कादित्य एति
मासेभ्यो देवलीकं देवलीकादादित्यपादित्याश्चैद्युतं तान् परुषो मानस एव ब्रह्मलोकान् गमयति
तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावती वसन्ति तेषां न पुनरावतिः । १५ । अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा
लीकान् जयन्ति ते धूमसभिसमावन्ति धमाटात्रिं रावेरपत्नीयमाणपक्षमपत्नीयमाणपसादानं
षण्मासान् दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलीकं पितृलीकाश्चन्दं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तस्मात्
देवा यथा सीमं राजानमाप्यायस्वापत्नीयस्वेत्येमेनांलव भजयन्ति तेषां यदा तत् पर्यैत्येधममेवा-
काशमभिमिषद्यन्त आकाशादायुं वायोर्हृष्टिं इष्टिः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति, ते पुनः
परुषाग्नीं ज्ञयन्ते ततो यीषाग्नीं जायन्ते लीकान् प्रतुत्याधिनन्त एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ य एतौ
पथानी न विदुस्ते कौटाः पतन्ना यदिदं दन्द्युकम् । १६ ।

व्याख्यानन्तु यत् पूर्व्यं कृतं तदेवात्वालम् । यत्र यत्र विशेषोऽस्ति
तं तमेव प्रतीकग्रहणेन व्याख्यास्यामः । 'पाञ्चालानां परिषदमाजगाम'
—तस्याः पराजयेनात्मनो यशःप्रथनाय तत्रागतवान् । 'स आजगाम
जैबलिं प्रवाहणं परिचारयमाणम्'—पञ्चालराजं प्रवाहणं परिचारय-
माणम्—आत्मनः परिचरणं कारयन्तं—राजानं जित्वा सभृत्यन्त-
मात्मनः सेवायं नियोजयिष्य इत्यभिमानवशतो राजसभागतोऽभवत् ।
'प्रयन्त्यः विप्रतिपद्यन्ते'—स्त्रियमाणाः समानभागेषु गच्छन्त्योऽपि यत्र

मार्गैर्द्विविधं भवति तत्र विपरीतमार्गेण गच्छन्ति । 'यतिष्यामाहुत्याम्'
 —यत्संख्यकायामाहुत्याम् । 'देवयानस्य वा पथः प्रतिपद'—प्रति-
 पद्यते येन सा प्रतिपत् तां प्रतिपदम् । स्वयं श्रुतिपञ्चद्वयं स्फोर-
 यति—'यत् कृत्वा देवयानं वा पथानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वा'—यत्
 कर्म कृत्वा प्रतिपद्यन्ते तत् कर्म प्रतिपदुच्छते । 'हे सृती अशृणवम्'—
 इयं ऋक् (१०म, ८८सू, १५ऋक्) तैत्तिरीयब्राह्मणेऽप्युच्यते । तत्र
 पाठद्वयमस्ति, 'विश्वं भुवनम्' 'विश्वमेजत्' ; 'अन्तरा पूर्वमपरञ्च
 केतुम्' 'यदन्तरा पितरं मातरञ्च' इति ; व्याख्यातञ्च तत् मायनेनैवम्
 —"पितृणामस्मत्पूर्वपुरुषाणां हे सृती अशृणवम्' ही मार्गाविति
 शास्त्रमुखेनाह' अतवानस्मि । तयोर्मध्ये देवानामेको मार्गः । येन
 यत्वा ब्रह्मलोके देवा भूत्वा न पुनरावर्त्तन्ते । उत अपिच मर्त्या येन
 च गत्वा स्वर्गमनुभूय पुनरावर्त्तन्ते । ताभ्यामभ्यां मार्गाभ्यामिदं
 विश्वं भुवनं शास्त्रान्दानपरं सर्वप्राणिजातं समेति सम्यगच्छति ।
 पूर्वं केतुं चिह्नं पृथिवीमपरं केतुं दिवञ्च अन्तरा हावापृथिव्यो-
 र्मध्ये हे सृती वर्त्तते इत्यर्थः ।" इति । एजदिति पाठे तस्यैवेदं
 विशेषव्याख्यानम्—"एजत् कम्पमानं परलोकगतियुक्तम् इदं विश्वं
 प्राणिजातं याभ्यां मार्गाभ्यां तत्तन्नोकं सम्यक् प्राप्नोति इति ।
 "अन्तरा पितरं मातरञ्च" इत्यस्य पुनः—"यन्मार्गद्वयं पितरं मातरञ्च
 अन्तरा हावापृथिव्योर्मध्ये वर्त्तते ।" इति । इयमारण्यकोपनिषत्
 यस्य शतपथब्राह्मणस्यान्तिमभागस्तस्मिन्नियं हवनसंसृष्टत्वेन गृहीता
 —"स जुहोति । हे सृती अशृणवम्' पितृणामहमिति हे वाव सृती
 इत्याहुः देवानाञ्चैव पितृणाञ्चेति ताभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति
 ताभ्यां हीदुः सर्वमेजत् समेति ; यदन्तरा पितरं मातरञ्चेत्यसौ
 वे पितेयं माता अभ्यामेव पितृन् देवलोकमपि नयति । एकाकी
 हुतोच्छिष्टं भक्षयत्येकधैव श्रियमात्मन् धत्ते श्रीर्हि पयः (१२।८।१२१)"
 इति । 'अथैनं वसत्यापमन्वयाञ्चक्रे'—वसत्या वसतिप्रयोजनेन—इह
 वसतु भवानिति षाद्यादिभिरामन्वितं कृतवान् । 'कथं सुमेधः'—

कथं केन प्रकारेण, हे सुमेधः—शोभना मेधा यस्य स त्वम्—तव दुःख सुपजातमिति पितुः प्रश्नः । 'जैबलेरास'—आस आसनम् आखायिकाम् । 'विज्ञायते हास्तिहिरण्यस्यापात्तम्'—हिरण्यदि सर्वं ममाप्यस्तीति भवता विज्ञायते । 'मा नो भवान् बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्योऽभूदिति'—भवान् नः अस्मान् अभि बहोः प्रभूतस्य अनन्तस्य अन्तवत्त्वरहितस्य अपर्यन्तस्य अपरिमितस्य वित्तस्य अवदान्यः अदाता मा भूत् इति गौतम आह । 'स वै गौतम तीर्थेनेच्छामा इति'—स त्वं वै, गौतम, तीर्थेन—शास्त्रविहितन्यायेन इच्छामि इच्छस्व विद्यामामुम् इति राज्ञा जिज्ञासितः । 'उपैम्यहं भवन्तमिति'—भवन्तम् अहम् उपैमि शिष्यत्वेनोपगच्छामि इति स आह । 'वाचा ह स्म वै पूर्वं उपयन्ति'—पूर्वं विद्यार्थिनः ब्राह्मणाः क्षत्रियान् वैश्यान् वा वाचा—उपगच्छामीति वाङ्मात्रेण—किल उपयन्ति स्म ; सुतरां 'स उपायनकीर्त्या उवास'—स गौतमः उपायनकीर्त्या उपगमनकीर्तनमात्रेण उवास उषितवान् । 'स होवाच तथा' इत्यादि—राजाह—तव च पितामहा यथा तथा, हे गौतम, त्वं न अस्मान् प्रति मा अपराधाः अपराधग्रहणं मा कुरु । इतः पूर्वम् इयं विद्या न कस्मिन् च ब्राह्मणे उवास उषितवती । तां विद्यां तु अहं तुभ्यं वक्ष्यामि । को हि तु एवम्—उपैम्यहं भवन्तम् इति—ब्रुवन्तं प्रत्याख्यातुम् अर्हति इति । आहुतिकल्पनेऽयं विशेषकन्दोगात्—प्रथमाहुतावज्ञारत्वेन दिशो विष्कृलिङ्गत्वेनावान्तरदिशः ; द्वितीयाहुतौ समित्वेन संवत्सरः ; तृतीयाहुतौ समित्वेन पृथिवी धूमत्वेनाग्निरङ्गारत्वेन चन्द्रमा विष्कृलिङ्गत्वेन नक्षत्राणि ; चतुर्थाहुतौ समित्वेन विवृतमुखमर्चिद्वेन वाक्, पञ्चमाहुतौ धूमत्वेन लोमानीति । दाहकाले कन्दो-गानां संक्षेपोक्तिः "यतएवेतो यतः सम्भूतो भवति" इति, इह तु स्फुटतयाभिदधाति—'तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित् समित्' इत्यादि । 'अद्यां सत्यमुपासते'—तत्र अद्यातपः अत्र अद्यां सत्यम् उपासते, गतिस्तु तुल्या । अद्या च तपश्च सत्यञ्च नैकक्षेत् कथं गती नात्र भिन्नतिति

२१ । तद्यथैह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवा-
मुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते तद्य इहात्मानमननुविद्य
व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामाऽस्तेषाऽसर्वेषु लोकेष्व-
कामचारो भवत्यथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च
सत्यान् कामाऽस्तेषाऽसर्वेषु लोकेषु कामचारो
भवति । १।६ ।

विप्रतिपत्तौ सर्व्वतोपासनायां पाप्माराधनं साक्षादसाक्षादेति फले
तुल्यता । 'मासेभ्यः संवत्सरम्' इत्यत्रेह—मासेभ्यो देवलोकम् ।
'तान् पुरुषो मानसः'—विद्युत्प्राप्तान् तान् परेतान् मानसः—
ब्रह्मणा मनसा सृष्टः—पुरुषः, छन्दोगान्तु—'तत् पुरुषोऽमानवः'
इति । 'पराः परावतो वसन्ति'—पराः प्रकृष्टाः सन्तः परावतः प्रकृष्टाः
समाः संवत्सराननेकान् वसन्ति । पितृलोकादाकाशमित्यनुल्लिख्य
पितृलोकाञ्चन्द्रमित्यत्र । परेतानां देवानामन्नत्वं न तत्र स्फुटतथोक्त-
मत्र तु स्फुटतया । 'आप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनाऽस्तत्र भक्षयन्ति'—
भक्षणेनापक्षयस्तन्निवृत्तावप्यायनं परिपूरणं भवति, एवंप्रकारेण एनाम्
परेतान् तत्र देवा भक्षयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—'यथा सोमं राजानं'—
चमसे सोमं पूरयित्वा यथा भक्षयन्ति, भक्षणेन निःशेषतां प्राप्ते पुनस्तेन
तत् पूरयित्वा पूर्व्ववत् भक्षयन्ति एवं विश्वस्य विश्वस्य भक्षणमत्र
भवति । 'यदा तत् पर्य्यवेति'—यदा तत् कार्य्यं परिगच्छति परिक्षी-
यते । 'लोकान् प्रत्युत्थायिनस्ते'—जननानन्तरं मरणं मरणानन्तरं
लोकान् मनुष्योचितान् प्रति उत्थायिनः ते । 'एवमेवानुपरिवर्त्तन्ते'—
पुनः पुनः भ्रमणशीला भवन्ति । मार्गहयानभिज्ञानां कौटादिवं
सुसृष्टमत्र ।

२१ । यथेष्टगतिं वक्तुमारभते तद्यथेति । व्याख्यातम् (१।१८
[१२६५]) ।

स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य
पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते ।

अथ यदि मातृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य
मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन मातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ।

अथ यदि भ्रातृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य
भ्रातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ।

अथ यदि स्वसृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य
स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वसृलोकेन सम्पन्नो महीयते ।

अथ यदि सखिलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य
सखायः समुत्तिष्ठन्ति तेन सखिलोकेन सम्पन्नो महीयते ।

कामचारितां वर्णयति । स यदि पितृलोककामः पितृगणसम्बन्धाभिलाषी—“पितरो जनयितारः तएव सुखहेतुत्वेन भोग्यत्वाज्ञोका उच्यन्ते तेषु कामो यस्य तैः पितृभिः सम्बन्धो यस्य”—भवति, सङ्कल्पादेव सङ्कल्पमात्रादेव अस्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति गोचरतया आविर्भवन्ति । एवं तेन पितृलोकेन पितृगणेन सम्पन्नः सन् महीयते ससृष्टो भवति । आधुनिकानामप्येव सिद्धान्तः । (४।४।८) ।

अथ यदि मातृलोककामः मातृगणसम्बन्धाभिलाषी भवति सङ्कल्पमात्रादेव अस्य मातरः आविर्भवन्ति, तेन मातृगणेन सम्पन्नः सन् ससृष्टो भवति ।

अथ यदि भ्रातृगणसम्बन्धाभिलाषी भवति, सङ्कल्पमात्रादेव अस्य भ्रातरः आविर्भवन्ति, तेन भ्रातृगणेन सम्पन्नः सन् ससृष्टो भवति ।

अथ यदि स्वसृगणसम्बन्धाभिलाषी भवति, सङ्कल्पमात्रादेव अस्य स्वसारः आविर्भवन्ति, तेन स्वसृगणेन सम्पन्नः सन् ससृष्टो भवति ।

अथ यदि सखिगणसम्बन्धाभिलाषी भवति, सङ्कल्पमात्रादेव अस्य सखायः आविर्भवन्ति, तेन सखिगणेन सम्पन्नः सन् ससृष्टो भवति ।

अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति सङ्कल्पादे-
वास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गन्धमाल्यलोकेन सम्पन्नो
मह्यीयते ।

अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्यान्न-
पाने समुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन सम्पन्नो मह्यीयते ।

अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति सङ्कल्पा-
देवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादित्रलोकेन
सम्पन्नो मह्यीयते ।

अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य
स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन सम्पन्नो मह्यीयते ।

यं यमन्तमभिकामो भवति यं यं कामयते सोऽस्य
सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो मह्यीयते ।

१—१० ।

अथ यदि गन्धमाल्यनिचयसम्बन्धाभिलाषी भवति, सङ्कल्पमात्रा-
देव गन्धमाल्ये आविर्भवतः तेन गन्धमाल्यनिचयेन सम्पन्नः सन् समृद्धो
भवति ।

अथ यदि अन्नपाननिचयसम्बन्धाभिलाषी भवति सङ्कल्पमात्रादेव
अस्य अन्नपाने आविर्भवतः, तेन अन्नपाननिचयेन सम्पन्नः सन् समृद्धो
भवति ।

अथ यदि गीतवादित्रनिचयाभिलाषी भवति सङ्कल्पमात्रादेव
अस्य गीतवादित्रे आविर्भवतः तेन गीतवादित्रनिचयेन सम्पन्नः सन्
समृद्धो भवति ।

अथ यदि स्त्रीनिचयसम्बन्धाभिलाषी भवति सङ्कल्पमात्रादेव अस्य
स्त्रियः आविर्भवन्ति तेन स्त्रीनिचयेन सम्पन्नः सन् समृद्धो भवति ।

यं यम् अन्तं प्रदेशम् अभिकामः अभिलाषी भवति यं यं कामं

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां सत्या-
नां सतामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह
दर्शनाय लभते ।

अथ ये चास्त्रेह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते
सर्व्यं तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृ-
तापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उप-
र्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरिवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अह-
रहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ।

कामयते अस्य स अभिलाषः सङ्कल्पमात्रादेव आविर्भवति, तेन अभि-
लाषिण सम्पन्नः सन् ससृष्टो भवति ।

यदि सङ्कल्पमात्रादेव पित्रादिभिः सम्बन्धीऽनुभूयते न तत् कथं
भवतीह सर्वेषामित्यस्य कारणं निर्णीयते तदिति । ते इमे सत्याः
अकल्पिताः कामाः पित्रादिसम्बन्धविषयाः अनृतापिधानाः—अनृतम्
—‘सत्येन कृन्न’ (८।१४) ‘अनृतापिधानाः’ इत्यनयोरनुवादि
“अव्यक्तं कारणं यत्तन्नित्यं सदसदात्मकम्” इति तिरोहितस्वरूपम्
—असत्—इयत्तिं प्राप्नोति हृदयं हृदयमधिकृत्य (१२।८[२३]) तिष्ठ-
तीति ऋतं—बाहुलकात् क्तः, न हृदयमधिकृत्य तिष्ठतीत्यनृतं विष-
यान्तरप्रवेशात् यत् हृदयादपसृतम्—तदेव अपिधानम् आच्छादनं येषां
ते—तिरोहितस्वरूपासत्प्रच्छन्नाः । वाक्यान्तरिण तदेव स्फोरयति—
सत्यानाम् अकल्पितानां सतां विद्यमानानां तेषां कामानाम् अनृतम्—
तिरोहितस्वरूपमसत्—अपिधानम् आच्छादनं सुतराम् अस्य जीवस्य
यः यः हि इतः इह लोकात् प्रैति, इह तं दर्शनाय साक्षात्काराय न
लभते—तैः साक्षात्सम्बन्धो नानुभूयते तेन ।

अनन्तरं जीवितैर्मृतैर्विषयैश्च हृदि सत्यपि नित्यसम्बन्धे कथं न
सोऽनुभूयते तदेवाह अथिति । अथ अस्य जन्तोः सम्पर्कीणाः ये च

स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदय-
विति तस्माद्दृश्यमहरहर्वा एवंबित् स्वर्गं लोकमेति ।

अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं

जीवाः इह विद्यमानाः, ये च प्रेताः, यत् च अन्यत् अत्रादिकम् इच्छन्
न लभते सर्व्वं तत् तत्र हृदि सुषुप्तौ गत्वा विन्दते लभते परब्रह्मणि ।
यदि तत्र लभते कथं न तज्ज्ञायते ?—हि यस्मात् अस्य जन्तोः एते
सत्याः अकल्पिताः कामाः अनृतापिधानाः तिरोहितस्वरूपेणासता
प्रच्छन्नाः, तत् तस्मात् अज्ञेयज्ञाः निधिशास्त्रानभिज्ञाः निहितं भूमे-
नः स्यात् प्रक्षिप्तं हिरण्यनिधिम् उपर्य्युपरि सञ्चरन्तः अपि न विन्देयुः
न लभेरन्, एवम् एव इमाः सर्व्वाः प्रजाः अहरहः सुषुप्तौ एतं ब्रह्मलोकं
नच्छन्त्यः न विन्दन्ति । कथं न विन्दन्ति ? हि यस्मात् ताः अनृतेन
तिरोहितस्वरूपेणासता प्रत्युद्धाः प्रतिहृताः तस्मादन्यतो वहमानाः—
तासां दृष्टौ परिष्कुटतया नैष ब्रह्मलोको भासते अतस्ता अन्यत्राप-
हृतचित्ता भवन्तीति भावः । अत्रेदं तत्त्वं विवेक्तव्यम्—जायदव-
स्थायासनुभूतविषयज्ञातमाविर्भावतिरोभावस्वभावकत्वात् सदसदुभया-
कल्पम् । यद्विषयकज्ञानं चेतनायामाविर्भवति, तदाविर्भूय तिरोधत्,
विषयान्तरज्ञानायावकाशं दातुम् । विषयस्य सत्त्वेऽपि तद्विषयक-
ज्ञानस्यैव तिरोधानात् चेतनासम्पर्के तस्यासत्त्वम् । अनेनैव तिरो-
धापर्कनासता प्रच्छन्नं सत् चेतनान्तरा तिष्ठत्यव्यक्ततया । प्रच्छन्नं तत्
सत् योगोपायेनाविष्कर्त्तव्यम् । तत्त्वमेतत् द्रष्टव्यं सांख्ये पञ्चमाध्यायस्य
षट्पञ्चाशसूत्रे ; शाब्दिकानानृतशब्दव्युत्पादने च ।

स वा एष आत्मा—अपहृतपाप्मा (३।१८)—हृदि । हृदि अयम्
इति तस्य आत्मनः निरुक्तं निषचनं तैर्नैवानुभवयोग्यत्वम् । तस्मात्
हृदयम् आत्मेति विज्ञातव्यम् । एवंबित् हृदयमेवात्मेति विद्वान्
अहरहः वै स्वर्गलोकम् एति ।

अहरहः स्वर्गलोकं प्राप्य किं भवति तदाह अथेति । अथ

ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति
होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो
नाम सत्यमिति ।

तानि ह वा एतानि वीण्यक्षराणि स ती-यमिति
तदात् सत् तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यन्तेनोभे
यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहवहर्वा एवंवित्
स्वर्गं लोकमेति । १—५ ।

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामस-
म्भेदाय नैतत्सितुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न
अनन्तरं यः एष सम्प्रसादः प्रसन्नः शान्तः जीवात्मा अस्मात् शरीरात्
समुत्थाय शरीरात्मभावनां परिहाय परं ज्योतिः परात्मानम् उपसम्पद्य
तेनैकोभूय स्वेन रूपेण अभिनिष्पद्यते स्वस्वरूपसम्पन्नो भवति ।
जीवात्मपरात्मैकत्वेन—एष आत्मा इति पुनः उवाच । एतत् जीवात्म-
परात्मैक्यम् असृतम् अभयम्, एतत् ब्रह्म—सर्वान्तर्भावकत्वात् । तस्य
वा एतस्य सर्वान्तर्भावकस्य ब्रह्मणः सत्यम् इति नाम । (४।४।१—४) ।

किमर्थमिदं नाम तदुच्यते—स-ती-यम् इति तानि वा एतानि
त्रोणि अक्षराणि, तत् यत् सत् तत् असृतम् ; अथ यत् ति—इका-
रानुबन्धः—तत् मर्त्यं रूपरूपान्तराधीनम् असत् ; यत् यं तेन उभे
असृतं मर्त्यं च यच्छति यमयति वशीकरोति । यत् यस्मात् उभे
यच्छति, तस्मात् यम् । एवंवित्—सत्यस्य निर्व्वचनवेत्ता—अहरहः
वे स्वर्गं लोकम् एति । सता हि असत् चिरसम्बद्धम् । सदसतोरेवं
नित्यसम्बन्धं विदित्वा सताऽसतो नियमनं विचिन्वते येन सोऽनाच्छन्न-
दृष्टिरिहैव ब्रह्मलोकं पश्यतीति श्रुतेरभिप्रायः ।

एवं जीवात्मपरमात्मनोरैकत्वमभिधाय पुनः पृथक्त्वं दर्शयति
क्रियया—अथ यः आत्मा परात्मा स एषां लोकानाम् असम्भेदाय

शोको न सुकृतं न दुष्कृतं सर्व्वे पाप्मानोऽतो निवर्त्तन्ते
 ऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकस्तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा-
 ऽन्धः सन्ननन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी सन्न-
 नुपतापी भवति तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वापि नक्तमह-
 रेवाभिनिष्पद्यते सकृद्दिभातो ह्येष ब्रह्मलोकः ।

तस्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्य्येणानुविन्दन्ति तेषा-
 मेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्व्वेषु लोकेषु कामचारो
 भवति । १—३ ।

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तद्ब्रह्मचर्य्येण
 भङ्गनिवारणाय सेतुः विधृतिः विधारणः । एतं सेतुम् अक्षरात्रे न
 तरतः—कालेनापरिच्छेदात्, न जरा, न मृत्युः, न शोकः, न सुकृतं,
 न दुष्कृतम् एतं तरति । अतः सेतोः परात्मनः सर्व्वे पाप्मानः निव-
 र्त्तन्ते । हि यस्मात् एष अपहतपाप्मा परात्मा ब्रह्मलोकः, तस्मात्
 एतं सेतुं परात्मनं तीर्त्वा सम्यक् उपलभ्य जीवात्मा अन्यः सन्
 अनन्धः भवति, विद्धः दुःखादिसम्बन्धी सन् अविद्धः भवति, उपापी
 रोगद्युपतापवान् सन् अदुपतापी भवति । हि यस्मात् एष ब्रह्मलोकः
 एव सकृद्दिभातः—सकृत् एकदा न पुनः पुनः सदेति यावत्—सदा-
 विभातः, तस्मात् वै एतं सेतुं तीर्त्वा सम्यगुपलभ्य नक्तम् अपि अहः
 एव निष्पद्यते ।

तत् तत्र ये एव ब्रह्मचर्य्येण (१०।२१) एतं ब्रह्मलोकम् अनुविन्दन्ति
 तेषाम् एव ब्रह्मलोकः । सर्व्वेषु लोकेषु तेषां कामचारः यथेष्टः गतिः
 भवति ।

सर्व्वानि साधनानि ब्रह्मचर्य्येवान्तर्भूतानीति तेषामर्थान्तरसाध-
 नेन दर्शयति अथेति । यज्ञः इति आचक्षते यत् तत् ब्रह्मचर्य्यम् एव ।
 कथम् ? हि यस्मात् ब्रह्मचर्य्येण एव यो ज्ञाता यज्ञतत्त्वज्ञः स तं यज्ञ-

ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्म-
चर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्टात्मानमनुविन्दते ।

अथ यत् सत्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्येण ह्येव सत्
आत्मनस्त्राणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव
तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवात्मानमनुविद्य मनुते ।

अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेष
ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते यदरण्यायन-
मित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदरश्च ह वै ग्यश्चास्र्वी ब्रह्म-
लोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरमदीयः सरस्तदश्वत्यः
सोममवनस्तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितः हिर-
गमयम् ।

फलभूतं ब्रह्मलोकं विन्दते । अथ इष्टम् इति यत् आचक्षते ब्रह्म-
चर्यम् एव तत् कथम् ? हि यस्मात् ब्रह्मचर्येण एव इष्टा आराध्य
आत्मानं परात्मानम् अनुविन्दते ।

अथ सत्रायणं—दीर्घकालव्यापियज्ञानुष्ठानम्—इति यत् आच-
क्षते तत् ब्रह्मचर्यम् एव कथम् ? हि यस्मात् ब्रह्मचर्येण एव सतः
सत्स्वरूपात् आत्मनः परात्मनः त्राणं मुक्तिं विन्दते । अथ मौनम्
इति यत् आचक्षते तत् ब्रह्मचर्यम् एव । कथम् ? हि यस्मात् आत्मा-
नम् एव अनुविद्य प्राप्य मनुते मौनी भवति ।

अथ अनाशकायनम् उपवासपरायणत्वम् आचक्षते यत्, तत् ब्रह्म-
चर्यम् एव । कथम् ? हि यस्मात् ब्रह्मचर्येण यम् आत्मानं अनु-
विन्दते स एष आत्मा न नश्यति अदर्शनो न भवति । अथ अरण्यायनं
—अरण्यवासः—इति आचक्षते यत् तत् ब्रह्मचर्यम् एव । कथम् ?
इतः अस्माज्जोकात्—भुवश्चाप्सरोक्ष्वापिच्य—तृतीयायां दिवि ब्रह्मलोके

तस्य एवैतावरं च षाड्वर्णवै ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्ये-
यानुविन्दन्ति तेषामेवेष ब्रह्मलोकस्ते षाड् सर्वेषु लोकेषु
कामचारो भवति । १—४ ।

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याग्नि-
स्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितेत्यसौ वा
आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष
लोहितः ।

अरश्च षड्वर्णवै समुद्री, तत् तत्र ऐरमदीयम्—इरा अन्नम् तदुत्-
पन्नम् ऐरम्, अन्नरसमयञ्च तत् मदीयञ्च मदकरं च—सरः, तत् तत्र
सोमसवनः सोमस्त्रावो अश्वत्यः, तत् तत्र ब्रह्मणः अपराजिता पुः पुरी,
प्रभुविमितं प्रभुणा ब्रह्मणा निमित्तं हिरण्यं गृह्यम् ;—

तत् तत्र ये एव ब्रह्मचर्येण एतौ अरं च षड्वर्णं च षड्वर्णवै ब्रह्मलोके
अनुविन्दन्ति लभन्ते, तेषाम् एव एष ब्रह्मलोकः ; तेषां सर्वेषु
लोकेषु कामचारः यथेष्टगतिः भवति । सर्वेषां साधनानां ब्रह्मलोक-
प्रापकत्वं ब्रह्मचर्येणैवेति फलितार्थः ।

इदानीं मूर्धन्यनाडीसम्बन्धां गतिमनुशीलयति (४।२ १७—१८)
अथेति । अथ याः एताः हृदयस्य हृत्पिण्डप्रसृताः नाड्यः ताः पिङ्ग-
लस्य पिङ्गलवर्णस्य, शुक्लस्य शुक्लवर्णस्य, नीलस्य नीलवर्णस्य, पीतस्य
पीतवर्णस्य, लोहितस्य लोहितवर्णस्य अग्निः अणुत्वस्य वर्णाभिव्यञ्जन-
हेतुभूतस्य नाड्यः तत्तद्वर्णाभिव्यञ्जनसामर्थ्ययुक्ताः—तासु कस्याश्चित्
वैशुण्ये वर्णविशिष्टाः स्वर्गानात्तन्नामभेदम् । कुत एतेषां वर्णाभिव्यञ्जने
सामर्थ्यानां प्रवेशस्तदाह—असौ वा आदित्यः पिङ्गलः, एष शुक्लः, एष
नीलः, एष पीतः, एष लोहितः—आदित्यरश्मित एव तत्र वर्णाभि-
व्यञ्जनसामर्थ्यानां सत्तेति फलितार्थः ।

तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमञ्चा-
मुच्चैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोको गच्छन्तीमञ्चा-
मुञ्चामुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृष्टा
आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृष्टाः ।

तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजाना-
त्यासु तदा नाडीषु सृष्टो भवति तन्न कश्चन पाप्मा स्पृशति
तेजसा हि तदा सम्पन्नो भवति ।

तत्र रश्मीनां प्रचरणञ्चाह तद्यथेति । तत् तत्र यथा महापथः
आततः विस्तृतः इमं च निकटवर्त्तिनम् असुं च दूरवर्त्तिनम् उभौ
ग्रामौ गच्छति, एवम् एव एताः आदित्यस्य रश्मयः इमं च पुरुषम्
असुं च आदित्यम् उभौ लोको गच्छन्ति । असुष्मात् दूरवर्त्तिनः
आदित्यात् ताः रश्मयः आसु नाडीषु सृष्टाः प्रविष्टाः प्रतायन्ते सन्तताः
भवन्ति, आभ्यः पुनः नाडीभ्यः ते—“रश्मिः पुमान् दोषितौ स्यात्”
इति पुंस्त्वात्—रश्मयः अमुष्मिन् आदित्ये सृष्टाः प्रविष्टाः प्रतायन्ते
सन्तताः भवन्ति महापथवत् । दूरस्थानां प्रयाणाभिसुखानां तद्भाव-
प्रणोदितबन्धुजनदृग्गोचरे प्रतिच्छविप्रतिफलनं सन्ततैतत्सूक्ष्मतम-
रश्मयोगादेव भवतीत्याधुनिकाः । एकस्य मानसव्यापारस्यान्यस्मिन्
संक्रमणञ्चैवमेव भवतीति तेषां सिद्धान्तः ।

तत् तत्र—रश्मिसञ्चरणे—सति यत्र यस्मिन् काले एतत् भवति ।
किन्तु ? सुप्तः जीवः समस्तः उपसंहृतकरणव्यापारः, सुतरां सम्प्रसन्नः
विषयसम्पर्कविरहितत्वात् सम्यक् प्रसन्नः—सम्पन्नः स्वप्नं न विजानाति
न अनुभवति, तदा आसु नाडीषु स सृष्टः प्रविष्टः भवति । तं
सम्पन्नं जीवात्मानं कश्चन पाप्मा न स्पृशति । कथं न पाप्मा स्पृशति ?
हि यस्मात् तेजसा—नाडीगतेन सीरेण रश्मिना—तदा स सम्पन्नः
भवति ।

अथ यत्रैतदबलिमानं नीतो भवति तमभित आसीना
आहुर्जानासि मां जानासि मामिति स यावदस्माच्छरी-
रादनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानाति ।

अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व-
माक्रमते स ओमिति वा होहो मीयते स यावत् क्षिप्ये-
न्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां
प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् ।

तदेष श्लोकः—शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां

अथ यत्र यस्मिन् समये एतत् भवति । किन्तत् ? अबलिमानं
रोगादिना दौर्बल्यं नीतः प्राप्तः भवति, तं प्रयाणोद्यतम् अभितः
आसीनाः बन्धुजनाः आहुः—जानासि मां, जानासि माम् इति, स
यावत् अस्मात् शरीरात् अनुत्क्रान्तः अवह्निर्निःसृतः भवति तावत्
जानाति तदुत्तरं यच्छति ।

अथ यत्र यस्मिन् काले एतत् भवति । किन्तत् ? अस्मात् शरी-
रात् स उत्क्रामति, अथ तदा एतैः एव नाडीगतैः रश्मिभिः ऊर्ध्वम्
आक्रमते । स साधनसम्पन्नः ओम् इति एव पुनः स्मरन् उत् ऊर्ध्वम्
एव मीयते गच्छति । यावत् यावता कालेन मनः क्षिप्येत् विषयात्
विषयान्तरं यायात् तावत् तावता कालेन—अतिशीघ्रमिति भावः—
आदित्यं गच्छति । एतत् आदित्यमण्डलं खलु विदुषां लोकद्वारं
ब्रह्मलोकद्वारं, सुतरां तेषां प्रपदनं ब्रह्मलोकप्रवेशवर्त्म, अविदुषां पुनः
निरोधः प्रवेशनिरोधनम् ।

तत् तस्मिन् अर्थे एष श्लोकः—हृदयस्य हृदयसम्बन्धिन्यः शतं
च एका एकोत्तरशतं नाड्यः । तासां नाडीनाम् एका मूर्धानम्
अभि अभिसुखं गता निःसृता विनिर्गता । तथा नाड्या ऊर्ध्वम्
आयन् गच्छन् अमृतत्वम् एति प्राप्नोति । विश्वङ्ङन्याः विश्वम्

मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्द्धमायन्नमृतत्वमेति विष्व-
ङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १—६ ।

छा, ८।१०।२—६ ।

२२ । मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना
तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीरः
प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहति-
रस्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्मृततः ।

अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत् स्तनयित्पुरशरीराख्येतानि
तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपस-
म्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ।

एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं
ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः
स तत्र पर्येति जघनं क्रीडन्नममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा

सर्व्वतोगताः अन्याः नाद्यः उत्क्रमणे निर्गमने भवन्ति सहायाः न तु
अमृतत्वे इति शेषः । द्विरभ्यासः प्रकरणसमाप्त्यर्थः ।

२२ । आत्मनो द्विविधा स्थितिर्विन्नियते (४।४।५—७) मघव-
न्मिति । व्याख्यातम् (३।४८८) ।

ऐश्वर्य्यप्रकाशरूपा प्रथमा स्थितिस्तावदुच्यते ;—वायुः अशरीरः
शिरःपाण्यादिविरहितः ; अभ्रं, विद्युत्, स्तनयित्पुः एतानि अशरी-
राणि । तत् तत्र—अशरीरे—सति यथा एतानि वायादीनि अमुष्मात्
आकाशात् समुत्थाय परं ज्योतिः स्वरूपं तेजः उपसम्पद्य तेन
एकीभूय स्वेन रूपेण अभिनिष्पद्यन्ते स्वस्वरूपसम्पन्नानि भवन्ति ;

एवम् एव एष सम्प्रसादः सुप्रसन्नः शान्तः जीवः अस्मात् शरीरात्
समुत्थाय शरीरात्मभावनां परिहाय परं ज्योतिः परात्मानं उपसम्पद्य

ज्ञातिभिर्वा नोपजनत् स्मरन्निदत् शरीरत् स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमेवायमस्मिञ्शरीरे प्राणी युक्तः ।

अथ यत्रैतदाकाशमनुविषस्य चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याहराणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो वेदेदत् शृन्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् ।

तेनैकीभूय स्वेन रूपेण अभिनिष्पद्यते स्वस्वरूपसम्पन्नो भवति । एवं परात्मनाभिन्नभावेनावस्थितः स उत्तमः पुरुषः—आविर्भूतस्वरूपत्वात् । स तत्र—आविर्भूतस्वरूपावस्थायां—जक्षन् भक्षयन् क्रीडन् स्त्रीभिः वा यानैः वा ज्ञातिभिः वा रममाणः उपजनम् आत्मभावेन गृह्णीतम् इदं शरीरं न स्मरन् पर्येति विहरति । यदि विस्मृतशरीर एव विहरति, कथं पुनः सिद्धयति भक्षणादिकं तदुच्यते—यथा स प्रयोग्यः अश्वः वलीवहः वा आचरणे रथे अनसि वा युक्तः, एवम् एव अस्मिन् शरीरे अयं प्राणः—“पञ्चवृत्तिः इन्द्रियमनीबुद्धिसंयुक्तः प्रज्ञात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंमूर्च्छितात्मा”—युक्तः ।

प्रतिकरणं तस्याधिष्ठानं तत्स्वरूपत्वञ्च दर्शयति—अथ यत्र नेत्र-कोटरे एतत् आकाशम् अनुविषस्यम् अनुगतं चक्षुः, स चाक्षुषः पुरुषः—नैतत् चक्षुः किन्तर्हि चाक्षुषः चक्षुषि भवः पुरुषएव—“स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश” (३।१७[१२३]) इत्यादि दर्शनात्—दर्शनाय दर्शनहेतोः स पुरुषः चक्षुः ; अथ यः वेद इदं सुगन्धिं दुर्गन्धिं वा जिघ्राणि इति स आत्मा, गन्धाय गन्धग्रहणहेतोः स प्राणं प्राणैन्द्रियम् ; अथ यः वेद इदं वचनम् अभिव्याहराणि वदानि इति स आत्मा, अभिव्याहाराय

अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य दैवं चक्षुः स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते ।

य एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषां सर्व्वं च लोका आप्ताः सर्व्वं च कामाः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मान-मनुविद्य जानाति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ।

१—६ ।

भाषणहेतोः स वाक् वागिन्द्रियम्, अथ यः वेद इदं शृण्वानि इति स आत्मा, श्रवणाय श्रवणार्थं स श्रोत्रम् ;

अथ यः वेद इदं मन्वानि इति स आत्मा, अथ आत्मनः मनः दैवम् अप्राकृतं चक्षुः—वर्त्तमानकालविषयाणीतरिन्द्रियाण्यतोऽदेवानि तानि, मनस्तु त्रिकालोपलब्धिकरणं सुतरां दैवम् । स वा एष आत्मा देह-विमुक्तः एतेन दैवेन चक्षुषा मनसा एतान् कामान् पश्यन् रमते—“न वै देवा अश्रन्ति न पिवन्तेऽतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति” (१०।२३[४३३५]) इत्युक्तेः दर्शनमेव तृप्तिहेतुर्न तु लौकिकभोजनादिकम् । “वशिष्ठ-धेनोरनुयायिनं तमावर्त्तमानं वनिता वनान्तात् । पपी निमेषालस-पद्मपंक्तिभिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम्” (रघु २स, १८श्लो) इतिवत् दर्शनादेव भोगापेक्षयाऽऽनन्दाधिक्यं विषयश्रवधानकालुष्यराहित्यात् ।

कान् कामान् पश्यन् रमते ? ये एते ब्रह्मलोके अलौकिकाः कामाः । तं वा एतम् आत्मानम्—इन्द्राय प्रजापतिनोक्तम् (३।४६५) —देवाः उपासते, तस्मात् तेषां देवानां सर्व्वं च लोकाः सर्व्वं च कामाः आप्ताः प्राप्ताः । इदानीमपि—यः तम् आत्मानम् अनुविद्य जानाति ज्ञानसम्पन्नो भवति, स सर्व्वान् च लोकान् सर्व्वान् च कामान् आप्नोति इति, इ एतिह्ये—प्रजापतिः उवाच इन्द्राय । दिव्यचनं समास्यर्धम् ।

श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्ये अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीत्यभिसम्भवामीति । १ । छा, ८।१०।१२।१३ ।

२३ । तद्वैतब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य आचार्य्यकुलाद्देदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषिणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्याय-मधीयानो धार्मिकान् विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्र-तिष्ठाप्याहिं० सन्त्सर्व्वभूतान्यनत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनराव-र्त्तते न च पुनरावर्त्तते । छा, ८।१०।१५।१ ।

हार्द्ब्रह्मध्यानार्थोऽयं मन्त्रः—श्यामात् गभीरवर्णात् हार्द्ब्रह्मणः शबलं वैचित्रायुक्तं—ब्रह्मणि सर्व्वैश्वर्याणां स्थितिवशात्—ब्रह्मलोकं प्रपद्ये, शबलात् विचित्रात् ब्रह्मलोकात् पुनः श्यामं हार्द् ब्रह्म प्रपद्ये । एवं हार्द्ब्रह्मलोकप्राप्त्या अश्वः इव रोमाणि विधूय—अश्वो यथा रोम-कम्पनेन पांशुादि अपोहति तथा—पापं विधूय, राहोः मुखात् चन्द्रः इव प्रमुच्य शरीरं धूत्वा परिहाय कृतात्मा कृतकृत्यः अकृतं नित्यं ब्रह्मलोकम् अभिसम्भवामि । द्विर्वचनं मन्त्रसमाख्यर्थम् ।

२३ । दृष्टं गार्हस्थ्यप्राधान्यं विद्यावज्ज्यामत्रापि तदनु रूपमेव गार्हस्थ्येन गत्युपसंहारं करोति तदिति । तत् वै एतत् आत्मतत्त्वं ब्रह्मा प्रजापतये कश्यपाय, प्रजापतिः मनवे, मनुः प्रजाभ्यः उवाच । केनोपायेन साधनेन वेदमात्मतत्त्वमधिगतं भवति तदाह—गुरोः कर्मातिशेषिण गुरुशुश्रूषाद्यनुष्ठानसमापनानन्तरम् अतिशेषिण अवशिष्टेन कालेन यथाविधानम् आचार्य्यकुलात् वेदम् अधीत्य, अभिसमावृत्य गुरुकुलात् निवृत्य कुटुम्बे गार्हस्थ्यविहितपरिणयादिजनितकर्त्तव्ये

२४ । अथ त्रयोवाव लोका मनुष्यलोकः पितृ-
लोको देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेष्वैव जय्यः
नान्नेत्रन कर्मणा, कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको
देवलोकीवै लोकानां श्रेष्ठस्तस्माद्द्विधां प्रशंसन्ति ।

अथातः सम्प्रतिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म
त्वं यज्ञस्त्वं लोकइति स पुत्रः प्रत्याहाहं ब्रह्म यज्ञोऽहं
लोकइति यद्वै किञ्चानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ।
ये वै के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञइत्येकता ये वै के च
लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकतेतावद्वा इदं सर्व-

स्थितौ शुची मध्ये देशे स्वाध्यायम् अधीयानः, पुत्रान् शिष्यान् च धार्मि-
कान् विदधत् धार्मिकत्वेन तान् नियमयन्, आत्मनि परात्मनि सर्व-
न्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्य, तीर्थेभ्यः शास्त्रानुष्ठापिषयेभ्यः अन्यत्र सर्व-
भूतानि आपिपौलकप्राणिमात्रम् अहिंसन्, स खलु आयुषं जीवित-
कालं यावत् एवं वर्त्तयन् ब्रह्मलोकं—ब्रह्मैव लोकः ब्रह्मलोकः तम्—
अभिसम्पद्यते, प्रेत्य न च पुनः आवर्त्तते ततो निवृत्तो भवति । हिर-
भ्यास उपनिषद्द्विधापरिसमाख्यर्थः ।

२४ । अथ लोकत्रयसाधनमुच्यते अथेति । अथ मनुष्यलोकः
पितृलोकः देवलोकः इति लोकाः त्रयः एव । सोऽयं मनुष्यलोकः
पुत्रेषु जय्यः जेतव्यः, न अन्येन कर्मणा ; कर्मणा अग्निहोत्रादिना
पितृलोकः जेतव्यः, विद्यया देवलोकः । लोकानां वै देवलोकः श्रेष्ठः,
तस्मात् विद्यां प्रशंसन्ति तज्ज्ञाः ।

अथ अनन्तरम् अतः—केन वा प्रकारेण पुत्रात् लोकजयो भवति
तदर्थम्—सम्प्रतिः सम्प्रदानं—पुत्रे स्वात्मव्यापारसम्प्रदानम् । यदा
पिता प्रैष्यन् मरिष्यन् इति मन्यते, अथ तदा स पुत्रम् आह—ब्रह्म
त्वम्, यज्ञः त्वम्, लोकः त्वम् इति । स पुत्रः पितरं प्रत्याह—अहं

मेतस्मात् सर्व्वं सन्नयमितो भुनजदिति तस्मात् पुत्र-
मनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैव विद-
स्माह्लोकात् प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति ।
स यद्यनेन किञ्चिदक्ष्णयाऽकृतं भवति तस्मादेन सर्व्व-
स्मात् पुत्रो मुञ्चति तस्मात् पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिँह्लोके
प्रतितिष्ठत्यथैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ।

ब्रह्म, अहं यज्ञः, अहं लोकः इति । अहं ब्रह्म इत्यादेः कीवार्थः
श्रुतिस्तं स्वयं व्याचष्टे—यत् वै किञ्चन अनूक्तम्—अनु पश्चात् पितुः
प्रयाणानन्तरम् उक्तम् अवतीर्णं स्यात्—तस्य सर्व्वस्य ब्रह्म वेदस्वरूपः
त्वम् इति एकता पितापुत्रयोरिकत्वम् वेदप्रचारविच्छेदाभावात् । ये
वै के च यज्ञाः इतः परम् अनुष्ठेयाः तेषां सर्व्वेषां यज्ञः त्वम् इति
एकता पितापुत्रयोः कर्म्मक्यम् । ये वै के च लोकाः इतः परं जितव्याः
त्वया तेषां सर्व्वेषां लोकानां लोकः त्वम् इति एकता पितापुत्रयो-
र्लोकैक्यम् । इदं सर्व्वं—गृह्णिणां कर्त्तव्यम्—एतावत् एतत्परि-
माणम् । इतः अस्मात् लोकात् एतत् सर्व्वं सन्नयं—लिङ्गव्यत्यय-
शब्दान्दसः—पृष्ठबलं सत् मा मां भुनजत् भुनक्तु पालयतु—लेट् ।
विकरणयुक्तत्वमपि लेटि यथा “रथिमश्ववत्” इति । विकरणव्यत्ययो-
ऽप्यत्र—इति तस्मात् अनुशिष्टम् एवमनुज्जातं पुत्रं लोक्यं लोकहितम्
आहुः विद्वांसः । तस्मात् कारणात् एव एनं पुत्रम् अनुगामति अनु-
शिष्टं कुर्वन्ति । यदा स एवंवित् अस्मात् लोकात् प्रैति स्त्रियते,
अथ तदा एभिः एव प्राणैः सह पुत्रम् आविशति पिता । अनेन पित्रा
यदि अक्ष्णया—अक्ष्णोतिः शः, निपातनाद्यगभावः, अक्ष्णः तथा—बहु-
कर्म्मव्यापृतिवशात्—किञ्चित् अकृतं भवति, स पुत्रः तस्मात् सर्व्वस्मात्
अकृतात् एनं पितरं मुञ्चति मोचयति, तस्मात् पुत्रो नाम—पुनाति
पितरम् अकरणापराधात्—पूजोक्तस्त्वथेति ऋक् । स पिता पुत्रेण
एव अस्मिँह लोके प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठाभाजनं भवति मनुष्यलोकं

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च देवी वागाविशति सा वै देवी
वाग्यथा यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ।

दिवश्चैनमादित्याच्च देवं मन आविशति तद्दे देवं
मनो येनानन्दो व भवत्यथो न शोचति ।

अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च देवः प्राणआविशति स वै देवः
प्राणो यः सञ्चरन्श्चासञ्चरन्श्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति
स एवंवित् सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैव
स यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्येव ह्यैवंविदं
सर्वाणि भूतान्यवन्ति । यद्दु किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्य-
मैवासां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं
गच्छति । ष, ३।५।१६—२० ।

जयति । यदि पिता प्राणैः पुत्रमाविशति, कथं सिद्धयति तस्यामुष्मिन्
लोके स्थितिरिति तदाह—अथ—एवं मनुष्यलोकजयानन्तरम्—एनं
पितरम् एतं अमृताः अमरणधर्माणः देवाः प्राणाः वागादयः आवि-
शन्ति । पुत्रेणाकृतस्यापराधपरिहारो भवति, स्वकर्मणा विद्यया च
पुनः पितृलोकदेवलोकजयो भवत्यतोऽथशब्देनात्र पुत्रप्रकरणविच्छेदः ।

कुतस्तत् प्रवेशो भवति तद्विद्वष्यति—पृथिव्यै पृथिव्याः च अग्नेः
च देवी वाक् एनं परेतम् आविशति । सा पुनः देवी वाक्, यया
वाचा यत् यत् एव वदति तत् तत् भवति—सिद्धवाक् भवति सः ।

दिवः च आदित्यात् च एनं देवं मनः आविशति । तत् पुनः
देवं मनः, येन मनसा आनन्दो सुखो एव भवति स, न शोचति ।

अद्भ्यः च चन्द्रमसः च एनं देवः प्राणः आविशति । यः प्राणः
जङ्गमेषु सञ्चरन् स्थावरेषु असञ्चरन् च न व्यथते, अथो अपि न रिष्यति
न नश्यति । स एवंवित्—प्राणतत्त्वपरिज्ञाता—सर्वेषां भूतानाम्

२५ । याज्ञवल्केरिति होवाच यदिदं सर्वं मृत्यु-
नाप्तं सर्वं मृत्युनाभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमति-
मुच्यत इति होत्रत्विजाग्निना वाचा वाग्वै यज्ञस्य होता
तथेयं वाक् सोऽयमग्निः स होता स मुक्तिः सातिमुक्तिः ।

याज्ञवल्केरिति होवाच यदिदं सर्वमहोरात्राभ्या-
माप्तं सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्र-
योराप्तिमतिमुच्यत इत्यध्वर्युणत्विजा चक्षुषादित्येन चक्षुर्वै
यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्युः
सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ।

आत्मा भवति—एकात्मतालाभात् । कथम् ? एषा देवता प्राणः यथा,
तथा सः । सर्वाणि भूतानि एतां देवतां यथा भवन्ति पालयन्ति,
एवं पुनः एवंविदं सर्वाणि भूतानि भवन्ति रक्षन्ति । सर्वात्मतायां
नापरेषां दुःखैः संश्लेषः किन्तर्हि पुण्यैः संश्लेषी भवतीत्याह—इमाः
प्रजाः यत् उ किञ्च यत् किञ्च शोचन्ति, अस्मैव सदैव प्राप्तिः तत्
प्रासां प्रजानां भवति पुण्यम् एव अमुं गच्छति । कथमेतत् भवति ?
न पुनः पापं देवान् गच्छति ।

२५ । सामान्यतो लोकत्रयसाधनोक्तौ यदस्फुटमस्ति तत् परि-
स्फुटयति याज्ञवल्केरिति । हे याज्ञवल्कर इति सम्बोध्य जनकस्य होता
अश्वलः पुनः उवाच—यत् इदं सर्वं मृत्युना प्राप्तं व्याप्तं, सर्वं मृत्युना
अभिपन्नं यस्तं, यजमानः केन उपायेन मृत्योः प्राप्तिम् अधिकारम्
अतिमुच्यते इति । याज्ञवल्कर आह—होत्रा ऋत्विजा अग्निना
वाचा । वाक् वै यज्ञस्य होता, तत् तत्र या इयं वाक् सोऽयम् अग्निः,
स होता सा मुक्तिः सा अतिमुक्तिः । वाचि होतरि पुनरग्निदृष्टिरेव
मृत्योरतिमुक्तेरुपायः ।

हे याज्ञवल्कर इति सम्बोध्य अश्वलः पुनः उवाच—यत् इदं सर्वम्

यान्नवल्कीति होवाच यदिदं सर्व्वं पूर्व्वपक्षापरपक्षा-
भ्यामाप्तं सर्व्वं पूर्व्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यज-
मानः पूर्व्वपक्षापरपक्षयोराम्निमतिमुच्यते इत्युक्त्वा ऋत्विजा
वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयं प्राणः स
वायुः स उद्गाता सा मुक्तिः सातिमुक्तिः ।

यान्नवल्कीति होवाच यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिव
केनाऽऽक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति ब्रह्मण-
र्त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्यदिदं
मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा सा मुक्तिः सातिमुक्तिरित्यति
मोक्षा अथ सम्पदः ।

अहोरात्राभ्याम् आप्तम्, सर्व्वम् अहोरात्राभ्याम् अभिपन्नं यस्तं,
केन उपायेन यजमानः अहोरात्रयोः आप्तम् अतिमुच्यते इति ।
यान्नवल्क्य आह—अध्वर्युणा ऋत्विजा, चक्षुषा, आदित्येन । चक्षुः
वै यज्ञस्य अध्वर्युः । तत् तत्र यत् इदं चक्षुः सोऽसौ आदित्यः, सोऽ-
ध्वर्युः, सा मुक्तिः, सा अतिमुक्तिः । चक्षुष्यध्वर्युं पुनरादित्यदृष्टिरेव
कालग्रासादतिमुक्तेरुपायः ।

हे यान्नवल्क्य इति सम्बोध्य अश्वलः पुनः उवाच—यत् इदं सर्व्वं
पूर्व्वपक्षापरपक्षाभ्यां शुक्लपक्षकृष्णपक्षाभ्याम् आप्तं सर्व्वं पूर्व्वपक्षापरपक्षा-
भ्याम् अभिपन्नं, केन उपायेन यजमानः पूर्व्वपक्षापरपक्षयोः आप्तम्
अभिमुच्यते इति । यान्नवल्क्य आह—उद्गाता ऋत्विजा, वायुना
प्राणेन । प्राणः वै यज्ञस्य उद्गाता, तत् तत्र योऽयं प्राणः स वायुः, स
उद्गाता, सा मुक्तिः सा अतिमुक्तिः । प्राणे उद्गातरि वायुदृष्टिरेव पूर्वा-
परपक्षग्रासादतिमुक्तेरुपायः ।

हे यान्नवल्क्य इति सम्बोध्य अश्वलः पुनः उवाच—यत् इदम्
अन्तरिक्षं अनारम्बणम् अनारम्बणम् आलम्बनशून्यम् इव, केन आक्त-

याज्ञवल्करिति होवाच कतिभिरयमद्यग्निर्हीतास्मिन्
यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमास्तास्त्रिस्त इति
पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया किन्ताभिर्जय-
तीति यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति ।

याज्ञवल्करिति होवाच कत्ययमद्याध्वर्युरग्निन् यज्ञ
आहुतीर्हीष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्त्रिस्त इति या
हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अति नेदनी या हुता अधिशरते
किन्ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव

मेष आलम्बनेन यजमानः स्वर्गं लोकम् आक्रमते प्राप्नोति इति ।
य याज्ञवल्का आह—ब्रह्मण्यर्त्विजा ब्रह्माख्येन ऋत्विजा ; मनसा, चन्द्रेण ।
मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा, तत् तत्र यदिदं मनः सोऽसी चन्द्रः स ब्रह्मा सा
मुक्तिः सा अतिमुक्तिः । मनसि ब्रह्मणि चन्द्रदृष्टिरेवान्तरिक्षाति-
क्रमेण स्वर्गप्राप्तिरूपाया अतिमुक्तेरूपायः । इति अतिमोक्षाः—उक्ताः ।
अथ अनन्तरं सम्पदः—उच्यन्ते ।

हे याज्ञवल्कर इति सम्बोध्य अश्वलः पुनः उवाच—अद्य कतिभिः
ऋग्भिः अयं होता अस्मिन् जनकेनानुष्ठेयमाने यज्ञे करिष्यति —
शंसनं करिष्यति इति । याज्ञवल्का आह—तिसृभिः इति । अश्वल
आह—कतमाः ताः तिस्रः इति । पुरोऽनुवाक्या—प्रयोगकालात्
प्राक् याः ऋचः प्रायुज्यन्ते सा ऋग्जातिः पुरोऽनुवाक्या ; याज्या—
यागार्थं याः प्रायुज्यन्ते सा ऋग्जातिः याज्या ; शस्यार्थं याः प्रायु-
ज्यन्ते सा ऋग्जातिः शस्या एव तृतीया । अश्वल आह—किं ताभिः
ऋग्भिः जयति इति । याज्ञवल्का आह—यत् किञ्च इदं प्राणभृत् ।
प्राणस्य सर्वत्र प्रसरात् त्रिलोकजयइति फलम् ।

हे याज्ञवल्कर इति सम्बोध्य अश्वलः पुनः उवाच—अद्य कति
आहुतीः अयम् अध्वर्युः अग्निन् यज्ञे हीष्यति इति । याज्ञवल्का

ताभिर्जयति दीप्यते इव हि देवल्लोको या हुता अति-
नेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि पितृलोक-
माहुता अधिशरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यधएव हि
मनुष्यलोकः ।

याज्ञवल्क्योऽपि होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं
दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति कतमा सैकेति
मनएवेत्यनन्तं वै मनोऽनन्ता विप्रदेवता अनन्तमेव स
तेन लोकं जयति ।

आह—तिस्रः इति । अश्वल आह—कतमाः ताः तिस्रः इति ।
याः हुताः उज्वलाः—समिदाज्याहुतयः ; याः हुताः अतिनेदन्ते
अतीव शब्दं कुर्वन्ति मांसाद्याहुतयः ; याः हुताः अधिशरते भूमिः
अधोगता शरते पयःसोमाहुतयः । अश्वलः—किं ताभिः जयति
इति । याज्ञवल्क्यः—याः हुताः उज्वलन्ति, ताभिः देवल्लोकम् एव
जयति । कथम् ? हि यस्मात् देवल्लोकः दीप्यते इव । याः हुताः
अतिनेदन्ति ताभिः पितृलोकम् एव जयति । कथम् ? हि यस्मात्
पितृलोकः अतिनेदते इव—पापात्मनां हाहतोऽस्त्रीः यदि-कुत्सित-
अदियुक्तत्वात् । याः हुताः अधिशरते, ताभिः मनुष्यलोकम् एव
जयति । कथम् ? हि यस्मात् मनुष्यलोकः अधः इव ।

हे याज्ञवल्क्य इति सम्बोध्य अश्वलः पुनः उवाच—अथ कतिभिः
देवताभिः ब्रह्मा दक्षिणतो यज्ञं गोपायति इति । याज्ञवल्क्यः—
एकया देवतया इति । सत्यामेकस्यां प्रश्ने देवताभिरिति बहुवचनं
तस्यामेकस्यां बहुनां सन्निवेशात् । अश्वलः—कतमा सा एका इति ।
याज्ञवल्क्यः—मनः एव इति । अनन्तं वै मनः—वृत्तिबाहुल्यात्,
अनन्ताः विश्वेदेवाः, सुतरां स तेन मनसा अनन्तम् एव लोकं
जयति ।

याज्ञवल्कीति होवाच कथ्यमद्योद्गातास्मिन् यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्त्रिस्त इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया कतमास्ता या अध्यात्ममिति प्राणएव पुरोऽनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्या किन्ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जन्त्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्युलोकं शस्यया । ततोह होताश्वल उपरराम ।

वृ, ५ । १ । ३—१० ।

२६ । याज्ञवल्कीति होवाच यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं कास्त्रित् सा देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमप पुनर्मृत्युं जयति ।

हे याज्ञवल्क्य इति सम्बोध्य अश्वलः पुनः उवाच—अथ कति स्तोत्रियाः—प्रगीतम् ऋग्जातं स्तोत्रम्, अप्रगीतं स्तोत्रजातं शस्त्रम्—अयम् उद्गाता आस्मिन् यज्ञे स्तोष्यति इति । याज्ञवल्क्यः—तिस्रः इति । अश्वलः—कतमाः ताः तिस्रः इति । पुरोऽनुवाक्या च, याज्या च, शस्याएव तृतीया । कतमाः ताः याः अध्यात्मम् प्राणः एव पुरोऽनुवाक्या, अपानः याज्याः, व्यानः शस्या । अश्वलः—किं ताभिः जयति इति । पुरोऽनुवाक्या पृथिवीलोकम् एव जयति ; याज्यया अन्तरिक्षलोकम्, शस्यया द्युलोकम् इति । ततः प्रश्नानामुत्तरश्रवणानन्तरं होता अश्वलः पुनः उपरराम निवृत्तो बभूव ।

२६ । यद्वातिग्रहनिर्णयानन्तरं (१२।५) कस्मात् वा मृत्योर्मृत्युर्भवति तद्दर्शयति याज्ञवल्कीति । जारत्कारवः आर्त्तभागः याज्ञवल्क्य इति सम्बोध्य तं पुनः उवाच—यत् इदं सर्वं मृत्योः अन्नम्, कास्त्रित् सा देवता यस्याः मृत्युः अन्नम् इति । याज्ञवल्क्य आह—अग्निः एव मृत्युः सोऽग्निः अपाम् अन्नम् । मृत्युं पुनः अपजयति पुरुषः ।

याज्ञवल्केऽति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत उद-
स्मात् प्राणाः क्रामन्त्याहो३ नेति नेति होवाच याज्ञव-
ल्कोऽत्रैव समवनीयन्ते उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः
शेते ।

याज्ञवल्केऽति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं
न जहातीति नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता विश्वेदेवा अन-
न्तमेव स तेन लोकं जयति ।

याज्ञवल्केति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं
वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं
पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमाणि वनस्पतीन्
केशा अप्सु लोहितञ्च रेतश्च निधीयते क्वायं तदा पुरुषो

याज्ञवल्क्य इति सम्बोध्य पुनः आर्त्तभागः उवाच—यत्र यस्मिन्
काले पुरुषः म्रियते, अस्मात् म्रियमाणात् प्राणाः उत्क्रामन्ति, अहो
न उत्क्रामन्ति इति । याज्ञवल्क्यः पुनः उवाच—नेति नेति ; अत्र
पुरुषे एव समवनीयन्ते प्रलीयन्ते प्राणाः । ततः उच्छ्वयति उच्छ्वूनतां
प्रतिपद्यते, आध्मायति, वाह्येन वायुना पूर्यते, आध्मातः स्फीतः मृतः
शेते ।

याज्ञवल्क्य इति सम्बोध्य पुनः आर्त्तभागः उवाच—यत्र यस्मिन्
काले पुरुषः म्रियते एनं मृतं किं न जहाति इति । याज्ञवल्क्य
आह—नाम इति । अनन्तं वै नाम, अनन्ताः विश्वेदेवाः, स तेन
नाम्ना अनन्तम् एव लोकं जयति ।

याज्ञवल्क्य इति सम्बोध्य पुनः आर्त्तभागः उवाच—यत्र यस्मिन्
काले मृतस्य अस्य पुरुषस्य वाक् अग्निम् अप्येति गच्छति, प्राणः
वातम्, चक्षुः आदित्यम्, मनः चन्द्रं, श्रोत्रं दिशः, शरीरं पृथिवीम्,
आत्मा आकाशं, लोमानि औषधीः, केशाः वनस्पतीन् गच्छन्ति,

भवतीत्याहर सोम्य हस्तमार्त्तभागाऽवामसेतस्य वेदि-
 ष्यापो न नावेतत् सजनइति । तौ होत्क्रम्य मन्वया-
 च्चक्राते तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ यत् प्रशश-
 सतुः कर्म हैव तत् प्रशश- सतुः पुण्योवै पुण्येन कर्मणा
 भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्त्तभाग
 उपरराम । वृ, ५ । २ । १०—१३ ।

१७ । अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञ-
 वल्केऽति होवाच मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्जलस्य
 काप्यस्य गृहानैम तस्यासोद्दिहिता गम्यर्षगृहीता तम-
 पृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत् सुधन्वाऽऽङ्गिरस इति तं

लोहितं च रेतः च अशु निधीयते ; तदा तस्मिन् काले अयं पुरुषः
 कुत्र भवति इति । याज्ञवल्क्य आह—हे सोम्य आर्त्तभाग, अवामं
 दक्षिणं हस्तम् आहर देहि, एतस्य प्रशस्य यत् वेदितव्यं तत् वेदि-
 ष्यावः ; सजने जनाकीर्णस्थाने नौ आवयोः एतत् न वेदितव्यम् ।
 तौ याज्ञवल्क्यार्त्तभागी पुनः उत्क्रम्य निर्गत्य मन्वयाच्चक्राते ।
 पुनः यत् ऊचतुः, तत् कर्म एव पुनः ऊचतुः, तौ यत् प्रशशंसतुः, तत्
 कर्म एव पुनः प्रशशंसतुः । पुणेन कर्मणा पुरुषः पुण्यएव भवति
 पापेन कर्मणा पापः इति । ततः जारत्कारवः आर्त्तभागः पुनः
 उपरराम विरतो बभूव ।

२७ । गत्यर्थं कर्मैव प्रशंसितं तदेव द्रढयति अथेति । अथ
 अनन्तरम् एनं याज्ञवल्क्यं लाह्यायनिः लाह्यास्यापत्यं लाह्यः तदपत्यं
 लाह्यायनिः भुज्युः पप्रच्छ । हे याज्ञवल्क्य इति सम्बोधनं स भुज्युः
 पुनः उवाच—मद्रेषु जनपदेषु चरकाः व्रताचरणशीलाः पर्यव्रजाम
 पर्यटितवन्तः । ते वयं काप्यस्य कपिगोत्रस्य पतञ्जलस्य गृहान्

यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिच्छिता
अभवन्निति क्व पारिच्छिता अभवन् स त्वा पृच्छामि याज्ञ-
वल्क्य क्व पारिच्छिता अभवन्निति ।

स होवाचोवाच वै सोऽगच्छन् वै ते तद्यत्वाश्वमेध-
याजिनो गच्छन्तीति क्व न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति
द्वात्रिंशत् वै देवरथाङ्गान्ययं लोकस्तं सप्तं पृथिवी
एष गतवन्तः । तस्य पतञ्जलस्य दुहिता गन्धर्व्यगृहीता गन्धर्व्यजुष्टा
आसोत् । तं गन्धर्व्यं वयम् अपृच्छाम—कोऽसि इति । स गन्धर्व्यः
अब्रवीत्—आङ्गिरसः गोत्रतः सुधन्वा नामत इति । तं यदा लोका-
नाम् अन्तान् पथ्यवसानानि अपृच्छाम, अथ तदा एनं गन्धर्व्यम् अब्रूम
—क्व कुल पारिच्छिताः परिच्छिततनया अभवन् इति । स गन्धर्व्यः
क्व पारिच्छिताः अभवन् तत् अब्रवीत् इति शेषः । सुतरां हे याज्ञ-
वल्क्य, क्व पारिच्छिताः अभवन् इति त्वा त्वाम् पृच्छामि । दृश्यते च
शतपथब्राह्मणे—“एतेन हेन्द्रोऽतो देवापः शौनकः । जनमेजयं पारि-
च्छितं याजयाञ्चकार । तेनेष्टा सर्वां पापकृत्यां सर्वां ब्रह्महत्यामप-
जघान । सर्वां ह वै पापकृत्यां सर्वां ब्रह्महत्यामपहन्ति योऽश्व-
मेधेन यजते । १ । तदेतत् गाथयाभिगीतम्—

आसन्दीति धान्वादं क्विन्नणं हरितस्रजम् ।

अनघादत्रं दारङ्गं देवेभ्यो जनमेजयः ॥ इति । २ ।

एते एव पूर्वं अहनी । ज्योतिरतिरात्रस्तेन भीमसेनम् । एते एव
पूर्वं अहनी गौरतिरात्रस्तेनोग्रसेनम् । एते एव पूर्वं अहनी आयु-
रतिरात्रस्तेन श्रुतसेनम् इत्येते पारिच्छितीयास्तदेतद्गाथयाभिगीतम्—

पारिच्छिता यजमाना अश्वमेधेः परीतरम् ।

अजहः कर्म पापकं पुण्याः पुण्येन कर्मणा ॥ इति । ३ ।

(श, प, भा, १२।५।४) ।”

स याज्ञवल्क्यः पुनः उवाच—ते पारिच्छिताः तत् तत्र अगच्छन्

द्विस्तावत् पर्थ्येति तां समस्तं पृथिवीं द्विस्तावत् समुद्रं पर्थ्येति तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मन्त्रिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णोभूत्वा वायवे प्रायच्छत् तान् वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्प्राग्मेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशंस तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप्य पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद ततोह-
भुज्युर्लाक्षायानिरुपरराम । वृ, ५।३।१।२ ।

२८ । स यत्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य सम्मोहमिव-
न्येत्यथैवमेते प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः

यत्र अश्वमेधयाजिनः गच्छन्ति इति स वै गन्धर्व्यः उवाच । भुज्युः
आह—क तु अश्वमेधयाजिनः गच्छन्ति इति । द्वात्रिंशत् देवस्था-
ङ्गानि—देवस्य आदित्यस्य रथः देवरथः तस्य गत्या परिच्छिन्नो देशः
देवस्थाङ्गम् अहोरात्रं तत् द्वात्रिंशद्गुणितं देवस्थाङ्गानि तावत् परि-
माणोऽयं लोकः लोकालोकगिरिवेष्टितः । तं लोकं समन्तं सम-
न्ततः द्विस्तावत् लोकद्विगुणा पृथिवी पर्थ्येति, तां पृथिवीं समस्तं सम-
न्ततः द्विस्तावत् पृथिवीद्विगुणः समुद्रः पर्थ्येति । तत् तत्र ब्रह्म-
यावती यत् परिमाणा क्षुरस्य धारा, यावत् यत्परिमाणं वा मन्त्रि-
कायाः पत्रं पत्रः, तावान् अन्तरेण मधेः आकाशः तेन प्राप्तान् तान्
पारिञ्चितान् इन्द्रः सुपर्णः पक्षी भूत्वा वायवे प्रयच्छेत्, वायुः तान्
पारिञ्चितान् आत्मनि स्वस्मिन् धित्वा स्थापयित्वा तत्र अगमयत् यत्र
अश्वमेधयाजिनः अभवन् इति एवमेव स गन्धर्व्यः वायुम् एव प्रशशंस ।
तस्मात् वायुः एव व्यष्टिः वायुः एव समष्टिः । यः एवं वेद—वायुरेव
व्यष्टिः वायुरेव समष्टिरिति—स पुनः मृत्युम् अपजयति । ततः भुज्युः
लाक्षायानिः उपरराम निहन्तो बभूव ।

२८ । आत्मनो गतिप्रकारं वक्तुमाह स यत्नेति । यत्र यस्मिन्

समभ्याददानो हृदयमेवान्वक्रामति स यत्रैष चाक्षुषः
पुरुषः पराङ् पर्यावर्त्तते तथाऽरूपज्ञो भवति ।

एकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रती-
त्याहुरेकीभवति न रसयत इत्याहुरेकीभवति न वदती-
त्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुते
इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजा-
नातीत्याहुस्तस्य हैतस्य हृदयाग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्यो-
तेनैष आत्मा निष्क्रामति । चक्षुषो वा मूर्ध्नि वाऽग्नेभ्यो

काले सोऽयम् आत्मा अवल्यम् अवलभावं न्येत्य गत्वा सम्भोद्धम् इव
अचेतनभावम् इव नेरति प्राप्नोति, अथ तदा एते प्राणाः इन्द्रियाणि
एनम् आत्मानम् अभिसमायन्ति तत्समीपदर्शिनः भवन्ति । स
आत्मा एताः तेजोमात्राः रूपादिप्रकाशकत्वात् तेजोवयवा समभ्या-
ददानः संहरमाणः हृदयम् एव अन्वक्रामति तद्गतो भवति । कदा
स हृदयगतो भवति ? यत्र यस्मिन् काले एष चाक्षुषः पुरुषः पराङ्
पर्यावर्त्तते आदित्यात्मत्वं प्रतिपद्यते तथा सति अरूपज्ञो भवति रूपं
न जानाति । रूपज्ञानविवर्जितो भवति तदा सुमूर्धुः ।

एकीभवति चक्षुषा । तदवस्थायां पार्श्वस्थाः आहुः—न पश्यति
इति । एकीभवति घ्राणेन ; पार्श्वस्थाः आहुः—न जिघ्रति इति ।
एकीभवति रसनया, पार्श्वस्थाः आहुः—न रसयते इति । एकीभवति
वागिन्द्रियेण, पार्श्वस्थाः आहुः—न वदति इति । एकीभवति मनसा,
पार्श्वस्थाः आहुः—न मनुते इति । एकीभवति त्वचा, पार्श्वस्थाः
आहुः—न स्पृशति इति । एकीभवति बुद्ध्या, पार्श्वस्थाः आहुः—न
विजानाति इति । तस्य पुनः एतस्य हृदयस्य अग्रं नाडीमुखं प्रद्यो-
तते ज्योतिःसम्पन्नं भवति, तेन प्रद्योतिन ज्योतिषा एष आत्मा निष्क्रा-
मति चक्षुषः नेत्रतः वा, मूर्ध्नि वा, अग्नेभ्यः शरीरदेशेभ्यः अवयवैभ्यः वा,

वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रान्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राण-
मनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति सविज्ञानो
भवति सविज्ञानमेवान्वक्रामति तं विद्याकर्म्मणी सम-
न्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ।

तद्यथा तृणजलायुका तृणस्थान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममा-
क्रम्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवायमात्मेदं शरीरं निह-
त्याऽविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसं-
हरति ।

तद्यथा पेशस्कारः पेशसोमात्मानुपादायान्यन्नवतरं
कल्याणतरं रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदं शरीरं

उत्क्रामन्तं तम् आत्मानम् अनु प्राणः उत्क्रामति, उत्क्रामन्तं प्राणम्
अनु सर्वे प्राणाः वागादयः अनु सहैव उत्क्रामन्ति । आत्मा सवि-
ज्ञानः स्वकर्मानुसारिविशेषज्ञानवान् भवति । सविज्ञानम् एव अन्व-
क्रामति गन्तव्यम् अनुगच्छति, विद्याकर्म्मणी—विद्या च ज्ञानं कर्म्म च
विहिताविहितं—तं गच्छन्तम् आत्मानम् समन्वारभेते सम्यक् अनु-
गच्छतः, पूर्वप्रज्ञा च—विद्याकर्म्मभक्तसहजसंस्कारश्च तमनुगच्छति ।

तत् तत्र गमनकाले तृणजलायुका तृणजलूका तृणस्य अन्तम् अव-
सानं गत्वा अन्यम् आक्रमम् आश्रयम् आक्रम्य आश्रित्य आत्मानं स्वम्
उपसंहरति—पूर्वावयवस्थीपसंहारिणान्थावयवस्थानि, एवम् एव अयम्
आत्मा इदं शरीरं निहत्य पातयित्वा अविद्याम् अचेतनं गमयित्वा
प्रापय्य अयम् आक्रमम् आश्रयं—साधनं—“स्वकर्म्मविद्यानुसारतः
यादृशपरलोकप्रतिपत्तिसाधनयुक्तः भवति तमाक्रमं साधनम् (३।६।१४)”
—आक्रम्य आश्रित्य आत्मानम् उपसंहरति तत्रात्मभावम् आरभते ।

तत् तत्र देहान्तरारम्भे यथा पेशस्कारः सुवर्णकारः पेशसः सुवर्णस्य
मात्राम् उपादाय गृहीत्वा अन्यत् पूर्वोपेक्षया नवतरं कल्याणतरं

निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पितॄं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽग्निषां वा भूतानाम् ।

स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तददेतदिदम्मयोऽदोमय इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः

रूपं तनुते निर्मिमीते, एवम् एव अयम् आत्मा इदं शरीरं निहत्या पातयित्वा अविद्याम् अचेतनं गमयित्वा प्रापत्य अन्यत् पृथ्वीपितृया नवतरं रूपं कुरुते पितॄं पितृलोकोपभोगयोग्यं, गान्धर्वं गन्धर्वलोकोपभोगयोग्यं, दैवं देवलोकोपभोगयोग्यं, प्राजापत्यं प्रजापतिलोकोपभोगयोग्यं, ब्राह्मं ब्रह्मलोकोपभोगयोग्यं वा, अन्येषां वा भूतानां प्राणिनां रूपं कुरुते ।

एवमात्मनो विद्याकर्मानुसारिणीं गतिमुल्लिख्य तस्य निखिलशक्तियुक्ततयावस्थितिं विवृणोति स वेति । स वा अयम् आत्मा ब्रह्म—“त्रिविधं ब्रह्ममेतत्” (१२।११) इत्यनुसारतः—व्यापित्वेन गृह्यमाणः भोक्ता विज्ञानमयः बुद्धियुक्तः, मनोमयः, प्राणमयः, चक्षुर्मयः, श्रोत्रमयः, पृथिवीमयः, आपोमयः, वायुमयः, आकाशमयः, तेजोमयः तत्तन्मात्रायुक्तः, अतेजोमयः—अज्ञानोपहृणत्वे, काममयः, अकाममयः—निष्कामत्वे, क्रोधमयः, अक्रोधमयः—निष्क्रोधत्वे, धर्ममयः, अधर्ममयः—अधर्मनिरतत्वे, सर्वमयः । यत् यस्मात् सर्वमयः तत् तस्मात् इदमयः अदोमयः इति एतत् सिद्धयति । प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसमस्तविषययुक्तत्वमस्य । यथाकारी यथाचारी तथा स भवति, साधुकारी

पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन । अथो खल्व्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत् कर्म कुरुते यत् कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते ।

तदेष श्लोको भवति—तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्ययं तस्माल्लीकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति नु कामयमानोऽथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ।

साधुः भवति, पापकारी पापः भवति, पुण्येन कर्मणा पुण्यः भवति, पापेन कर्मणा पापः । अयमेवार्थः संक्षेपेण मतान्तरोक्तोच्यते—अथ खलु अपरे आहुः—अयं पुरुषः काममयः इति । स पुरुषः यथाकामः भवति तत्क्रतुः तादृगध्ववसायवान् भवति, यत्क्रतुः यादृगध्ववसायवान् भवति तत् कर्म कुरुते, यत् कर्म कुरुते स तत् अभिसम्पद्यते तत्फलवान् भवति ।

तत् तस्मिन् अर्थे एष श्लोको भवति । अस्य परेतस्य यत्र मनः निषक्तं आसक्तियुक्तं, सक्तः सन् आसक्तियुक्तः सन् तत् एव कर्मणा सह एति प्राप्नोति । कथमिदं ज्ञायते ?—मनो लिङ्गम्—लिङ्गते अवगम्यते येन तत् लिङ्गं, मानसप्रवृत्तिरेव तद्दर्शयति, तथाहि भागवते—

मनएव सन्त्यस्य पूर्वेषुपाणि शंसति ।

भविष्यतश्च भद्रं ते तथैव न भविष्यतः ॥ (४।२।६६) इति ।

अत्र माध्यन्दिनीयपाठे “तदेव सत् तत् सह कर्मणैति” इति । अस्यार्थं आसक्त्यनुसारतो मनएव तद्रूपतां प्राप्नोतीति ज्ञेयः (११।३) । इह यत्किञ्च अयं करोति तस्य कर्मणः अन्तम् अवसानं प्राप्य तस्मात्

तदेष श्लोको भवति—यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्याऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति । तद्यथाह्निर्त्विग्नी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं श्रते । अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ।

लोकात् भोगभूमेः अस्मै लोकाय कर्मभूमये कर्मणे कर्मसम्पादनार्थम् एति । उक्तञ्च महाभारते वनपर्वणि,

इह यत् क्रियते कर्म तत् परत्रोपभुज्यते ।

कर्मभूमिरियं ब्रह्मन् फलभूमिरसौ मता ॥ (२६०।३५) ।

विनियोगोऽस्य सकामवैदिकानुष्ठानेष्विति दर्शयति—इति तु कामयमानः—पुनरावृत्तप्रधीनः—गतिं लभत इति शेषः । अथ अनन्तरम् अकामयमानः—पुनरावृत्तप्रतीतः—यां गतिं लभते सोच्यत इति शेषः । यः अकामः—ब्रह्मयोगं विना अन्यकामनापरिशुन्यः, सुतरां निष्कामः—निर्गताः कामाः यतः, न हि कामशून्यो जीवो भवितुमर्हति काममयत्वात्तस्य, अत उच्यते—आप्तकामः प्राप्तः प्राप्तः स्वाभिलषितब्रह्मरूपः कामः कामनाविषयो येन, एवमपि स्वप्नो ब्रह्मणोऽन्यत्वान् कामान्तःपात एव तस्य, न—आत्मकामः—आत्मनः पुनरात्मत्वं ब्रह्मणैव, सुतरां ब्रह्मकामत्वे तस्यात्मकामत्वमेव । एवम्भूतः यः न तस्य प्राणाः उत्क्रामन्ति लोकलोकान्तरलाभाय, किन्तर्हि ब्रह्म एव सन् ब्रह्मभूतः ब्रह्म अध्येति ब्रह्मणोऽभिन्नभावेन स्थितिं करोति । इहैव स ब्रह्मणि तिष्ठति देहान्तेऽपि ।

तत् तस्मिन् अर्थे एष श्लोकः भवति । अस्य हृदि ये कामाः श्रिताः सर्वे ते यदा प्रमुच्यन्ते विशीर्यन्ते, अथ तदा मर्त्याः अमृतः मुक्तः भवति । अत्र अस्मिन् जीवने एव ब्रह्म समश्नुते प्रतिपद्यते ब्रह्मसम्पन्नो भवति । तत् तत्र दृष्टान्तः—यथा अह्निर्त्विग्नी सर्प-

तदेते श्लोका भवन्ति—अणुः पन्था विततः पुराणो
मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्म-
विदः स्वर्गं लोकमित ऊर्द्धां विमुक्ताः ॥

तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहि-
तञ्च । एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तः तेनैति ब्रह्मवित्
पुण्यकृत् तेजसञ्च ॥

निर्मोक्तः प्रत्यस्ता प्रतिक्षिप्ता तदाकारेण भासमाना शयीत वर्त्तते,
हृदम् एव इदं शरीरं श्लेते वर्त्तते । यद्येवं कथं तदाप्यस्य चेष्टा
दृश्यते तत्राह—अथ अयम् अशरीरः शरीराभिमानशून्यः अमृतः सुक्तः,
ब्रह्म एव अस्य प्राणः, ब्रह्म एव अस्य तेजः । ब्रह्मप्रेरणयैव तस्य सर्व-
विधा चेष्टा भवति, न पुनर्देहेन्द्रियप्रेरणया । अतएवास्मिन् ब्राह्मणे
“प्राणस्य प्राणमुत्तश्चक्षुषश्चक्षुः” इत्यादिना (४।१५) श्रीपनिषदविद्याया
मूलं न्यस्तम् । “अन्नस्यान्नम्” इति माध्यन्दिनीयपाठोऽस्य न्यूनतां
परिहरति यथा “आत्मनि तिष्ठन्” इत्यादिनान्नयामिनाह्वणे ।
जनको वैदेह विदेहाधिपतिः पुनः आह—सोऽहं जनकः भगवः
सहस्रं ददामि इति ।

तत् तत्र एते श्लोकाः भवन्ति ।—अणुः सूक्ष्मः, विततः विस्तीर्णः,
पुराणः चिरन्तनः पन्थाः मां स्पृष्टः—तेन पथा नित्यसम्बद्धोऽहमिति
मथानुभूतः । न केवलमनुभूतः किन्तु मया स्वयमेव अनुवित्तः लब्ध-
साक्षात्तत्सम्पर्कीयज्ञानः, नैषा केवला ममानुभूतिः किन्तर्हि—तेन
पथा धीराः ब्रह्मविदः विमुक्ताः सन्तः ऊर्द्धां शरीरपातादूर्द्धम् इतः
स्वर्गं लोकं ब्रह्मलोकम् अपियन्ति अपिगच्छन्ति ।

तस्मिन् पथि आदित्यसम्पर्कात् केवलं शुक्लं, केवलं नीलं, केवलं
पिङ्गलं, केवलं हरितं, केवलं लोहितं च (११।२१) आहुः स्वस्व-
दर्शनानुसारात् । एष पन्थाः ब्रह्मणा ब्राह्मणेन ब्रह्मयोगसम्पन्नेन—ह

अन्यंतमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव तमो य उ विद्यायां रताः ॥

अनन्दा नाम ते लोका अन्येन तमसाऽऽहताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्यां सोऽबुधा जनाः ॥

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु संज्वरेत् ॥

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा-

ऽस्मिन् सन्देहे गहने प्रविष्टः ।

स विश्वकृत् स हि सर्वस्य कर्त्ता

तस्य लोकः स तु लोकएव ॥

एतिह्ये—अनुवित्तः लब्धसाक्षात्तत्सम्पर्कीयज्ञानः । ब्रह्मवित् ब्रह्मज्ञः
पुण्यकृत् (१०.२१) तपोनिरतः, तैजसः च—तेजोब्रह्मेत्यस्योपासकः—
तेन पश्चा एति संद्वितिं प्राप्नोति ।

अन्यंतम इत्यादि व्याख्यातम् (१११) ।

अविदांसः अज्ञाः, अबुधाः बोधरहिताः आत्मज्ञानशून्याः ये जनाः
ते प्रेत्य अन्येन तमसा आहताः अनन्दा नाम आनन्दरहिताः इति
विश्रुताः ये लोकाः सन्ति तान् अभिगच्छन्ति ।

अयं पुरुषः अस्मि इति (२।२) चेत् आत्मानं विजानीयात् किम्
इच्छन् अभिलषन् कस्य कामाय प्रयोजनाय शरीरम् अनु संज्वरेत्
तत्सन्तापेन सन्तापी भवेत् ?

यस्य ब्रह्मज्ञस्य अस्मिन् सन्देहे सन्देहविषये गहने विषमे प्रविष्टः
आत्मा अनुवित्तः लब्धसाक्षात्ज्ञानः प्रतिबुद्धः जागरितः, तस्य ब्रह्मज्ञस्य
स आत्मा विश्वकृत्—“अनेन जीवेनात्मना” (१२।१) इति निखिल-
नामरूपव्याकरणहेतुतया, स हि सर्वस्य कर्त्ता—भगवदधीनतायाम-

इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती विनष्टिः ।
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥

वृह, ६।४।१—१४ ।

२६ । यदा वै पुरुषोऽस्मात्लोकात् प्रैति स वायु-
भागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं
तेन ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्यभागच्छति तस्मै स तत्र
विजिहीते यथा लम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स
चन्द्रमसभागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दून्दुभेः
खन्तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स लोकभागच्छत्यशोकमहिमं
तस्मिन् वसति शाश्वतौः समाः । वृ, ७।१०।१ ।

क्षुब्धसामर्थ्यात् ; लोकः उत्कृष्टगतिस्थानं तस्य आत्मनः । कथम् ? स
तु स्वयं लोकः एव—चिन्मयत्वात् लोकस्य ।

इह जीवने एव सन्तः वयं तत् ब्रह्म विद्मः विजानीमः, न चेत्
विद्मः अवेदिः अज्ञानी स्याम् । किन्तेन स्यात् ? महती विनष्टिः
क्षतिः । कीवा लाभः क्षतिर्वा ? एतत् ब्रह्म ये विदुः ते अज्ञानाः
सुक्ताः भवन्ति, अथ इतरे अज्ञानिनः दुःखम् एव अपियन्ति प्राप्नुवन्ति ।

२६ । दशमस्य षट्त्रिंशच्चनसंघे प्रोक्तानामुपासकानां गतिमाह
यदेति । यदा पुरुषः उपासकः अस्मात् लोकात् प्रैति, स वायुम्
भागच्छति, स वायुः तस्मै रथचक्रस्य खं यथा तथा विजिहीते स्वात्मा-
वयवान् विगमयति अवकाशं ददाति । तेन अवकाशेन स ऊर्ध्वं
आक्रमते आरोहति । स आदित्यम् भागच्छति स आदित्यः तत्र
तस्मै यथा लम्बरस्य वादित्रविशेषस्य खं तथा विजिहीते अवकाशं
ददाति । तेन आकाशेन स ऊर्ध्वं आक्रमते । स चन्द्रमसे भागच्छति ।
स चन्द्रमाः तत्र तस्मै यथा दून्दुभेः खं तथा विजिहीते अवकाशं

३० । अनाद्यनन्तं कलिलस्य मध्ये
विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥

भावग्राह्यमनीडाख्यं भावाभावकरं शिवम् ।
कलासर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुम् ॥
श्रुते, ५।१३।१४ ।

३१ । यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदादेवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥
श्रुते, ६।२० ।

ददाति । तेन अवकाशेन स जह्वं प्राप्नोति । स अशोकम् अहिमं
हिमवर्जितं लोकम् प्रागच्छति । तस्मिन् शाश्वतीः समाः नित्यकालं
वसति ।

३० । भगवज्ज्ञानेन मुक्तिमाह अनाद्येति । कलिलस्य संसार-
गहनस्य मध्ये अनाद्यनन्तम् आद्यन्तविरहितं विश्वस्य स्रष्टारम्, अनेक-
रूपं विविधभावेन प्रकाशमानं, विश्वस्य एकं परिवेष्टितारं देवं ज्ञात्वा
सर्वपाशैः मुच्यते ।

भावग्राह्यं भावेन अनुरागेण विशुद्धान्तःकरणेन वा प्राह्यम्, अनी-
डाख्यम् अशरीराख्यं निरवयवं, भावाभावकरं भावश्च अभावं च
करोतीति भावाभावकरं तं स्थितिसंहारकारणं, शिवं मङ्गलमयं,
कलानां प्राणादीनां घोडशानां सर्गकरं सर्जकं देवं ये विदुः, ते तनुं
शरीरं स्वरूपावस्थानविघ्नकरीम् अभिमानात्मिकां जहुः परित्यजेयुः ।

३१ । आकाशो हि मद्भ्रालिङ्गम् । तं यदि न तद्भावेन गृह्णन्ति
जनाः किन्तु स्थूलावरणरूपेण, तदा न भवेत् स तस्य दुःखापहर-

ब्रह्मभूतत्वं किन्तु शरीरसत्त्वेऽप्यशरीरत्वमभिमानशुभ्यतथोपवच्छ' ब्रह्मप्रवेश्यैव तेषां प्राण-
चेष्टादि निर्णीयतेऽस्तुभ्यसामर्थ्याच्च । सत्यगैक्योऽपि दृक्शक्त्यादिरविभुमत्वं स्वयं युतिरेव कण्ठ-
रवेणोक्तम् (५-८) । तासां विषयान्तरसम्बन्धशून्यानां भगवत्स्वरूपपरससम्भोगएव तात्पर्यम् । तत्-
सम्भोगकाले तस्मिन् विद्यमानं निखिलं दोषमलविरहितं प्रतिभाति । एकादशे (११) तदेव
म्यष्टसुपलभ्यते । विज्ञानभिन्नरूप्याह (१।३।४९) "सुषुप्त्युत्क्रान्तीरवस्थयोरपि अर्थात् जीवाङ्गेदे-
नेव ब्रह्मज्ञेयमित्यर्थः । कुतः ? व्यपदेशात्—तदाप्यन्योन्यभावलक्षणस्य भेदस्य शुभ्यैव व्यपदेशा-
दित्यर्थः । यथा तस्मिन्नेव वृहदारण्योपकरणे सुषुप्तप्रधिकारे 'तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तौ
न वाञ्छं किञ्चन वेद नान्तरम्, एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तौ न वाञ्छं किञ्चन वेद
नान्तरम्' इति । उत्क्रान्त्यधिकारे च 'तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्ज्यायादेवमेवायं शारीर
आत्मा प्राज्ञेनात्मना शरुत्सुप्तमनोज्ञानि' इति । अनयोर्वाक्ययोः सुप्तावतकालौ च जीवब्रह्मणोः
रूपभेद उच्यते इति । अत्र चोत्क्रान्तिशब्दो जीवस्य देहत्यागमात्रपरतया मीचादीनामपि
याहकः । गोत्रावस्थायामपि 'निरञ्जन, परमं साम्यमुपैति' इति युती साम्यान्तर्गतस्य भेदव्यप-
देशः । 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्मण्येति' इत्युक्तवाक्यावप्ययस्य भेदतन्त्रत्वात् 'ब्रह्मैव सन्' इति च त्यक्त-
देहाद्यभिमान इति प्राप्तगीणब्रह्मभाव इति चार्थः । अपानरुक्त्याय विशेषणपदस्यैव गौणतया चित्या-
दिति । प्रलयवाचस्थायाश्च 'यत् प्रयत्नप्रभिविशन्ति' इत्यादि युती कीर्ष्वत्रयोरेव प्रवेष्ट्यप्रवेष्टी-
भेदोऽवगम्यते इति ।

'नन्वेवमपि सुषुप्तावेकीभावः तुरीये च ब्रह्मचिन्मात्रावशेषो साङ्ख्यकादिसकलशुत्यन्तरिभ्यः
हेतुस्यतीति चेत्, उदाहृतयोर्बृहदारण्यकवाक्ययोरविभागपरत्वस्यागत्या वक्तव्यतया तदेकवाक्यस्वी-
नेतरशुतेरपि तत्परत्वमेव धार्यते । तथाहि सुषुप्ते तावत् स्वीपुरुषरयोरेव मिथुनीमय भङ्गतोः
म्यष्टविभागाभावेन जीवशरीरनिभागलक्षण एकीभावः शुभ्योच्यते, सुषुप्ते जीवस्य भोगपर्ययेन
चित्तप्रतिसम्बन्धतः सूक्ष्मविभागस्यैव सत्त्वात् । तुरीये तु चित्तत्यागान्तरविलयेन जीवत्याप्यन्तलिख-
यात् ईश्वरीपापेभ्य नित्यप्रतिसतीऽपि व्यापाराभावेन प्रसूतत्वात् ब्रह्मचैतस्यै च सर्वविषयावभासन-
लक्षणव्यापारस्य तुरीयाख्यमहाप्रलयावस्थायामप्रच्युतत्वात् ब्रह्म चिन्मात्रावशेषतया शुभ्योच्यते ।
सुषुप्ततुरीययोरयमदान्तरसूक्ष्मभेदो शिष्येन विस्मरणीयः । तदेतत् स्वयमाचार्यो वक्ष्यति—
'अविभागे वचनात्' (४।२।१६) इति सूत्रेण ।" इति ।

यदिदमुक्तं तत् भगवत्सम्भोगरूपायागतेरन्तर्भूतम् । भगवदैश्वर्यसम्भोगरूपाया गतेरेवीप-
निषेदि बाह्यलीनेपवर्णनम् । परापरप्रकृतिकं परं ब्रह्म त्रिविधं दाम्नेत्युच्यते । अपरया यदा
अविभक्ता सती परा परकिन् तिष्ठति तदा स्वरूपससम्भोग उपजायते । न स्त्रिवनपरा तिसुप्ता

सप्तमि (१७) प्रीकम् । न हि लीलानामियत्ताऽसि । अनन्तशीपासकानामतीक्ष्णजीवन-
योऽनन्तानामुहादुत्तया । अष्टमि (१८) विहृणोत्येतदेव । नवमि (१९) विंशे (२०)
एकविंशे (२१) अक्षिरादिगतिः, अनात्रिणः, ब्रह्मप्राप्तियः । देहाज्जीवोत्क्रमकाले प्रथममर्षिष-
मेदावलम्ब्य स उत्क्रमते । आदित्यमण्डलान् प्रस्ताऽर्षिर्ब्रह्मासु नाडीषु प्रविष्टा तिष्ठति,
सुतरां रात्रावपि न तदभावः । मनस्तुल्यया चिप्रगत्या रश्मिमागेषु सीऽयमादित्यमागच्छति ।
तत्र विदुषां मूर्खान्नाडीविनिःसृतानां ब्रह्मलोकप्रवेशे द्वारमस्ति नाविदुषां नाश्वरविनिःसृतानां,
तेषां तत्र गतिरीधी भवति । अर्षिषः अष्टः, अत्रः शुक्लपद्मं, शुक्लपद्मान् उत्तरायणवफलासान्,
तेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरात् आदित्यम्, आदित्यात् चन्द्रमसं, चन्द्रमसो विद्युत् प्रतिपद्यन् इत्यु-
क्तम्, तत् कथं चिप्रगत्या प्रथममेवादित्यप्रातिरित्युक्तिः । दृश्यमानादादित्यमण्डलादूर्ध्वं देवलीकाः,
अधश्च मनुष्यलीकाः । ये पुनर्ब्रह्मलोकं गच्छन्ति ते तन्मण्डलादूर्ध्वं प्रयान्ति । संवत्सरानन्तरं
योऽसावादित्य उक्तः, स आदित्यलीकाः, न तस्याङ्गीरावे परिवर्त्तते, निरन्तरव्योतिःपूर्णत्वात् ।
अतएवाह तैत्तिरीयब्राह्मणे—“माकसारीह सङ्ग यजमानेन सूर्यं गच्छतात् परमि श्रीमद्” (१।७।
१३) इति । ‘मास्याङ्गीरावे लीकमाप्रतः’ (३ । ११ । ८) इति । ये पुनरादित्यमण्डलद्वारात्
प्रत्याख्यातास्तेऽविदुषः । तस्मिं धूमं, धूमात् रात्रिं, रात्रेः कृष्णपद्मं कृष्णपद्मात् दक्षिणायन-
पद्मासान् । तेभ्यः पितृलीकं, पितृलीकान् आकाशम्, आकाशात् चन्द्रमसं प्रतिपद्यन्ते ।
विदुषां गतौ आदित्यात् चन्द्रमसं चन्द्रमसः विद्युत् ते गच्छन्ति, अत्र पुनरविदुषां चन्द्रमस एव
तिष्ठतिः । “एतद्दे स्वर्गस्य द्वारं यश्चन्द्रमाः” इति श्रवणात् ततो तिष्ठतिर्ब्रह्मलोकप्रवेशात् ।
ब्रह्मलोकगमने न ततः पुनरात्रिर्भवति, तदन्यथावतिः । अक्षिरादिगतिविषयेऽस्वात्मीयानां सिद्धान्त
आकरे प्रीकः । शुक्लकृष्णगतिप्रदर्शनार्थं भवेति योगाचार्यस्य । देवपितृसम्पर्कोषा अङ्गीरावि-
प्रभृतय इति ब्राह्मणाज्ञातव्यम् । पश्चादिदर्शनम्, अरण्यवासः, तपः, ब्रह्मचर्यं प्रथमायाः,
अग्निहोत्रादिवैदिकं कर्म, वापीतडागारामादिकरण्ये चितीताया गतेर्हेतुः । सप्तमि (७) तमेयं
निर्दिश्य, अष्टमि (८) गतेर्हेतोश्च हेतुं दर्शयति । ब्रह्मलोकं जीवब्रह्मणीश्यायातपयोरिव स्वरूपस्य-
तया स्थितिश्चतुर्थं (४) । तदन्यत्र ज्ञानानुरूपं तमुपहृणम् । तस्यास्थिरव्यत्येऽपि शरीरतया
भासमानत्वम् । अष्टाविंशे (२८)ऽस्य प्रपञ्चः ।

अष्टाविंशेन द्वाविंशस्य च (२२) केलनात् परलीकतत्त्वमेव प्रतिभाति । अक्षरादीनीन्द्रियाणि
कीवाचिष्ठानेन न केवलं क्रियावन्ति किन्तु तदुद्भूतानि । अतस्तच्छक्तितया तान्यव्यच (१।५।८५)
परिगृहीतानि, अत्र तु तेजीवयवतया, तेजीव शक्त्यपरनाम । प्रयाणकाले तेषां जीवेनेकोभावः,
तद्विभवे तेषां स्थितिः, भोगकाले मनोरूपेणाभिव्यक्तिः । मनसैव भोग्यजातं पञ्चम् स एतते ।

प्रयाता पुनर्विद्याकर्मपूर्वप्रशासनन्वितः प्रयाति, सुतरां भोगस्य च तदनुकूलम् । यत् त्वु काया-
तपयोश्चिन्तय जीवब्रह्मणोरिकं वासस्तत्र मनसा भोगः, यत्र पुनरैकीभावात्तत्र परात्मप्रेरणायैव सर्व-
विधा चेष्टा । ये पुनर्न सुसुचवः किलार्हं पार्थिवभोगेष्वासक्ताः प्रजाकामा वा (११।६) तेषां येन
येन कर्मणा यो यो भोग उपतिष्ठते तत्तत्कर्मभावसाने पुनस्तत्तद्भोगसाधनकर्मसञ्चयायै मनस्तदनु-
कूपं शरीरग्रहणं करोति । पृथिवी कर्मसमिधन्द्रमा भोगभूमिरित्येव' कर्मभूमिर्भोगभूमिश्च भेदं
संसाध्य पृथिव्याश्चन्द्रमसं चन्द्रमसः पृथिवी प्रतिपद्यन्ते त इत्ययमौपनिषदः सिद्धान्तः । पृथिवी
मनुष्यलोकश्चन्द्रमा देवलोकाः । संहितायां ब्राह्मणे च यथा मनुष्यलोकानां देवलीकानाम्ना-
संस्थेयत्वं दृश्यते तद्योपनिषदापि । सुतरां "लोकान् प्रत्युत्थायिनस्तएवमैवात्परिवर्त्तन्ते (११।२०)"
इत्यवन्तलोकानिति पदं प्रयागीपयोमिनां तत्तत्तलोकानामसंशयं ब्रह्मत्वमेव व्यक्तम् । "तद्य इह
रमणीयचरणा अस्यासीह यत् तं रमणीयां योमिमापयेरन्" "अथ भूला मीघोभवति मेघोभूला
प्रवर्षति" इत्यादि च मनुष्यलोकानामसंस्थेयत्वात् "यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तद्विहृत् । सतीः स
स्युमाप्रोति यदह नानेव पश्यति ॥" (३।५) इति प्रतिघानात् सर्वेषु लोकेषु यती यती जीवी
यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र पूर्वानुकूपं सर्वस्मिन् इति पदार्थनाय पृथिव्यनुरूपं वर्णनं न गतिविषये
कापि विचिकित्सा वेदान्तवाक्यादुपतिष्ठते । 'प्रवर्षति' इत्यनन्तरमिहशब्दः पृथिवीलोकमपेक्ष्य
अतएव हि ब्रह्मदारम्यके "ब्रह्मैः पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति" इति । वर्णनानन्तरमपि यत् परतैः
पूर्वानुकरूपतनुमद्भिः साक्षात्कारः कश्चित् कश्चित् घटते तत्तु मुक्तानां स्वेच्छया रूपपरियह इति
वेदान्तकृतानुकरूपमिति मन्तव्यम् । ये पुनराधिकारिकायां साक्षात्कारे भगवत्साक्षात्कार इति
मन्थन्ते तैरिदमवश्यम्योक्तव्यं यत् तेषामपि परात्मनिरपेक्षरूपपरिग्रहो न जातु सम्भवति । "यं
मुक्तानाद्यानन्त्याधिपतित्वत् परात्मानमुद्दिश्य कथयति वेदान्तवादिनः, यतो जीवसावाणां प्राज्ञो-
नानालङ्कितस्थितिर्न कुत्रापि तत्सम्भवात् । कथं तेषां कश्चित् साक्षात्कारदानमिति प्रश्नस्योत्तरं
परात्मप्रेरणापेक्षं तदित्येदमिति यदुक्तं तद्ब्रह्मयति । अविभक्ततयावस्थितानां तद्येवाव्याप्तिर्भावात्-
भव इति विशेषः । "तत् पुत्रघोऽमानवः" (११।२०) इत्येषा दैव्युत्तनुमत्त्वात् रूपोत्तया, "पुरुषो
मानसः" इत्येषा पुनरनुपपत्त्याया लिङ्गम् । अद्यमानतन् ताडितप्रवाहण प्रतिच्छ्वप्रतिकलनं
सुदूरदेशे रहस्यमिदमुहाटयति मुक्तानां दैव्युत्तररूपपरियहस्य । प्रथितानामिवनेव लीकलीकान्तर-
भरणं सिद्धं भवति ।

पुत्रैषणादिकं परिहाय यद्यपि मीचनिरता ब्रह्मस्थेव सतीभित्तिततत्तन्, तथापि नैव
मन्तव्यम् यत् संहितासमयीचित्ततत्तद्विषयानि यथावत् वेदान्ते परिगृहीतानि, यतो लक्ष्ये पुनरैताभि
भिन्नान्वासन् । चतुर्विंशे (२४) लीकचयजयसाधनमुक्तम् । पुत्रेण मनुष्यलोकाः, अग्निहोत्रा-

द्वादशोऽध्यायः ।

तत्त्ववल्ली ।

१ । श्वेतुकितुर्हारुणेय आस तं ह पितोवाच श्वेत-
केतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्याऽस्मत्कुलीनोऽनुनूच्य
ब्रह्मवन्सुरिव भवतीति ।

स इ द्वादशवर्षं उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान्
वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय तं ह
पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचान-
मानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राच्यः ।

वल्लीभिरैकादशभिर्यद्यदुक्तं तत्सर्व्वमस्यां वज्रां सृष्टेणैकेन सम्बद्धं
तत्त्वमुद्गावयतीत्यनेनाध्यायेन समन्वयपरिसमाप्तिः । मूलादिकस्मात्
सर्व्वस्योद्भवः । उद्भूतानां पुनर्न स्वतन्त्रसत्ता । अथापि स्वतन्त्रतयैव
सर्व्वेस्तानि परिगृह्यन्ते । परिग्रहणमिदं भ्रान्तिविजृम्भितं नैतत्
वक्तुं शक्यते । तथा सति सर्व्वोच्छेदएव प्रसज्येत । अस्मिन् विषये
को वा वेदान्तस्य सिद्धान्तः वज्रामस्यां तद्वाक्यैरेव विपदीभविष्यति ।
अतः प्रथममेव तद्दत्तमारभत आख्यायिकापदेशेन ।

१ । इ-एतिष्ठे । अरुणेरपत्यम् आरुणियः श्वेतकेतुः आस बभूव ।
तं पुनः पिता आरुणिः उवाच—हे श्वेतकेतो ब्रह्मचर्यं वस । हे
सोम्य, अस्मात्कुलीनः अस्माकं कुले समुत्पन्नः अनुनूच्य अनधीत्य
ब्रह्मवन्सुः—ब्राह्मणानाम् बन्धून् व्यपदिशति न स्वयं ब्राह्मणवृत्तः—इव
भवति इति ।

स पुनः द्वादशवर्षः तद्वयस्कः सन् उपेत्य गुरुकुले यावत् चतुर्विं-
शतिवर्षः बभूव तावत् सर्व्वान् वेदान् अधीत्य महामनाः—महत्

येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञात-
मिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति ।

यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्व्वं मृगमयं विज्ञातं
स्यात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ।

गन्धैरं मनः अस्य इति गाश्चीर्य्येण तादृशमात्मानं दर्शयमानः—
अनूचानमानी अध्ययनाभिमानयुक्तः स्तब्धः अविनीतः एयाय गृहम्
आगतवान् । तं खेतकेतुं हि पिता उवाच—हे खेतकेतो, हे सोम्य,
यत् नु इदं महामना अनूचानमानी स्तब्धः असि, उत अपि तम्
आदेशम् आचार्य्यम् अप्राच्यः पृष्टवान् असि ;

येन आदेशेन अश्रुतं श्रुतं, अमतं—अतर्कितं मतं—तर्कितम्,
अज्ञातं ज्ञातं भवति ? इति । खेतकेतुराह—हे भगवः भगवन्,
कथं नु स आदेशः भवति ? इति ।

पिताह—हे सोम्य, यथा एकेन मृत्पिण्डेन कारणेन सर्व्वं मृगमयं
मृद्दिकारजातं कार्य्यं विज्ञातं स्यात् ; एवं स आदेशो भवतीति
परिणान्वयः । तत्र हेतुः—वाचारम्भणं—वाचा आरभ्यते उत्थाप्यते
(८।१४) उपादानादुद्भूयते यत् तत् नामधेयं नाम—रूपिणाभिव्यक्तं
घटशरावादि—विकारः कार्य्यम् ; मृत्तिका इति एव नामधेयं सत्यं
—सम्भूलकम् अवान्तरकारणं विकारजातव्यापित्वात् । “नामरूपे
सत्यम्” (८।१४) इत्युक्तत्वात्, “ते यदन्तरा तद्ब्रह्म” (३।१८) इति च
ब्रह्मणि तयोः सत्त्वात् कार्य्याख्यवान्तरकारणानि च नावृत्तानि तत्-
सत्तया तेषां सत्तावत्त्वात्, कार्य्यकारणयोरनन्यत्वाच्च (२।१।१४) ।
घटशरावाद्याकाराः मानवकल्पनासम्भूता अतएव तेऽवृत्ता इति न
वक्तुं शक्यते, प्रकृतौ तेषामसत्त्वे तदनुकृतिरेव कुतः स्यात् । जगति
विविधनामरूपसन्निवेशो यथा साक्षात्परमात्मनोद्भूयते, मानवकृते
तस्मिन् तथैव तत्प्रेरणायाः साम्नाज्यम् । घटशरावादि नामधेयं
वाचाऽऽरभ्यत इति कथमुक्तमिति जिज्ञासायां—वाक्सामान्यतया घट-

यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्व्वं लोहमयं विज्ञातं
स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्यम् ।

यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्व्वं कार्पायसं
विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णायस-
मित्येव सत्यम् एव सोम्य स आदेशोभवतीति ।

न वै नूनं भगवन्तस्तएतदवेदिष्युर्द्वेष्टतदवेदिष्यन्
कथं मे नावच्छान्ति भगवांस्त्वमेतद्ब्रवीत्विति तथा
सोम्येति होवाच । ऋ, ६।८।१।१—७ ।

शरावाद्याकारा नामधेयानि मानसे तिष्ठन्ति, तएवीपादानयोगिन
वह्निः सन्निवेश्यन्त इत्युत्तरम् । सृत्तिकाहिरण्याद्यवान्तरकारणान्यु-
पादानसंज्ञकानि नामरूपतया परे ब्रह्मणि तिष्ठन्ति, तान्येव जीवात्मनि
तेन प्रत्यवभासितानि वैचित्र्यमातन्वन्ति । तद्वैचित्र्यानुसरणेनावान्तर-
कारणानां घटशरावादिरूपेणोद्भावनं जीवेन नामरूपयोः सत्यत्वात्
सत्यमेव । स्वयं श्रुतिरेव सिद्धान्तमिमं प्रतिपादयिष्यति । किमिदं
नाम रूपञ्च यद्ब्रह्मणि सृष्टादौ तिष्ठति । सर्व्वानुभवोऽनुभवो योऽसौ
जीवहृदि वाचोपलभ्यमानस्तद्योगिन ते वह्निः प्रकटीभवतः ।

हे सोम्य, यथा एकेन लोहमणिना सुवर्णपिण्डेन—“लोहोऽस्ती
शस्त्रके लोहे जोङ्गके सर्व्वतैजसे” “सर्व्वं स्यात् तैजसं लोहम्” इति
स्वर्णरजतादिवाचकतया सुवर्णं कृष्णायसस्य पश्चादुल्लेखात्—सर्व्वं
लोहमयं सुवर्णविकारजातं कार्य्यं विज्ञातं स्यात् । समानमन्यत् ।

हे सोम्य, यथा एकेन नखनिकृन्तनेन—तदुपलक्षितेन कृष्णायस-
पिण्डेन कार्पायेन—सर्व्वं कार्पायसं कृष्णायसविकारजातं कार्य्यं
विज्ञातं स्यात्, समानमन्यत् । हे सोम्य, एवं स आदेशः उपदेशः
भवति इति ।

श्वेतकेतुराह—न वै नूनं ते भगवन्तः—मम आचार्याः—एतत्

२ । तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भव-
न्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति ।

सियं देवतैर्ज्ञत हन्ताहमिमास्त्रिस्रो देवता अनेन
जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ।

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सियं देवते-
श्वेदिषुः । यदि हि एतत् ते श्वेदिष्यन् कथं मे मद्यं न श्वच्यन्
इति । भगवान् त्वम् एव दृष्टान्तानुरूपेण एतत् ब्रवीतु इति । पिता
उवाच—हे सोम्य, तथा अस्तु इति ।

२ । तेजोऽबन्नानां त्रयाणां सृष्टिप्रदर्शनानन्तरं (८१८) जीव-
सम्बन्धप्रदर्शनाय त्रीण्येव बीजानि प्राणिनामाह तेषामिति । तेषां
प्रसिद्धानां गतिप्रकरणे निर्दिष्टानाम् एषां प्रत्यक्षाणां भूतानां प्राणिनां
तेजोऽबन्धवत् त्रीणि एव बीजानि भवन्ति—अण्डजं, जीवजम्, उद्भि-
ज्जम् इति । पक्ष्यादयः अण्डात्, पश्यादयः जीवात्, वृक्षादयः उद्भिदः
स्थावरात् । बीजानीत्युक्तेर्माहात्म्यमिदं यत् पञ्चादिषु सर्वेषु बीज-
कोषो विद्यते । तत्रोत्पत्तिप्रकारसाम्येऽपि बहिःप्रकाशकालेऽण्डरूपेण
जीवरूपेण भूमिदरूपेण चाविर्भवन्ति ते, ततस्तेषां तत्तज्जत्वम् ।

सा इयं देवता सदाख्या ऐक्षतं पथ्यालोचयत, हन्त—वाक्यारम्भे
—अहम्—‘तदात्मानमवेदहं ब्रह्मास्मीति’—अनेन जीवेन आत्मना
स्वात्मस्थेन इमाः तेजोऽबन्धरूपाः तिस्रः देवताः—कर्म—अनुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणि विस्पष्टमाकरवाणि । तेजोऽबन्धानां तदा शक्ति-
तयासीत् स्थितिः, सुतरां तेषां नामरूपाभिव्यक्तिर्जीवचेतन्येन सह
प्रविष्टया परात्मदेवतया वदति श्रुतिः स्वात्मनोऽविक्रियत्वात् विक्रिया-
धीनपरापरात्मशक्तियोगात् । तेजोऽबन्धरूपा ह्यपरा, जीवः परा ।
परापरात्मशक्तिरिति ज्ञेया तत्प्रकृतितया प्रसिद्धा ।

तासां तेजोऽबन्धदेवतानाम् एकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं—“एकैकां

मास्त्रिसो देवता अनेनैव जीविनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ।

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकमकरोद्यथा नु खलु सोमि-
तास्त्रिसो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानी-
हीति । १—४ ।

यदग्नेरोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां

देवतां द्विधा द्विधा विभज्य पुनरेकैकं भागं द्विधा द्विधा कृत्वा
तदितरभागयोर्निक्षिप्य त्रिवृत्करणम्—इति नियमसु काल्पनिकः
कुत्र कुत्रचित् केषाञ्चिदुद्भूतानामाधिक्यदर्शनात्—करवाणि इति सा
इयं देवता अनेन जीवेन आत्मना इमाः तिस्रः देवताः—कश्च—
अनुप्रविश्य व्याकरोत् विस्पष्टीकृतवती ।

तासाम् एकैकां देवतां त्रिवृतं त्रिवृतं सा अकरोत् । हे सोम्य,
यथा नु खलु इमाः तिस्रः देवताः एकैका त्रिवृत् त्रिवृत् भवति तत्
मे—निगदती मम—विजानीहि विस्पष्टमवधारय । त्रिवृत्करणं
श्रुतिसिद्धं न तु पञ्चीकरणमतएवाह विज्ञानभिक्तुः—“यत्तु पञ्चीकृत-
भूतेभ्यो ब्रह्माण्डादिसृष्टिरिति प्रलपनमाधुनिकानां तदप्रामाण्यकम् ।
महाभूतेभ्योऽपञ्चीकृतेभ्यएव तदुत्पत्तिसम्भवात् श्रुतिसृष्ट्यभावादेति
ध्येयम् । यापि तैः पञ्चीकरणे व्यवस्था कल्पिता अर्द्धेकस्य भूतस्य
अपराद्धं च सप्तभागैर्भूतचतुष्टयस्येत्येवं मिलितं मिलितं पञ्चीकृतं
भवतीति साध्यप्रामाणिकी व्यभिचरिता च सुवर्णादी तैजसे तैलादौ
च पार्थिवे पृथिवीजलादीनामितरभूतापेक्षयाऽऽधिक्यदर्शनादिति दिक्
(२।४।२०) ।” इति ।

अग्नेः यत् रोहितं लोहितं रूपं तत् तेजसः रूपं, यत् शुक्लं
रूपं तत् अपां रूपम्, यत् कृष्णं रूपं तत् अन्नस्य रूपम् । रूपेषवा-
ग्नेरग्नित्वं, तस्य रूपस्य चाभिव्यक्तिस्तेजोऽवनात्, सुतराम्—अग्नेः

यत् कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ।

अग्नित्वं—तेजोऽवन्नादिभ्यः स्वतन्त्रास्तित्वम्—अपागात् अपगतम् ।
वाचा आरभ्यते अग्निरिति नामधेयं यत् तत् विकारः कार्यं त्रीणि
रूपाणि लोहितादीनि इत्येव अभिव्यक्तं रूपं सत्यं सम्बूलकम् । तेजः
प्रभृतिषु लोहितादिकं रूपं विद्यते, तस्य सन्निवेशविशेषोऽग्निरित्या-
ख्यायते । एतदाख्यानं यदपि न मिथ्या तथापि रूपं विना तस्य
सामान्यवागाकारेण विद्यमानताऽऽसीत् ; रूपयोगादेवाग्निरिति विशे-
षाख्या । “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्” (८।१५) ; “देवात्म-
शक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्” (१२।११) ; “स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च”
(६।११) इत्यादि (२।१।३०) श्रुतत्वात् “तदैक्षत” इत्यत्र ज्ञानक्रिया
“तत्तेजोऽसृजत” (८।८) इत्यत्र बलक्रिया । कथम् “तदात्मानं
स्वयमकुरुत” (८।६) इति ? आत्मशक्तिप्रकाशात् सृष्टेः । तेजो हि बल-
क्रियेत्याधुनिकानामप्यत्र सम्प्रतिरस्ति । तेजस आपः, अद्भ्योऽन्नं त्रीहि-
यवादीति वचनं प्रत्यक्षमूलकम् । सर्व्ववैषाऽजाया लोहितशुक्लकृष्णायाः
प्रकृतेरभिव्यक्तिः ; सम्बूलकमित्युक्तिस्तु तच्छक्तितया । सृष्टिप्रक्रमे कुचा-
प्याकाशः कुत्रापि प्राणः कुत्रापि तेजः कुचाप्यम्भ इत्यनियतक्रमदर्शनात्
“क्रमस्यानियतत्वात्” (५७३८) इति यदुक्तं तच्चानियतत्वे किं बीजं
तच्चिन्तनीयम् । “आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्व्विहितः” (३।१८)
इत्यत्र नीरूपत्वाद्ब्रह्मण आकाशत्वं निर्द्दिष्टं तस्यैव जगदिधायिन्यास्त-
च्छक्तेः, सुतरां तस्याः प्रथमाभिव्यक्तेर्ब्रह्मणोऽविभक्तत्वसूचनाय “आत्मन
आकाशः” (८।४) इत्युक्तिः, “आकाशाहायुः” इत्यत्र प्राणस्य “एतस्मा-
ज्जायतेप्राणो मनः” (८।३) इत्याद्यनुरूपस्य । एवमुद्भूतक्रियाशक्तेः
“तेजः ; ततोऽप्युद्भूतत्वे” अम्भः—तेजसोऽबुद्भवनस्य पूर्वरूपम् । आधु-
निका अप्येवं गतेस्तेजसस्तेजसो रश्मिताडितादीनां क्रमोद्भेदं
वर्णयन्ति ।

यदादित्यस्य रोहितः रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्तं
तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयं वीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ।

यच्चन्द्रमसो रोहितः रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्तं
तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं
विकारो नामधेयं वीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ।

यद्विद्युतो रोहितः रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्तं तदपां
यत् कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतोविद्युत्त्वं वाचारम्भणं
विकारो नामधेयं वीणिरूपाणीत्येव सत्यम् ।

एतद्वस्म वै तद्विद्वांस आहुः पूर्वं महाशाला महा-
श्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्य-
तीति ह्येभ्यो विदाञ्चक्रुः ।

यद् रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदा-

यदादित्यस्येत्यादि समानम् ।

यच्चन्द्रमस इत्यादि समानम् ।

यद्विद्युत इत्यादि समानम् ।

तत् एतत्—एकस्मिन् विज्ञाते सर्व्वं विज्ञातं भवतीति वचनं—
विद्वांसः विदितवन्तः पूर्वं प्राचीनाः महाशालाः महाश्रोत्रियाः आहुः
स्म किल—अद्य इदानीं नः अस्माकं कुले कश्चन अश्रुतम् अमतम्
अविज्ञातं न उदाहरिष्यति—एकस्मिन् विज्ञाते सर्व्वविज्ञानात्—
इति । कथमेवमुक्तवन्तः ? हि यस्मात् एभ्यः दृष्टान्तेभ्यः—एकविज्ञा-
नेन सर्व्वविज्ञानं—विदाञ्चक्रुः ज्ञातवन्तः ।

कतिपयेभ्यो दृष्टान्तेभ्यः कथं सर्व्वं श्रुतं मतं विज्ञातमभूदिति
दर्शयति—रोहितम् इव अभूत् इति यत् तत् तेजसः रूपम् इति तत्

चक्रुः यद् शुक्लमिवाभूदित्यपां रूपमिति तद्विदाञ्चक्रु-
र्यदुक्तमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति तद्विदाञ्चक्रुः ।

यद्विज्ञातमेवाभूदित्येताषामेव देवतानां समास
इति तद्विदाञ्चक्रुर्यथा नु खलु सोमेमास्तिस्त्री देवताः
पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानी-
ह्येति । १—७ ।

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातु-
स्तत् पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठ-
स्तन्मनः ।

ते विदाञ्चक्रुः ; शुक्लम् इव अभूत् इति यत् तत् अपां रूपम् इति ते
विदाञ्चक्रुः, कृष्णम् इव अभूत् इति यत् तत् अन्नस्य रूपम् इति ते
विदाञ्चक्रुः ।

यत् पुनः अविज्ञातम् एव अभूत् इति तत् एतासाम् एव देवतानां
तेजाऽवन्नानां समासः समुदायः इति ते विदां चक्रुः । हे सोम्य,
यथा नु खलु इमाः तिस्रः देवताः पुरुषं प्राप्य एकैका त्रिवृत् त्रिवृत्
भवति, तत् मे मम—गदतः—विजानीहि विस्मष्टमवधारय ।

अशितं भुक्तम् अन्नं त्रेधा विधीयते । तस्य अन्नस्य यः स्थविष्ठः
स्थूलतमः धातुः वस्तु अन्नः, तत् पुरीषं भवति, यो मध्यमः धातुः तत्
मांसं भवति, यः अणिष्ठः अणुतमः सूक्ष्मतमः धातुः तत् मनः भवति ।
अत्र भाष्यकार आह—“अन्नोपचितत्वात् मनसो भौतिकत्वमेव । न
वेशिषिकतन्त्रोक्तं लक्षणं नित्यं निरवयवञ्चेति गृह्यते । यदपि ‘मनो-
ऽस्य देवं चक्षुः’ इति वक्ष्यति तदपि न नित्यत्वापेक्षया किन्तर्हि सूक्ष्म-
व्यवहितविप्रकृष्टादिसर्वेन्द्रियविषयव्यापकत्वापेक्षया । यच्चान्येन्द्रिया-
पेक्षया नित्यत्वं तदप्यापेक्षितमेवेति वक्ष्यामः ‘सदेकमेवाद्वितीयम्’

आपः पीतास्तेषा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो
धातुस्तन्मूर्त्वं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स
प्राणः ।

इति श्रुतेः” इति । दैहिकधातूनामुपचयेनापचयेन च वाङ्मनःप्राणानां
सामर्थ्योपचयापचयौ भवत इति न तेषामनित्यत्वं किन्वात्मन्यवरूढक्रिय-
त्वमेव दर्शयति । प्रयाणकान्तेऽप्येवमेव भवत्यथापि तैः सह जीवात्मनो
गतिरुपनिषद्युक्ता । तेजोऽबन्धानां सूक्ष्मतमावस्था शक्तिमात्रतयाऽव-
गन्तव्या, अतएव हि “न द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्”
(५८८) इत्याद्युक्तम् । एवमेव हि वैशिष्टिकतन्वोक्तं लक्षणं समञ्जसं
भवति । “सदेकमेवाद्वितीयम्” इति श्रुतिस्तु शक्तिशक्तिमतोरभेदेनैव
सिद्धयति । प्रकृतौ सर्वत्र ज्ञानबलाक्रिया विद्यते, जीवे तत्संक्रमणेन
तस्य ज्ञानबलयोरूपचयोऽसंक्रमणे पुनरपचय इति न कोऽपि विरोधः ।
अन्नात्मनसो बलोपचयापचयौ तदेव दर्शयतः । तेजोऽबन्धानां देवत्वो-
क्तेरिदमेव मूलम् । एवमन्यत्र । अत्रेदं तत्त्वं विशेषतो विवेक्तव्यम्
वाङ्मनःप्राणैर्जीवस्य कृत्स्नत्वं (८।१३) ते पुनस्तस्यान्धानि तन्मयश्च सः
(७।११) ; मनसा पुनस्तस्य विशेषिकत्वञ्च (७।१०) सुतरां तेजोऽदेषु
जीवानुप्रवेशस्तत्सूक्ष्मतमांशैश्च तस्यैकत्वञ्च सिद्धयति । दिनजनात्
प्राक् तेषामात्मन्यात्मनश्च परात्मन्यविभागेन स्थितिरासीत् (८।११-१२)
(३।५) । विभजनञ्च तेषामाण्डुकोपनिषत्कथितया प्रक्रिययोपरि-
ष्टादध्यायप्रपूर्त्तवसाने व्याख्यातया वेदितव्यम् । तच्च ये सर्वानुभुवः
कल्याणानुभवा उच्यन्ते तएव स्थूलसूक्ष्मविषयाणासुझावयितारः ।
ज्ञानबलात्मकपरानुभवमूलकत्वात्तेषां स्थूलेभ्योऽन्नादिभ्यो सूक्ष्माणां
मनःप्राणादीनां विभजनमत्र न तेषां हेतुत्वं दर्शयति ।

आपः पीताः तेषा विधीयन्ते । तासाम् आपां यः स्थविष्ठः धातुः
तत् मूर्त्वं भवति, यः मध्यमः धातुः तत् लोहितं शोणितं भवति, यः
अणिष्ठः धातुः स प्राणः भवति ।

तेजोऽशितं चेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातु-
स्तदस्थि यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक् ।

अन्नमयं हि सोमं मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी
वागिति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा
सोमेति होवाच । १—४ ।

दध्नुः सोमं मध्यमानस्य योऽणिमा स जङ्घः समुदी-
षति तत् सर्पिंभवति ।

एवमेव खलु सोम्यान्नस्याऽऽयमानस्य योऽणिमा स
जङ्घः समुदीषति तन्मनो भवति ।

तेजः—तेजःप्रतादि—अशितं चेधा विधीयते । तस्य तेजसः यः
स्थविष्ठः धातुः तत् अस्थि भवति, यः मध्यमः धातुः स मज्जा—नास्तः
पुंसि—अस्थ्यन्तर्गतस्त्रे हः भवति, यः अणिष्ठः धातुः सा वाक् भवति ।

हे सोम्य, अन्नमयं हि मनः, आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वाक्
इति । खेतकेतुराह—भूयएव मा मां विज्ञापयतु भगवान् इति । हे
सोम्य, तथा अस्तु इति पुनः पिता उवाच ।

वस्तुन्यवरुहशक्तिरुन्मूक्ता प्रभूतबलमाविष्करोतीति प्रत्यक्षगम्यम्,
तद्यथा, कुडवपरिमितखनिजाङ्गारादुन्मुक्तं बलं तत्परिमितदशलक्ष-
गुणितगुरुभारमुदहति भूमेरुङ्घं पादान्तरप्रमाणम् । मानसशक्तेः
प्राणशक्तेर्वाक्शक्तेश्च प्रभूतबलमन्नादिभ्य उद्भूयते कथं तदेव दर्शयति
दध्न इति । हे सोम, मध्यमानस्य दध्नः यः अणिमा स जङ्घः जङ्घ-
गतः समुदीषति सम्यगुद्गच्छति, तत् सर्पिः भवति ।

एवम् एव खलु, हे सोम्य, अश्वमानस्य भुज्यमानस्य अन्नस्य यः
अणिमा—“एषोऽणुरात्मा” “स य एषोऽणिमा” इत्याद्युक्त्यनुसरणो-
द्भूतं बलम्—स जङ्घः समुदीषति तत् मनः भवति ।

अपां सोम्य पीयमानानां योऽग्निमा स ऊर्ध्वः समु-
दीषति स प्राणो भवति ।

तेजसः सोम्याश्रयमानस्य योऽग्निमा स ऊर्ध्वः समु-
दीषति सा वाग्भवति ।

अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी
वागिति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा
सोम्येति होवाच । १—५ ।

षोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माऽशीः
काममपः पिवाऽऽपोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यत
इति ।

स ह पञ्चदशाहानि नाऽऽशाय हैनमुपससाद् किं
ब्रवीमि भो इत्यृचः सोम्य यजूंषि सामानीति स होवाच
न वै मा प्रतिभान्ति भो इति ।

हे सोम्य, पीयमानानाम् अपां यः अग्निमा स ऊर्ध्वः समुदीषति,
स प्राणः भवति ।

हे सोम्य, अश्रयमानस्य तेजसः वृतादेः यः अग्निमा स ऊर्ध्वः समु-
दीषति, सा वाक् भवति ।

हे सोम्य, अन्नमयं हि मनः इत्यादि पूर्ववत् ।

हे सोम्य, पुरुषः—षोडशकलः—जीवविशिष्टः कार्यकारणसंघात-
लक्षणः । पञ्चदश अहानि माशीः मा भुङ्क्ते; कामम् अपः पिब ।
आपोमयः प्राणः सुतरां पिबतः जनस्य प्राणः न विच्छेत्स्यते इति ।
समाधिस्था अन्नाशनं विनापि जीवन्तीति पश्यन् भाष्यकार आह—
“ध्यानादाराद्यं केचित् अन्नस्य सर्व्यात्मकत्वात् ।” इति ।

स श्वेतकेतुः पुनः पञ्चदश अहानि न आश न बुभुजे । अथ तद-

तत् ङीवाच यथा सोमः महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः
खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततोऽपि न बहु दहेदेवत्
सोमः ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टा स्यात्तथै-
तर्हि वेदान्नानुभवस्थान ;

अथ मे विज्ञास्यसीति । स हाऽऽशाय हैनमुपससाद
तत् ह यत् किञ्च पप्रच्छ सर्वं ह प्रतिपेदे तत् ङीवाच ।

यथा सोमः महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं
परिशिष्टं तं ढगैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत् । तेन ततोऽपि
बहु दहेत् ।

नन्तरं एनं पितरम् उपससाद, आह च—भो पितः, किं ब्रवीमि
इति । पिताह—हे सोमः, ऋचः यजूंषि सामानि इति । स श्वेत-
केतुः पुनः उवाच—भो पितः, न मा मां प्रति ऋगादीनि प्रतिभान्ति ।

तं श्वेतकेतुं पिता उवाच—हे सोमः, यथा महतः अभ्याहितस्य
उपचितस्य अग्नेः खद्योतमात्रः खद्योतपरिमाणः एकः अङ्गारः परि-
शिष्टः स्यात्, तेन खद्योतप्रमाणेनाङ्गारेण ततोऽपि एकस्मादङ्गारादपि
बहु न दहेत् ; एवं सोमः, ते तव षोडशानां कलानां एका कला
अतिशिष्टा स्यात्, तथा एकया कलया एतर्हि इदानीं वेदान् न अनु-
भवसि । अशान भुङ्क्ते ।

अथ भोजनानन्तरं मे मम—गदतः—विज्ञास्यसि प्रतिपत्स्यसे
इति । स श्वेतकेतुः पुनः आश बुभुजे । अथ अनन्तरम् एनं पितरं
स उपससाद । तं श्वेतकेतुं पिता यत् किञ्च पप्रच्छ पृष्टवान् सर्वं
पुनः स प्रतिपेदे । तं श्वेतकेतुं पिता उवाच ;—

हे सोम्य, यथा महतः अभ्याहितस्य अग्नेः खद्योतमात्रं परिशिष्टम्
एकम् अङ्गारं ढगैः उपसमाधाय उपचित्य प्राज्वलयेत्, तेन प्रज्वलिते-
नैकेनाङ्गारेण ततोऽपि एकस्मादपि बहु दहेत् ।

एवं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टा-
भूत् सान्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत् तयैतर्हि वेदाननु-
भवस्यन्नमयः हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी
वागिति तद्वास्य विजिज्ञाविति विजिज्ञाविति । १—६ ।

उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे
सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता
सोम्य तदा सम्पन्नो भवति तस्मादेनः स्वपितीत्याचक्षते
स्वः ह्यपौतो भवति ।

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वा-

एवं, हे सोम्य, ते तव षोडशानां कलानाम् एका कला अतिशिष्टा
अभूत्, सा एका कला अन्नेन उपसमाहिता उपचिता प्राज्वालीत्
सुप्रज्वलितवती, सुतरां तथा शिष्टया कलया एतर्हि इदानीं वेदान्
अनुभवसि । कथम् ? हि यस्मात्, हे सोम्य, अन्नमयं हि मनः, आपो-
मयः प्राणः, तेजोमयी वाक् इति । अथः पितुः तत् उक्तं स श्वेतकेतुः
विजज्ञी विज्ञातवान् । हिरभ्यामस्मिद्वृत्करणप्रकरणसमाप्त्यर्थः

सन्मूलकत्वप्रतिपादनाय सर्वस्य पुनराख्यायिकारभ्यते उद्दालक
इति । उद्दालकः हारुणिः किल पुत्रं श्वेतकेतुम् उवाच—हे सोम्य,
स्वप्नान्तं स्वप्नस्य स्वापस्य—स्वस्वरूपतोक्तेः—सुषुप्तेः अन्तं स्वरूपम्
—“अन्तं स्वरूपे नाशे ना” इति—मे मम गदतः—विजानीहि
विष्यष्टमवधारय । यत्र यस्मिन् काले एतत्पुरुषः एष पुरुषः जीवः
स्वपिति नाम—नाम प्रसिद्धे—स्वापं भजते नाम, तदा, हे सोम्य, सता
सम्पन्नो भवति, तस्मात् एनं पुरुषं स्वपिति इति जनाः आचक्षते
वदन्ति । कथम् ? हि यस्मात् स्वम् अपि इतः स्वस्वरूपताम् एव
गतः भवति ।

मनसः प्राणतादात्म्येन सुषुप्तिं दर्शयति—स यथा शकुनिः पक्षी

ऽन्यत्रायतनमलब्धा बन्धनमेवीपश्रयत एवमेव खलु सोमा
तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्धा प्राणमेवी-
पश्रयते प्राणबन्धनं हि सोमा मनइति ।

अशनापिपासे मे सोमा विजानीहीति यत्रैतत्पुरु-
षोऽग्निशिषति नामापएव तदशितं नयन्ते तद्यथा
गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षतेऽशना-
येति तत्रैतच्छुद्धमुत्पतितं सोमा विजानीहि नेदममूलं
भविष्यतीति ।

सूत्रेण व्याधप्रहितेन प्रवहः पाशितः दिशं दिशं पतित्वा अन्यत्र आय-
तनम् आश्रयम् अलब्धा अप्राप्य पाशम् एव उपश्रयते, एवम् एव खलु,
हे सोम्य, तन्मनः तस्य पुरुषस्य मनः दिशं दिशं पतित्वा अन्यत्र
आयतनम् अलब्धा प्राणम् एव उपश्रयते । कथम् ? हि यस्मात्, हे
सोम, प्राणबन्धनं प्राणः एव बन्धनम् अवष्टम्भकः यस्य तादृक् मनः ।
देहे यावत् प्राणस्य स्थितिस्तावत् तस्य तत्र स्थितिदर्शनात् । सम्मूलक-
त्वात् प्राणस्य प्राणतादात्म्येन सता सम्पन्नता ।

हे सोम्य, मे मम—गदतः—अशनापिपासे अशितुं पातुम् इच्छे
त्वं विजानीहि इति । यत्र यस्मिन् समये पुरुषः अग्निशिषति
नाम—अशितुम् इच्छति नाम—तत् तदा आपः एव अशितम् अन्नं
नयन्ते—रसरूपेण विपरिणमय्य देहस्य सर्वत्र प्रेरयन्ति, अतएव तासां
तद्वेत्तीत्वम् । तत् तत्र—गवादिनेहत्वे यथा गोनायः गोपालः, अश्व-
नायः अश्वपालः, पुरुषनायः राजा सेनापतिर्व्या इति, एवं तत् तत्र—
अन्ननेत्रीत्वे अशनायाः इति—विसर्जनीयलोपेन अशनायेति—अपः
आचक्षते वदन्ति । तत्र—एवमन्नस्य देहगतत्वे—एतत् शुद्धं शुकः
तीक्ष्णापः शूया इति ख्यातः—देहोपचितिसाधकमांसाङ्कुरः—उत्-

तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्रोद्गादेवमेव खलु सोमग्रान्नेन
शुद्धेनापो मूलमन्विच्छाङ्गिः सोमग्र शुद्धेन तेजोमूलमन्विच्छ
तेजसा सोमग्र शुद्धेन सम्मूलमन्विच्छ सम्मूलाः सोमेग्रमाः
सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ।

अथ यद्वै तत्पुरुषः पिपासति नाम तेजएव तत्
पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं
तत्तेज आचष्ट उदनेति तद्वै तदेव शुद्धमुत्पतितं सोमग्र
विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ।

पतितम् उद्धृतं भवति । हे सोमग्र विजानीहि न इदं शुद्धोत्पतनम्
अमूलं निर्मूलं मूलहीनं भविष्यति इति ।

अस्य क्व मूलं स्यादित्याकाङ्क्षानिवृत्तये पिता स्वयमाह—अत्रात्
अन्यत्र तस्य शुद्धस्य क्व मूलं स्यात् । एवमेव एवम्प्रकारेणैव, हे सोमग्र,
अन्नेन शुद्धेन तदुभयविवेकेन अपः मूलं तत्कारणम् अन्विच्छ पति-
पद्यस्य । अङ्गिः शुद्धेन तदुभयविवेकेन, हे सोमग्र, तेजः मूलं तत्-
कारणम् अन्विच्छ । तेजसा शुद्धेन तदुभयविवेकेन, हे सोमग्र, सत्
मूलं तत् कारणम् अन्विच्छ । हे सोमग्र, इमाः सर्वाः प्रजाः सम्मूलाः
सत्कारणाः, सदायतनाः सदाश्रयाः, सत्प्रतिष्ठाः सत्पर्यवसानाः ।

अथ यत्र यस्मिन् समये एतत्पुरुषः एष पुरुषः जीवः पिपासति
नाम, तत् तदा तेजः शरीरोष्णा पीतं पानीयं नयते—स्थूलपरिणामं
मूत्रस्वेदाकारेण बहिर्निस्तृत्य मध्यमपरिणामं शोणितं समयदेहे प्रेर-
यति । तत् तत्र—गवादिनेहत्वे—यथा गोनायः, अश्वनायः, पुरुष-
नायः इति, एवं तत् तत्र—पानीयनेहत्वे—तेजः उदन्त्येति—उदकं
नयतीति—उदन्यम् इति—विभक्तिलोपच्छान्दसोऽचि गुणामावश्च ;
नयनव्यापारे पूरयितव्यत्वस्यावश्यभाषित्वादुदकशब्दस्योदादेशः (पा,
६।३।५८) । तत्र—एवं शोणितस्य समयदेहव्यापित्वे—एतत् एव

तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्राङ्गोऽङ्गिः सोमश्च शुद्धेन तेजो
मूलमन्विच्छ तेजसा सोमश्च शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ
सन्मूलाः सोमेमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा
यथा नु खलु सोमेमास्त्रिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिह-
त्रिहृदेकैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यस्य सोमश्च पुरु-
षस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि
तेजः परस्यां देवतायाम् ।

स य एषोऽणिमा एतदात्मामिदं सर्वं तत् सत्यं
स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोमेति होवाच । १—७ ।

शुद्धम् उत्पतितं—शोणितेन क्षयापनयात् । हे सोम, विजानीहि
न इदम् अमूलं भविष्यति इति ।

अङ्गः अन्यत्र तस्य क्व मूलं स्यात् ? हे सोम्य, अङ्गिः शुद्धेन
उभयविवेकेन इत्यादि पूर्व्ववत् । हे सोम्य, यथा नु खलु इमाः तिस्रः
देवताः पुरुषं जिवं प्राप्य एकैका त्रिहृत् त्रिहृत् भवति तत् पुरस्तात्
एव उक्तम् भवति । हे सोम्य, प्रयतः स्त्रियमाणस्य पुरुषस्य वाक् मनसि,
मनः प्राणे, प्राणः तेजसि देहोष्णि, तेजः परस्यां देवतायां सदाख्यायां
सम्पद्यते उपसंक्रियते । “शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वाकृद्दमुत्सर्ज-
याति यत्रैतदूर्ध्वोच्छासी भवति” (५६४) इत्युक्तत्वात् परिणालिङ्गितस्य
जीवस्य तेजोऽनुप्रविष्टत्वात् नासौ स्वातन्त्र्येणात्र गृहीतः । अतएव हि
गतिवङ्ग्यां रश्मयवलम्बनेनोत्क्रमणं वर्णितम् ।

स य एष सदाख्यः—अनुपलभ्यमानत्वात्—अणिमा । इदं सर्वं
जगत् ऐतदात्मम्—एष सदाख्यः अणिमा आत्मा स्वरूपं यस्य
तस्य भावः—सामानाधिकरक्ष्येन एतत्स्वरूपकं सत्स्वरूपकं सन्मू-

यथा सोमः मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्वयानां
वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ।

ते यथा तत्र न विवेकं लभन्ते ऽमुष्याहं वृक्षस्य रसो-
ऽस्मीत्येवमेव खलु सोमेऽमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य
न विदुः सति सम्पद्यामह इति ।

सम् । तत् सदास्थं कारणं सत्यं नित्यविद्यमानं स आत्मा—
सर्वान्तर्यामी । न केवलमिदं जगत् तत्स्वरूपकं तदधीनसत्त्वाकं
किन्तिर्हि—हे श्वेतकेतो, त्वं जीवः तत्—एतदात्मन सत्—
असि । ‘अनेन जीवेनात्मना’ इति प्रतिज्ञानात् तस्य तच्छक्तित्वं
तच्छक्तित्वेनाजत्वमपि । तादात्म्यमत्र भेदानर्हत्वात् । “सोऽहम-
स्मीति” अहं जीवः (८।११), “अहं ब्रह्मास्मीति” (८।१२) अहं ब्रह्मेति
वेदान्तप्रतिपत्तिः । ‘सोऽहमस्मि’ (२।२) इत्यत्र तच्छब्देन परमपुरुषः
प्रकरणेऽस्मिन्तु सत्—सत्यस्वरूपं ब्रह्म—अहंशब्देन जीवः अस्मिन् पुन-
स्तत्प्रतिनिधिः त्वंशब्दः परामृश्यते स्वरूपैक्यप्रदर्शनाय । एवं सर्वत्र ।
श्वेतकेतुराह भूय एव मा मां भगवान् विज्ञापयतु इति । पिता—
हे सोमः तथा असु इति ।

सर्वं सता सम्पन्नमपि कथं न तज्ज्ञायते तदुपपादयति विविध-
दृष्टान्तमुखेन यथेति । हे सोमः, मधुकृतः मधुकराः मधु निस्ति-
ष्ठन्ति निष्पादयन्ति । नानात्वयानाम्—अत्ययः अतिगमनम् एक-
स्यान्यतो भिन्नतया गुणादिभिरतिक्रमणं—नाना अत्ययानां विविध-
जातीयानां वृक्षाणां रसान् समवहारं—णमुल्—समाहृत्य रसम्
एकतां गमयन्ति प्रापयन्ति मधुत्वेन ।

ते रसाः यथा तत्र—विविधरससम्भेलनोत्थमधुनि—अमुथ वृक्षस्य
रसः अस्मि इति विवेकं पार्थक्यबोधं न लभन्ते, एवम् एव, हे सोमः,
इमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य—सुषुप्तौ मरणे लये वा—एकीभूय
सति सम्पद्यामहे एकीभवामः इति न विदुः न जानन्ति ।

त इह व्याघ्रो वा सिं॒हो वा वृ॒को वा वरा॒हो वा
की॒टो वा पत॒ङ्गी वा द॒ंशो वा म॒शको वा यद्यद्भवन्ति
तदा भवन्ति ।

स य एषोऽग्निमैतदात्मामिदं स॒र्वं तत् सत्त्वं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोमेति होवाच । १—४ ।

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात् प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्
पत्नीच्यस्ताः समुद्रात् समुद्रसेवापियन्ति समुद्र एव भवन्ति
ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति ।

एवमेव खलु सोमेमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न
विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिं॒हो

व्याघ्रः वा, सिंहः वा, वृकः वा, वराहः वा, कीटः वा, पतङ्गः वा,
दंशः वा, मशकः वा, ते इह—सत्तायाएकीभवनावस्थायाम्—यत् यत्
भवन्ति, तत्—सुषुप्त्यादेः—आ आगम्य भवन्ति—मनोभावानुरूपं
तत्तद्रूपेण परिणामात् ।

स य एष इत्यादि समानम् ।

हे सोम्य, इमाः नद्यः पुरस्तात् पूर्व्यां दिशं प्रति प्राच्यः प्रागञ्चनाः
स्यन्दन्ते स्रवन्ति, पश्चात् प्रतीचीं दिशं प्रति प्रतीच्यः प्रत्यगञ्चनाः
स्यन्दन्ते । ताः नद्यः समुद्रात्—समुद्रोत्थितवाष्पराशिः निघाकारेण
परिणतः पर्वतादौ वर्षति, ततो नद्याकारेण समुद्रीयाः—आपः—
समुद्रम् एव अपियन्ति, समुद्रः एव भवन्ति । ताः नद्यः यथा तत्र
समुद्रे इयम् अहम् अस्मि इयम् अहम् अस्मि इति न विदुः ।

एवम् एव खलु, हे सोम्य, इमाः सर्वाः प्रजाः सतः आगम्य सतः
आगच्छामहे इति न विदुः । ते इह इत्यादि पूर्व्ववत् ।

वा वृको वा वराहो वा कौटो वा पतङ्गो वा दंशो वा
मशको वा यद्यद् भवन्ति तदा भवन्ति ।

स य एषोऽग्निमैतदात्मामिदं सर्वं तत् सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूयएव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोमेति होवाच ।

अस्य सोमा महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याह्न्याज्जीवन्
स्रवेद्यो मध्येऽभ्याह्न्याज्जीवन् स्रवेद्योऽग्रेऽभ्याह्न्याज्जीवन्
स्रवेत् स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोद-
मानस्तिष्ठति ।

अस्य यदेकांशां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति
द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा
शुष्यति सर्वं जहाति सर्वं शुष्यत्येवमेव खलु सोमा
विद्धीति होवाच ।

स य एष इत्यादि पूर्ववत् ।

हे सोम्य, अस्य महतः वृक्षस्य मूले यः अभ्याह्न्यात् परश्चादिना,
जीवन् स्रवेत्, यः मध्ये अभ्याह्न्यात् जीवन् स्रवेत्, यः अग्रे शीर्षदेशे
अभ्याह्न्यात् जीवन् स्रवेत् । स एष वृक्षः जीवेन आत्मना अनुप्रभूतः
अनुव्याप्तः पेपीयमानः मूलैः रसान् अतिशयेन पिबन् मोदमानः प्रफुल्ल-
तिष्ठति ।

अस्य वृक्षस्य यदा एकांशां शाखां जीवः जहाति, अथ तदा सा शाखा
शुष्यति, यदा द्वितीयां शाखां जहाति, अथ तदा सा द्वितीया शाखा
शुष्यति, यदा तृतीयां शाखां जहाति, अथ तदा तृतीया शाखा
शुष्यति, यदा सर्वं जहाति सर्वं शुष्यति । एवम् एव खलु, हे
सोम्य, विद्धि इति पिता उवाच ।

जीवापेतं वाच किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स यएषोऽणिमैतदात्मामिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूयएव मा भगवान् विज्ञापय-
त्विति तथा सोम्येति होवाच । १—३ ।

न्यक्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिन्धीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यख्य इवेमाधाना भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति किञ्चन न भगव इति ।

तं होवाच यं वै सोमैतमणिमानं न निभा-

इदं सर्वं किल जीवोपेतम् एव म्रियते, जीवः न म्रियते । स य एष इत्यादि पूर्व्ववत् । अत्र जीवोपेतत्वमेव प्रथयति, न सदुपेतत्वमिति । “तेजः परस्यां देवतायाम्” इत्यत्र यथा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढत्वात् न स्वातन्त्र्येण जीवनिवचनं, तथैवात्र प्राज्ञस्येति विज्ञेयम् । श्रुतिव्यादि सर्व्वेषु जीवानुप्रवेशान्तदुपेतं, जीवश्च तच्च परस्यां देवतायां तिष्ठतइत्यीपनिषदसिद्धान्तः (३।५) ।

पिता—अतः—महतो न्यक्रोधहृत्तात्—न्यक्रोधफलम् आहर इति । पुत्रः—हे भगवः भगवन्, इदम् फलम् इति । पिता—भिन्धि इति । हे भगवः भगवन्, भिन्नम् इति । पिता—किम् अत्र पश्यसि इति । पुत्रः—हे भगवः भगवन्, अख्यः इव अणुसदृश्यः इव इमे धानाः—“स्त्री भूमि धानाः सक्तवः” सक्तवत् सूक्ष्मत्वात्—वटवीजानि इति । पिता—अङ्ग हे पुत्र, आसाम् एकां भिन्धि । पुत्रः—हे भगवः भगवन्, भिन्ना—एका बहुधाकृताऽनुपलभ्यमानतया पाषाणाघातेन—इति । पिता—किम् अत्र पश्यसि इति । पुत्रः—हे भगवः भगवन्, न किञ्चन इति ।

तं पुत्रं पुनः पिता उवाच—हे सोम्य, यम् एतम् अणिमानं न

लयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिन्न एव महान्यग्रोध-
स्तिष्ठति ।

श्रद्धत्स्व सोमेति स य एषोऽणिमैतदात्मामिदं
सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति
भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोमेति
होवाच । १—३ ।

लवणमेतदुदकेऽवधायथ मा प्रातरुपसीदथा इति
स ह तथा चकार तं होवाच यदोषा लवणमुदके-
ऽवाधा अङ्ग तदाहरति तद्भावमृश्य न विवेद यथा
विलीनमेवाङ्ग ।

अस्यान्तादाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादा-
चामेति कथमिति लवणमित्यन्तादाचामेति कथमिति

निभालयसे न पश्यसि, एवं—दृष्ट्यगोचरत्वेन—हे सोम्य, एतस्य वै
अणिन्नः कार्यभूतः एष महान्यग्रोधः तिष्ठति ।

हे सोम्य, श्रद्धत्स्व—“सत एवाणिन्नः स्थूलं नामरूपादिभूतं कार्यं
जगदुत्पन्नमिति”—सत्यं धारय । स य एष इत्यादि समानम् ।

अनुपलभ्यमानस्य सतः प्रकारान्तरेण भवत्युपलब्धिरिति तत्र
दृष्टान्तः—एतत् लवणम् उदके अवधाय निक्षिप्य अथ अनन्तरं मा मां
प्रातः उपसीदथाः उपगच्छेथाः इति । स श्वेतकेतुः पुनः तथा चकार ।
तं श्वेतकेतुं पिता उवाच—दोषा रजन्यां लवणम् उदके अवाधाः
निक्षिप्तवान् असि । अङ्ग हे पुत्र, तत् आहर इति । अवमृश्य—
चक्षुषा करेण च परामृश्य—तत् लवणं न विवेद विज्ञातवान् यथा,
तथा, अङ्ग हे पुत्र, विलीनम् एव सत् ।

अधुनोपलब्धये प्रकारान्तरं दर्शयति—अस्य विलीनलवणोदकस्य

लवणमित्यभिप्रास्येनदथ मोपसीदथा इति तद् तथा
चकार तच्छ्रुत् संवर्त्तते त् होवाचात्र वाव किल सत्
सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति ।

स य एषोऽणिमैतदात्माभिदं सर्वं तत् सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोमेति होवाच । १—३ ।

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनडाक्षमानीय तं
ततोऽतिजने विस्ृजेत् स यथा तत्र प्राङ् वा उदङ् वा
अधराङ् वा प्रत्यङ् वा प्रधायीताभिनडाक्ष आनीतो-
ऽभिनडाक्षो विस्ृष्टः ।

अन्तात् उपरिभागात् आचाम अद्भि इति । पिता—कथम् इति ।
पुत्रः—लवणम् इति । मध्यात् आचाम इति । पिता—कथम् इति ?
पुत्रः—लवणम् । अन्तात् अधोदेशात् आचाम इति । पिता—कथम्
इति । पुत्रः—लवणम् इति । एनत् लवणम् अभिप्रास्य परित्यज्य
अथ अनन्तरं मा माम् उपसीदथाः उपगच्छेथाः इति । तत् लवणं
पुनः तथा चकार पित्राज्ञानुसारतः परित्यक्तवान् । तत् परित्यक्तं
लवणं शश्वत् नित्यं वर्त्तते—इत्युक्तवन्तं—तं श्वेतकेतुं पिता उवाच
—अत्र एव किल, हे सोम्य, सत्, न निभालयसे न पश्यसि—अत्र एव
किल इति ।

स य एष इत्यादि पूर्व्ववत् ।

हे सोम्य, यथा अभिनडाक्षं बद्धचक्षुषं पुरुषं गन्धारेभ्यः जनप-
देभ्यः आनीय, तं ततः पूर्व्वोपेक्षया अतिजने—अतिगताः जनाः
यस्मात् तादृशे—जनशून्यप्रदेशे विस्ृजेत् तस्करः । स पुरुषः यथा तत्र
जनशून्यदेशे दिग्भ्रमवशात् प्रधायीत विक्रोशेत्—प्राङ् पूर्व्वदिक्
वा, उदङ् उत्तरदिक् वा, अधराङ् दक्षिणदिक् वा, प्रत्यक् पश्चिम-

तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा
एतां दिशं ब्रजेति स ग्रामात् ग्रामं पृच्छन् पण्डितो
मेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्येतैवमेवेहाचार्यवान् पुरुषोवेद
तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्य इति ।

स य एषोऽणिमैतदात्मानिदं सर्वं तत् सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोमैति होवाच । १—३ ।

पुरुषं सोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते
जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावन्न वाङ्मनसि
सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां
तावज्जानाति ।

दिक् वा, अभिनवाच्चः आनीतः अहम् अभिनवाच्चः विसृष्टः परित्यक्तः
अहम् ।

तस्य पुरुषस्य—कश्चित् कारुणिकः—यथा अभिनहनं बन्धनं
प्रमुच्य प्रब्रूयात्—एतां दिशं गन्धाराः, एतां दिशं ब्रज इति । स
पण्डितः मेधावी, सुतरां तन्निदर्शनानुसरणेन ग्रामात् ग्रामं पृच्छन्
गन्धारम् एव उपसम्पद्येत प्राप्नुयात्, एवम् एव इह आचार्यवान्
पुरुषः वेद जानाति । किं जानाति ? तस्य आचार्यवतः पुरुषस्य
तावत् एव चिरं विलम्बः यावत् न विमोक्ष्ये—पुरुषव्यत्ययेन—विमो-
क्ष्यते पापबन्धनात्, अथ पापबन्धनमोचनानन्तरं सम्पत्स्ये—सतां सम्प-
त्स्यते इति ।

य एष इत्यादि पूर्ववत् ।

कथं सम्पत्स्यते तदुच्यते—हे सोम्य, उपतापिनं ज्वराद्युपतापयुक्तं
पुरुषं ज्ञातयः पर्युपासते—जानासि माम् इति जानासि माम् इति ।

अथ यदास्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणेषु प्राण-
स्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति ।

स य एषोऽग्निमैतदात्मानिदं सर्वं तत् सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकीतो इति भूयएव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोमेति होवाच । १—३ ।

पुरुषं सोमेति हस्तगृहीतमानयन्त्यपाहार्षीत् स्तेय-
मकार्षीत् परशुमस्रै तपतेति स यदि तस्य कर्त्ता भवति
तत्र एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेना-
त्मानमन्तर्द्वाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ
हन्यते ।

तस्य उपतापयुक्तस्य यावत् न वाक् मनसि, मनः प्राणेषु, प्राणः तेजसि,
तेजः परस्यां देवतायां सम्पद्यते तावत् जानाति ।

अथ अनन्तरं यदा अस्य वाक् मनसि, मनः प्राणेषु, प्राणः तेजसि
तेजः परस्यां देवतायां सम्पद्यते अथ तदा न जानाति ।

स य एष इत्यादि समानम् ।

बन्धमोक्षस्य कारणं चोरसाधुदृष्टान्तेनोपपाद्य सत्यस्य सूक्ष्मत्वेन
तदात्मकत्वं सर्वस्य दर्शयति पुरुषमिति । हे सोम्य, पुरुषम् उत
हस्तगृहीतं वहहस्तम् आनयन्ति राजपुरुषाः । कथं तमेवमानयन्ति ?
अयम् अपाहार्षीत् स्तेयम् अकार्षीत् । अस्मै—चौर्यमस्वीकृतवते—हे
राजपुरुषाः, परशुं तपत—अग्नी अरुणं कुरुत इति । स यदि तस्य
चौर्यस्य कर्त्ता भवति, ततः चौर्यमस्वीकारात् आत्मानम् अनृतम्
असत्यसन्धं कुरुते । अनृताभिसन्धः स अनृतेन आत्मानं अन्तर्द्वाय
अवहितं कृत्वा तप्तं परशुं गृह्णाति स दह्यते—अनृतव्यवहितहस्त-
तल्लत्वात्, अथ तदनन्तरं हन्यते राजपुरुषैः ।

अथ यदि तस्याकर्त्ता भवति ततएव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्हाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते ।

स यथा तत्र ना दाह्येतैतदात्ममिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तच्चमसि श्वेतकेतो इति तद्वास्य विजिज्ञाविति विजिज्ञाविति ।

१—३ । का, ६।८।३—१६ ।

३ । य आत्माऽपहतपाप्मा विजरी विमृत्युर्विशोको-विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति

अथ यदि तस्य चौर्यस्य अकर्त्ता भवति, ततः सत्यवचनात् एव आत्मानं सत्यं सत्यसन्धं कुरुते । सत्याभिसन्धः स सत्येन—“सत्येन वायुरावाति” इति वायुप्रवाहोद्भावकेन—आत्मानम् अन्तर्हाय व्यवर्हितं कृत्वा तप्तं परशुं प्रतिगृह्णाति, स न दह्यते सत्यव्यवहितहस्ततलत्वात्, अथ मुच्यते राजपुरुषैः । अन्तर्निरुद्धात्मनो देहस्य तप्ताङ्गारस्य चान्तःसञ्चरहायुप्रवाहशैत्येन दाहं वारयतीत्याधुनिकैरपि परीक्षालब्धम् ।

स सत्याभिसन्धः पुरुषः यथा तत्र तप्तपरशुपरीक्षायां—ना दाह्येत न दग्धो भवेत्, तथा सन्तापकसंसारपरीक्षायां सत्यानुसरणशीलः । ऐतदात्ममिदं सर्वम् इत्यादि पूर्ववत् । अस्य—पितुर्गदतः—तत् सद्भिज्ञानं श्वेतकेतुः विजिज्ञौ विज्ञातवान् इति । द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ।

३ । आत्मतत्त्वं प्रस्तीत्याख्यायिकाच्छलेन य आत्मेति । यः आत्मा अपहतपाप्मा पापमालिन्यरहितः, विजरः विगतजरः, विमृत्युः विगतमृत्युः, विशोकः विगतशोकः, विजिघत्सः विगताशनेच्छः, अपिपासः अपानेच्छुः, सत्यकामः—सत्याः अवितथाः कामाः यस्य सोऽयम्,

सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ।

तद्बोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामी यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्रीति सर्वांश्च कामान्जितीन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवद्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंविदानादेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ।

तौ ह द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूपतुस्तौ ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्ताववास्तमिति तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोक्तो विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिसत्यसङ्कल्पः—सत्याः अविद्ययाः सङ्कल्पाः यस्य सोऽयम् (३।१८), स अन्वेष्टव्यः अन्वेषणीयः, स विजिज्ञासितव्यः विशेषेण जिज्ञासनीयः । कथम् ? यः तम् आत्मानम् अनुविद्य अन्विष्य विजानाति स्वसंवेद्यम् आपादयति, स सर्वान् च लोकान् सर्वान् च कामान् आप्रीति इति ह—एतिह्ये—प्रजापतिः उवाच ।

तत् प्रजापतिवचनं पुनः उभये देवासुराः अनुबुबुधिरे अनुऽहन्तः । ते देवासुराः ऊचुः । हन्त—वाक्यारम्भे, तम् आत्मानम् अन्विच्छामः अन्विष्यामः यम् आत्मानम् अन्विष्य सर्वान् च लोकान् आप्रीति, सर्वान् च कामान् इति । देवानाम् इन्द्रः एव, असुराणां विरोचनः अभिप्रवद्राज । तौ इन्द्रविरोचनौ पुनः असंविदानौ ईर्ष्यापरिहारमकुर्वन्तौ एव समित्पाणी प्रजापतिसकाशम् आजग्मतुः आगतवन्तौ ।

तौ इन्द्रविरोचनौ पुनः द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यम् उपतुः उपितवन्तौ । प्रजापतिः पुनः तौ उवाच—किम् इच्छन्ती अवास्तम् उपितवन्तौ । तौ पुनः ऊचुः उक्तवन्तौ—‘य आत्मा’ इत्यादि भग-

ज्ञासितव्यः स सर्वाँश्च लोकानाप्नोति सर्वाँश्च कामान्
यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो वचो वेद-
यन्ते तमिच्छन्ताववास्तमिति ।

तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते
एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ योऽयं
भगवोऽप्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शं कतम एष इत्येष उ
एवेषु सर्वेष्वेतेषु परिख्यायत इति होवाच ।

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथ-
स्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते तौ ह प्रजा-
पतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां
भगव आत्मानं पश्याव आलोमभ्यश्चानखिभ्यः प्रतिरूप-
मिति ।

वतः वचः वेदयन्ते शिष्टाः, अतः तम् आत्मानम् इच्छन्ती अवाप्तम्
उषितवन्ती इति ।

तौ पुनः प्रजापतिः उवाच—अक्षिणि यः एष पुरुषः दृश्यते
योगिभिः एष आत्मा इति ह उवाच उक्तवान् अस्मि एतत् अमृतम्
अभयम् एतत् ब्रह्म इति । अथ प्रजापतिवचनानन्तरं क्षायारूपं
पुरुषं मत्वा तौ उक्तवन्ती—हो भगवः भगवन्, योऽयम् अप्सु परि-
ख्यायते प्रसिद्धः गोचरः भवति, यः च अयम् आदर्शं स्वच्छपदार्थं,
कतमः एष इति । प्रजापतिरुवाच एष उ एव एषु स्वच्छपदार्थेषु
एतेषु सर्वेषु स्वच्छास्वच्छपदार्थेषु परिख्यायते इति । सर्वात्मत्वज्ञानो-
द्बोधनाय वचनमेतत् प्रजापतेः न तु भ्रान्त्युत्पादनाय ।

उदशरावे उदकपूर्णशरावे आत्मानम् अवेक्ष्य आत्मनः यत् न
विजानीथः तत् मे मह्यं प्रब्रूतम् इति । तौ इन्द्रविरोचनी उदशरावे

तौ ह प्रजापतिरुवाच साध्वलङ्कृतौ सुवसनी परिष्कृतौ भूत्वीदशरावेऽवेक्षेथामिति तौ ह साध्वलङ्कृतौ सुवसनी परिष्कृतौ भूत्वीदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ।

तौ हीचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलङ्कृतौ सुवसनी परिष्कृतौ स्वएवमेवमौ भगवः साध्वलङ्कृतौ सुवसनी परिष्कृतावित्येष आत्मेति हीवाचेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्तहृदयो प्रवव्रजतुः ।

अवेक्षाञ्चक्राते ईक्षणं कृतवन्ती । तौ इन्द्रविरोचनी प्रजापतिः उवाच किं पश्यथः इति । तौ पुनः ऊचतुः उक्तवन्ती, हे भगवः भगवन्, आलोमभ्यः आनखेभ्यः इदं सर्वं प्रतिरूपं प्रतिविम्बम् एव आत्मानं पश्यावः ।

तयोरज्ञानतां पश्यन्नागन्तुकेभ्योऽलङ्कारादिभ्यस्तत्त्वज्ञानोद्दीधनाय —तौ पुनः प्रजापतिः उवाच—साध्वलङ्कृतौ सुवसनी सुपरिष्कृतौ भूत्वा उदशरावे अवेक्षेथाम् अवेक्षेथायाम् इति । तौ पुनः साध्वलङ्कृतौ सुवसनी परिष्कृतौ भूत्वा उदशरावे अवेक्षाञ्चक्राते । तौ पुनः प्रजापतिः उवाच—किं पश्यथः इति ।

तौ पुनः ऊचतुः उक्तवन्ती—हे भगवः भगवन्, यथा आवां साध्वलङ्कृतौ सुवसनी परिष्कृतौ स्वः भवावः, इदं प्रतिरूपम् एवम् एव । हे भगवः भगवन्, इमौ प्रतिविम्बी साध्वलङ्कृतौ सुवसनी परिष्कृतौ इति । एष आत्मा इति पुनः उवाच प्रजापतिः । एतत् अमृतम् अभयं ब्रह्म इति । अत्र “त्रिविधं ब्रह्ममेतत्” इति दर्शनेन प्रजापतेर्मृषावादित्वस्य निरसनं भवति । तौ पुनः शान्तहृदयो प्रवव्रजतुः गतवन्ती ।

तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाच अनुपलभ्यात्मानमननु-
विद्य ब्रजतोयतरे एतदुपनिषदो भदिष्यन्ति देवा वा
असुरा वा ते पराभविष्यन्तीति स ह शान्तहृदय एव विरो-
चनोऽसुरान् जगाम तैभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचात्मैवेह
मह्य्य आत्मा परिचर्य्य आत्मानमेवेह मह्य्यन्नात्मानं
परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमञ्चामुञ्चेति ।

तस्मादप्यद्येहाऽददानमग्रहृधानमयजमानमाहुरामु-
रोवतैत्यासुराणां छेषोपनिषत् प्रेतस्य शरीरं भिक्षया
वसनेनालङ्कारेणेति सः स्कुर्न्त्येतेन ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो
मन्यन्ते । १—४ ।

दर्शनस्यास्य मत्स्यत्वेऽपि यथावहस्त्वधारणमृते नैतत्तत्त्वज्ञानाय
प्रभवति । न तौ यथावहस्त्वधारितवन्ताविति—प्रजापतिः पुनः
अन्वीक्ष्य विचार्य्य उवाच स्वात्मानं निवेदयामास—तौ पुनः आत्मानम्
अनुपलभ्य साक्षादुपनिषत्प्रियम् अकृत्वा, अननुविद्य “आत्मा वा अरे
द्रष्टव्यो मन्तव्यः” इत्याद्यनुसारेण अन्वेषणविषयम् अकृत्वा वसतः ।
देवाः वा असुराः वा यतरे अन्ये ये एतदुपनिषदः—एषा उपनिषत्
वेषां—तादृङ्निश्चयवन्तः भदिष्यन्ति, ते पराभविष्यन्ति पराभवं प्राप्नु-
वन्ति । स विरोचनः पुनः शान्तहृदय एव असुरान् जगाम गतवान्
प्राप्तवान् । तैभ्यः असुरैभ्यः एताम् उपनिषदं प्रोवाच—आत्मा एव
देह एव इह मह्य्यः पूजनीयः आत्मा देहः परिचर्य्यः परिचरणीयः
सेवनीयः, इह आत्मानम् एव मह्य्यन् पूजयन्, आत्मानं परिचरन्
इमं च अमुं च उभौ लोकौ आप्नोति इति ।

तस्मात् कारणात् अद्य इदानीम् अपि इह अददानं दानमकुर्व्या-
णम्, अग्रहृधानं अहारहितम्, अयजमानम् अयजनस्वभावं, वत हन्त
आसुरः इति आहुः शिष्टाः । एषा हि असुराणाम् उपनिषत्—

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव खल्वय-
मस्मिञ्छरीरे साध्वलङ्कते साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने
सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतः एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो
भवति स्वामे स्वामः परिहृक्के परिहृक्कोऽस्यैव शरीरस्य
नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ।

स समित्पाणिः पुनरेयाय तं ह प्रजापतिरुवाच
मववन् यच्छान्तद्दृदयः प्रात्राजीः सार्द्धं विरोचनेन किमि-
च्छन् पुनरागम इति स होवाच यथैव खल्वयं भगवोऽ-
स्मिञ्छरीरे साध्वलङ्कते साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने
सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतः एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो
भवति स्वामे स्वामः परिहृक्के परिहृक्कोऽस्यैव शरीरस्य नाश-
मन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ।

भिक्षया स्वजनवर्गाणां सन्निधौ याञ्जया भाहतेन वसनेन अलङ्कारेण
प्रेतस्य शरीरं संस्कुर्वन्ति इति । कथमेवं कुर्वन्ति ? एतेन हि ते
असुं लोकं जेष्यन्तः इति मन्यन्ते ।

अथ पुनः इन्द्रः देवान् अप्राप्य एव तेषां सन्निधौ अगत्वा एव एतत्
भयं ददर्श । यथा एव अयं ह्यायापुरुषः अस्मिन् शरीरे साध्वलङ्कते
साध्वलङ्कृतः भवति, सुवसने सुवसनः, परिष्कृते परिष्कृतः, एवम् एव
अयम् अस्मिन् शरीरे अन्धे सति अन्धः भवति, स्वामे शिङ्गाणकादि-
स्त्राविणि स्वामः शिङ्गाणकस्त्रावी, परिहृक्के छिन्नहस्ते छिन्नपादे वा
परिहृक्कः छिन्नहस्तः छिन्नपादः वा भवति । अस्य एव शरीरस्य
नाशम् अनु एष नश्यति । अहम् इन्द्रः न अत्र भोग्यं फलं पश्यामि
इति ।

स इन्द्रः समित्पाणिः पुनः एयाय आगतवान् । तम् इन्द्रम् पुनः

एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्या-
ख्यास्यामि वसाऽपराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीति स ह्यप-
राणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच । १—३ ।

य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति इत्यारभ्य
अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्मशत इति ।

(३।५[४६पृ]) । छा, ८।१०।७—१२।१ ।

प्रजापतिः उवाच—मघवन्, शान्तहृदयः सन् विरोचनेन सार्द्धं सह
प्राव्राजीः इतः अगमः यत्, तत् किम् इच्छन् पुनः आगमः
आगतवान् असि । स इन्द्रः पुनः उवाच—‘यथैव खल्वयम्’ इत्यादि
पूर्ववत् ।

प्रजापतिः पुनः उवाच—हे मघवन्, एवम् एव एष कथायात्मा
इति । एतम् आत्मपदार्थं तु एव ते तुभ्यम् अनुव्याख्यास्यामि । अपराणि
द्वात्रिंशतं वर्षाणि वस ब्रह्मचर्यम् इति । स इन्द्रः अपराणि द्वात्रिंशतं
वर्षाणि उवास ब्रह्मचर्यम् । तस्मै इन्द्राय प्रजापतिः पुनः उवाच ।
शिष्टो वचनसंघातः पूर्वं व्याख्यातः (४७।४८पृ) । अत्रेदं विवेच्यम् —

अपहतपाप्मत्वादिकं ब्रह्मस्वरूपैक्यं दर्शयति । विना हि
स्वरूपैक्यं जीवब्रह्मणोरविभक्ततयैकत्वं स्थितिर्न जातु सम्भवति । अत-
एव “विपापो विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवति” (१०।३५)
इत्युक्तम् । आत्मा हि स्वरूपतः शुद्धः, शरीरसम्पर्कात् तस्मिन् प्रकृति-
गुणसंस्पर्शां जायते, तेन च तस्य मालिन्यम् । सुखञ्च दुःखञ्च प्रियञ्चा-
प्रियञ्च सति प्रकृत्युत्पन्ने शरीरे न पुनस्तं जहाति । अतएव शरीर-
सम्बन्धवर्जितमात्मानं यथा गृह्णीयात् साधकस्तथैवात्र प्रजापतेरुक्ति-
निबद्धा । प्रथमन्तावत् देहस्योपाधिमात्रत्वं दर्शयितुं तत्प्रतिविम्ब-
दर्शने नियोजितौ शिथ्यौ प्रजापतिना । अक्षिगतपुरुषे परमात्मदृष्टि-
योगिनां साधनशैली (३।८।१६) । तामेवोद्दिश्यैव तौ प्रचोदितौ तेन ।

देहमेव तावग्रहीष्टां न त्वात्मानम् । ततः प्रकृष्टवसनभूषणादिभिरल-
ङ्कृतं तं देहं द्रष्टुं प्रयोजितौ तौ । वसनादिवत् देहोऽयमाच्छादन-
मलङ्करणं वा तस्येति तेन तयोर्वीध एष उत्पद्येतेति प्रजापतेरभिप्रायः ।
तदानीन्तनानामाचार्याणामादौ सत्यग्रहणसामर्थ्याद्बोधनादैव प्रयास
आसीदुद्बुद्धे पुनः साक्षादुपदेशः । अनुद्बुद्धे तदुपदेश ऊषरे वपनवत्
विफल इति “अश्रद्धधानाय न देया” सत्यधारणाक्षमाय विद्या नोप-
देश्येति नियमएव तेऽनुसृतवन्तः । अतो विरोचनस्याज्ञानावस्थयां
ज्ञानाभिमानिता न प्रजापतिना निरुद्धा । इन्द्रस्तु पुनः शरीरस्थान्ध-
त्वादिकं नाशञ्च पश्यन् तत्र मनांभिनिवेशस्य निष्फलत्वं विज्ञातवान् ।
स्वप्नपुरुषेऽपि वधादिभ्रान्तिदर्शनात् ततोऽपि विरतः सः । सुप्तपुरुषे
यथा विषयस्य तथाऽयमहमस्मीत्यस्य ज्ञानं विनष्टं भवति । तत्र
साक्षादात्मज्ञानाभावात् तदवलम्बनमनवलम्बनमेव । सुतरां ततोऽपि
विरते तस्मिन् देहसम्बन्धजनितं यत् किञ्च तत् परिहाय तदतीत-
मात्मानमेवोपदिदेश स तम् । मुक्तावविभक्ततया स्थितिः परात्मना
किं जीवस्थायमहमस्मीति ज्ञानविमोषणीति तत्रः । तथा सत्यात्म-
विनाशभयमेवोपतिष्ठेत्तन्द्रस्येव । “येनेदं सर्वं विजानाति तं केन
विजानीयात् विज्ञातारमरे केन विजानीयात्” (१२।१४) इत्यत्र “केन
प्रकाशान्तरं विज्ञातारं लोके प्रकाशयेत्” इति विज्ञानभिक्षुकतोऽर्थ
एव समीचीनः पातञ्जलभाष्येऽभिव्यञ्जितव्यासाभिप्रायानुसारित्वात् ।
तथाहि “न च पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वात्मना पुरुषोदृश्यते, पुरुषएव
प्रत्ययं स्वात्मावलम्बनं पश्यति, तथाह्युक्तं ‘विज्ञातारमरे केन विजा-
नीयात्’ इति” इति । अन्यथा “यद्दे तत्र पश्यति पश्यन् वै तत्र पश्यति”
(५८८) इत्यादिषु ‘पश्यन्’ ‘जिघ्रन्’ ‘रसयन्’ इत्यादि निवचनं न
सिद्धति । तत्र परात्मन्वेव दर्शनादीनां चरितार्थता न तु विषय-
जाते । अतएव मुक्तावपि ‘अयमहमस्मि’ इति ज्ञानस्य प्रमोषो नास्ति ।
द्रष्टृदृश्ययोः संयोगः स्वरूपोपलब्धेरुपकारी (पात २।२३) । रज-
स्तमोमलराहित्यजन्यपुरुषशुद्धिसारूपेण दृश्यस्वरूपोपलब्धेरनन्तरं यदा-

४ । मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन् वा
अरेऽहमस्मात् स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं
करवाणीति ।

सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु मद्भयम्भगोः सर्वा पृथिवी
त्मस्वरूपोपलब्धिर्भवति (पात ३।५५) तदात्मस्वरूपपरात्मस्वरूपयोरैक्य-
वशात् यदपरभिन्नतया स्थितिर्भवति, न तदभिन्नता परात्मस्वरूपसम्भोगं
प्रतिबध्नाति चिदेकरसत्वात् विभक्ततया विषयदर्शनप्रतिनिवृत्तावपि
दृक्शक्त्यादेरविलोपात् स्वात्मसम्भोगपरात्मसम्भोगयोरविस्वादित्वाच्च ।
स्वकार्यसाधनायादिपुरुषस्य पापदहनं (८।११) तस्मिंश्च परात्मप्रतिषिद्ध-
विषयेषु प्रवृत्त्या पापत्वं (८।८) रजस्तमोमलरूपेणासुरभावेनेन्द्रियविका-
रेण पापजननं स्वरूपप्राप्तौ तद्विनाशश्चे (८।४) त्यादेस्तत्त्वं यदुक्तमत्र
तदेव । पापस्य मृत्युरूपत्वं (८।८) शक्तिहरत्वात् । रजस्तमः स्मात्तं
न तु वैदिकमिति न मन्तव्यम् अथर्व्यणि “रजस्तमो मा उपगाः”
(८।२।१) “पुण्डरीकं नवहारं त्रिभिर्गुणैभिरावृतम्” (१०।८।४३),
श्वेताश्वतरे “गुणांश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः” (६।१०) इत्याद्युक्तत्वात् ।
गुणानां तत्त्वं गीतासमन्वयभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

४ । याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादेनात्मतत्त्वं परिस्फुटतया विवृणोति
मैत्रेयीति । मैत्रेयि इति सम्बोध्य याज्ञवल्क्य उवाच—अरे अयि
मैत्रेयि, अस्मात् स्थानात् वर्त्तमानायाः भूमिः गार्हस्थ्य्यात् उद्यास्यन्
ऊर्द्धं यास्यन् प्रव्रजिष्यन्, हन्त—अनुकम्पायाम्—भनया कात्यायन्या
ते अन्तं विच्छेदं करवाणि इति । षष्ठे उच्चरमैत्रेयीब्राह्मणे स्फुट-
तरेयमाख्यायिका, यथा

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य हे भाष्ये बभूवतुर्मेत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्हे मैत्रेयी ब्रह्मपादिनी बभूव
स्त्रीपदेन तर्हि कात्यायनस्य ह याज्ञवल्क्योः कृतं अनुपाकवियम् । १ । मैत्रेयीति होवाच याज्ञ-
वल्क्यः प्रव्रजिष्यन् वा अरेऽहमस्मात् स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्यान् करवाणीति । २ ।

सा मैत्रेयी पुनः उवाच—हे भगवः भगवन्, यत् यदि इयं सर्वा

वित्तेन पूर्णा स्यात् कथं तेनामृतास्यामिति नेति हीवाच
याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं
स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ।

सा हीवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन
कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति ।

स हीवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वतारे नः सती प्रियं
भाषस एह्यास्य व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे
निदिध्यासस्वेति ।

स हीवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भव-
त्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे जायायै

पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्, कथं किं तेन अमृता स्याम् इति । याज्ञ-
वल्क्यः उवाच—न इति । यथा उपकरणवतां घनादिसाधनवतां
जीवितं जीवनं स्यात् ते तव जीवितं तथा एव स्यात्, वित्तेन अमृत-
त्वस्य तु आशा न अस्ति ।

सा मैत्रेयी पुनः उवाच—येन अहम् अमृता न स्याम्, अहं तेन
किं कुर्याम् । यत् अमृतत्वसाधनं भगवान् वेद तत् अमृतत्वसाधनं
मे मह्यं ब्रूहि इति ।

स याज्ञवल्क्यः पुनः उवाच—वत सन्तोषे, अरे अयि नः अस्माकं
प्रिया सती प्रियं भाषसे । एहि आगच्छ, आस्य उपविश । ते तुभ्यं
व्याख्यास्यामि । व्याचक्षाणस्य व्याख्यानं कुर्वितः तु मे मम निदिध्यासस्व
वाक्यानि अर्थतो निश्चयेन ध्यातुम् इच्छ इति ।

स याज्ञवल्क्यः पुनः उवाच—अरे अयि मैत्रेयि, पत्युः कामाय
प्रयोजनाय अभिलषत्वाय प्रियत्वार्थेति यावत् न वै पतिः प्रियः भवति,
तु किन्तु आत्मनः कामाय प्रयोजनाय अभिलषत्वाय प्रियत्वाय पतिः

कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ।

प्रियः भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया ; न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रियाः ; न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं ; न वा अरे ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य कामाय ब्रह्म प्रियं ; न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं ; न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रियाः ; न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रियाः ; न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं ; किन्तु आत्मनः कामाय इति सर्वत्र योज्यम् । षष्ठे “न वा अरे देवानां कामाय” इत्यनन्तरं

न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति इत्यधिकम् । सुतरां “देवास्तु परादुः” इत्यनन्तरं “वेदास्तु परादुः” इति । आत्मना परित्यक्तानां तेषां देहत्वेन विद्यमानत्वेऽपि त्वरित-मग्न्यादौ निःक्षेपप्रवृत्तिर्बन्धुवर्गाणां तत्र तत्रात्मनः प्रियत्वमेव व्यनक्ति । यद्येवं किमत्मात्मतत्त्वसाक्षात्करणाय कर्त्तव्यम् ।—अरे अयि मैत्रेयि, आत्मा द्रष्टव्यः दर्शनविषयमापादयितव्यः, श्रोतव्यः श्रवणविषयी-कर्त्तव्यः आचार्याच्च आगमतश्च । मन्तव्यः मननविषयीकर्त्तव्यः परिचिन्तनेन ; ततो निदिध्यासितव्यः निश्चयेन ध्यातव्यः मनोनिवेश-विषयीकर्त्तव्यः ।

अत्रात्मा परमात्मा जीवोवेति विवेक्तव्यम् । “तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयोवित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्व्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा” (१०।३०) इत्यत्रोपास्यतया ग्रहणादात्मा परमात्मा । इह पुनः “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” इत्यादिना तद्दर्शनादिभिः सर्व्वविज्ञानप्रतिज्ञानादत्रापि पर-मात्मैव भवितुमर्हति । व्यासपादेन योगसूत्रोक्तपुरुषविज्ञानविषये “विज्ञातारं केन विजानीयात्” इति श्रुतिरुदाहृता । सिद्धप्रति-ततोऽयं जीवात्मेति । परस्य परा प्रकृतिर्जीवः निखिलं जगद्ग्राह्य स्थितः, सुतरां तद्विज्ञानेन सर्व्वविज्ञानं न सुदूरपराहतम् । पतञ्जले-र्योगो जीवस्य स्वरूपावस्थानपर्य्यवसायी ; वेदान्तसिद्धस्य पुनर्ब्रह्मस्वरू-पैक्यपर्य्यवसायी । अतएवात्र पृथिव्यादिकमारभ्य जीवात्मपर्य्यवसायं निखिल-स्यान्तर्यामिणश्चात्मशरीरतया पर्य्यवसनादात्मशब्दे तत्पर्य्यवसायित्वम् । सुतरां परात्मनएवात्र मुख्यप्रियत्वं तत्स्वरूपैक्येन जीवात्मन इति तत्त्वम् । परेतस्य परात्मा लिङ्गितत्वेनैवोत्क्रान्तिर्न तु स्वातन्त्र्येण (५६५) । द्रष्टृदृश्ययोः संयोगे रजस्तमोमलविरहितजीवात्मस्वरूपोप-लब्धिः परमात्मस्वरूपोपलब्धेर्हेतुः । अतएवोभयपरएवात्रात्मशब्दः । “विज्ञातारमरे केन विजानीयात्” इत्यत्र विज्ञाता पुरुष इति सिद्धान्तोऽपि तस्य विज्ञातृत्वं परमात्मसापेक्षमिति वेदान्तसिद्धान्तस्य अपि हानिः पातञ्जलसूत्रभाष्येण । (१।४।१६—२२) ।

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्वात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परा-
दाद्योऽन्यत्वात्मनः क्षत्रं वेद लोकस्तं परादुर्योऽन्यत्वात्मनो
लोकान् वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्वात्मनो देवान् वेद
भूतानि परादुर्योऽन्यत्वात्मनो भूतानि वेद सर्व्वं तं परा-
दाद्योऽन्यत्वात्मनः सर्व्वं वेद । इदं ब्रह्म इदं क्षत्र-
मिमं लोका इमे देवा इमानि भूतानीदं सर्व्वं यद-
यमात्मा ।

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न वाच्यांश्कृदाञ्कृत्वा-
द्गृहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो
गृहीतः ।

स यथा शङ्खस्य ध्माशमानस्य न वाच्यांश्कृदाञ्क-
त्वाद्गृहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खस्य वा शब्दो
गृहीतः ।

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न वाच्यांश्कृदाञ्क-

ब्रह्म ब्राह्मणजातिः तं जनं परादात् परादध्यात् परानुव्यात्
न्यकुर्व्यात् यः आत्मनः अन्यत्र आत्मस्वरूपव्यतिरेकेण अनात्मत्वेन—
नायमात्मा किन्तु रक्तमांसादिसंघात इति—ब्रह्म वेद । क्षत्रं तं न्यकु-
र्व्यात्, लोका देवा भूतानि तं न्यकुर्व्युः, सर्व्वं तं न्यकुर्व्यात् यः आत्मनः
अन्यत्र तत् तान् तानि च वेद । कथमेवं न्यकुर्व्यात् ? यत् यस्मात्
अयम् आत्मा इदं ब्रह्म इदं क्षत्रम् इमे लोकाः इमे देवाः इमानि
भूतानि इदं सर्व्वम् । आत्मशब्दस्य परमात्मपर्य्यवसाने—परमात्मा
आत्मनः आत्मा ।

सर्व्वेवात्मग्रहणोपायं दर्शयति—स आत्मा तथा गृहीतः स्यात्
यथा शब्दः गृहीतो भवति । न हि दुन्दुभ्यादिनिरपेक्षान् वाच्यान्

ऋयात् ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा
शब्दो गृहीतः ।

स यथाद्र्वेभ्योऽग्नेरभ्याहितात् पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं
वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःप्रवसितमेतद्भवेदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः
श्लोकाः सूत्राण्यनुवाख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि
सर्वानि निःप्रवसितानि ।

शब्दान् कोऽपि ग्रहीतुं शक्नोति, तत्तदुत्थितान् शब्दानिव तत्तद्योगिन
शब्दत्वेन ग्रहीतुं समर्थो भवति । आत्मापि तथा पतिजायादियोगिनैव
स्वमभिव्यनक्ति, तत्र तत्र चात्मत्वेन स गृहीतो भवति । एतत्तत्त्वप्रका-
शकादृष्टान्ताः—यथा हन्तमानस्य दुन्दुभेः वाह्यान् तदनपेक्षान् शब्दान्
न ग्रहणाय न ग्रहीतुं शक्नुयात्, किन्तु दुन्दुभेः ग्रहणेन तद्योगिन
दुन्दुभ्याघातस्य दुन्दुभिताडनस्य शब्दः गृहीतः भवति, तथा स आत्मा ।

एवं शङ्खस्य धायमानस्य, वीणायै वाद्यमानायै इत्युभयं व्याख्यातम् ।

स आत्मा तथा ऋगादेरुद्गावयिता यथाग्निः धूमानाम् । एतदेव
कथयति—यथा अभ्याहितात् आर्द्रेभ्योऽग्नेः आर्द्रेभ्येन इहात् अग्नेः
पृथग्भूत्वा धूमाः विनिश्चरन्ति, एवं वा, अरे अयि मैत्रेयि, अस्य प्रक-
तस्य महतः अनवच्छिन्नस्य भूतस्य परमार्थस्य चिह्नस्तुनः परमात्मनः
निश्चसितं विना प्रयत्नोद्भूतं यत् एतत्—सामान्ये नपुंसकैकवचनम्—
ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्वाङ्गिरसः आथर्वणः, इतिहासः,
पुराणं, विद्या देवविद्यादयः (३।१७), उपनिषदः, श्लोकाः, सूत्राणि,
अनुवाख्यानानि व्याख्यानानि । एतानि सर्वानि एतस्य एव परमात्मनः
निश्चसितानि । षष्ठे “व्याख्यानानानि” इत्यस्यानन्तरम्,

इष्टं इतमशितं पायितमयच्च लीकः परश्च लीकः सर्वानि च भूतान्यस्यैव

इत्यधिकम् ।

स यथा सर्व्वीसामपां समुद्रएकायनमेव स सर्व्वेषाम् स्पर्शानां त्वगेकायनमेव स सर्व्वेषां रसानां जिह्वैकायनमेव स सर्व्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेव स सर्व्वेषां रूपाणाञ्चक्षुरेकायनमेव स सर्व्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेव स सर्व्वेषां सङ्कल्पानां मनएकायनमेव स सर्व्वेषां विद्यानां हृदयमेकायनमेव स सर्व्वेषां कर्मणाम् हस्तावेकायनमेव स सर्व्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेव स सर्व्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेव स सर्व्वेषामध्वनां पादावेकायनमेव स सर्व्वेषां वेदानां वागेकायनम् ।

स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयते नहास्योद्ग्रहणायैव स्यात् यतोयतस्त्वाददीत लवण-

स आत्मा तथा एकायनं यथा सर्व्वीसाम् अपां समुद्रः एकायनम् । एवं सर्व्वेषां स्पर्शानां त्वक् एकायनम्, एवं सर्व्वेषां रसानां जिह्वा एकायनम्, एवं सर्व्वेषां गन्धानां नासिके एकायनम्, एवं सर्व्वेषां रूपाणां चक्षुः एकायनम्, एवं सर्व्वेषां शब्दानां श्रोत्रम् एकायनम्, एवं सर्व्वेषां सङ्कल्पानां मनः एकायनम्, एवं सर्व्वीसां विद्यानां हृदयम् एकायनम्, एवं सर्व्वेषां कर्मणां हस्ती एकायनम्, एवं सर्व्वेषाम् आनन्दानाम् उपस्थः एकायनम्, एवं सर्व्वेषां विसर्गाणां पायुः एकायनम्, एवं सर्व्वेषाम् अध्वनां पादौ एकायनम्, एवं सर्व्वेषां वेदानां वाक् एकायनम् ।

स आत्मा तथा यथा सैन्धवखिल्यः सैन्धव एव खिल्यः—खिल्यएव खिल्यः अप्रहतः अनाकण्टभूमिः, तत्सादृश्यात् अचूर्णीकृतसैन्धवखिल्यः—उदके जले प्रास्तः निक्षिप्तः उदकम् एव अनु विलीयते, न पुनः अप्य सैन्धवखिल्यस्य उदग्रहणाय—इव अनर्थकः—उद्धरणाय स्यात्

मेवेव वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघनएव ।
एतेभ्यो भूत्वेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य
संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्काः ।

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानममूहन्न प्रेत्य संज्ञा-
स्तीति स होवाच याज्ञवल्काः न वा अरेऽहं मोहं
ब्रवीम्यलं वा अरे इदं विज्ञानाय ।

समर्थः । तु किन्तु यतः यतः उदकम् आददीत स्वादयेत् लवणम्
एव । एव वा अरे अयि मैत्रेयि, इदम् अनन्तम् अपारम् महत् भूतं
चिह्नस्तु विज्ञानघन एव—सिन्धोरुत्थितं सैन्धवं लवणं यथा तथा—
एतेभ्यः भूतेभ्यः समुत्थाय—विज्ञानघनत्वेन गोचरीभूय—उदके निक्षिप्तं
सैन्धवं यथा तथा—तानि भूतानि एव अनु विनश्यति—णश अदर्शने
—अदृश्यो भवति—सुषुप्तौ यथेति भावः ; प्रेत्य न संज्ञा—देवदत्तः
यज्ञदत्तः पतिः जायेत्यादि—विशेषनाम अस्ति इति अरे अयि मैत्रेयि,
ब्रवीमि इति पुनः याज्ञवल्काः उवाच । को वा पुनः प्रज्ञानघनः ?
विषयज्ञानानुगतो विषयी । षष्ठे पुनरियं विस्मष्टोक्तिः,—

स यथा सैन्धवघनीऽनन्तरीऽवाहः कृत्स्नो रसघन एवेव वा अरेऽयमात्माऽनन्तरीऽवाहः
कृत्स्नः प्रज्ञानघन एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति
होवाच याज्ञवल्काः ।

सा पुनः मैत्रेयी उवाच, न प्रेत्य संज्ञास्तीति अत्र एव भगवान्
मा माम् अममूहत् मोहाच्छ्रदां कृतवान् । षष्ठे पुनः,

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवान् मोहात्समापीपित् न वा अहमिमं विज्ञानमीति ।

स याज्ञवल्काः पुन उवाच—न वा अरे अहं मोहं मोहनं वाक्यं
ब्रवीमि, अरे अयि मैत्रेयि, इदं वचनं वै विज्ञानाय साक्षाज्ज्ञानाय
अलं पर्याप्तम् । भूतानां प्रज्ञानघनस्य च तिरोधाने शुद्धचेतन्यं शुद्धा-
चेतन्यं परा चापरा च प्रकृतिरिति पौराणिकानामवशिष्यते, अतएव
हि माण्डुक्ये परस्य ततो भेदप्रदर्शनाय प्रज्ञानघनानन्तरं “न ब्रह्मं

यत्र हि ह्यैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति । यत्र वा अस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं जिघ्रेत् केन कं पश्येत् केन कं शृणुयात् केन कमभिवदेत् तत् केन कं मन्वीत तत् केन कं विजानीयात् । येनेदं सर्व्वं विजानाति तं केन विजानीयात् विज्ञातारमरे केन विजानीयात् ।

दृ, ४।४।१—१४। ६।५।१—१५ ।

नाप्रज्ञम्” (३।५[५८५]) इत्युक्तिः । प्राज्ञालिङ्गितः प्रज्ञानित्यमविभक्ततया स्थितोऽपि भूतसंसर्गात् तदंश इव प्रतिभातीति शास्त्रान्तरे तस्मिन्नंशो दासः कितव इत्यादि व्यपदेशः (२।३।४३) । देवदत्तादि-संज्ञापि तस्मिन्नेव । अतएव ‘दैवेन चक्षुषा मनसा...पश्यन्’ इत्यादि दृश्यते । दैवेन भूतसंघटितेन (१।१।२४) । न संज्ञास्तीति वचनेन विनाशित्वमुच्छेदाधीनत्वं न तेनाभिप्रेतं यत् तद्विषयमुक्तं षष्ठे —

स हीवाच न वा अरेऽहं सोऽहं ब्रवीन्विनाशो वा अरेऽयमात्माऽनुक्तिनिषयो ।

संज्ञाहीनत्वेऽप्यात्मनः साक्षाज्ज्ञानाय कथं तत् पर्याप्तं तद्दर्शयति — यत्र हि ह्यैतं विभक्तम् इव भवति—इवशब्दोऽत्र “सर्व्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते पृथिवी पृथिवीमात्रा च” ‘विज्ञानात्मा पुरुषः स परेऽक्षरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते (३।५)” “यहैतन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति” इत्याद्युक्तत्वात्—अविभाग्योक्तकः—तत् तत्र इतरः एकः इतरम् अन्यं पश्यति, तत् तत्र इतरः इतरं जिघ्रति, तत् तत्र इतरः इतरं शृणोति, तत् तत्र इतरम् अभिवदति, तत् तत्र इतरः इतरं मनुते मननविषयं करोति, तत् तत्र इतरः इतरं विजानाति । यत्र पुनः अस्य ब्रह्मविदः सर्व्वम् आत्मा एव अभूत्—प्रपञ्चस्य ब्रह्मस्वरूपे विलयेन सच्चिदानन्द-

मात्रत्वेन पर्थवसानात् तच्छक्तितया तदभिन्नत्वेन च दर्शनात्—तत् तत्र केन आत्मातिरिक्तेन कम् आत्मातिरिक्तं जिघ्रेत्, तत् तत्र केन आत्मातिरिक्तेन कम् आत्मातिरिक्तं पश्येत्, तत् तत्र केन आत्मातिरिक्तेन कम् आत्मातिरिक्तं शृणुयात्, तत् तत्र केन आत्मातिरिक्तेन कम् आत्मातिरिक्तं अभिवदेत्, तत् तत्र केन आत्मातिरिक्तेन कम् आत्मातिरिक्तं मन्वीत, तत् तत्र केन आत्मातिरिक्तेन कम् आत्मातिरिक्तं विजानीयात् येन आत्मना अन्तर्यामिणा इदं सर्व्वं वेद तम् आत्मानम् अन्तर्यामिणं केन प्रकाशान्तरेण विजानीयात् । विज्ञातारं—येन सर्व्वं विजानाति स स्वयं सर्व्वविज्ञानमयः, अन्यथा जीवे तत्तज्ज्ञानोत्पादनं न जातु सम्भवति ; “अयमात्मा ब्रह्म सर्व्वानुभूः” (३।२१) इत्येषा श्रुतिस्तदेव प्रतिपादयति—केन प्रकाशान्तरेण विजानीयात् । विज्ञातारमिति चेत् पातञ्जलभाष्यानुरोधात् पुरुषत्वेन गृह्यते तद्विज्ञानोत्पादकस्य परमात्मनस्तेनैवात्र ग्रहणं स्यात् । पृष्ठे उत्तरमैत्रेयीब्राह्मणे “विज्ञातारमरे केन विजानीयात्” इत्यस्याग्रे

स एष नेति नेत्यात्साऽगृह्यते न हि गृह्यतेऽशीर्थी न हि शीर्थेतेऽसङ्गी न हि वृन्त्येतेऽसितो न हि व्यधते न रिच्यति

इत्यधिकम् । व्याख्यातञ्चैतत् पूर्व्वम् (३।२३) । उपसंहारे पुनः

इत्युक्तागुणासनासि भवेद्येतावदरे खल्वस्यतलमिति हीक्षा याज्ञवल्की विज्ञातारः ।

विज्ञातार प्रवव्राज ।

तृतीये जनकयाज्ञवल्कासंवादे (५८८) यत्तत्त्वमुक्तं तस्यात्र नियोगोऽस्य ब्राह्मणस्य गूढार्थमुद्घाटयति । तत्र पश्यन् जिघ्रन् रसयन् वदन् शृण्वन् मन्वानः स्पृशन् विजानन्—न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न वदति न शृणोति न मनुते न स्पृशति न विजानाति इति यदुक्तं, तत्र कारणं परमात्मालिङ्गनेन तेनैकीभूय तं विनाऽन्यत् किञ्चन न दर्शनाद्विषयं करोति ब्रह्मवित् ; यच्च दर्शनाद्विषयं करोति तत् “तज्जलामिति” (२३०८) इति श्रौतन्यायेन परमात्मक्रियात्वेन । “एष

५ । अथ हेनं जारत्कारव आर्त्तभागः पप्रच्छ
याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्राहा इति
अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्राहा इति ये तेऽष्टौ ग्रहाः कतमे ते ।

प्राणो वै ग्रहः सोऽपानिनातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन
हि गन्धं जिघ्रति ।

म आत्मा” (६।४) इति च वचनेनात्मानमपि परमात्मान्तर्भूततया
गृह्यन् तेनाविभक्तः “देव इव राजीवाहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते
सः ।” अहमत्र परात्मानलिङ्गितो जीवः सर्वस्मिन् दर्शनादिविषये
“अहमात्मानमिदं सर्वं करोमि” इति परात्मभावभावितात्मा ।
“एषोऽस्य परम आनन्दः” इत्यानन्दात्मी मग्नत्वात् “प्राप्तेनात्मना
सम्परिष्वक्तौ न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्” इत्येषावस्था ब्रह्मविद्यु-
पतिष्ठते ।

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन् गच्छन् स्पृशन् जिघ्रन् प्रयत्नं गच्छन् स्वपन् अमन् ॥

प्रलपन् विस्मजन् गृह्यन् नृषिषन् निमग्नमपि ।

इन्द्रियाण्येन्द्रियार्थेषु वसन्त इति धारयन् ॥ (गौ प्रापाट)

इति यदुक्तं कर्मसत्यासयोगमायित्य तदेवात्रोक्तं परमं अयोग-
मवलम्ब्य ।

५ । अविभागाहिभाग उपतिष्ठते सुतरां विभागोनीपेक्षणीय
इतीन्द्रियाणां तद्विषयाणाञ्च व्यवहितत्वेऽपि कथं सम्बन्धो भवति तत्
प्रदर्शयति अर्थति । अथ पुनः एनं जनकसमागतं याज्ञवल्क्यं जारत्-
कारवः जारत्कारुगोत्रः आर्त्तभागः ऋतभागस्यापत्यं पप्रच्छ पृष्टवान् ।
हे याज्ञवल्क्य इति सम्बोध्य स उवाच—कति ग्रहाः कति अतिग्राहाः
इति । याज्ञवल्क्य उवाच—अष्टौ ग्रहाः अष्टौ अतिग्राहाः इति । आर्त्त-
भाग उवाच—ये ते अष्टौ ग्रहाः, अष्टौ अतिग्राहाः कतमे ते इति ।

याज्ञवल्क्य उवाच—प्राणः प्राणं वै ग्रहः—गृह्णाति गन्धादीनिति

वाग्वै ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ।

जिह्वा वै ग्रहः स रसेनातिग्राहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान् विजानाति ।

चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणातिग्राहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ।

ग्रहः । स ग्रहः अपानेन नासाविवरं विश्रुता श्वासेन अतिग्राहेण— अतिक्रम्य ग्राहयत्यात्मानम् अतिग्राहः तेन ; किमतिक्रम्य ? विषयेन्द्रिययोस्तन्तरा व्यवधानम्—गृहीतः आयत्तीकृतः । कथं ज्ञायते तेनायत्तीकृत इति ?—हि यस्मात् स प्राणः प्राणं गन्धान् जिह्वति । प्राणेन्द्रियञ्च पुष्पादिनिष्ठः गन्धश्च उभौ व्यवहितौ तिष्ठतः, वायुना गन्ध-वाहिन्या प्राणेन्द्रियायत्तीकरणेन तिरोधापितं तद्व्यवधानम् ।

वाक् वागिन्द्रियं वै ग्रहः । स ग्रहः नाम्ना अतिग्राहेण गृहीतः । कथं ज्ञायते तेनायत्तीकृत इति ? हि यस्मात् वाचा नामानि अभिवदति वस्तुनिष्ठं हि नाम, तस्माद्वागिन्द्रियात् तस्य व्यवधानम् । व्यवहारतस्मान्नाम वागिन्द्रियं स्वायत्तीकरोति, सुतरां ततस्तस्याभिव्यक्तिः ।

जिह्वा रसेन्द्रियं वै ग्रहः । स ग्रहः रसेन अतिग्राहेण गृहीतः । कथं ज्ञायते तेनायत्तीकृत इति ? हि यस्मात् जिह्वया रसान् विजानाति । अत्र वस्तुनिष्ठरसः रसरूपया लालया विद्रावितः रसनां संस्पृश्यात्मानं ग्राहयति ।

चक्षुः वै ग्रहः । स ग्रहः रूपेण अतिग्राहेण गृहीतः । कथं ज्ञायते तेनायत्तीकृत इति ? हि यस्मात् चक्षुषा रूपाणि पश्यति । रूपं हि लोहितकृष्णादिवर्णघटितम् (१२।२) । तत् पुनर्दर्शनार्थमादित्यनिष्ठं (११।२१ ; १२।८) । सुतरामत्र सूर्यरश्मिना तिरो-

श्रोत्रं वै ग्रहः स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाञ्छृणोति ।

मनो वै ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतो मनसा हि कामान् कामयते ।

हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणातिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोति ।

त्वग्वै ग्रहः स स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान् वेदयत इत्येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्राहाः ।

वृ, ५।२।१—६ ।

धापितं व्यवधानमिति विज्ञेयम् । रूपशब्देनैतत् तत्त्वं वेदान्तविदो बुद्धिस्थं भवतीति नेदं स्पष्टमुक्तम् ।

श्रोत्रं वै ग्रहः । स ग्रहः शब्देन अतिग्राहेण गृहीतः । कथं ज्ञायतएतत् ? हि यस्मात् श्रोत्रेण शब्दान् शृणोति । वस्तुसमुत्थितध्वनिरेव शब्दः (१२।४) सुतरां व्यवहितः । स च तत्तद्गताकाशादेवोत्पद्यते ; “आकाशाद्वायुः” (८।४) इति तदुत्पन्नेन वायुना स श्रोत्रसङ्कुल्यां नीयते । उत्पन्नस्य शब्दस्य श्रोत्रस्पर्शएवोक्तो न पुनर्व्यवधानापनोदनक्रमः ।

मनो वै ग्रहः । स ग्रहः कामेन अतिग्राहेण गृहीतः । कथं ज्ञायतएतत् ? हि यस्मात् मनसा कामान् कामयते । कामो यद्यप्यात्मनिष्ठस्तथापि वस्तुनिष्ठरूपादिभिरस्योद्धोषस्तैर्व्यवधानञ्च ।

हस्तौ वै ग्रहः । स ग्रहः कर्मणा अतिग्राहेण गृहीतः । कथं ज्ञायते ? हि यस्मात् हस्ताभ्यां कर्म करोति हस्तयोश्च कर्मणश्च क्रियाव्याप्यविषयजातेन व्यवधानम् ।

त्वक् वै ग्रहः । स ग्रहः स्पर्शेन अतिग्राहेण गृहीतः । कथं

६ । अथ हैनं गार्गी वाचक्रवी पप्रच्छ याज्ञवल्केति होवाच यदिदं सर्वमप्सोतश्च प्रोतश्च कस्मिन् खल्वाप ओतश्च प्रोतश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन् खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन् खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन् खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन् खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्र-

ज्ञायते ? हि यस्मात् त्वचा स्पर्शान् वेदयते । वस्तुनिष्ठशैत्यादि व्यवहितमेव । इति एते अष्टौ ग्रहाः, अष्टौ प्रतिग्रहाः ।

६ । वेदान्तसिद्धलोकतत्त्वं विवृणोति अथेति । अथ पुनः एनं जनकसमागतं याज्ञवल्क्यं वाचक्रवी वचक्रोर्दुहिता गार्गी पप्रच्छ पृष्टवती । याज्ञवल्क्य इति सम्बोध्य सा उवाच—यत् यदि इदं सर्वम् अप्सु—सूक्ष्मवाष्पाकारिणावस्थितासु—ओतं च प्रोतं च, कस्मिन् नु खलु आपः ओताः च प्रोताः च इति । याज्ञवल्क्य आह—हे गार्गी, वायौ । गार्गी—कस्मिन् नु खलु वायुः ओतः च प्रोतः च इति । याज्ञवल्क्यः—हे गार्गी, अन्तरिक्षलोकेषु इति । गार्गी—कस्मिन् नु खलु अन्तरिक्षलोकाः ओताः च प्रोताः च इति । याज्ञवल्क्यः—हे गार्गी, गन्धर्वलोकेषु इति । गार्गी—कस्मिन् नु खलु गन्धर्वलोकाः ओताः च प्रोताः च इति । याज्ञवल्क्यः—हे गार्गी, आदित्यलोकेषु इति । गार्गी—कस्मिन् नु खलु आदित्यलोकाः ओताः च प्रोताः च इति । याज्ञवल्क्यः—हे गार्गी, चन्द्रलोकेषु इति ।—तदालोकेनालीकित्वा बहवश्चन्द्रमसस्तं परिवेष्य भ्रमन्तीति तथोक्तम् । गार्गी—कस्मिन् नु खलु चन्द्रलोकाः ओताः च प्रोताः च इति । याज्ञवल्क्यः—हे गार्गी, नक्षत्रलोकेषु । गार्गी—कस्मिन् नु खलु नक्षत्रलोकाः ओताः च प्रोताः च इति । याज्ञवल्क्यः—हे गार्गी, देवलोकेषु इति । गार्गी—कस्मिन्

लोकेषु गार्गीति कस्मिन् खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोता-
 श्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन् खलु नक्षत्रलोका
 ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन् खलु
 देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेतीन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्
 खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु
 गार्गीति कस्मिन् खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोता-
 श्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन् ब्रह्मलोका ओताश्च
 प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि मातिप्राचीर्मा ते मूर्धा
 व्यापप्रदनतिप्रश्नां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि माति-
 प्राचीरिति ततो ह गार्गी वाचक्रव्युपरराम । वृ ५।६।१ ।

७ । अथ ह वाचक्रव्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तोहन्ता-

नु खलु देवलोकाः ओताः च प्रोताः च इति । याज्ञवल्क्यः—इन्द्र-
 लोकेषु इति । गार्गी—कस्मिन् नु खलु इन्द्रलोकाः ओताः च प्रोताः
 च इति । याज्ञवल्क्यः—हे गार्गि, प्रजापतिलोकेषु इति । गार्गी—
 कस्मिन् नु खलु प्रजापतिलोकाः ओताः च प्रोताः च इति । याज्ञ-
 वल्क्यः—हे गार्गि, ब्रह्मलोकेषु इति ।—लोकलोकान्तरव्यापत्वात्
 सर्वान् लोकानात्मन्यन्तर्भूय विद्यमानत्वात् बहुवचनम् । गार्गी—
 कस्मिन् नु खलु ब्रह्मलोकाः ओताः च प्रोताः च इति । स याज्ञवल्क्य
 उवाच—हे गार्गि, मा अतिप्राचीः न्यायागमसिद्धान्तमतिक्रम्य मा
 प्रश्नं कार्षीः । मा ते तव मूर्धा शिरः व्यपसत् यथा न पतत् । अनति-
 प्रश्नां—न्यायागममतिक्रम्य यः प्रश्नः सोऽतिप्रश्नः, न अतिप्रश्नमर्हतीति
 अनतिप्रश्ना तां—देवतां परात्मदेवतां ब्रह्मलोकाधिष्ठात्रीं ब्रह्मलोक-
 स्वरूपां च अतिपृच्छसि, मा गार्गि, अतिप्राचीः इति । ततः तदन-
 न्तरं वाचकृवी गार्गी उपरराम निवृत्ता बभूव ।

७ । लोकविषयकप्रश्नस्थापनानन्तरं तत्र यन्मूलं तच्च तदेव

हमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रच्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न वै जातु
युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जितेति पृच्छ गागीति ।

सा हीवाचाह वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा
वेदेहोवोग्रपुत्र उज्जं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ वाणवन्तौ
सपत्न्यातिव्यधिनौ हस्ते कृत्वोपतिष्ठेदेवमेवाहं त्वां हाभ्यां
प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गागीति ।

स हीवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदूर्वाक् पृथिव्या
यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवञ्च भविष्यञ्चेत्याच-
क्षते कस्मिंस्तदोतञ्च प्रोतञ्चेति ।

विद्वषोति अथ हेति । अथ पुनः वाचकृवी गागी उवाच सभागतान्
ब्राह्मणान् सम्बोध्य—हे भगवन्तः ब्राह्मणाः, हन्त—वाक्यारम्भे—अहम्
इमं याज्ञवल्क्यं द्वौ प्रश्नौ पृच्छामि, मे मम तौ प्रश्नौ वक्ष्यति चेत्, न
वै जातु युष्माकं कश्चित् ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवदनं प्रति इमं याज्ञवल्क्यं
जिता—लुट्—इति । याज्ञवल्क्यः आह—हे गागी, पृच्छ ।

सा गागी पुनः उवाच—हे याज्ञवल्क्य, यथा काश्यः—काशीषु
भवः—वा, वेदेहः—विदेहानां राजा वा उग्रपुत्रः शूरान्वयः उज्जम्
अवतारितज्याकं धनुः अधिज्यम् आरोपितज्याकं कृत्वा सपत्न्याति-
व्यधिनौ शत्रुपीडाकरौ वाणवन्तौ तीक्ष्णफलकयुक्तौ शरी हस्ते कृत्वा
उपतिष्ठेत् समागतः आत्मानं दर्शयेत्, एषम् एव अहं त्वां हाभ्यां
प्रश्नाभ्याम् उपोदस्थां समोपतः उल्लिखतवती अस्मि । तौ प्रश्नौ मे मम
ब्रूहि इति । याज्ञवल्क्यः—हे गागी, पृच्छ इति ।

सा गागी पुनः उवाच—हे याज्ञवल्क्य, यत् दिवः ऊर्ध्वम् उपरि,
यत् पृथिव्याः अूर्वाक् अधः, यत् इमे द्यावापृथिवी अन्तरा मध्ये, यत्
भूतम् अतीतं च, भवत् वर्त्तमानं च, भविष्यत् च इति आचक्षते
कथयन्ति, तत् कस्मिन् च ओतं च प्रोतं च इति ।

स होवाच यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदूर्वाक् पृथिव्या
यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवञ्च भविष्यञ्चेत्याच-
क्षत आकाशे तदोतञ्च प्रोतञ्चेति ।

सा होवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यो यो म एतं व्यव-
चोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ।

सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्यो दिवो यदूर्वाक् पृथिव्या
यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवञ्च भविष्यञ्चेत्या-
चक्षते कस्मिंस्तदोतञ्च प्रोतञ्चेति ।

स होवाच यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदूर्वाक् पृथिव्या
यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतञ्च भवञ्च भविष्यञ्चेत्या-
चक्षत आकाश एव तदोतञ्च प्रोतञ्चेति कस्मिन् खल्वा-
काश ओतञ्च प्रोतञ्चेति ।

स याज्ञवल्क्य उवाच—हे गार्गी, यत् दिवः ऊर्ध्वं, यत् पृथिव्याः
अूर्वाक्, यत् इमे द्यावापृथिवी अन्तरा, यत् भूतं च भवत् च भवि-
ष्यत् च आचक्षते, आकाशे तत् ओतं च प्रोतं च इति ।

सा गार्गी उवाच—हे याज्ञवल्क्य, यः त्वं मे मम एतं प्रश्नं व्यवचः
उक्तवान् अस्मि, ते तुभ्यं नमः अस्तु । अपरस्मै प्रश्नाय धारयस्व आत्मानं
दृढीकुरु । याज्ञवल्क्यः—हे गार्गी, पृच्छ इति ।

सा गार्गी पुनः उवाच—हे याज्ञवल्क्य, यत् दिवः ऊर्ध्वं, यत्
पृथिव्याः अूर्वाक्, यत् इमे द्यावापृथिवी अन्तरा, यत् भूतं च, भवत्
च, भविष्यत् च इत्यादि प्रश्नं पुनरुक्तिव्य—

स होवाच यदूर्ध्वं, गार्गी, दिव इति प्रश्नोत्तरं दृढीकृत्य सा पप्रच्छ
—कस्मिन् नु खलु आकाशः ओतः च प्रोतः च इति ।

स होवाचेतहै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्ति
इत्यादि (४।१४) । वृ, ५।८।१—७ ।

८ । पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योति-
र्यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणं स वै
वेदिता स्यात् याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वा-
स्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं शरीरः पुरुषः स
एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेत्यमृतमिति होवाच ।

काम एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनो ज्योति

स होवाचेतहै तदक्षरं गार्गी इत्याद्याः पूर्व्वं व्याख्याताः (४।१४) ।

८ । देवतानिर्ऋचनानन्तरं (८।११) प्राणस्य परोचन्नह्मणोऽष्टधा
भेदमुपदिश्य विशेषणात्मतत्त्वं विवरितुं पुनरेव शाकल्यः प्रश्नमुत्थापयति
पृथिवीति । यस्य पुरुषस्य पृथिवी एव आयतनम् आश्रयः शरीरम्,
अग्निः लोकः—लोकयत्यनेनेति—दर्शनं प्रकाशसाधर्म्यात् ; मनः
ज्योतिः सर्व्ववस्तुबोधकत्वात् ; तं पुरुषं यो वै विद्यात् जानीयात्,
स वै सर्व्वस्य आत्मनः आध्यात्मिकस्य कार्य्यकारणसंघातस्य परमम् अय-
नम् आश्रयं—कर्म (पा, २।२।६८)—वेदिता स्यात् । हे याज्ञवल्क्य,
तं सर्व्व्यात्मनः परायणं पुरुषम् अहम् वेद वै, यं त्वम् आत्य कथयसि ।
याज्ञवल्क्यस्तन्मनोगतं भावं विज्ञायाह—यः एवायं शरीरं पुरुषः—
शरीरे भवः मातृशोणितजत्वह्मसंरुधिराख्यः—स एषः । हे शाकल्य,
वद एव—किन्तु विशेषं पृच्छनीयं ते तत् वद । शाकल्यः—का
तस्य शरीरस्य देवता ? याज्ञवल्क्यः पुनः उवाच—अमृतम् अक्षरसः
इति । “यो भुक्तस्यान्नस्य रसो मातृजस्य लोहितस्य निष्पत्तेर्हतुस्तस्मा-
दक्षरसाहोहितं निष्पद्यते स्त्रियाश्रितं तत्तद्य लोहितमयं शरीरं
वीजाश्रयम्” इति भाष्यकारः ।

कामः स्त्रीव्यतिकराभिलाषः यस्य आयतनं शरीरं, हृदयं लोकः

वीं वै तं पुरुषं विद्यात् सर्व्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्व्व-
स्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं काममयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ।

रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यी वै तं पुरुषं विद्यात् सर्व्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्व्वस्यात्मनः परायणं यमात्य य एवासावादित्ये पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच ।

आकाशएव यस्यायतनं श्रोत्रं लोको मनो ज्योतिर्यी वै तं पुरुषं विद्यात् सर्व्वस्यात्मनः परायणं स वै

—दर्शनं ज्ञानसाधनत्वात्, मनः ज्योतिः तं पुरुषं यो वै विद्यात्, सर्व्वस्य आत्मनः परायणं स वेदिता स्यात्, हे याज्ञवल्क्य, तं सर्व्व-
स्यायतनं पुरुषम् अहं वेद वै, यं त्वम् ज्ञात्य । याज्ञवल्क्य आह—यः एव अयं काममयः पुरुषः स एषः । हे शाकल्य, वद एव । शाकल्यः—
तस्य का देवता इति । याज्ञवल्क्यः पुनः उवाच—स्त्रियः इति ।—
स्त्रीतो हि कामस्य दीप्तिर्जायते ।

रूपाणि एव यस्य आयतनं, चक्षुः लोकोः, मनः ज्योतिः इत्यादि ।
य एव असी आदित्ये पुरुषः, स एष—सर्व्वेषां रूपाणां प्रकाशकत्वात्
रूपैरारब्धतनुः सः । हे शाकल्य वद एव । शाकल्यः—का तस्य
देवता इति । याज्ञवल्क्य पुनः उवाच—सत्यम् इति । सत्यं चक्षुः,
ततस्तदुत्पत्तिश्रवणात् ।

आकाशः एव यस्य आयतनं, श्रोत्रं लोकोः, मनो ज्योतिः इत्यादि
यः एव अयं श्रोत्रः श्रोत्रे भवः, प्रातिश्रुत्कः—प्रतिश्रवणं प्रतिविषय-

वेदिता स्यात् याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्व-
स्यात्मनः परायणं यमात्य य एवायं श्रीचः प्रातिश्रुतकः
पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति दिश
इति होवाच ।

तमएव यस्यायतनं हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यी
वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदि-
ता स्यात् याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः
परायणं यमात्य य एवायं छायामयः पुरुषः स एव
वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ।

रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लीको मनो ज्योतिर्यी वै
तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता
स्यात् याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः
परायणं यमात्य य एवायमादर्शं पुरुषः स एष वदैव
शाकल्य तस्य का देवतेत्यसुरिति होवाच ।

श्रवणं तद्देहायां विशेषेणाधिष्ठितः—पुरुषः स एषः—हे शाकल्य,
वद एव । शाकल्यः—तस्य का देवता इति । याज्ञवल्क्यः पुनः
उवाच—दिश इति । ताभ्यो निष्पत्तेः ।

तमः अन्धकारः एव यस्य आयतनं, हृदयं लोकः, मनः ज्योतिः
इत्यादि । यः एव अयं छायामयः पुरुषः स एषः । हे शाकल्य,
वद एव । शाकल्यः—तस्य का देवता इति । याज्ञवल्क्यः
पुनः उवाच—मृत्युः इति—अश्रनायथा परिलक्षितो हिरण्यगर्भः
(८।१०) ।

रूपाणि एव यस्य आयतनं, हृदयं लोकः, मनः ज्योतिः इत्यादि ।
यः एव अयम् आदर्शं खडादी पुरुषः प्रतिबिम्बाख्यः स एषः । हे

आपएव यस्यायतनं हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो
वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता
स्यात् याज्ञवल्का वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः
परायणं यमात्य य एवायमपु पुरुषः स एष वदैव
शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण इति हीवाच ।

रितएव यस्यायतनं हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो
वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदि-
ता स्यात् याज्ञवल्का वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्या-
त्मनः परायणं यमात्य य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एष
वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति हीवाच ।

शाकल्येति हीवाच याज्ञवल्कास्त्वांस्त्रिदिमे
ब्राह्मणा अङ्गारावक्ष्यणमक्रता इति३ ।

शाकल्य, वद एव । शाकल्यः--तस्य का देवता इति । याज्ञवल्काः
पुनः उवाच—असुः प्राणः इति ।—प्राणात् रूपस्य निष्पत्तेः ।

आपः एव यस्य आयतनं, हृदयं लोकः, मनः ज्योतिः इत्यादि ।
यः एव अयम् अपु पुरुषः स एषः । हे शाकल्य, वद एव । शाकल्यः
—तस्य का देवता इति । याज्ञवल्काः उवाच—वरुणः इति ।

रितः एव यस्य आयतनं, हृदयं लोकः, मनः ज्योतिः इत्यादि ।
यः एव अयं पुत्रमयः पुरुषः स एषः । हे शाकल्य, वद एव ।
शाकल्यः—तस्य का देवता इति ? याज्ञवल्क्यः पुनः उवाच—प्रजा-
पतिः । “प्रजापतिः पितोच्यते, पिष्टतोहि पुत्रस्योत्पत्तिः” इति
भाष्यकारः । “अस्थिमज्जाशुक्राणि पितुर्जातानि” इति वैद्यकमान्त्रित्थ
तेनोक्तमिदम् ।

शाकल्य इति सम्बोध्य पुनः याज्ञवल्क्यः उवाच—इमे ब्राह्मणाः

याज्ञवल्कोऽपि हीवाच शाकल्यो यदिदं कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्मविद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति या दिशो वेत्य सदेवाः सप्रतिष्ठाः ।

किं देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीत्यादित्यदेवत इति स आदित्यः कस्मिन् प्रतितिष्ठत इति चक्षुषीति कस्मिन् चक्षुः प्रतितिष्ठतमिति रूपेष्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन् रूपाणि प्रतितिष्ठतानीति हृदय इति हीवाच हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये ह्येव रूपाणि प्रतितिष्ठतानि भवन्तीत्येवमेवेतद्याज्ञवल्का ।

सभागताः त्वां—स्वित्-वितर्के—अङ्गारावक्षयणम्—अङ्गारा अवक्षियन्ते स्थाप्यन्ते यस्मिन् कटाहादौ तत्—अङ्गाराणामाश्रयम् अकृत कृत-वत्तः । ज्वलदङ्गारसदृशोऽहम्, मया वादे नियोज्य त्वां मरणोन्मुखं कृतवन्तस्ते इति भावः ।

शाकल्यः हे याज्ञवल्क्य इति सम्बोधय पुनः उवाच—यत् इदं कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणान् अत्यवादीः अतिक्रम्य उक्तवान् असि, किं त्वं ब्रह्मविद्वान् इति ? याज्ञवल्क्य आत्मब्रह्मविष्वं ज्ञापयितुमाह—सदेवाः सप्रतिष्ठाः दिशः वेद जाने इति । शाकल्यः—यत् यदि सदेवाः सप्रतिष्ठाः दिशः वेत्य जानामि—

प्राच्यां दिशि किं देवतः—का देवता अस्य तव—त्वम् असि इति—आत्मप्रतिष्ठत्वाद्देवतायास्तथा प्रश्न उत्तरञ्च । याज्ञवल्क्यः—आदित्यदेवतः अस्मि । शाकल्यः—स आदित्यः—आत्मप्रतिष्ठतः—कस्मिन् प्रतितिष्ठते इति । याज्ञवल्क्यः—चक्षुषि इति । शाकल्यः—कस्मिन् तु चक्षुः प्रतितिष्ठतम् इति । याज्ञवल्क्यः—रूपेषु इति ।

किं देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति यमदेवत
 इति स यमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति कस्मिन्
 यज्ञः प्रतिष्ठितः इति दक्षिणायामिति कस्मिन् दक्षिणा
 प्रतिष्ठितेति अज्ञायामिति यदाह्येव अहत्तेऽथ दक्षिणां
 ददाति अज्ञायाम् ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्
 अज्ञा प्रतिष्ठितेति हृदय इति हीवाच हृदयेन हि अज्ञां
 जानाति हृदये ह्येव अज्ञा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैत-
 द्यान्नवल्का ।

कथम् ? हि यस्मात् चक्षुषा रूपाणि पश्यति । शाकलयः—कस्मिन्
 नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि इति । याज्ञवल्क्यः पुनः उवाच—हृदये
 इति । कथम् ? हि यस्मात् हृदयेन रूपाणि जानाति हृदये एव
 हि रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्ति इति । रूपारब्धतनोरादित्यस्य
 रश्मिश्चक्षुषा गृह्णीतः हृदयेन विशेषविशेषाकारेण भिद्यमानस्तत्रैव
 रूपत्वेन प्रतिष्ठितः, तत्त्वमेतदुक्तमत्र । शाकलयः—हे याज्ञवल्क्य,
 एवम् एतत् ।

शाकलयः—अस्यां दक्षिणास्यां दिशि किं देवतः असि इति ।
 याज्ञवल्क्यः—यमदेवतः अस्मि इति । शाकलयः—स यमः कस्मिन्
 प्रतिष्ठितः इति । याज्ञवल्क्यः—यज्ञे इति यज्ञानुसारिशास्तृत्वात्
 तस्य । शाकलयः—कस्मिन् नु यज्ञः प्रतिष्ठितः इति । याज्ञवल्क्यः
 —दक्षिणायाम् इति ।—दक्षिणया यज्ञस्य सिद्धत्वात् । शाकलयः—
 कस्मिन् नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता इति । याज्ञवल्क्यः—अज्ञायाम् इति
 —अज्ञया तस्य सफलत्वात् । तदेव स्पष्टं कथयति—यदा हि एव
 अहत्ते तदा दक्षिणां ददाति, अज्ञायां हि दक्षिणा प्रतिष्ठिता इति ।
 शाकलयः—कस्मिन् नु अज्ञा प्रतिष्ठिता इति । याज्ञवल्क्यः पुनः
 उवाच—हृदये इति । कथम् ? हि यस्मात् हृदयेन अज्ञा जानाति

किंदेवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति वरुणदेवत इति
स वरुणः कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यप्स्वति कस्मिन्वापः
प्रतिष्ठिता इति रेतसीति कस्मिन्, रेतः प्रतिष्ठितमिति
हृदय इति तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुर्हृदयादिव
सृष्टो हृदयादिव निर्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं
भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्का ।

किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति सोमदेवत इति
स सोमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति दीक्षायांमिति कस्मिन्,
—तद्वसित्वात्, हृदये एव हि शृङ्गा प्रतिष्ठिता भवति इति । शाकलयः
—हे याज्ञवल्क्य, एवम् एव एतत् ।

शाकलयः—अस्यां प्रतीच्यां दिशि किंदेवतः असि इति । याज्ञ-
वल्क्यः—वरुणदेवतः अस्मि इति । शाकलयः—स वरुणः कस्मिन्
प्रतिष्ठितः इति । याज्ञवल्क्यः—अप्सु इति । शाकलयः—कस्मिन्
नु आपः प्रतिष्ठिताः इति । याज्ञवल्क्यः—रेतसि इति । शाकलयः—
कस्मिन् नु रेतः प्रतिष्ठितम् इति । याज्ञवल्क्यः पुनः उवाच—हृदये
इति—यद्यप्याधुनिकैर्मुष्केऽस्य स्थानं निर्णीतं तथापि हृषाधिक्याद-
स्योपचयदर्शनात् हृदयप्रतिष्ठत्वमस्य वक्तुं सुकरम् । शारीरस्थाने
पुनरस्य सर्व्वदेहगतं तद्यथा—“यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेत्तुरसो
यथा । एवं हि सकले काये शुकं तिष्ठति देहिनाम् ॥” इति,
सुतरामस्य हृदयप्रतिष्ठत्वं हृषोपचयत्वादेव । कथं हृदयेऽस्य प्रति-
ष्ठोक्ता तत्कारणं स्वयं श्रुतिर्वक्ति—तस्मात् हृदयाधिष्ठानकारणात्
प्रतिरूपं जातं पुत्रं जना भाहुः—हृदयात् इव सृष्टः निःसृतः हृद-
यात् इव निर्मितः, हि अतएव हृदये एव रेतः प्रतिष्ठितं भवति
इति । शाकल्यः—हे याज्ञवल्क्य, इदम् एवम् एव ।

शाकलयः—अस्यां उदीच्यां दिशि किंदेवतः असि इति । याज्ञ-

दीक्षा प्रतिष्ठितेति सत्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः
सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्न, सत्यं
प्रतिष्ठितमिति हृदय इति होवाच हृदयेन हि सत्यं
जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्यवमेदैत-
यान्नवल्का ।

किं देवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसौत्यग्निदेवत इति
सोऽग्निः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वाचीति कस्मिन्न, वाक्
प्रतिष्ठितेति हृदय इति कस्मिन्न, हृदयं प्रतिष्ठितमिति ।

अहल्लिकेति होवाच यान्नवल्काः यत्नैतदन्यत्वास्मन्म-
वल्क्यः—सोमदेवतः अस्मि इति । शाकलयः—स सोमः कस्मिन्
प्रतिष्ठितः इति । यान्नवल्क्यः—दीक्षायाम् इति । शाकलयः—
कस्मिन् नु दीक्षा प्रतिष्ठिता इति । यान्नवल्क्यः—तत् कारणं दर्श-
यति—तस्मात् सत्यप्रतिष्ठित्वकारणात् दीक्षितम् आहुः ऋत्विजः सत्यं
वद इति, हि यस्मात् सत्ये एव दीक्षा प्रतिष्ठिता इति । शाकलयः—
कस्मिन् नु सत्यं प्रतिष्ठितम् इति, यान्नवल्क्यः पुनः उवाच—हृदये
इति । हि अतएव हृदयेन सत्यं जानाति, हृदये एव हि सत्यं
प्रतिष्ठितं भवति । शाकलयः—हे यान्नवल्क्यः एतम् एव एतत् ।

शाकलयः—अस्यां ध्रुवायाम् जङ्घायां दिशि—“मैरोः समन्ततो
वसतामव्यभिचारादूर्ध्वा दिग्ध्रुवेत्युच्यते”—किं देवतः अस्मि त्वमिति ।
यान्नवल्काः—अग्निदेवतः अस्मि इति । शाकलयः—स अग्निः कस्मिन्
प्रतिष्ठितः इति । यान्नवल्काः—वाचि इति । शाकलयः—कस्मिन्
नु वाक् प्रतिष्ठिता इति । यान्नवल्काः—हृदये इति । शाकलयः—
कस्मिन् नु हृदयं प्रतिष्ठितम् इति ;—

यान्नवल्काः पुनः अहल्लिक इति शाकलयं नामान्तरेण सम्बोध
उवाच—यच्च यस्मिन् काले एतत् हृदयम् अस्मात् अन्यत्—अस्मात्

न्यासै यञ्चेतदन्यत्रास्मत् स्याच्छ्वानो वैनदद्युर्वयाएसि दैन-
द्विमथीरन्निति ।

कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण
इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति कस्मिन्नु-
पानः प्रतिष्ठित इति व्यानइति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित
इत्युदान इति कस्मिन्नु दानः प्रतिष्ठित इति समानइति
स एष नेति नेत्यात्माऽऽद्यो न हि गृह्यतेऽशीर्षी न हि
शीर्ष्यतेऽसङ्गो न हि सञ्जतेऽसितो न व्यथते न रिप्यति ।

देशान्तरि—मन्यासै मन्यसे—शोभते तदेष प्रश्न इति भावः । कथम् ?
हि यस्मात् यदि एतत् हृदयम् अस्मत् अन्यत्र स्यात् श्वानः कुकुराः वा
एनत् शरीरं षड्युः खाद्युः, वयांसि वा गृध्रादयः एनत् विमथीरन्
विलोड्ये युः विकर्षेरन् इति । “शरीरस्यापि नामरूपकस्मात्कत्वाद्दृश्ये
प्रतिष्ठितत्वम्” इति भाष्यकारः ।

शाकलयः—कस्मिन्नु त्वं च आत्मा च प्रतिष्ठितौ स्थः इति ।
याज्ञवल्क्यः—प्राणे—प्राणवृत्तौ—इति । शाकलयः कस्मिन्नु प्राणः
प्रतिष्ठितः इति । याज्ञवल्क्यः—अपाने इति—“सापि प्राणवृत्तिः
प्राड्वेव प्रयादपानवृत्त्या चेन्न निगृह्यते” । शाकलयः—कस्मिन्नु
अपानः प्रतिष्ठितः इति । याज्ञवल्क्यः—व्याने इति । “साप्यपान-
वृत्तिरधएव यायात् प्राणवृत्तिः प्राड्वेव, मध्यस्थया चेद्दानवृत्त्या न निगृ-
ह्यते ।” शाकलयः—कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठितः इति । याज्ञवल्क्यः
—उदाने इति । “सर्वास्तिस्त्रोऽपि वृत्तय उदाने कीलस्यानीये चेन्न
निबद्धा विष्वग् भवेयुः” । शाकलयः—कस्मिन्नु उदानः प्रतिष्ठितः
इति । याज्ञवल्क्यः—समाने इति । “हृदि प्राणोमुदेऽपानः समानो
नाभिदेशतः । उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥” इति
स्मरणात् नाभिर्मूलदेशत्वात् तत्रोद्भूतान्तरसत्वात् च सर्व्याः प्राणवृत्तय-

एतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः स यस्तान् पुरुषान्निरुद्धं प्रत्युच्चात्यक्रामत्तन्वीप-
निषदं पुरुषं पृच्छामि तच्चेन्मै न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति । तच्छ न मेमे शाकल्यस्तस्य च मूर्धा विपपातापि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजङ्गुरन्यन्मन्य-
मानाः ।

स्वस्निन् पोषणं लब्धा स्वस्वक्रियान्यूनाधिक्यं च परिहाय समत्वं भजते ; अतस्तदाश्रयत्वं सर्व्यासाम् । प्राणो हि मुखमागत्यान्नमन्तः प्रवेशयति ; अपानः शकलूनादीन्धः प्रेरयति ; ध्यानः सर्वेशरीरं रसं वाहयति, स्वेदश्चासृक् च प्रवर्त्तयति, गत्युत्क्षेपणनिमेषोष्ण-
ष्णादिवेष्टाः साधयति ; उदानो भाषणमीतादि निर्व्वोहयति ; समान आमाशयपक्वाशयचरोऽन्नं पचति । एवं क्रियामेदात् तासां नाम-
भेदः । “सर्व्या दिशः सर्व्वे प्राणाः स एष नेति नेत्यात्मा (३।२३)” इत्यत्र यथा सर्व्वोक्तत्वमुपदिष्टं तथैवात्र ; व्याख्यातश्च तत्रैव ।

याज्ञवल्करः—एतानि अष्टौ वायतनानि “पृथिव्येव यस्यायतनम्” इत्येवमादीनि, अष्टौ लोकाः—अग्निलोकादयः, अष्टौ देवाः—“असृत्-
मिति होवाच” इत्येवमादयः, अष्टौ पुरुषाः—“शरीरः पुरुषः” इत्या-
दयः । स यः तान् पृथिव्याद्यायतनसहितान् अष्टौ पुरुषान् निरुद्धं निरुद्धयेन ऊह्य गमयित्वा—अष्टचतुष्कभेदेन लोकस्थितिमुपपाद्य—
प्रतुम्ह्य—दिगादिक्लमेण आत्मनि तान् उपसंहृत्य—अत्यक्रामत् हृदया-
द्युपाधिधर्म्यम् अतिक्रान्तवान् ; तम् औपनिषदम् उपनिषद्भ्यं पुरुषं पृच्छामि । तं पुरुषं चेत् मे मद्भ्यं न विवक्ष्यसि विस्मष्टं न कथयि-
ष्यसि, ते तव मूर्धा विपतिष्यति इति शाकल्यः तम् उपनिषदं पुरुषं न मेमे न ज्ञातवान् । सुतराम् अभिशापेन तस्य शाकल्यस्य पुनः मूर्धा विपपात, अपि पुनः—किञ्च—अस्य अस्थीनि सत्कारार्थं शिथ्यैर्नीय-
मानानि परिमोषिणः तस्कराः अपजङ्गुः अपङ्गतवन्तः । कथमस्ती-

अथ हीवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स
मा पृच्छतु सर्व्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः
पृच्छामि सर्व्वान् वा वः पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणा न
दधृषुः ।

तान् हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ —

यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽसृषा ।

तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका वहिः ॥

त्वचण्वास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः ।

तस्मात्तदादृशात् प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् ॥

नप्रपञ्चतवन्तस्ते इति तत्कारणं कथयति—अन्यत्—न अस्थीनि
किन्तुर्हि धनं—मन्यमानाः । ब्रह्मविदि विनोतेन भवितव्यमित्या-
चारोद्भङ्गनस्य फलप्रदर्शनाय मूर्धपतनाद्युक्तिः ।

अथ अनन्तरं पुनः याज्ञवल्क्यः उवाच—हे भगवन्तः ब्राह्मणाः—
यः वः युष्माकं मध्ये कामयते अभिलषति मां प्रष्टुं स मा मां पृच्छतु,
सर्व्वे वा मा मां सम्भूय पृच्छत । यः वः कामयते—याज्ञवल्क्यः
पृच्छतु इति—तं वः अहं पृच्छामि, सर्व्वान् वा वः युष्मान् मिलितान्
—अहं पृच्छामि । ते पुनः ब्राह्मणाः न दधृषुः न प्रगल्भाः बभूवुः ।

तान् ब्राह्मणान् अप्रगल्भान् एतैः श्लोकैः याज्ञवल्क्यः पप्रच्छ—यथा
वनस्पतिः महान् वृक्षः, तथा एव पुरुषः असृषा सत्वम् । तस्य पुरुषस्य
यथा लोमानि, तथा वृक्षस्य पर्णानि पत्राणि ; अस्य पुरुषस्य वहिः
त्वक्, वृक्षस्य उत्पाटिका नीरसत्वक् । अस्य पुरुषस्य त्वचः चर्मणः
रुधिरं प्रस्यन्दि—स्यन्दते, वृक्षस्य त्वचः उत्पटः निर्यासः । आहतात्
वृक्षात् रसः इव, आदृशात् आहतात् तस्मात् पुरुषात् तत् शोषितं
प्रैति । अस्य पुरुषस्य मांसानि, वृक्षस्य शकराणि शकलानि आहृ-
त्वात् । वृक्षस्य किनाटं काष्ठसंलग्नं बल्कलं पुरुषस्य स्नाव—नाम्नी-

मात्सान्यस्य शकराणि किनाट्स्त्राव तत् स्थिरम् ।

अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जीपमा कृता ॥

यदृक्षो वृक्षोरोहति मूलान्नवतरः पुनः ।

मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्षः कस्मान्मूलात् प्ररोहति ॥

रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत् प्रजायते ।

धानारुह इव वै वृक्षोऽञ्जसा प्रेत्य सम्भवः ॥

यत् समूलमाहृहियुर्दृक्षं न पुनराभवेत् ।

मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्षः कस्मान्मूलात् प्ररोहति ॥

ऽयं पुंसि अत्र क्लीबे—स्त्रायुः । तत् स्त्राव काष्ठलग्नवल्कलवत् स्थिरं
 दृढम् । अन्तरतः स्त्रायोरभ्यन्तरे पुरुषस्य अस्थीनि, वृक्षस्य दारूणि ।
 पुरुषस्य मज्जा वृक्षस्य मज्जीपमा कृता तत्सादृश्यात् । एवं सादृश्यं
 प्रदर्श्य वैसादृश्यं दर्शयति—यत् यदि वृक्षः क्विन्नः वृक्षः नवतरः सन्
 पुनः मूलात् रोहति मर्त्यः मनुष्यः स्वित्—वितर्क—मृतानां वृक्षः
 क्विन्नः, कस्मात् मूलात् प्ररोहति—इति प्रश्नः । रेतसः प्ररोहति इति,
 हे ब्राह्मणाः, मा वोचत नैथं वक्तुमर्हत । कथम् ? तत् रेतः जीवतः
 —न मृतात्—प्रजायते । वृक्षः पुनः धानारुहः वीजरुहः— इव—
 अनर्थकः ।—वृक्षः प्रेत्य मृत्वा अञ्जसा साक्षात्सम्बन्धेन सम्भवः भवेत्
 धानातः, न तथा पुरुषः । यत् यदि वृक्षस्य आशुनं धानादिसहि-
 तम् आहृहियुः उत्पाटयेयुः, न पुनः आभवेत् न उत्पद्येत । मृत्युना
 यदि मर्त्यः वृक्षः स्वित् कस्मात् मूलात् प्ररोहति इति पुनः प्रश्नः । स
 पुरुषः जातः एव नित्यविद्यमानएव प्रथमजत्वात्, न जायते न मृतः
 पुनः जायते, को नु एवं पुरुषं पुनः जनयेत् । ब्राह्मणानां मूकीभावे
 कुतोऽस्यागमनं तत् स्वयमेव विवृणोति—तिष्ठमानस्य नित्यं ब्रह्मणि
 विद्यमानस्य, तद्विदः तस्मिन् विद्यमान इति ज्ञानवतः, रातिर्दातुः—
 रातेः—षष्ठ्यर्थे प्रथमा—धनस्य दातुः—‘ययेदं धार्यते जगत्’ इति

जात एव न जायते कोन्वेवं जनयेत् पुनः ।

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम् ।

तिष्ठमानस्य तद्विद् इति । वृ ५।६।१०—२८ ।

६ । तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

नानुध्यायेद्ब्रह्मञ्छान् वाचो विग्लापनं हि तदिति ॥

वृ ६।४।२१ ।

१० । सनारोः सनारुः सनातनात् सनातनः सन-
गात् सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भू
ब्रह्मणो नमः । वृह ६।६।३ ।

न्यायेन—स्वसम्पद्धितरणशीलस्य (११।१५) पुरुषस्य परायणं परमा-
श्रयः विज्ञानम् आनन्दं ब्रह्म । ब्रह्मैव तस्य मूलं नान्यत् किञ्चन
इति भावः । प्रज्ञानघनेन प्राज्ञेनानन्दमयेनालिङ्गितस्य जीवस्य विज्ञान-
स्वरूपात् विज्ञानमयत्वेन सृष्टिसुखे प्रथमजत्वं विभजनात्, अतएव
“अनेन जीवेनात्मनःनुप्रविश्य” इत्युक्तिः । प्रकरणमिदमष्टावायतना-
न्यष्टौ लोकाः, अष्टौ देवाः, जीवशक्तेः प्रवेशात् तत्तन्निष्ठाः पुरुषाः,
सर्वानितानात्मनि प्रथमजे पुनरुपसंहृत्यापगतहृदयाद्युपाधिधर्मं परा-
त्मनि तिष्ठन्तं पुरुषं ज्ञानगोचरमकारयत् ।

८ । ब्रह्मयोगानुगृहीता बुद्धिरनायासेन निखिलं तत्त्वमायत्ती-
करोति, अन्यथा बहुशास्त्राभ्यासेनापि न तत्स्फूर्तिर्जायते । एतदेव
कथयति श्रुतिस्तमेवेति । तं परात्मानम् एव (४।१५) विज्ञाय साक्षात्
सम्बन्धेन ज्ञात्वा धीरः प्रज्ञावान् ब्राह्मणः प्रज्ञां जिज्ञासानिष्ठसिकरीं
कुर्वीत । ब्रह्मन् शब्दान् योगविच्छेदकरान् न अनुध्यायेत् न अनु-
चिन्तयेत् । कथम् ? तत् अनुचिन्तनं वाचः विग्लापनं विशेषेण
ग्लानिकरं—तत्त्वप्रकाशप्राप्तिकृत्यात् इथा अममात्रं स्यादिति भावः ।

१० । आचार्यपरम्पराक्रमो हि वंशः । तत्कोर्त्तनसुपनिषदि

दृश्यते । ईश्वरानुगृहीतबुद्धौ स्वयं वेदः प्रतिभातीति प्रदर्शनाय 'सनातोः सनादः, सनातनात् सनातनः, सनगात् सनगः, परमेष्ठिनः परमेष्ठी, ब्रह्मणः ब्रह्म स्वयम्भू' इति चरमांशो वंशकीर्त्तनस्य परिगृहीतोऽत्र । परमेष्ठी विराट्, ब्रह्म हिरण्यगर्भः । ईश्वरानुगृहीता बुद्धिरेव हिरण्यगर्भः । अतएवाह टीकाकृत—“स्वयं प्रतिभातवेदो हिरण्यगर्भो नाचार्यान्तरमपेक्षते । ईश्वरानुगृहीतस्य बुद्धावाभिर्भूताद्देहादेव विद्या-लाभसम्भवात्” इति । एष वंशानुक्रमः :—

अथ वंशः । पौतिमाथ्यो गौपवनात् गौपवनः पौतिमाथ्यात् पौतिमाथ्यो गौपवनात् गौपवनः कौशिकात् कौशिकः कौशिन्यात् कौशिन्यः शाण्डिल्यात् शाण्डिल्यः कौशिकः च गीतमात्र गीतमः ।

आग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शाण्डिल्यात्मानभिक्षातात् चानभिक्षात चानभिक्षातादानभिक्षात चानभिक्षातादानभिक्षातो गीतमाद्गीतमः रेतवप्राचीनयोग्याभ्यां सेवतप्राचीनयोग्यौ पाराशर्यात् पाराशर्यौ भारद्वाजाह्वारद्वाजो भारद्वाजश्च गीतमात्र गीतमो भारद्वाजाह्वारद्वाजः पाराशर्यात् पाराशर्यौ वैजवापायनाहेजवापायनः कौशिकायनः कौशिकायनिः ।

छतकौशिकादृतकौशिकः पाराशर्यायथात् पाराशर्यायथः पाराशर्यात् पाराशर्यो जातुकर्णा-प्यातुकर्णं आसुरायथाश्च यास्कासासुरायथः स्त्रैवर्णः स्त्रैवर्णरौपजम्बनेरौपजम्बनिरासुरंरासुरिभार-द्वाजाह्वारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्डेमाण्डिगीतमाद्गीतमो वात्स्यात् वात्स्यः शाण्डिल्याच्छा-ण्डिल्यः केशीर्यात् काप्यात् केशीर्यः काप्यः कुमारहारितात् कुमारहारितो गालवात् गालवी विदर्भीकौशिन्यात् विदर्भीकौशिन्यो वत्सनपातोमात्रवात् वत्सनपात् वामवः पथःसीभरात् पन्थाः—सीभरोऽयात्यादाङ्गिरसादथास्य आङ्गिरसः आभूतेस्त्वाद्वाभूतिस्त्वाद्गो विश्वरूपात् वाप्यात् विश्वरूपस्ताद्गोऽन्विभ्यामन्विनी दधीच अथल्लेवाहृष्यङ्काथर्व्येषोऽथर्व्येषोदेवादथर्व्या दे । सत्योः प्राङ्ऽहमात् सत्युः प्राङ्ऽसनः प्रङ्ऽसनात् प्रङ्ऽसन एककृषिरेककृषिर्विप्रश्चितोर्विप्रश्चितव्यं ऐव्यं षिः सनातोः सनादः सनातनात् सनातनः सनगात् सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भू ब्रह्मणे नमः । उच्छ, ४।६।१—३ ।

अथ प्रथमान्तः शिष्यः पञ्चम्यन्त आचार्यः । चरमाध्यायेऽष्टमे स्त्रीप्राधान्यात् गुणवान् पुत्रोभवतीति स्त्रीविशेषणैनेव पुत्रविशेषणा-दाचार्यपरम्परा कीर्त्यते । तद्यथा,

अथ वंशः । पौतिमाथीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् कात्यायनीपुत्रो नीतनीपुत्रात् नीतनीपुत्रो भार-द्वाजीपुत्रात् भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् पाराशरीपुत्र चोपसकीपुत्रादीपसकीपुत्रः पाराशरी-पुत्रात् पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् कात्यायनीपुत्रः कौशिकीपुत्रात् कौशिकीपुत्र आत्मनीपुत्राच्च वैशात्रपदीपुत्राच्च वैशात्रपदीपुत्रः काष्ठीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ।

कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा
 भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्या ।
 संयोग एषां न त्वात्मभावा-
 दात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥
 ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्
 देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ।
 यः कारणानि निखिलानि तानि
 कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥

एवं प्रश्नसुत्याप्य ब्रह्मव्यतिरिक्तं कारणान्तरं निरस्यति कालइति ।
 कालः—सर्वभूतानां विपरिणामहेतुः, स्वभावः—पदार्थानां प्रति-
 नियता शक्तिः, नियतिः—अविषमदुःखपापलक्षणं कर्म, यदृच्छा—
 आकस्मिकी प्राप्तिः, भूतानि—आकाशादीनि, योनिः—प्रकृतिः,
 पुरुषः—जीवः इति—चिन्त्या चिन्तय निरूपणीयम् । तेषामकारणत्वं
 निरूपयति—एषां कालादीनां न तु संयोगः कार्योत्पादने मिलित-
 भावः । कथम् ? आत्मभावात्—जीवचैतन्याधिष्ठानवशात् स संयोगो
 भवति । यद्येवम् आत्मैव भवतु कारणम् ? तदपि न—सुखदुःख-
 हेतोः सुखदुःखाधीनत्वात् आत्मापि अनौशः असत्त्वः ।

एवं कारणान्तरनिरसनानन्तरं ध्यानयोगिनं ब्रह्मविदो निखिल-
 शक्तिप्रस्रवणं परमात्मानमेव साक्षात्कारणत्वेनापश्यन्नित्याह तइति ।
 ध्यानयोगानुगताः ते ब्रह्मविदः स्वगुणैः स्वस्वगुणैः द्रव्याश्रितपृथिव्या-
 दौश्र्वर्यैः निगूढां प्रच्छन्नां देवात्मशक्तिं देवस्य परात्मनः आत्मशक्तिं
 निजां शक्तिं चिच्छक्तिम् अपश्यन् । कोऽसौ देवः यस्येयमात्मशक्तिः ?
 यः एकः अद्वितीयः कालात्मयुक्तानि निखिलानि तानि स्वभावादीनि
 कारणानि अधितिष्ठति ।

तमेकनेमिं त्रिवृतं षोडशान्तं
 शताक्षरं विंशतिप्रत्यराभिः ।
 अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं
 त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥
 पञ्चस्त्रीतोऽम्बुं पञ्चयोनुग्रवक्रां
 पञ्चप्राणोर्ध्मिं पञ्चबुद्ध्यादिमूलाम् ।

तं चक्रत्वेन वर्णयति तमिति । यः एकः निखिलानि कारणानि
 अधितिष्ठति तम् एकं नेमिं त्रिवृतं त्रिभिः सत्त्वरजस्तमोभिः प्रकृति-
 गुणैः हृतं ; षोडशान्तं—पञ्चभूतानि एकादशेन्द्रियाणि इति
 षोडशविकारः अन्तः अवसानं यस्य, अथवा प्रश्नोपनिषदुक्तषोडशकलाः
 (५।७) अवसानं यस्य ; शताक्षरं—पञ्चाशत् अक्षराः यस्मै—“पञ्च
 विपर्ययभेदा भवन्तशक्तिश्च करणवैकल्यात् । अष्टाविंशतिभेदा
 तुष्टिर्नवधाऽष्टधा सिद्धिः ॥” इति सांख्यकारिकोक्ताः पञ्चविपर्ययभेदा
 अष्टाविंशतिभेदा चाशक्तिर्नवधा तुष्टिरष्टधा सिद्धिरिति पञ्चाशत्,
 विशेषन्तु कारिकायास्तद्दशाख्यायाश्च ज्ञातव्यः (सां ३।३७—४० सू) ;
 विंशतिप्रत्यराभिः—दशेन्द्रियाणि तेषाञ्च विषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्ध-
 वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः प्रत्यराः अक्षराणां दार्ढ्याय किलकाः
 तैः ; षड्भिः षट्संख्यकैः अष्टकैः (१) भूम्यादि प्रकृत्यष्टकम्, (२)
 त्वगादि धात्वष्टकम् (३) अणिमाद्यैश्चाष्टकम् (४) धर्मज्ञानादि भावा-
 ष्टकम् (५) ब्रह्मप्रजापत्यादि देवाष्टकम् (६) दयादिगुणाष्टकं तैः—
 युक्तम् ; विश्वरूपैकपाशं विश्वरूपः नानारूपः पुत्राणादिभेदात् एकः
 कामएव पाशो यस्य ; त्रिमार्गभेदं—धर्मज्ञानानामार्गभेदा यस्य ;
 द्विनिमित्तैकमोहं—द्वयोः पापपुण्ययोः निमित्तम् एकः मोहः अना-
 त्तस्य आत्माभिमानः यस्य ; एवम्भूतं ब्रह्मचक्रम् अधीमः इति परि-
 णान्वयः ।

पुनश्च तं नदीत्वेन वर्णयति—पञ्चस्त्रीतोऽम्बुम्—पञ्चस्त्रीतांसि पञ्च-

पञ्चावर्त्तां पञ्चदुःखौघवेगां
 पञ्चाशङ्केदां पञ्चपर्वामधीमः ॥
 सर्व्वाजीवे सर्व्वसंस्थे वृहन्ते
 तस्मिन् हृत्सो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे ।
 पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा
 जुष्टस्तस्ते नामृतत्वमेति ॥

रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि अम्बुस्थानानि यस्य ; पञ्चयोनुग्रयवक्रां—पञ्च-
 योनिभिः कारणभूतैः पञ्चभूतैः उग्रां भीषणां वक्रां च ; पञ्चप्राणोस्मिं
 —पाण्यादीनि पञ्च कर्म्मन्द्रियाणि जर्म्मयः यस्याः ; पञ्चबुद्ध्यादिमूलां
 —पञ्चज्ञानेन्द्रियजन्यबोधानाम् आदिकारणं मनो यस्याः ; पञ्चावर्त्तां
 —पञ्च शब्दादिविषयाः आनर्त्ताः यस्याः ; पञ्चदुःखौघवेगां—गर्भदुःख-
 जन्मदुःख-जरादुःख-व्याधिदुःख-मरणदुःखानि प्रवाहवेगाः यस्याः ;
 पञ्चाशङ्केदां,—विपर्य्यादादयः पञ्चाशत् भेदाः यस्याः ; पञ्चपर्वाम्—
 अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्चलेशाः पर्वाणि यस्याः तां
 नदीम् अधीमः अधिगच्छामः स्वायत्तीकुर्मः ।

एवं ब्रह्मचक्रे ब्रह्मस्त्रोतस्यां वर्त्तमानानां जीवानां कथं वा चक्र-
 भ्रमिती मुक्तिर्भवति तदाह सर्व्वेति । सर्व्वाजीवे सर्व्वेषाम् आजीवः
 आजीवनं यस्मिन्, सर्व्वसंस्थे—सर्व्वेषां संस्था सम्यक् स्थितिः यस्मिन्,
 वृहन्ते सर्व्वान्तर्भावके अस्मिन् ब्रह्मचक्रे हंसः जीवः आत्मानं स्वं प्रेरि-
 तारं प्रेरयितारं च पृथक्—अन्योऽहम् अन्योऽसौ इति स्वरूपपार्थक्यं—
 मत्वा तत्प्रेरणावमाननात् भ्राम्यते परिवर्त्तते विविधावस्थाधीनो
 भवति । ततः विविधविपरिवर्त्तनानन्तरं तेन प्रेरयित्वा जुष्टः मेदितः
 अनुगृहीतः अमृतत्वम् एति प्राप्नोति । दुःखतापकरविविधपरिवर्त्तने-
 नापगतमलः परात्मानुग्रहभाक् भवति ततोऽस्य विमुक्तिः ।

उद्गीतमेतत् परमन्तु ब्रह्म
 तस्मिन् स्वयं सुप्रतिष्ठाचरञ्च ।
 अत्रान्तरं ब्रह्मविदो विदित्वा
 लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः ॥
 संयुक्तमेतत् चरमचरञ्च
 व्यक्ताव्यक्तं भरते विप्रवमीशः ।
 अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावा-
 ज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥
 ज्ञाज्ञौ हावजावीशानीशा-
 वजावेका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता ।

उद्गीतमिति । एतत् सर्वान्तर्भावकं ब्रह्म तु परमं सर्वोत्कृष्टम्
 उद्गीतम् । तस्मिन् ब्रह्मणि तुरीये त्रयं—भोक्ता भोग्यं प्रेरयिता
 इति, सुतरां तत् सुप्रतिष्ठा शोभनप्रतिष्ठा सर्वस्य निश्चलतया स्थिति-
 स्थानम् । कथम् ? अचरं स्वयमविचुरतस्वभावम् । ब्रह्मविदः अन्तरं
 सर्वान्तरात्मानम्—“अवसरमध्येऽन्तरात्मनि च” इत्यमरः—विदित्वा
 अत्र ब्रह्मणि परमे लीनाः अपृथग्भावेनावस्थिताः सुतरां तत्पराः तदेक-
 परायणाः सन्तः योनिमुक्ताः—योनिः प्रकृतिः तत्कार्यजातञ्च ततो
 मुक्ताः स्वातन्त्र्येण स्थिताः स्वरूपप्रतिष्ठाः—भवन्ति ।

संयुक्तमिति । चरं विनाशि—तिरोधानस्वभावत्वात्, अचरं
 अविनाशि—नित्यविद्यमानत्वात्, व्यक्ताव्यक्तं—व्यक्तं विकारजातम्
 अव्यक्तं कारणं—संयुक्तं परस्परमिलितं सत् विश्वं निखिलम् । तदे-
 तन्निखिलम् ईशः सर्वशक्तिमान् भरते विभर्त्ति । अनीशः अल्पशक्तिः
 च आत्मा जीवः भोक्तृभावात् बध्यते भोगस्पृहया बद्धो भवति । देवं
 परेशं ज्ञात्वा सर्वपाशैः सर्वविधबन्धनैः मुच्यते ।

एवं जगज्जीवपरब्रह्मसुक्तितत्त्वं संक्षेपेणोक्त्वा सुस्पष्टमभिदधाति

अनन्तश्चात्मा विभ्वरूपोऽह्यकर्त्ता

त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ॥

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः

क्षरात्मानावीशते देवएकः ।

तस्याभिध्यानाद्योजनात् तत्त्वभावाद्

भूयश्चान्ते विभ्वमायानिवृत्तिः ॥

ज्ञानाविति । ज्ञाज्ञी—ज्ञः ईशः अज्ञः जीवः ती—द्वी ईशानीशी शक्ता-
शक्ती अज्ञी जन्मरहितैः; भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता—भोक्तुः जीवस्य भोगयोग्य-
विषययुक्ता—अज्ञा जन्मरहिता प्रकृतिः हि एका—विविधरूपेण
प्रकाशमानापीश्वरशक्तित्वेन केवला—एतत् त्रयं ब्रह्मं ब्रह्म—“तस्मिं-
स्त्रयम्” इत्युक्तत्वात् एकस्मिन्नेद परब्रह्मणि भोक्तृभोग्यप्रेरयित्तरूपेण
विभजनं, भोक्तृभोग्ययोस्तच्छक्तितया प्रेरयितुश्चात्मतया तुरीयादवि-
भागः, “तत् सर्वमभवत्” (८।१२) इति तत्सत्तया सत्त्वावत्त्वात् स्वरू-
पतस्यैकम्, स्वरूपन्तु ब्रह्मानुरूपमन्तर्भावकत्वं, नियन्त्रि जगज्जीवानां,
जीवशक्तौ “यथेदं धार्यते जगत्” (गी ७।५) इति निखिलस्य जगतः,
जगद्रूपायां प्रकृतिशक्तौ भूतनिचयानां तदुत्पन्नानाञ्चान् ततया
स्थितिः; अतएव च त्रयाणां ब्रह्मत्वम् (८।१४)—यदा विन्दते लभते
अविभागं भजते, तदा पिश्वररूपः—जगज्जीवनियन्तृत्वेन विविधरूपेण
प्रकाशमानः—अनन्तः सर्वान्तर्भावकतया परिपूर्णस्वभावः आत्मा हि
अकर्त्ता—“तदात्मानं स्वयमकुरुत” (८।६) इति विभजनस्य न
कर्त्ता ।

एतदेव स्फुटतया विवृणोति । क्षरं—प्रधानम्, अमृताक्षरं—
अमृतञ्च तत् अक्षरं च—हरः ईश्वरः अज्ञानादिहरत्वात्, क्षरात्मानो
प्रधानपुरुषो—कर्त्ता—एकः देवः ईशते ईष्टे । तस्य देवस्य अभिध्या-
नात्, योजनात् सर्वेषु सत्सामात्राणां सत्ताभूततया संयोजनात्, भूयश्च

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः
 क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ।
 तस्याभिध्यानात् तृतीयं देहभेदे
 विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः ॥
 एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं
 नातःपरं वेदितव्यं हि किञ्चित् ।
 भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा
 सर्वं प्रोक्तं द्विविधं ब्रह्ममेतत् ॥

असक्तत् तत्त्वभावात् सर्वस्य तत्सत्तया सत्तावत्त्वदर्शनात्, अन्ते तत्त्व-
 साक्षात्कारपरिपाके विश्वमायानिवृत्तिः—विश्वरूपायाः मायायाः
 प्रकृतेः निवृत्तिः कार्योपरतिरविभक्ततया प्रकाशमानत्वात् ।

ज्ञात्वेति । देवं ज्ञात्वा सर्वपाशापहानिः—सर्वेषां पाशानां
 बन्धनानां हानिः छेदः, क्षीणैः क्षयप्राप्तैः अवस्थादिभिः क्लेशैः जन्म-
 मृत्युप्रहाणिः जननमरणदुःखनाशः, तस्य देवस्य अभिध्यानात् देहभेदे
 देहभङ्गे विश्वैश्वर्यं प्रभवाम्ययादिनिखिलैश्वर्यलक्षणं तृतीयं जीवपरि-
 ष्वक्तुः स्थानं ज्ञात्वेति शेष, केवलः निरस्तसमस्तैश्वर्याभिध्यानः आप्तकामः
 पूर्णनिखिलाभिलाषः भवति ।

एतदिति । एतत् परं ब्रह्म स्थानभयैऽस्य प्रकाशमानत्वेऽपि नित्यम्
 एव आत्मसंस्थम् आत्मनि सम्यक् स्थितं ज्ञेयम् एकात्मप्रत्ययत्वात् ;
 अतःपरं तस्यात्मसंस्थत्वज्ञानानन्तरं किञ्चित् न वेदितव्यम् अस्ति,
 तुरीये सर्वज्ञानस्य पर्यवसानात् । भोक्ता भोक्तारं जीवः, भोग्यं
 जगत्, प्रेरितारं नियन्तारं मत्वा मननविषयं कृत्वा सर्वम् एतत्
 द्विविधं त्रिप्रकारं—प्रकाशस्त्रयः प्रकारि त्वेकं तुरीयम्—ब्रह्मं प्रोक्तम् ।
 द्विना हि मननात् त्रिविधप्रकाशस्य मूलतत्त्वैकत्वं न जातु प्रतिभाति
 स्वभावतो विभक्ततया प्रतिभासमानत्वात् । एक एव आत्मा विश्वे

वक्त्रैर्यथा योनिगतस्य मूर्त्ति-
 र्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः ।
 स भूय एवेन्धनयोनिगृह्य-
 स्तद्वोभयं प्रणवेन देहे ॥

भोग्यात्मतया, मानसे भोक्तात्मतया, जीवे नियन्त्रात्मतया प्रकाशमानः, अतएवैकस्यैव ब्रह्मणः स्थानत्रये विद्यमानत्वात् त्रयं ब्रह्मेत्युक्तिः तदन्तरा तत्सत्तया चित्तस्य सत्तावत्त्वात् । विपरीतमिदं यदविकारी चैतन्यस्वरूप आत्मा भोग्यात्मतया भोक्तात्मतया नियन्त्रात्मतयात्मानं प्रकाशितवानथच नित्यात्मसंस्थ एव सः । “सर्वकर्मणा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः” (६।४) इत्यत्र भोग्यात्मतया, “मनोमयः प्राणशरीरी भारूपः सत्यसङ्कल्पः” इत्यत्र भोक्तात्मतया, “एष म आत्माऽन्तर्हृदये” इत्यत्र नियन्त्रात्मतया प्रकाशस्य मूलमन्वेष्टव्यं, “ज्यायान् पृथिव्याः” इत्यादिष्वविकारित्वस्य च, सर्वान्तर्भावकं तुरीयन्तु “एतद्ब्रह्म” इत्यत्र । मधुब्राह्मणे पुनस्तत्त्वमिदं परिस्फुटम् । उपासनासिद्धार्थसुपासकदृष्टावपृथक्त्वेऽपि पृथक्तया प्रतिभातीति नैतद्विपरीतं यदि तत्त्वमिदं जातु दृष्टितो नापसरति । “ज्यायान् पृथिव्याः” इत्याद्युक्तिः वैगुण्यवारणायैति मन्तव्यम् । एवं “रूपं रूपं प्रतिरूपो वहिश्च (५।६) इत्यत्र वहिःशब्दः ।

वक्त्रैरिति । योनिगतस्य अरणिगतस्य वक्त्रैः मूर्त्तिः यथा मथनात् प्राक् न दृश्यते, न एव च—निर्व्वाणप्राप्तेर्मूर्त्तिमत्त्वाभावात्—तस्य वक्त्रैः लिङ्गनाशः सूक्ष्मतनोरत्यन्ताभावः । कथं ज्ञायते न तस्य सूक्ष्मतनोरभावइति ? स एव निर्व्वाणप्राप्तः भूयः एव पुनरेव इन्धनयोनिगृह्यः इन्धनेन कारणेन गृह्यः दृष्टिगोचरविषयः । तत् उभयं वा—तदुभयमिव—देहे अरणिस्थानीये प्रणवेन उत्तरारणिस्थानीयेन आत्मा वहिःस्थानीयः गृह्य इति शेषः ।

स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।

ध्याननिष्कथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्नगूढवत् ॥

तिलेषु तैलं दधिनीव सर्पि-

रापः स्रोतःस्वरणीषु चाग्निः ।

एवमात्मात्मनि गृह्यतेऽसौ

सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति ॥

सर्व्व्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् ।

आत्मविद्यातपोमूलं तद् ब्रह्मोपनिषत्परम् ॥

तद्ब्रह्मोपनिषत् परम् ॥ प्रवे, १।१—१६ ।

एतदेव सुस्पष्टं प्रथयति स्वदेहमिति । स्वदेहम् अरणिं प्रणवं च उत्तरारणिं कृत्वा ध्याननिष्कथनाभ्यासात्—ध्यानरूपस्य निष्कथनस्य अभ्यासात् निगूढवत् निगूढाग्निवत् देवं द्योतनस्वभावं परमात्मानं पश्येत् साक्षात्कुर्थात् ।

तिलेष्विति । तिलेषु तैलं, दधिनि सर्पिः घृतम् इव, स्रोतःस्रु अन्तःसलिलप्रवाहेषु आपः, अरणीषु अग्निः मथनादिना गृह्यते । एवम् आत्मनि देहे असौ देवः गृह्यते । केन गृह्यते ? यः सत्येन—भूतहितार्थवचनेन, तपसा—इन्द्रियमनसामैकाग्रालक्षणेन—एनं देवम् अनुपश्यति ।

कथमेनमनुपश्यतीत्यपेक्षयाह सर्व्व्यापिनमिति । सर्व्व्यापिनं सर्व्वस्मिन् जगज्जीवादी व्यापिनं व्याप्य अवस्थितम्, आत्मानम् अन्तर्यामिणं, क्षीरे सर्पिः इव अर्पितं सारतया नित्यसम्बद्धम्, आत्मविद्या-तपोमूलम्—“धिद्योयोनः प्रचोदयात्” (ऋक् ३२, ६२ सू, १० ऋक्) “ददामि बुद्धियोगं तं येन मा सुपयान्ति ते” (गीता १०।१०) इति—आत्मविद्यायाः तपसश्च मूलं कारणम्—तत् प्रसिद्धं ब्रह्म—तुरीयं

१२ । ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन्
 यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
 यस्तन्न वेद किञ्च किरिष्यति
 यद्भूत् तद्विदुस्तद्भूमे समासते ॥
 छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो व्रतानि
 भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति ।
 यस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्
 तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः ॥

सर्व्वेऽतीतं सर्व्वान्तर्भावकम्, उपनिषत्परं उपनिषत्सु परं सर्व्वश्रेष्ठम्
 —उपनिषत्सु यस्मिन् परं श्रेय इति भाष्यकारः—दिव्यचनमध्यायपरि-
 समाख्यर्थम् ।

१२ । परतत्त्वसाक्षात्कारं विना वेदादीनां विफलत्वमाह ऋच
 इति । यस्मिन् व्योमन् आकाशकल्पे परमे अक्षरे ऋचः तत्प्रति-
 पाद्याः विश्वे देवाः अधिनिषेदुः आश्रिताः तिष्ठन्ति, यः तत् अक्षरं
 न वेद, स ऋचा किं किरिष्यति । ये इत् पुनः तत् अक्षरं
 विदुः, ते इमे समासते आत्मस्वरूपतया तिष्ठन्ति (ऋक् १२, १६४ सू,
 ३८ ऋक्) ।

तस्मादक्षरात् सर्व्वं प्रभवतीत्याह छन्दांसीति । छन्दांसि वेदाः,
 यज्ञाः यूपसम्बन्धविरहिताः विहितक्रियाः वेदपाठादयः, क्रतवः स्वर्ग-
 साधकक्रियाः, व्रतानि चान्द्रायणादीनि, यत् भूतं भव्यं चकारात्
 वर्त्तमानं वेदाः वदन्ति कथयन्ति, एतत् विश्वं निखिलं यस्मात् अक्ष-
 रात् अन्तर्निहितनिखिलात् मायी मायाधिष्ठाता सृजति आविष्करोति,
 तस्मिन् अक्षरे एव अन्यः जीवः मायया भगवच्छक्त्या सन्निरुद्धः उपा-
 ध्यवच्छिन्नः ।

मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् ।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

श्लो ४।८—१० ।

१३ । तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च
ब्रह्म ह श्वेतश्वतरोऽथ विद्वान् ।
अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं
प्रोवाच सम्यग्दृषिसङ्कुष्टम् ॥

वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकल्पे प्रचोदितम् ।
नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रायाशिष्याय वा पुनः ॥

मायेयं न कुहकः किन्तर्हि भगदच्छक्तिरित्याह मायामिति ।
मायां तु प्रकृतिं मायिनं तु महेश्वरं विद्यात् जानीयात्, तस्य महेश्वरस्य अवयवभूतैः—तदवयवत्वमापन्नैः ऐश्वर्यैः, चिच्छक्तिशकलभूतैः पुरुषैरिति श्रीकण्ठः—इदं सर्वं जगत् तु व्याप्तम् ।

१३ । “वेदोऽस्मिति” (१०।४०) श्रुतेर्जीविमात्रस्य वेदप्रभवत्वं यद्यपि स्वाभाविकं तथापि तेषु केषुचिदस्फुटतया केषुचित् प्रकटतयाऽपि विराजते । एवं तस्य विशाजमानतायाः कारणं दर्शयति श्वेताश्वतरः स्वदृष्टान्तेन तपइति । तपःप्रभावात् सननादिसामर्थ्यात् वेदप्रसादान् ज्ञानस्वरूपस्य अनुग्रहात् च विद्वान् श्वेताश्वतरः परमं पवित्रम् ऋषिर्नवकुष्टं ऋषिसमूहसेवितं ब्रह्म वेदं अत्याश्रमिभ्यः आश्रमधर्माविरक्तेभ्यः प्रोवाच ।

तद्ब्रह्म कस्मै दातव्यं तदाह वेदान्ते इति । पुराकाले आदिपुरुषाय प्रचोदितम् उपदिष्टं वेदान्ते परमं गुह्यं तत् ब्रह्म न अप्रशान्ताय न चञ्चलचित्ताय, न अपुत्राय, न वा पुनः अशिष्याय दातव्यम् ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः

प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ प्रवे ६।२१—२३ ।

कथं वाऽयं नियमः कृतस्तत्कारणमाह यस्येति । हि यस्मात्
यस्य देवे परम पुरुषे परा विषयानुरागाव्यवधाना भक्तिः, यथा देवे तथा
गुरौ उपदेष्टरि परा भक्तिः, एते कथिताः अर्थाः तस्य महात्मनः समीपे
प्रकाशन्ते, विना हि भक्तिं न ज्ञातुं गूढोऽर्थः प्रतिभाति—अनुरागनिर्भरं
हृदये तस्य स्वतः प्रतिभासमानत्वात् । हिरभ्यासोऽध्यायसमाख्यर्थः ।

•
•

ब्रह्मासत्तात्त्वानां समन्वयोऽभ्युदिति मनसिकृत्य सर्वेषां वादिनां मतहामक्षस्यविधानाद्य
प्रथमः स्वभावतः समुपतिष्ठते । प्रकृतिः पुरुषः परात्मा चेति तत्त्वत्रयमविरोधितया युतिः सर्वत्र
प्रादर्शयत् । एकविधानेन सर्वविज्ञानं वेदान्तस्य प्रतिज्ञा, सुतरां वेदान्ते ब्रह्मविज्ञानस्य प्राधान्यं,
सांख्यदिषु न पुनस्तथा । यत्सत्तया प्रकृतिपुरुषयोः सत्ता तद्वैक वेदान्तसूत्रे मुख्यं, इयमन्यत्
तत्र गुणीभूतम्, तविशेषज्ञानन्तु दर्शनान्तरादवगन्तव्यम् । तथा हि गौडगिरिसा विज्ञानभिक्षुः—
“या चैवं योगसंख्ययोः प्रमापतत्फलादिप्रक्रिया प्रदर्शितैषैवाचापि दर्शने शास्त्रा प्रमाण-
प्रमादिप्रक्रियाया अत्राक्षणादविरोधात् । अस्मीयतन्वानुज्ञेऽर्थे स्वतन्त्राविरुद्धस्य परतन्त्रसिद्धान्त-
स्यैव सर्वतन्त्रसिद्धत्वात्, अन्यथा निर्णयासम्भवात् । अतो ज्ञानीत्पत्तिप्रक्रियायाः आत्मन-
विवेके पदार्थानुरूपत्वाद्दौ च सांख्ययोगीकसिद्धान्तस्य अन्वादि समाहृततया शास्त्रीऽप्यहंनसत्त्वाभ-
वात् ।..... स्वशास्त्रे ज्ञानीत्पत्तिप्रक्रियाया अभावेन तयोः प्रक्रियैव याश्चाऽऽनुरक्तत्वात् । सांख्य-
योगयोश्चैवं ज्ञानीत्पत्तिप्रक्रिया—विषयेन्द्रियसंयोगादिना बन्धसाक्षिन्वस्यैव धौहृतमीन्द्रव्यस्यपसा-
रणे सति यथा निर्णयवस्त्रे कुसुम्भसंयोगात् कुसुम्भाकारता भवति तथैव निर्भरं बुद्धिसत्त्वे विषय-
संयोगात् विषयाकारा भवति । सा बुद्ध्यावस्था विषयाकारा बुद्धिप्रतिरिक्त्युच्यते । सा तु स्वप्र-
ध्यानादौ वाञ्छविषयाभावकाले विषयतुल्या बुद्ध्यावस्थाऽन्तरेवोपलभ्यमाना केनाप्यपलपितुं न
शक्यते । सा वृत्तिः—‘प्रमाण-विषयैव-विकल्प-निष्ठा-व्युत्पत्तयः (१।६)’ इति योगसूत्रेण वृत्तिविभ-
जनात् । वृत्तेषु प्रमाणत्वमनुभवस्य फलाद्योग्यव्यवच्छिन्नत्वात्, रथाकदस्य यामसम्बन्धे रथस्यैव
चेतनस्य विषयसम्बन्धे वारतात् । सा वृत्तिसंज्ञानेन चेतने प्रतिबिम्बिता भवति ‘वृत्तिसाक्य-
चित्तत्वं’ (१।१३) इति सूत्रसंज्ञात् । एतच्च स्वप्रतिबिम्बिता विषयोपरतां तां बुद्धिवृत्तिं स एव

प्रतिविम्बाधिष्ठानचैतनोऽवभासयति यथा स्वप्रतिबिम्बितकुसुम्भरत्नवस्त्रं स्फाटिकमितिः । 'चिते-
रप्रतिसंक्रमायासदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम्' (४।२२) इति योगनृपात् तदाकारापत्तौ—
बुद्धिसमानाकारापत्तौ सत्याम्—अप्रतिसंक्रमायाः—बुद्धावसधारिण्याः अप्रसङ्गायाः अपि—चितेः
स्वीयोपाधिबुद्धिसंवेदनं भवतीत्यर्थः । तदुक्तं—

‘तस्मिंश्चिद्दर्पये स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।

इमासा प्रतिबिम्बन्ति सरसौव तटद्रुमाः ॥’

तथा च चैतने प्रतिबिम्बनादिव बुद्धिहृत्तितद्विषययोर्भागं मन्मथरौचिकाध्यस्तजलस्यैव मरौचिका-
प्रकाशमिति । न ह्यन्यथा विभोश्चत्स्वरूपस्यात्मनः सदा सर्व्वसंयोगेन कादाचित्कं परिच्छिन्नच-
विषयसंवेदनं कैनाप्युपपादयितुमशक्यं । अथदुक्तप्रकारे तु बुद्धिहृत्तेः कादाचित्कत्वेना-
प्रतिबद्धान् विषयप्रतिबिम्बस्य कादाचित्कत्वेन परिच्छिन्नत्वं चोपपद्यते । यथा च सन्निकर्षसायं पि
अचूर्णमेव गृह्णाति न रसं, तथैव सर्व्वसंयुक्तोऽप्यात्मा स्वबुद्धिहृत्तमेव साक्षात् गृह्णाति नेतरदिति
फलानात् कर्ममर्थाकारतयैव चायं यद्गुणम्, सा च श्रुतस्य प्रतिविम्बाप्रान्यदयुक्ता । अतो बुद्धिहृत्तेरेव
चैतने साक्षात् प्रतिबिम्बनसामर्थ्यं नेतरस्यैवपि कल्पते बुद्धिहृत्तेरेवाज्ञातसत्ताभावाच्चेतरस्येति ।
तस्मादर्थोपरत्तद्विस्तारकार्यं चैतने तत्प्रतिबिम्बः सिद्धयति ।..... तदेतत् बुद्धिपुरुषयोः परस्पर-
प्रतिबिम्बनं वेदान्तिभिः परस्परप्राप्यास इत्युच्यते । यत्तु अनयैव रीत्या चैतनेऽध्यस्ततया जगतः
प्रकृतिपर्यन्तस्य सिद्धत्वात् चिद्वैकं तत्त्वम्, अन्यत् सर्व्वं दृश्यजातं मरौच्युदकादिवत् तुच्छमित्या-
धुनिका विवर्त्तनादिनोऽभ्युपगच्छन्ति तन्न । तथापि विम्बरूपायामिव प्रतिबिम्बरूपेणैव भानात्
प्रतिबिम्बरूपतया चैतन्ये चाधिऽपि स्वतो बाधाभावादिति । तदुक्तं सांख्ये ‘सदसत्ख्यातिर्बाधा-
बाधात् (५।५६)’ इति । एतेनात्मतत्त्वस्वरूपमपि करतलामलकवत् प्रतयादिवं, तथाहि—
यदेतत् घटपटाकारैरवभासमानं चैतन्यं, एतदेवाकारविवेकीनात्मत्वम् भवति, स्वप्रतिबिम्बित-
सुखादिविवेकेन दर्पणतत्त्वमिव ‘तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् (१।६)’ इति योगनृपात् ।.....या
स्यं ज्ञानीत्पत्तिप्रक्रिया वद्विविषयैष्ववधारिता एषैवात्मन्यपि प्रत्येतव्या, एकरूपकल्पनायाः सर्व्वथे-
वीचिष्यात् । तथाहि शास्त्रादिना योगधर्म्येण वा बुद्धेसमीऽभिभवे सति निम्नलायां बुद्ध्यात्मा
कारा हृत्तिकायते ‘अहं ब्रह्मस्मि’ इत्यादिरूपा सा प्रमाद्यम्, सा च हृत्तिकायमानैव चैतने प्रति-
बिम्बिता सती भासते, तदेतत् पुरुषनिष्ठकलमात्मज्ञानमुदिति । घटादिशास्त्रादात्मज्ञानसायं
विशेषो यदात्मतत्त्वाकाररूपा अभिमानो निवर्त्तयति, घटाद्याकारबुद्धिहृत्तमिहा मिव्याज्ञानं न
नियमेन निवर्त्तयति ।” इति ।

अध्यायिऽस्मिन् विषयप्रकाशरूपं समन्तेन व्याख्यातव्यविषयान् व्याख्यातवानिति कर्ममुक्त्वा

तत्त्वानां समन्वयसाधनेऽत्र यद्वी नामपेक्षित इति मन्यामहे । प्रथमत्वात् तत्त्वानां सत्यत्वं विचार्यम् । विषयविषयिणीः सञ्जलमेव सर्वत्र प्रतिज्ञातम् । “नापि भगवान् वादरायणः कचिदपि नृषी संसारस्याज्ञानकल्पितलसुक्तवान् प्रत्युत स्वप्रसृष्टिनिराकरणेन जायतृष्टेः सत्यत्वम्” इति (१।१५७५) यदुक्तं श्रीमत्सुब्रह्मण्यैः सत्यं सत्यं वेदान्तविषये तदेव योज्यम् । “त इति सत्याः कामा अष्टोपधायाः” (१।१२१) इत्यत्रत्येनादृतशब्देन स्यात्ज्ञानपरिकल्पनं पूर्वोपरवाक्यानां पर्यालोचनया न प्रतिपद्यते. कामानां सत्यत्वात् तिरिङ्गितस्वरूपत्वेऽपि हाहाकाशे प्रच्छन्नतया तेषां विशयान्तरान् “सहसत्प्लातिर्वाचावाधान्” (प्रा५५) इति सांख्योक्तप्रक्रियातएव यत् प्रवर्तते । न खलु वक्तव्यं सांख्यप्रक्रिया न श्रुतिभूलिकेतीश्वरास्वीकारेऽपि श्रुतिवाक्यानां तत्र प्रमाणतया परिगृह्यात् । इदमवश्यास्युपगम्यं यत् प्रत्यक्षविषया श्रुतिरूपजीव्यमनुमानस्य । श्रुत्युद्देशिता सांख्यप्रक्रिया वेदान्तस्यास्यप्रक्रियैति सुभाषिभिर्ना वादेनावश्वं स्वीकर्तव्यम् । एवञ्च न दृश्यते कुत्रापि वेदान्ते प्रक्रियाया अस्या विप्रतिषादः । यद्यत् तद्व्युत्पत्तत्वं चिन्ना तत्त्वसमन्वयस्वीकृतमित्युपलभ्यते तत्राविभक्तत्वं स्वरूपान्वित्युपलब्धं तत्त्वानां सत्यं श्रुतिरेव कण्ठरत्नेन घोषयति । तथा “यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यतिः न हि द्रष्टृदृष्टेः शिपरिलीपी विद्यतेऽविनाशित्वान्, न तु तद्विद्वितीयमस्ति ततोऽन्यविभक्तं यत् पश्यति ।” (७।५८५) इत्याद्यासु विषयविषयिणी-रविभक्तत्वसविलुप्तशक्तिवत् प्रदर्शं “सखिलत्कोट्टाऽऽहती भवति एष ब्रह्मलीकाः” इति विषये-रविभक्तस्य द्विप्रत्यक्षः प्राज्ञान्द्विजनद्वारेण ब्रह्मस्यैकत्वं नास्य विलीपसाधकमिति “एषाऽस्य परमा गतिः” इत्याद्याभिः सङ्घटं गन्धयति । वेदान्तप्रोक्तमविभक्तत्वं भवति तदनुमीदितसांख्यप्रक्रिया-सिद्धमिति साधनार्थितिरवगन्तव्यम् । ब्रह्ममननेनान्यमननं तिरिधायापरंपासत्वं ब्रह्मण्य सत्त्वं साक्षात्कारविषयं भवतीति योगप्रक्रियाया तेषामर्थेक्षिता । ननु “न हि द्रष्टृदृष्टेः शिपरिलीपी विद्यते” इत्यनेन विषयिणीऽविलुप्तशक्तिवत् विभक्तं न पुनर्विषयस्य । अस्मात् तत्राविलुप्तशक्ति-सुभयार्थतः “पश्यन् वै तन्न पश्यति” इत्यनेन शक्तिसाये पश्यवसन्नं विषयमनुभवति न तद्विकार-जातमिति—तत्त्वयथापामिकत्वेनेकवावश्रितिरविभक्ततया स्वरूपानपहान्या चोपलभ्यते । स्वरूप-सन्न पुनर्निरुपाधिकं ज्ञानवत् वलञ्चेति नाविभागविरोधि, अविभागास्यैव पारमार्थिकत्वात् योगवश्यायां स एव सर्वत्र कीर्यते, व्यावहारिकावस्थायां पुनरेकस्य परब्रह्मणो भोक्तृभोग्य-प्रत्यक्षरूपस्त्वविधी विभागः । व्याकारापरनासा व्यवहार इति पूर्वमुक्तम् (१६४५) । एव-शेदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाज्ञानसंन्यसे तत् तुच्छम् ; परा चापरा च शक्तिर्ब्रह्मणोऽनन्या, न ताभ्यामेकत्वज्ञानसंन्येस्यावश्याश्रुपगन्तव्यत्वात् । अतएव हि वेदान्तभाष्यभूता गीतोप-निषत् “एषधीमीनि भूतानि” (७।६) इत्याह । वेदान्तसूत्रस्य प्रथमाध्यायस्य अतुर्थपादला-

मेवानुसरतीति विज्ञाय विज्ञानभिन्नकृततद्वाख्यानमेव वयं बह्वन्वयामहे । तदादिमन्वयव्याख्याने ऽन्वैर्भाष्यकारैर्यां श्रुतिरुद्धता न साऽस्य विषय इति स्वल्पविचारिणैव प्रतिभाति । “आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च (७।६)” इत्यत्र शरीरस्य रथरूपत्वं न लव्यक्तस्य । तत्र यत् “इन्द्रियेभ्यः पराञ्चर्या” इत्यादिनीत्तरीत्तरयैष्ट्यां प्रादर्शिं तत्तु संवमालस्वनामानुत्तरीत्तरयैष्ट्याप्रदर्शनायैत्युद्देश्ये भिन्नतैव । तथेवास्याः श्रुतेर्नियोगो दृश्यते गीतोपनिषदपि । “आनुमानिकसंयोगेवामिति चिन्न, शरीररूपकविव्यक्तगृह्येतिर्दर्शयति च (१।४।१)” इत्यस्य व्याख्यानेऽयमर्थो निश्चयतः भवति—एकेषां शास्त्रिणां मते आनुमानिकसंयोगे—प्रधानमपि—जगत्कारणमिति चेत्, तन्न । कथम् ? शरीररूपकविव्यक्तगृह्येतिः—शक्तित्वाद्शरीरत्वेऽपि शरीररूपकविव्यक्तस्य—शरीरमेवरूपकं विन्यस्तं यच्चिन् तस्य—प्रधानस्य गृह्यणात्—स्थूलप्रसवधर्मित्वमेवास्यारीपस्य मूलम् । “अजामिकां लीहितशुक्रकण्ठां बह्वोः प्रजाः सृजमानां सरूपाम् (८, ११)” इत्यत्र ‘प्रजाः सृजमानाम्’ इत्युक्तेखादजायानिरपेक्षप्रजासृष्टिः प्रतीयते, तत्र । कथम् ? उपसानीपमेयथीरमेदरूपेण रूपकैणात्र अजा यथा बह्वोः प्रजाः प्रसूते तथा अजारूपप्रकृतिः बह्वोः प्रजाः सृजतीत्युक्त्वा रूपकैण समयायाः प्रकृतेः शरीरित्वं साधितं, न तु कारणस्य ब्रह्मणस्तथात्वं कुवापि दृश्यते, तथा सति स्वरूपप्रच्छादनेन तस्य कारणत्वस्यैव हानिः प्रसज्यते । अतएव हि सर्वत्र सृष्टिप्रकरणे तस्यःक्यतया गृहणं न जातु श्रुत्यापनौयते । यथा

“अग्निमूर्धा चक्षुषी चन्द्रमुखी दिग्मः शीघ्रं वाग्निप्रताप वेदाः ।

वायुः प्राणी हृदयं विश्वसस्य परां वृषिषी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ (८।३)”

इत्यत्र रूपकदत्त्वेऽपि “सर्वभूतान्तरात्मा” इत्युक्तेखादजात्वमस्यापन्नतम् । अजारुपायाः प्रकृतेः रूपमानभताया अजाया यथाऽजसंसर्गात् प्रजाप्रसवधर्मित्वं तथा अजस्य जन्मरहितस्य परमात्मनाऽऽधिष्ठानादेव प्रजासर्जनम्,—‘दर्शयति च’—तत् स्वयं श्रुतिरेव—“जज्ञात्येनां भुक्तभोगासजीऽन्यः”—भुक्ताः पालिताः प्रीडाविताः भोगाः विषयाः यस्याः । तनी विषयाणां तत्प्रसूतानां प्रकाशः परात्मन एव । ‘जज्ञात्येनाम्’ इति वचनेन प्रकृतिनिरपेक्षा तस्य विद्यमानता नियन्तृतयेति सिद्धयति । ऋगललरूपस्य मनसिःकृत्य प्रकृतावजा जन्मरहितत्वस्यैव गृहणं तेजोऽवन्नरूपविभक्तावस्थाव्यञ्जकेन ‘लीहितशुक्रकण्ठां’ इति विशेषणेन बाध्यते । परमात्मनि त्वजानिरपेक्षत्ववचनात् जन्मरहितत्वं मुख्यार्थः । ऋगललघटितव्यञ्जार्थं ‘भुक्तभोगाम्’ इत्यस्य च श्लेषार्थं स्वरूपहानिप्रसङ्गादपेक्षन्ते सुधियः । ‘दर्शयति’ इति स्वल्पेन सूत्रकारस्याप्ययमभिप्राय इति सूच्यते । “परात्मेव तत्प्रकृतिसाधोनिस्तहीजमिति वेदान्तकृतान्ताम्” इति यत् पूर्व्वमुक्तं (१५४४) तेनायं सिद्धात्मी बाध्यत इति चेत् न, प्रकृतेरश्चत्वान् परात्मा प्रकृतिः परात्मनो वा प्रकृतिरिति वचने

वाधामावात् । अनेन च विविधभाष्यकारैर्विरीध उपतिष्ठत इति 'वेदान्तज्ञानानः' इति अन्वयं सुधीभिर्विज्ञेयम् । 'नामश्च' इति विविधवचनान् पूर्ववचनान्तावस्थायां च पुनर्वचनान्तावस्थायां निवचनमित्यपि तैरवधारणीयम् ।

सिद्धान्तस्यास्य तत्त्वानां सत्यत्वप्रतिपादकस्य वेदान्तप्रतिष्ठितत्वे वेदान्त एव प्रमाश्चम् । तद्यथा,

“उद्गीठमेतत् परमन्नु ब्रह्म तच्छिंश्रयं सुप्रतिष्ठाचरच ।

अवान्तरं ब्रह्मविदी विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः ॥”

(१२।१२) इति ।

यत्तत्त्वमर्थकयाऽभ्युक्तं तदेव समग्रमाशुक्लीपनिषद्यतिविषयतया प्रख्यातम् । भोग्यं भीक्ष्णं प्रेरयिता परश्च ब्रह्मत्यात्मा चतुष्पातेन तन्वीपवर्ष्यते । न खलु वक्तव्यं, पादत्रयमत्र मायिक-मल्लोकं तुरीयमेवेकं सत्यमिति तथा सति तुरीयस्यैवाप्रामाण्यमुपतिष्ठते । उक्तञ्च भाष्यकारेण “यदि हि चतुर्विधविलक्षणं तुरीयमन्यत् तत्प्रतिपत्तित्वाभावात् ब्रह्मन्वीपदेशान्तेकं शक्यताप-त्तित्वा” इति । वदसि चेदवस्थावशेष मायिकेनास्त्रीकेनेन्द्रजालिकवत् तत्कारणत्वेन ब्रह्म विद्या-तत्त्वं, विद्याते पुनस्तच्छिन्नं चित्तस्य तस्य सर्पवत् मिथ्यात्वं, सत्यत्वं पुनस्तुरीयस्य रज्जुवदिति न कोऽपि दोष इति ; काऽसौ माया यैवमुपकरोति तुरीयज्ञानलाभाय, कोऽसौ पुनर्यमुपकरोति सा ? इत्यादिविविधप्रश्नेऽर्थाकुलः—“परमेस्वराधीनः त्वियमन्नाभिः प्रागवस्था जगतीऽभ्युप-ब्रस्यते न सतन्ना । सा चावश्यमभ्युपगन्तव्या, अर्धवती हि सा । न हि तया विना परमे-स्वरस्य स्रष्टृत्वं सिद्धान्ति, शक्तिरहितस्य तस्य प्रत्यनुपपत्तेः” (१।४।३ भा), “कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेरान्तरभूतं कार्यम् (२।१।१८ भा) “यथा च कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति एवं कार्यमपि जगत् त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति ।” (२।१।१६ भा) “ब्रह्मस्वरूपी हि प्रपञ्चः” (३।२।२१ भा) “उपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं श्रुतिस्मृत्योः । श्रुती तावत् ‘अनेन जीवेनात्मना’ इति सर्गमुखे शरीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेना-भिलषन्नवाटिसंसार इति दर्शयति । आदिमस्ये त ततः प्रागवधारितः प्राणः स कथं प्राण-धारणनिमित्तेन जीवशब्देन सर्गमुखेऽभिलष्येत” (२।१।१६ भा) “सर्वेषु नामरूपादि सदात्म-नैव सत्यं विकारजातं स्वतस्त्वन्यतमेव तथा जीवोऽपि” (छा, भा,) इत्यादीन् भाष्यकारवत् यः कोऽपि स्वीकुर्यात् । वेदान्ते सर्वेषु विभक्तादारोहणमविभक्ते दृश्यते । विभक्तं व्यावहारिकं व्याकृतम्, अविभक्तं पुनः पारमार्थिकमव्याकृतमिति कृत्वैकस्यासत्त्वमपरस्य सत्यमिति शै अन्यन्ते ते सदसदाभावाभावाभ्यामिति वेदान्तानुमीदितसांख्यप्रक्रियां विधुष्य तद्विपरीतपथान्मनसलक्षणां । “असदा इदमय आसीत्” (२।६) “आत्मा वा इदमेकएवायं आसीत्” (८।७) “अद्वैत नीत्येदमय

‘आसीदेकमैवावित्तीयम्’ (८१) “ब्रह्म वा इदमथ आसीत्” (८११) इत्याद्यास्त्रिदंशब्देन विभक्तं
 व्याकृतं विश्वं गच्छते । ततो विभक्तात् सदसद्व्यतिविभक्तं समारोहम् । अथाद्विभक्तात्
 विभक्तानां विनायासेन प्रोक्तवः

“यत्तदद्रे श्वमया ह्यमगोवसदणं मचपुःश्रीषं
 तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं
 तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥

यद्योर्थाभाभिः सृजते गच्छते च यथा प्रथिव्यामीषधयः सन्भवन्ति ।

यथा सतः पुरुषात् केशलीभाभि तथा चरात् पुरुषात् सन्भवतीह विश्वम् ॥”

“ततो वे सदजायत । तदात्मानं स्वयमकुर्वत”

“स ईक्षत लीकान् तु सृजाइति । स इमान् लीकानसृजत”

“तदैक्षत बहुस्यां प्रजायियेति”

“तदात्मानमेवावित् अहं ब्रह्मासीति, तस्मात् तत् सर्वमभवत्”

इत्यादिषु वाक्येषु सुव्यक्तं प्रतिभाति । इत्यादिस्यै समारोहः, ततोऽइत्यादिस्यै समवरोह
 इत्येवा प्रकिया प्रतिदिनं जायत्स्वप्रसुप्तसिद्धशायामुपलभ्यत इति प्रत्यक्षव्यापारमिममेवाव-
 लम्ब्य युतिः सप्तसङ्घीः सम्बन्धरहस्यं प्रदर्शितवती । जायदवस्थायां दु-स्यं वायुादिविषयैः
 प्रायमनीवुद्धाङ्कारचित्तज्ञानकर्मेन्द्रियाणां सम्बन्धात् बहिःप्रज्ञत्वं, स्वप्रायवस्थायां वासना-
 कारिण्यं प्रकाशमानेन विषयैः प्राणादीनां सूक्ष्माकारिण्यं भासमानानां सम्बन्धात्प्रज्ञत्वं,
 सुप्तावस्थायामन्तर्बहिर्विषयकरणानां ज्ञानाकारिण्यं कलात् सुखानुभवलक्षणज्ञानघनत्वमेकस्यै-
 वात्मानस्त्रिपात्वं तत्तदुपाधिसम्बन्धात् । बहिःप्रज्ञत्वादिसकललक्षणविलक्षणव्य निरुपाधिकस्य
 तस्य शिवत्वं सर्वव्याप्यत्वमर्भुंयं सर्वतोविस्तारं “यस्य रूपं कल्याणतमं तस्यै पश्यामि” (१२)
 इति सिद्धादवगत्यम् । शिवस्वरूपेऽस्मिन् तुरोये पादवयाणां विभक्तावस्था विलुप्ता तत्रा-
 विभागेन तेषां स्थितिवशादिति चेत्, कथं तेषां ततः प्रज्ञानघनत्वादिकपेक्ष पुनः प्रकाशः
 सन्भवति ? सन्भवत्यात्मत्वेन प्रेरकत्वेनेति “तदात्मानं स्वयमकुर्वत” “स ईक्षत” “तदैक्षत”
 “तदात्मानमेवावित् अहं ब्रह्मासीति” इत्याद्याः युतयो दर्शयन्ति । यद्यविभागवस्थायामव्याक-
 त्वात् प्रेरकत्वं नियन्तृत्वं न तं जहाति किमनेनाविभागपरिकल्पनेनेति । इहत्यादमन्तत्वात्
 व्याप्यत्वभाषवस्थायिच्छेदोऽवस्थायावी तस्मिन्निति धुनपदेव तस्मिन् सर्वतोत्तत्वं सर्वगतत्वं, तदेव
 च विभागाविभागपरिकल्पयमुच्चावयति । यद्यत्र पुनरात्मन्यनर्भवति न तन्नियन्तृ शक्यते तेनेत्या-
 क्तनी व्यापित्वं तन्नियन्तृत्वं परिचिन्तने ङ्गुः । कथमेकस्य तस्य बहिःप्रज्ञत्वादिविभागः ? जाय-

इवस्थायां यदा जीवी वह्निर्विषयेषु चित्तादीन् नियोजयति, तदासौ प्रेरयिता वह्निर्विषयकं ज्ञानं
 लक्ष्मिणं ज्ञायति । सुतरां वह्निःप्रज्ञसंज्ञया तं विभजन्ति तज्ज्ञाः । एवं स्वप्ने सुषुप्ते च विज्ञेयम् ।
 सुषुप्ते 'एकीभूतः प्रज्ञाघनः' इति पाठी भाव्यसम्प्रत इति परिलक्ष्यते । अथ पुनरविज्ञेयान्
 मान्दुःखोपनिषत्कारिकाव्याख्यायान् 'एकीभूतः प्रज्ञाघनः' इति पाठदर्शनात् श्रीमद्भास्करानन्द-
 स्वामिपुत्रः 'पुञ्जानघनः' इति पाठीऽव परिगृहीतः, तुरीये प्रीक्तं 'न पुञ्जानघनम्' इत्यनेन
 सामञ्जस्यरक्षणाय । पुञ्जानघनएव निषेधकोटिमारीहृति न त्वानन्दमयः, 'ज्ञानं शिवम्' इत्यनयो-
 रम्यानन्वलात् । 'पुञ्जानघन एवानन्दमयः' इत्यत्रत्य एवशब्दश्चेतीमुख्यानन्दसम्बन्धिगवशादभिभूतस्य
 जीवस्थानन्दमयेनातिरिक्तभावेन स्थितिं सूचयति । अत्रापि सदसहाधावाधाभ्यामिति नियमस्य
 सासाध्यं जीवस्य युगपत् सन्दर्शनसामर्थ्याभावात् । किन्तु भगवत्कृपया युगपत् त्रितयस्यैकेन
 परियुक्तः सम्भवति ? सम्भवति ज्ञाने, तत्र त्रयस्यैकाकारत्वात्, न त सम्भोगे, भिन्नभिन्नरसानुभवस्य
 तत्र स्वाभाविकत्वात् ।

त्रितयस्य तुरीयस्य च साक्षात्कारनिषेधे परमोपकारिणो युतिः पत्यानन्दप्रदयत् । सोऽव
 साधकानां हितार्थं वैदान्तिकसम्प्रदायानां विरोधभङ्गनार्थं च पश्यान्वाच्यते । स च चतुर्धा
 विभक्तः—वह्निर्जगति चालजगति शरीरपुरुषे च प्रकाशमानस्यात्मनस्तुरीयस्य च साक्षात्कार-
 भेदेन ।

तत्र प्रथमः ।

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
 एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥
 वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
 एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥
 सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्वाह्वदोषैः ।
 एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकादुःखेन बाह्यः ॥
 एकोवशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
 तमात्मस्य येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरिषाम् ॥
 नित्यां नित्यानां चेतनश्चेतनानामेकोबह्वनां यो विदधाति कामान् ।
 तमात्मस्य येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरिषाम् ॥

(५१६) ।

एताः युतयः पद्यप्रदर्शनमकुर्वन् । अथापि दृश्याददृशीऽदृश्याद्दृश्य इत्यादीनामरीचकानां साधनार्थभिरभ्युपगमनस्यः । 'रूपं रूपं प्रतिरूपी बहिष्च' इत्यत्र वाञ्छान्तात् रूपान् सर्वमभूतनिवन्नात्मनी रूपं—तदनुकूपतन्त्रियमनस्वरूपं—पृथमतो निर्णय्य ततस्तदनुकूपतन्त्रियमनस्वरूपान्तात् प्राणरूपस्याविभावं इति विभाव्यते । एवञ्च प्राणस्य प्राणः, अक्षयश्चक्षुः, शीतस्य शीतं, सूर्यस्य सूर्य इति नियाम्यनियन्तोः नित्यसम्बन्धमनुभूय नियाम्यमात्रस्य दर्शनादौ भवति तन्त्रियामकस्य च परात्मनी दर्शनादिकं तेन नित्यानुस्यूतत्वादिति हेतोः वेदान्ते तस्यैकस्वीकृत्ये "सर्वञ्च पृथिवीपदृश्यात् । १।१।१।" इत्यन्यस्वीपदेशी भवतीति निर्णयितम् । आकाशादीनामुक्तेषु भवति व्यक्तघात्प्राणोऽपि तत्तन्त्रियमनुकृत्य इति वेदान्तशैली । सा तु "प्राणस्य प्राणः" इत्याद्युक्तिर्निष्पटीकृता । यत्र तदनुकूपतया नियन्तुः साक्षात्कारो भवति, न तत् तन्मात्रसम्बन्धरूपञ्चिदतदीतीऽपि स इति प्रदर्शनाय 'रूपं रूपं प्रतिरूपी बहिष्च' इति बहिःशब्दः । एवञ्च प्राणादौ तत्प्राणादिरूपेणानुभूयमानः परात्मा न निरवशेषो भवति तस्य दृष्टत्वमनन्तलक्ष साधकदृश्ये नित्यजागरूकतया रक्षति सः । यत्रायं साक्षात्क्रियते तद्दोषैर्नायं स्थियते सूर्यादृष्टान्तेन तत् प्रतिपाद्यते । एकौऽपि सन् बहुधात्मप्रकाशं करोति स रूपं रूपं प्रतिरूपत्वेन । प्रथमपादोपयोगिश्रुतिनिश्चयमेव ये निखिल वेदान्ताकाशानामर्थनिश्चयतये योजयन्ति तेषां मते भोग्यं भोक्ता प्रेरयितेति चित्तयं नित्यमविभागेन तिष्ठति । चित्तयस्यैकं स्वतन्त्रं इयं तत्परतन्त्रमिति विशेषः । अमेद-युतिस्तु नियन्तपक्षया ।

श्रीमन्मध्वः ।

श्रीमन्मध्वः पक्षमैतन्मवलम्ब्य भाष्यमकरोत् सन्प्रदायञ्च प्रावर्त्तयत् । सुतरां तन्मते परा प्रकृतिः परात्माश्रीवेङ्का—

"नासखी भेदः (जीवेश्वरयोः) (१।१।१२) ।"

"न चैकं वाच्यं (तयोः) (१।१।५) ।"

"सोऽश्चमस्वीत्यादिलक्षणार्थस्यपेक्षया (१।१।१३) ।"

"नित्यस्यापि हि जीवस्वीपाध्यपेक्षयोत्पत्तिर्युक्तये (१।१।१६) ।"

"विभक्तत्वाच्च विकारित्वं युक्तं, विकारिण एव हि विभक्ता लोके दृश्यन्ते—

'एकौऽविभक्तः परमः पुरुषो विष्णुरुच्यते ।

प्रकृतिः पुरुषः कालस्त्रयएते विभागिनः ॥' (१।१।७) ।"

"भिन्न एव जीवः (१।१।१८)" अथापि

"आनामन्दादिभ्रमगुणा एवास्य यत सारः स्वरूपमतीऽभेदव्यपदेशः ।

यथा सर्वगुणान्कलात् सर्वान्कलं ब्रह्म च उच्यते 'सर्वं कलिदं ब्रह्म' इति

(११३२८) ।”

“जीवोऽपि कर्ता (११३३२) ;”

“यथाशाने इदं ज्ञास्यामीत्यनियमः प्रतीयते एवं कर्त्तव्यमपि जीवस्य ।

कुतः ? अल्पशक्तित्वात्जीवस्य (११३३७२८) ।”

“सा च कर्त्तृत्वशक्तिः परादेव (११३४१) ।”

“परानुग्रया प्रवृत्तिः परतीबन्धनिवृत्तिश्च जीवस्य प्रतीयते (११३४८) ।”

“जीवेनेव स्वकारणैः कारयति परमात्मा (११३४९) ।”

“अनादिनित्यत्वात्जीवकरणसम्बन्धस्य पुञ्यते तत्करणत्वमुक्तिः (११३४९) ।”

“ये भोगाः परात्मना भुञ्जन्ते स एव मुक्तैर्भुञ्जन्ते (११३४९) ।”

“अरीरमनुविद्यापि तत् प्रकाशयनः पुञ्जानेव भोगाननुभवन्ति न दुःखादीन् (११३४९) ।”

“सर्वान् कामानाशा अस्तः समभवदित्युच्यते ।

तत्र सृष्टादिभ्योऽन्यान् व्यापारानाप्नोति (११३४९) ।”

“विकारावर्त्तित्यापारीमुक्ताणां न विद्यते (११३४९) ।”

“ततानन्दादीनां द्विर्जांसश्च न विद्यते । एकप्रकारेणैव सर्वदा स्थितिः (११३४९) ।” । * ।

अपरा प्रकृतिस्तु सर्वथा परतन्त्रा—

“अशब्देन (द्रव्यं कर्म च कालश्च इति) प्रकृतिसत्त्वादिप्रदत्वम् (११३५) ।”

“तदभिधेयं च प्रकृतिशब्देनोच्यते (११३५५) ।”

“प्रकृतिशब्दवाच्योऽपि स एव (११३५५) ।” तत्र कारणं

“प्रकल्पेण करोतीति प्रकृतिरिति योगाच्च । प्रकृतावनुप्रविश्य सा परिणाम्य तत्परिणाम-
नियामकतया तत्र स्थित्वा आत्मनीवदुधाकरणान् (११३५५) ।” इति । * ।

नियन्ता पुनः—

“अधिदेवाद्दु तद्वर्त्मन्यपदेशान् विष्णुरेवान्तर्धानी (११३५८) ।”

“तद्वत्त्वं चाधिकारैर्बोक्तम् (११३५९) ।”

“सतन्त्रा बहुसाधना सृष्टिलोके दृष्टा नैव ब्रह्मणः, किन्तु स्वल्पसामर्थ्यादेव तस्य सृष्टिः

(११३५९) ।”

“न च ब्रह्मणः अमचिन्तादिद्वेषे निः, अधिकशक्तित्वात् (११३५९) ।”

“परात्मनी विचिन्ताश्च शक्तयः सन्ति नात्येषाम् (११३५९) ।”

“न केवलं विचित्रशक्तिः किन्तु सर्वशक्तिरेव (१।१।११) ।”

“यदात्मकी भगवान् तदात्मिका व्यक्तिः । किमात्मकी भगवान् ?

ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मकः शक्त्यात्मक इति (१।२।४१) ।”

“स्थानापेक्षयापि परमात्मनी न भिन्नं रूपम् (१।२।११) ।”

“प्रकृत्यादिप्रवर्त्तकत्वेन तदुत्पत्तत्वाच्चैव रूपवद्ब्रह्म (१।२।४) ।”

“वैलक्षण्यं चोच्यते रूपस्य विज्ञानानन्दभावत्वम् (१।२।१६) ।”

“न कार्यं परप्रवर्त्तकं परएव कार्यणः प्रवर्त्तकः (१।२।४२) ।”

“सर्ववैदीक्षान् गुणान् दीयाभावाधीपसंज्ञत्वेव परमात्मोपास्यः (१।३।६) ।”

“आध्यात्मार्थं हि सर्वं गुणा उच्यन्ते (१।३।१५) ।”

“आत्मत्वेधीपासीत इत्युपसंहरि प्रमाणम् (१।३।१६) ।”

“सर्वगुणानामन्वय आत्मशब्दे भवति (१।३।१८) ।”

“सत्यादिगुणास्तस्या एव परदेवतायाः स्वरूपभूताः (१।३।३८) ।”

“सत्यो ज्ञानः परमानन्दरूप आत्मत्वेव नित्यदीपासनं स्यात् (१।३।६८) इति ।

रूपीपहितत्वादस्मिन् पक्षे स्थूलमचित् स्थूलमिदं ब्रह्मणीऽत्यन्तं भिन्नम् । तददभिव्यक्तौ ज्ञान-
शक्त्येवैतद्वर्त्तनं प्रधानम् ।

तत्र द्वितीयः ।

“इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्थै पृथिव्यै सर्व्याणि भूतानि
मधु, यस्यायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो, यस्यायमध्यात्म-
शरीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं
सर्व्यम् ।” इत्यादि प्रकृत्य “तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यमय-
मात्मा ब्रह्म सर्व्यानुभूः ।” (१।२।१) ।

अथ पृथिव्यादीनां सर्वेषां मधुलं परस्परोपकारित्वान् तदन्वयान्मिदं चित्रं ।
सुतरां तदनुध्यायी जीवसमैव नियन्तारं भक्तानुगुणचिन्तनानुध्यानेन तत्र तत्र परमोपकारितया
पश्यन् तेनैकत्वमापद्यते । एवमेकत्वे सम्पन्ने सर्व्यानुभोवके परब्रह्मणि सिद्धिमासाद्य तदनुभवानु-
भविता सन् सम्पन्नी भवति सः । अथापि ‘अयमात्मा ब्रह्म सर्व्यानुभूः’ इत्यस्मिन् वाक्ये इष्ट्याद-
दृष्ट्येऽदृष्ट्यादृश्य इति नियमनिर्दिष्टानुगुणतया शिष्योऽयः । तथाहि पृथिव्यादीनां मधुलं कल्याण-
कारित्वं न ज्ञातुं विनानुध्यानेन प्रतिभाति । अथ हि पृथिव्यादिभ्यः साक्षात्सम्बन्धेन सुखमुत्-

पद्यते, न तन्नास्ति सम्भावना कुतोऽस्य प्रवृत्तिरिति निर्णयाय गभीरानुध्यानस्य, किन्तु दृश्यमानानां दुःखादीनां कल्याणैः परिचयितं यती दुःखादीनामुत्पत्तिस्ततो भवतीति चिन्तामुद्गाहयति । एतया चिन्तया पुनः सर्वत्र पापीत्यदीवप्रत्यनीकस्य कल्याणस्यैकस्य विद्यमानतोपलभ्यते । उपलभ्यमानस्य कल्याणस्यास्य प्रवर्तयिता स्वयं कल्याणगुण इत्यवधार्यं तदनुभवः कल्याणानुभव इति चिन्तया प्रत्यक्षीक्रियते । सुतरां चिन्तयोपलभ्यमानात् दृश्यसदृशात् कल्याणात् नियन्तुरदृश्यकल्याणगुणत्वं प्रत्यक्षीकृत्य यथा कर्तृत्वात् नियन्तानुभवति सर्वत्र कल्याणं तथा भोक्तृत्वात् जीवोऽप्यनुभवति तत्-
प्रेरणयेत्यदृशादृश्येऽवतरणम् । तदेतत्प्रेरणानुसरणे जीवस्य कृतार्थता । एवं नियन्तुः कल्याण-
गुणो येषां वेदान्तवादिनां ध्येयः, ते पुनरेकत्वपक्षपातिनीऽपि सुक्ती तदनुभवितया तिष्ठन्तीत्यवधारणं
तेषां तृतीयपक्षाग्रयितस्य लिङ्गम् ।

श्रीद्रामानुजः ।

श्रीमद्रामानुजः पञ्चमिममाश्रित्य मायमकरीत् सम्प्रदायस्य प्रावर्तयदित्युपलभ्यते । तन्मते
प्रकारिणः परात्मनः प्रकारभूतो जीवः—

“[यदा] अस्व ईश्वरस्य मङ्गिमानस्य निखिलजगत्त्रियमनरूपं पश्यति तदा वीतश्रीकी
भवति (१।३।४) ।” इति ।

“[प्राक् सृष्टेः] चैत्रघ्नवस्तु परिपक्वनामरूपं ब्रह्मशरीरतयापि दृश्यव्यापदेशानर्हमतिस्फुञ्ज-
मवतिष्ठते (२।१।३५) ।”

“मात्मोत्पद्यते (२।३।१८) ।”

“जातस्वरूपपव न ज्ञानमात्रम् (२।३।१९) ।”

“नायं सर्वगतः (२।३।२०) ।”

“आत्मैव कर्त्ता न गुणाः (प्रकृतिः) (२।३।३७) ।”

“तत् कर्त्तृत्वं परात् परात्मन एव हेतीर्भवति (२।३।४०) ।”

“यथाभूतो जीवस्तथाभूतो न परो यथा हि प्रभाषाः प्रभावीऽन्यथाभूतः तथा

प्रभास्थानीयात् स्वाशास्त्रीवाद्देशी परीऽप्यर्थान्तरभूतः (२।३।४५) ।”

“तत्सङ्ख्यादिवास्य जीवस्य बन्धनीकौ युती (३।१।४) ।”

“रुद्रयुतिसु (‘सीऽश्रुते सर्व्याम् कामान् सृष्ट ब्रह्मणा’) एवंभूतस्यैव (ब्रह्मसमानशक्ति-

मापन्नस्य) प्रत्यगात्मनः प्रकारिणा ब्रह्मणा सृष्ट तद्गुणानुभवं प्रतिपादयति (४।४।४) ।”

“यती सुक्तः सत्यसङ्कल्पः, अतएवानन्याधिपतिश्च (४।४।९) ।”

“सुक्तोऽपि लीलाप्रदक्षणेनेश्वरेण सृष्टेः पितृलोक्यादिभिर्लीलारसं भुङ्क्ते (४।४।१३) ।”

“अमुक्तस्य कर्मणा सङ्घचितज्ञानस्य देहान्तरेष्वात्माभिमानानुगुणा व्याप्तिर्न सम्भवति, मुक्तस्य त्वसङ्घचितज्ञानस्य यथासङ्घस्यमात्माभिमानानुगुणा व्याप्तिः (४।४।१५)।”

“न चेतेषु जगन्नियमनप्रसङ्गेषु मुक्तस्य सन्निधानमस्ति (४।४।१७)।”

“निर्धूतनिखिलविकारं निखिलहेयप्रत्यङ्गीककक्षाशैकतानं निरतिशयानन्दं परं ब्रह्म सविभूतिकं सकलकलागुणगुणमनुभवति मुक्तः। तद्विभूत्यन्तर्गतत्वेन विकारान्तर्वर्तिनीकानामपि मुक्तभीष्यत्वम् (४।४।१८)।” । १ ।

प्रकृतिः—

“मायाशब्दी विषिवाद्येसर्गकराभिधायी, प्रकृतेः मायाशब्दाभिधानं विषिवाद्येसर्गकरत्वादेव।”

“परमपुरुषस्य च तद्विश्रान्तमेव मायित्वमुच्यते नाशत्वेन जीवस्यैव मायया निरीधः (अनुक्र)।”

कृतञ्च मलयदशायामपि ब्रह्मात्मकस्यातिमूर्च्छस्याचिदस्तुनः स्थिव्यभिधानात् जगत्कारणस्य परस्य ब्रह्मणः प्रकारभूतमतिमूर्च्छं चाचिदस्तु नित्यमेव (१।४।२३)।

कारणावस्थायामात्मतयावस्थितः परमात्मैव कार्यरूपेण विक्रियमाद्यद्रव्यास्यात्मतयावस्थाय तत्तदभवदित्युच्यते ।.....परमात्मा त्वनयोः (चिदचितोः) स्वशरीरभूतयोर्नियन्तृतायात्मभूतः तद्वतापुरुषार्थोर्विकारैश्च न स्पृश्यते (१।४।२७)।

परमात्मा—“परं ब्रह्म.....निरस्तनिखिलदीपत्व-कलागुणगुणाकरत्वलक्षणोपेतम् (३।२।११)।”

“जीवस्य कर्मेशतात् तत्तत्कर्मोपगुणैश्च तत्तदस्तुसम्बन्ध एवापुरुषार्थता, परस्य तु ब्रह्मणः स्वाधीनस्य स एव सम्बन्धतत्तद्विचित्रनियमरूपलीलारसाद्यैव स्यात् (३।२।१२)।”

“सत्यं ज्ञानमनन्तम् इत्यादि वाक्यं ब्रह्मणः प्रकाशस्वरूपतामात्रं प्रतिपादयति (३।२।१६)।”

“सत्यकूपीणने भक्तिरूपापन्ने निदिध्यासन एवास्य साक्षात्कारी नान्यथ (३।२।२३)।”

“मूर्च्छाचिदचिदस्तुविशिष्टं कारणभूतं ब्रह्म स्थूलचिदचिद्विशिष्टं कार्यभूतं ब्रह्मिति कारणात् कार्यस्थानत्वत्वम्। कारणभूतब्रह्मविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञातता (३।२।२८)।”

“येन गुणजातेन विना कृतं ब्रह्मस्वरूपस्यैतरव्याहृतस्यानुसन्धानं न सम्भवति तदेव सर्वेषामनु-वर्तनीयम् (३।३।३७)।”

“उपासितुरात्मत्वेन ब्रह्मोपास्यम् (४।१।३)।”

“उपासनीयोनमस्त्याप्रयाणामध्ये यः कालः तत्र सर्वेषामपि दृष्टमुपासनम् (४।१।१२)।”

“विद्याप्राप्तौ पुरुषस्य विद्यामाहात्म्यात् उत्तर पूर्व्याद्योरङ्गे षडविनाशानुपपद्येते (४।१।१३)।”

“अस्मिन् पदे रूपोपहितं कार्यभूतं स्थूलं चिदचिदरूपे कारणभूते मूर्च्छे चिदचिति तिरिधाश्च तद्विशिष्टं ब्रह्मणि कलागुणैकतानसादर्शनं प्रधानम्।

तत्र त्वतीयः ।

“सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति । शान्त उपासीत । अथ खलु क्रतुभयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति । स क्रतुं कुर्वीत । (२।११) ।

“मनोभयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मणा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ।

“एष म आत्मान्तर्हृदयेऽपीयान् ब्रीहृष्या यवाहा सर्षपाहा श्यामाकाहा श्यामाकातण्डुलाहा एष म आत्मान्तर्हृदये ष्यायान् पृथिव्या ष्यायानन्तरिक्षाञ्जायान् दिवो ष्यायानिभ्यो लोकेभ्यः ।

“सर्वकर्मणा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्मान्तर्हृदये एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति यस्य स्यादहं न विचिकित्सास्तीति ह स्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ।” (६।४) ।

अत्र पुनर्दृष्ट्याददृष्टं सर्वं ब्रह्मणि विधीयते नाविभक्तभावापन्नः साधको दर्शनप्रवचनसंश्रयानमनन-रसनेहनादीं प्रवृत्तीनां विषयान्तरनिरपेक्षः शान्तिरूपेण विनाशितः । तत्सकलत्वमहत्त्वाभिभूतः कैवल्यतद्रसानुभूतितया विचरति विना वाङ्मन्यपि विषयान्तरनिरपेक्षः शान्तिरूपेण विनाशितः । दृष्ट्याददृष्टं दृष्ट्याददृष्टं इति नियमोऽपि नियोज्यः । पूर्वोक्तं पञ्चदश्यायान् प्राणशरीरानुभूतयस्तु सुपुत्रस्येति चेत्, एतन्नादीं प्रवृत्तिः कुतः ? दर्शनादीं स प्रवृत्तीनां प्रवृत्तयः, यतः तत्र तत्र नामनः क्लिप्तं ब्रह्मक्रियानुभवात् क्रियायाश्च रसत्वात्, रसस्वरूपालिङ्गनमुत्पत्त्याश्च सर्वेषु तदेकरसानुभवविनाशितः किञ्चन तस्मिन् विद्यते । “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्” इत्यत्रत्यानुपदस्य क्रियावाचित्वात्, क्रियायाश्च “यदेतत् सुकृतं । रसो वै सः” (४।१२) इति रसत्वात् रसस्वरूपे मन्नां ‘कीर्त्तित्वात् कः प्रुत्वात्’ इत्युक्तदिशाऽऽनुभवः जातु न सम्भवति । तत्सकलत्वमहत्त्वमिदं निदर्शनं त्रिशी-र्निरन्तरोद्यमशाखितम् । “मुक्त्वा ब्रह्मणा सादृश्यं तत्समरसीभूतप्रपञ्चदर्शितम् (१।३।८)” इति श्रीकण्ठीकिरीटनूपचीयसाधकानुभवः व्यगच्छति । तत्सकलत्वमहत्त्वमिदं निदर्शनं त्रिशी-एनोदाहृतं त्वं त्वीये । आधुनिकाः पुनः परात्मना यंभेनैकीभूय मन्दीयमाविष्कृतानपि स्व-स्व-कर्मैतत् तत्र न पश्यन्ति क्लिप्तं परस्व । योगेऽस्मिन् सुतरां रसविमपन्नस्य प्राधान्यम् ।

श्रीमच्छ्रीकण्ठः ।

श्रीमद्रामानुजैनास्य साधारणतो मतसाध्योऽपि महत् पार्थक्यं मुक्तिविषये । ततएव तयोर्भिन्नः
पन्थाः । नायं भेदः सामान्यः—जीवतोऽपि—“वेदान्तविशामीपलश्रया ब्रह्मात्मसामरस्यभावनया
ब्रह्मभावमुपागतस्य विगणितमनुष्यादिदेहविषयकल्पिताङ्गभावसङ्गीचस्य प्रपन्नविद्याकारपराङ्ग-
भावस्य”—मुक्त्वाविगतान् । श्रीमच्छ्रीकण्ठमते जीवः—

“ब्रह्मणी न जायत एव (२।३।१८) ।”

“संसारे (तस्य) किञ्चिज्जलं मुक्तौ सर्वज्ञत्वम् (२।३।१९) ।”

“विभुत्वे जीवस्य एता उन्क्रान्तिगतागतयो नीपपद्येरन् (२।३।२०) ।”

“व्याप्त्या विश्वभुवनविभाषितं यदुक्तं तत्तु मलतिरोधानापगमप्रकटितशक्तिमरीचिव्याप्तमुक्त-
जीवविषयम् (२।३।२१) ।”

“आत्मा कर्त्तव्य (२।३।२२) ।”

“परमेश्वरायत्तमेव जीवस्य नर्तुलं न स्वायत्तम् (२।३।२३) ।”

“ब्रह्मणोऽंशत्वेपि तद्यप्येदेशी युक्तः । यथा वज्रिणा व्याप्तस्य काष्ठादेर्वैज्रव्यपदेशतयापि हि
तयोर्वैज्रकाष्ठयोर्नामभेदः । तस्याञ्जीवौ ब्रह्मणोऽंशभूतएव तत्स्वरूपः प्रतिपाद्यते (२।३।२४) ।”

“भायिनः परमेश्वरस्यावयवलिङ्गः पुरुषः (२।३।२५) ।”

“परमेश्वरसङ्ख्यादस्य बन्धमीची भवतः (३।२।४) ।”

“स्वाभाविकमेव मुक्तस्य स्वरूपं चिदानन्दघनं सर्वज्ञत्वादिविशिष्टत्वाविर्भावति (४।४।१) ।”

“प्रादुर्भूतस्वाभाविकापहतपाभत्वादिकीमुक्तआत्मा ब्रह्मसदृशगुणस्वरूपः (४।४।२) ।”

“मुक्तआत्मा सादृशात् ब्रह्मस्वरूपाविभागेन स्वस्वरूपमनुभवति (४।४।४) ।”

“ज्ञानरूपत्वेन स्वयम्भूतशमपहतपाभत्वादियोगात् कलयाणगुणविशिष्टत्वं ब्रह्मसदृशं मुक्त-
स्वरूपम् (४।४।७) ।”

“मुक्तस्य शिवसदृशस्य सर्वज्ञत्वमनादिवीधरूपत्वं नित्यतत्त्वं स्वतन्त्रत्वं सन्निगन्तिमन्वमन-
शक्तिशक्तमन्वमन्तिलक्षिति (४।४।९) ।”

“स्वप्ने पुरुषो यथा शरीरेन्द्रियादिमैरपेक्ष्येण केवलेन मनसेन ईश्वरसम्पादितान् विषयान्
भुङ्क्ते तथा मुक्तोऽपि स्वभूतेन मनसेन ब्रह्मस्वरूपपरमसुभुङ्क्ते (४।४।१३) ।”

“मुक्तं न ब्रह्माकारं हि दृश्यते विश्वमेतत् ।.....तस्य जीवतएव ब्रह्मण्य तुल्य आनन्दः

(४।४।१४) ।”

“मुक्तानां विश्वत्वम् (४।४।१५) ।”

“सुकलचिदचित्प्रपञ्चमहाविभूतिकृपा मङ्गलविदानन्दसत्ता दिङ्कालादिपरिच्छेदशुद्ध्या स्वाभा-

“सुकलानां ब्रह्मानन्दानुभवध्यापारमन्त्रैश्च सद्ग्राहिव्यापारः स्वेच्छया न सम्भवति (४४११९) ।”

“भोगभावसाम्यं सुकलस्य ब्रह्मणा (४४१११) ।” । * ।

शक्तिः—

“सुकलचिदचित्प्रपञ्चमहाविभूतिकृपा मङ्गलविदानन्दसत्ता दिङ्कालादिपरिच्छेदशुद्ध्या स्वाभा-
विकौ परमशक्तिः शिवस्य स्वकृपञ्च गुणश्च भवति । तद्ग्राहिरैकैश्च ब्रह्मणः सर्वज्ञत्व-सर्वशक्तित्व-सर्व-
कारणत्व-सर्वनियन्तृत्व-सर्वरूपीयत्व-सर्वानुशासकत्व-सर्वपुरुषार्थहेतुत्वादिकं सर्वगतत्वञ्च न
सिद्ध्यति । ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इति सर्वचिदचित्प्रपञ्चशरीरकं ब्रह्माभिधीयते ततो ब्रह्म-
कृपलात् प्रपञ्चस्य हेतुत्वविवयत्वात् ज्ञान एव ब्रह्मीपासीत इति (१११११) ।”

“मायान् प्रकृतिं विद्यात् मायिगन्तु मर्षेश्वरम् ।

तस्यावयवभूतेन व्याप्तं सर्व्वमिदं जगत् ॥’

इति श्रवणात् मायायाः सकलप्रकृतित्वं तद्विशिष्टत्वं मर्षेश्वरस्य तदवयवभूतेनाश्रयित्वेन विश्वशक्ति-
शक्तिसंभूतेन भीकृतत्वदशायां पुरुषसंश्लेषेण सकलजगदग्रामिण्यवयवभूते (११११०) ।” । * ।

ईश्वरः—

“ब्रह्मणो जडाजङ्गमपञ्चमैरकत्वेन स्वतन्त्रत्वं सिद्धम्, सर्व्वविषयस्वातन्त्र्येण ब्रह्मणः सर्व्वकर्तृत्व-
सिद्धिः । स्वाभाविकशक्तिमत्त्वमूलप्रशङ्गमन्वम् । अनन्ताभिरैव शक्तिभिर्जगती जनक-
शासकश्च ब्रह्म भवति । अनन्तशक्तिमत्त्वात् ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नप्रपञ्चसमवायिकारणत्व-
सिद्ध्यति (११११२) ।”

“खल्वसुखचिदचित्प्रपञ्चकृपशक्तिविशिष्टः परमेश्वर एव कार्य्यकारणरूपः सत्पद्विः ।
(‘सर्व्वं खल्विदं जगत्’) (११११४) ।”

“सर्व्वशरीरैश्चः केशवख्याद्युत्पत्तिवत् मायिनः परमेश्वरान् सकलव्यवहाराद्येवमप्रकृतिपुरुषी-
ऽभिव्यक्तौ भवति । ... चिदचित्प्रपञ्चः परमेश्वरः कारणं कार्य्यञ्च तत्तदवस्थावशेषान् (११११०) ।”

“जीवेश्वरयोः स्वातन्त्र्यस्वातन्त्र्याश्च स्वतःसिद्धयेव । अतः स्वतन्त्रस्य परमेश्वरस्य जीवादस्वत-
त्वात् शरीरसम्बन्धसामान्यं न नाविभागप्रामिः (११११४) ।”

“सच्चिद्रूपं शिवेन यदि न व्याप्तं जगत् तदा एताच्छ्रुतिभ्यां विनाशतं कथं मुनिः स्मरतीति
दृश्यते अत्रैव भवेत् । अतो यदा घटादिकमिव कारणेन शिवेन कार्य्यमिदं व्याप्तं तदन्व-
यतश्च (११११६) ।”

“पुत्रेः स्वाभिप्रायानुपनिभागतर्षुच्छिद्रचित्प्रपञ्चशक्तिगर्भेणैव, कैवली भवति । पुनः

चर्यामिका तादृशी शक्तिः पुन्यदृशानिरीधिष्युत्वन्वृत्तनामरूपविभागाह्वितद्विद्वेषात् । तद्विचिन्तयति ।
तत्र शक्तिमतः शिवस्य सङ्गीचावस्था प्रलयो विकासानवस्था सृष्टिः (२।१।१८) ।”

“परमकारणात् परब्रह्मणः शिवादभिन्नमेव कार्यम् (२।१।२) ।”

“कार्यत्वेन स्वानन्वभूतादपि चेतनावेतनप्रपञ्चादिश्वादधिकरण सत्त्वैश्वर्यः सत्त्वैश्वर्यः परमेश्वरः
(२।१।२३) ।”

“सर्व्यावस्थानु सत्त्वान्तर्यामितया स्थितेरपि परमेश्वरस्य न कश्चिद्विषयत्वद्वयमङ्गः । कुतः ?
सत्त्वैव युतिषु चास्य निरन्तरीयकत्वत्वं निरन्तरियमङ्गत्वाकारत्वं चैश्वर्यमङ्गत्वं हि प्रसिद्धम्
(२।१।११) ।”

“भ्रान्तरूपे ज्ञानेन सम्यगाराधने ब्रह्मस्वरूपं गृह्यते (२।१।२०) ।”

“इत्येव गणज्ञानं सत्त्वैवीपमेहाद्यैः येन गणज्ञानेन सकलैतरव्यावृत्तब्रह्ममननं भवति
(२।३.३३) ।”

“सङ्गच्छतः ‘सृष्टिं गृहे सत्त्वैः कामान् सङ्गच्छतः’ ब्रह्मज्ञानस्यैव यौपय्याभिप्रायः
(२।३।३३) ।”

“अपि औवादधिकरैव शिवायं परं ब्रह्म तथाप्युपासिता ‘सङ्गच्छतः’ इति तदुपा-
सीत (२।३।३३) ।”

“उपासकानामस्यै ब्रह्मस्वरूपस्य प्रकाशदर्शनात् तत्प्रकाशकारणभूता ब्रह्मभावना नैरन्तर्यायै
आवदाशुषं कर्तव्या, न कदापि विशिष्येति (२।३।३३) ।”

“उपासकानां पूर्वात्तरामयोरश्रेयविनाशौ भवतएव (२।३।३३) ।”

अस्मिन् पदे ब्रह्मस्वरूपानिर्भावेन स्वस्वरूपानुभवस्य प्राधान्यम् ।

तत्र चतुर्थः ।

“ब्रह्म वा इदमथ आसीत् तदात्मानमेवावित् । सङ्गच्छतः ब्रह्मा-
सीति । (२।३।२) ।

अत्र ‘इदं प्रथमं विधेयम् । चतुर्थे सत्त्वैर्विशेषज्ञानं विनीयमयथा तत्सत्त्वैः श्रेयपरीक्षण-
नामाय न कश्चिदन्तराय इत्यभ्युपगमनस्यम् । “विदं चतुर्प्रपञ्चप्रशक्तिर्विशिष्टत्वं स्वाभाविकमेव
ब्रह्मणः कदाचिदपि न निर्विशिष्टत्वमित्यनेन सिद्धम्” इति वचनेन ब्रह्मणो निर्विशिष्टत्वं प्रत्याख्या-
यत आचार्योक्तं केवलं न ब्रह्मस्यै किञ्चिद्विशिष्टत्वं विकारसंख्येति प्रतिपादयन्ती निर्विशिष्टं
ब्रह्म परं ब्रह्म सर्विशिष्टत्वपरमिति ब्रह्मण्यपि भेदी कल्पयन्ति । अस्मिन्नास्ति वाग्येन परं कश्चि-
दीहमी भेद इति विचारणीयम् । अस्मिन्नाह श्रीमहात्थकारः—“विशेषा स्थितिसाक्षात्वायः तादा-

नस्य सद्भिन्ना ततो ज्ञायाश्च पूतवः । पादोऽस्य सर्व्वा सूतानि विपादस्याधतं दिवि, इत्येवमादिः” इति । वयन्तु वदामी नेति । कथम् ? युतिरिवं ब्रह्मविभूतिभूतं सर्व्वमधरीकृत्य ब्रह्मण एव सर्वातीतत्वमेष प्रथमे । स्वस्य सर्व्वातीतत्वं परिहाय न तज्जागु जीवे जगति वा तत्पादात्मतयात्मानं प्रकटयतीत्याह वेदान्तभाष्यभूता गीता.

“मया ततमिदं सर्व्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्व्वंभूतानि न चाहं तेषु ब्रह्मिणः ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभन् न च भूतस्थी ममात्मा भूतभावनः ॥ (१०.३५) इति ।

एकवचस्य तस्य न जातु विरूपतासिद्धिः, तथा सति ‘अद्वैतम्’ इति तस्य स्वस्वपिण्डविशेषणं शक्यं स्यात् । विभक्तत्वं विकारित्वं हेतुः, सूत्रां ‘ज्ञानम्’ इति वाद्यानेषु पश्येदव्यति । विभक्तत्वात् विकारवतां शिष्टत्वं न जातु सम्भवति, शिष्टत्वात् शिष्टत्वसिद्धित्वं तदा स्यादपरिहायम् । कथम् ? एकवचस्य लक्ष्मणमया सर्व्वं दृष्टुमसामर्थ्यं तदाप्यतर्कते यथा जीवस्य । एवं तुरीये ‘ज्ञानं शिष्टं महैतम्’ विकलमेव स्यात् । समाधानमप्य स्वयं भूवक्तृत्वेन कृतं ‘न ज्ञानानीऽपि परस्मान्मयि’ इति सर्व्वत्र हि । १०.२२.११ इत्यत्र । सर्व्वं ऽकिन्तु परवर्तिषु चाधिकरणस्येषु ज्ञानिभूतनिर्दिशेषु वादित्याख्यादृष्ट्या विरोधी उभयपि प्रतीभूततया परिलक्ष्यते, तथापि न तैः सम्यं तत्त्वमाकाङ्क्षितम्, प्रत्युत पञ्चदशमवचनव्याप्यत्वस्यैव तत्रत्याखण्डनं सर्व्वप्रथमसम्बन्धनिरतानां समीपे प्रीत्यन्वयतया प्राकाशितं । तद्यदि भूवस्थ्याभिप्रायः—‘न स्यात्ततोऽपि—न केवलं ज्ञानत्वस्य प्रसूयमानता-ततोऽपि किन्तु हि ‘सर्व्वत्र हि’ सर्व्ववेदान्तनामोपपि ‘परस्य’ परब्रह्मणः ‘उभयपि’ इति वादित्य-प्रदक्षेपपरं लिङ्गवद्यं विद्यते । ‘ज्ञानविरतस्थानः तदिह प्रश्नः’ ‘अप्रवृत्तानीऽन्तःप्रश्नः’ ‘पुत्रस्थानः प्रज्ञानघनः’ इत्यवधार्यं ‘ज्ञान-प्रश्नः’ ‘न तदिह प्रश्नः’ ‘न प्रज्ञानघनम्’ तदनुवर्तिनप्रश्नापश्चादपि वा ‘न प्रश्नः’ ‘नाप्रश्नम्’ इति पूर्व्वेषां हेतुः ‘ज्ञानं शिष्टमहैतम्’ इत्याद्यां वादिघटनं तत्र स्वदृश्यं शैक-स्यात्कलसत् तत्र विद्यमानता दर्शयति । एतदर्थकं हि परवर्तिषु भूवर्त्तनं भेदादिति चेन्न प्रत्येक-सत्तत्त्वत्वान्ता १०.२१.२० इति । एवं हेतुत्वात्पादानन्तप्रदक्षेपमेव परब्रह्मणोपरीचक्षणं सिद्धाति । प्रपञ्चे न सर्व्वस्वतज्जागु योऽमी तदिह प्रश्नादिकथः परं ब्रह्मणि भेद उपलभ्यते नासी स्वयं तस्मिन् विद्यते । तन्पुनराकाङ्क्षात् तत्र तत्र जीवे तदिह प्रश्नत्वसत्त्व-प्रश्नत्वं प्रज्ञानघनत्वस्योद्भास्य तत्तत्-कारणत्वेन तत्तत्कार्य्ये ‘आत्मानं प्रकटयन् तत्प्राप्ता पसिद्ध’ भवति यथा प्राक्ष्य प्राक्ष्यत्वादिश-यादिशालन । प्रज्ञापञ्चयोः परापरपक्षित्वेऽपि तस्य कार्य्यसात्त्वभूतत्वात् तथैवपि ततो भेदः साधितः । ‘प्रपञ्चोपगमम्’ इति प्रपञ्चसम्बन्धपरिहायं “यत्तं कथं कथ्याव्यतनं तन् न पश्चानि”

(२१) इत्यनया दिशा सिद्धाति तत्रैव परब्रह्मापरीक्षज्ञानम्, एवञ्च प्रपञ्चासम्बन्धेन तदतीतं ब्रह्म भवत्यपरीक्षज्ञानविययमिति वेदान्तपूर्वप्रस्ताव्यसमवलम्ब्या प्रतिपादितं ब्रह्मदारण्यकेन (३।२१) तथा च सा व्याख्याता भाष्यकारेण (३।१५५) । “अयं वै दश च सदृशसि बहूनि ज्ञानज्ञानानि च तदेतत् ब्रह्मापूर्वमनपरमनलरसवाच्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः” इत्येतद्वचनं हेयोपादेयप्रदर्शनपरं लिङ्गवच्यं प्रकृतमुद्दीभवति । अत्रापूर्वादेयो हेयोः ‘सर्वानुभूः’ पुनरुपादेयत्वस्वरूपवाचित्वात् । एवं सर्वेषु वेदान्तवचनेषु ब्रह्मनिष्कपेयं यथा

“सपथ्येयाच्छुक्रमकायमत्रणमस्थाविरं शङ्कमपाविहम् ।

कविर्भनीथी परिभूः स्यभुयांथातथ्यतीऽथांन व्यदधाच्छाद्यतिभ्यः समाभ्यः ॥”

इत्यत्र कायादीनां हेयत्वं गहन्वादीनामुपादेयत्वं विमृष्टम् । अधिकरणस्यास्य व्याख्यातवसरे गौडगविना श्रीमद्दिशानभिज्ञरेवमाप्तिपदमकरोत् “एतेन परमेश्वरस्य श्रीलावियहकत्वनसाधनिका-नामसप्तहालाः, ‘अक्षयवदेव’ इत्यत्रधारणात् ब्रह्मनिष्कशिवादीनामसम्भवात्” इति । वेदान्तसूत्रे चातएवाकाशं त्रिणाड्य लपास्यत्वेन नीपस्थापितं, तथैव भाष्यकारणामभिप्रायश्च । तथा— “आत्मेति नृपगच्छन्ति राक्षसनि च । ३।१।३ ।” व्याख्यातञ्च श्रीमद्भाष्यकारेण—“आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः । तथाहि परमेश्वरप्रक्रियाया जावाला आत्मत्वेनैवैतन्नृपगच्छन्ति ‘त्वं’ वा अक्षयसि भगवती देवते अहं वै त्वमसि देवते” इति । तथाचैवपि ‘अहं ब्रह्मसि’ इत्येवमाद्य आत्मनीपगमा टटव्याः । राक्षयन्ति आत्मत्वेनेवेश्वरं वेदान्तवाक्यानि ‘एवञ्च आत्मा सर्वान्तरः’ ‘एवञ्च आत्मान्यांश्चतः’ ‘तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि’ इत्येवमादीनि ।” इति ।

ननु “अथ लभमन्ति”त्यादिषु यथा स्यात्त्वादिकस्याचित्तनधर्मस्य ‘न तदत्राति किञ्चन न तदत्राति कथनं’ इति भीकृभोग्यधर्मस्य हेयत्वं तथा “यः सर्वज्ञः सर्वविन्” (८।१) इत्यादिषु सर्वज्ञत्वादीनामपि—प्रपञ्चासम्बन्धात् ज्ञत्वस्य विज्ञस्य चोद्भवनात् अतएव हि मातृस्यै ‘न प्रश्नं’ ‘नाप्रश्नम्’ इति चिदचित्तनिषेधः । एवञ्च ‘सर्वकर्मो’ ‘सर्वकामः’ ‘सर्वेश्वरः’ ‘सर्वेश्वरः’ इत्यादीनां त्रिगोत्रत्ववाचकानां सर्वेषामपरिणयः । सर्वेषां हेयोपादानप्रदर्शनपरलिङ्गस्यानवस्था । अचीयते—माच्छु क्यं बहिःप्रश्नादिषु चिदचित्तोरत्नर्भतत्वात्, ‘न प्रश्नं’ नाप्रश्नम्’ इति तत्प्रवाह-पतितम्, यथा ‘उभयतःप्रश्नं’ जायन्त्वप्रयोरत्नराले । प्रश्नेन चेतनधर्मस्य अपश्नो नाचित्तनधर्मस्य हेयत्वम् । भीकृतं चेतनधर्मः भीग्यत्वचाचित्तनधर्मः । प्रश्नानघनश्रीवशि हेयत्वं न तु सर्वेश्वरादीश्वरशि । अतएव हि प्राञ्च “आनन्दाहोवच्छन्निमानि भूतानि ज्ञातानि” इत्यादियुतेः सर्वलकारश्चानन्दमयस्योपादेयत्वम् । केवलं प्रश्नानघनस्य न त्वानन्दमयस्योक्ते स्वी दर्शयति, न जीवः स्वयमानन्दमयः, तन्मानन्दमयत्वं राक्षतसिद्धिज्ञानन्दमकसथादिति । अथाहमकियत्-

आनन्द इति पूर्वमुद्दिष्टम् । सर्वज्ञत्वसर्वविद्यादि न पुनश्चात्र, ब्रह्मस्वरूपवाचकतात्तेषाम्, “ब्रह्म वा इदमपि चासीत् तदात्मानमवेषत् । ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इत्यन्त्यात्मज्ञानवत् ब्रह्मणि सर्वज्ञानमपि विद्यते—“ते यदन्तरा ब्रह्म” (१।१६) इति नामरूपयोस्तावन् स्यात्कारिण स्थितिः, “तस्मात्तत् सर्वमभवत् (८।१२)” इत्यपि सिद्धति । सर्व्याधि कर्त्वाच्च यतः, सर्व्वं कामा यतः, सर्व्वं गत्या यतः सर्व्वे रसा यतः इत्यत्र तत्तदुद्भावकत्वाद्ब्रह्मज्ञानं ज्ञेयत्वेऽपिपुत्रावकस्य तस्वीपार्दयत्वम् यथा बहिःप्रशासितु तत्तत्प्रज्ञानीत्पादकस्यात्मनः । “व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादन्वयवत्” इति नियमोऽप्याप्तमनुसरोयः । दृश्यते पुनरत्र ‘सत्यसङ्ख्यः’ ‘आकाशात्मः’—प्रकाशसङ्ख्यः—उपादेयत्वं प्रदर्शयतः । “तस्मात्तत् सर्व्वमभवत्” (८।१२) इत्यत्र ज्ञेयोपार्दयप्रदर्शननियमेन कर्त्तृत्वाग्नि ‘तत्’ अव्याकृतनामरूपं ब्रह्म, कार्याग्नि व्याकृतं ब्रह्मचापुष्पं ‘सर्व्वम्’ इत्यवगमन्यम् ।

अधुना प्रकृतमनुसरोमः । “तत् यी यी देवानां प्रथमुद्गतं स एव तदभवत् तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणाम्” (८।१३) इत्यस्यार्थः—सर्व्वेषां व्याकृतानां बहिर्बिभक्ततया स्थितिरिति स्थूलदृष्ट्या भासमानानामनरविभक्तत्वं ब्रह्मचा यदा प्रत्यचीभवति तदा प्रतिबोध उपपत्तये ‘अहं अनुरभव’ ‘हृद्येति’ इत्ये तं रूपः । अचेदं रहस्यं साधकैर्विज्ञातव्यम् । यदा हि जीवः परेण स्वस्वातिभक्ततया स्थितिमनुभवति, तदा तस्य स्थितिरियमनादिसिद्धा जीवतत्त्वरूपेणैति (११।१५) ज्ञानमुदेति । “अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” इति नामरूपव्याकरणेऽपि तस्य सम्बन्धं सूतरां स प्रप्नोति । एतत् प्रतीतिब्रह्मादेव ‘अहं अनुरभवम्’ इत्यादि वाक्यमन्तर्धोमिमेकत्वमापन्नानामुपदेष्टृणां मुखाङ्गु यते शास्त्रेषु । तत्र कर्त्तृत्वाग्नि अहमिति परमात्मा कार्याग्नि तन्विभक्ततया स्थितौ मनुप्रवर्तितोवात्मा व्यत्यते । आधुनिका यद्यप्यविभागेऽपि तद्वत् सूक्ष्मतरविमानं न कदापि विचारन्ति, तथापि पूर्व्वगतानां जीवानामात्मनि ब्रह्माकारिणैकत्वमनुभवन्ति, तेषामसर्व्वे स्वस्य वर्त्तमानसत्त्वं न सम्भवेदिति विशसन्ति । ब्रह्मवत् स्वतन्त्रकर्त्तृत्वाभावात् ‘अहं-मस्मि’ इति स्यात्तन्मोक्ष जीवो न वक्तुं समर्थः, तत आतिर्भूतत्वरूपतया ‘सोऽहमस्मि’ (८।११) इति तस्य व्याहृतिः । “अहं ब्रह्मास्मि” इत्यात्मनि विशमानत्वकपाविभागेण कर्त्तृत्ववाचकब्रह्मत्वमन्वितप्रत्यचीकरणाय यत् साधनं तदात्मानं वेदान्तानुसोदितस्वात्प्रीकृतिरोधाननियमेन तिरोचय परं ब्रह्म अग्निभाष्य निर्लेख्यमिति सुधीर्बिर्बोधयत् । आधुनिकेषु तदनुसोदनात्मनोऽदीनादिभ्यो ज्ञेयोपार्दयनियममनेन तदाची न्ययते । वाची तु सर्व्वानुभवः संक्रामितोऽनुभवः जीवद्विदि वाचोपलभ्यमान इति वेदान्तदर्शनसङ्गता । एव च तेषामपरोचदृश्यं दृढतामापद्यते । सर्व्वत्र कर्त्तृत्वाग्नि ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इत्यस्यानुभवमोक्षरत्नात् वतुर्ब्रह्मास्मि एवसा साभाविकत्वमन्वयसमापनमन्यम् ।

श्रीमच्छङ्करः ।

तन्मते "सर्व्वेभ्योऽप्यन्तः प्रज्ञाकालप्रसिद्धिः । सर्व्वोऽप्यात्मसिद्धिः" इति न नाह्वयकौति । यदि हि नात्मसिद्धिप्रसिद्धिः स्यात् सर्व्वोऽप्यन्तः नाह्वयकौति प्रतीयान् । आत्मा च ब्रह्म" इति । स आत्मा अद्यप्यन्तः, शरीरादिसम्बन्धस्यासत्त्वसंसाधनेनापरोक्षज्ञानविषयी भवति । तन्नचक्षुः— "सर्व्वेदुःखविमुक्तं कश्चेतन्वाक्यकोऽहमिति एव आत्मानुभवः । न चैवमात्मानमनुभवतः क्षिप्रदन्तु क्लमवशिष्यते ।" इति । वस्तुतस्तु परात्मास्त्रिभुवनमाहंभावे च तस्मिन् कैवल्यकलकपीडं ब्रह्माकौति भावः प्रसिद्धाति सर्व्वक्रियाकर्तृत्वान्म्याकर्तृभोगुः सन्निधी । न सर्व्वेवामिवमपरोक्षज्ञान-सम्भावनाकौति ईतोः तन्मते नृचभाषा जगतीऽस्य वैकालिकसत्त्वं यथा दृश्यते तदाऽविद्योप-प्यापित्तव । एवं विमिश्रितत्वं पश्यता तद्वाच्यस्य सन्दिग्धार्थता वेति न मनव्यम् । तन्मते जीवस्य—

"उपाध्यन्तुपनी चास्योत्पत्तिः तन्मते च प्रलयः । उपाधिप्रकृते नात्मप्रलयः ।.....अवि-
ज्ञेयैव ब्रह्मजीव जीवभाषाभ्युपगमात् । लक्ष्मभेदीऽप्यनयोऽप्याधिनिमित्त एव (२।१।१०) ।"

"नित्यचेतन्मोऽप्यन्तः । अतएव यथादेव नोत्पद्यते परमैव ब्रह्मविकृतमुपाधिसम्पत्तौ जीव-
भावेनावतिष्ठते (२।१।१८) ।"

"अस्यासत्त्वसिद्धिः (२।१।१०) ।"

"न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः सम्बन्धनिर्गोचरप्रसङ्गात् ।.....न हि विवेकिनाऽपरिच्छादयो
जीवो नाम कर्ता भोगी वा विद्यते ।.....अयमात्मा सर्व्वेभ्योऽप्यन्तः एव मनसादीनि शरणाणि
कर्ता भवति भात्मना त्वर्तव (२।१।४०) ।"

"अनिद्यावस्थायां कार्यकारणसंघाताविवेकदर्शनी जीवस्याविद्यातिमिरात्मस्य सतः परमादा-
त्मनः कर्माध्यात् सर्व्वभूताधिवासात् साधिसंशयितुरीश्वरात्तदनुपया कर्तृत्वभीकृतत्वस्यस्य
संसारस्य सिद्धिसादन्यदृष्टेस्तुभैव च विज्ञानेन मोक्षसिद्धिः (२।१।४१) ।"

"परायणेऽपि कर्तृत्वे कुरीत्येव जीवः कुर्व्वन् हि तमीश्वरः कारयति (२।१।४२) ।"

"चेतन्म्याविशिष्टं जीवेश्वरयोरेयाद्विष्णुः क्षिप्रयोरीश्वरम् । अती भेदाभिदावनाभ्याम्-
प्रत्यावगमः (२।१।४३) ।"

"किं पुनर्जीवस्यैश्वरसमानधर्मत्वं नास्त्येव ? न चाकौति । विद्यमानमपि तु तत्तिरोहित-
नविद्यान्वयधामान् । तत् पुनरतिरोहितं सत् परमेश्वरमभिधायती क्लमामस्य जगतीविधूतधा-
नस्य तिमिरतिरक्लतस्येव इक्ष्मन्नीश्वरीश्वरीश्वरप्रसादात् संसिद्धस्य कस्यचिदेवादिर्भवति न
अतएव सर्व्वेषां जन्मान् (२।१।४४) ।"

"क्षेत्रज्ञेनात्मवेषाभिनिपद्यते नागन्तुकेनापरकपेषापि (४।४।१) ।"

“अविभक्त एव परिचायना मुक्तोऽवतिष्ठते (४।४।४) ।”

“सङ्ख्यादेव तेषां यावत् प्रवीक्षणं क्षेत्र्योपपत्तिः (४।४।८) ।”

“अवश्यसङ्ख्यात्वादनन्वाधिपतिर्विशान् भवति (४।४।९) ।”

“शरीरेन्द्रविषयेष्वधिपद्यमानेष्वुपलब्धिभाषा एव पिचाद्विद्याना भवति (४।४।१३) ।”

“भावे पुनस्तनीर्जागरिते विद्यमाना एव पिचाद्विद्याना भवत्येव मुक्तस्यापि (४।४।१४) ।”

“यथा प्रदीप एकोऽनेकप्रदीपभावमापद्यते विकारवृत्तितोमान् एवमेकोऽपि सन् विद्यामैश्वर्य-
योगादनेकभावमापद्य सर्व्याधि शरीराध्याधिभवति (४।४।१५) ।”

“जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वञ्चयित्वाऽन्यदन्वितायास्तकमीश्वर्ये मुक्तानां भवितुमर्हति । जन-
द्यापारस्तु नित्यसिद्धमैवेन्द्रस्य (४।४।२०) ।”

“नित्यसिद्धे शरायत्तम् (आधिकारिकाद्याम्) इतरेषामैश्वर्यम् (४।४।२८) ।”

“भोगमात्रमेवामनादिसिद्धेनेन्द्रेण समानम् (४।४।२९) ।” । ० ।

माया—

“अविद्यात्मिका (प्रत्यगात्मन्वनात्माभ्यासोऽविद्या) हि सा वीजव्यक्रियसङ्गमन्दनिर्गुणा परमे-
श्वराग्रथा मायामयी महासुषुप्तियस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शिरते संसारिणी जीवाः । तदेतद-
व्यक्तं कृत्तिकाकाशमन्दनिर्गुणम् ‘एतच्छब्दं स्वरूपं गार्गाकाशं चोत्तमं प्रोक्तम्’ इति श्रुतेः ।
छन्दोचरमन्दोदितम् ‘अक्षरान् परतः परः’ इति श्रुतेः । कृत्तिकायेति सूचितं ‘मायान् प्रकृतिं
विद्यान्वायिनान् महेश्वरम्’ इति मन्त्रवर्णात् । अथवा हि सा माया तस्यान्वत्निकपक्षव्याख्या-
त्वात् (१।४।३) ।”

“यथा सूर्यं प्रसारितया मायया मायावी चिच्चपि कामेषु न संस्पृशते अक्षयत्वात्, एवं
परमात्म्यापि संसारमायया न संस्पृशते इति । यथा च स्वप्नद्वेषः स्वप्नद्वेषमायया न संस्पृशते
प्रबोधसंप्रसादयोरनन्वानतत्वात् एवमवस्थाचयसाध्यै कोऽन्यभिषार्यवस्थापदैव व्यभिचारिणा न
संस्पृशते । मायामात्रं ह्येतत् परमात्मनोऽवस्थाचयात्मनावभासनं रज्जा इव सर्पाद्विभ्रान्त्येति
(१।१।८) ।” इति । ० ।

ईश्वरः—

“ननु ईश्वरोऽपि शरीरे भवति ? सत्यं शरीरे भवति न तु शरीरे एव भवति (१।२।३) ।”

“अविद्याप्रवृत्त्यापितकार्यकारणीपाधिमिनिर्गुणं शरीरात्मनीमित्तोर्देहीपदीप्री न पार-
मार्थिकः । एको हि प्रत्यगात्मा भवति, न वी प्रत्यगात्मानो सन्भवतः । एकस्मैव तु निर्वच्यवच्छा-
रुपाधिकृतो यथा घटाकाशी महाकाश इति (१।२।२०) ।”

“ननु ब्रूहस्पतिप्रवादिन एकस्वेत्यान्ताम् ईश्वरीश्रितव्याभावात् ईश्वरकारणप्रतिज्ञाविरोध इति चेत्, न, अविद्यात्मकनामरूपतीक्ष्णकारणपिचत्वात् सर्वज्ञत्वस्य, ‘तस्मादा एतदाकाशान्मेन आकाशः सम्भूतः’ इत्यादिवाक्योपेक्षी मित्यशुभबुद्धमुक्तस्वरूपात् सर्वज्ञान् सर्वज्ञत्वेरीश्वरात्म्यगदुत्पत्तिस्थिति-संशयाः, नाचेतनान् प्रधानादन्वकारोन्वेषोऽर्थः प्रतिज्ञाती ‘अन्वयाद्यस्य यतः’ इति । सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव न तद्विषयोऽर्थः पुनरिच्छीयते । कथं नीचेत—अत्यनमात्मनएकत्वमद्वितीयत्वस्य बुधता । यद्य यथा नीचेत—सर्वज्ञस्येश्वरस्य आत्मभूते इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तस्यान्वया-भाननिर्व्यञ्जनौघे संसारपपचवौजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च युतिसंख्योरभि-प्रेते, तस्मादन्वः सर्वज्ञः ईश्वरः ‘आकाशी वे नामरूपयो र्निर्व्याहृता ते यदन्तरा तद् ब्रह्म’ इति युतेः । ‘नामरूपे व्याकरवाणि’ ‘सर्व्याधि रूपाधि विचिन्व धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदाप्ते’ ‘एकं वीजं बहुधा यः कर्तति’ इत्यादिश्रुतिभ्याम् । एवमविद्याकृतनामरूपोपाध्वनरोधीश्वरी भवति, यीमेव घटकारकाद्युपाध्वनरीधि । सच स्वात्मभूतानेव घटाकाशस्यानोयागविद्याप्रत्युपस्थापि-तनामरूपकृतकार्यकारकसङ्घातानुरोधितो जीवाख्यान् विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे स्ववह्वारविषये । तदेव-मविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदोपाध्वनेव शरस्येश्वरत्वं सर्वं ज्ञत्वं सर्वज्ञकृतत्व न परमायंती विद्ययापास-सर्वोपाधिस्वरूपे आत्मनीश्वरीश्रितव्यसर्वज्ञत्वादिव्यवहार उपपद्यते । तथा चोक्तम्—‘यत्र नामान्-पमूर्ति नामच्छ्रुती नामदिज्ञानाति स भूमा’ इति । ‘यत्त्वस्य सर्वज्ञात्मेवाभूत् तत् केन कं पश्येत्’ इत्यादि च । एवं परमायावत्यायां सर्वव्यवहारभाव’ वदन्ति वेदान्ताः ।..... नृच-कारोऽपि परमायाभिप्रायेण ‘तदनन्वत्वम्’ इत्याह, व्यवहाराभिप्रायेण तु ‘स्याञ्जीकवन्’ इति महा-समुदास्यानीयतां ब्रह्मणः कथयति, अपत्याख्यायेव कायं प्रपञ्चं परिणमप्रक्रियासाशयति सगुणोपा-सनेषु पवुज्यते (२।१।१७) ।”

“यदा तत्त्वमसौचेव’ जातीयकैनाभेदिहो’ श्रिमाभेदः प्रतिबोधितो भवत्यपगत’ तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च कष्टत्वम् । समस्तस्य मित्याहानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सर्वज्ञानेन बाधितत्वान् (२।१।२२) ।” । * ।

ब्रह्म—

“चिकुप’ हि ब्रह्मावगम्यते नामरूपविकारभेदीपाधिबिभ्रिष्ट’ तधिपरीतस्य सर्वोपाधिचिन्तितम् । यद्यपेक्ष आत्मा सर्वसृतेषु व्यावहरज्जमेषु गृहः, तथापि चिन्तोपाधिभिवतारतत्यादात्मनः ब्रूहस्पतिव्यस्यैकपस्यात्तरीशरनाविष्कृतस्य तारतम्यमेवव्यं शक्तिविशेषैः नूयते । ... एवमेकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसम्बन्धं निरक्षीपाधिसम्बन्धोपास्यत्वेन च यत्वेन च वेदान्तोऽपि परिच्छते

“अथोक्ता ज्ञानाः सव्यः” इति च युक्तिः सद्यस्त्वविद्यया ; इत्यनु युक्तिः ‘अथोक्तः प्राक्करीरः’ इति अनुचरत्वविद्यया (१।१।२) ।”

पक्षस्यास्य सनातेः प्राक् श्रीमच्छङ्करेणान्वेषामथाद्यां विरीचपरिहाराय यतः कर्तव्यः । अस्ति वाचि विरीची वाच्यपरीचा तैवेति प्रकृतोत्तरं इत्यमानतोऽयं न तु परमावेत इति । कथम् ? अविभाजविभाजवीक्षाणिकत्वान् सर्व्वेवान्ति तत्र सन्धतिः । अद्यतविभागस्य विभाजो-
ऽभवदिति रदुखीहेदाय मतविरीचीोऽकिञ्चित्करः । अतः कारकस्य परब्रह्मवीचिचित्रजन्तिसीकारं विना न कोऽप्यन्यत् किञ्चिदस्युं सन्धतेः—अस्ति विना कारकस्याकारकत्वान् ; कारकस्य प्रत्यक्षमेव । श्रीमच्छङ्करे योगसार्ग्यप्रदर्शननिष्कम्भवत्तया पुनरविभाजपक्षपाती । अतएव हि “यत्र तस्य सर्व्वे-
भावेवाभूत् तत् केन कं पश्येत्” एव जातीयज्ञानि वेदान्तवचनानि सर्व्वेवाप्ययति सः । वेदान्तस्य प्रत्यक्षप्रधानज्ञात्वान् सर्व्वविधमनुमानं परिहृत्य जायदाद्यवस्थापयं तदतीतावस्थाचावगम्यः स पुनरस्य रदुखस्य सिद्धान्तमकरोत् । जायदवस्थायां प्रत्यक्षं जगत् स्वप्ने ब्रह्माकारप्रारंभेतिद्वि-
भानस्रष्टे पृतिभाति । सुषुप्ती पुनस्ताम्बेकीभूय प्रज्ञानघनत्वेन परात्मनि विलुप्तप्रायाश्चि तितन्नि, शिवत्वं वेतीमुख्यमानन्दभूक्तमनस्रिष्यते । यदा तदपि जानुभूयते तदा अव्यवविभाजप्रतिः परात्मना । इत्यभेदावस्थां प्राप्यत्वेन विगच्छयन् श्रीमच्छङ्करः “पारीऽस्य सर्व्वे भूतानि चिप्राद-
ऽस्याऽस्यतं दिवि” (१।१।१) इति सर्व्वेचि भूतान्ययतापिधानागीति (१।१।१) नियम्य सर्व्वे जगदसत्त्वेन परिचरन्त्य सद्यस्य ब्रह्मवीऽपरीचज्ञानाय तदुपयोगि वेदान्तव्याख्यानमकरोत् । सर्व्वस्यासत्त्वे परिचामनमपि तस्य न वेदान्तानुमीदितसर्व्वप्रक्रियाविरीचीति “स (प्रपञ्चः)
पुरुषमात्रेणैवास्तिः प्रविलापयितुम्” (१।२।२४) इति तदुक्ता भवति प्रतिपन्नम् । यत् तेन प्राज्ञापरनामैवाऽप्यविभाग उच्यते, अपरेषामन्युद्देशकरत्वेऽपि न तदवस्थाकमुद्देशमुद्देशात्, अती औपदेश्येऽप्यव्यवविभाजनया परे स्थिती परस्मिन्त्वमप्यात्मन्वाविभक्ततया वर्तते (१।१।१) । सर्व्वमित्तनमित्ये सर्व्वसम्यग्रतायाश्चेद्विगतव्यवियथाभावात् स्वयमेवेद्विगतपरनामात्मत्वेन प्रियत्वेन सर्व्वसात्मन्त्वमभूय विराजते सः । आत्मन्त्वमभूतानि तानि सर्व्वेऽप्याविष्कृतम् “अद्य ब्रह्मास्ति” इति शिचीपसिद्धते यदा तद्विन् तदा तत्प्रवृत्ता देवप्रमुखा जीवा तत्कल्प्याचतनं रूपं पश्यन्तः पृथक् कं ‘सोऽहम्’ इति ब्रह्मानभूतनिश्चिन्तसम्यग्ज्ञानमृत्त्वकानुभवं सुखेनापुष्कंमनुभवन्ति वेतीमुख्यैः । अद्यमनुभवः सर्व्वानुभवः परब्रह्मवः सत्यात् कल्प्याचानुभवानुपलब्धुं सानर्थं वितरति । विविधा-
भिधायितसम्यग्दृष्टेः भासमानाः कल्प्याचानुभवरूपा नृत्वाविषया जनसि प्रादुर्भूय जीवान् ज्ञान-
पुधानाऽप्यादृष्टपुष्यामराज्यं विचिद्विद्वन्पुष्यावीद्वत्तदप्यपरिपृच्छ्यावतारयन्ति । एवञ्च न्युत्कृष्टैश्च
रूपपुष्यादप्यादृष्टपुष्यामराज्यं सत्यज्ञानरूपादिहीनराजि । तदेतत् सर्व्वमच्छरुही जीवाः पृथक्कीकुर्वन्ति

वाचदादी तदतीतावस्थायाश्च । वास्याचमुमानपुमानवादीर्वा सटिपुक्तिवा मुक्तिर्भेदा ततः
पुनरियमभाजितेता पुनश्चमूहकत्वात्, वेदान्तीकृतत्पुक्तिवायाश्चैतदनुसारित्वात् । अथैव सर्व-
वेदान्तिकसम्प्रदायानां धर्मोद्योऽविरीक्षितया समग्रसीभूतः । एतन्मस्य योगेनात्मविभक्ततया
स्थितस्य ज्ञानस्य सर्वानुभूतिभावनेन अर्द्धोद्यमी वक्षिष्यं वक्षारप्रकृतयः । एवञ्च पुनपन् चतुर्णां
पञ्चाशामैकत्राविसंवाहितया स्थितिः ।

श्रीमद्विष्णुसामिसम्प्रदायानां मतं तदीयचतुर्शयोर्निष्पादित्यसम्प्रदायानाम् प्रथमद्वितीययोः
पक्षयोः केमिश्रणमभूतमिति सुधीश्चिरनुसन्धेयम् । श्रीमद्विज्ञानभिलोमेतन् तत्कृतभाष्यपरिच्छेदा-
देषं विज्ञातव्यम् :—“अथायं ब्रह्मकीर्त्तिसानिर्गोत्रताद्यैः संवेदादुच्यते । यद्येतन्नविज्ञेयो नित्य-
ज्ञानेच्छादिवन्त्याख्यनिजशक्तिवज्जात् सर्वेश्वरः । के शक्यो विपाकाज्यैरीपाधिकेरस्यपरासटीऽपि
स्वान्तःस्थैः प्रकृतित्पक्षवादिज्ञानिभिरस्योत्प्रेक्षीयात्प्रकृतादिकं सञ्जातं ऊर्णनाभिप्रथतिरिव तन्वादि-
कम् । तस्य तानेवान्तःप्रविश्यान्त्योमी मन् धारयति प्रकृत्यापूरेण व्यापयति च कर्मफलानि च
प्रयच्छति सङ्घाराज्जडव सेवापराधयोः फलम् । एतथ तानेवान्ते ज्ञानाद्युपसङ्गस्य सत्त्वेकएवावप्रियते
समुद्रे तरङ्गवृद्धादिवत् सणभङ्गुरं सायेंद्रजालादिसदृशं मङ्गीदधिरितं पृथिवीतनकर्मणां प्रलयी ।
अतश्च यतो भिन्नं किमपि न भवति—“सर्वे स्वस्तिदं ब्रह्म तच्छान्” इति धृतेः । यथांश्च
विकारजातं मते वाचाराभक्षमाव' समुद्रे तरङ्गवृद्धादिवत् अणभङ्गुरं सायेंद्रजालादिसदृशं,
यस्य च किरणादिवत् सर्वं जीवा अंशाः । यदधीनसमाभू किंकलात् प्रकृतितद्, अजीवाद्योऽपि
रूपे वृद्धात्स्वेन स्वतःसिंहत्वाभावेन च न परमाधेसम्पः, यद्य सतो मायातद्, अजीवादिभ्यो
भिन्नाभिन्नो जीवविलस्यचक्षिमायोऽपि न तेषां दीर्घैः कदापि क्षिप्यते, अतएव च एवञ्चिन्ति-
तत्त्वानामात्मा जीवइव कार्यकारणसंघातस्य तन्निवित च पश्यः । यदपेक्षया च भोक्तात्मा जीवीऽपि
धात्वादिप्रकृतया अनाद्यैव, तदीय परमात्मानं परं ब्रह्म निखिलवेदान्तमहावाक्यार्थभूतं शम-
दमादिनाथनसम्पद्यो विद्यान् 'एव म चाका' इति 'मोऽहम्' इति मायाजीवादिविवेकेनात्मतया
जात्यान्तस्य अविद्याकात्मकसंधैषधीषधीदिलये निखिलदुःखादिदेषात्पलं विमुच्यते "न तस्य प्राया
एतन्नामनि" इति धृतेः । यन्तु मायाजीवाद्यविवेकेन तदेव ब्रह्मीपानं, यो वातिकरुद्राभांश,
तन्निजामापन्नः सोऽपतीकालम्बनतया ऽक्षिरादिकार्येन्द्रालोकान्तवर्त्मना ब्रह्माण्डात् सावरणादिति
कारणब्रह्मणि मायाशब्देन गत्वा चिरकथमभादीन् प्राप्य ऐश्वर्यं भुक्त्वा परमेश्वरेच्छया तस्मीनाव-
तारकस्यैव ब्रह्मदाविभयं च संख्या तथैव मुच्यते । ब्रह्मविष्णुब्रह्मादिषु पक्षविभक्तितत्त्वेषु वा
ब्रह्मदशमन्तु विद्यानप्रतीकालम्बनतया कर्मब्रह्मलोकं प्राप्य तथैव भुक्त्वा शिपराज्ञोमी परिपक्व-
ज्ञानसंज्ञादिति सशैव मुच्यते । "तत् प्राप्नविवेकस्यानामनिधृतिः (१०२) इति सांख्य-

रूपम् ; नीचेत् समीपरीऽविचाररज्जादिकपेद्याविर्भवतीति । इदमु पक्षस्यप्रमुक्तमपि पुनः
कार्यते ।

“इदं ब्राह्मं जीवनिरूपणपरं न भवति । ‘अघाती रज्जाजिज्ञासा’ इति परब्रह्मविचारस्यैव
प्रतिज्ञातत्वात् अने च परब्रह्मस्यैवीपसंहारान् ।

‘उपक्रमीपसंहारावभासोऽपूर्वता कथम् ।

अर्धभादीपपथी च सिद्धं तात्पर्यनिश्चये ॥’

इति सर्वसम्प्रदायां तात्पर्यसाहकलिङ्गानामत्र दर्शनात् ब्रह्ममेवतवेन साक्षादिब्राह्मैरेव जीव-
वत्त्वस्य निरूपितत्वात्, तन्निरूपणस्य पूर्वमीमांसानिरूपितकर्तृत्वमेवतया निरूपणवद्भावेत्वात् । न
चात्र ब्रह्माख्यतया जीवनिरूपणेन वेद्यस्य सादिति वाच्यम् । तथा सति तस्यैव मुख्यतः ब्राह्मार्थ-
तया ‘अघाती जीवमन्त्रैकजिज्ञासा’ इत्येव प्रतिज्ञात्वं युज्येत न पुनरेकैवप्रतिष्ठाकरत्वं ।
विद्याख्यता यदि कुत्रापि त्वे क्लृप्तमुपलभ्येत तदेवमपि तथा कश्चित् कल्प्येत तदेव तु वेदो
अथं यथानुसारं परित्यज्य मुमुक्षुवः यद्द्वीरेविति हिक् ।” इति ।

अजातमज्जतग्वेकममूलं मूलमेव यत् ।

कोन तच्छरत्वं यातो वेदान्ते द्वेषवान् कुतः ॥

वेदान्तसूत्राणि विचिन्ता धीराः

पक्षैः समस्तैरविरोधमाप्ता ।

निरस्तवैषम्यकला विचारं

कुर्वन्तु वेदान्तसमन्वयस्य ॥

इति तत्त्ववल्ली द्वादशोऽध्यायः ।

समाप्तवायं वेदान्तसमन्वयः ।

परिशिष्टाख्य-प्रपूर्तिः ।

प्रखानवक्ताराम् ।

३५ पृष्ठे ६४ श्लोके—

ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता । स
ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ऋषेः प्रोवाच प्राह । १ ।

अथर्वायै यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोवाचाऽङ्गिरि ब्रह्मविद्याम् ।
स भरद्वाजाय सत्त्ववाहाय प्राह भरद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् । २ ।

पारोहवक्ताराम् ।

४२ पृष्ठे ५ मध्ये—

अथ हैनं सौख्यायषो गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे कानि
स्वपन्ति काथस्मिन् जायति कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति कस्मैतत्
सुप्तं भवति कस्मिन् सर्वं संप्रतिष्ठिता भवन्ति । १ ।

तस्मै स हरेवाच ।

८८ पृष्ठे १४ मध्ये—

अथ हैनमृचभोऽभ्युवाद सत्त्वकामश् इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव
प्राप्ताः सोम्य सहस्रं ष्वः प्रापय न आचार्यकुलम् । १ ।

तत्र ८९ पृष्ठे—

अस्मिष्टे पादं वक्तैति स ह श्लोभूते गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता
यथाभिसायं बभूवस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुष्य समिधमाधाय
पश्चादग्नेः प्राङ्मुपोपविवेश । १ ।

तमग्निरभ्युपवाद सत्त्वकामश् इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव । २ ।

तत्र ९० पृष्ठे—

ह्यसस्ते पादं वक्तैति स ह श्लोभूते गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता
यथाभिसायं बभूवस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुष्य समिधमाधाय
पश्चादग्नेः प्राङ्मुपोपविवेश । १ ।

तच्छब्दस्य उपनिषत्वाभ्युवाद सत्यकामश् इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव । २ ।

नच तच्छब्दं पठे —

मद्गुष्टे पादं वक्तुं ति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार ता यद्वाभिसायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय पसादग्नेः प्राङ्मुपोपविवेश । १ ।

तं मद्गुरुपनिषत्वाभ्युवाद सत्यकामश् इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव । २ ।

परात्मवक्ष्याम ।

१८२ प्रश्ने ७मध्याये —

अथ हेनं सुकेशां भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन् हिरण्यनाभः कौशल्या राजपुत्रो मामुपेत्यैवं प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्य तमहं कुमारमद्भुवं नाहमिदं वेद यद्यहमिममवेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिषदति तस्मात्तार्हास्यनृतं वक्तुं स तुष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज ।

समाप्ती पुनः प्रश्नस्य —

ते तमर्चयन्तस्त्वं नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति । नमः परमर्चयिभ्यो नमः परमर्चयिभ्यः ।

जीवात्मवक्ष्याम ।

२२२ पूर्वेऽदतः प्रीकृष्याख्यानाया मूलमेतत् —

उशन् ह वै वाजस्यवसः सन्वेदमं ददौ । तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस । १ ।

तच्छब्दं कुमारं सत्तं दक्षिणासु नीयमानासु यद्वा विवेश सोऽमन्यत । २ ।

उशति । उशन् कामयमानः—सन्वेददानकल्पमिति शेषः—ह वै—इत्यादिशब्दार्थाद्यनिपाती—वाजस्यवसः तत्रासा नृपतिः सन्वेदमं सन्वेदं धनं ददौ दत्तवान् । तस्य राज्ञः नचिकेता नाम पुत्रः—ह किल—आस बभूव । १ ।

तमिति । तं पुनः सत्तं कामकृतविकाररहितं कुमारं वाचं दक्षिणासु दक्षिणायासु नीयु नीयमानासु विभागेनीयनीयमानासु सतीषु ददा सत्यावधारणसमा बुद्धिः आनिवेश आशिष्टवती । तदावेति न नचिकेताः अमन्यत । २ ।

पीतोदका जम्बट्वा दुग्धदीहा निरिन्द्रियाः ।

अनन्दानाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत् ॥ ३

सहोवाच पितरं तत कर्षे मां दास्यतीति ।

द्वितीयं तृतीयं तद्दोवाच सत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ।

किंस्त्रिद् यमस्य कर्त्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति ॥ ५

अनुपश्य यथा पूर्वं प्रतिपश्य तथापरे ।

शस्यमिव मर्त्यः पच्यते शस्यमिवाजायते पुनः ॥ ६

दैशानरः प्रविशत्यतिथिर्नाह्वाणो गृहान् ।

तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७

आशाप्रतीचे सङ्गतं सृष्टताश्चेष्टापूर्ते पुत्रपशुंश्च सर्वान् ।

किमनन्त तदाह पीतोदका इति । पीतोदकाः पीतम् उदकं यामिः ताः, जम्बट्वाः जम्बं भक्तिं ट्वाणं यामिः ताः, दुग्धदीहाः दुग्धः दीहः बीरगव्यः यासां ताः—पुनस्तत्तत्क्रियास्त्वचमाः—निरिन्द्रियाः प्रजननसाधनरहिताः—जीवाः मिथुनाः इत्यर्थः—ताः याः ददन् स यजमानः तान् लोकान् गच्छति ये ते लोकाः अनन्दाः परानन्दाः असुखाः नाम—तन्नाया प्रसिद्धाः । ३ ।

स इति । स कश्चिदेतः पुनः पितरमुवाच—इदं तत तात, कर्षे सृतिस्त्रिंशदाय मां दास्यति इति । पिता उच्यमानोऽपि द्वितीयं तृतीयम् अपि उवाच—कर्षे मां दास्यसि कर्षे मां दास्यसि इति । राजा पुनःपीपपरवश उवाच—त्वा त्वाम् सत्यवे ददामि इति । ४ ।

एवमुक्तः स चित्तशान्तास—बहूनां पुत्राणां शिष्याणां वा प्रथमः श्रेष्ठः सन् एमि गच्छामि यममन्त्रिर्भवति श्रेष्ठः । श्रेष्ठं मे दीदपि—बहूनां कृपायाः सन् एमि, न जातधमः । किंस्त्रिद् यमस्य कर्त्तव्यं करणीयम् अस्ति, यन् अद्य पिता मया करिष्यति साधयिष्यति ॥ ५ ।

सत्यपालनमोत्सवनाय पितरमुवाच अनुपश्येति । यथा पूर्वं अतिक्रान्ताः पितृपितामहादयः कृतवन्तः तत् अनुपश्य आनीचय, तथा अपरे वरमानाः साधवः यथा वर्तन्ते तत् प्रतिपश्य आनीचय । पुत्रवान्मन्यादन्वयाकरणेन न कश्चिद्भावः यतः—मर्त्यैः मरणशीलैः मानवैः ज्ञस्य इव पच्यते जीवैर्भवति । ज्ञस्यम् इव पुनः आजायते चाविर्भवति । ६ ।

सएव मुक्त्वा यमं लब्धं गतवान् । तत्र दिनवशान्तरं गृहे प्रत्यागतं यन् तदमात्याः पीवृ—अतिथिः ब्राह्मणः ब्रह्माधिपानः अतएव वैशानरः जगज्जीवनेता—तस्य देही जगत् स तत्पुत्रजीवन्मयोः नेता—पराया गृहान् प्रतिगति तच्छलेन—अतिथी तादृशी दृष्टिः कर्त्तव्या । इदं वैवस्वत यम, उदकं पातोयम् हर आहर । कश्चम् ? तस्य चातिथेयस्य एतां वर्त्तमानान् शहरणवत्पः शान्तिं कुर्वन्ति पाथेनाभ्यर्चिता अतिथय इति श्रेयः । ७ ।

किञ्च आशंति आशा प्रतीचे—आशादृष्टाणंपार्ष्णा, प्रतीचा अनिर्ज्ञातमात्तुर्चे प्रतीकश्च ते

एतद्वृत्ते पुरुषस्वात्मनिवृत्तौ वक्ष्यानन्तम् वसति ब्राह्मणी यद्वै ॥ ८

तिस्रोराशौर्यदधात्सौष्टं वै भिन्नान् ब्रह्मवृत्तिविर्भक्तः ।

नमस्तेऽसु ब्रह्मन् अस्ति भिःसु तस्मात् प्रति बीन् वरान् वृषीन् ॥ ९

शान्तवृत्तः सुमना यथा आशीतमन्वुनीतसो माभि वृत्तो ।

त्वत्प्रवृष्टं माभिवदेत् प्रतीत एतन्नवापां प्रथमं वरं वृषे ॥ १०

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत बीदासकिरावचिर्मत्प्रवृष्टः ।

सुखं रात्रीः शयिता वीतमनुस्वां दृष्टिवास्तुसुखात् प्रसुक्तम् ॥ ११

स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्वं न जरया विभेति ।

समे तीर्त्वाऽनयापिपासे शोकानियो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२

स त्वमस्मिन् स्वर्गमध्वेवि मृत्वी प्रवृद्धि तं च्छधानाय मन्त्रम् ।

स्वर्गलोका चमृतत्वं भजन्तएतद्द्वितीयेन वृषे वरेण ॥ १३

सङ्गतं सत्सङ्गं फलं, सुदता प्रियवाङ्मनितच फलं, इटापूर्णे वागारामादिक्रियात्मकं फलं, सन्धानं पृथपयन् च पुरान् च पशुन् च, एतन् सत्यं तस्य इहमे नाशयति यस्य चन्द्रेषधः जन्मन्तेः पृथवस्य यद्वै ब्राह्मणः चमयन् वसति । ८ ।

एवमुक्त्वा धर्मोऽतिचिन्मात्रं तत्र इति । यन् यस्मान् नमस्यः पूजायैः अतिविः सन् भिन्न यद्वै तिस्रः रात्रीः चमयन् चमृत्तान्, वै ब्रह्मन्, त्वम् चवान्तोः वारं ज्ञतवान्, तस्मात् वै ब्रह्मन्, ते तुभ्यं नमः चमृ, भि मम अस्ति चमृ, एकैका रात्रिं प्रति बीन् वरान् वृषीन् त्वम् । ९ ।

तवी नचिकेता आह ब्रह्मन्ति । वै सत्यो, वीतमः मन्पिता यथा ब्राह्मणवृत्तः निष्ठाऽऽत्मः सुमनाः प्रसन्नमनाः सा मां अभि प्रति वीतमन्वः अपनतरावः, प्रतीतः अच्युतिः त्वत्प्रवृष्टं त्वया विमुक्तं यद्वै प्रति प्रेषितं मां अभिवदेत् प्रत्यभिप्रायं अविमन्तेत्, एतत् एतद्विमतं यथायां प्रथमं वरं वृषे । १० ।

यमथाह यवेति । मन्प्रवृष्टः मया चमृत्तः बीदासकिः आचिः भि पिता प्रतीतः अच्यु-
कृतिः पुरस्तात् यथा आशीन् तथा भविता—त्वां प्रति प्रीतिसमन्वित इति भावः । वीतमन्वः
विमतरोचः सुखं यथा स्यात् तथा रात्रीः तद्वृत्तमपूर्ववर्तिनीः शयिता श्रायं शीला । सत्यमुखात्
प्रसुक्तं त्वां दृष्टिवास्तु—मनःप्रया ममनात् पूर्वमेव इष्टवान् आध्यात्मइत्या । ११ ।

नचिकेता उवाच स्वर्ग इति । आख्यातोऽयं श्लोकः (१०१) । १२ ।

स त्वमिति । वै सत्यो, स त्वं स्वर्गं स्वर्गसाधनम् अस्मिन् अध्येवि करसि ज्ञानाशौचयेः ।
अध्यानाय मया तं प्रवृद्धि कथय । स्वर्गलोकाः—तद्विप्रा विभिन्न अर्गेष्व लोकाः येषां ते—
चमयन् भजन् । द्वितीयेन वरेण एतन् अस्तिज्ञानं वृषे । १३ ।

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्गमन्त्रिचिकितः प्रज्ञानम् ।
 'अनन्तसौकातिमयोप्रतिष्ठाम् विधि त्वमेव' निहितं गुह्यायाम् ॥१४
 सौकादिमन्त्रिं तनुवाच तन्नै या दृष्टका यावतीर्ष्या यथा वा ।
 स चापि तत् प्रत्यवदद्यद्योक्तमवाप्य सत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥ १५
 तमब्रवीत् प्रीयमाचो महात्मा वरं तवेहाद्य ददामि भूयः ।
 तवैव मात्मा भवितायमन्त्रिः सृष्टाश्चे मामनेकरूपां यष्ट्याच ॥ १६
 चिन्वाचिकेतस्त्रिभिरेव सन्धिं चिकर्ष्येकत् तरति अस्मस्यत् ।
 ब्रह्मजज्ञं देवमीषं विदित्वा निचार्ये मां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७
 त्रिन्वाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्यां चिनुते नाचिकेतम् ।
 स सत्युपायान् पुरतः प्रबोध्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८
 एव तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्गोऽयमब्रवीद्या द्वितीयेन वरिच ।
 एतमग्निं तवैव प्रवक्षन्ति जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो ब्रवीष्य ॥ १९

प्र ते इति । सौकादिमिति । व्याख्याती (१११) । १४ । १५ ।

यम आह तमिति । प्रीयमाचः महात्मा यम. तं नचिकेतसम् अब्रवीत्—इह अथ भूयः तव वरं ददामि । सौऽमी वरः ? असी चापिः तव एव मात्मा—नचिकेत इति—भविता । इमाम् अनेकरूपां चिन्वाचं सृष्टां यष्टवतीं रजमयीं मात्मां यष्ट्याच । अनेकगतिहेतुत्वात् सृष्टेति भावश्चम् । १६ ।

चिन्वाचिकेत इति । व्याख्यातः (१११) । १७ ।

चिन्वाचिकेत इति । यः त्रिन्वाचिकेतः—त्रिजन्तो नाचिकेतोऽग्निचितो येन सः—एवं विद्याम् नाचिकेतम् एतम् अयम् इष्टकापयं विदित्वा—तत्र तत्र शोकादिदृष्टमग्नी च सर्व्यापयत्वं विज्ञाय—चिनुते स पुरतः प्ररीरपातात् पूर्णं सत्युपायान् प्रबोध्य अपदाय शोकातिगः सन् स्वर्गलोके मोदते । १८ ।

एव इति । ई नचिकेतः, एव ते अग्निः स्वर्ग्यः स्वर्गसाधनः द्वितीयं वरिच एतम् अग्निं ब्रवीष्याः । जनासः जनाः तव एव एतम् अग्निं प्रवक्षन्ति । ई नचिकेतः, अतः तृतीयं वरं ब्रवीष्य । १९ ।

१५५ पृष्ठे तृतीयवचनम्—

नाचिकेतसुपायान् सत्युप्रोक्तं सनातनम् ।

उक्त्वा श्रुत्वा च निधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६

यद्दमं परमं गुह्यं आवयेद्ब्रह्मसंसदि ।

प्रयतः आहकाले वा तदानन्वाय कल्पते तदानन्वाय कल्पते ॥

इति । १७ ।

उपनिषत्-प्रतीकानि ।

कुत्र वाक्मिमुहृद्वानि इहसंख्यया निर्वेद्यानि ।

“ईय-कीन-कठ-प्रश्न-मुख-माच्छुक्क-तित्तिरिः ।

ऐतरेयश्च छान्दीयश्च बृहदारण्यकतथा ॥”

“.....श्लोताश्चः.....”

ईय ।

	पृष्ठम् ।		पृष्ठम् ।
ईशावाण्यमिदं सर्वं यत्किञ्च	१६२	अन्वदेवाङ्गुर्विद्ययाऽन्वदाङ्गुः	१
कुम्भे वेद्य कर्मोपि	..	विद्याद्याविद्यः च यस्तद्वेदीभयम्	..
असुर्या नाम शैलीका	५२६	अन्वं तमः प्रविशन्ति	१
अनेजदिकं मनसो जवीयी	१६५	अन्वदेवाङ्गुः सञ्चवादेव्यन्	१६३
तदेजति तन्नै जति तद् र्	..	सञ्चुत्तिच विनाशश्च	..
यस्य सञ्चार्थ भूतात्वाभ्यन्	५३५	हिरण्यदेन प्राचे च	२
यच्छिन् सञ्चार्थ भूतात्वाभ्येवाभ्यन्	५३६	पुषन्ने कर्षे यम सूर्ये	..
सपर्यमाच्छुक्कमकायमन्नचम्	१६६	वायुरगिच्छमचतमवेदं	१०
अन्वं तमः प्रविशन्ति	१	अग्ने नय सुपथा राये	..

कीन ।

श्लोकः ।		श्लोकः ।	
१ । कीनेचितं पतति प्रेचितं	१८०	प्रतिधीपविदितं मतमसतत्वं	१६८
शीचस्य शीचं मनसो मनो	..	इह वेदवेदीदद्य सत्यमक्षि	१७०
न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्	१६०	२ । ब्रह्मश्च द्विवेधो विजिग्यं तस्य	११
ब्रह्मावाऽनसुदितं शीच	..	तद्वैवा विजज्ञो तिभो ह	..
वन्मनसा न मनुते शीनाऽऽङ्गुः	१६८	तेऽभिमानवृवन् जातवेद	..
सञ्चक्षुवा न पश्नति शीच	..	तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्	..
वञ्चीचेच न यञ्चीति शीच	..	तक्षिंस्त्वयि किं वीर्यंनिव्यपीद्	१२
यत् प्राश्नन न प्राश्नति शीच	..	तस्मै त्वचं निदधानेतद्दृष्टेति	..
२ । यदि मन्वसे सुवेदेति ब्रह्मनिवापि	..	अथ वायुमन्नवन् वायवे	..
वाऽऽचं मन्वे सुवेदेति नी न	१६८	तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्	..
ब्रह्माऽनतं तस्य मतं मतं	..	तक्षिंस्त्वयि किं वीर्यं	१३

शब्दः ।	पङ्क्तः ।	शब्दः ।	पङ्क्तः ।
तस्यै त्वत् विद्वत्प्रायेणम्	१२	तस्यैव त्वत्प्रायेणम्	१७
वदन्तुमन्वयवचनवर्षे तदु	"	वदन्तुमन्वयवचनवर्षे	१६७
स तद्विद्वत्प्रायेणम्	"	स तद्विद्वत्प्रायेणम्	"
४ । हा प्रज्ञेति हीराच प्रज्ञेची	१७	कर्मिण्डं ही वृष्टीकृता	"
तथावा एते हीवा क्लीतः	"	यस्य त्वत्प्रायेणम्	"
मथावा इन्द्रोऽमितरात्	"	ही वा एतामिदं विद्यापदम्	१६५

शठः ।

पङ्क्ति ।	पङ्क्ति ।	पङ्क्ति ।	पङ्क्ति ।
१ । उग्रम् च वे वाजस्यसः	०२४	एतत्पुष्पं यदि मन्वसे वरं	१४०
तं च कुमारम् चमं दधिचातु	"	ये वै क्षामा दुर्गमा मर्त्यकीर्ति	१४१
पीतीदका जम्बटका दुम्बदीहा	०२५	हीमावामर्त्यक वदन्तुमेतम्	"
स हीराच पितरं तत कञ्चै मां	"	न विभोम तपेचीर्षी मनुची	१४२
वज्रनामिनि प्रथमी वज्रनामिनि मन्मथः	"	वकीर्षेयामकृतानामुपेय	"
चतुष्षष्ट वचापुष्पं प्रतिपन्न तवापरी	"	वचिचिदं विचिचिचानि वची	"
वेदान्तः प्रविशन्वतिचिचिचिचि	"	२ । वन्वच्छे वीन्वदुतेव मेवः ते उमि	१४३
वाजाप्रतीये सङ्गतं वृद्धता चिटापूर्णे	"	मन्वच मेवच मनुमन्वितकी	"
तिची राचीर्यदराकीर्णं च	०२६	स त्वं विद्याम् विवचनपाच	"
आनन्दद्वयः सुमना यथाकाशीतमनुः	"	दूरमेति विद्वरीते विद्वची	१४४
यथा पुरसाहविता प्रदीतः	"	वचिघायाजन्तरे वर्णनानाः	१
क्षेत्रे कीर्षी न भव्यं विचयम् (१२६)	"	न वान्तरावः प्रतिभाति वाचं	१४४
स जन्मपिं सत्यं मन्वै वि चन्वी	"	चवचवापि वदुभिर्षीं न जन्मः	१४५
प्र ते प्रदीमि तदु मे निवीच (१२)	०२७	न मरीचापरीच प्रीकपवृष्टिचिचि	"
कीर्णादमर्त्युं तनुवाच तस्यै ()	"	मेवा तस्यैव मतिरापमेवाः	"
तमन्नवीन् प्रीयमाची मङ्गाका	"	क्षामावच्छं विवचिचिचिचि	१५१२६
विचाचिचिचिचिचिचिचिचि (१२)	"	क्षामावच्छं जन्तः प्रतिघां	१४६
विचाचिचिचिचिचिचिचिचिचि	"	तं वृद्धं मृदमनुमचिचि	१८८
एव तिस्रिचिचिचिचिचिचिचि	"	एतच्छ्रुत्वा संपरिदृष्ट्य जन्मः	१४७
वैद्वन्ते निचिचिचिचि	१४८	वन्वच वकीर्षेयवचनवर्षीन्	"
द्वैवेरपायि विचिचिचिचिचिचि चुरा	"	वन्वै वीहा वन्वदमानमनि	१४९
द्वैवेरपायि विचिचिचिचिचिचि चिचि	१४७	एतद्द्वैवाचरं प्रज्ञ	"
मथापुचः पुषपीमान्चवीच	"	एतदावन्मन् वेदमेतदावन्मन्	"

श्लो.।	पृष्ठम्।	श्लो.।	पृष्ठम्।
न जायते विद्यते वा विविचिञ्चानं	१४८	वसवोदिति सूर्योऽस्यं नप च	१८
इत्या विच्यन्ते इत्युम्	"	वदीयैव वदन्तु वदन्तु वदन्ति	१०१
अथैरवीद्यान्वहृती नदीयान्	१४९	ननवेवेदनात्थं विद् नानासि	"
आसीमी दूरं ज्ञानति अवायी	"	अङ्कु उभापः पुष्यी नप च आत्मनि	१०३
अजरीरं अरीरिवनवर्कं अपस्त्रितम्	"	अङ्कु उभापः पुष्यी ज्योतिरिद	"
नाबनात्ता प्रनचनेन सधी	१८८	अथोदकम् दुर्ने उष्टं पर्येत्यु	११०
नाभिरतीदुर्कारितात्तामान्नी	"	अथोदकं उष्टं उष्टमाचितं	"
यस्य ज्ञानं च अचं च उमे	१८९	५। पुरमेकादप्रचारमज्ञावक्ष्येतिः	१६५
५। अतं विननी सुष्ठतस्य श्रीषी	१९०	इंसः अचिपदवसुरनरिच-	४९
यः केतुरीजानामानचरं ज्ञान	"	अङ्कुं प्राचमुद्रयत्यपानं प्रत्यन्यति	१५४
आत्मानं रचिनं विधिं अरीरं	"	असं विचंसमानस्य अरीरस्यास्य	१५५
इन्द्रियाणि इवावापुर्विबवांशेषु	१५१	न प्रायेण नापानेन नयो जीवति	"
अस्त्रविज्ञानवान् भवत्युक्ते न	"	अन इदं प्रवक्ष्यामि युक्तं	१०२
अस्य विज्ञानवान् भवति युक्ते न	"	धीनिमध्वे प्रपद्यते अरीरत्याय	"
अस्यविज्ञानवान् भवत्यननकः	"	य एव सुप्तेषु जानर्नि कामं	१८०
अस्य विज्ञानवान् भवति सजन्तः	"	अभियुयंकेो सुवनं प्रविष्टो	"
विज्ञानसारचिर्वस्य मनःप्रवृत्तारः	१५१	वापुयंकेो सुवनं प्रविष्टो	१८१
इन्द्रियेभ्यः परा ज्ञानां अवेभ्यश्च	"	सूर्यो यथा सत्यंलोकस्य अङ्कुः	"
जहतः परमन्वज्जन्मस्यात्पु पुष्यः	"	एको वशी सत्यंभूतानरात्मा	"
एव सत्यं पु भूतेषु मुदात्ता न	१५२	निशोऽनिशानो वितनः	१८२
अथैवाप्यनवी प्राज्ञसत्	"	तदेतदिति सत्यनेऽनिर्द्वेषं	१०१
अचिह्नत जायत प्रायं वराज्ञिबीहत	"	न तत्र सूर्यो भाति न अन्तारक	१०२
अजन्तमप्यजन्मवपनस्यं	१८८	६। ऊर्ध्वं मूलोऽप्यक्षेत्रास एषोऽप्यस्यः	"
नाचिकेतमुपाख्यानं अन्तुम्रीत्तं	१०१	यदिह किञ्चजगत् सत्यं प्रायं	१०२
य इत्तं परमं युक्तं आरथीज्ञानं	"	अथादस्याधिष्ठापति अवापपति	"
४। पराधि ज्ञानि व्यरचन् सत्यम्	१८०	इष्टं विद्वज्जहोतुं प्राक् अरीरस्य	१२०
प्रायः ज्ञानानुभवनि वासासो	१०२	यथा इत्थे तद्यात्मनि यथा सुप्ते	१२८
शेन रूपं रत्नं मन्त्रं अद्यान्	१५२	इन्द्रियाणां पुष्यभावमुदयासासवी	"
अज्ञानं जानरिज्ञानं श्रीषी	१५४	इन्द्रियेभ्यः परं जनी सनसः	"
अहम् अथर्ह वेद आत्मानं	"	अथ्यात्पु परः पुष्यो	"
यः पूर्व्यं तपसीजातमहाः	१८	न सन्मूर्ति तिष्ठति रूपनस	११८
या प्रायेण संभवत्यदितिः	"	यथा पञ्चावतिष्ठते ज्ञानानि	"
अरच्छीर्मादिति ज्ञातवेदा	"	तां धीवमिति सत्यं	१६३

वही ।

नेव वाचा न मनसा
 यदीत्येवीपकम्यस्यस्यवावेन
 यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते वाचाः
 सदा सर्वे प्रभिव्यन्ते उदयस्येव

उदयम् । यही ।

२१६ अतश्चेका उदयस्य वाचाः ५४०
 " अहं उवाचः पुरुषोऽनुराग्या ॥
 २१७ अहं प्रोवां नाचिकेतोऽथ सख्युः ५४१
 " —————

प्रश्नः ।

प्रश्नः ।

१ । सुकेशा च भारवाजः श्रेयश्च
 तान् इ स ऋषिदवाच भृगुपथ
 अथ कवशो कात्यायन उदय
 तस्मै स ऋषिवाच प्रजाकामी
 आदित्यो इ वै प्राचो रयिरिव
 अथादित्य उदयस्यप्राचो दिशं
 स एव वैश्वामरोविश्वरूपः
 तिस्ररूपं हरिणं ज्ञातवेदसं
 संवत्सरो वै प्रजापतिजस्ययने
 अथोत्तरेच तपसा ब्रह्मचर्ये च
 पञ्चपादं पितरं वादभ्राकृतिं
 मासो वै प्रजापतिसस्य ज्ञानपथः
 अहोरात्रो वै प्रजापतिसास्यहरिच
 अन्नं वै प्रजापतिसतो इ वै
 तद्ये इ वै तत्रप्रजापतिव्रतं चरन्नि
 तंशामसो विरजो ब्रह्मकीर्को
 २ । अथ श्वेतं भागवी वेदभिः
 तस्मै स ऋषिवाचासात्री इ
 तान् हरिणः प्राञ्च उवाच मा
 तैऽयद्दधाना बभूवुः सोऽभिमानान्
 एकोऽग्रस्यस्येव सूर्य एव पञ्चमी
 अरा इव रघुनाभो प्राचै सर्वे
 प्रजापतिहरस्ति गर्भं त्वमिव
 देवानामसि ब्रजितमः पितृणां
 इन्द्रस्य प्राञ्च तेजसा बह्वीऽङ्घ्रि
 श्वा त्वमभिमर्षंस्तथेनाः प्राञ्च ते

प्रश्नः ।

२१९ आत्यस्यं प्राचैक ऋषिरता ३१०
 " या ते तनुर्वाचि प्रतिष्ठिता ३१०
 २१७ प्राचस्येदं बभूव सर्वे चिदिवे ३१८
 " ३ । अथ श्वेतं कीशस्यवाचलायनः
 " तस्मै स ऋषिवाचातिप्रदान् पृच्छसि
 " आत्मन एव प्राचो जायते
 " यथा सस्मात् प्राचिकृतास्त्वानिपुंके ३१८
 " पायूपस्योऽपानं अहं प्रोचं
 " इति श्रेय आत्मा अर्षं तद्विक्रमतं
 " अथेकयोर्ह्यु सदानः पृच्छेन ३२०
 " आदित्यो इ वै वाङ्मः प्राञ्च
 " तेजो इ वा उदानस्यजान्
 " यश्चित्तमेवैव प्राञ्चमायात
 " य एव विद्वान् प्राञ्चं वेद न ज्ञाय ३२१
 " उत्पत्तिमायतिं स्यान् विभुसं
 " ४ । अथ श्वेतं सीमांशयो काव्यैः
 " तस्मै स ऋषिवाच (७२३) यथा गार्ग्यम् ४२
 " प्राञ्चापय एवेतस्मिन् पुरे जायति ४३
 " यदुच्छ्वासनिश्वासावेतावापृती समन्
 " अर्षं च द्वैः स्रष्टे महिमानम्
 " स यदा तेजसाभिमूर्तो भवति ४४
 " स यथा सीस्य यथासि वासीमथं
 " पृथिवी च पृथिवीमात्रा आपशवी
 " एव हि ब्रह्मा क्खटा श्रीता प्राता ४५
 " परमेवाचरं प्रतिपद्यते स यो
 " विश्वानासा स इदं च सर्वैः

प्रश्नः ।	पृष्ठम् ।	प्रश्नः ।	पृष्ठम् ।
५। अथ ईशं ब्रह्मः सत्यज्ञानः	१४	तस्मै सङ्गीवाच इदृवाचः-	१२२
तस्मै सङ्गीवाच एतदे सत्यज्ञान	"	स इवाचस्मै कश्चिन्नृपम्	१२३
स यथेकमात्रमभिधायीत	"	स प्राचनसंज्ञत प्राचाकृष्टा	"
अथ इति हिमाचं च मनसि	"	स यथेता मयः सन्माना.	"
यः पुनरेतत् त्रिमासे च	"	अरा इव रचनाभी कथा यस्मिन्	१२४
तिष्ठो माता सत्युज्ज्वलः	"	तान् होवाचैतावदेवाङ्गमेतत्	"
अभिरितं यत्तुभिरनरिषं	"	ते तमर्चयन्तस्मिं द्वि नः पिता	०२४
६। अथ ईशं सुकेशा भारताजः	०२४	—	

मुख्यकः ।

मु. खण्डः ।	मु. खण्डः ।		
१।१। ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव	०११	१।१। तदेतत् सत्यं यथा सुदीमात्	२६६
अथर्वेण यां प्रवर्द्धत तद्वा	"	दिव्यो ह्यमूर्तोः पुरुषः स	१२४
मीनकोट्ये मे महाज्जालोऽङ्गिरसे	१	एतस्माज्जायते प्राचीमनः	२६०
तस्मै सङ्गीवाच वे विद्ये	४	अग्निर्मुखां अक्षुषी चन्द्रधूर्वो	"
तवाऽपरा सत्यं दो यत्तुर्वदः	"	तस्मादपिः सनिधो यस्य	२६८
यत्तद्वेग्यमयाऽसमगोचम्	२६३	तस्माद्वचः सान यत्तु वि दीवा	"
यथोर्बनाभिः सजते गृह्णते च	"	तस्माच्च देवा बहुधा सन्मृता	"
तपसा चौर्यते ब्रह्म	१६६	समप्रायाः प्रभवन्ति तस्मात्	२६८
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य	"	अतः समुद्रा गिरवश्च सर्वे	"
१।२। तदेतत् सत्यं मन्वेष्ट कर्षोषि	१६०	पुरुष एवेदं विश्वं कर्म	२००
वदा लेलायते ऋषिः	"	२।२। अविः सन्निहितं गृह्णात्परमास	१०२
यस्यापिद्वीपमद्वन्द्वम्	"	यदर्शिमद्वन्द्वमगोऽस्तु च	१०४
काली कराली च मनोजया च	१६८	धनुर्महोत्पीपनिषदं महात्मं	१००
एतेषु यश्चरते धामजानेषु	"	प्रचरति धनुः शरीरान्मा ब्रह्म	"
एच्छेद्गीति तमाङ्गुलयः	"	अस्मिन् धीः प्रथिवी	१२५
इवा ह्येते चट्टदा यश्चरुवा	४	अरा इव रचनाभी संज्ञता	"
अविद्यायामनरी वर्धमानाः	१	यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्येव	०८
अविद्यायां बहुधा वर्तमाना	५	भियते हृदयपन्थिः क्वच्यन्ते	५४५
इष्टापुत्रे मन्वमानावरिषः	"	द्विरस्त्वये परं कीदृशे विरजं	१०४
सपःप्रवे धीं दृष्टपञ्चस्यारण्ये	५४४	न तत्र सूर्यो माति न चन्द्र-	१५
परोक्ष्य सीकान् कर्मचितान्	१६८	ब्रह्मैवेदमन्वतं पुरस्ताद्ब्रह्म	१०५
तस्मै स विद्याशुभप्रदाय सत्यम्	"	२।१। वा सपथां सनुजा सञ्जाया	१३५

सु, कण्ठः ।

पृष्ठम् ।

सु, कण्ठः ।

पृष्ठम् ।

समाने इषे पुष्यो निमयी	१३६	कात्यायः कामरुते जन्मनामः	१३७
यदा पशुः पश्यते ह्यक्षरार्थे	१०८	नाथमाया प्रवचनेन क्षत्री	१०७
प्राची ह्ये व सः सत्यभूतैर्भिभाति	"	नाथमाया वसुदेवेन क्षत्री	१११
सत्येन क्षत्राक्षपसा ह्ये व आभा	११५	संप्राप्येनक्षत्री ज्ञानरत्नाः	"
सत्यमेव कथने माहृतं	११३	वेदान्तविज्ञानसुनिश्चिताद्याः	११२
ब्रह्म तद्विद्यमन्वित्युक्तम्	१०५	गता कक्षाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः	११०
न वसुधा यज्ञते मापि वाचा	१२६	यथा नद्यः क्षन्द्मानाः	११८
एषोऽक्षराणां संतसा वेदितव्यो	"	स यो ह वै तत् परमम्	"
यं यं लोके मनसा भविभाति	११६	वेदितव्यासुक्तम्	१०९
१११) स वेदेतपरमं ब्रह्मधाम यथा	११०	तदेतत् सत्यवचिरङ्गिराः	१०९

सायुक्तः ।

श्रीमिन्वे तद्वस्त्रमिदं सर्वम्	६८	मानाः प्रजा न यद्वि प्रजासु	६९
सर्वं श्वेतवस्त्राऽयमात्मना	"	सोऽयमायाऽभ्यखरमोक्षकारः	"
आमरितव्यामो वद्वि प्रजा	"	आमरितव्यामो वैश्वामरी	६८
स्वप्नव्यामोऽनाऽपहः	"	स्वप्नव्यामोऽस्य उकारो	"
यथा सुतो न कंचन कामम्	"	सुप्नव्यामो प्राची जकारः	"
एष सर्वो हर एष सर्वो हरः	"	असावयतुर्धोऽन्यवृथाः	"

तिस्रिः ।

वह्नी अनुवाकः ।

वह्नी अनुवाकः ।

१११) शत्रो मिथः शं वद्वचः	११	सुवस्त्रिणाद्वि सङ् इति (०-१)	१८०
११२) श्रीं ज्ञानां व्याख्यास्यामः	१०३	११०) पृथिव्यन्तरिकं दीर्घिः	१८१
११३) सङ् नी यज्ञः सङ् नी ब्रह्मः	"	११८) श्रीमिति ब्रह्म श्रीमितीदम्	१६
वायुः सन्धानम् इत्यधिलोकम्	१०४	१११) अतश्च स्वाध्यायप्रवचने च	१८२
अनेवायुः सरकपम् विद्या सन्धिः	१०५	११२) अहं इत्यस्य ईरिवा कीर्तिः	१८३
अद्याध्यासम् अथवा इतुः	१०६	११३) वेदमन्त्राचार्योऽनोवासिमम्	"
११४) यन्कल्पसाधनवर्माविश्वरूपः	१०६	ई नपितकायोभा न प्रमादितव्यम्	"
कुर्वेत्प्राणोत्थिरसायनः	१०७	नी इतरादि धी कै	१८४
यज्ञो जनेऽस्मानि स्वाहा	१०८	धी तत्र प्राणव्या संमर्शनः	"
११५) भूर्भुवः सुवस्त्रि वा एतास्त्रिणी	"	११२१) शं नी मिथः शं वद्वचः	(१५)
सङ् इत्यादिव्यः आदिव्ये न वा	१०९	११२) श्रीं ज्ञानविदापीति परम्	१०५
सङ् इति ब्रह्म ब्रह्मवा वाच	"	तज्यावा एतज्यावात्मनः	१०६
११६) स य एदीनङ् देव अकारः	१८०	स वा एष पुष्योत्तरसमवा	०१ १

श्री अथवाकः ।	पृष्ठम् ।	श्री अथवाकः ।	पृष्ठम् ।
१।१। अथावे प्रजाः प्रजायन्ते यः तथाहा एतथाद्वन्द्वरसमयान्	७२ ७३	१।१। वती वाची निवर्त्तन्ते अथाप्य तं ह वाव न तपति किमहं	५५० "
१।३। माणं देवा अनुप्राचन्ति मनुष्याः तथाहा एतथान् प्राचमयान्	७४	१।१। भयुर्वै वादधिः वरुध (१०८)	३८५
१।४। यती वाची निवर्त्तन्ते तथाहा एतथान् मनोमयान्	७५	१।२। अन्नं ब्रह्मेति व्यजानान्	३८६
१।५। विज्ञानं यज्ञं तदुते कर्मोधि तथाहा एतथादिज्ञानमयान्	७६	१।२। प्राची ब्रह्मेति व्यजानान्	३८७
१।६। असन्ने व स भवति असन्नहिति अदानोऽनुप्रदाः प्रताऽविज्ञान्	७७ ७८	१।२। मनो ब्रह्मेति व्यजानान्	"
१।७। असदा इदमय आसीत् तमी वे यदेतेत् सकृत् रसो वै सः यदा श्री वैव एतश्चन	७९ ८० ८१	१।५। विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानान्	३८८
१।८। भीष्माकाहातः पबते भीर्देति मैदान्दम्य भीमासा भवति स यथायं पुरुषे यथासातादित्ये	८२ ८३ ८४	१।६। आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानान्	"
		१।७। अन्नं न निन्द्यात् तदुतम्	३८९
		१।८। अन्नं न परिचर्षीत तदुतम्	३९०
		१।९। अन्नं न कुर्वीत तदुतम्	"
		२।१। न कश्चन वसती प्रयाचसीत्	३९१
		२।२। वेम इति पाधि	३९२
		२।३। यज्ञ इति पयधु	"
		२।४। तन्द्रह इत्युपासीत् महान्	"
		२।५। स यथायं पुरुषे यथा-	३९३
		२।६। हाश्च हाश्च हाश्च अहन्नं	"

ऐतरेयम् ।

श्रवणः ।	पृष्ठम् ।	श्रवणः ।	पृष्ठम् ।
१। आत्मा वा इदमेकप्रभायआसीत् स इमां श्रीकाप्रसजताभी स ईक्षतेमे तु लीका श्रीकपालानु	२७१ " "	तत्तुपाजिपुत्रतत् तच्छीवेवाजिपुत्रतत्	२७७ "
तमभ्यतपन्त्याभिततस्य मुखम्	२७२	तत्तथाजिपुत्रतत्	२७८
२। ता एता देवताः सटा अक्षिन् ताभ्यांमानयथा अन्नवन्न वे ताभाः पुदधनालयता अन्नवन्	२७३ २७४	तच्छिप्रं नाजिपुत्रतत् तदपानेनाजिपुत्रतदा	" "
अधिर्वाग्भुला मुखं प्राविशवायुः तमन्ननापिपासे अन्नताम्	२७५ २७६	स ईलत कथं त्विदं सहते स एतमेव सीमानं विदार्थंयथा	" २७९
३। स ईक्षतेमे तु लीकाय लीक- सीऽपीऽभ्रातपलाभीऽभिततभी तदेतन् खटं पराडव्यजिघासत्	२७७ २७८	स जाती भृतान्वभिल्लीत् तस्मादिदन्दी नामिदन्दी ह वे	" २८०
तप्राचिनाजिपुत्रतन्नाश्रुणीप्राचिन	२७९	४। पुरुषे ह वा अयमादिती रभी तन् स्त्रिया आत्मभूयं तच्छक्ति	"
		सा भावयिषी भावयितव्या	२८१

श्लोकः ।	पृष्ठम् ।	श्लोकः ।	पृष्ठम् ।
सोऽस्वायनात्पापुंशंभ्रा कर्षेभ्यः	२८	यदीतद्दृश्यं मनश्चेतत्	२४६
तदुक्तवचिन्ना नर्से सु	"	एष ब्रह्मैव ब्रह्मएष प्रजापतिरिति	२६
स एषं विद्यानकाश्चरीरमिवाद्भ्यं	२८२	स एतेन प्रज्ञेनास्वनाकात्	४४२
५ । कीऽयमाग्नेति वयमुपास्यते	२४६		

छान्दोग्यम् ।

प्रपाठकः श्लोकः ।	पृष्ठम् ।	प्रपाठकः श्लोकः ।	पृष्ठम् ।
१।१। श्रीमित्ये तदस्वरमुद्गीयमुपासीत	२६	अथ खलु व्यानम्	१८१
एषां भूतानां पृथिवी रसः	३०	या वाक् सक्त् तत्कादपाचमन-	१८५
स एष रसानां रसतमः	"	अती याव्यस्मानि नोऽर्थवन्ति	"
कतमा कतमर्कं कतमत्	"	अथ खलु द्गीयमुपास्यमुपासीत	"
वागेवर्कं प्राक् सामीमित्येतत्	"	दीरेवोदन्तश्च गीः	"
तदेतन्निष्ठुनमीमित्येतच्छिन्	"	अथ खन्वागोः सप्तद्विकप-	१८६
आपयिता इ वै कामानां	"	यस्याश्चि तामचं यदीयं	"
तदा एतदनुशास्त्रं यद्वि	"	येन च्छन्दासा सोऽयम्	"
तेजोयन्वयो विद्या वर्णते	"	यां दिक्कमभिष्टीयम्	"
तेजोभौ कृवती यश्चेतदेव	"	आकाशमन्त उपस्य	१८७
१।२। ईवासुरा इ वै श्व	३२१	१।४। श्रीमित्येतदस्वरमुद्गीयम्	"
तेह मासिकं प्राचमुद्गीयम्	३२२	देवा वै स्वर्गोर्विद्यतस्त्वयी	"
अथ इ वाचमुद्गीयमुपासा-	"	तान् तम श्वयुर्धेया मत्स्रम्	"
अथ इ अशुबद्गीयमुपासा-	"	यदा वा च्छन्दासीत्पीमित्ये वाति-	३८८
अथ इ यीतमुद्गीयमुपासा-	"	स य एतदेव विद्यानकरम्	"
अथ इ मन् उद्गीयमुपासा-	३२३	१।५। अथ खलु य उदगीवः	"
अथ इ यएतायं मुष्यः	"	एतमु एवाहमन्मसाशिवं	३८८
एषं यथाऽग्नामनास्त्रचक्ष्वा	"	अवाध्यायं य एवायं मुष्यः	"
नेवेतेन सुरभि न दुर्गेभि	"	एतमु एवाहमन्मसाशिवं	"
तं द्वाष्टिगणउद्गीयमुपासा-	३२४	अथ खलु य उदगीवः	"
तेन तं इ हृदयपतिबद्गीयम्	"	१।६। इय निवर्गैषिः साम तद्वितम्	४५२
तेन तं वाऽऽयाभ्यमुद्गीयम्	"	अन्तरिक्षनिवन्धायुः साम	"
तेन तं इ नकीदास्यन्वी	"	दीरेवर्गोर्विद्यः साम	"
आमाता इ वै कामानां	३२५	मन्मसाशिवं च्छन्दासाः	४५३
१।६। अथापिदेवतम कएवावी तद्वति	३८३	अथ यदीतद्दृश्यं दिव्यम् यज्ञं	"
सग्नाम उ एवायं वासी	"	अथ यदीदेवदादिव्यम्	(७८)

प्रमाठकः खखः ।	पृष्ठम् ।	प्रमाठकः खखः ।	पृष्ठम् ।
तस्य यथा कप्यासपुच्छरीकम् (७८)	५५५	एवमेव प्रतिहर्षारमुवाच	४००
तस्यर्कं च सान च शिथी	"	११२१। अथ हेमं यजमान उवाच	३२५
१।०। अथाध्यात्मं वानिवर्कं प्राचः	"	स हीवाच भगवन् वा	"
अचरिचर्कं आत्मा सान	"	भगवाँस्ते व मे सर्वैरास्मिँरिति	"
शीचमेवर्कं जवः सान	"	अथ हेमं प्रकीर्तोपससाद	३२६
अथ यदेतदप्यः यज्ञं भाः	५५६	प्राच इति हीवाच सर्व्वाणि (८२)	"
अथ अपर्षीऽनार्षिणि पुषधी (८०)	"	अथ हेममुदगातोपससाद	"
स एष ये चेतकाद्वर्षांश्ची (")	"	आदित्य इति हीवाच सर्व्वाणि	३२०
अथ य एतदेवं विद्वान्	"	अथ हेमं प्रतिहर्षोपससाद	"
अथानेमेव ये चेतकाद्वर्षांश्ची	५५०	अन्नमिति हीवाच सर्व्वाणि	"
कं ते काममाजायामीत्ये च	"	११२२। अथातः शीव उदगीयन्तइ	४००
१।०। अयोहीदगीथे कुमन्वाचभुवः	"	तस्यै श्रा श्रेतः प्रादुर्भुव	४०२
तथेति इ समुपविचियः	५५८	तान् हीवाचेहेव सा	४०२
स इ जिनकः प्राखावत्यः	"	ते इ यथेवेदं वदित्यवमानेन	"
का सार्धोक्तितिरिति स्वयदिति	"	ओमदाःसोऽ पिवाः सो	"
अपां का गतिरित्यसौ लोकाः	"	११२३। अथं वाव लोको हा	४०३
तं इ जिनकः प्राखावत्यः	५५९	आदित्य ऊकारोनिहवः	"
इलाइमेतद्भववर्षो	"	अनिरुक्तस्त्रयीदशः लोभः	"
तं इ प्रवाइची जेवसिइवाच	५६०	दुग्धेऽसैवास्तीहीऽप्रवावन्नादी	"
१।०। अथा लोकास्य का गतिरिति (८१)	"	२।२। समलस्य खलु साव उवाचनम्	४०४
स एष परी तरीयान् (")	"	तदुताप्याहुः साभ्येनसुपागादिति	"
तं श्रेतमतिचन्वा जौनकः	"	अयोत्याप्याहुः साम नी वतिति	"
तथामुभिंज्ञोश्चि लोका इति	५६१	स य एतदेवं विद्वान् साधु	"
१।०। सटयोइतेषु कुडवाटिका	४००	२।२। लोकेषु पचविधं सामीपासीत	४०५
स ईश्वरं कृत्वावान् खादन्म्	"	अथाऽनेषु योईकारः	४०६
एतेषां निदेहीति हीवाच	"	कल्पमे हाके लोकाः	"
न सिदेतेऽप्युच्छ्रिता इति	"	२।३। इटी पचविधं सामीपासीत	"
स इ खादित्वातिशेषान्	"	उदग्यहाति तत्रिधनं वर्धति	४०७
स इ प्रातः संजिहानः	"	२।४। सर्व्वास्वसु पचविधं	"
तं जायीवाच इत्य एते	"	न हासु प्रैवसु मान् जवति	"
तर्षोदनात्मासाथे लोका	"	२।५। अतुषु पचविधं सामीपासीत	"
प्रकीतयो देवता प्रखावन्	"	कल्पमे हाका अतवः	४०८
एवमेवोदनात्तारमुवाच	"	२।६। पचुषु पचविधं सामीपासीत	"

प्रपाठकः खण्डः ।	पृष्ठम् ।	प्रपाठकः खण्डः ।	पृष्ठम् ।
भवति ह्यस्य पञ्चवः पद्यमान्	४०८	स य एवमेताः सुकृत्यौ	४१८
१:७) प्राथेपु पञ्चविधं परीवरौयः	"	२:१८) अथा द्विहारीवयः प्रकाशौ	४१८
परीवरौवी ह्यस्य भवति	४०९	स य एवमेतारिवयः पद्यपु	"
२:८) अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधम्	"	२:१९) लीम द्विहारस्यक् प्रकाशौ	"
यदुक्ति स उद्गीथी	"	स य एवमेतद्यथाव्यौघम्	"
दुग्धेऽस्यै वाद्यौहं यो वाची	"	२:२०) अग्निद्विहारी वायुः प्रकाशः	४२०
२:९) अथ सप्तसुमादित्यं सप्तविधम्	४१०	स य एवमेतद्राजनं देवतासु	"
तन्निमित्तमानि सप्त्याधि	"	२:२१) मयी विद्या द्विहारस्ययः	"
अथ यत् प्रथमोदिते स	"	स य एवमेतत् साम सप्त्याधिन्	४२२
अथ यत् सङ्गवत्सलायां स	४११	तदेष प्रीकी यानि पञ्चधा	"
अथ यत् सम्प्रति मध्यदिने	"	यथादे स वेद सप्त्या	"
अथ यद्द्वै मध्यदिनात्	"	२:२२) विनादिं सप्त्याः हय	४२१
अथ यद्दूर्ध्वमपराहान्	४१२	अथतत् देवेभ्य आतावानि	४२२
अथ यत् प्रथमानामिते	"	सप्त्या स्वरा इन्द्रस्यात्मनः	"
२:१०) अथ सप्त्यात्मसम्प्रतिमतिः	"	अथ यद्येनमुपपदानमेत	४२३
आदिरिति इत्यरं	४१३	सप्त्या स्वरा चीववली	"
उद्गीथ इति च्यवनम्	"	२:२३) ययो सप्त्यास्त्वा यथाध्ययनं	४२४
निधनमिति च्यवनम्	"	प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्	"
एकानि ज्ञत्यादित्यम्	"	तावन्मृतपत्तंभ्रजीभिः	"
आग्नीतीर्हादित्यस्य जयम्	४१४	२:२४) ब्रह्मादिर्नोवर्दान यद्वृत्तां	४२५
२:११) मयी द्विहारी वाक् प्रकाशः	"	क तर्हि यजमानस्य लीकः	"
स य एवमेतत् नायनम्	"	पुराभातरनुवाकस्योपाकरणान्	४२६
२:१२) अमित्यति स द्विहारी	४१५	लीकश्चकारनपावाश्चूर्णैश्च	"
स य एवमेतद्रथं तरमग्री	"	अथ सुहोति मनीऽस्ये	"
२:१३) उपमन्वयते स द्विहारी	"	अथ यजमानः परसादायुषः	"
स य एवमेतद्वामदीयं	४१६	पुरा माध्यन्दिनस्य	४२७
२:१४) उद्यन् द्विहार उदितः	"	लीकश्चकारनपावाश्चूर्णैश्च	"
स य एवमेतत् उद्यदादित्ये	४१७	अथ सुहोति मनी वायवे	"
२:१५) आवाचि मंत्रवली स	"	अथ यजमानः परसादायुषः	"
स य एवमेतद्वेचपं पञ्चमे	"	पुरा हतीयस्यनस्योपाकरणान्	४२८
२:१६) वसन्ती द्विहारी शीघ्रः	४१८	लीकश्चकारनपावाश्चूर्णैश्च	"
स य एवमेतत् वेराजम्	"	आदित्यस्य वेष्टदिवम्	"
२:१७) इषिषी द्विहारीऽन्विरथं	"	अथ सुहोति मनी आदित्येभ्यः	"

प्रपाठकः खण्डः ।	पृष्ठम् ।	प्रपाठकः खण्डः ।	पृष्ठम् ।
एव वै यजमानस्य स्त्रीक	४२८	स य एतदीवममृतं वेद	४३७
तस्मा आदित्याश्च विश्वे च	"	स यावदादित्यः पयात्	"
१११। असी वा आदित्यो	" १११०।	अथ यत् पञ्चममृतं तत्	"
तस्य वै प्राचीरग्रमयलाः	"	त एतदीव रूपमभिसंविश-	४३८
एतन्मन्त्रे इमन्मन्त्रयन्	४३०	स य एतदीवममृतं वेद	"
तद्वाऽचरन्दादित्यमभितो	"	स यावदादित्यं उपरतः	"
११२। अथ योऽस्य दक्षिणारग्रमयलाः	" ११११।	अथ तत् ऊर्ध्वं उदीत्य	४३९
तानि वा एतानि यजुं श्येत	"	न वै तत्र न निस्वीथ	"
तद्वाऽचरन्दादित्यं मभितो	४३१	न च वा अस्मा उदेति	४४०
११३। अथ योऽस्य प्रत्यक्षीरग्रमयलाः	"	तत्रैतद्वा प्राजापतय उवाच	"
तानि वा एतानि सामान्येत	"	इदं वाक् तज्ज्येष्ठाय पुत्राय	"
तद्वाऽचरन्दादित्यमभितो	"	नान्यथै कथञ्चन यद्यपि	"
११४। अथ योऽस्योदक्षीरग्रमयलाः	" १११२।	गायत्री वा इदं सर्वं भूतं	८२
ते वा एतेऽद्यज्याङ्गिरसः	४३२	या वै सा गायत्रीयं वाव सा शीयं	८३
तद्वाऽचरन्दादित्यमभितो	"	या वै सा पृथिवीयं वाव सा	"
११५। अथ योऽस्योद्वीरग्रमयलाः	"	यद्येतत् पुत्रये शरीरमिदं	"
ते वा एते गन्धा आदिजाः	"	सैषा चतुष्पदा षड्भुजा गायत्री	"
तद्वाऽचरन्दादित्यमभितो	४३३	तावानस्य मङ्गिमा ततो	८४
ते वा एते रसानां रसा वेदा ङि	"	यद्येतद्वाङ्मोतीदं वाच	"
११६। तद्यत् प्रथमममृतं तदममः	"	अयं वाव स यो यमनाः	"
त एतदीव रूपमभिसंविश-	"	अयं वाव स योऽयमनाङ्गदी	"
स य एतदीवममृतं वेद	४३४	१११३। तस्य च वा एतस्य इदस्यस्य	१२८
स यावदादित्यः पुरस्तात्	"	अथ योऽस्य दक्षिणः सुविः	"
११७। अथ यद्वितीयममृतम्	"	अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुविः	"
त एतदीव रूपमभिसंविश-	"	अथ योऽस्योदङ् सुविः	"
स य एतदीवममृतं वेद	"	अथ योऽस्योर्ध्वं सुविः	१२९
स यावदादित्यः पुरस्तात्	४३५	ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुत्रवाः	"
११८। अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्याः	"	अथ यदतः परोदिवो	८५
त एतदीव रूपमभिसंविश-	"	यत्रै तदसिन्धुरीरे संस्पृशेभो-	"
स य एतदीवममृतं वेद	४३६	१११४। सर्वं खल्विदं ब्रह्म	१३०
स यावदादित्यो दक्षिणतः	"	मनीमयः प्राञ्चशरीरो	२०९
११९। अथ यद्यत्तुर्थांममृतं तन्ममृतः	"	एव न आस्मानाङ्गदी	२१०
त एतदीव रूपमभिसंविश-	"	सर्वमस्यो सर्वमनामः	"

संस्कृतः श्लोकः ।	पृष्ठम् ।	संस्कृतः श्लोकः ।	पृष्ठम् ।
२१३। अकारिणीवदः कीर्तीकृतं तस्य वागीन्द्रियवृत्तानि परिह' कीर्त्त' प्रपद्ये	४४१	अनन्तरः अनुभवः कथं यथा ज्ञानावधिनिष्ठाकारिणाः	४४०
स वदवीच' भाष' प्रपद्ये अथ वदवीच' सुः प्रपद्ये अथ वदवीच' सुवः प्रपद्ये अथ वदवीच' सः प्रपद्ये	४४२	तदुह आनन्दुतिः कीर्त्तयः यथा ज्ञानावधिनिष्ठाकारिणाः स च अतान्त्रिक भाविदुचिति कीर्त्तयान्त्रिकवटस्य आनान'	४४८
२१४। पुत्रवी वाच वद्वयस्य तं विदेतस्त्वियसि अथ ह्यसि चतुस्रारि' वद तच्छेदेतस्त्वियसि किञ्चित् अथ यान्त्रिकवटस्यारि' वद तच्छेदेतस्त्वियसि किञ्चित् एतद् वा मे तद्विवादाह	४४३	४११। तदुह आनन्दुतिः वीचावचः रेवेमानि वद्वयसि तसु ह यः प्रत्युवाच तं चासुवाद रेवेद' सङ्कमन् तस्याह मुञ्जमुपीडं ह्युवाच	४४८
२१५। स यदाभिपति यन् अथ यदप्रति यस्त्विति अथ यदसति यस्त्विति अथ यत्पती दान्त्रिकवटसि तस्मादाहः कीर्त्तयान्त्रिके ति तद्वैतदुधोर आङ्गिरसः आदिगन्त्रस्य रेतस उद्यय'	४४४	४१२। वातुनीचसंभवो यथा वा यदाप सञ्चुत्सि वातुम् अथाध्यात्म' भाषो वाच ती वा एतौ वी संभवो अथ च जीनकस्य कारणम् स कीर्त्तय ज्ञानान्नचतुती तदुह जीनकः कारयेः तस्मात् स ददुले वा एते स्य कामो ह आराधो सा ईमसुवाच नाहमितरेद	४४९
२१६। मनो ज्ञानेयुपाधीनेत्यध्यात्मम् तदेतच्चतुषाङ्गं वाक् पादः नान्यत्रकथं वदुर्धः पादः प्राय एव ज्ञानवचनुर्धः असुरैव ज्ञानवचनुर्धः पादः श्रीभूमिच ज्ञानवचनुर्धः पादः	४४५	४१३। अथ ईमसुवलीलावाह ज्ञानवच ते पाद' ज्ञानाधीनि स य एतमेव' विवा' अङ्गिरसि पाद' वदति तमगिरसुवाच ज्ञानाद्यम् ज्ञानवः कीर्त्त ते पादव' स य एतमेव' विवा'	४५०
२१७। आदिश्रीगणेशोवादीजस्यस्य- तदुत्तरव' सेन' वृद्धिनी अथ यत्तदजाकत कीर्त्तयान्त्रिकवट स य एतमेव' विवासादाहिक'	४४६	४१४। अङ्गिरसि पाद' वदति तमगिरसुवाच ज्ञानाद्यम् ज्ञानवः कीर्त्त ते पादव' स य एतमेव' विवा'	४५१
४११। आनन्दतिर्ष पीचावचः अथ च ई' वागिनाकावलि	४४७	४१५। ई' वरुणं वाच' वदति तं व' स उवाचियथासुवाच	४५२

प्रपाठकः खण्डः ।

पृष्ठम् । प्रपाठकः खण्डः ।

पृष्ठम् ।

ब्रह्मणः सीम्बे ते पादं	८०	स यधीमववाङ्मज्जन् रवीं	४३३
स य एतमेव विद्यां	"	४१२०। प्रजापतिर्लोकान्भवत्पन्	४३६
४१।०। नद्वृष्टे पादं वक्रति	७९४	स एतास्त्विती दीवता	"
तं नद्वृष्टपनिपन्नामुदाव	"	स एतां चवीं विद्याम्	"
ब्रह्मणः सीम्बे ते पादं	८०	तद्यप्युमी रिच्येद्भुः	"
स य एतमेव विद्यां	८१	अथ यदि यनुष्टी रिचिद्भुवः	४४०
४१।१। प्रापद्वाचार्यैकुञ्चं तमाचार्यो	४६९	अथ यदि सामती रिच्येत् अः	"
ब्रह्मविद्विष वै सीम्बे	"	तद्यथा खववेन सुतचं	"
युतं अथ मे भगवद्-	"	एवमेवां लोका नामासाम्	"
४१।२। उपकीसनी इ वै	४६९	एष इ वा उद्वृष्टप्रचवी	४५८
तं जायीवाच तनी	"	मानवी ब्रह्मैवेक सत्त्विक	"
स इ व्याधिनाऽनज्जन्	"	४१।३। यी इ वै ज्येष्ठं च ज्येष्ठं च	४२८
अथ ह्यापयः समुदिरं तनी	"	यी इ वै वसिष्ठं वेद	४३०
प्राची ब्रह्म कं ब्रह्म	८८	यी इ वै प्रतिष्ठां वेद	"
४१।४। अथ हेनं गार्हपत्याऽनुऽब्रह्मस	४६९	यी इ वै सम्पदं वेद	"
स य एतमेव विद्याम्	४६९	यी इ वा चायतनं वेद	४३१
४१।५। अथ हेनमव्याहार्यपचनी	४६९	अथ इ प्राचाचइं अथवि	"
स य एतमेव विद्याम्	"	ते इ प्राचाः प्रजापतिं	"
४१।६। अथ हेनमाहवमीयी	"	सा इ वाग्यचक्रान सा	"
स य एतमेव विद्याम्	"	अच्युर्वाचकान तत् संवत्सरम्	४३२
४१।७। ते ङीकुचपकीज्जमेवा	४६५	त्रीमं ङीचकान तन्	"
भगव इति इ प्रतिगुयाव	"	मनी ङीचकान तन्	"
इदमिति इ प्रतिजग्रे	४६५	अथ इ प्राच उचिकमिचन्	४३३
४१।८। उपवीऽर्चिषि प्रचवी (८८)	"	अथ हेनं वागवाच वदइं	"
एतं संवहाम इत्याचचते	"	अथ हेन त्रीचमुवाच	"
एष स एव भानमीरिष वि	"	न वै वाची न अच्युधिं	४३४
एष स एव भानमीरिष (१००)	४६६	४१।९। स ङीवाच किं मेऽन्नं	४५८
अथ यद्दु चेवाऽऽम्बन्वम्	"	स ङीवाच किं मे वाची	४५८
स एतान् ब्रह्म मन्वन्वेव	"	तद्वैतत् सत्यवामी	"
४१।९। एष इ वै यज्ञी ङीऽव	४५४	अथ यदि नद्वृष्टिमिषीत्	४६०
तथीरच्यतरां मन्वा	"	वसिष्ठाय स्वाहेन्वदा-	"
अन्वतरानिव वर्तनी	४५५	अथ प्रतिष्ठायाऽर्चनी मन्वम्	"
अथ यधीवाङ्मते प्रातरपुः	"	अथ खवीं तवर्षा पन्वः	४६१

अपाठकः कथः ।	पृष्ठम् ।	अपाठकः कथः ।	पृष्ठम् ।
तद्वि शोको वहा कर्केतु	४६२	ताम् शोकावाचपतिर्वे	४६२
५।२। श्वेतवैतुष्पांऽऽचवेद्यः पञ्चाशानां	४६०	तेभ्यो ह प्राज्ञेभ्यः पृथक्	"
वेत्स्य श्वित्तोऽपिप्रजाः	"	ते श्वीचुर्येन श्विवाचैनं पुद्व्यः	४६४
वेत्स्य यथासौ शोको	४६८	ताम् श्वीवाच प्रातरं.	"
अथ नु किमनुजिष्टोऽवीचवाः	" ५।२२।	श्वीपमन्व्य कं त्वमाव्यामम्	४६५
पथ मा राजन्व्यम्.	"	अन्व्यस्रं पश्यसि प्रियमन्व्यस्रं	"
स ह गीतमीराश्रीऽऽईसियाथ	४६८ ५।२३।	अथ श्वीवाच सत्ययस्रं	"
तं ह चिरं वसेत्याज्ञापयः	"	प्रवतोऽवतरीरथो दासो-	४६६
५।२। असी वाव शोको गीतम	४७० ५।२४।	अथ श्वीवाचैन्द्र्यम्	"
तच्छिन्नं तच्छिन्नश्री देवाः	"	अन्व्यस्रं पश्यसि प्रियमन्व्यस्रं	४६७
५।३। पञ्चमीवाव गीतमापिमन्व्य	४७१ ५।२५।	अथ श्वीवाच जगं ज्ञाकराला	"
तच्छिन्नं तच्छिन्नश्री देवाः	"	अन्व्यस्रं पश्यसि प्रियमन्व्यस्रं	"
५।६। पृथिवी वाव गीतमापिसम्याः	" ५।२६।	अथ श्वीवाच वुडिजन्म्	४६८
तच्छिन्नं तच्छिन्नश्री देवाः	"	अन्व्यस्रं पश्यसि प्रियमन्व्यस्रं	"
५।७। पुष्यो वाव गीतमापिसम्य	४७२ ५।२७।	अथ श्वीवाचोद्वाहकम्	४६९
तच्छिन्नं तच्छिन्नश्री देवाः	"	अन्व्यस्रं पश्यसि प्रियमन्व्यस्रं	"
५।८। योथा वाव गीतमापिमन्वाः	" ५।२८।	ताम् श्वीवाचने वै खलु युधं	"
तच्छिन्नं तच्छिन्नश्री देवाः	"	तस्य ह वा एतव्याकनो (२८)	४७०
५।९। इति नु पञ्चम्यामावृतावापः	" ५।२९।	तद्यज्ञं प्रथममागच्छे न्	"
स ज्ञातो वावदावुर्ब	४७३	प्राणे त्वप्यति अचक्ष्यप्यति	"
५।१०। तद्य इत्यं निदुः ये चक्षे	४७४ ५।३०।	अथ यां श्वीतीयां जुह्वयान्	४७१
मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सुरात्	"	आग्ने त्वप्यति शोभ	"
अथ य इक्षे वाम इटापूर्णे	" ५।३१।	अथ यां श्वीतीयां जुह्वयान्	"
मासेभ्यः पितृशोक्तम्	४७५	अपाने त्वप्यति वाक् त्वप्यति	"
तच्छिन्म् यावन् सव्यात्तम्	" ५।३२।	अथ यां अमुधो जुह्वयानाम्	४७२
अथं मृता श्वेषी भवति	"	समाने त्वप्यति मनश्चप्यति	"
तद्य इह रमणीयचरवाः	४७६ ५।३३।	अथ यां पञ्चमीं जुह्वयानाम्	"
अश्वेतयोः पथीमेकत्ररेक	"	उदाने त्वप्यति वायुश्चप्यति	४७३
सं नीरिदरच्छस सुरा पिबं च	४७७ ५।३४।	स य इवमविद्याम्	"
अथ ह य एतानेव	"	अथ य एतद्विषं विशाम्	"
५।११। प्राचीनब्राह्म श्वीपमन्व्यः	४७९	नद्विषीद्यात्तन्मनी गीतम्	"
ते ह सव्याद्याचमुचवाचकी	४८१	तन्वाद्देव विद्ययपि	४७४
ह ह सव्याद्याचकार	"	यथैव चक्षिता वाचा मातरं	"

प्रपाठकः खण्डः ।	पृष्ठम् ।	प्रपाठकः खण्डः ।	पृष्ठम् ।
६११। तं तकीतुर्वाऽऽरुचये च आस	६२४	स च पचदवाहानि	६२४
स च रादशवर्षे उपेत्य	"	तं हीवाच यथा सीमा	६२५
यैनायुतं युतं भवत्यमलं	६२५	सहाऽऽग्राय ऐनमुपससाद	"
यथा सीमैकेन क्षुण्णैरेण	"	तं हीवाच यथा सीमा	"
यथा सीमैकेन लोहमन्त्रिणा	६२६	एवं सीमा ते कीदृशानां	६२६
यथा सीमैकेन नखानिकुलनेन	"	६।८। उहालकीहाऽऽरुचिः	"
न वे मूलं भगवत्काल एतद	"	स यथा शकुनिः त्वेष	"
६।२। स देव सीमै दमय आसीत्	६२४	अशनापिपासे मे सीमा	६२७
कृतम्। खलु सीमैर्वै	६२५	तस्य क मूलं स्यादन्ववासाद	६२८
तदेवैत बहूनां प्रजायैरिति	"	अथ यत्रैतत् पुरुषः	"
ता आप ऐबल बहः	"	तस्य क मूलं स्यादन्ववासाद	६२९
६।३। तेषां खल्वेषां भूतानां	६२७	स य एषोऽश्विना ऐतदात्म्यम्	"
केषां देवतैश्चत इत्याहम्	"	६।९। यथा सीमा सध सधकृती	६३०
तासां चिदतं चिदतम्	"	ते यथा तत्र न विवेकं	"
तासां चिदतं चिदतम्	६२८	त इह व्यग्री वा सिंही वा	६३१
६।४। ददद्ये रीदितं रूपम्	"	स य एषोऽश्विना ऐतदात्म्यम्	"
यदादित्यस्य रीदितं रूपम्	६३०	६।१०। इमाः सीमाः नयः पुरस्तात्	"
यद्यन्मसो रीदितं रूपम्	"	एवमेव खलु सीमायाः	"
यदिदुर्गो रीदितं रूपम्	"	स य एषोऽश्विना ऐतदात्म्यम्	६३२
एतद्वक्ष्ये मे तद्विवांसः	"	६।११। अस्य सीमा महती उच्यते	"
यद् रीदितमिवाभूदिति	"	अस्य यदेकां प्राक्षां	"
यद्विज्ञातमिवाभूदित्ये-	६३१	जीवापितं वाच किलिदं	६३३
यथा तु खलु सीमै मांजिर्वा	६३१	६।१२। न्यधीधमलमत चाहरेतीदं	"
६।५। अन्नमशितं नेषा विधीयते	"	तं हीवाच यं वे सीमातम्	"
आपः पीताम्बा वा विधीयन्ते	६३२	स य एषोऽश्विनेतदात्म्यम्	६३५
तेजोऽशितं नेषा विधीयते	६३३	६।१३। लवचमेतदुदकेवधायाच	"
अन्नमयं हि सीमै मनः	"	यथा विलीनमिवाहास्यान्नाद	"
६।६। इधः सीमा मध्यमानस्य	"	स य एषोऽश्विनेतदात्म्यम्	६३५
एवमेव खलु सीमाऽन्नस्य	"	६।१४। यथा सीमा पुरुषं नन्वारिधी	"
अप्यं सीमा पीयमानानां	६३४	तस्य यथाभिनन्दनं प्रमुच्य	६३६
तेजसः सीमाऽन्नमानस्य	"	स य एषोऽश्विनेतदात्म्यम्	"
अन्नमयं हि सीमा मनः	"	६।१५। पुरुषं सीमातीतीपतापिनं	"
६।७। कीदृशकथः सीमा पुरुषः	"	अथ वदास वास्यनसि	६३७

प्रपाठकः शब्दः ।	पङ्क्तः ।	प्रपाठकः शब्दः ।	पङ्क्तः ।
स य एषीऽस्मिन्वाकाङ्क्षन्	१४०	०।११। करी वाकाङ्गादृष्वी	११४
०।१६। पुष्वर् वीऽपीस सङ्ख्यवीतम्	"	स यः कर' रङ्गोऽपुष्वे	"
अथ यदि तस्माकर्ता भवति	१४८	०।१४। आत्रा वाव करदृष्ववी	११५
स यथा तत्र वा दास्ये त	"	स य आत्रा रङ्गोऽपुष्वे	"
०।११। अपीऽस्मिन् अथ इति	५	०।१५। प्राची वा आत्राया भुवान्	११६
सर्व्वे वं भवन्तीऽर्था नि	६	स यदि पितर' वा मातरम्	"
सीऽङ्गम् भवन्ती मन्विविद	"	अथ यद्यपिनामुन्मानप्राधान्	११०
नाम वा सर्व्वे ही यजुर्वेदः	१००	प्राचीऽस्मिन् वेतानि जम्बाधि	"
स यो नाम रङ्गोऽपुष्वे	१०१	०।१६। एष तु चतिसदति यः	"
०।२। वास्याव प्राची भुयमी	"	०।१७। यदा वै विज्ञानास्य	११८
स यो वाच' रङ्गोऽपुष्वे	१०२	०।१८। यदा वै जननेऽथ विज्ञानाति	"
०।३। मनी वाव वाची भुयी	"	०।१९। यदा वै यदुचास्य स मुने	"
स यो मनी रङ्गोऽपुष्वे	१०३	०।२०। यदा वै निर्नित्रस्य	"
०।४। सङ्ख्यो वाव मनसी	"	०।२१। यदा वै करीऽस्य निरतिरति	११९
तानि ह वा एतानि सङ्ख्ये-	१०४	०।२२। यदा वै सुख' सभनेऽथ करीति	"
स यः सङ्ख्य' रङ्गोऽपुष्वे	१०५	०।२३। यो वै भुमा तम् सुखम्	"
०।५। चित्त' वाव सङ्ख्याङ्गयो	"	०।२४। यव नास्यन् पश्यति नास्यन्	१२०
तानि ह वा एतानि चित्तै-	१०६	यो अन्मिह मद्भिमेवाचक्षते	"
स यचित्त' रङ्गोऽपुष्वे	"	०।२५। स एवापस्मान् स उपरिष्टान् ह	"
०।६। ध्यान' वाव चित्ताङ्गयो	१०७	अथात आकाशेऽथ एव	१२१
स यो ध्यान' रङ्गोऽपुष्वे	"	०।२६। तस्य ह वा एतस्त्वै' पश्यतः	१२२
०।७। विज्ञान' वाव ध्यानाङ्गयो	१०८	तर्द्वेव ह्योक्तो न पश्यीष्यन्	"
स यो विज्ञान' रङ्गोऽपुष्वे	"	८।१। अथ यदिदमस्मिन् रङ्गपुरे	१२३
०।८। वक्ष' वाव विज्ञानाङ्गयो	१०९	तं शिद्वपुर्यदिदमस्मिन्	"
स यो वक्ष' रङ्गोऽपुष्वे	११०	तुयाद्यावान्वा अयमाकाशः	"
०।९। अह' वाव वक्षाङ्गयो	"	तं शिद्वपुरस्मिन् शिद्व'	१२४
स योऽह' रङ्गोऽपुष्वे	"	स तुयासाज्ज करवेतकीवेति	"
०।१०। आपो वाऽङ्गाङ्गयो	१११	तद्यपिह सर्व्वजितीवीकः (११६) ५८२	"
स योऽपी रङ्गोऽपुष्वे	"	८।२। स यदि पितृवीककानी	५८३
०।११। तेजी वा अह्नी भूवः	११२	अथ यदि मातृवीककानी	"
स योऽपी रङ्गोऽपुष्वे	११३	अथ यदि शालवीककानी	"
०।१२। आकाशी वाव तेजवी	"	अथ यदि काशवीककानी	"

प्रपाठकः शब्दः ।	पृष्ठम् ।	प्रपाठकः शब्दः ।	पृष्ठम् ।
अथ यदि यथाभाववीक्यामी	५८४	ती ङ प्रजापतिववाच	६५०
अथ यथाप्रदानवीक्यामी	"	८८८ उद्गराव आत्मानमवेवा	"
अथ यदि गीतवादिभवीक्यामी	"	ती ङ प्रजापतिववाच	६५१
अथ यदि स्त्रीवीक्यामी	"	ती स्त्रीचतुर्वर्गवेदमावा	"
यं यमनमभिक्यामी	"	ती स्त्रीवीचः प्रजापतिववाच	६५२
८११ त इमे सत्याः कामाः	५८५	तस्मादप्यथोपाऽददानम्	"
अथ ये चास्येङ् श्रीवाः	"	८८९ अथ हिन्दोऽप्राप्येव देवान्	६५३
स वा एष आत्मा इति तस्यैतदीव	५८६	स समिन्पाणिः पुनरीयाय	"
अथ य एव संप्रादीऽकान्	"	एवमेवैव मघवन्निति	६५४
तानि ङ वा एतानि	५८७	८१०१ य एष स्त्रे महीवमानश्वरस्येव	४६
८१२ अथ य आत्मा स सेतुः	"	न वधेनास्य इत्यने नाम्	"
तस्मादा एतं सेतुम्	५८८	स समिन्पाणिः पुनरीयाय	"
तद्य एतेतं प्रज्ञावीकम्	"	न वधेनास्य इत्यने नाम्	"
८१५ अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते	"	८१११ तद्य चेतुं सुमः समनः	"
अथ यन् सचायन्मिन्याचक्षते	५८९	स समिन्पाणिः पुनरीयाय	"
अथ यदनात्रकायनम्	"	एवमेवैव मघवन्निति स्त्रीवाच	"
तद्य एतेतद्वरं च स्याच्चर्चरी	५९०	८१२२ मघवन्मथ्ये वा इदं (..)	५९३
८१६ अथ या एता इदयस्य	"	अङ्गरीरी वायुरभं विद्यन्	"
तद्यथा मङ्गापच आततः	५९१	एवमेवैव सम्प्रसादी	"
तद्यचे तत् सुमः समनः	"	अथ यचे तदाकाशम्	५९४
अथ यचे तद्वन्मिमानम्	५९२	अथ यी वेदेदं मन्वानीति	५९५
अथ यमे तद्वन्मिमानम्	"	य एते प्रज्ञावीके तं वा एतं	"
तदीयं श्लोकः । अतं चैका	"	८१२३ श्यानाश्चवत्सं प्रपथे	५९६
८१७ य आत्माऽपचतपात्मा	६४८	८१४४ आत्मावी वे नाम नामरूपयोः	१२७
तदीभये देवासुराः	६४९	८१५१ तद्देतद्वन्मा प्रजापतय उवाच	५९६
ती ङ इतिअतं चर्वाचि	"		

उद्गदारस्यकम् ।

अध्यायः ब्राह्मणम् ।

१११ उवा वा अथस्य मीधस्य	४०४
अथर्वा अथं पुरकान्	४०५
११२ मीधेङ् किञ्चमाय चासीत्	१२६
चापी वा अर्कसायदपां	१२७
स चैवात्माङ् अङ्कुवता-	"

अध्यायः ब्राह्मणम् ।

सीऽकामयत वित्तीयो स आत्मा	१२८
स ऐशत यदिवा इमनमिमंसे	"
सीऽकामयत मूषसा	१२९
सीऽकामयत मीधं मर्द्वं	१३०
११३ उवा ङ प्रजापत्या देवाच	११५

अध्यायः प्राज्ञचम् ।

पृष्ठम् । अध्यायः प्राज्ञचम् ।

पृष्ठम् ।

ते च वाचमूचुस्तम्	११६
अथ च वाचमूचुस्तम्	११७
अथ च वाचमूचुस्तम्	"
अथ च श्रीचमूचुस्तम्	११८
अथ च मन कचुस्तम्	"
अथ इत्यमास्यन् प्राचम्	११९
ते हीचुः क मु सीऽमुयी	१२०
सा वा एवा दीवता दूमां	"
सा वा एवा दीवतेतासां	"
सा वा एवा दीवतेतासां	१२१
स वे तत्त्वमेव प्रथमान्	"
अथ प्राचमस्यत्रदत् स यदा	"
अथ अचुरत्यवङ्गनयदा	१२२
अथ श्रीवसत्यवङ्गनयदा	"
अथ मनोत्यवङ्गनयदा	"
अथात्मनेऽज्ञाद्यमागायत्	"
ते देवा अमृतत्रेतावदा इह	१२३
सीऽयास्य आङ्गिरसीऽज्ञानां	१२४
एष उ एव इहृन्प्रतिबान्ध्वं	"
एष उ एव ब्रह्मकल्पतिः	"
एष उ एव साम बाध्वे	"
एष उ वा उद्गीथः	१२५
तद्वापि ब्रह्मदत्तयेकितानेयो	"
तस्य ईतस्य साक्षी यः स्व	१२६
तस्य ईतस्य साक्षी यः सुवर्णं	"
तस्य ईतस्य साक्षी यः प्रतिष्ठः	"
अघातः पवमानानाम्	१२७
१।१। आत्मैवेदमय आसीत्	१२८
सीऽविभक्त्यादिवाकी	१२९
स वे नैव हिमे तजादिवाकी	१३०
सा इयमीवाचके कथम्	"
सीऽवेदस्य वाच सतिरऽप्यङ्गं	१३१
अर्थस्यऽभ्यस्यस्य सुखाद्य	"

तद्देव तज्ज्याज्ञसमासीत्	१३२
तदेतत्प्रियः पुत्रान् प्रेवी	१३३
तदापुत्रैर्द्विजस्यिऽवा	१३४
ब्रह्म वा इदमय आसीत्	"
ब्रह्म वा इदमय आसीत्	१३५
स नैव व्यभवत् स विजगमसज्जत	१३६
स नैव व्यभवत् स श्रीइम्	"
स नैव व्यभवत् स श्रीइम्	"
तद्विद्वान् ब्रह्म अथ विद	१३७
अथो अयं वा आत्मा	१३८
आत्मैवेदमय आसीदेक एव	१३९
१।१। यत् समानानि मेधया	१४०
यत् समानानि मेधया	"
श्रीव्यात्मनेऽकुरुतेति	१४१
अथो श्लोका एत एव	१४२
अथो वेदा एत एव	"
देवाः पितरो जन्म्याः	"
पिता माता प्रजेतएव	१४३
विज्जातं विजिज्ञास्यम्	"
यत्किञ्च विजिज्ञास्यम्	"
यत्किञ्चाविज्जातं प्राचस्य	"
तस्या एव वाचः पृथिवी	१४४
अदीतस्य मनसी यीः	"
अदीतस्य प्राचस्य्याऽऽपः	"
स एष संवत्सरः प्रजापतिः	१४५
यो वे संवत्सरः प्रजापतिः	१४६
अथ अथो वाच श्लोका	१४७
अघातः सम्प्रतिदेदा	"
पृथिव्ये केनजघं च देवी वाक्	१४८
दिव्येदेनमादिवाच देव मनः	"
अद्वायेनं अन्वसस्य	"
अघानी जतमीमांसा	१४९
अघाचिदेवतम् आचिवायम्	१५०

अध्यायः श्लोकसंख्यम् ।	पृष्ठम् ।	अध्यायः श्लोकसंख्यम् ।	पृष्ठम् ।
अथैव ङीबो भवति	४८३	यथा साकारजनं वासी	१३०
४१६। चयं वा इदं नामकस्य	४०१	४१४। मीचं यीति ङीबाच याज्ञवल्क्यः	६५६
अथ कपासां चक्षुरित्येतद्	४०२	सा ङीबाच मीचो यी यद्युः मे	"
अथ चक्षुषामाक्षयो तद्दिशाम्	"	सा ङीबाच मीचो यी विनाहं	६६०
४१७। इमवात्माङ्गि ङीबुत्तानोऽगर्भः	४८८	स ङीबाच याज्ञवल्क्यः	"
स ङीबाच मार्गो यः	"	स ङीबाच न वा चरे पशुः	"
स ङीबाच मार्गो वः	"	ब्रह्म तं परादायीऽन्यथाक्षमो	६६०
स ङीबाच मार्गो वः	"	स यथा दुन्दुभेर्ह्यमानस	"
स ङीबाच मार्गो यः	"	स यथा ब्रह्मव्यं ध्यायमानस्य	"
स ङीबाच मार्गो यः	४८९	स यथा वीर्यायै बाधमानायै	"
स ङीबाच मार्गो यः	"	स यथाऽऽभ्यासे रभ्याङ्गितान्	६६१
स ङीबाच मार्गो यः	"	स यथा सञ्ज्ञासामपां	६६२
स ङीबाच मार्गो यः	"	स यथा सैन्धवसिन्धु उदके	"
स ङीबाच मार्गो यः	"	४१४। सा ङीबाच मीचो यते व	६६३
स ङीबाच मार्गो यः	"	यच ङि देतमिव भवति	६६४
स ङीबाच मार्गो यः	"	४१५। इयं पृथिवी सञ्ज्ञे वां	१३१
स ङीबाच मार्गो यः	"	इमा चापः सञ्ज्ञे वां	१३०
स ङीबाचाजातजत्रुः	"	अयमग्निः सञ्ज्ञे वां भूतानाम्	"
स ङीबाचाजातजत्रुः	"	अयं वायुः सञ्ज्ञे वां भूतानाम्	"
स ङीबाचाजातजत्रुः	४९०	अयमादित्यः सञ्ज्ञे वां भूतानाम्	१३३
स ङीबाचाजातजत्रुः यत्रे प्र	"	इमा दिशः सञ्ज्ञे वां भूतानाम्	"
य यज्ञे तन् स्रष्टुया चरति	"	अयं अन्द्रः सञ्ज्ञे वां भूतानाम्	"
अथ यदा सुप्रमी भवति	"	इयं विद्युन् सञ्ज्ञे वां भूतानाम्	१३४
स यदीकं नाभिलक्षणी-	"	अयं सन्निविद्धुः सञ्ज्ञे वां भूतानाम्	"
४१९। यी ङु वै ङ्ग्यं साधामं	४५१	अयमाकाशः सञ्ज्ञे वां भूतानाम्	"
तमेताः समोऽचितयः	४५२	अयं धर्मः सञ्ज्ञे वां भूतानाम्	१३५
अर्थांश्चिन्त्यमस ऊहं	"	इदं सत्यं सञ्ज्ञे वां भूतानाम्	"
इमानिव जीतमभरदाजी	४५३	इदं मानुषं सञ्ज्ञे वां भूतानाम्	"
४२०। वे वाच ब्रह्मचर्यो इये	१९८	अयमात्मा सञ्ज्ञे वां भूतानाम्	१३६
तद्दितन्मूर्धे यदन्वहायोः	"	स सा अयमात्मा सञ्ज्ञे वां	"
तक्षामूर्धे वायुशालरिचं	१९९	इदं वे तन्मृपुदध्याङ्ग्यायञ्चो	१३०
अथाध्यात्मम् इदमेव	"	इदं वे तन्मृपुदध्याङ्ग्यायञ्चो	"
अथाध्यात्मं प्राचय यथायम्	"	इदं वे तन्मृपुदध्याङ्ग्यायञ्चो	१३८

अध्यायः शास्त्रम् ।	श्लोकम् ।	अध्यायः शास्त्रम् ।	श्लोकम् ।
४।८। अथ शिवं विदुषः शास्त्रम्:	१५४	यदेव ते कश्चिद्व्रतवीहू	८९
स ऋषिवाच कश्चिन्मनः	१५५	यदेव ते कश्चिद्व्रतवीहू	९०
कतमे वचन इत्यत्रिच	"	४।९। जनकी च वैदेहः कूर्वाह	१४६
कतमे वचन इति कतमे पुत्रये	१५६	इत्यो च वै नामि वीर्यं दक्षिणे	१४७
कतम आदिना इति वचनमे	"	अथैतदामिदं चिचि पुत्रयकपन्	१४८
कतम इत्यः कतमः प्रजापतिः	"	तस्य प्राची दिक् प्राचः	१४९
कतमे कश्चिन्मनश्च इतिची च	१५७	४।१। जनकं च वैदेहं वाचनवल्गो	५६
कतमे ते चर्वा इवा इतीमि	"	वाचनवल्गो विं ज्योतिरखं	"
तदापूर्वकमेकदशेव वचनेऽथ	"	अस्मिन् आदिन्	"
इतिश्वेच यस्यायतनम्	१७१	अस्मिन् आदिन्	"
काम एव यस्यायतनं	"	अस्मिन् आदिन्	"
वपान्त्रे च यस्यायतनम्	१७२	अस्मिन् आदिन्	"
आवाह्य एव यस्यायतनं	"	कतम आसीति वीर्यं	"
तम एव यस्यायतनं	१७३	स वायं पुत्रवी आबमानः	"
वपान्त्रे च यस्यायतनम्	"	तस्य वा एतस्य पुत्रकम्	"
आप एव यस्यायतनं	१७६	न तत्र रद्या न रचयौगा न पन्थानो	"
रंत एव यस्यायतनं	"	तदंति प्रोक्ता भवन्ति स्वप्नेन	५७
शाकन्त्येति ऋषिवाच याज्ञवल्क्यः	"	प्राक्षेन रत्नप्रश्नं कुत्वाचं	"
याज्ञवल्क्य इति ऋषिवाच शाकन्त्यो	१७७	स्वप्नान् उन्नावचभीयमानो	"
किं देवतीऽस्यां प्राच्या	"	तन्नायतं वीर्येदिश्वरः	"
किं देवतीऽस्यां दक्षिणाया	१७८	स वा एव एतस्मिन् सम्प्रसादे	"
किं देवतीऽस्यां प्रतीच्या	१७९	स वा एव एतस्मिन् स्वप्ने	"
किं देवतीऽस्यामुदीया	"	स वा एव एतस्मिन् वृहानो	"
किं देवतीऽस्यां प्रुवाया	१८०	तद्यथा महामन्त्रस्य उभे	"
अद्विजैति ऋषिवाच याज्ञवल्क्यो	"	तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे ज्ञेयो	"
कश्चिद् एव चात्मा च	१८१	ता वा अस्मै ता हिता नाम नाथी	"
अथ ऋषिवाच शाकन्त्याः	१८२	तथा अस्मै तदतिच्छन्दाः	"
यथा ह्यथो वनस्पतिकारणेव	"	अथ पिताऽपिता भवति	५८
४।९। जनकी च वैदेह आसी-	०९८	यदे तन्न पश्यति यस्मिन् तन्न	"
यमे कश्चिद्व्रतवीहूकृतवासेति	९९	यदे तन्न जिजयति	"
यदेव ते कश्चिद्व्रतवीहू	९९	यदे तन्न रचयते	"
यदेव ते कश्चिद्व्रतवीहू	"	यदे तन्न वदति	"
यदेव ते कश्चिद्व्रतवीहू	"	यदे तन्न मन्वीति	"

अध्यायः प्राञ्चलम् ।	पङ्क्तम् ।	अध्यायः प्राञ्चलम् ।	पङ्क्तम् ।
वरे तत्र मनुते	५८	तदेतद्व्याप्तम् मनु	४५८
वरे तत्र सप्रति	"	स वा एष मन्वानस आत्मा	४५९
वरे तत्र विद्यानाति	"	स वा एष मन्वानस आत्मा	"
वय वाचदिविजापचापी	"	४१५। वय इ वाचवल्काक	४५६
वचिष एकीडकारे ती	"	मिचे कीति कीवाच	"
स की मनुवाचा रावः	"	वा कीवाच मिचे की	"
स वा एष एतन्मिन्	४६	वा कीवाच मिचे की	४५७
तपधानः सुसमाहितम्	"	स कीवाच वाचवल्काक	"
स वचावमचिमानं चिति	"	स कीवाच न वा चरि	"
तपथा राजानमाद्यानमुधाः	"	त्रक तं परादायोः चराः चमी	४६०
तपथा राजानं प्रतिवाचनमुधाः	"	स यथा दुन्दुभिर्द्वन्द्वमानस्य	"
४१७। स वचावमाचवल्काकम्	४०८	स यथा मङ्गल कायमानस्य	"
एकी भवति न पश्यती-	४०९	स यथा वीचाये वाटमानाये	"
तपथा वचजलायुका	४१०	स २.शाटं भापि रभ्याहितान्	४६१
तपथा पत्रकारि पत्रसी	"	स यथा मन्वानसयो	४६२
स वा चयमाका त्रक	४११	स एव २.श्रावचमीऽमनरी	"
तदेव त्रीकी भवति	४१२	वा कीवाच मिचे व्यते व	४६३
तदेव त्रीकी भवति	४१३	तप इति तेतमिच भवति	४६४
तदेते त्रीका भवति	४१४	वच वंशः पीतिमापी	४६५
तकिन्नुक्रमुत मीचमाहः	"	७११। पूर्वमदः पूर्वमिदं पुषां	४६६
चन्वं तमः प्रविचरति	४१५	चो खं त्रक	४६
चमन्दा नाम ते कीका	"	खं पुराचं वायुवं खमिति	"
वाचानं चरिजानीयान्	"	७१२। ववाः प्राजापत्याः प्राजापती	४६९
यस्यानुचिनः प्रतिपुत्र आका	"	वय ईमं मनुधाः	४७०
इहीम खनीऽय विचमदयम्	४१६	वय ईममनुधाः	"
वदेतमनुपप्रज्ज्वाभानम्	४१९	७१३। एष प्रजापतिर्गृहवसितान्	४७१
वकावर्थाक् संवत्सरी	४२१	७१४। तरे तदेतदेव तदा स	"
वचिन् ० पचजना	"	७१५। चापट्टेदमथे चासुजा चायः	४७२
प्राचल्य प्राचमुत चक्षुषः	"	तयानम् कन्वमसी स चादिधी	"
ममसैवानुट्टल्यं मेघ	४२२	स एष एतन्मिन् मन्वसे	४७३
एकपैजानुट्टल्यमेतद्वप्रमेव	"	वीऽयं दक्षिणेऽयम् पुष्यः	"
तदेव श्रीरी विचय प्रजा]	४२३	७१६। मनीमयी यं पुषवी माः	४७४
स वा एष मन्वानस आत्मा	४२६	७१७। विपुत्रोवापुर्विदामान्	"

अध्यायः ब्राह्मणम् ।	पुटम् ।	अध्यायः ब्राह्मणम् ।	पुटम् ।
०।८। प्राचं विदुमुपासीत तस्मात्प्रकारः	४८४	वैश्व देवैनाः प्रजाः	५०८
०।९। अन्नमग्निर्विचानरी वीडवन्नः	४८५	अथैवं दक्षमीपन्नकवाचके	"
०।१०। यथा वै वृषवीऽजात्रीकान्	४९६	स हीवाच तथा नक्षत्रम्	"
०।११। एतदे परमं सवी	४९५	स हीवाच प्रतिज्ञाती मएष	"
०।१२। अन्नं ब्रह्मैवैक आहुतम्	४९६	स हीवाच देवेषु वै नीतम्	"
०।१३। उक्त्वां प्राची वा उक्त्वाचम्	४९७	स हीवाच विज्ञाते इति	"
यजुः प्राची वै यजुः	"	स हीवाच तथा नक्षत्रम्	"
ज्ञान प्राची वै ज्ञानः	४९८	अही वै लीचीघ्नोत्तम	"
अथ प्राची वै अथम्	"	पर्यन्वी वा अग्निर्गोतम	५०९
०।१४। मन्त्रिन्परिचम्	"	अथ वै लीचीघ्नोत्तम	"
अथो यजुंषि सामानि	"	पुरुषो वा अग्निर्गोतम	"
प्राचीऽपामोऽभ्यानः	४९९	योवा वा अग्निर्गोतम	"
उषा मायत्रं इतिऽस्तुरीये	५००	अद्येनमद्ये इति	"
तां ईतामिहै माविनी	५०१	ते य एवमेतद्विदुर्वै चामी	"
स य इमां वीं ह्रीं कान्	"	अथ शी मन्त्रेण दासेन	"
तस्या उपम्यान् मायवी	५०२	८।१। स यः कामयेत महत्	५०३
एतद् वै तज्जन्को वेदेऽही	५०३	अथे हाय स्वाहा जेहाय	५०४
८।१३। इन्द्रमग्निं प्राचं च	५१०	अगुये स्वाह्वयग्री इत्वा	"
८।१। यो इ वै ओङ् च मेतं च	५१४	अद्येनमिहप्रति अमदसि	५०५
यो इ वै वसिष्ठा वेद	"	अद्येनमगुयच्छ्यामं स्वामं	"
यो इ वै प्रतिष्ठा वेद	"	अद्येनमाथामति तत्सवितु-	"
यो इ वै मन्वदं वेद	"	तं ईतमुद्दालक आद्विषां	५०६
यो इ वा आद्यतनं वेद	"	एतम् कैव प्राञ्जनेयः	"
यो इ वै प्रजापतिं वेद	"	एतम् कैव मधकः	"
ते इमे प्राचा अङ् वेद्यमे	"	एतम् कैव सूखीभान्विनिः	५०७
तामन्धीऽकाम सा संवत्सरम्	"	एतम्कैव आनिकारायस्व चः	"
अहर्द्विषकाम तत् संवत्सरम्	"	एतम्कैव सत्यकामो	"
त्रीषं वीकाम तत् संवत्सरम्	५१५	अतुरीदुम्बरी भवत्वीदु-	"
मनी वीकाम तत् संवत्सरम्	"	८।१। एवां वै भूतामा इक्षिणीरवः	"
ईतो वीकाम तत् संवत्सरम्	"	स इ प्रजापति रीचां चक्रे	५०८
अथ इ प्राच उक्त्वामिचम्	"	तस्या वेदिचपस्थी वीमानि	"
सा इ वागुवाच यथा अङ्गम्	"	एतद्वक्त्रं वै तद्विद्वानुद्दालकः	"
८।२। अतस्तेनुदं वा आदधेयः	५०८	तद्विचिष्येत्पु वा नक्षयेत	"

अध्यायः	श्लोकसंख्या	अध्यायः	श्लोकसंख्या
अथ यदुदकं चास्मानम्	५०८	अथ य इच्छेत्पुत्रीं मे प्रसूयतां	५११
सा वेदको न दद्यात्	"	अथामिवातरेव व्यासोऽपि	"
सा वेदको दद्याद्विद्विष	"	अथेनाममिपद्यतेऽमी	५१३
स यानिच्छेत्कामदितं मेति	"	अथात्मा ऋकं विद्यापयति	"
अथ यानिच्छेत्तं कर्म	"	द्विरग्न्यदी चरन्ती घाभ्याम्	"
अथ यानिच्छेत्पुत्रीमेति	५१०	सोऽग्नीनाद्विरभ्युत्सति	५१४
अथ यत्नं ज्ञानार्थं व्याः	"	ज्ञानेऽग्निमुपसमाधायाव	"
अथ यत्नं ज्ञानार्थं च	"	अथास्य दक्षिणं कर्षेत्	"
उ य इच्छेत्पुत्रीं मे प्रसूयी	"	अथास्य वानं करोति	"
अथ य इच्छेत्पुत्रीं मे कथिषः	"	अथैनं नाम प्रदाव कामम्	५१५
अथ य इच्छेत्पुत्रीं मे श्यामी	"	अथास्य मातरमभिमन्वयेति	"
अथ य इच्छेत्पुत्रितां मे पश्चिता	५११	अथ बंशः पीतित्वावीपुषः	६०६

श्लोकाव्युत्तरः ।

अध्यायः ।	श्लोकसंख्या	अध्यायः ।	श्लोकसंख्या
१ । श्री ब्रह्मवादिनी वदन्ति	६००	युक्ताय मनसा देवान्	५१६
काशः सभाषो नियतिर्ब्रह्मणा	६००	युक्तने मन उत्तं युक्तने चिदी	"
ते ध्यानयोगानुभवा अथकम्	"	युक्तं यं ब्रह्म पूर्वं मनोमि	"
तमेकनेति चिद्वत् श्रीकृष्णम्	६०८	अग्निं यं चाभिमन्वये	५१०
पञ्चकोटीऽर्घ्यं पञ्च योज्युपवक्रां	"	अथिवा प्रसवेन लुपित	"
सर्वाजोरे कर्मेकैर्वा	६१०	चिद्वत्तं व्यास्य मनं करोति	५१८
सद्वीतमेतन् परमन्तु ब्रह्म	६११	प्राचान् प्रपीडां च संयुक्तैः	"
संयुक्तमेतन् अरमचरच	"	ममि पुत्री ब्रह्मराजिवाकला-	"
शाश्वी वाचसावीश्वमीशा-	"	नीहारधुं माकोमिवागवाता	५१८
अरं प्रधानमवताकरं हरः	६११	पुण्यं पुनेर्वाऽभिमन्वि सन्मन्वि	५१०
ज्ञात्वा देवं सर्वपात्रापह्नामिः	६११	अपत्यजारीप्यमर्णीमुपयन्	"
एतज्जगत्तं मिकन्मिवाकसंका	"	यथेव विष्वं सद्वीपयज्ञितम्	"
वद्रे संधा वीजिनतस्य मूर्तिः	६१४	यदास्तत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं	५११
अद्रेहमरथिं ज्ञात्वा	६१४	एव हि देवः प्रदिशोऽनुसन्वीः	११
तिस्रसु तेन दक्षिणीयं अग्निः	"	यो देवोऽग्नीं वीऽस्यु वी पिचम्	११
सर्वं व्यापिनमाश्वानम्	"	१ । यएको ज्ञाववात् देवते	५११
१ । युक्तानं प्रथमं मनसा व्यास	५११	एकी हि वद्वी न विनीयाव	५११
युक्तेन मनसा वदन्	५१६	विचतवचदत विचतीमुञ्जी	"

अध्यायः ।	पृष्ठम् ।	अध्यायः ।	पृष्ठम् ।
श्री देवता प्रभवशीलवच	(२०) २१२	घृतात् परं मन्थमिवातिमुष्णम्	२२०
यानि कष्ट शिवा तन्मन्धीरा	(२५) २१७	एष देवी विश्वकर्मा मन्थाया	"
यानिपु गिरिशाल कृष्णं	() "	यदाऽतमसन्न दिवा न राविः	२२१
ततः परं ब्रह्म परं तदुत्तमं	"	मेमनुद्ं न तिर्यक्षं न मध्ये	१८२
वेदाङ्गमितं पृथक् मन्थानाम्	२१४	न सन्दृष्टे विवृति कथमस्य	१८३
यस्यात् परं नापरमसि	"	अजात इत्येवं कश्चिद्वीरः	५२१
ततो यदुत्तरतरं तदुत्तमम्	"	मा न लोकि तन्मये मा न	"
सर्वानामाश्रयोदीवः सर्वभूत	२१५	५ । देवायै ब्रह्मपरं तन्मने	१८८
मन्थान् प्रभुत्वं पृथक्	"	यो योनिं योनिमधितिर्यक्त्येकी	२२२
अङ्गप्रसात् प्रकथोऽनराख्या	"	एकैकं भालं ब्रह्मधा विकृत्यन्	"
महस्रशीर्षां पृथक्	"	सत्या दिश कर्तुं मधय तिर्यक्	२२३
पृथक् एतेदं सजेम्	२१६	एष स्वभावं पचति विश्वयोनिः	"
सञ्चतः पाणिपादमत्	"	तदेदमस्त्रोपनिषत्सु गृहं	(१८३) "
सर्वं त्रियगकाभासम्	"	गद्यान्वयो यः फलकर्षकता	२५८
नवतरे परं देहो हंसो	"	अङ्गप्रसात् रवितुल्यरूपः	२५८
अपाङ्गपादी कवनी दक्षीता	२१७	वात्पादगतभागस्य जतधा	"
अनोरलोद्यान् महती मन्थीद्यान्	"	नेत्र स्वो न पुमानेष न शेषायं	"
वेदाङ्गमितसत्त्वं पुराणम्	"	सङ्कल्पमस्यङ्गमदृष्टिमीदृः	"
य एकोऽङ्गो ब्रह्मधा शक्तियोगान्	२१८	स्य लानि सृष्ट्याश्च बह्वनि चैव	२६०
तदंवाप्रलटादिव्यः	"	अनाद्यमनं कालित्य मध्ये	६१०
नं स्त्री त्वं पुमानास	२१	भावयात्प्रमनीकास्यं भावाभाव-	"
नीलं पतङ्गो हरिर्तो	२५	६ । स्वभावमेके कवयो वदन्ति	३०३
अजामेकः लोहितः	३०३	येनाहतं जित्यसिदं हि सर्वं	३०४
वा सुपर्वा मयुजा मन्थाया	२३५	तत् कर्म कृत्वा विनिवर्त्ता भूयः	"
समाने इत्थं पृथगे निमघो	२३६	आरभ्य कर्षाणि गद्यान्वितानि	"
अर्चो अर्चरे परमि स्थीमन्	६८६	आदिः स संधीमनिमित्तहेतुः	३५
कन्दसि यथाः कृतयो जतानि	"	स ब्रह्मकालाङ्गतिभिः परीऽन्धी	"
मायान् प्रकृतिं विद्यान्	६२०	तमीश्वराणां परमं सङ्घेचरम्	२२४
यो योनिं योनिमधितिर्यक्त्येकी	२१८	न तस्य कार्यं कारकस्य विद्यते	"
यो देवानां प्रभवशीलवच	२३	न तस्य कश्चित् पतिरसि लोकि	२२५
यो देवानामधिपो कश्चिद्वीका	२१८	यन्मूर्धनाभ इव तन्मभिः	"
सृष्ट्यातिरुषं कालित्य मध्ये	"	एको देवः सर्वभूतेशु गृहः	"
स एव कार्यं भुवनस्यास्य नीमा	२२०	एको वशी निष्कृषाणां ब्रह्मनाम्	२२६

वर्णनामः ।	पृष्ठम् ।	वर्णनामः ।	पृष्ठम् ।
मिथी मिथानां विवर्णयोरुपानाम्	११६	विषयस्य विविधस्य भाषणम्	११८
न तत्र सुखो भावि	(१५) १०९	तथा चर्चयसाक्षात्	११०
एषो हं ही सुवर्णसाक्ष मन्त्रो	११६	तत्रः प्रजापतेरुपसाक्षात् प्रज्ञ	११०
ह विवर्णयोरुपसाक्षात् मन्त्रो	११०	विद्वानां परमं सुखम्	"
ह तत्रापी ज्ञापयत ईश्वरसंज्ञी	"	यस्य ईश्वे परा ज्ञापयंसा ईश्वे	११८
वी ज्ञापयत विवर्णयोरुपानाम्	११८		

भ्रमशोधनम् ।

०२८पृष्ठा ।

सा हीवाच ब्राह्मणा मगवन्तस्तदेव बहु मन्त्रेभ्यं यस्मात्प्रमस्कारेण
सुखेभ्यं न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रूयोषं जेतति ततो ह वाचज्ञ-
स्य परराम । उ, ५।८।१२ ।

जनको ह वेदेह आसासक्रेऽथ ह याज्ञवल्क्य यावन्नात्र । न
हीवाच याज्ञवल्क्य किमर्थमपारीः पशुनिष्कस्यन्तानिति । उभयमेव
सम्भाविति हीवाच । उ, ६।१।१ ।

शुद्धिपत्रम् ।

पद्यम्	पंक्ति	शुद्धिः	शुद्धिः
१६	८	सुद्रनिनाथि च	सुद्रनिनाथीय
२०	३	अनीयं विन्	अनीयं विन्
२४	३	विभर्षि	विभर्षि
२६	०	इह मा सुवसाद्या (८८, १२५, १८ अक्ष)	इतिस्वामावर्षीरिवीमपायसः (१०म, २६५, ८ अक्ष)
२७	२४	प्रकृतिभि-	प्रकृतिभि-
२८	२०	नीलश्रीवः	अधिक
३०	२१	अतएवाह	अतएवाहः
३३	१७	पितामाताचार्यैः	पितृमाताचार्यैः
३६	२५	प्रतिज्ञामाति	अनुज्ञामाति
३८	८	इतिशुद्धिः	इतिशुद्धिः
४०	१	गार्हपथ्यीइवा	गार्हपथ्यीइ वा
४१	५	उदानं	उदानः
४४	५	सम्प्रतिहते	सम्प्रतिहन्ते
४४	१२	भवति ?	भवति ? स दृष्टान्तः
४६	५	ताम्	तम्
४६	२८	सात्मनः	सात्मनः
४८	१३	अच्युता	अच्युता
४८	२४	मिथ	मित
५०	६	} स्वशा	स्वशा
५५	१४		प्राचम्
५५	१	प्राचः	प्राचिवा
५७	२६	अमिवा	सम्प्रदीवी
५८	२२	सम्प्रदीवी	चिन्तितवान्
५८	१३	चिन्तितवान्	-वाचा-
६१	५	-वाचा-	स्वशा-
६२	१०	स्वशा-	भिन्नः
६४	०	भिन्नं	२।१२
६८	१८	१।१८	२।१।४
७१	१	१।५।४	
७८	१३	अनीययः	अयं अनीययः

पत्रम्	पंक्ति	अर्थः	यदि:
८०	१४	सर्वीभ्यः	सर्वीभ्यः
"	१५	नेची	नेची
८४	१	जायाम्	जायाम्
८५	११	-कपाथा-	-कपाथा-
८६	५	ब्रह्मणः ते	ब्रह्मणः सीम्य ते
८९	२०	एकपाद्	एकपाद्
९०	४	अभिद्वयेति	अभिद्वयेति
१००	०	राशिर्द्वी	राशिर्द्वी
१०१	२	द्वयं यति	द्वयं यति
१०४	१	वैतामि	वा एतामि
१०७	२१	ते भवन्ति ।	ते भवन्ति । अथ ये यथाः सुद- सुदयाः ते कल्पित्वा पियताः पर- दीपद्वयम् उपशान्तिम् परदीपद्वय- प्राप्तकाः ।
१११	०	वा	वा
११२	५	वा	वा
११६	१	वा	वा
११८	४	यदाः	यदाः
१२४	६	द्विसृष्टु विजिघ्रसती	द्विसृष्टु विजिघ्रसती
"	१०	एवंत्	एवंत्
१३०	१४	आदि-	आदि-
१४०	८	वेदवित्	वेदवित् स भूतवित्
१४६	८	जमको विद्वेज-	जमको ह्य वेदवित्
१५०	६	-प्रथमया-	-प्रथमया-
१५४	१४	२३।३	२३।३
१५५	२१	कप्यते	कप्यते
१६०	२१	अनादरचीयम्	अनादरचीयम्
१६८	११	उक्ता	उक्ता
१६०	४	समापमानम्	समापमानम्
१६०	५	वाच्युयति	वाच्युयति
१७१	५	कठः ४।१०।११।
१७१	१४	न भवति भाव-	न भवति न भाव
१७८	८	ननुया	ननुयाः

पत्रम्	पंक्तिः	अर्थः	पदः
१८१	५	उत चक्षुषः	उत चक्षुषः
१८२	४	विक्रमः	विक्रमः
"	२३	यस्य मङ्गलम्	यस्य नाम मङ्गलम्
१८५	३	११।१।	११।८।
१८६	२३	उपनिषद्भिः	उपनिषद्भिः
१८७	१८	श्रीवादिभिः	श्रीवादिभिः
१८९	१५	तथा सर्वान्तरात्मा	तथा एकः सर्वमूर्तान्तरात्मा
२०२	२८	स्वात्मनि यथा	स्वात्मनि यथा
२०४	१२	वापी	वापी
२०५	१७	व्याख्याता	व्याख्यात
२०८	४	निरञ्जन	निरञ्जनः
२१०	११२	एष म	एष म
"	२१	एवम्	एवम्
२१३	१५	सुखतमया	सुखतमया
२१५	१५	-प्राप्तय	प्राप्तये
२२१	७	यन् एतन्	ये एतन्
२४१	१८	इति ।	इति । इ चमक,
२४८	३	पाञ्चतः	प्राञ्चतः
२४९	१८	अतिदुःखान्	अतिदुःखान्
२५३	१	-ममसा	ममसौ
"	"	ज्ञानमात्मनि	ज्ञान आत्मनि
२६१	२३	अतस्त्वमस्य	अतस्त्वमस्य
२६६	१०	अकृपाः	सकृपाः
२६८	२।२१	रसस्य	रसस्य
२७२	१८	सम्भवात् ।	सम्भवात्—इति आचक्षते ।
२७७	११	अभिमनुम्	अभिमनुम्
२८०	५	अभिभन्	अभिभन्
"	७	भवती	भवति
२८७	१	कुक्षये	कुक्षये
"	१८	अनुपाविष्मन्	अनुपाविष्मन्
२८९	२४	ऽभिदधाति—	ऽभिदधाति—इह' जवत्
३०१	४	शीघ्रं	शीघ्रं
३०३	१८	शीघ्रमज्ञानपरमा	शीघ्रमज्ञानपरमा

प्रथम्	पंक्तिः	अवधिः
३०८	२८	पुत्रवा
३१०	६	प्रत्यमाति
३१०	२१	माकविचमः
३२३	४	अथ च एव
३२६	२२	उद्गाताः
३२८	१०	उदङ् सुभिः
३४३	१८	समन्तं
३४५	२	सलीकतां
३८०	१८	श्रीतिट्टम-
३५२	७	तथासत
३८६	२०	इति त्वं
४००	२	वे
"	१३	निवाह
४०२	२	न्वापी
४०४	१७

४०६	२	अधिम्
४१०	१०	मुग्धे
४२०	४	च य
४२४	९	प्रज्ञापयौ
४२६	८	उन्मत्तमिति
४३४	८	एतद्वैकल्यत
४४८	१	मुवाप-
४५२	३	परिविचलमापी
"	११
४५६	७	विवाह
"	२७	अनुपलब्धितः
४५८	१०	अवधयी

पतिः
पुत्रवाद्यं
प्रतिमाति
मातविचमः
अथ च एव
उद्गातः
उदङ् सुभिः स
समन्तं
सलीकतां अवति
श्रीतिट्टीम-
तथासत
इति च
वा
निवाह
न्वापी वा
तदुत्ति । आहः चिन् ? काथा
एवम् राजावन् उपमानान् उपमानवतान्
इति आधुना श्रीमन्मामिप्रायेण एवम्
उपमानान् । यत्र पुनः विपरीतौ काथा
अथाधुना यत्रवन्मनादिकाप्येव एवम्
उपमानान्, अथाधुना उपमानान् एवम्
इति आहः ।

अधिः
मुग्धे
च य एवम्
प्रज्ञापयौ
उन्मत्तमिति
एतद्वैकल्यत
मुवाप-
परिविचलमापी
अथ अन्वः अथेति ।
विवाह
अनुपलब्धितः
अवधयी

पत्रम्	पंक्तिः	अध्यायः	श्लोकः
४५५	१५	यः कथः	याः कथः
४५८	०	तद्वैतम्	तद्वैतम्
४८१	२१	११।२३	११।२४
४८०	२०।२२	आत्मवित्त-	आत्मवित्त-
४८२	८	अक्षरमुवाच	अक्षरमुवाच
४८०	१०	-अर्थ	-अर्थ
५१५	२	समयः	समयः
५१६	८	माजीमिः	माजीमिः
५३०	२५	वन्नासा	वन्नासा
"	२६	वाक्सासिक	वाक्सासिक
५३०	१	ऽब्रमावा	ऽब्रमावा
५४०	२	मात्सा	मात्सा
५४०	५	अतिवर्तनि	अतिवर्तनि
५६०	३	पाशाखानाम्	पाशाखानाम्
५६८	३	स तु	स इ
५८६	२१	-मावत-	-मावत-
५८०	६	अक्षरमुवाच	अक्षरमुवाच
५८०	५	वीरिष्ठम्	वीरिष्ठम्
६८३	१३	जघम्	जघम्
६०३	०	विशद्वेता	विशद्वेता
६०६	०	१०	१०
६१५	४	अविद्याधी	अविद्याधी
६२८	१	एकेका-	एकेका-
"	४	सीम्मा-	सीम्मा-
६३६	४	विजिष्ठी	विजिष्ठी
६३८	८	एतदात्मम्	एतदात्मम्
६५३	५।१६	अक्षरमुवाच	अक्षरमुवाच
"	१०।११	अक्षरमुवाच	अक्षरमुवाच
६०८	६	विजिष्ठी	विजिष्ठी
६६१	२३	आत्मवित्तानि	आत्मवित्तानि
६०५	२	वीचः	वीचः
६००	०८	प्रतिष्ठित-	प्रतिष्ठित-
६०८	१	प्राच्ये	प्राच्ये

पृथक्	पंक्तिः	अक्षरः	उक्तिः
६८६	१४	कौशिकायनेः	कौशिकायनेः
"	११	अक्षरंभ्यात्	अक्षरंभ्यात्
६८७	४	वेतवत्तरः	वेतावत्तरः
६८८	१०	प्रतिबन्धात्	प्रतिबन्धात्
७०१	२६	-अक्षरंभ्यात्	-अक्षरंभ्यात्
७०५	२३	युज्यते	युज्यते
७१३	१९	यीपपद्य	यीपपद्य
७१५	१२	भाषकाराणां	भाषकाराणां
७१६	५	ईयत्तेऽपिच-	ईयत्तेऽपिच-
"	२१	स्वातन्त्र्ये ऽपि	स्वातन्त्र्ये ऽपि
७१८	६	प्रतिबन्धात्-	प्रतिबन्धात्-
७२५	३।१६	दास्यति	दास्यति
७२८	८	द्वितीयस्यापि	द्वितीयस्यापि
"	२३	ते च	ते च

संशोधनेऽसहायक्यं वाऽविच्छिन्ने हुम्नता ।

संशोधना सा तुभेः आस्ता प्रमादनचनापरैः ॥

